

ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

ΚΛΕΦΤΕΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΛΕΤΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΑΠΟ ΝΕΕΣ ΠΗΓΕΣ ΒΓΑΛΜΕΝΗ
1715-1820

Ἐξ ἱστορίας, ἀφαιρέθηκες τῆς ἀλη-
θείας, τὸ καταλειπόμενον ἀνωφελές γί-
νεται διήγημα.

Πολύβιος Δ'—XV (βιβλ. α', § 15)

ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΗ ΧΟΡΗΓΙΑ
ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΑΛΕΞ. ΠΑΛΛΗ

ΑΘΗΝΑ
1935

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ

Τὴ μελέτη αὐτὴ τὴν προσφέρνω στὸ Ἑλληνικὸ κοινὸ ὕστερα ἀπ' ἀκούραστη κι' ἀδιάκοπη πολλῶν χρόνων ἔρευνα κι' ἀνασκαφὴ ἀμέτρητων, γνωστῶν κι' ἀγνώστων, ἱστορικῶν πηγῶν· εἶναι λοιπὸν ἡ ἐργασία τούτη καρπὸς ποῦ βγήκε ἀπὸ τὸ τίμιο μεταχειρίσμα, τ' αὐστηρὸ κοσκίνισμα, τὴν παραβολὴ τῶν πηγῶν καὶ τὸ συναρμόνισμά τους σ' ἓνα κάποιον, ὄχι τέλειο, μὰ καλοσυνεϊδῆτο σύνολο. Ἔτσι ἔχω, μοῦ φαίνεται, τὸ δικαίωμα, σὰν ὁδοιπὸρος ποῦ πέρασα ἀπ' ἄγριο λόγγο ἀγκαθερό, νὰ καυχηθῶ πὼς μπόρεσα, ἂν δὲν κάνω λάθος, καὶ βρῆκα τὸ δρόμο ποῦ ὀδηγᾶει στῆς Ἀλήθειας τ' ἀνθερὸ τὸ ξάγναντο.

Μ' ὄλη ὁμως τὴ διάθεσή μου τὴν καλόβουλη, κιντυνεύει τὸ βιβλίο μου εἴτε ἀθέλητα νὰ παρανοηθῆ, εἴτε σκόπιμα νὰ κατηγορηθῆ ἀπὸ πολλούς, ποῦ ἔχουν ἄδικη γιὰ τὴν ἱστορικὴν ἀλήθεια γνώμη, κ' εἶναι στὴν πρόληψη δεμένοι—τὸ ξέρουν ἢ δὲν τὸ ξέρουν οἱ ἴδιοι—ἢ ἀπὸ ἄλλους σοφιστές, ποῦ ὁ σφοδρὸς μου λόγος κάποτε, οἱ πικρὲς ἀποστιροφές μου ἐνάντια στὴ σκόπιμη ψευτιά, τὸ μουτζούρωμα ποῦ κάνω τῆς προμελετημένης πλαστογραφίας, μποροῦνε νὰ τοὺς δώσουν πάτημα καὶ νὰ με παραστήσουν πὼς τὸ πάθος μ' ὀδηγᾶει καὶ με τραβάει σὲ δρόμο σφαλερό. Μπορεῖ, ναί, ὁ λόγος μου, συχνὰ συρμένον ἀπ' τὴν ἴδια του τὴν ξάστερη δρομὴ, λαβὴ νὰ δώση

σ' ὅσους ζητήσουν και καλά ὑποφτους σκοποὺς νὰ βροῦν κρυμμένους ἀπὸ κάτω, και νὰ πιστέψουν πὼς πατήσαν τέλος στὴν ἀδύνατη μεριά—κ' ἐκεῖ νὰ βάλουν τὴν ὑπόνομό τους. "Ὁμως τὴν ἀλήθεια δὲν τὴ χτίζει, δὲν τὴ θεμελιώνει ὁ λόγος μοναχός, ὅσο κι' ἂν τὸ πάθος ε' ἀγαθὸ τονὲ ψυχώνη, οὔτε πάλι τὴ γκρεμίζει ἢ κακοθέλητη ὑποψία μὲ τὰ κρυφονόητά της μέσα κι' ἀργαλειά. Ἡ ἀλήθεια εἶναι αὐτὴ ἢ ἴδια αὐτοθεμέλιωτη, ὅχι σὲ λόγια κούφια, μὰ σ' ἀτόφια πράματα. "Ἄν μὲ τραβᾶει ἢ φυσικὴ μου ὁρμὴ σφοδρὰ νὰ ὑπερασπίζωμαι ὅ,τι κρίνω δίκιο, μένει τὸ δίκιο ἀλύγιστο και στοῦ συνήγορου τὴν παραφορὰ, μὰ και στοῦ κατήγορου τὴν στριμμένη κρίση, τὴ διαβολὴ τὴ σκόπιμη μένουν τὰ πράματα, κι' ὁ ἀναγνώστης σ' αὐτὰ τὴν προσοχὴ του ἄς χαρίσῃ εἰλικρινά. Γιὰ τὸν τρόπο αὐτὸν ποὺ γράφω, ἂν δὲ φτάνουνε τὰ παραπάνου, μιὰν ἔχω, μὲ δυὸ λόγια, ἀπολογία' τὸ πολὺ τοῦ κακοῦ τῆς διαστροφῆς, τὸ ψέμα τ' ἀποθεριεμένο, ἢ πλάνη ἢ ἀποχαλινωμένη, ποὺ βάλανε σκοπὸ τους ν' ἀλλάξουν τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας τὴ μορφή και τὴν οὐσία, αὐτὰ μ' ἀναγκάσανε νὰ γράψω ἔτσι. "Ὁχι ἓνας οὔτε δυό, μὰ ὀλάκερο σινάφι ἀνθρώπων, ποὺ νομίσανε τὴν ἱστορία ἔρημο χωράφι, ἀκλαδιὰν ἄδεια ἀπὸ νοικοκύρη, μπῆκαν ἐκείπερα νὰ βλαστολογήσουν, και πιαστήκανε στ' ἀγκάθια οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ποὺ τὰ φυτέψαν και τ' ἀφήσανε νὰ πνίξουνε τὸν τόπο. "Ὁμως ζοῦσε ἀκόμα ἐκεῖ τῆς Ἀλήθειας τ' ἀγρολούλουδο, και μόλις ὁ ἰδρωτὰς τοῦ ἀργάτη τοῦ καματεροῦ μπόρεσε νὰ τὸ ξεκρίσῃ ἀνάμεσα ἀπ' τὴν ἀρρωστιάρικη, τὴ βαλτωμένη μούχλα και στὸ ἡμερο τὸ φῶς τῆς μέρας νὰ τὸ παραδώσῃ.

Στὸ βιβλίο αὐτὸ δὲ θὰ βρῆ ὁ ἀναγνώστης ἔργο, ποὺ λέμε ἱστοριογραφικὸ. "Ὅσο γιὰ τὰ χρόνια τῆς Σκλαβιάς, τέτοιο δύσκολο ἐπιχειρημα θὰ ἦταν ἄγουρο. Οἱ ἱστορικὲς ἀληθινὲς πηγὲς εἶναι λιγοστὲς κι' ἄνισες γιὰ τὴν κάθε πράξη εἴτε τὸ κάθε πρόσωπο. "Ἴσως και ποτὲ δὲ θ' ἀποχτήσουμε ὅσες χρειάζονται πηγὲς νὰ κάμουν τὸ μελετητὴ ν' ἀποφασίσῃ και νὰ θρονιαστῇ στὴν ἔδρα τὴν ἱερὴ τῆς Ἱστορίας και μὲ φόβο νὰ πιάσῃ τὸ κοντύλι. Τὸ δύσκολο ἐπιχειρημα ποὺ ἀνάλαβα, ἀφοῦ μιὰν ὀλάκερη δούλεψα ζωὴ νὰ γυρεύω και νὰ συμαξεύω τὸ χρῆσιμο ὑλικό, ἦτανε νὰ γκρεμίσω πρῶτα ἓνα φανταχτερὰ χτισμένο ἀγέρινο παλάτι—καραβάν-σεράϊ πειδ σωστά—ὅπου ἀμέτρητοι ἄτεχνοι μαστόροι, ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς ἀλήθειας τὴν ἀπλὴ μὴ νοιώθοντας, μὰ ἀπὸ τὴν τύφλα τῆς ψευτιᾶς σπρωγμένοι, δούλεψανε, καθένας κατὰ τὴν παράλογὴ του ὄρεξη, κι' ὅλοι τους:

σ' ἓνα τέλος βλέποντας, νὰ βάλουνε στὸν τόπο τῆς σεβαστῆς δέσποινας τῆς Ἱστορίας μιὰ παρδαλὴ κυρὰ, ποὺ ἀλλάζει τόσες προσωπίδες ὅσα κι' ὀνόματα μαζί, και Πλάνη λέγεται κι' Ἀπάτη και Πομπὴ καμαρωμένη, ποὺ ντροπιάζει τὴν Κυρὰ τὴν ἄλλη μὲ τὸ σεμνὸ πρόσωπο και τ' ὀνομά της.

Τὸ ἔργο τοῦτο, ἐνῶ χαρίζει μιὰν ἀπόλαψη βαθειὰ σ' ἐμὲ τὸν ἴδιον, ποὺ τὸ δούλεψα μὲ τῆς ζωῆς μου τὸ χυμὸ, πολλές, φοβοῦμαι, πίκρες μοῦ ἐτοιμάζει. "Ὅσο γιὰ τὰ μίση τῶν κακῶν, ποὺ θὰ νοιώσουν κάποιον ἠθικὸ σεισμὸ ἀπ' τὸ ξαφνικὸ ξεσκέπασμά τους, θέλω νὰ πῶ τοὺς ἐνόχους τῶν ἴδιων τους πλαστῶν τους ἔργων, και κοντὰ σ' αὐτοὺς κάθε ἄλλο στενοκέφαλον ἐπικριτὴ, κάθε πατριδολόγο, ποὺ τῶν ἱστορικῶν προσώπων τὰ ὀνόματα γιὰ κάλπικη μονέδα τὰ περνάει στὸ παζάρι, κάθε πολιτικὸ διαλαλητὴ, ποὺ ψαλλιδίζει τὴν ἱστορία στὰ χνάρια τῆς ἐπαρχίας του, κ' ἔτσι φτηνὴ κι' αὐτὸς πρᾶματα τὴν πουλάει, ὅλους αὐτοὺς κι' ἄλλους ἀκόμα εἶμαι πρόθυμος νὰ μὴν τοὺς λογαριάσω και νὰ τοὺς ἀφήσω νὰ καοῦνε στὴν ὑπουλη φωτιὰ τῆς ἴδιας τους κακίας. Εἶναι ὅμως κι' ἄλλοι' οἱ κρυφοί, ποὺ δαγκώνουνε χωρὶς νὰ βγάλουν ἀπ' τὸ στόμα γαύγισμα, ποὺ ρίχνουν τὸ φαρμάκι τους ἀπὸ μακρὰ, κρυφὰ—ἄλαλα! μπροστὰ σ' αὐτοὺς, ποὺ δὲν τοὺς ξέρω, ποὺ κανένας δὲν ἀποφασίζει νὰ τοὺς πῆ, μένω ἀδύνατος, ξαρμάτωτος. Μέσα σὲ κοινωνία, ποὺ ἔχει πρῶτη της τροφὴ τὴ διαβολὴ τὴν κρυφομίλητη, πιστὸ της καθεμερινὸ τῆς κακολογιᾶς τ' ἀφιόνι, ἄς πάρῃ καθένας τὴν ἀπόφασή του. "Ὅτὰ παραδοθῆ στὰ δόντια τοῦ μυριόστομου θεριοῦ.

Βαθειὰ μοναχὰ θλίψη κάνει ὅχι ἢ κακία τῶν ζωντανῶν, μὰ τῶν νεκρῶν εἰδώλων ἢ θλίψη, ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸ ψηλὸ скаμνὶ τους. Ἡ τοπικὴ πρόληψη, ἢ σκόπιμη πατριδολογία, ἢ κούφια ρητορεία, στὸν τόπο μας, στολίζουν τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα και τὰ ἔργα τους μὲ τόσα παραπανιστὰ τριαντάφυλλα και κρόκους τῆς αὐγῆς, ποὺ ἢ δόξα τους, θαρρεῖς, αἰώνια θὰ βαστήξῃ' μὰ τὸ ξεγύμνωμά τους ὕστερα ἀπὸ τὰ μάταια τους στολιδία κάνει τὴ μέρα τους γοργότερη νὰ σβύσῃ, κ' ἢ νύχτα νὰ πλακώσῃ σκουντουφλή.

"Ὁμως τὸ χρέος εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ κάθε θλίψη. Τὸ ἠθικὸ ξέπλυμα τοῦ Ἑλληνικοῦ χαραχτήρα, ὅπως τὸν παρουσιάζει ἢ πολιτικὴ μας και κοινωνικὴ ζωὴ, πρῶτα και κύρια πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὴν ἱστορία, ὅχι τὴν παλιά, μὰ τὴν κοντινὴ, ποὺ εἶναι σάρκα και αἷμα μας. Διαβάζοντας τὴν ἱστορία του τὴν ἀληθινή, θὰ μάθῃ ὁ λαὸς νὰ κρίνῃ και τὰ σύχρονά του, ποὺ σ' αὐτὰ μέσα ζῆ και βασανίζεται.

Ἡ φυσικώτερη σειρά τῶν μερῶν αὐτῆς τῆς μελέτης θὰ ἦτανε νὰ μῆ πρῶτο τὸ μέρος, ποῦ φαίνεται στὸ βιβλίον τυπωμένο τελευταῖο, δηλ. ὁ «Ποιητικὸς θρύλος» — ποῦ γράφτηκε κίβλα πρῶτος — κ' ὕστερα νὰ μῆ τὸ μέρος ποῦ ἔχει θέμα του τὸ θρύλον τὸν ἱστορικὸ καὶ σκοπὸ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀληθείας ἀνάμεσα στὰ τεχνητὰ σκοτάδια αὐτοῦ τοῦ θρύλου. Γιὰ τὸν ἀναγνώστη ὅμως τὸν κοινόν, ὄχι τὸν ἐπιστήμονα, θὰ ἦτανε κουραστικὸ ν' ἀρχίσῃ τὸ διάβασμά του ἀπὸ τὸν ποιητικὸ θρύλον, ποῦ δὲν εἶναι παρὰ λαογραφικὴ μελέτη γραμμένη μὲ καθαρὸ σκοπὸ νὰ ξεχωρίσῃ τὸ γνήσιον λαϊκὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὸ πλαστὸ.

Πρέπει τέλος νὰ εὐχαριστήσω ἐδῶ τὸν παλιό μου φίλον Κύριον Ἀλέξαντρο Πάλλη, τὸν ἔξοχον μεταφραστὴ τῆς Ἰλιάδας κ' ἀπὸ τοὺς πρῶτους οἰκοδόμους τοῦ Ἐθνικοῦ Λόγου, πεζοῦ καὶ ποιητικοῦ.

Ἀθήνα, τέλη Ἰουλ. 1934.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΚΛΕΦΤΕΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΘΡΥΛΟΣ

Α'.

Πηγές γνωστὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821. — Ἀνέκδοτες προσθήκες. — Κριτικὴ τῶν πρῶτων καὶ τῶν δευτέρων. — Ο Θ. Κολοκοτρώνης καὶ οἱ ἱστορικοὶ τοῦ κόμματός του. — Προσπάθεια γιὰ τὴ δημιουργία ἡρωϊκοῦ θρύλου. — Κριτικὴ τῶν φιλοκολοκοτρωνικῶν πηγῶν.

Ἡ πολεμικὴ ἱστορία τοῦ Μοριᾶ ἀπὸ τὰ 1715, ποῦ οἱ Τούρκοι διώξαν τοὺς Βενετσάνους, καὶ ἴσα κάτον ὡς τὰ 1820, λυπηρὸ νὰ τὸ πῆ κανεὶς πόσο εἶναι φτωχὴ σ' ἀξιόπιστα κείμενα, σὲ χρονικὰ θυμῆματα γραμμένα ἢ ἀπ' ἀνθρώπους ποῦ εἶδανε τὰ πράματα μὲ τὰ ἴδια τους τὰ μάτια, ἢ ἀπὸ μάρτυρες ποῦ τ' ἀκοῦσαν καὶ ποῦ τὰ φυλάξανε στὴ θύμησή τους. Ἐνῶ δὲ μακαρίτης καθηγητῆς Σπ. Λάμπρος δημοσίευε μιὰν ὀλίγη συναγωγή, ἢ νὰ πῆ κανεὶς σωστότερα κωδικοποίηση, ἀπὸ ἑκατοντάδες ἱστορικὰ σημεῖα γραμμένα στὰ περιώρια βιβλίων, τὰ περισσότερα, κ' ἀναφερόμενα σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα¹⁾, εἶναι παράξενο, ὅμως ὄχι καὶ ἀνεξήγητο, πόσο λιγοστὰ εἶναι τὰ ὅσα ἀναφέρονται στὸ Μοριᾶ κανένα τέτοιο σύντομο σημεῖο δὲ βρέθηκε ἴσα μὲ τώρα, ποῦ νὰ μᾶς μιλή π. χ. γιὰ κάποιον σπουδαῖον περιστάτικόν τῶν Κολοκοτρωναίων, τοῦ Ζαχαριᾶ, ἢ ὅποιον ἄλλου πολεμικοῦ ἐπίσημου ἀντρα τῶν χρόνων τῆς Σκλαβιάς στὸ Μοριᾶ. Φαίνεται πῶς ὁ ἀνεμοστρόβιλος τοῦ Τούρκου, ποῦ πέρασε καὶ στὰ 1769 καὶ ὕστερότερα μὲ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν—ἀν λογαριάσουμε μοναχὰ τὰ δυὸ σημαντικότερα ἀπὸ τοῦ Μοριᾶ τὰ τόσα ἀνακατώματα—καὶ τέλος τοῦ Ἰμπραήμ πασσᾶ τ' ἀλώνισμα κατὰ τὰ 1825—1828, ὅλα αὐτὰ τὰ αἰτία βοηθήσανε στὸ γενικὸ σάρωμα τῶν γραφτῶν μνημείων τῶν χρόνων τῆς Σκλαβιάς²⁾, καὶ θάμα θὰ εἶναι νὰ βρεθῆ πειὰ καμιὰ χειρόγραφη ἀγνωστὴ πηγὴ. Λοιπὸν ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ τοῦ κατακαίμενου τοῦ Μοριᾶ τὸ ξέρουμε κατὰ πρῶτον λόγον ἀπὸ ξένες πηγές, ποῦ ὁ Σάβας μᾶς τῆς ἔκαμε γνωστές, τῆς περισσότερες, στὴν «Τουρκοκρ. Ἑλ-

1) «Νέος Ἑλληνομνημίων» Ζ', 1910, σ. 118—312.

2) Ἡ πειὸ σπουδαία αἰτία, νομίζω, ἦτανε τὸ γενικὸ ξενίτευμα τῶν μορφωμένων κληρικῶν τοῦ Μοριᾶ. Ἀπὸ τὴν ἴδια αὐτὴ αἰτία βγήκαν ἀμέτρητοι ἀνώτεροι κληρικοὶ Μοριᾶτες, δεσποτάδες καὶ πατριάρχες, κατὰ τὰ χρόνια τῆς Σκλαβιάς.

λάδα» του—μένουν όμως άπειρες ακόμα ανέκδοτες σὲ ξένα ιστορικά ἀρχεῖα— καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ λίγους ὑστερόχρονους ιστορικούς, ποὺ γράφανε βιβλία γιὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ κάμαν ἀναδρομὲς πίσω πρὸς τὰ χρόνια τὰ παλιότερα. Ἀπὸ τῆς δεύτερης αὐτῆς τάξης τὰ ἔργα τὰ ιστορικά εἶναι πολὺ λίγα ακόμα ἀνέκδοτα, καθὼς τὸ ἔργο τοῦ μακαρίτη νομάρχου Κοντιάκη, ἂν καὶ δὲν ξέρουμε καλὰ-καλὰ τὸ περιεχόμενό του ¹⁾. Δεύτερο ἀνέκδοτο χειρόγραφο εἶναι τ' ἀπομνημονέματα τοῦ μακαρίτη γεροσυριαστῆ κι' ἀπὸ τοὺς προύχοντες Μοραῖτες τοῦ 1821, τοῦ Παν. Παπατσώνη, ποὺ μᾶς παραδίνει πολύτιμα ιστορικά περιστατικά τῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 χρόνων. Τὸ πρωτότυπο τῶν προόχειο στὸν κάθε περίεργο. Λένε πῶς κι' ὁ Κανέλλος Ντεληγιάννης ἄφησε χειρόγρ. ἔργο, μὰ ὡς τὴν ὥρα κανεὶς δὲν τὸ εἶδε. Τελευταία ἔρχονται τ' ἀτίμητα σημειώματα τοῦ Ρήγα Παλαμῖδη, ἀγωνιστῆ τοῦ 1821 κ' ἐπίσημου πολιτικοῦ Μοραῖτη, ἀπὸ πατέρα Μοραγιάνη, προύχοντα τῆς Τριπολιτσᾶς, ποὺ εἶχε κάμει καὶ γραμματικὸς κοντὰ στὸν πασσᾶ τοῦ Μοριά καὶ γνώριζε περίφημα τὰ πράματα τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 ²⁾. Τέλος ἀπὸ τῆς τυπωμένες πηγῆς πολὺ σπουδαία εἶναι τὰ βιβλία τῶν ξένων περιηγητῶν.

Γυρίζω στὰ ἔργα τὰ γραμμένα γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἀπὸ γραφιάδες Μοραῖτες, ποὺ, καθὼς εἶπα, κάνουν ἀναδρομὲς πίσω πρὸς τὰ χρόνια τὰ παλιότερα. Ἔχει κανεὶς ἐδῶ ἓνα παρᾶξενο φαινόμενο μπροστά του. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ιστορικοὶ, ποὺ ζήσανε καὶ δράσανε κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὅλοι, χωρὶς ἐξαίρεση, εἶναι πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ συντρόφοι τοῦ στρατηγοῦ Θ. Κολοκοτρώνη· ὄχι ἄπλοιοι ὁπαδοί, ἀλλὰ καὶ σύμβουλοι του κ' ὑποταχτικοί, καὶ συγγενεῖς του—μὰ ἔγραψε κι' ὁ ἴδιος ὁ Γέρος τοῦ Μοριά. Ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του, προύχοντες εἴτε στρατιωτικούς, κανεὶς δὲν ἀποφάσισε νὰ γράφῃ, ἂν ὄχι γιὰ νὰ χτυπήσῃ τὸ Θοδωράκη, ἀλλὰ νὰ παραστήσῃ τὸν ἀγῶνα τοῦ Μοριά κατὰ τὴν κρίση του, στὰ χρόνια τοῦ πολέμου, ἢ τὸ λιγώτερο νὰ ὑπερασπίσῃ τὸ δικό του ἔργο, τὸ πρόσωπο ποὺ ἔπαιξε ὁ ἴδιος, ἢ ακόμα πειὸ λιγώτερο ν' ἀπαντήσῃ σ' ὅσα γραφτήκαν ἀπὸ τοὺς φίλους ἢ συγγενεῖς τοῦ Κολοκοτρώνη ³⁾. Καὶ εἶναι νὰ μακαρίζῃ κανεὶς τὸ Γέρο τοῦ Μοριά, ποὺ εὐτύχησε ν' ἀποχτήσῃ τόσους ιστορικούς καὶ τόσους ὑμνητῆς τῶν ἔργων του. Τὸ φαινόμενο τοῦτο, τ' ἀποκλειστικὸ καὶ μονόπλευρο, τοῦ πλήθους τῶν ιστορικῶν βιβλίων ποὺ γραφτήκαν ἀπὸ Κολοκοτρωνιστῆς—ὡς τοὺς ποῦμε μ' αὐτὸ τ' ὄνομα τὸ ἐπιγραμματικὸ—δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ μοναχὰ ἀπὸ τὴ θεομῆν ἀγάπη καὶ τὸ θαυμασμὸ τῶν γραφιάδων συντρόφων ἢ συμπολεμιστῶν τοῦ

1) Κάτοχος τοῦ χειρογρ. εἶναι (ἔγραφα πρὶν πεθάνῃ) ὁ Τάκης Καντηλιώρος.

2) Τὰ σημειώματά του αὐτά, μαζί μ' ὅλο του τὸ ἀρχεῖο, τ' ἀπόχτησα μὲ πολλὰ βίασана, λίγα-λίγα, κωνηθῶντας τα τριάντα χρόνια ὀλάκερα.

3) Σὰν καὶ ἀνάλογο ἔπαθε καὶ ἡ Ρούμελι· κανένας ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους ποὺ δρᾶσαν ἐκεῖ πέρα, πολιτικούς ἢ στρατιωτικούς, δὲν ἀποφάσισε νὰ πιάσῃ τὸ κοντύλι. Κ' ἔμεινε τὸ ἔργο σὲ πολεμικούς τῆς δεύτερης τάξης, στὸ Μακρυγιάννη, τὸ Σπυρομίλιο, τὸν Κάσσομύλη μὲ τὰ θαυμαστά του ἀπομνημονέματα (τοῦ τελευταίου τὸ ἔργο ἀνέκδοτο). Περιττὸ ν' ἀναφέρω ἐδῶ καὶ τὰ γνωστά ἔργα τοῦ Πετραιβοῦ, Κουτσονίκα κλπ., ποὺ ἦτανε κι' αὐτοὶ δεύτερης τάξης ὀπλαρχηγοί.

Γέρου. Τὸ φαινόμενο δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι φυσικὸ καὶ τυχαῖο. Ὁ Θοδωράκης, μετὰ τὰ 1834, πλούσιος καὶ ξαπλωμένος πειὰ στὴς δάφνες του, δὲν ἔμεινε ἀδιάφορος γιὰ τὸ ιστορικὸ του ὄνομα καὶ τὸ ἔργο του, ποὺ θὰ παραδινότανε στὴν ἱστορία. Γνωστικὸς πάντα καὶ προβλεπτικὸς, καθὼς ἦτανε καὶ στὰ πολεμικά του χρόνια, σκέφτηκε πολὺ σωστά νὰ βάλῃ γερὰ ταμπούρια—ἄλλου εἴδους ὅμως αὐτὰ—τριγύρω στὴν ἱστορικὴ του μνήμη, καὶ τὰ ταμπούρια αὐτά, ἅμα ἐκεῖνος θᾶλειπε ἀπὸ τὸν κόσμον, ν' ἀντιστέκωνται καὶ νὰ πολεμᾶνε τοὺς παλιούς ἐχθρούς του. Ἐδῶ μοναχὰ ὁ Γέρος εἶναι ποὺ λαθεύτηκε. Δὲ λέω, κανένας ὡς αὐτὴ τὴν ὥρα δὲ βρέθηκε νὰ τοῦ φιλονικήσῃ τὸ ἔργο του τὸ πολύμορφο. Ἴσα-ἴσα μάλιστα, ὅλο βγαίνουν καινούργιοι θαυμαστῆς του καὶ ὑμνητῆς.

Ὁ τελευταῖος ὡς τὴν ὥρα, ὁ Τάκης Καντηλιώρος, δὲν εἶναι ἀπλὸς μοναχὰ θαυμαστῆς εἴτε ὑμνητῆς τοῦ Γέρου, μὰ φιλοδόχησε νὰ γίνῃ ιστορικὸς του, μὲ σκοπὸ χαραγμένον ἀπὸ πρῶτα, νὰ σβύσῃ κάθε μελανὸ σημάδι ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη καὶ τῶν προγόνων του. Ἐδῶ ἔχω σκοπὸ νὰ μιλήσω μοναχὰ γιὰ τὸ ἔργο του «Ὁ Ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου», 1924. Στὸ βιβλίον τοῦτο ὁ συγγραφέας μεταχειρίστηκε, μαζί μὲ τὸ σωρὸ τῶν φιλοκοτρωνικῶν βιβλίων, ποὺ τὰ περισσότερα μιὰν ἔχουνε πηγὴ καὶ μόνη τὸ στόμα τοῦ Θοδωράκη, κι' ὅλες τῆς ἄλλες γνώριμες πηγῆς, δικές μας ἢ ξένες. Φυσικὰ τοῦ ξεφεύγουν ἀπ' αὐτῆς τῆς δεύτερης καμπόσες, π. γ. τὰ βιβλία τοῦ Leak κι' ἄλλων ξένων περιηγητῶν. Γράφοντας ὅμως ἐγὼ κατόπι ἀπὸ τὸν Καντηλιώρο ἔχω νὰ προσθέσω κι' ἄλλα ἀνέκδοτα βοηθήματα ποὺ μίλησα πειὸ πᾶνον γι' αὐτά, δηλ. τὰ χειρόγραφα Παπατσώνη, Παλαμῖδη κλπ.

Ἦθελα ὅμως, πρὶν προχωρήσω στὴ μελέτη μου, νὰ πῶ λίγα λόγια γιὰ τῆς καθαρὰ Κολοκοτρωναίικες, ὅπως τῆς εἶπα, πηγῆς. Πρῶτῃ ἔρχεται ἡ ἱστορία τοῦ Α. Φραντζῆ· ἂν καὶ κληρικὸς, ἀνακατεύτηκε πολὺ στὰ κόμματα τὰ τοπικά τοῦ Μοριά καὶ τὰ γενικά τῆς Ἐπανάστασης. Φανατικὸς Κολοκοτρωνιστῆς, τοπικιστῆς στενός, ἐχθρὸς τῶν Μοραϊτῶν προυχόντων, προκάλεσε πολλὰ μίσση μὲ τὸ ἔργο του, μέσα κι' ὄξω ἀπὸ τὸ Μοριά. Ἡ ἱστορία τοῦ Φραντζῆ, μ' ὅλα ὅσα εἶπα πειὸ πᾶνον, εἶναι πολύτιμη γιὰ ὅσα γράφει ἀναφερόμενα στὰ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση χρόνια· κι' ἀφοῦ τυπώθηκε νωρίτερα ἀπὸ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη τὴν αὐτοβιογραφία, δὲν εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Γέρου, εἶναι ὅμως ἀπὸ τὰ λεγόμενά του, ἂν καὶ ὅσα ἔγραψε ὁ Φραντζῆς περὶ Κάπων Κολοκοτρωναίων βέβαια δὲ θ' ἀρέσανε στὸ Γέρο. Τοῦ Φραντζῆ ὁ θαυμασμὸς δὲν εἶχε, φαίνεται, καθαρὰ ἀπρόσωπα ἐλατήρια· τοῦ φτάναν ὅμως τὰ τοπικά του, τὰ στενά καὶ φανατικά ¹⁾.

Ἔρχεται στὴ σειρά ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Γέρου· στὸ βιβλίον αὐτὸ, τὸ

1) Ὁ χαρκτηρὸς τοῦ Μοραῖτη εἶναι, χωρὶς ἐξαίρεση, πολὺ τοπικὸς, κ' ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν τόπο του τιμὴ τοῦ κάνει, φτάνει νὰ μὴ θέλῃ νὰ νομιζῇ πῶς ὅλα τάκαμε καὶ τὰ κάνει ὁ Μοραῖας. Στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης μου γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια ὁ μοραϊτικὸς τοπικισμὸς παίρνει πολὺ ἀσκημὴ μορφή. Γι' αὐτὰ ὅλα ὁ ἴδιος ὁ ἀναγνώστης θὰ κρίνῃ.

μέρος που κάνει λόγο για τα πριν από το 1821 πράγματα είναι τρομερά φτωχικό, σημάδι πως άνθρωπος τόσο πλούσιος στα λόγια, καθώς και στα έργα του, δεν ήξερε περισσότερα να πη. "Όσο για τη διήγηση των από το 1821 και κάτω περιστατικών, και πάλι ο Γέρος γίνεται πολύ ακριβός, τόσο που σε κάνει ν' απορηξ. Ποῦ είναι εκείνοι οι λόγοι, που τραβούσανε γύρω του ολάκερο λαό; Ποῦ ἡ λαϊκή του φαντασία, τ' ἀμέτρητά του ἀνέκδοτα και χωρατά, που σέφτανε κοντά του μαγεμένο τὸν πολεμιστή, που τὸ καθάριο ἐκεῖνο μοραϊτικο πνεῦμα, που κέρδιζε τὸ γέλιο τοῦ φίλου μὰ και τοῦ ἐχτροῦ; Ἀπὸ μιὰ ζωὴ τόσο πολὺπλοκη και δραστική περιέμενε κανείς πέντε τὸ λιγώτερο τόμους κι' ὄχι ἕναν, κι' αὐτὸν τόσο μισερὸν. Ὁ Τερτσέτης, που λέει πὼς ἔγραψε ἀπὸ τὸ στόμα του τὴ διήγηση του, παρασταίνει πόσο βασανίστηκε ὡς που νὰ καταφέρει τὸ Γέρο νὰ μιλήσει, και δὲν εἶναι παράξενο. Γιὰ τὸν Κολοκοτρώνη εἶχανε πειὰ σωθῆ τὰ λόγια μαζί με τὰ ἔργα τὰ παλιά. Ἡ καλωσύνη τῆς καρδιάς του δὲν τὸν ἄφινε κανένα νὰ πικράνη. "Ἐμπα κ' ἔβγα στοὺς Παλάτι, παιδιά μεγάλα μ' ἀξιώματα ἀδελικά και πολιτικά, συμπεθεριές με Φαναριώτες — κι' ὁ Γέρος ἄλλαξε χαρτί γίνηκε διπλωμάτης, προσεχτικός στα λόγια του, και γι' αὐτὰ ὅλα δὲν ὑπαγόρευε με πολὺ μεγάλη ὄρεξη τὴ ζωὴ του, κι' ἀπ' ὅ,τι ὑπαγόρευε χωρὶς ἄλλο ἔσβυσε πολλά, καθὼς τὸ δείχνουν οἱ σύντομες φράσεις, τὰ μασημένα λόγια με τ' ἀποσιωπητικά, τὸ ὕφος συχνὰ τὸ δισταχτικό. Τί τὰ θέλετε τὸ βιβλίο τοῦ Γέρου ἂν δὲν καθρεφτίζει τὸ ἔργο του τὸ μεγάλο και πλούσιο σ' ἀμέτρητα περιστατικά, καθρεφτίζει ὅμως τὸ χαρακτήρα του τὸν ὄχι σταθερό, τὴ γνώμη του τὴν ὄχι ἀσάλευτη, τὴν περιέργη ἀπόφαση ποῦ εἶχε λάβει νὰ μὴν τὰ πῆ ὅλα¹⁾ ἐνῶ ἀποφάσιζε νὰ διηγηθῆ τὴ ζωὴ του. Ἀλλάξε τάχα ὁ χαρακτήρας του μαζί με τὰ χρόνια; Δὲν τὸ πιστεύω. Γιατί, πέστε μου, πὼς ἔβαλε τὸν ἀκράτητό του θαυμαστή Ν. Σπηλιᾶδη, τὸν πιστό του Μιχ. Οἰκονόμο, τὸν ὑπασπιστή του Φωτάκο²⁾, τὰ παιδιά κι' ἀγγόνια του νὰ γράψουν και νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸ ἔργο του; Ὁ Γέρος ἦταν ὁ ἴδιος ὁ παλιός, ὁ πολυπρόσωπος και πολυφάνταχτος, ὁ χαρακτήρας ὁ ἐγκεφαλικός, που ὅλα τὰ ὑπόταζε στὴν κρίση μὰ και στὴ φιλοδοξία του.

Τὸ ἔργο τοῦ Ν. Σπηλιᾶδη, πολύτιμο γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Ἰ. Ἀγῶνα, εἶναι φανατικά τοπικό, πιστὰ Κολοκοτρωνικό. Ὁ χρηστότατος Σπηλιᾶδης «πελοποννησιάζει», καθὼς λέει ὁ βιογράφος του Γιάννης Φιλήμονας, κι' αὐτὸς φίλιτος τοῦ Γέρου κι' ὁμόγνωμός του στα πολιτικά. Πελοποννησιάζει, μὰ και σφόδρα κολοκοτρωνίζει, λέω ἐγώ. Ὅσα ἀποβλέπουν τὴ ζωὴ τῶν Κολοκοτρωναίων πριν ἀπὸ τὸ 1821 τὰ πῆρε ὁ Σπηλιᾶδης, χωρὶς ἄλλο, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Γέρου. Τὸ ἴδιο, χωρὶς ἄλλο, πρέπει νὰ ποῦμε και γιὰ τὸ Φιλήμονα, θερμότατον Κολοκοτρωνιστή, μ' ὅλο τὸ ξύλο που ἔφαγε κατὰ τὰ 1826 ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Γέρου. Γιὰ τὰ ἱστορικά ἔργα τοῦ Φωτάκου δὲν εἶναι

1) Συγκρίνετε τὸ ἔργο του με τοῦ Μακρυγιάννη τὸ ἔργο, που εἶναι γραμμένο ὄχι με τὸ κοντύλι, παρὰ με τὸ σπαθί.

2) Τὰ ἔργα τους γραφτήκανε πολὺ πριν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Γέρου, 1843, τυπωθῆκαν ὅμως ὕστερότερα. Μοναχὰ ὁ ἔγγονός του ἔγραψε ἀργότερα.

ἀνάγκη ν' ἀποδείξω πὼς ὅλα εἶναι γραμμένα κάτω ἀπὸ τὴ ματιὰ τὴν προστατευτικὴ τοῦ Γέρου. Ὁ γυιὸς τοῦ Γέρου Γενναῖος με τὰ ἱστορικά του ἔργα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὅσο γιὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, στάθηκε δυνατὸς ὑπερασπιστὴς τοῦ ἔργου τοῦ πατέρα του μὰ και τοῦ δικοῦ του, ὅσο ὅμως γιὰ τὰ πριν ἀπὸ τὸ 1821, ὁ Γενναῖος πλούτισε με προσθήκες δικές του παραπανιστὲς τὰ γραμμένα τοῦ πατέρα του¹⁾. Ὁ παλιὸς γραμματικὸς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη Μ. Οἰκονόμος δανείστηκε πολλὰ ἀπὸ τὴν αὐτοβιογρ. τοῦ Γέρου, μὰ ὡς γνώστης τῶν περασμένων, τῶν πριν ἀπὸ τὸ 1821, πρόσθεσε περὶ Κάπων τοῦ Μοριά πράγματα που θὰ θυμῶνανε τὸ Γέρο, ἂν ζοῦσε.

Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης δὲν ἤθελε ν' ἀκούη πὼς οἱ προγόνι του, κι' ὁ ἴδιος, δούλεψαν σὲ κοτζαμπασήδες Μοραῖτες—αὐτοὶ ἦταν τὸ μῖσος του ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κολοκοτρωναίων—ὡς Κάποι, και γι' αὐτὸ στὴν αὐτοβιογρ. του μιλεῖ ὄχι γιὰ Κάπους, παρὰ γι' Ἀρματωλοὺς Κολοκοτρωναίους²⁾ ἐνῶ ἀναφέρει τῆς ἐπαρχίες που δούλεψε κάθε φορὰ ἕνας Κολοκοτρώνης, ξεχάνει νὰ βάλῃ τ' ὄνομα τοῦ κοτζάμπαση τοῦ ἐπαρχιώτη, που εἶχε Κάπο στὴ δούλεψή του ἕναν ἀπὸ τὸ σόι του. Αὐτὴ τὴν ἀδυναμία τὴν ἀπόχτησε ὁ Θεοδωράκης ἀρχίζοντας ὁ πρῶτος χρόνος τῆς Ἐπανάστασης, και μαζί μ' αὐτὸν ἀρχίζοντας ἡ τρομερὴ φαγούρα που χώρισε τὸ Μοριά σὲ δυὸ κόμματα, ἡ καλύτερα κομμάτια, τὸ πολεμικὸ και τὸ πολιτικὸ. Ὁ Θεοδωράκης, ζώντας στα Ἐρταῖνησα, γνωρίστηκε πολὺ με τοὺς Ἀρματωλοὺς τοὺς Ρουμελιώτες, και γυρίζοντας στοὺς Μοριά ἀγαποῦσε πειὰ νὰ καμαρώνῃ ὄχι σὰν παλιὸς Κάπος Μοραῖτης, παρὰ σὰν Ἀρματωλός. Ὁ Μοριάς, που ἔβγαλε τόσα παληκάρια και κατὰ τὸν Ἀγῶνα και πρωτότερα, πάντα ζήλευε, μὰ και ζηλεύει — και τιμὴ του εἶναι γι' αὐτὸ — τὴ Ρουμελιώτικη παληκαριά, εἶδος Ἑλληνικοῦ ἑποτισμοῦ, που αἰῶνες ἀρματωλικῆς ζωῆς κληρονομικῆς — ὄχι Κλέφτικης μοναχὰ — τὴν πλάσανε και τὴν κάνανε τόσο ὁμορφη και τὴ στολίσανε με τόσες παραδόσεις και νόμους ἀδστηροὺς, ἀγραφους. Μιὰ παρουμία μοραϊτικὴ λέει: «Στὴ Ρούμελη εἶναι ἡ λεβεντιά και στοὺς Μοριά ἡ γνώση», και ἡ παρουμία αὐτὴ εἶναι ἡ φυσικὴ γνώμη τοῦ λαοῦ τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ Μοραῖτη, που εἶπε μιὰν ἀλήθεια ἱστορικὴ. Θὰ δῆτε ὅμως στοὺς γ' μέρος τοῦ βιβλίου, τὸ λαογραφικὸ, ὄχι πειὰ τοῦ λαοῦ τοῦ ἀληθινοῦ τ' ἀγνὸ δημιούργημα, τ' ἀληθινὰ τραγούδια του, ἀλλὰ τοῦ λογιώτατου τοῦ διαστρεμμένου τὴν ἀνόητη προσπάθεια νὰ δημιουργήσῃ, με δανείσματα ἀπὸ τὴ Ρουμελιώτικη λαϊκὴ ποίηση, και νὰ πλάσῃ με τὴν πρώτη αὐτὴ ζύμη τραγούδια ψεύτικα ἢ μισοψεύτικα, κι' ὅλα αὐτὰ μ' ἕνα σκοπὸ νὰ δημιουργήσῃ ἡρωϊκὴ ποίηση, ἀρματωλικὴ περήφανη ζωὴ τριγύρω στοὺς κατατρεγμένους Κλέφτες τοῦ Μοριά.

Νὰ πῆ κανείς τὴν ἀλήθεια, τὰ δημοσιευμένα ἔργα τῶν ἱστορικῶν, τῶν συντρόφων τοῦ Θεοδωράκη, που τ' ἀράδιασα λίγο πειὸ πάνω, δὲ μποροῦνε νὰ

1) Ὁ γυιὸς τοῦ Γενναίου ὁ Θεοδωράκης, δηλ. ὁ γνωστός με τὸ ψευδώνυμο Φαλέξ, με τὰ φανταστικὰ στολισματα που φάρτωσε στὴ μνήμη τῶν περὶ τοῦ 1821 προγόνων τοῦ ὄχι μοναχὰ δὲ φώτισε τὴν πολεμικὴ ζωὴ τους, μὰ τὴ σκότισε χειρότερα.

λογαριαστοῦν ὡς ἱστορικὲς πηγὲς χωριστές, ἢ μιὰ ὄξω ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρὰ ὡς ἀλλάκια ποῦ ἀπὸ μιὰ καὶ μόνη ξεκινᾶνε πηγὴ, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Γέρον, κ' ἐνῶ χύνονται κι' ἀπλώνονται μέσα στὴν ἱστορία τὴν ἐθνική, φαίνονται σὰν ὁ ἴδιος σκοπὸς, τὸ ἴδιο χέρι νὰ τὰ κυβερνᾶ, ὁ σκοπὸς νὰ δημιουργήσουνε παλιὰ παράδοση ἱστορική, θρόλο ἡρωϊκὸ τριγύρω στ' ὄνομα τῶν Κολοκοτρωναίων. Κι' ὁ σκοπὸς αὐτὸς εὐκολώτερα καταφέρεται ἀφοῦ, καθὼς εἶπα, ἄλλες πηγὲς σύγχρονες τῆς ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ, πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, δὲ φανῆκαν ὡς τὴν ὥρα τούτη πηγὲς ντόπιες, ποῦ νὰ γλυτώσαν ἀπὸ τοῦ καιροῦ τὸ πέρασμα. Ἡ ἱστορία ὁμοῦς ἔχει κι' αὐτὴ τὴ μοῖρα τὴ δική της, καὶ νὰ ποῦ ἐλπίζω νὰ προσθέσω πειὸ πλούσιο ὕλικό—καὶ πειὸ γνήσιο—ἀπάνου σ' αὐτὸ ποῦ ἴσαμε τώρα ἔχει δοθῆ στὸ φῶς.

Ἐδῶ τελειώνει ἡ σύντομη κριτικὴ ἐξέταση τῶν πηγῶν, καὶ μπαίνω ἴσα στὸ θέμα μου.

B'.

Ἐπὶ ἔρχαν Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821; — Μεινιάνηδες, εἶδος Ἀρματωλῶν, ἐπὶ Βενεταίων. — Κατάργηση τῶν Μεινιάνηδων μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων. — Ἀρματωλικὴ ὁργάνωση στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα. — Πῶς βγήκε ὁ Ἀρματωλὸς ἀπὸ τὸν Κλέφτη. — Ἡρωϊκὸς βίος, ἦθη καὶ νόμιμα ἄγραφα τῶν Ἀρματωλῶν στὴ β. Ἑλλάδα.

Πρῶτο ζήτημα τῆς μελέτης αὐτῆς θὰ εἶναι: Ἐπὶ ἔρχαν Ἀρματωλοὶ καὶ στὸ Μοριᾶ ὅπως στὴ βορεινὴν Ἑλλάδα; Καὶ τί λογῆς στρατιωτικὰ σώματα ἦταν οἱ Κάποι, ποῦ φαίνονται μοναχὰ στὸ Μοριᾶ; Καὶ τί διαφέρει ὁ Ἀρματωλὸς ἀπὸ τὸν Κάπο; Οἱ Ἀρματωλοὶ στὴ βορεινὴν Ἑλλάδα ἦταν ὁργάνωση στρατιωτικὴ τῆς ὑπαιθρου χώρας, εἶδος χωροφυλακῆς, καὶ εἶχε ἔργο της τὴ φύλαξη, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τῶν στενῶν, λοιπὸν τὴ διατήρηση τῆς συγκοινωνίας καὶ τὴν τάξη γενικὰ στὴν ἐσχόχ. Ἡ ὁργάνωση αὐτὴ, φαίνεται, κληρονομήθηκε ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ βυζαντινά, γιατί βρισκόμαστε εἶδος «καπετανίγια» ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια. Στῆς ὁρεινὲς χώρες τῆς Ἑλλάδας, ἀκόμα καὶ στὴ Σερβία, Βουλγαρία καὶ Ρουμανία, κρατοῦσε, ὡς φυσικὸ γέννημα τοῦ τόπου, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἀλωσης, ἡ ληστεία — κλέφτες τοὺς εἶπαν οἱ Ἕλληνες, χαιντοῦν οἱ ἄλλοι πειὸ βορεινοὶ λαοί. Ἡ ληστεία εἶναι γέννημα, πρῶτα, φυσικὸ ἐνὸς τόπου καὶ ὕστερα οικονομικό· σ' ἓνα χωριὸ βρίσκεται πάντα ὁ πειὸ ζωηρὸς καὶ πειὸ ἀνυπόταχτος στὸ νόμο, κι' αὐτός, ἀπὸ τὰ μικρὰ του χρόνια ἀνήσυχος, ἀπὸ φυσικὸ του χαραχτῆρα, θὰ δείρη, θὰ μαλλώση, θὰ κλέψη, θὰ σκοτώση, τέλος θὰ πατήση τὸ νόμο, θὰ παρακούση τὴν ἀρχή, καὶ ὡς μόνον καταφύγιο του θὰ πιάση τὸ κλαρί, ὅπου θὰ σιμῆ μ' ἄλλους ὁμοίους του. Σὲ χώρες ὁρεινὲς, ὅπως καὶ σ' ἄλλες σὰν τοὺς ἀπέραντους βάλτους τοῦ Δούναβη καὶ τῶν ἄλλων ποταμῶν ἀνατολικώτερα, ἡ Τούρκικη ἀρχὴ δείχτηκε ἀνίκανη νὰ ὑποτάξῃ τοὺς ἀνυπόταχτους, κ' ἐδῶ-ἐκεῖ ἀναγκάστηκε νὰ συβιβαστῆ. Ἡ πολυχρόνια ζωὴ τῶν ἀποκηρυγμένων κακοποιῶν, ποῦ δὲν τρέχανε πολλοὺς κιντύνους ἀπὸ τὴν ἐξουσία, γιατί τοὺς βοηθοῦσε ἡ κακοτοπία, τ' ἀπάτητα βουνά, οἱ κρυψῶνες τῶν βάλτων¹⁾, μόρφωσε σιγά-σιγά συστηματικὴ τάξη ἀνθρώπων τῶν ἀρμάτων. Τότε στὴν ἴδια αὐτὴ τάξη ζήτησε ἡ Τούρκικη ἀρχὴ τοῦ κακοῦ αὐτοῦ τ' ἀντιφάρμακο. Ἀναγνώρισε, περιοδικά, σ' ὅλη τὴ βορεινὴ Ἑλλάδα καὶ πάνου τὰ πειὸ ὀνομαστὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ σώματα, μ' ἀρχηγοὺς ἐκείνους ποῦ ἀναγνωρίζανε τὰ ἴδια, τοὺς ἔδωσε μιστό, μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσημό τους διορισμό, καὶ τοὺς ἔρριξε τὸ βάρος νὰ φυλᾶν τὴν τάξη. Αὐτὰ τὰ σώματα εἶναι τὰ περίφημα Ἀρματωλίκια, μιὰ πολὺ ἀπλωμένη στρατ. ὁργάνωση στὴ β. Ἑλλάδα²⁾. Οἱ ἀρχηγοὶ τους, δουλεύοντας πιστά, γιὰ μιὰ χρο-

1) Καὶ σ' ἀπέραντα ἔλη τοῦ Ἀχελώου, τὸ περίφημο βαλτονῆσι Λεσί, μὰ καὶ στῆς λίμνες τοῦ Βραχωριοῦ βρισκαν οἱ Κλέφτες τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας καταφύγιο. Στὸ Λεσί, καὶ σὲ διάφορα γειτονικὰ νησάκια τῆς Ἀκαρνανίας, ὑπάρχουν ἀκόμα τόποι, ρεῖπια σπιτιῶν, ὅπου ἔχισαν οἱ πειὸ περίφημοι Κλέφτες τῆς Ρούμελης.

2) Καὶ στὴ Μ. Ἀσία ἦτανε ντόπια ὁργάνωση τῶν νεοβενιῶν (στενῶν).

νική περίοδο, ξαναδιορίζονταν. Έτσι, με τους καιρούς που περνούσαν, τ' Αρματωλίκια, έχοντας ως δικαιοδοσία τους επαρχίες δλάκερες, συχνά κι' ομάδα από επαρχίες (τότε ο καπετάνος λεγόταν ξεαρχος' αξίωμα δανεισμένο από τα εκκλησιαστικά) γενήκαν κληρονομικά. Η κληρονομική διαδοχή των Αρματωλικών δημιούργησε μιάν ειρηνική στρατιωτική κατάσταση μ' όλα τα αγαθά της, τον πλούτο (συχνά μεγάλη χτηνοτροφία), των όπλων και της φορεσιάς την επίδειξη, την άνεση την κοινωνική, που έπλασαν αυτό που λέμε **λεβεντιά**, ένα σύνολο από σωματικά κ' ήθικά χαρακτηριστικά, την αντρειά, την αξιοτητα στην τέχνη των αρμάτων (σκοποβολή, χειρισμό του σπαθιού), τη λατρεία της αντρικείας ομορφιάς, το σεβασμό της γυναίκας¹⁾, την αγάπη στο τραγούδι το περήφανο, που δόξαζε την παληκαριά και ζηλευτή την έκανε ανάμεσα στους συντρόφους, μ' και στο λαό που τους καμάρωνε. Η ζωή αυτή των Αρματωλών, μ' όλο που είχε τόσες χάρες, δέν έπαυε ν' είναι ζωή κιντύνου και πολέμου. Τα συνερίσματα με τους Κλέφτες τους κατατρεγμένους, τ' αμίσση τ' αμοιβαία που γεννούσαν, του Κλέφτη καπετάνου ο πόθος ν' αρπάξει του άλλου του τ' Αρματωλίκι, και οι ματωμένοι αγώνες που ακολουθούσαν συχνά, μορφώσαν και της δυο αυτές τάξεις της αντίπαλες σε τρόπο θαμαστό αξίες για τον πόλεμο, και δουλέψανε του καθενός, Αρματωλού είτε Κλέφτη, το χαρακτήρα τον προσωπικό άτσαλένιο, ιδανικά όμορφο κατά το πειδ καθάριο πρότυπο που ή φαντασιά ή πολεμική, ή άκονισμένη κάθε μέρα στη φωτιά, μορφώνει. Και δέν ήτανε μοναχά ή έχτρα και το συνέρισμα αναμεταξύ τους το πρώτο και το κύριο ήταν ο Αρβανίτης, τ' όργανο της Τούρκικης αρχής, και μ' αυτόν παραβγαίνοντας Αρματωλοί και Κλέφτες, καλλιεργούσανε το πνεύμα το πολεμικό, που μόρφωσε σιγά-σιγά είδος νέου Έλληνικού ιπποτισμού, τέλος ήταν ο τύραννος, ο Τούρκος, που έσμιγε τους δυο αντίξηλους, Αρματωλό και Κλέφτη, και τους άδερφωνε σ' ένα κοινό μίσος, σ' ένα μύχιο, σκοτεινό σκοπό. Αυτό του είδους ο Έλλην. ιπποτισμός αιώνας χρειάστηκε να διαπλαστή και ν' είναι έτοιμος μι'ά μέρα για κάποιον άνωτερο μοιραίο προορισμό. Αυτοί ήταν οι Αρματωλοί²⁾.

Και οι Κάποι; Πρέπει να πω και γι' αυτούς όσα χρειάζονται. Οι Κλέ-

1) Η άγνεία ήταν ίερός νόμος και του φράγκικου ιπποτισμού.

2) Η Έλληνική παληκαριά αιώνας δλάκερους άκονίστηκε πάνου στην πέτρα τη σκληρή της Αρβανίτικης παληκαριάς, και βγήκε δοκιμασμένη και σκληρότερη από την πρώτη (όπως τ'όδειξε το Μεσολόγγι άργότερα και του Καραϊσκάκη οι νίκες). Αν παραβάλει κανείς τα παλιά μας ήθη τα πολεμικά, θα βρή άρκετά στοιχεία δανεισμένα από τη ζωή την Αρβανίτικη, τον τρόπο του άταχτου πολέμου, τη μπέσα, την άδερφωσύνη' δ,τι όμως πήρε ή Έλλην. παληκαριά δάνεισμα το εδγένισε και τόκαμε όμορφότερο' ο Αρβανίτης δέ σεβόταν τη γυναίκα στον πόλεμο, δέν ξεχώριζε το φτωχό στις άρπαγές του, ούτε φύλαγε το δεσμό του άδελφοποιτού όσο ο Έλληνας πολεμιστής. Την ώρα του κιντύνου ο Αρβανίτης τη δεχότανε τυφλά κι' άφύλαχτα' ο Έλληνας, στον κίντυνο, ήταν άγρυπνος και τον άντικρυζε γοργά σ' ά γνώριμο παλιό, που ήξερε να φυλάγεται άπ' αυτόν' κι' ο θάνατος ήμα έφτανε, γινότανε δεχτός χωρίς κανένα ξάφνισμα, σ'άν ξένος που θάρχότανε μι'ά μέρα.

φτες ποτέ δέ λείψαν ούτε άπό το Μοριά. Τα χνάρια τους τ'ά βρίσκουμε ακόμα άπό τα χρόνια των Φράγκων. «Έν έτει αφλδ' άφησαν οι Φράγκοι την Κορώνην άποί τους, και ήλθε τότες ένας φλαμπουριάρης, και εστάθη εις τον Μορέα, και έμπιτάρησε την Κορώνην, και έπιασε και τους κλέπτας του Μορέως³⁾. Κατά τη Βενετσάνικη κατοχή, 1685 — 1815, οι κακοποιοί πληθύνανε, και βέβαια σ' αυτούς ανάμεσα θάτανε πολλοί άντάρτες των Βενετσάνων. Πριν άπό την κατάκτηση των Τούρκων, το στρατ. πνεύμα του Μοριά ήτανε σε μεγάλο βαθμό ξαναγεννημένο. Γνωστοί είναι οι περίφημοι Stradiotti, Μοραίτες οι περισσότεροι. Η Βενετιά, πολεμώντας πάντα με σώματα ξένων μιστοφόρων, βάνοντας το πόδι στο Μοριά, στρατολόγησε και νέα σώματα μοραίτικα, και μ' αυτά πολεμούσε τους Τούρκους' στους πολέμους της αυτούς φαίνονται πολλοί ήρωες Μοραίτες.

Όσο για τη στρατιωτική έσωτερική όργάνωση, πρώτη ή Βενετιά σύστησε στο Μοριά καπετανάτα, δηλ. αυτό που λέμε άργότερα Αρματωλίκια. Κι' ο Φιλήμονας (Ίστ. Έλλ. Έπαν. Γ', σ. 414) βεβαιώνει τη σύστασή τους, μ' έχουμε κι' άλλες πρόχειρες πηγές. Σε Έλληνικό περιοδικό⁴⁾ βρίσκεται σπουδαία μελέτη για τη Βενετσάνικη κατοχή του Μοριά. Συνοψίζω εδώ: «Αρχίζοντας ή κατοχή, βρήκαν οι Βενετσάνοι δυσκολία να φυλάξουν τους δρόμους καθαρούς. Ρουμελιώτες και Μοραίτες, λιποτάχτες άπό το στόλο τους και το στρατό τους, άντισταθήκανε στην κατοχή. Τότε οι Βενετσάνοι ώργανώσαν την άγροφυλακή, τους **Μεϊντάνηδες** (σημ. meidani' ή λέξη, άφου είναι Τούρκικη, σημαίνει πώς ήταν πειδ παλιά, και σήμαινε εκείνους που «βγαίνανε στο μεϊντάνι», όπως λέμε και σήμερα όταν θέλουμε να δείξουμε άνθρωπο που προκαλεί έναν άλλο, που διαλαλεί τον έαυτό του άντάρτη. Η πρώτη σημασία της λέξης δείχνει πώς στην αρχή Μεϊντάνηδες ήταν οι Κλέφτες, και μπαίνοντας στη δούλεψη των Βενετσάνων πήραν και τ' όνομα μαζί τους). Όμως άπ' αυτούς πολλοί δέ μείνανε πιστοί. Ο Βενετσάνος Προβλεφτής έγραφε: «Σπάνια πιάνανε ένα ληστή, που να μην ήτανε πρώτα Μεϊντάνης». Οι Μεϊντάνηδες αναλάβανε να καθαρίσουν το Μοριά άπό τους κακοποιούς, με το βάρος να πληρώνουνε κάθε ζημιά των δευτέρων. Δώσανε κ' έγγύηση να φυλάνε τα στενά και να δουλεύουν πάντα κάτω άπό έναν καπετάνο. Ο Προβλεφτής έτσι τους χώρισε σε δυο αντίπαλα στρατόπεδα, τιμώντας τους αναγνωρισμένους κ' επικηρύχοντας τα κερφάλια των άνταρτών. Συνεννόηθηκε και με τους γειτόνους Τούρκους να μη βοηθάνε τους κλέφτες. Λίγα χωριά κλέφτικα της Μεσσηνίας τ'ά ξετόπισε και τ'άστειλε να ζούνε στην Καρύταινα. Έτσι έγινε ήσυχία, και οι Μεϊντάνηδες στερεωθήκανε σ' αξίωμά τους⁵⁾.

1) Σημείωμα χειρόγρ. άπό το Μ. Γεδεών, «Έκκλησ. Αλήθεια» Γ'—1882, σ. 202.

2) «Έρανιστής», Αθήνα, 1844, σ. 820.

3) «Μετανάστει παντός είδους κατέλυτον τας όδούς, ελήστυον τους διαβάτας και ήρπαζον ιδιωτικήν και δημόσιον περιουσίαν. Ολόκληροι συμμορίαί, Ρουμελιώται, Πελοποννήσιοι, λειποτάκται του στόλου και του στρατού, συνήλθον και άντεστάθησαν

Κατὰ τὰ 1708 βρίσκουμε ἀκόμα τοὺς Μεϊντάνηδες στὸ Μοριᾶ. Ἐκθεση τοῦ Βενετσάνου Προβλεφτῆ γράφει, τὸν ἴδιο χρόνο²⁾: «Τὸ ἐπάγγελμα τῶν Μεϊντάνηδων εἶναι ἄχρηστο καὶ ἐπικίνδυνο μάλιστα, γιατί ὄχι μοναχὰ δὲ φυλάνε τοὺς δρόμους, ἀλλὰ οὔτε τὰ σπίτια καὶ τὴν περιουσία τῶν ὑπηκόων.... Ὅλοι οἱ ἄρπαγες καὶ οἱ κακομαθημένοι ληστὲς ἦταν ὡς τώρα Μεϊντάνηδες» πρέπει λοιπὸν αὐτὸ τὸ σύστημα νὰ καταργηθῆ. Μὲ τὸ σύστημα τῶν ἐγγυήσεων καθησύχασα τὴ Μάνη. Ἐξω ἀπὸ τὴ Μάνη σύστημα κοινότητες στὰ χωριά μὲ τὸ χρέος νὰ κυνηγοῦν τοὺς κακοποιούς. Σὲ μερικὲς περιφέρειες μάλιστα ζητήσαν οἱ χωριάτες νὰ συστήσουν τοπικοὺς ἀρχηγούς μὲ ἀνάλογη δύναμη, ποῦ νὰ φυλάνε τὰ σύνορα τῆς κοινότητος¹⁾, καὶ οἱ ἀρχηγοὶ αὐτοὶ διαδοχικὰ ν'ἀλλάζουν χωρὶς τὴ γνώμη τῆς κοινότητος. Ὅσο γιὰ τὸ στενὸ Μακρουπλάγι³⁾, ὅπου κιντυνεύουν περισσότερο οἱ διαβάτες, ἀφοῦ οἱ Μεϊντάνηδες ποτὲ δὲ φανῆκαν ἄξιοι νὰ τὸ φυλάξουν, ἔρριξα τὸ χρέος στὰ γειτονικά χωριά, νὰ δίνουνε λόγο γιὰ κάθε ληστεία καὶ νὰ πληρώνονται 4 σολδιὰ γιὰ κάθε ἔφιππο διαβάτη κι' 8 γιὰ κάθε ζῶο φορητό». Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ τοῦ Προβλεφτῆ ληστὲς εἶχαν ἀρπάξει τὸ δημόσιο θησαυρὸ στὸ δρόμο καὶ φύγαν ὕστερα κατὰ τὴ Ρούμελη, μὰ ὁ βεζίρης τῆς Χαλκίδας φρόντισε καὶ τοὺς ἔπιασε, κ' ἔστειλε πίσω τὸ θησαυρὸ.

εἰς τὴν δημόσιον δύναμιν. Ὅταν διοργάνωσαν τοὺς ἀγροφύλακας (meidani), ἔνεκα τῆς γενικῆς ἐλλείψεως πάσης ἀσφαλείας, οἱ φύλακες ἔκαμινον αὐτοὶ οἱ ἴδιοι βιαιότητος.... Αὐτὰ (σ. τὰ χωριά) ὑπεχρεώθησαν νὰ διατηροῦν καθαρὸν τὸ ἔδαφος τῶν ἀπὸ κακούργους καὶ νὰ συμμαρτυροῦν καὶ ἀποζημιώσουν τὴν βλάβην, τὴν ὅποιαν αὐτοὶ ἤθελαν φέρει. Εἰς τὸν Ἄρμωσθην ἔδωκαν ἐγγύησιν καὶ μετεχειρίσθησαν τὰ διανεμηθέντα ὄπλα διὰ νὰ ἐνωθοῦν ὑπὸ ἓνα ἀρχηγόν κατὰ τῶν φαυλοβίων. Ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ φυλάξουν δεινὰς θέσεις καὶ περιβοήτους διὰ τὸ μὴ ἀσφαλές, ἐλάμβανον τέλος ἀπὸ τοὺς διαβάτας.— Διὰ νὰ ἐξαλείψῃ τοὺς ληστὰς ἀνίχνυσεν ὁ Γριμάνης τὰ μέσα, τὰ ὅποια ἄλλοτε μετεχειρίσθη ὁ Πάπας Σίξτος κατὰ τῶν κακούργων. Τοὺς διήρσε μεταξύ τῶν, ἐσυγχώρησε τοὺς μετανοοῦντας, ἔθεσε τιμὴν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν σκληρογνώμων καὶ ἐπροσπάθησε διὰ καλῆς συγγενήσεως μὲ τοὺς πλειότερους τουρκικοὺς ἀρχηγούς νὰ ματαιώσῃ τὴν φυγὴν τῶν εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος. Ἐπέτυχε πρὸς τοὺς εἰς νὰ παύσῃ τὰς μεγάλας ληστείας, πρακτομένης ἀναφανδόν.— Μεταγενεστέρως εὗρισκομεν πολὺ πλέον εἰρηνικὴν καὶ ἀποχρώντως ἀσφαλῆ κατάστασιν. Ὁ Λορδανὸς στοχάζεται ὅτι ἀρκεῖ νὰ δευχθῆ ἀσθηρὸς εἰς τὰς παρρησιαζομένης περιστάσεις, καὶ μᾶς δίδει παραδείγμα τῆς ἀσθηρότητός του ταύτης.— Οἱ χωρικοὶ τοῦ Ἰσαρίου, Βόστας (ι) καὶ Γουσχωρίου (ι) ἐγκαυχώμενοι εἰς τὴν δύσβατον θέσιν τῶν χωρίων τῶν ἐπὶ τῶν ὀρέων, κατελήστευον καὶ κατέσφαινον εἰς τὴν Μεσσηνίαν· δὲν ἐβοήθησε διόλου ὅτι τοὺς ἐστέρησαν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τῶν, ὁ Λορδανὸς συνέλαβε τὴν ἀποφασιστικὴν θέλησιν νὰ τοὺς ἐκτοπίσῃ. Τοὺς ἔδωκεν εἰς τὸ πεδίον τῆς Καρυταίνης τόσον ἔδαφος, ὅσον εἶχον ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ ἐτοποθέτησε πλησίον τῶν τάγμα λοχσοφόρων διὰ νὰ τοὺς ἔχη ὑπὸ φύλαξιν. Ἐν γένει ἔγινε τόση ἡσυχία, ὥστε πάλιν ἀπεκατεστάθησαν οἱ ἀγροφύλακες (meidani), καὶ αὐτὴ ἡ προφύλαξις ἦρκεν πλέον ἀποχρώντως. (Περιοδ. «Ἐρανιστής» Ἀθήνα, 1844, σελ. 849, μελέτη «Οἱ Βενετσάνοι εἰς τὴν Πελοπόννησον» μετάφρ.).

2) Δελτίο Ἰστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρ. Ε'—1896-1900, σελ. 509.

1) Ἐδῶ γράζει, πρώτη φορά, ἡ ἰδέα τῶν Κάπων.

2) Ντερβένι τοῦ Λονταριοῦ (Μεγαλόπολης) στὸ δρόμο Τριπολιτσᾶς-Καλαμάτας.

Κατὰ τὰ 1715, προχωροῦντας ἡ ἐκστρατεία τῶν Τούρκων γιὰ τὴν κατάχτησιν τοῦ Μοριᾶ, οἱ Βενετσάνοι θελήσανε νὰ προβάλλουν ἀντίστασιν ὄχι μοναχὰ στὰ κάστρα τους, μὰ καὶ στὸ περίφημο Μακρουπλάϊ, ποῦ τὸ εἶδαμε παραπάνου. Τὸ περιστατικὸ τ' ἀναφέρει κι' ὁ Βρυε στὸ ἡμερολόγιό τῆς ἐκστρατείας, μὰ τὸ περιγράφει κι' ὁ Βλάχος γραμματικὸς τοῦ πασσᾶ στὸ δικό του ἡμερολόγιό, ποῦ ὁ ἱστορικὸς Jorga τὸ μετάφρασε ἀπὸ τὰ βλάχικα καὶ τὸ δημοσίεψε γαλλικά. Γράφει λοιπὸν τὸ ἡμερολόγιό: «Εἶναι ἓνα Ντερβένι ποῦ τὸ φυλάν Ἀρματωλοὶ (martolodsches) σ' ἓνα πολὺ κακόβατο πλάτωμα ὕστερα ἀπ' αὐτὸ ὁ στενὸς δρόμος προχωρεῖ, λιθόστρωτο φυσικόν». Στὸ βλάχικο κείμενο ἡ λέξις βέβαια ἀποδίνει τὴν τούρκικη προφορὰ μαρτολὸζ, ποῦ τὴν ἔχουν καὶ τὰ παλιὰ τούρκικα λεξικά, καὶ δὲ σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ Ἀρματωλὸς. Εἶναι λοιπὸν περίεργον πῶς οἱ Τούρκοι γνωρίζαν τὴν Ἑλλην. αὐτὴ λέξις (δηλ. ἐξελληνισμένη ἀπὸ τὸ Ἰταλικὸ armatore, ποῦ σήμαινε πρῶτα ἐφοπλιστής, πειρατής, καὶ ὕστερα πέρασε στὴ στεριά μὲ τὴ στενὴ σημασία τοῦ κακοποιοῦ, Κλέφτη κλπ.). Ἀπὸ τὴ ναυτικὴ σημασία, γιὰ νὰ πάρῃ ἡ λέξις Ἀρματωλὸς τὴν ἔννοια τοῦ στρατιώτη τῆς ἀτακτης χωροφυλακῆς τῶν χριστιανικῶν σωμάτων τῆς βορινῆς Ἑλλάδας, ἔπρεπε πρῶτα νὰ ὀργανωθοῦν αὐτὰ τὰ σώματα, καὶ γιὰ νὰ διαμορφωθῆ ἡ ὀργάνωσή τους ἔπρεπε αἰῶνες νὰ περάσουν. Λοιπὸν ἡ λέξις Ἀρματωλὸς ἦταν ἀπὸ πολὺ παλιότερα σὲ χρῆσιν παρ' ἀπὸ τὴν κατάχτησιν τοῦ Μοριᾶ. Ὅπως κι' ἂν εἶναι, καὶ τὰ δυὸ ὀνόματα, Μεϊντάνης κι' Ἀρματωλὸς, τὰ βρίσκουμε ἀπάνου-κάτου στὴν ἴδια ἐποχὴ νὰ ζοῦνε στὸ Μοριᾶ, κι' ἀφοῦ ἔπεσε ὁ Μοριᾶς στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ὄχι μοναχὰ λείψαν οἱ χριστιανοὶ Ἀρματωλοὶ εἴτε Μεϊντάνηδες, ἀλλὰ λησμονηθῆκαν καὶ οἱ λέξεις. Στὴ Ρούμελη πάλι νίκησε ἡ λέξις Ἀρματωλὸς, καὶ λησμονήθηκε τὸ «Μεϊντάνης». Ἐμείνει μοναχὰ κολλημένο στὸν περίφημον Ἀρματωλὸ Πᾶνο Μεϊντάνη, ἕναν ἀπὸ τοὺς πειδὸ παλιούς· ὁ Κασομούλης μάλιστα, σι' ἀνέκδοτο χειρόγραφο ἔργο του, τὸν περιγράφει ὡς τὸν πρῶτον Ἀρματωλὸ τῆς β. Ἑλλάδας. Ὑποχώρησε λοιπὸν ἡ λέξις ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴν σημασίαν της, καὶ γίνηκε ὄνομα πατρωνυμικὸ ἑνὸς μοναχὰ καπετάνου. Αὐτὸ σημαίνει πῶς τὸ «Μεϊντάνης» ὡς λέξις ἐπαγγελματικὴ δὲν ἦτανε συχνὴ στὴ Ρούμελη, καὶ γι' αὐτὸ πῆρε τὴν πατρωνυμικὴν σημασίαν σ' ἓνα μοναχὰ πρόσωπο, ἐνῶ τὸ «Ἀρματωλὸς», λέξις τόσο γνωστὴ στὴ βορ. Ἑλλάδα, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ γίνῃ πατρωνυμικὸ ἑνὸς μοναχὰ ἀνθρώπου. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριᾶ, καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς λέξεις, καθὼς εἶπα, λησμονηθῆκαν ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ βενετσάνικα, ἀφοῦ ἔλειψε καὶ τὸ πρῶμα, καὶ μοναχὰ τὸ αρμαδόρος μὲ τὴν σημασίαν καπετάνου στεριανῶς ἔζησε καὶ ζῆ σὲ μοιρολόϊ Μαυρομιχαλιάνικο, στὴ Μάνη.

Γ'.

Ἡ Τούρκικη κατάκτηση οργανώνει αδοστηρή τάξη κι' ἀσφάλεια στὸ Μοριᾶ. — Σπαῆδες καὶ μπουλουκμπασῆδες. — Οἱ προύχοντες χριστιανοὶ παίρνουνε μεγάλη ἐπιρροή κοντὰ στὸν Πισᾶ. — Τὸ νέο πολίτευμα. — Δημησιάνας πολίτευμα. — Πρώτοι Κάποι. — Ὁργάνωση τῶν Ντερβενιῶν μ' ἀρχηγούς Ἀρβανίτες. — Ντερβενιῶν περιγραφή.

Φεύγοντας οἱ Βενετσᾶνοι, ἔχασε κι' ὁ Μοριᾶς τὴν παλιά του ἀκμή τῆ στρατιωτικῆς. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς περίφημους παλιούς «στρατιῶτες», ποὺ ὑπερασπίσανε γενναῖα τὰ κάστρα τοῦ Μοριᾶ, καὶ σῶσαν τὴ ζωὴ τους, ἀκολουθήσανε τοὺς Βενετσάνους: τὸ τέλος τους εἶναι ἔργο ἄλλης δύσκολης μελέτης. Ἀπ' αὐτοὺς λίγοι εἶτε πολλοὶ θὰ μπήκανε στὰ Βενετσάνικα σώματα τὰ συστημένα ἀπὸ κάθε ἐθνικῆς λογιῆς ἐθελοντές στὰ Ἐφτάνησα, πρῶτα ἐπὶ Βενετσάνων, ὕστερα Γάλλων κλπ. Τοὺς Βενετσάνους, φεύγοντας, τοὺς ἀκολουθήσανε μυριάδες πληθυσμὸς — μαζί μ' αὐτοὺς καὶ οἱ Μειντάνηδες, καὶ τὸ σύστημά τους ξεριζώθηκε κι' αὐτό. Φαντάζεται κανεὶς τὴν γενικὴ φευγάλα τοῦ λαοῦ μὲ τὸ μπᾶσιμο τῶν Τούρκων καὶ τὸ ξάπλωμά τους σ' ὅλο τὸ Μοριᾶ. Μὲ τὸν καιρό, καὶ μὲ τὸ ξαναγύρισμα τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς, ἀπὸ τῆς χιλιάδες πρόσφυγες τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν νησιῶν κλπ. θὰ γυρίσανε πολὺ λιγώτεροι ἀπ' ὅσους φύγαν. Ὅσο γιὰ τὸ βουνίσιο πληθυσμὸ τοῦ Μοριᾶ, νομίζω πῶς ἀπ' αὐτὸν ὁ πανικός τοῦ Τούρκου πολὺ λίγους θ' ἀνάγκασε νὰ φύγουν: ὁ χωριάτης ἔχει τὰ βουνά του καταφύγιο. Ἔτσι, καὶ οἱ παλιοὶ Κλέφτες, οἱ ἐπὶ Βενετσάνων, δὲν πιστεύω νὰ παραιτήσαν τὰ λιμέρια τους. Τὸ πνέμα λοιπὸν τ' ἀταχτο μὰ καὶ πολεμικὸ λούφαζε.

Μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων, φυσικά, ἡ τυραννία γίνηκε πειὸ βαρειά. Στὸ σύστημα τῶν Μειντάνηδων μπήκανε Ντερβεναγάδες Ἀρβανίτες. Ἄς δώσω ὁμῶς ἐδῶ πρῶτα, κάποιες μαρτυρίες γιὰ τὴ νέα στρατ. ὀργάνωση τοῦ Μοριᾶ. Ὁ Γ. Φιλήμονας στὴν ἱστορία του (Γ', 406) γράφει: «Κατακυριεύσας ἐκ δευτέρου περὶ τὸ 1714 (γρ. 1715) τὴν Πελοπόννησον παρὰ τῶν Ἐνετῶν ὁ Σουλτᾶνος κατέστησε σιπαχήδας ἐν ταύτῃ, οὐ μόνον διὰ τὴν ἀσφάλειαν κατὰ πάσης ἐξωτερικῆς προσβολῆς, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τὸ ἐσωτερικὸν κατὰ πάσης ἐπαναστατικῆς ἀποείρας. Τὸ περὶ σιπαχήδων μέτρον ὑπῆρχε γενικὸν καθ' ἅπασαν τὴν Εὐρωπ. Τουρκίαν. Συνίσταντο δὲ ὡς ἐπιπολὺ οἱ σιπαχήδαι τῆς Πελοποννήσου ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς δευτέρας ἐπιδρομῆς τῶν Ἐνετῶν διασπαρέντων φυγάδων Τούρκων εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν ἠπειρον¹⁾. Μόνον τῆς Πελοποννήσου οἱ σιπαχήδαι ἔχαιρον τὸ ἰδιαιτέρον προνόμιον τοῦ μὴ ἐπιστρατεύειν ἔξω τοῦ Ἰσθμοῦ ἐπὶ παντὸς διδομένου πολέμου τῆς Τουρκίας». Τὸ Φιλήμονα ἔρχεται νὰ τόνε συμπληρώσῃ ἡ ἀνέκδοτη ἀκόμα «Στα-

1) Λοιπὸν ξαναγύρισαν οἱ παλιοὶ σπαῆδες καὶ ξαναπῆραν τὰ παλιὰ χιτήματα.

τιστικῆ τῆς Μονεμβασίας» (μὰ ἀπὸ τῆς ἀπαντήσεως στὰ Εὐρωπ. ρωτήματα, ἐπὶ Καποδίστρια). Νὰ τί γράφει τὸ περίφημο αὐτὸ χειρόγραφο: «Οἱ Σπαῆδες εἶχον τὴν εὐθύνην τῆς ἀσφαλείας ἐκάστου χωρίου, ἐλάμβανον δὲ ἀπὸ τὰ προϊόντα τὸ 1/7 (χριστιανοὶ) καὶ τὸ 1/10 (Τούρκοι), καὶ εἰς τόσα μερίδια, λεγόμενα «σπαδιά», ὅσοι ἦσαν οἱ ὑποτιθέμενοι στρατιῶται τῶν». Ἡ τυραννία τῶν σπαῆδων βάσταξε ὡς τῆς ἀρχῆς τῆς Ἐπανάστασης: ἀπ' αὐτοὺς βγήκαν οἱ περίφημοι μεγαλοχτηματίες Τούρκοι τοῦ Μοριᾶ, ποῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα, ὅσοι σωθῆκαν ἀπ' αὐτοὺς, γνωρίζοντας τὸν τόπο, βοηθήσανε πολὺ ἀκολουθώντας τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων. Οἱ ἄλλοι πληρώσανε μὲ τὸ αἷμα τους τὴν πολυχρόνια τυραννία τους. Ὁ Α. Φραντζῆς γράφει στὴν ἱστορία του (Α', σ. 12): «Κατακτῆσαντες οἱ Ὀθωμανοὶ τὴν Πελοπόννησον, ὄχι μόνον ἐκ τοῦ ἴδιου μετ' αὐτῶν ὄντος στρατοῦ κατέστησαν φρουρὰς εἰς τὰ φρούρια, ἀλλὰ προϊόντος τοῦ χρόνου μετεκόμισαν καὶ ἄλλους Ὀθωμανοὺς ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Ὀθ. Ἐπικρατείας (ἀπὸ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀσίαν), τοὺς ὁποίους καὶ ἐτοποθέτησαν εἰς διαφόρους ἐπαρχίας τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον φρουριῶν καὶ πόλεων». Ὁ Α. Φραντζῆς ἐννοεῖ τῆς ἐπαρχίας ποὺ εἶχανε κάστρα καὶ πόλεις: ἐκεῖ ἦταν πειὸ μεγάλη ἀνάγκη ἀπὸ στρατ. δύναμη. Παρακάτου μιλεῖ ὁ συγγρ. γιὰ τοὺς πρώτους Κλέφτες ποὺ βγήκανε στὸ Μοριᾶ, μὰ τὸ ζήτημα θὰ τὸ δοῦμε κ' ἐμεῖς ἀργότερα. Καὶ σ' ἓνα ἀνέκδοτο χειρόγραφου τοῦ Ὁ Θεσσαλὸς Διον. Πύρρος, ποὺ τῷχω στὰ χέρια μου («Ἑλλάδος περιήγησις» τόμ. Β') σημειώνει πῶς συναχτήκαν Ἀρβανίτες στὸ Μοριᾶ, μετὰ τὸ πάρσιμό του ἀπὸ τοὺς Τούρκους, Ἀρβανίτες ἀκόμα ἀκολουθοῦσαν κάθε φορὰ τὸ νέο διοριζόμενον πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ. Στ' ἀνέκδοτα σημειώματα τοῦ Ρήγα Παλαμίδη διαβάξω πῶς οἱ Τούρκοι τοῦ Πατρατζικιοῦ (Υπάτης, ἕως Ἀρβανίτες ἀποικοὶ) ἦταν πολεμιστὲς καὶ κυνηγοὶ καὶ πολὺ ἄγριοι, κι' ἀκολουθοῦσαν μὲ μιστὸ πολὺ συχνὰ τοὺς πασσάδες τοῦ Μοριᾶ ὡς ποῦ ὁ Ἀλή-πασσᾶς τοὺς ταπεινώσε.

Μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων Μειντάνης ἡ Ἀρματολὸς δὲν ξαναφάνηκε πειὰ στὸ Μοριᾶ, καὶ ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου ταπεινώθηκε, μὰ δὲν ἔσβυσε ποτέ, καθὼς θὰ δοῦμε, ὀργανωμένη ὁμῶς «ἀρματολική» δύναμη ὡς τὸ 1821 δὲν παρουσιάστηκε. Ὁ Τούρκος ἀπὸ τὰ 1715 ἔδωσε μεγάλη δύναμη στοὺς προύχοντες, κι' ἀπ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ δύναμη τῶν προυχόντων βγήκε σιγὰ-σιγὰ ἡ στρατ. ὑπηρεσία τῶν Κάπων¹⁾. Ὁ Φιλήμονας («Δοκ. περὶ Φιλ. Ἐταιρείας σ. 44) βεβαιώνει πῶς στὴ Ρούμελη τὰ καπετανάτα τῶν Ἀρματολικιῶν ἦταν δυνατότερα ἀπὸ τ' ἀξίωμα τῶν προυχόντων (ἐγὼ προσθέτω πῶς, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, οἱ προύχοντες τῆς Ρούμελης πολὺ συχνὰ βοή-

1) Γιὰ νὰ πάρουν οἱ προύχοντες τόση ἐπιρροή, θὰ πῆ πῶς ἡ ἐκτελεστικὴ δύναμη δὲν ἦταν ντόπια ἀπὸ χριστιανούς (ὅπως στὴ βορινὴ Ἑλλάδα, ὅπου οἱ Ἀρματολὸι μπόδισαν τὸ δυνάμωμα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῶν προυχόντων). Στὸ Μοριᾶ ὁ πασσᾶς φύλαξε δική του τὴ στρατ. δύναμη, καὶ μὲ τὸ μέσο τῆς ὁ χριστιανὸς προύχοντας γίνηκε πολιτικὸς κυβερνήτης τοῦ λαοῦ καὶ κράτησε κοντὰ του ταπεινὸ καὶ περιορισμένο τὸ σύστημα τῶν χριστιανῶν Κάπων.

θήσανε στην καταστροφή και των Κλεφτών και των 'Αρματολών' σε πολλές επαρχίες το μίσος προυχόντων κι' 'Αρματολών ήτανε θανάσιμο, πράμα που δείχνει των 'Αρματολών τη δύναμη, γιατί το κράτος, γενικά, υποστήριζε πάντα τον κοτζάμπαση). Σ' ένα γράμμα του, 1824, ο Μαυροκορδάτος προς το Δ. 'Υψηλάντη γράφει, κ' έννοει πάντα τα χρόνια τα πριν του 1821: «'Εδω, εις την Ρούμελην, οι Καπιτάνοι ήταν το π'αν, και αυτοί είχαν πάντοτε τα πρωτεία και όλην την διοίκησιν των επαρχιών, χωρίς να ερωτώνται κ'αν οι προεστώτες».

Στο Μοριά όσο πειδ δυνατή ήταν ή τάξη των προυχόντων, τόσο ή τάξη των Κάπων ήτανε ταπεινή, υποταγμένη στον προύχοντα, μα κι' από τον Τούρκο αναγνωρισμένη. 'Η ύπαιθρη χώρα του Μοριά, τα ήμερα βουνά της, ο πυκνός της πληθυσμός, οι Τούρκοι στρατιωτικοί χτηματίες (σπαήδες), που άπλώνανε τη δύναμή τους ως της πειδ άπόμερες και πειδ βουνίσσιες επαρχίες, δε χωρούσαν ούτε Κλεφτουριά μεγάλη κι' ακατάβλητη, ούτε οργανισμό 'Αρματολικό, γέννημα της πρώτης. Αύτη όμως ή άπουσία του 'Αρματολισμού, που ήτανε φυσικό άκόλουθο της άπουσίας μεγάλου αριθμού Κλεφτών, δε μπόδιζε το λαό του Μοριά το χριστιανικό ν' άνησυχή τον Τούρκο και τα βουνά του να συγχάζωνται από τη ντόπια Κλεφτουριά, πάντα στον αριθμό της περιουσιμένη.

Για να δεξω όμως πόσο ήτανε δύσκολο να φυλαχτή άδιάκοπη Κλεφτουριά μέσα στο Μοριά, και στα βουνά του μάλιστα, παίρνω μοναχά έδω την Καρύταινα και Δημητσάνα, για παράδειγμα, άφου είναι όνομαστές ως κέντρα της μοραϊτικής Κλεφτουριάς. 'Από τη σύντομη περιγραφή τους θα φανή πόσο ήμερα και ειρηνικά ζούσαν οι Τούρκοι, ίσα-ίσα μέσα στην καρδιά του μοραϊτικού, όπως δά τον θέλει ο Καντηλώρος, 'Αρματολισμού, ένω στ' 'Αρματολίκια της β. 'Ελλάδας, τα πειδ βουνίσια βέβαια, ψυχή ζωντανή Τούρκου δε βλογούσε: «'Ο μονκατās (φορολογική περιφέρεια) **Δημητσάνας** με τα δυο κυριώτερα χωριά του Ζυγοβίτσι και Στεμνίτσα είναι χτήμα του 'Οσμάν, ένός από τους δώδεκα hodja-khians της Πόλης»), που χαιρείται τα εισοδήματα με τη συμφωνία να πληρώνη τρία πουνγγιά σε κάποιο τζαμί κι' άλλα τέσσερα στην Πόρτα για το χαράτσι. 'Ο αντιπρόσωπος του 'Οσμάν εισπράττει 12 πουνγγιά από το Χασάν-μπεη της Τριπολιτσάς, (δηλ. το νοικιαστή) άδερφο του 'Αλή-εφέντη, και οι προύχοντες της Δημητσάνας (δεύτεροι νοικιαστές) πληρώνανε στο Χασάν-μπεη 13 πουνγγιά γι' αυτό το χρόνο (1805). 'Η δεκατιά πληρώνεται ένα στα έφτά. Οι ιδιοκτήτες της γής είναι όλοι "Έλληνες" στη χώρα μέσα ζούνε 300 οικογένειες 'Ελληνικές»¹⁾.

Καρύταινα (άπό τα σημειώματα του Ρ. Παλαμίδη, πληροφορία που δόθηκε σ' αυτόν από τον Κανέλλο Ντεληγιάννη το 1841). Μέσα στην Καρύ-

1) Συχνά οι επαρχίες (βλαστία ή καζάδες) παίρνανε τ' όνομα του μονκατά.

2) Οι δυο αυτές λέξεις είναι χωρίς νόημα: υποθέτω πρέπει να διορθωθή codja-ayans, δηλ. άνώτατοι άρχοντες.

3) Leake, Travels in the Moréa B', σελ. 64.

ταινα κατοικοῦσαν Τούρκοι 650, οίκογ. 130, άρματα 30. 'Η Καρύταινα είχε βδύβοντα και μπελούκ-μπαση με 30 'Αρβανίτες. Στα Λαγκαδία ήταν Τούρκοι 216, οίκογ. 36 με 50 άρματα, και είχε και τζαμί. Στο γέρο-Ντεληγιάννη (που του κόψαν οι Τούρκοι το κεφάλι κατά τα 1816) άνήκει ο έπαινος πώς 29 χωριά της επαρχίας από τσιφλίκια Τούρκικα τάκαμε κεφαλοχώρια χριστιανικά¹⁾.

'Από τον κατάλογο που έβαλα στη σημείωση φαίνεται καθαρά πώς στο λιμέρι αυτό των Κλεφτών του Μοριά, στην Καρύταινα, τόπος άδειανός για Κλέφτες δεν υπήρχε, μα κι' ο Μοριάς δλάκερος δεν ήτανε φτιασμένος από τη φύση να φυλάξη και να θρέψη άδάμαστη Κλεφτουριά, ώστε ο Τούρκος ν' άναγκαστή να οργανώσει ντόπια αντίσταση από χριστιανούς, που να χτυπάνε και να συμαζεύουνε τους Κλέφτες, πράμα που γίνηκε στη Ρούμελη με την δργάνωση την πολυ παλιά των 'Αρματολικιών, άφου ή τουρκική έξουσία κατάλαβε από την ίδια την άνάγκη της, πώς ποτέ δε θα ξερίζωνε την Κλεφτουριά από τα κατσάβραχά της.

Το πειδ παλιό παράδειγμα της παρουσίας 'Αρβανίτικου σώματος, που κυνηγάει Κλέφτες στο Μοριά, μάς το δίνει ο 'Αγγλος περιηγητής R. Chandler στα 1765. Περιώντας από τους Δελφούς στη Βοστίτσα, είχε άπαντηθή κ' εκεί με σώμα 'Αρβανίτικο, που κατάρτεχε τους Κλέφτες των Σαλώνων²⁾ βάνοντας το πόδι στο γιαλό της Βοστίτσας, ηδρε ξαπλωμένους κάτω από τον περίφημο πελώριο πλάτανο ένα μπουλούκι άπ' 'Αρβανίτες (που φυλάγαν ίσως εκεί να μην περάσουν Κλέφτες Ρουμελιώτες κυνηγημένοι στο Μοριά). 'Ο περιηγητής θέλησε να μετρήση τον κορμό του δέντρου, μα εκείνοι τον έμποδίσαν, από πρόληψη. (Ταξίδι στην 'Ελλάδα, έκδ. του 1776, σελ. 286). Μιλώντας

1) 'Απ' άλλο σπουδ. σημ. του Ρ. Παλαμίδη δίνω έδω κατάλογο της Τουρκ. και Χριστ. ιδιοκτησίας στην Καρύταινα, κατά χωριό: Μελιδόνη Χριστ. και Τουρκ. μαζί ιδιοκτησία, 'Απάνω Μαυρόκαμπος Τουρκ. 3/4 και Χριστ. 1/4, Κάτω Μαυρόκαμπος 1/2 Τουρκ. και 1/2 Χριστ., Ρένεσι, Καλιάνι και Μπέχρου, 'Αλπάνιτσα, Χουτούζα, Κερπινή, Καρνέσι, Κόμι, Νταβιά, Ζαράκοβα, Τσελεπάκου, Μαυριά, Κυπαρίσσια, Μπελντέκου, Καρνές, Κουρουνιού, Ντεληχασάνι, Χωρέμι, Κασίμι, Βρωμοσέλλα, Κελκέσι, Κασιοχώρι, Μαρζές, Συκιά και Κατσούλι, Βάρκος, 'Ιμπραήμ-Καράτουλα, Παλιμοίρι, Παύλια, Ζουνάτι και Κατσόμπαλι, Καρβουνάγια, Σαρακηνι, Γκλένοβα, Τρῦπες, Κοκορά, Κακουραίικα και Τσιρίμπασι, Πυρί, Μπέλεσι, 'Ασπρα Σπίτι, Τσάρεσι, Τσούκα, Μπέτσι, Καραχασάνι, Λότι, Καλύβια, Παπαδιά, Ζέρζορα, Μπούζα, Ζουλάτικα, έλα τσιφλίκια τούρκικα, **Δημητσάνα** κεφαλοχώρι, έδινε το χρόνο γρόσια 1,050 στο Νούρ 'Οσμάνι τζαμί της Πόλης, **Καρύταινα** κεφαλοχώρι, Χρυσοβίτσι κεφαλοχώρι, χωρίς ποτιστική γή, 2 χιλ. στρέμ. ξερικά, 16 καστανιές, 8 καριές, 6 συκομοριές, με δάση, **Λαγκαδία** με κουκουλιστρα, τσιφλίκι του Μουσταφά άγά 'Αρναούτογλου, 'Ομέρ άγά, 'Αλή Τζοδλί, Τζαφέρι, 'Ισμαήλοπουλου κλπ., Κόκλα τουρκ. 1/2 και των Δεληγιανναίων έλλο 1/2, Βρετεμπούγα τουρκ. 7/8 και χριστ. 1/8, 'Αγλανισιά τουρκ. 1/2, Λυκούρεσι τουρκ. 1/2, 'Αρκουδόρρεμα χωρίς ποτιστ. γή, στρεμ. ξερικά 1,008, 5 καριές, με δάση (κεφαλοχώρι), Μπάστα τουρκ. το 1/2, Ντερέμπεη «δεμένον εις τον Δαράρχανε» (σ. ιδιοχτ. του νομισματοκοπέου της Πόλης), Ρισβάναγα «δεμένον εις το τζαμί του Μπεκίρ-πασά», Παλούμπα κεφαλοχώρι, μόνο 200 στρέμ. ξερικά, Τουρκόφαρι Τουρκ. και Χριστ. μαζί.

για τὸ Μοριᾶ, βίαιω χωριστὰ τὴ Μάνη μὲ τῆς παλιῆς καπιτανίες τῆς, ὁργάνωση στρατιωτικὴ ποὺ κρατοῦσε ἴσως ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ χρόνια καὶ πρωτύτερα. Βρίσκω ὅμως σ' ἐπίσημο ἔγγραφο τοῦ 1828, πὼς κατὰ τὰ 1775 Ἀρβανίτης καπετᾶνος μὲ τοὺς συντρόφους του ζήτησε ἀπὸ χωριὸ τῆς Μάνης Παλιοχώρι «ἀρματωλιάτικο», ποὺ θὰ πῆ θέλησε τ' Ἀρβανίτικα Ντερβένια, ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένα στὸ Μοριᾶ, νὰ τὰ σπρώξῃ καὶ κατὰ τὴ Μάνη. Τὸ Παλιοχώρι, ὑποθέτω, θὰ βρισκότανε στὰ σύνορα, τὰ τότε ὄχι καθαρὰ γραμμένα, ποὺ χωρίζανε τὴ Μάνη ἀπὸ τὸν καθαυτὸ Μοριᾶ. Πέντε χρόνια πρωτύτερα, κατὰ τὰ Ὁρλωφικά, 1770, τὸ χωριὸ Γουῖβες, ἐπαρχία Μονοβασίας, «κατεστράφη διὰ τὰς καπετανίας ὅπου περιεῖχε»¹⁾. Ἐδῶ λοιπὸν φαίνεται πὼς κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Μάνης, αὐτὸ τὸ χωριὸ εἶχε δικὸ του καπετᾶνο χριστιανό. Χωρὶς ἄλλο δὲν εἶναι ὁ λόγος γιὰ Κάπο. Κατὰ τὰ 1799 ὁ Γάλλος περιηγητὴς Riquieville (ταξίδι στὸ Μοριᾶ τ. Α', σελ. 64) βρίσκει σ' ὅλα τὰ στενὰ τῆς χώρας φρουρὲς στρατιωτικὲς, ποὺ κατατρέχουσε τὴν Κλεφτουριά²⁾ καὶ οἱ φρουρὲς αὐτὲς εἶναι χωρὶς ἄλλο ἀπ' ἀταχτοὺς Ἀρβανιτὰδες. Ὁ Γάλλος αὐτὸς περιηγητὴς ὡς ἐδῶ γράφει τὴν ἀλήθεια, ὅμως συχνὰ πέφτει σὲ λάθια σοβαρά, γιὰ τὸ ταξίδι του ἦτανε φανταστικό. Ὁ Riquieville μ' ἄλλους πατριῶτες του ταξιδεύοντας, γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴν τρικυμιά, ζήτησανε καταφύγιο στὸ Ναβαρίνο. Ἐκεῖ πιαστήκαν ὅλοι σκλάβοι, γιὰ τὸ πόλεμος Τουρκίας καὶ Γαλλίας ἦτανε κηρυγμένος (ὁ Μπωναπάρτης εἶχε βγῆ στὴν Αἴγυπτο). Ὅλοι αὐτοὶ οἱ αἰχμάλωτοι μὲ στρατ. συνοδεία πεζοὶ ὁδηγηθῆκανε στὴν Τριπολιτσά καὶ ριχτήκανε στὸ κάτεργο. Ἐτσι ὁ Ρουῆ, εἶδε καὶ γνώρισε μὲ τὰ μάτια του τοὺς δρόμους ἀπ' ὅπου πέρασε, καὶ ὅ,τι ἄκουσε τ' ἄκουσε ἀπὸ τοὺς χωριάτες. Στὴν Τριπολιτσά ἔμεινε φυλακισμένος ἑφτά μῆνες, καὶ ἀπὸ τὴ φυλακὴ ἔπειτα στάλθηκε διὰ ξηρᾶς στὴν Πόλη. Αὐτὰ τὰ βεβαιώνει ὁ Leak ὁ Ἄγγλος ὁ τόσο ἀξιόπιστος³⁾. Στὴ φυλακὴ λοιπὸν ζώντας ὁ «περιηγητὴς» σίναξε ἀπὸ προφορικὰ διηγήματα τὸ βλίκὸ γιὰ τὸ ταξίδι του στὸ Μοριᾶ. Ἡ περιπέτεια του αὐτὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο κατὰ τὰ 1798. Ὁ Riquieville ὅμως γράφει καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα πειὸ παράξενο· πὼς ἕνας Ντερβεντζήμπασης (γενικὸς διοικητὴς τῶν στενῶν) μὲ μιὰ οὐρὰ (τοῦ), ἔχοντας ἔδρα του τὸ Μεσολόγγι, «ποὺ βρίσκεται στὴν Ἀρβανιτιά», εἶχε τὴν εὐτύχη νὰ φυλάτῃ τὰ πασσαλίκια τοῦ Μοριᾶ καὶ τοῦ Τριπονησιοῦ. Τὸ σαντζάκι τῆς Εὔριπος ἀπλωνότανε σ' ὅλη τὴ Ρούμελη, μ' αὐτὴ τὴν ἐξάφραση· στὸ Κάρελι (Ἀκαρνανία) ὁ μουσελῆμης διοριζότανε ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν Πόρτα, γιὰ τὸ τὰ δοσίματα ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὸ σαντζάκι αὐτὸ ἦταν ἰδιοκτησία τῆς Βαλινεῶ-Σουλτάνης· οἱ ἐπαρχίαι πάλι τῆς κεντρικῆς Ρούμελης Ἐπαχτος, Ἀπόκουρο, Κράβαρα, Καρπενίσι, Πατρατζίκι καὶ Δομοκὸς σχηματίζανε χωριστὸ σαντζάκι μὲ πρωτεύουσα τὸν Ἐπαχτο, καὶ τέλος ὁ Ἀσπροπόταμος (Πίνδος) καὶ τ' Ἀγραφα πηγαίνανε στὸ σαντζάκι τῶν Τρικινάλων. Αὐτὰ ὡς τὸν καιρὸ ποὺ ὁ

1) Αὐτὰ κατὰ τὴ χειρόγρ. στατιστικὴ τῆς Μονεμβασίας.
2) Recherches in Greece, London, 1814, σ. 416.

Ἀλήπασσας ἀνάλαβε τὴ διοίκηση αὐτῶν τῶν περιφερειῶν, 1783 (ἀπὸ ἐπίσημο ἱστορ. χειρόγραφο). Ὅτι ὅμως τὸ Μεσολόγγι χρημάτισε ποτὲ ἔδρα πιασσᾶ, γενικοῦ Ἀρματωλοῦ Μοριᾶ καὶ Ρούμελης, εἶναι ψέμα.

Σημειῶνω τώρα ἐδῶ μερικὰ ἀπὸ τὰ Ντερβένια τοῦ Μοριᾶ, ποὺ τὰ φυλάγαν Ἀρβανίτες Ἀρματωλοὶ. Ὁ Ἄγγλος Dodwell ἤθεε Ἀρβανίτικο Ντερβένι μεταξὺ Πάτρας καὶ Βοστίτσας, «ὅπου σταθμεύει Ἀρβανίτικη φυλακὴ» ἐκεῖ κοντὰ εἶναι μιὰ θέση ποὺ λέγεται Λαμπιρταμπέλια, πολὺ γνωστὴ καὶ σήμερα («Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα» 1819, Α', σελ. 127). Ὁ Leak (Α', σελ. 58) ἀπάντησε ἄλλο Ντερβένι, τὸ περιήρημο Κλειδί (ἢ Καϊάφα), στὸ δρόμο ποὺ φέρνει ἀπὸ τὴν Ἡλεία πρὸς τὴν Καρύταινα, θέση ποὺ καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἦτανε σπουδαία· ὁ περιηγητὴς ὅμως περνώντας τὸ Κλειδί, 1805, γράφει: «Ἐδῶ ἦταν ἄλλον καιρὸ ἕνα Ντερβένι...», ποὺ σημαίνει πὼς κατὰ τὰ 1805 εἶχε καταργηθῆ ἡ Ἀρβανίτικη φρουρά. Ἄλλο Ντερβένι ἦτανε κοντὰ στὸν Ἀχλαδόκαμπο, στὸ δρόμο ποὺ πάει ἀπὸ τ' Ἄργος στὴ Τριπολιτσά¹⁾. Ὁ Leak γράφει: «Τὸ χωριὸ Ἀχλαδόκαμπος ἀνήκει στὸ βιλαέτι τοῦ Ἁγίου Πέτρου, καὶ ὅπως ὅλα τὰ χωριὰ αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας, εἶναι κεφαλοχώρι. Ὡς ντερβενοχώρι διατηρεῖ μὲ δικὰ του ἔξοδα μερικὸς φύλακες γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν δρόμων, καὶ γιὰ τὴν ὑπηρεσία ποὺ προσφέρει δὲν ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ φιλοξενῇ τοὺς ταξιδιωτὲς²⁾. Ἐδῶ ἡ φυλακὴ αὐτὴ τοῦ Ντερβενιοῦ εἶναι Ἀρβανίτικη πληρωμένη» (τ. Β', σ. 334). Ἄλλο Ντερβένι, στὸν καζᾶ τοῦ Μυστρά, ἀντίκρου ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα τοῦ Μαλεβοῦ, βρίσκει ὁ Leak (τ. Α', σ. 124). Ταξιδεύοντας εἶχε μαζί του καὶ συστατικά γιὰ τὰ Ντερβένια ποὺ βρισκότανε στὰ σύνορα τῶν Μπαρδουνοχωριῶν. Τὰ Ντερβένια αὐτὰ τὰ φυλάγαν οἱ ἴδιοι οἱ Μπαρδουνοῖτες Τοῦρκοι. Καὶ ἀφοῦ εἴμαστε στὸ Μυστρά, νὰ τί γράφει ὁ Ἄγγλος Gell (Ταξίδι στὰ 1805): «Ἀφοῦ περάσαμε ἕνα τραχὺ μονοπάτι, ὕστερα ἀπὸ δυὸ γύρους μπήκαμε σ' ἄλλο λαγκαδι, ὅπου ἕνα Ντερβένι ἀπὸ Τοῦρκοὺς στρατιῶτες. Δώσαμε 5 παράδες γιὰ τὸ πέρασμά μας». Νὰ καὶ μιὰ σημείωση ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ 1828: «Ὁ Ντερβεντζῆς

1) Ταξίδι στὸ Μοριᾶ Β', σ. 334.

2) Ἐννοεῖ, ὑποθέτω, πὼς δὲν εἶχε τὸ βῆρος ἑνὸς ταχυδρομ. σταθμοῦ (Τατάρ-χανέ). Γι' αὐτὸ τὸ προνόμιο τοῦ Ἀχλαδόκαμπου γράφει καὶ ὁ Φωτάνος: «Τὸ δὲ χωριὸν τοῦτο ἡ Τουρκικὴ ἔξουσία τὸ εἶχεν ἐν μέρει ἀσύδοτον, ὡς καὶ ὅλα τὰ χωριὰ, ὅσα εὐρίσκοντο εἰς θέσιν ὅπου ὑπῆρχε διάβασις, καὶ τὴν ὁποῖαν ὀνόμαζον δερβένι, διότι τὰ τοιαῦτα χωριὰ ἐχρησίμευον ὡς κατάλυμα τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας, οἱ δὲ κάτοικοι τούτων ἦσαν ὑπόχρεοι νὰ ἐτοιμάζουσαν καὶ νὰ φέρουσαν εἰς τὸν δρόμον φοιμὴ, νερό, κρέας καὶ ὅ,τι ἄλλο εἶχον, καὶ ἐκεῖ τοὺς ἐπερῖμεναν διὰ νὰ φάγουν. Ὅταν δὲ διήρχετο ὁ Πασᾶς, ἐφιλοδωροῦσε τοὺς χωρικοὺς δι' ὅσα ἔφερον. Εἶχον δὲ τὴν ἄδεια οἱ Δερβενοχωρῖται οὗτοι τοῦ Ἀχλαδοκάμπου νὰ φέρουσαν ὅπλα καὶ νὰ φυλάττουσαν εἰς τὸ Νταούλι—Χάνι ὡς σκοποὶ πρὸς συνδρομὴν καὶ ἀσφάλειαν τῶν διαβατῶν. Ἐπειδὴ δὲ εἶχον καὶ τύμπανον καὶ αὐλοὺς καὶ ἔπαιζον ὀλίγον καὶ ἠδύχαριστοὺς τοὺς διαβάτας, οὗτοι εἰς ἀμοιβὴν ἔδιδον εἰς αὐτοὺς χρήματα, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔκτοτε ἔμεινεν ἡ ὀνομασία τοῦ τόπου Νταούλι». («Βιοὶ Παράλλ.» Ἀθήνα, 1888, σελ. 74).

της δημοσίας Μυστραῖ—Τριπολιτσᾶς ἐπληρώοντο 3 χιλ. γρ., πρὸ τοῦ 1821, κατ' ἔτος». Κατὰ τὸ 1805 πέρασε ὁ Leak κι' ἀπὸ τὸ Μακρυπλάι, ὅπου τονὲ φιλοξένησε ἕνας γέρος χριστιανός, «ποὺ νοικιάζει τὸ Ντερβένι ἀπὸ τὸ βόι-βοντα τοῦ Λονταριουῖ· ὁ φόρος βγαίνει ἀπὸ τὴ μικρὴ πληρωμὴ ποὺ κάνουν οἱ διαβάτες» (Α', σ. 79). Λοιπὸν κ' ἐδῶ ἔχουμε ντόπιο χριστιανὸ νὰ νοικιάξῃ τὸ Ντερβένι. Κατὰ τὰ 1812, ὁ περιφημὸς Ἄγγλος Hughes περιγράφει τὰ ἴδια στενά: «Ἐνα Ντερβένι, εἴτε φρουρὰ τούρκικη, φυλάει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν ἐπὶ τὴ Μεσσηνίαν· οἱ φύλακες δὲν κάνουν τίποτε παρὰ τρῶνε, καπιζοῦν καὶ ζητᾶνε μ' ἐπιμονὴ τὸ μικρὸ τους φιλοδώρημα» (μπαχτσισι¹). Ὁ Leak πάλι στὰ 1805 ἤθερε ἄλλο Ντερβένι ψηλὰ στὰ Καλάβρουτα: «Τούρκος ἀγᾶς βαστάει ἕναν πύργο, κ' ἐκεῖ εἶναι ἕνας χριστιανὸς καπετᾶνος μὲ εἰκοσιπέντε ἀρματωλοὺς, τ' ὄνομά του Μακρυβασίλης, ποὺ τὸν πληρώνει ἡ ἐπαρχία. Αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς φυλακῆς τῶν δρόμων ἀπὸ τοὺς ληστὲς δείχνει πὸς ἡ κατάστασις τοῦ τόπου μοιάζει κάπως μὲ τὴν Ἀγγλίαν ἐπὶ βασιλέως Ἀλφρέδου, ποὺ ἔρριχνε στὰ χωριὰ τὰ ἔξοδα καὶ τὸ βάρος τῆς ἡσυχίας τοῦ τόπου ἀπὸ τοὺς κλέφτες» (Β', σ. 106²).

Ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα Ντερβένια τοῦ Μοριᾶ θὰ ἦταν τὸ μεγάλο στενὸ ποὺ φέρνει ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὸν κάμπο τῶν Ἀργίτικο, κ' εἶναι, σὰ νὰ λέμε, ἡ πόρτα τοῦ Μοριᾶ. Ὁ Rouqueville, κατὰ τὰ 1799, περνώντας εἶδε κοντὰ στὸν Ἀη-Γιώργη τῆς Νεμέας, ἐπὶ θέσῃ Κακὴ Σκάλα, «ἕνα πόστο ἀπὸ Ἀρβανίτες» (ταξίδι στὸ Μοριᾶ, Α', σελ. 146). Στὸ δεύτερο ταξίδι του, 1805, περνώντας πάλι ἀπὸ τὰ περιφρημα Ντερβενάκια, «οἱ ντερβεντζήδες τοὺς δώσανε νερὸ» (ταξίδι ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐκδ. α', Δ', σελ. 148). Βρίσκουμε λοιπὸν ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια ὡς τὰ 1805, ἴσως καὶ πρὶν αὐτοῦ, μιὰ συστηματικὴ ὀργάνωσις τῶν στενῶν, μὲ φύλακες Ἀρβανίτες³) καὶ κάπου καὶ ποὺ κανένα

1) Travels in Sicily, Greece and Albania Α', 1820, σ. 194. Τὰ προνόμια ποὺ, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, δίδουν οἱ Τούρκοι σὲ χριστιανικὰ χωριὰ γιὰ νὰ φυλάνε τὸ γειτονικὸ Ντερβένι τους, πρῶτοι τὰ συνειθίζαν οἱ Βενετσᾶνοι, κ' ἴσως ἀπὸ τότε οἱ Τούρκοι διατηροῦσαν τὴ συνήθεια. Ἀπὸ ἱστορ. μελέτη περὶ τῆς διοικήσεως τῶν Βενετσᾶνων στὸ Μοριᾶ (1685—1715) παίρνω αὐτὸ τὸ κομμάτι: «Τὸ Μακρυπλάι συχνάζεται πολὺ, μὰ εἶναι κ' ἐπικίντυνο στενὸ· τὰ γειτονικὰ χωριὰ εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ τὸ φυλάνε, καὶ νὰ δίδουνε μὲ τὸ ταμπούρλο εἰδησιὴ τοῦ διαβάτες, ὅταν εἶναι καρτέρι στὸ στενὸ ἀπὸ κλέφτες. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀπορολόγητα, καὶ εἰσπράττουν κάποια πληρωμὴ ἀπὸ τοὺς διαβάτες» («Πανδώρα» ΠΓ'—1862, σελ. 7).

2) Τὸ Ντερβένι αὐτὸ δὲ φαίνεται νὰ ἦταν ἀπὸ τὰ μεγάλα τοῦ Μοριᾶ, καὶ δὲν καταλαβαίνουμε τί λογῆς μιχτὴ φρουρὰ ἦταν ἐκεῖνη. Ἴσως ὁ Τούρκος ἀγᾶς ἦταν ὁ σπαῆς κι' ὁ Χριστιανὸς καπετᾶνος ὁ Κάπος τῆς περιφέρειας. Αὐτὸ σημαίνει πὸς τὸ Ντερβένι δὲν ἦταν σημαντικό καὶ δὲν τὸ φύλαγε Ἀρβανίτης Ντερβενάγας. Μὴ λησμονᾶμε πὸς, κατὰ τὰ 1805, οἱ Κάποι τοῦ Μοριᾶ, δοκιμασμένοι ἐπὶ τὴν ὑπηρεσίαν τους, εἴχανε χωρίσει τὰ τσανάκια τους ἀπὸ τοὺς Κλέφτες. Ὁ Rouqueville στὸ φανταστικὸ ταξίδι του, ἀπὸ ἀκούσματα βέβαια, μᾶς κάνει γνωστὸ πὸς στὰ στενά τῶν Καλαβρυῶτων φυλάγανε ντερβεντζήδες σὲ καιρὸ κιντύνου. Αὐτὰ ὁμοίως πρὶν ἀπὸ τὸ 1805.

3) Ὁ Leak περιγράφει κι' ἄλλα Ντερβένια στὸ Μοριᾶ· τοῦ Κόκλα (Ἀρκαδιά, Α', σ. 78), τῆς Μαυροκούρλας (Λυκοβοῦνι Σπάρτης, Α', σ. 193) κι' ἄλλα. Περβ. καὶ Α', σ. 124, 190.

σημάδι χριστιανικῆς φρουρᾶς, ἔξω ἀπὸ τὴν κανονικὴ τάξη. Ἀντίθετα μ' ὅ,τι γινότανε στὸ Μοριᾶ, ἡ ὑπηρεσία τῶν στενῶν τῆς β. Ἑλλάδας ἦτανε στὰ χέρια τῶν Ἀρματωλῶν κι' ὄχι τῶν Ἀρβανιτᾶδων¹). Τῶν Κάπων τοῦ Μοριᾶ ἡ ὑπηρεσία δὲν εἶχε νὰ κάμῃ τίποτε μὲ τὰ στενά. Αὐτὴ εἶναι ἡ κυριώτερη διαφορὰ τῶν Ἀρματωλῶν τῆς Ρούμελης ἀπὸ τοὺς Κάπους τοῦ Μοριᾶ. Οἱ Μοραῖτες ὁμοίως συγγραφεῖς ἐπιμένουν καὶ καλὰ πὸς εἶχε κι' ὁ Μοριᾶς Ἀρματωλούς.

1) Πρὶν ὁ Ἀλέκσας διοριστὴ γενικὸς Ντερβενάγας τῆς Ρούμελης, στὰ 1783. Τότε ἡ ὑπηρεσία γίνετο μιχτὴ.

Δ'.

'Υπήρξαν Ἀρματωλοί στο Μοριά;—Τι διαφέρει ὁ Κάπος ἀπὸ τὸν Ἀρματωλό;—Μαρτυρίες καὶ γνῶμες περὶ Κάπων κτ' Ἀρματωλῶν.—Πηγὲς γνωστὲς κτ' ἀνέκδοτες γιὰ τὸ ζήτημα.—Περιφέρεια καὶ χρῆμα τῶν Κάπων.—Ἀντίθεση Προχόντων καὶ Κάπων.—Προσπάθειες ὑστερόχρονες νὰ παρασταθῇ ὁ Κάπος ὡς Ἀρματωλός.

Ἔρχομαι νὰ δώσω μαρτυρίες ρητὲς γιὰ τὸ ζήτημα ἂν ὑπῆρξαν ἢ ὄχι Ἀρματωλοὶ στο Μοριά. Ὁ Τ. Καντηλώρος (σ. 6) ἀφοῦ ἀραδιάζει τοὺς συγγραφεῖς ποὺ βεβαιώνουν τὴν ἀπουσία Ἀρματωλῶν στο Μοριά, ἀπὸ τὴν κατάχτηση τῶν Τούρκων καὶ κάτω, ὕστερα καταπιάνεται ν' ἀποδείξῃ τ' ἀντίθετο, πῶς Ἀρματωλοὶ ὑπῆρξαν καὶ στο Μοριά πρῶτα ἀδύνατο ν' ἀποδείχῃ. Ἀπὸ πηγὲς ἔχει ὁ Τ. Κ. μὲ τὴ γνῶμη του πρῶτα τοῦ Φωτάκου, μὰ διστάζει κτ' ὁ ἴδιος νὰ τὴν παραδεχῇ, καὶ κάνει καλὰ. Ὁ Φωτάκος, ὅπως ὅλοι ὅσοι βρισκόντανε πολὺ κοντὰ στο Θ. Κολοκοτρώνη, θέλει καὶ καλὰ τοὺς Κάπους νὰ τοὺς νομίζῃ Ἀρματωλοὺς (ἐκδ. β', Α', σ. 28). Ἀπομένει γιὰ τὴ γνῶμη τοῦ Τ. Καντ. μόνο στήριγμα ἢ ἀπάντηση τοῦ Καποδίστρια στο 28ο ερώτημα τῶν Δυνάμεων ἀνέκδοτο (ἀριθ. ἐγγρ. 17716 τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας¹⁾ ἀπὸ τὸ ερώτημα αὐτὸ παίρνει τὴν περικοπὴ ποὺ ἀκολουθεῖ: «Οἱ κοτζαμπασήδες ἐξέλεγον τοὺς καπετάνους, οὓς ἐπικύρωνε, τῇ συστάσει των, ὁ Μόρα-Βαλεσῆς, ἐπειδὴ δὲ ἡ συνήθεια ἔχει παρὰ τοῖς Τούρκοις ἰσχυρὴν μεγάλην, διετηρήθη καὶ ἡ συνήθεια τοῦ διορισμοῦ Ἀρματωλῶν καπετανάων ἐν Πελοποννήσῳ ὡς δικαίωμα ἀστυνομικὸν ἐνεργούμενον παρὰ τῶν Ἑλλήνων μέχρι τοῦ 1805 (σ. χρόνος περίπου τῆς καταστροφῆς τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά). Ἐκτοτε ὅμως ἀπηγόρευεν ὁ Σουλτάνος τὸν διορισμὸν χριστιανῶν καπετανῶν καὶ Ἀρματωλῶν». Σ' αὐτὴ καὶ μόνῃ τὴν ὑποφθι μαρτυρία στηρίζεται ὁ Καντηλώρος, κτ' ἀπ' αὐτὴ θέλει νὰ βγάλῃ τὸ συμπέρασμα πῶς ὑπῆρξαν Ἀρματωλοὶ. Καὶ πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴ μαρτυρία αὐτὴ ἡ πεποίτηση τοῦ Καντηλώρου εἶναι ἀτράνταχτη, καὶ γι' αὐτὸ γράφει: «Ἐν τούτοις εἶναι εἰσα-

1) Πῶς, ἐνῶ ὅλες οἱ ἀπαντήσεις δημοσιευτῆκαν, αὐτὴ μόνῃ νὰ εἶναι ἀνέκδοτη; Ἡ ἐπίσημη ἀπάντηση τοῦ Καποδίστρια στο ἀριθ. 28 ερώτημα τῶν Δυνάμεων εἶναι δημοσιευμένη στὴ συλλογὴ Μάμουκα τόμ. ΙΑ', σελ. 327, ὅμως τίποτε δὲ γράφει ἀπ' ὅσα τὸ ἔγγραφο ποὺ βρῖσκεται στο ἀρχεῖο τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ λοιπὸν κανένα κῆρος δὲν ἔχει, ἐνῶ τὸ ἐπίσημο τῆς συλλογῆς Μάμουκα βεβαιώνει μὲ λίγα λόγια πῶς «ἐκεῖνοι οἵτινες ἔχον ἐπαρροὴν πραγματικὴν... ἦσαν εἰς μὲν τὴν Πελοπόννησον οἱ πρόκριτοι, πέραν δὲ τοῦ Ἰσθμοῦ οἱ καπιτάνοι, ἐξαιρουμένων τῶν πόλεων τῆς Λεβιδείας, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τινῶν ἄλλων μερῶν». Περὶ διορισμοῦ Ἀρματωλῶν μὲ τὴν ἐπικύρωση τοῦ Μόρα-Βαλεσῆ κανένας λόγος δὲ γίνεται. Κηρύττω λοιπὸν ἀναξίπιστο κτ' ἄκυρο τὸ ὑπ' ἀριθ. 17716 ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας.—Ζήτησα ὁ ἴδιος νὰ τὸ δῶ αὐτὸ τὸ ἔγγραφο, ἀλλὰ τὸ 17716 εἶναι ξένο ἀπὸ τὸ ζήτημα. Λοιπὸν τοῦ Καντηλώρου ἡ παραπομπὴ εἶναι λαθεμένη.

πόδεικτον ὅτι ὑπῆρξαν ἔμμισθα Ἀρματωλῆκια ἐν Πελοποννήσῳ, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Μ. Αἰκατερίνης καὶ ἐντεῦθεν μέχρι τῆς ἐξοντώσεως τῶν Ἀρματωλῶν κατὰ τὸ 1806. Οἱ διατελέσαντες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν προεστώτων ὡς σωματοφύλακες καὶ ἐκτελεστοὶ διαταγῶν δὲν ἦσαν πράγματι Ἀρματωλοὶ, ἀλλὰ Κάποι... Ἐπῆρχον ὅμως καὶ ἀνώτεροι τούτων, οἱ Ἀρματωλοὶ, ἀποτελοῦντες σώματα αὐθιπιαρχα, διοριζόμενα ὑπὸ τῆς ἐξουσίας...» (σ. 6). Ἡ σοβαρώτατη αὐτὴ γνῶμη, ἂν εἶχε κάποια βᾶσι ἱστορικὴ, θὰ μπορούσε ν' ἀνατρέψῃ ἕνα ὀλάκερο κεφάλαιο τῆς στρατ. ἱστορίας τοῦ Μοριά τοῦ ὅμως θὰ μπορούσε νὰ στηριχθῇ μιὰ τέτοια γνῶμη; Ἡ ἀπάντηση ποὺ εἶδατε στο 28ο ερώτημα, καὶ ἔγκυρη ἂν ἦταν, θὰ ἦταν ἀνακριβεία σκόπιμη, ἀνακριβεία διπλωματικὴ, γιὰ νὰ δεῖξῃ στὴς Δυνάμεις πὼς κτ' ὁ Μοριάς, καθὼς καὶ ἡ βορ. Ἑλλάδα, ἦταν χωρὲς μισσανεξάρτητες, μὲ ντόπια προνόμια στρατιωτικῆς χωροφυλακῆς κλπ. Ὅμως στο 28ο ἔρχεται νὰ δώσῃ τὴν ἀπάντηση τὸ 24ο. Τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ἔγγραφο σώθηκε καὶ πρωτότυπο στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου (Γενικὰ Ἀρχεῖα, φάκ. τοῦ 1828), ὑπάρχει καὶ τυπωμένο, συντομώτερο, στὴ συλλογὴ Α. Μάμουκα, (τόμ. ΙΑ', σελ. 309). Δίνω ἔδῳ μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἔντυπο Μάμουκα: Ἡ Πόρτα ἔστειλε πασσᾶ τριῶν οὐρῶν (σ. τοῦ ἴ=φτερό, «τριῶν ἀλογοουρῶν», ποὺ εἶχαν τὸν τόπο τριῶν φτερῶν) μὲ τ' ὄνομα Μόρα-Βαλεσῆ¹⁾. Ἀπὸ ἄλλοι πασσᾶδες δύο οὐρῶν, κάτω ἀπὸ τὸ Μόρα-Βαλεσῆ, ἦταν φρουράρχοι Ἀναπλιῶν καὶ Μοθώνης. Κάθε μιὰ ἀπὸ τῆς 24 ἐπαρχίαις εἶχε ἕνα βόιβοντα, ἕναν καντῆ, δύο κοτζαμπασήδες... κ' ἕναν καπού-μπελοῦμπαση (ἀστυνόμο²⁾). Ἐστειλε ἡ Πόρτα ἀκόμα καὶ δύο ἀξιωματικοὺς ἀλαϊμπήδες³⁾ ἀπ' αὐτοὺς ὁ ἕνας ἔμενε στὴν Τριπολιτῶν κτ' ὁ ἄλλος στο Μυστρά, καὶ «ἦσαν ἀρχηγοὶ δύο πολεμικῶν καταστημάτων, λεγομένων σπαηλῆκια» (σ. μὲ τὴ φράση ἐννοεῖ στρατ. ὀργανισμούς³⁾).

1) Ὅσο γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν Τούρκων τοῦ Μοριά, ἡ ἐπίσημη στατιστικὴ τοῦ Καποδίστρια τοὺς ἀνεβάζει, ἀρχὲς τοῦ 1821, 42,750, χριστ. 450 χιλ. Ἔχω ὑποψία πὼς ὁ ἀριθμὸς τῶν Τούρκων, σκόπιμα, ἔχει ἐλαττωθῆ.

2) Καπού=πόρτα, λοιπὸν ὁ καπού-μπελοῦμπασης ἦταν ἡ φρουρὰ τῆς αὐλῆς τοῦ βόιβοντα. Τὸ κείμενο Μάμουκα ἔχει Μελοῦμπαση, ἐνῶ τὸ χειρόγρ. Μαυροκορδ. ἔχει τὴ σωστὴ γραφὴ. Καὶ τὰ δύο ὅμως κείμενα δὲ μιλάνε πούθενά γιὰ Κάπους· μοναχὰ τὸ χειρόγρ. Μαυροκορδ. δρίζει πὼς οἱ καπού-μπελοῦμπασήδες σχηματίζανε σώμα ἀπὸ 10—15 ἄντρες, πρῶτα τέλεια ἀδύνατο, ποὺ μὲ φέρνει σ' ὑποψία πὼς αὐτὸς ποὺ ἔγραψε τὸ χειρόγρ. σημεῖωμα Μαυροκορδάτου μπερδεψε τοὺς Κάπους μὲ τοὺς μπουλουμπασήδες, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀπὸ τὸ ἐπίσημο κείμενο Μάμουκα βγήκε τὸ σχετικὸ χωρίο, ποὺ βεβαιώνει πρῶτα ὅτι ἔχει σωστό, πὼς τοὺς καπού-μπελοῦμπασήδες τοὺς διορίζαν οἱ προύχοντες χριστιανοί. Ὁ Τούρκος ἢ Ἀρβανίτης καπετάνος ἦταν στὴ διάθεση τοῦ κοτζάμπαση, ἀλλὰ δὲ διοριζόταν ἀπ' αὐτόν. Τῶν Κάπων ὅμως τὰ σώματα ἦταν λιγιστὰ, καὶ διοριζόνταν ἀπὸ τοὺς κοτζαμπασήδες. Οἱ καπού—, ἢ ἀπλᾶ μπουλουμπασήδες εἶχαν ἕνα κατάρχουν τὴ ληστεία. Νὰ τί γράφει ὁ Leak (ταξίδι στο Μοριά, Α' σελ. 342): «Ἐνας Ἀρβανίτης μπουλοῦμπασης πληρώνεται ἀπὸ τὴ χώρα (τῆς Καλαμάτας) γιὰ νὰ τὴ φυλάξῃ ἀπὸ τοὺς Κλέφτες. Καθὼς σ' ὅλα τ' ἄλλα ἀστυνομικὰ διαμερίσματα, οἱ Ἀρβανίτες εἶναι στὴς διαταγὰς τῶν ἀρχόντων», τῶν χριστιανῶν βέβαια.

3) Οἱ σπαήδες εἶχαν σὲ κάθε ἐπαρχία ἕνα σπαηλάραγα. Ἡ ὀργάνωση τῶν σπαήδων σπουδαῖα βοήθησε στὴ στρατ. τάξη.

Λοιπόν, κάθε επαρχία, κοντά στο σπαγγάραγα, είχε και το μπουλούκ-μπαση 'Αρβανίτη' με τη βοήθεια αυτού του τελευταίου ο προύχοντας έδινε λόγο για την ασφάλεια. Είχε όμως ο ίδιος και είδος μικρής προσωπικής φρουράς από δέκα ως δεκαπέντε αρματωμένους χριστιανούς, που τους διόριζε με τη γνώμη και του βράιβοντα. Τα μικρά αυτά σώματα ήταν οι Κάποι, κι αρχηγοί τους οι Καπομπασήδες. Τα χρέη τους ήταν χρέη αγροφυλάκων, όμως κάταν κι άλλα θελήματα, πιάναν τους μικροκλέφτες, τους κακοπληρωτές των φόρων, κι άλλα τέτοια. Από την τυφλήν υπακοή και ταπεινότητα που δείχναν οι Κάποι στους προύχοντας φαίνεται πως από κείνους ήταν κρεμασμένη ή θέση τους¹⁾. Το άσημαντο αυτό σύστημα των Κάπων ο Καντηλάρης κι άλλοι θέλουνε να το παραστήσουν όμοιο με τ' Αρματωλίκια της β. Ελλάδας, όπου η κάθε Αρματωλ. περιφέρεια είχε 500 ντουφέκια στην ύπηρεσία της, λιγώτερα ή περισσότερα, κ' είχε χρέος να φυλάη τα Ντερβένια.

Έρχομαι τώρα σε ντόπιες μαρτυρίες. Ο Α. Φραντζής (Γ', σ. 186) γράφει: «Κάποι ήταν οι παρεμποδίζοντες την ζωοκλοπήν και άλλας δμοίας φύσεως κλοπές²⁾. Για το σύστημα των Κάπων μιλεί κι ο Μ. Οικονόμος στην ιστορία του (σελ. 43): «... Ήν δέ η ύπηρεσία των Κάπων άστυνομία τις διοικητική, κινητή και μεταβατική έκάστη, πανταχοῦ τῆς ἐν ἡ διωρζέτο έπαρ-

1) Αρχίζοντας η Έπανάσταση του 1821 σηκώσανε κεφάλι και οι παλιοί Κάποι. Να όμως ένας άληθινός στρατιωτικός, παλιός Κάπος, που μιλεί στον παλιόν «άφέντη» του κοιζάμπαση: «Προσελθόν τῷ Άσημ. Ζαίμη ο δπλαρχηγός Βασ. Πετριεζάς κατέθεσεν ένώπιον τούτου τα όπλα, και τους άκολουθους προσείπε λόγους:—'Άφέντη! Η άφεντειά σου μ' έδωκε αυτά τα όρματα, και με είπες να σκοτώνω Τούρκους' τώρα έπαρέ τα, γιατί με είπαν να τα μεταχειρισθώ κατά του άφεντός μου, και εγώ δέν γίνομαι άπιστος» (Φιλήμονας, στην ιστορία του Δ'. σελ. 89).

2) Για τον Κόλια Πλαπούτα γράφει ο ίδιος (Β', σ. 150 σημ.): «Είχε διορισθῆ παρά τῆς Όθωμ. έξουσίας (σ. γρ. από τους προύχοντες) Καπόμπασης, αρχηγός δηλ. επί των κλεπῶν των κλεπτόνων ζῶα, και άλλα τοιαῦτα». Ένῳ λοιπόν ο Φ. παρασταίνει σάν είδος άγροφύλακα τον Κόλια, προσθέτει: «Ο Κ. Πλαπούτας διέπρεψεν ως εις των περιφήμων Κλεπῶν τῆς Πελοπ. . . Καταδιώκων πάντοτε τους Λαλαίους, τους περιόρισεν εις την πόλιν των κλπ.». Τον Κόλια από την καταστροφή των Αρβανιτών, 1779, τον έ βρισκουμε Καπόμπαση ως τα 1806, ίσως κι' άργότερα. "Αν ως «περίφημος Κλέφτης» τρώαζε τους τόσο δυνατούς και πολυάριθμους Λαλαίους, θα είχε σώμα δικό του από εκατοντάδες παληκάκια, και τότε οι Τούρκοι του Μοριά θα τον κατατρέχανε θανάσιμα, αν και θα φτάναν οι Λαλαίοι. Τέτοια όμως καταδρομή ποτέ δε γίνηκε. Ός Κάπος πάλι πιστός περνάει τα περισσότερά του χρόνια ειρηνικά. Έτσι τα κατορθώματά του με τους Λαλαίους δέν ήταν τίποτε άλλο, παρά μαλλώματα με τους κατοικοκλέφτες, που έρχόντιν από του Αλά στην Καρύταινα ν' άρπάξουνε ζωντανά. Ο Κόλιας άλήθεια ήταν παληκάκι, μα οι ηρωϊσμοί που του φορτώνουν ο Φραντζής κι ο Φωτάκος (Βίοι Παρ. σ. 142) είναι οι συνειθισμένοι φανταστικοί. Όσο για τους Λαλαίους ο περιηγητής Sibthorp περιγράφει, στα 1795, πόσο άγρια και πολεμική ήταν η ζωή τους: πάντα βαστούσαν τ' όρματα, και σὺ χορδ άκόμα, τα πόδια τους γυμνά ως τα γόνατα, σκεπασμένα μ' άσημένα στολidia, το ίδιο και τα στήθια' τα πιστόλια και το χαρμπι στη ζώνη κλπ. (Walpole ταξίδι, 1820, σελ. 80). Οι Λαλιῶτες δείξανε τη δύναμή τους και στην αρχή του 1821.

χίας, επαγρυπνούσα μη γίνη κλοπή τις δια ρήξεως, αναβάσεως η δπωσδήποτε ζωοκλοπή' υπεύθυνος ν' ανακαλύπη τους τε κλέπτας και τα κλοπιμαία...». Κατά τα 1836 φιλονίκησε η έφημ. «Αθηνα» με το «Σωτήρα» απ' άφορμή του Δ. Πλαπούτα έχτροῦ των Ντεληγιανναίων. Άνταποκριτής τῆς «Αθηνας» από την Τριπολιτά, φύλλο τῆς 13 Μαγιοῦ 1836, γράφει: «Αρματωλοί και καπετάνοι, λέγει ο «Σωτήρ», δέν υπήρξαν εις Πελοπόννησον, αλλά Κάποι μισθωτοί... Άς υποθέσωμεν ότι δέν όνομάζοντο Αρματωλοί, αλλά Κάποι' μήπως το όνομα αλλάζει τα πράγματα;...». Αλλάζει και πολὺ μάλιστα, άπαντάω εγώ. Η ύπηρεσία των Κάπων ήταν έξάρτημα τῆς ύπηρεσίας του κοιζάμπαση, που τον έ διώριζε' η ύπηρεσία των Αρματωλῶν, στη Ρούμελη, δέν άκουε τον κοιζάμπαση παρά τον πασσά, και καταντούσε συχνά σε τρομερούς πολέμους με την Κλεφτουριά, ένῳ τον Κλέφτη του Μοριά τον κυνηγοῦσε ο Αρβανίτης πάντα, κι' όχι ο Κάπος. Φυσικά κι' από τους Κάπους του Μοριά βγήκανε σπουδαίοι στρατιωτικοί του Έρεῦ άγώνα, όχι γιατί μορφωθήκανε στην ύπηρεσία του Κάπου, αλλά του Κλέφτη, πρώτα απ' όλα. Κ' οι Κάποι συχνά σκοτωνόνταν από την τούρκικη αρχή, άμα κάτανε κρυφά τον Κλέφτη. Τῶν Κάπων η δουλειά ήτανε περισσότερο ειρηνική παρά πολεμική, άφοῦ, καθῶς είπα, ποτέ δε μαλλώνανε με τους Κλέφτες. Τῶν Αρματωλῶν τῆς β. Ελλάδας η ζωή ήταν ένας άκοίμητος πόλεμος μ' αυτούς. Σε καιρό ειρήνης πάλι η υποχρεωτική γυμναστική των όρμάτων, η διοίκηση από τον καπετάνο εκατοντάδων άγριων παληκαριῶν και η υπεύνη φροντίδα για την ησυχία πληθυσμῶν, που ποτέ δέν άφιναν από τα χέρια τ' όρματα, κι ο Κλέφτης ο κατατρεγμένος που συχνά στρατολογοῦσε παλιούς Αρματωλούς δυσαρεστημένους, γιατί γυρεύανε να πάρουνε τ' Αρματωλίκι από τους άλλους, όλ' αυτά βοηθούσανε στην πολεμική γύμναση του Αρματωλοῦ και κάταν τη ζωή του πάντα έτοιμη στον πόλεμο. Μ' άλλα λόγια η οργάνωση των Κάπων του Μοριά ήτανε μιὰ μικρογραφία, μιὰ εικόνα άσκημάτιστη, άπλαστη, πρωτόλουβη του μεγάλου οργανισμού των Αρματωλῶν.

Άς δοῦμε τώρα τους ξένους που γράψανε για το ζήτημα. Πρώτα απ' όλα δε θ' άπρεπε κανείς να κάνει λόγο για του Rouqueville τη γνώμη' η ίδια σύχυση βρίσκεται και στο πρώτο του φανταστικό ταξίδι του Μοριά και στο δεύτερο τῆς Ελλάδας και στην ιστορία τῆς Έλλ. Έπανάστασης. (Πρβ. ταξίδι τῆς Ελλάδας, έκδ. β', Δ', σ. 238). Ο Leak, πολὺ περιστατικός στις περιγραφές του, στο Ταξίδι του Μοριά, που τ'όκαμε κατά τα 1805-6, ένῳ περνάει από χωριό σε χωριό και κάνει λόγο για τον πληθυσμό, τη γῆ, τους φόρους, τα Ντερβένια, και ίσα-ίσα έχει αυτή την άφορμή των Ντερβενιῶν, πουθενά δε μιλεί γι' Αρματωλούς χριστιανούς στο Μοριά, και ξέρει πολὺ καλά τί θα πῆ αυτό το πράμα από τ' άλλο ταξίδι του στη β. Ελλάδα.

Δεύτερος έρχεται ο περιφημος έκδότης των λαϊκῶν τραγουδιῶν μας, ο Faugier, με τη σπουδαία ιστορικήν εισαγωγή του. Ο Faugier πρώτα κάνει λάθος βεβαιώνοντας πως, πριν από την κατάχτηση την τούρκικη, δέν υπήρχαν Αρματωλοί, και μάλιστα οὔτε τ' όνομά τους ήτανε γνωστό στην Ελλάδα.

«Όσο για τὸ Μοριᾶ, ρητὰ κι' αὐτὸς βεβαιώνει πὸς καὶ μετὰ τὴν κατάχτησίν του ποτὲ δὲν εἶχε Ἀρματωλούς. Ὁ Carrel στὴ σύντομη ἱστορία τῶν νεωτ. Ἑλλήνων (ἔκδ. β', 1829, Παρίσι, σελ. 81-95) κεντρίεται μὲ τὸ δίκιο του πὸς, ἀφοῦ διάβασε τὴν εἰσαγωγή τοῦ Fauriel, προσπάθησε νὰ ἐξακριβώσῃ, μιλώντας μὲ μορφωμένους Ἑλληνες (ἔκαμε πρόξενος στὴν Ἀνατολή) κ' ἤυρε κάποιες διαφορὰς σ' ὅσα γράφει ὁ Fauriel γιὰ τοὺς Κλέφτες κι' Ἀρματωλούς. Ὅσο γιὰ τὸν Rouqueville δὲν τὸν παραδέχεται ἄξιο μπιστοσύνης. Γράφει λοιπὸν ὁ Carrel: «Τὸ σύστημα τῶν Ἀρματωλῶν, ποὺ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συνθήκης τοῦ Πασσάροβιτς (1718) βρισκότανε στὴν ἀκμὴ του, ἀρχίζοντας ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ποταμὸ Βαυδάρη ὡς τὰ νότια σύνορα τῆς Λειβαδιάς καὶ τῆς Ἀττικῆς, δὲν πέρασε ποτὲ στὸ Μοριᾶ μαζὶ μὲ τοὺς Τούρκους. Ὁ ἰσθμὸς τῆς Κόρινθος στάθηκε πάντα τὸ τελευταῖο του σύνορο, μεσηβρινὰ τῆς Ἑλλάδας, οὔτε βρίσκονται πουνενὰ στὸ Μοριᾶ σημάδια ἀπὸ τὰ τοπικά ἐκεῖνα προνόμια (capitulations), ποὺ κατὰ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα μετριάζανε μὲ διάφορους τρόπους τὴν κυριαρχία τῶν Τούρκων». Τελευταῖον ἀπὸ τοὺς ἀξιόπιστους ξένους βάνω τὸν Ἀγγλον ἱστορικὸ Gordon: «Οἱ Τούρκοι, ἐνῶ ἀναδέχτανε στὸν ἀρματωμένο λαὸ τῶν Μεγάρων (σημ. τὸ βουνίσιο πλῆθος τῶν Γερανίων, ὅπου τὰ λεγόμενα Μεγάλα Ντερβένια μὲ τὸ περίφημο καὶ τελευταῖο στὴ σειρά Ἀρματωλὶκὴ τῆς Ρούμελης) νὰ ὑπερασπίζετο τὰ στενὰ ποὺ μπάζανε στὸ Μοριᾶ, ποτὲ δὲν εἶχαν ὀργανώσει Ἀρματωλούς μέσα στὴ χερσόνησο, ἀλλὰ ἅμα ἦταν ἀνάγκη ἀντίστασης κατὰ τῶν Τούρκων, τὸν τόπον τῶν Ἀρματωλῶν τὸν πιάναν οἱ ληστὲς (σ. Κλέφτες), ποὺ λημεριάζανε σ' ἀπάτητα κατατόπια τους, κι' ὁ πολεμικὸς κι' ἀνεξάρτητος λαὸς τῆς Μάνης» (Ἱστ. τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστ., 1832, τ. Α', σ. 29). Περιττὸ νὰ προσθέσω τὴ γνώμη τοῦ Ἀγγλου ἱστορικοῦ Emerson, ποὺ ἀντιγράφει τὸν Carrel. Κι' ὁ ἱστορικὸς Finlay ὁμοίως, ποὺ ἔζησε καὶ πέθανε στὴν Ἑλλάδα, γράφει (Ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστ., ἔκδ. β', τ. Α', σ. 26): «Οἱ προύχοντες (τοῦ Μοριᾶ) γενικὰ διατηρούσανε λίγους ἀρματωμένους φύλακες πρῶτα γιὰ νὰ ἐπιβάλλουν τ' ἀξίωμά τους καὶ νὰ συνάζουν τοὺς φόρους, καὶ ὕστερα νὰ τοὺς φυλάνε τὰ χτήματά τους. Ταχτικοὶ ὅμως Ἀρματωλοὶ ποτὲ δὲν ὑπάρξανε στὸ Μοριᾶ».

Ἄλλες ντόπιες μαρτυρίες. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ Κάπων κι' ὄχι Ἀρματωλῶν τὸ χειρόγρ. Παπατσώνη γράφει: «...Μὲ τὸν Ἀγγελῆ Πέτροβα, φίλοι στενοὶ μετ' αὐτοῦ, διότι ὁ παππούλης ἡμῶν τὸν μετεχειρίζετο πάντοτε ὡς Καπόμπασην ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ (σ. Ἀντρούσας) καὶ ὠφελεῖτο οὐκ ὀλίγον». Ὁ Α. Φραντζῆς (Β', σ. 150, σημ.): «Ὁ Κόλιας Πλαπούτας εἶχε διορισθῆ παρὰ τῆς Ὄθωμ. ἐξουσίας (:) Καπόμπασης ἐπὶ τῶν κλεπτῶν τῶν κλεπτόντων ζῶα...., ὅστις ἔχων ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν του ἐν σῶμα ὑπομισθίων στρατιωτῶν, διετήρει τὴν ἡσυχίαν καὶ εὐταξίαν ἐμποδίζων τὰς ἀρπαγὰς τῶν ζῶων καὶ ἄλλα εἶδη κλοπῆς, ἀφοῦ δὲ ἐγήρασεν ὁ Κόλιας, διεδέχθησαν τὴν ὑπηρεσίαν αὐτὴν οἱ δύο υἱοὶ του Δ. καὶ Γ. Πλαπούται (οἱ καὶ Κολιόπουλοι)». Γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο τὰ ἴδια βεβαιώνει κι' ὁ Φιλήμονας στὴν Ἱστορία του: «Ἦν δὲ ὁ Κό-

λιας Πλαπούτας εἰς τῶν Ἀρματωλῶν¹⁾ διοριζόμενος περιοδικῶς Καπόμπασης, ἦτοι ἐπὶ τῆς καταδιώξεως τῆς ζωοκλοπῆς καὶ τῆς ἡσυχίας τῆς Γόρτυνος» (Γ', σ. 409²⁾).

Μὲ τὸ πρῶτο ντουφέκι ποὺ ἀκούστηκε στὸ Μοριᾶ, Μάρτη τοῦ 1821, ὁ παλιὸς στρατιωτικὸς Μοραΐτης, Κλέφτης ἢ Κάπος, σήκωσε κεφάλι, κι' ἄρχισε ἀμέσως ἢ κατὰρα τοῦ χωρισμοῦ σὲ δύο κόμματα, τῶν παλιῶν προυχόντων ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῶν πολεμικῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴν δλέθρια αὐτὴ φιλονικία πρωτοστάτησε ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, μὰ ἀγαθὸς καθὼς ἦτανε δὲν ἔβγαινε ποτὲ ἀπὸ τὰ φροβερίσματα. Ἄν ἔκανε κακὸ ξυπνώντας τὰ πάλια αὐτὰ μισητὰ πατρίδα του, μέσ' τὸν κοινὸν ἀγῶνα, ἢ ζωὴ ὅμως τῶν παλιῶν ἐχτρῶν του δὲν κιντύνευε μ' ὅλες τῆς φροβέρες του. Οἱ Πλαπούταιοι ὅμως, ἐχτροὶ κι' αὐτοὶ τῶν Ντεληγιανναίων, ἦτανε πειὸ ἐπικίνδυνοι, καὶ θὰ φτάνανε καὶ στὰ αἶματά, ἂν δὲν τοὺς κρατοῦσε ὁ Γέρος κι' ἄλλοι. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀνάλογο μ' ὅ,τι γίνεκε στὴ Ρούμελη, μὰ οἱ Ρουμελιῶτες ἦτανε πολὺ ἄγριοι, καὶ τὰ μισητὰ ἀνάμεσα στοὺς παλιούς Κλέφτες ἢ Ἀρματωλούς καὶ τοὺς κοτζαμπασῆδες (ποὺ ὁ Ἀλήπασσας τοὺς εἶχε δώσει πολὺ πειὸ μεγάλη δύναμη παρὰ πρῶτύτερα) φέρανε μεγάλα φρονικά' οἱ Γριβαῖοι σφάξαν τοὺς προύχοντες Χασαπαίους στὴ δυτ. Ἑλλάδα, οἱ Κοντογιανναῖοι τοὺς Χατζίσκουσ στὴν ἀνατ. Ἑλλάδα, ὁ Καραϊσκάκης σ' Ἀγραφα, κατὰ τὰ 1822, κυνήγησε τοὺς Τσολάκογλους τῆς Ρεντίνας, σ' ἀρκετὲς ἄλλες ἐπαρχίες ἄρχισε ντουφέκι (στὴ Ναυπακτία, Καναβαῖοι - Σωτηραῖοι κλπ.), μὰ θυμηθῆτε καὶ τὴν ἔχτρα τοῦ Ἀντρούτσου μὲ τοὺς προύχοντες τῆς Λειβαδιάς καὶ τόσα ἄλλα.

Γυρῶζω στοὺς Κάπους. Μὲ τὰ μισητὰ, ποὺ ἀναψε ἢ Ἐπανάσταση, κανένας ἀπ' αὐτοὺς δὲ θέλει νὰ θυμᾶται πὸς χρημάτισε Κάπος μιὰ φορὰ, καὶ μάλιστα ὅσοι φίλοι τοῦ Κολοκοτρώνη, κι' ὁ ἴδιος περισσότερο, οὔτε νὰ προφέρουνε τὴ λέξη ἀποφασίζου. Ὁ Θεωδωράκης γράφει γιὰ τὸν ἑαυτό του: «Σὰν ἐκαθόμαστε ἐκεῖ (στὴ Μάνη), ἄλλα μπουλούκια Κλέφτες μ' ἔβαλαν ἀρματωλὸ εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Λεονταριοῦ κατὰ τῶν κλεφτῶν, καὶ ἐμπόδιζα τὸ βιλαέτι μὲ χατίρι». (Ἀὐτοβιογρ. σ. 9). Ἐδῶ ὁ Γέρος δὲ μιλεῖ σωστά' ἀφοῦ προστάτευε τὴν ἐπαρχία κατὰ τῶν κακοποιῶν (κλεφτῶν) δὲν τονὲ διορίσαν οἱ Κλέφτες, ἀλλὰ οἱ κοτζαμπασῆδες τοῦ τόπου. Καὶ στὴ σελ. 10: «Ἐμείναμε δύο χρόνια Κλέφτες' ἔπειτα εἶδαν πὸς δὲν εἰμποροῦν νὰ μᾶς κάνουν τίποτε, καὶ μᾶς ἔβαλαν πάλι ἀρματωλούς' εἶχα τὸ Λεοντάρι καὶ τὴν Καρούταινα, ἔκαμα 4—5 χρόνους ἀρματωλός». Ποιοὶ τονὲ διορίσαν Κάπο (ὄχι Ἀρματωλός); Οἱ κοτζαμπασῆδες, καὶ γιὰ νὰ μείνῃ ὁ Θεωδωράκης 4—5 χρόνια Ἀρματωλός (γρ. Κάπος) ζώντας εἰρηνικά, καὶ νὰ μὴ τὸν ἐπιβουλευτῆ ἢ τούρκικη ἐξουσία, θὰ πῆ πὸς

1) Ὁ συγγρ. ἐπιμένει, κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Κολοκοτρώνη, τοὺς Κάπους νὰ τοὺς δνομάξῃ Ἀρματωλούς.

2) Καὶ ὁ Σ. Στεφανόπουλος (Ἀπομνημ., Τριπολι, 1864, σ. 16) βεβαιώνει πὸς ὁ Κανέλλος Ντεληγιάννης, τραβώντας ἀπὸ τὰ Λαγκάδια γιὰ τὴν Τριπολιτά, ἐπαίτηνε συνοδεία τοὺς Κάπους τοῦ Δ. Πλαπούτα καὶ Νικήτα Σταματελλόπουλο.

δὲν εἶχε ἀφορμὴ περασμένη νὰ τὸν κατατρέξῃ¹⁾. Σελ. 12 γράφει πῶς, ἀφοῦ τέλειωσε ὁ ἀδερφικὸς πόλεμος τῆς Μάνης, ὅπου εἶχε πάει κρυφὰ νὰ βοηθήσῃ, γύρισε «στὸ ἀρματολίκι του», δηλ. στὸ καπλίκι. Καὶ σελ. 14, σελ. 18, τὰ ἴδια μιλεῖ γι' Ἀρματολίκια, πράματα ἀνύπαρχτα, ἐνῶ θέλει νὰ πῆ γιὰ καπομπασηλίκια. Τὰ ἴδια περιέργω γράφει ὁ Θεοδωράκης καὶ γιὰ τὸν πατέρα του, σελ. 5: «Ὁ πατέρας μου ἦτον ἀρχηγὸς τῶν ἀρματολῶν (γρ. Καπόμπασης) εἰς τὴν Κόρινθον· κάθεται ἐκεῖ 4 χρόνους· ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν Κόρινθον διὰ τὴν Μάνην· ἐβγαίνει ἀπὸ τὴν Μάνην καὶ ἐκυνηγοῦσε τοὺς Τούρκους». Κ' ἐδῶ βλέπουμε τὸν Καπόμπαση νὰ ζῆ 4 χρόνια εἰρηνικὰ κοντὰ στὸ δυνατό κοτζάμπαση—κι' ὁ Θεοδωράκης νὰ ντρέπεται μήτε τ' ὄνομα τοῦ Νοταρᾶ νὰ προσφέρει. Ὁ Μ. Οἰκονόμος, ποῦ χρημάτισε ἰδιαιτέρος τοῦ Θεοδωράκη, γράφει στὴν ἱστορία του σ. 47: «Εἰς τὴν Καρύταιναν ὡς Κάποι διεδέχθησαν τοὺς Κολοκοτρωναίους οἱ Πλαπούται». «Ὁμως κι' ὁ Γενναῖος Θ. Κολοκοτρώνης τὰ μασάει μιλῶντας στὴ Γερουσία: «Ἡ Ἑλλὰς ἐκπαλαί εἶχε στρατιωτικούς τοὺς λεγομένους ἀρματολούς· καὶ ὅταν οὗτοι περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐνεστάτος αἰῶνος κατεστράφησαν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ, διετηρήθησαν ὄχι ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάποι εἰς τὴν Πελοπόννησον...» (Πρακτικὰ τῆς Γερουσίας, περ. Β', σύν. β', σελ. 275). Οἱ Κάποι δὲν ξεφυτρώσανε στὸ Μοριᾶ μετὰ τὸ χαλασμὸ τῶν Κλεφτῶν (καὶ ὄχι Ἀρματολῶν, ὅπως τοὺς λέει), δηλ. στὰ 1805—6· οἱ Κάποι βρισκόνται στὸ Μοριᾶ, ὡς ἓνα ἀναγκαῖο φαινόμενο, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκατάστασης τῶν Τούρκων.

Πρέπει ἐδῶ νὰ προσθέσω λίγα περιέργω γιὰ τοὺς Κάπους. Ἐνῶ ἡ οἰκογένεια Κολοκοτρώνη ἄργησε νὰ πολιτευτῆ στὴν ἐπαρχία τῆς καταγωγῆς της, ἐπὶ Ὁθωνα καὶ Γεωργίου, ὁ καβγᾶς Ντεληγιανναίων-Πλαπούταιων ξάναψε ἄγριος, καὶ βάσταξε ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνα ἴσα μὲ τὰ 1872, καὶ τὰ μίση αὐτὰ τᾶκαμε ἀγριώτερα ὁ ἐκλογικὸς ἀγῶνας, φόνου ἀκολοιθῆσανε κλπ. Ἡ ἐφημ. «Σωτῆρ» ἔχοντας τὸ μέρος τῶν Ντεληγιανναίων, ἀφοῦ βεβαιώνει πρῶτα πῶς «Ἀρματολοὶ καὶ Καπετανᾶτα ποτὲ εἰς τὴν Πελοπόννησον δὲν ὑπῆρξαν, μισθιωτοὶ ὅμως Κάποι πάντοτε», ἔρχεται στὸ Δημ. Πλαπούτα τετράρχη (σ. = ταγματάρχη τῆς Φάλαγγας ἐν ἐνεργείᾳ, δηλ. διοικητὴ τετραρχίας Ἀγωνιστῶν) καὶ γράφει πῶς Κάπος ἐστάθη καὶ ὁ Δ. Πλαπούτας καὶ ὁ πατέρας του Κόλιας, καθὼς καὶ *τόσοι ἄλλοι* (γρ. Κολοκοτρωναῖοι) διατελοῦντες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν κυρίων Δεληγιάννηδων κλπ... «Ἄν πρόκειται νὰ ἀποδειχθῇ τίς ὀφείλει εἰς τὸν ἄλλον εὐγνωμοσύνην, ὁ Κάπος εἰς τὸν ἀρχοντὰ του ἢ οὗτος εἰς τὸν Κάπον του, ἀφίνομεν τὸ κοινὸν νὰ κρίνῃ». Παρακάτω κατηγοροῦνται οἱ Πλαπούταιοι γι' ἀχαριστία· στὰ 1820, ὅταν ὁ Δ. Πλαπούτας πληγώθηκε ἀπὸ τοὺς σπαῆδες στὴν Ἀλωνίσταινα, καὶ κατατρεχότανε γιὰ θάνατο, τότε στὸ σπῆτι τῶν Ντεληγιανναίων ἤδρε γιαιτρεία, κ' ἔσωσε τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὸν κατατρεγμὸ τῆς Πόρτας, καὶ ἡ οἰκογένειά του ὅλη

1) Κι' ὁ πατέρας του πολλὰ χρόνια θὰ τὰ εἶχε καλὰ μὲ τοὺς κοτζάμπασηδες, ἀφοῦ κοτζάμπασης, ὁ Παλαμίδης, τοῦ εἶχε βαφτίσει τὸ παιδί.

σ' αὐτοὺς χρωστᾶται τὸ ψωμί της γιὰ πολλὰ χρόνια, ἀφοῦ τρεῖς φορὲς τὰ σπῆτια τῶν Πλαπούταιων τὰ κάψαν Τούρκοι, καὶ οἱ Ντεληγιανναῖοι τὰ ξαναχτίσανε μὲ δικὰ τους ἔξοδα. Σ' αὐτὲς ὕλες τῆς κατηγορίας (ποῦ κάνουν τιμὴ καὶ στὸ ἓνα σπῆτι καὶ στ' ἄλλο) ἀπαντᾶει στὴν ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 16 Ἰουν. 1836, ἀνταποκριτὴς ἀπὸ τὴν Τρίπολη: «Ὅταν ὁ γέρο-Ντεληγιάννης κατατρεχόταν ἀπὸ τὸ «χασεκῆ» Παλαμίδη (σ. Μοραγιάννη εὐνοούμενο) κ' ἄλλους ἐχτροὺς του, ὁ Κόλιας Πλαπούτας¹⁾ τὸν ἔκρυψε καὶ τὸν ἔσωσε· 4 χιλ. βενέτικα τοῦ τάξανε νὰ τὸν προδώσῃ, μὰ ἐκεῖνος προτίμησε τὴν τιμὴ του. Ὅταν οἱ Ντεληγιανναῖοι κατατρεχόνταν ἀπὸ τὸ Βελή-πασσᾶ, ποῖος τοὺς ἔσωσε; Οἱ Πλαπούταιοι. Ὅταν σκοτώθηκε ὁ γέρο-Ντεληγιάννης, οἱ Πλαπούταιοι φυλάξανε καὶ θρέψαν τὰ παιδιὰ του· ἄς θυμηθοῦν τὰ κατατόπια τῆς Λακαμάδας καὶ Λουπινιάρας (:), ὅπου τοὺς φυλάγανε κρυμμένους. Ὁ Δ. Πλαπούτας συνόδεψε τὸ Θεοδωράκη καὶ τὸν Κανέλλο Ντεληγιάννη ὡς τὴ Μάνη, καὶ τοὺς ἔβαλε στὸ καῖκι γιὰ νὰ πᾶνε στὴ Πόλη, κ' ὁ Γ. Πλαπούτας φύλαξε τ' ἄλλα ἀδέρφια τους ὅταν ὁ Δ. Πλαπούτας πληγώθηκε στὴν Ἀλωνίσταινα ὄχι τὸ 1820, ἀλλὰ τὸ 1818²⁾, τότε οἱ Ντεληγιανναῖοι στείλανε τὸν Ἀβδούλη Λαγκαδινοῦ, μπουλούμπαση καὶ γείτονά τους, νὰ σκοτώσῃ τοὺς Πλαπούταιους, κ' ἀφοῦ δὲ μοροῦσε νὰ τοὺς πιάσῃ, ἔσφαξε δυὸ ἀθώους Παλουμπάιους, τὸ Λούβρη καὶ τὸ Ρόδη σκετικούς». Τὰ μίση αὐτὰ ἀνάψαν καὶ κορῶσαν ἀργότερα, κατὰ τὰ 1845. Μιλῶντας ἡ ἐφημ. «Καρτερία», 23 Μαγιοῦ 1845, γιὰ τοὺς λεγόμενους «ὀδηγούς», παλιούς ντόπιους στρατιωτικούς, ποῦ ἔφεραν τὰ κατατόπια κ' ὀδηγοῦσαν τὸ στρατὸ στὴν καταδίωξη τῆς ληστείας, τοὺς συγκρίνει μὲ τοὺς Κάπους, «τοὺς ὁποίους διὰ νὰ οἰκονομήσῃ ἡ βάρβαρος καὶ μωρὰ τῶν Ὁθωμανῶν ἔξουσία ἀφίνεν ἐλευθέρους, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς καταδίωξεως ἄλλων κακούργων, νὰ τυρανῶσι καὶ διαρπάξωσι τὸν φιλήσυχον λαὸν ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῆς τῆς κυβερνήσεως». Ἄς μὴ φτάσουμε ὡς τὰ ἐκλογικὰ τοῦ 1872. Ἐδῶ τελειώνει ἡ κάπως παρατραβηγμένη μελέτη περὶ Κάπων.

1) Ὁ Φιλήμονας (Ἰστ. Α', σ. 409) γράφει: «Ἦν δὲ ὁ Κόλιας εἰς τῶν Ἀρματολῶν (:), διοριζόμενος περιοδικῶς Καπόμπασης, ἦται ἐπὶ τῆς καταδίωξεως τῆς ζωοκλοπῆς καὶ τῆς ἡσυχίας τῆς Γόρτυνος».

2) Κάθε Κάπος βρισκότανε πάντα σὲ κίντυνο νὰ σκοτωθῇ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὡς παλιὸς Κλέφτης ἢ ὡς Κάπος ὑποίτητος γιὰ νέες κλεψιές.

Ε΄.

Κλέφτες στὸ Μοριᾶ. — Χαρακτήρας τὸς ἠθικός. — Μέσα καὶ τρόπος τῆς ζωῆς τὸς. — Διαφορὰ ἀπὸ τὸς Κλέφτες καὶ Ἄρματωλοὺς τῆς Ρούμελης. — Κλέφτες, ἀπὸ τὰ 1715—1769, στὸ Μοριᾶ. — Ἀδύνατη ἢ ὑπαρξὴ Ἄρματωλῶν στὸ Μοριᾶ. — Φανταστικὴ «Ἄρματωλικὴ δημοσπονδία».

Ἄφοῦ εἶπα ὅ,τι εἶχα νὰ πῶ γιὰ τὸς Κάπους, ἔρχομαι σ' ἄλλο σπουδαιότερο ζήτημα, τὸς Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ. Δὲ φτάνει ποῦ οἱ θαυμαστὲς τῆς δόξας τῶν Κολοκοτρωναίων τὸς Κάπους, σῶνει καὶ καλὰ, ἐπιμένουν Ἄρματωλοὺς νὰ τὸς κάμουνε, μὰ ἀκόμα καὶ τὸς Κλέφτες θέλουνε καὶ αὐτοὺς νὰ τὸς ἀρματωλίσουν. Πρῶτος ὁ Θεωδωράκης στὴν αὐτοβιογραφία του δὲν κάνει διάκριση ἀνάμεσα σ' Ἄρματωλοὺς καὶ Κλέφτες. Θὰ ἰδοῦμε παρακάτω τί γράφει γι' αὐτούς. Δὲ μιλεῖ βέβαια γιὰ Κλέφτες καὶ γι' Ἄρματωλοὺς τοῦ Μοριᾶ καθαρὰ, καὶ γι' αὐτὸ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἐννοεῖ Κλέφτες καὶ Ἄρματωλοὺς τῆς Ρούμελης μαζί καὶ τοῦ Μοριᾶ. Ὁ Θεωδωράκης εἶναι πολὺ σύντομος στὴ διήγηση τῶν πρὸ τοῦ 1821 χρόνων (σελ. 1—49) καὶ περιγράφοντας τὴ ζωὴ τὴν ἀρματωλικὴ ξοδεύει μιὰ σελίδα μοναχά. Ὁ ἔγγονός του ὁ Φαλῆς πλουτίζει μ' ἀπειρα στολίδια τοῦ ἔνδοξου παπποῦ του τὸ φτωχικὸ θυμητικὸ, καὶ φανερός γίνεται ὁ σκοπός του νὰ ἐξηρωίση καὶ νὰ ἐξαρματωλίσῃ τὴν κατατρεγμένη καὶ δυστυχισμένη Κλεφτουριά, καὶ μάλιστα τὴν προγονικὴ δική του. Κι' ἀπορεῖ κανεὶς ποῦ ἦρε ὁ Φαλῆς ὄλους αὐτοὺς τὸς ἱστορικοὺς θησαυροὺς, ἐνῶ ὁ Γέρος ἰδέα δὲν εἶχε ἀπ' αὐτοὺς καὶ ὁ Γενναῖος τὸ ἴδιο — καὶ ἐνῶ ἄλλον κανένα παλιὸν Κολοκοτρώνη δὲν ἀξιώθηκε ὁ λογιώτατος αὐτός τῆς ἱστορικῆς οἰκογένειας νὰ δῆ καὶ ν' ἀκούσῃ. Θὰ ξετάσω λοιπὸν καὶ τοῦ Φαλῆ τὰ γραφόμενα γιὰ νὰ εὐκολύνω τὸν ἀναγνώστη νὰ κρίνῃ ἂν ἔχουν αὐτὰ μέσα τὸς καμιὰν ἀληθινὴ παράδοση. Ὁ Τ. Καντηλώρος βρῖσκει καὶ αὐτὸς νοστιμάδα νὰ μὴν ὀνομάζῃ τὸς Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ μὲ τ' ὄνομά τὸς, παρὰ τὸς θέλει Ἄρματωλοὺς. Ἀσπάζεται ὅλα ὅσα γράφει ὁ Θεωδωράκης γιὰ τὸν «Ἄρματωλισμὸ» τοῦ Μοριᾶ καὶ προσθέτει καὶ ἄλλες δικές του γνώμες: «Ἐπῆρχον ὅμως καὶ ἀνώτεροι τούτων (τῶν Κάπων) οἱ Ἄρματωλοί, ἀποτελοῦντες σώματα ἀυθύπαρκα, διοριζόμενα ὑπὸ τῆς ἐξουσίας, ταῦτα δέ, ἐπὶ τῆς ἀρχηγίας τοῦλάχιστον τοῦ Ζαχαριᾶ, ὑπερέβησαν κατὰ τὸν ὀργανισμὸν καὶ αὐτὰ τὰ τῆς Στερεᾶς, διότι οἱ Ἄρματωλοὶ τῶν 24 ἐπαρχιῶν τοῦ Μοριᾶ συνησπίσθησαν εἰς δημοσπονδίαν ἐξασφαλίσασαν τὴν διατήρησίν τῆς μὲ σουλτανικὰ φερμάνια, ἐπὶ μίαν δὲ εἰκοσαετιᾶν ἔδρασαν σχεδὸν ἀνενοχλήτως, ὡς διὰ μακρῶν θὰ ἀποδεξώμεν» (σ. 6).

Πῶς ὅμως θὰ ὑπῆρχε δημοσπονδία Ἄρματωλῶν, ἀφοῦ Ἄρματωλοὶ ποτὲ δὲν ὑπάρξανε στὸ Μοριᾶ; Ὑστερὰ ἀπ' ὅσα ἔγραψα περὶ πάνου, τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Τ. Κ. πῶς καὶ καλὰ ὑπάρξαν Ἄρματωλοὶ, τὴν κρίνω λάθος ἱστορικὸ ποῦ πρέπει βαριά νὰ κατακριθῆ, γιὰτὶ ἔχει σκοπὸ ν' ἀνατρέψῃ τὴν ἀληθινὴ ἱστο-

ρία. Ὁ Ζαχαριᾶς ποτὲ δὲν ὑπῆρξε Ἄρματωλὸς παρὰ μοναχὰ Κλέφτης, καὶ ὅσο γιὰ τὴν δημοσπονδία καὶ τὰ φερμάνια τῆς θὰ τὰ ξετάσω παρακάτω καὶ τὰ δυό, καὶ λέω ἐδῶ μοναχὰ πῶς στηρίζονται σὲ χειρόγραφο σκόπιμα πλασμένο ἴσα-ἴσα γιὰ τὴ διαστροφή τῆς ἱστορίας. Καὶ παρακάτω (σελ. 11) ὁ Τ. Κ. γράφει πάλι: «Θὰ ἦτο πλάνη δεινὴ ἂν ἐφαντάζετο τὸς τὸς Ἄρματωλοὺς (γρ. Κλέφτες) τῆς Πελοποννήσου ζῶντας ὡς ληστὰς ἐν ἀπομονώσει εἰς τὰ βουνά. Ἐκ τῆς ζωῆς ἐκάστου μῆνες μόνον ἢ ἔτη τινὰ διέρρεον ἐκ περιτροπῆς ἐν διωγμῷ. Διότι ἢ Τουρκ. ἐξουσία εὐρεθεῖσα εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ τὸς ἀναγνώρισῃ (σ. δὲν τὸς ἀναγνώρισε ποτέ), τὸς ἐμισθοδοτεῖ γενναίως (!), οὕτω δὲ εἶχον ἠσφαλισμένην τὴν ζωάρκειαν. Δὲν κατῶκον εἰς τὰς πόλεις, ἐν αἷς ὑπῆρχον καὶ τουρκικὰ οἰκογένεια, ἀπετέλουν ὅμως μέλη τῆς Ἑλλην. κοινωνίας, ἧς τὰ συμφέροντα προήσπιζον κατὰ τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν ἀγάδων. Ἦσαν καὶ αὐτοὶ ὑπάλληλοι, μὴ λαμβάνοντες ὅμως τὰς διαταγὰς ἀμέσως παρὰ τοῦ βοεβόδα ἢ τοῦ Μόρα-βαλεση». Καὶ παρακάτω: «Ἐἶχον δὲ ἐξωτερικὴν παράστασιν λίαν ἐπιβάλλουσαν. Ἐτρεφον ὄραιοὺς ἵππους (!) πολυτελῶς ἐπεστρωμένους, ἐνεδύοντο μεγαλοπρεπῶς. Τὸν χειμῶνα ἐβαζαν θώρακας (τσαπραζία), εἰς τὰς ἐορτὰς καὶ πανηγύρεις ἀπήστραπτον ἐκ καθαριότητος, τὰ δὲ ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ τῆς πανοπλίας τῶν ἐνεποιοῦν θάμβος. Ἡ λερὴ φουστανέλλα ἐρησιμοποιοεῖτο μόνον κατὰ τὰς ἐκστρατείας. . . Κατὰ τὸν ἄλλον καιρὸν οἱ Ἄρματωλοὶ (γρ. Κλέφτες) ἐτύγγανον τῆς περιποιήσεως τῆς οἰκογενείας τῶν καὶ ἦσαν εὐπροσωπότατοι» (σ. 12). Σ' αὐτὰ ὅλα τὰ πράγματα ἀπαντῶ μὲ τὴ σειρά.

Ὅ,τι ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες λέμε Κλέφτες καὶ οἱ ἄλλοι Ἑυρωπαϊκοὶ λαοὶ μὲ διάφορα ἄλλα ὀνόματα εἶναι φυσικὸ γέννημα κάθε φιλελεύτερου λαοῦ, ποῦ ἔπρεπε στῆς σκλαβιάς τὰ σίδερα. Δὲ μπορούσε λοιπὸν παρὰ καὶ ὁ τόσο φιλελεύτερος καὶ ζωτικὸς λαὸς τοῦ Μοριᾶ νὰ βγάλῃ αὐτὸ τὸ περίεργο φυτό, ποῦ φυτρώνει σὲ κάθε Ἑλληνικὸ βουνό. Ἡ πρώτη βέβαια ἀφορμὴ ποῦ κάνει ἕναν ἄντρα νὰ πάρῃ τὰ βουνά, νὰ βγῆ στὸ μαιντάνι, ὅπως θέλετε, εἶναι προσωπικὴ ἀφορμὴ. Γιὰ ὄλους τὸς σημαντικοὺς Κλέφτες καὶ Ἄρματωλοὺς ἡ ἀρχὴ τοῦ πολεμικοῦ σταδίου τὸς ἔχει νὰ κάμῃ πάντα μὲ προσωπικὴ ἀφορμὴ. Προσβολὴ στῆς τιμῆς τὸ αἶσθημα, ἀρπαγὴ τῆς ἰδιοκτησίας, κατάχρηση στῆ φορολογία, πληγὴ εἴτε φόνος συγγενικός, τέλος τ' «ἄδικο» ποῦ ποτὲ ὁ Ρωμῖος δὲν τὸ χωνεύει, ἅμα μάλιστα τὸν ἀγγίζει στῆ φιλοτιμία του—ἄδικο ποῦ μπορεῖ νᾶναι καὶ δικιο—σπρώχνουν τὸν ἀδάμαστο χωριάτη στὸ πρῶτο ἔγκλημα κατὰ τοῦ ἀδικητῆ. Τὸ δεύτερο ἔπειτα ἔγκλημα, καὶ τ' ἄλλα, συχνὰ ἢ σκληρὴ ἀνάγκη τὰ ἐπιβάλλει· ὁ φυγόδικος—ὡς τὸν ποῦμε μὲ τὸ νεολογικὸν αὐτὸν ὄρο—θὰ πάρῃ μὲ τὴ βία τὴν τροφή του, ἀρχίζει μάλιστα ἀπὸ τὸν δόμοφύλο, τὸ συχωριανό του, μὰ δὲν ἀργεῖ νὰ προχωρήσῃ καὶ νὰ βάλῃ χέρι καὶ στὸν ἕξενό, τὸν κατακτητῆ. Κι' ἀφοῦ ὁ πρωτόβγαλτος αὐτός Κλέφτης κανόνισῃ κάπως τὸν τρόπο τῆς διατροφῆς του, ἔρχεται κατόπι ὁ πόθος τοῦ πλουτισμοῦ, τῆς ἐκδίκησης κλπ.

Ὁ Carrel (ἐκδ. β', σ. 116—118) παρασταίνει τὴ Μοραίτικη Κλεφτουριά πῶς πρωτοβγῆκε μετὰ τὴ φυγὴ τῶν Βενετσάνων. «Οἱ πρόσφυγες τοῦ

μεταξύ Βενετσάνων και Τούρκων πολέμου άρχισαν να γυρίζουν στον τόπο τους, αλλά οι μπέηδες κι' αγάδες, που πήρανε τη θέση των Βενετσάνων εγγενών, μεταχειριστήκαν τους Μοραίτες σαν ζώα, ενώ και οι Βενετσάνοι φεύγοντας κάμαν ότι μπορούσαν να μην αφήσουν στους Τούρκους άλλο από ρείπια, όμως και σ' όλα τα τελευταία χρόνια της διοίκησής τους φερθήκανε σαν τύραννοι και σαν άρπαγες». Αυτό ο Carrel τα γράφει σαν πράματα που έρχόντανε κοντά στο νοῦ, όμως άλλη ήταν η αλήθεια. Κι' ο Φραντζής (Α', σ. 2—6), παραδέχεται πως μετά την κατάκτηση του Μοριά βγήκαν οι πρώτοι Κλέφτες¹⁾. Κι' απ' όλα όσα θα διαβάσετε στην πειθό πάνου σημ. βγαίνει μια ρωμαντική ζωγραφιά της Κλεφτουριάς του Μοριά, που οι τοπικιστές λογιάτατοι Μοραίτες, οι ύστερόχρονοι, και πρώτος ο Φραντζής, με φιλότιμο ζήλο θελήσανε να τη μεταφέρουν απ' τη Ρούμελη. Όμως αυτή δεν ήταν η τραγική αλήθεια, όσο για τη Ρούμελη. Ο συστηματικός φόνος Τούρκων, τα πανηγυρικά μπαϊράκια και οι εισβολές των Κλεφτών σε χώρες και χωριά ποτέ δεν ήτανε κ' εκεί συνειθισμένα πράματα, κάθε άλλο μάλιστα! Χώρα πάλι σπάνια πατήθηκε από Κλέφτες! τα μπαϊράκια τα σηκώναν οι Κλέφτες άμα φτάνανε στην τελευταία άπελπισιά κλπ. Η περιγραφή του Φραντζή είναι ποιητική εικονογραφία που δεν έχει καμιά σκέση με την αλήθεια την πεζή.

Η εμφάνιση των Κλεφτών στο Μοριά, άμέσως μετά την κατάκτησή του από τους Τούρκους, είναι πράμα άνακριβέστατο. Οι Τούρκοι μ' όλη την τυραννία και τη βαρεία φορολογία τους καταστήσανε σιδερένια τάξη στο Μοριά! την τάξη την άκολουθήσε η ευτυχία ή οικονομική και ή ήσυχία ή κοινωνική. Ο Παν. Παπατσώνης στα χειρόγρ. άπομνημονέματά του γράφει: «... Άποκατασταθέντων των Τουρκών, εθήμεροῦσαν και οι Χριστιανοί, φυλάττοντες (το χειρόγρ. «φυλάττων») άκριβώς τας συνθηκολογίας όσας έκαμον εις τας Θήβας²⁾, μέχρι των 1769, και όλοι οι τότε Χριστιανοί έλεγον' «Εις

1) «Μετά την παρά των Όθωμανών κατάκτησιν της Πελοπον., διάφοροι εκ των τότε υπάρχοντων Έλλήνων δεν παρεδέχθησαν το να υποκύψωσι τον αυχένα. . . . άλλ' όπλοφόροι περιεφέροντο εις τα όρη και τα δάση ή όθωμανική έξουσία έπροσπάθησε να τους φέρη εις υποταγήν και ήσυχίαν, υποσχόμενη εις αυτούς δόξας, τιμάς και πλοῦτον, άλλ' έστάθη άδύνατον να τους πείση. Ούτοι δέ . . . προϊόντος του χρόνου άπεκάλυψαν το προσωπεϊον, και ξερχόμενοι εις τας όδους έγύμνωσαν και έφόνευαν πολλούς εκ των Όθωμανών, και ως επί το πλείστον τους εις δημοσίας υπηρεσίας και εισπραξεις φόρων άποστελλομένους». Παρακάτω ο Φ. προσθέτει πως άρχισαν οι Τούρκοι να κυνηγών τους «άποστάτες» αυτούς ή Κλέφτες, μ' άλλο δεν κάνανε παρά να βασανίζον το λαό! ό λαός τους υποστήριξε και υπόμεινε όλα τα βάρη της τυραννίας! όχι μοναχά δεν κατάτρεχε τους Κλέφτες, αλλά και τους βοηθούσε μυστικά. «Όσο οι Τούρκοι με κάθε τρόπο προσπαθούσανε να ήσυχάσουνε τους Κλέφτες, τόσο εκείνοι άγριεύαν και πληθθαίνανε γιατί τους προστατεύαν και οι προύχοντες και οι δημογέροντες. Στο τέλος καταντήσανε να περιφέρωνται άφοβα με σημαίες άνοιχτές. (Άκολουθεί κατάλογος των πειθό σημαντικών Κλεφτών που πρώτοι φανήκανε στο Μοριά). Οι Κλέφτες δεν έφτανε που σκοτώσανε τους Τούρκους, όπου τους βρισκανε, μ' μπαίνανε και στις χώρες, και δε λογαριάζαν τα βασανιστήρια, μ' όσο χαγόνταν οι παλιοί, τόσο βγαίνανε νέοι.

2) Φαίνεται πως εκεί ο προσκνημένος Μοριάς, με το μέσο των προυχόντων του, θάλαβε γνώση από τον κατακτητή Σουλτάνο του καινούργιου πολιτεύματός του.

των καλών καιρών αυτών μέχρι του 1769». Η ευτυχία του Μοριά—κι' απ' άλλες πηγές το ξέρουμε—ως την εποχή των Όρλωφικών είχε μείνει παροιμιακή. Έχουμε όμως και μιάν άλλη αξιοπιστη ξένη, αν και μερική, μαρτυρία, του Άγγλου Leake (Γαξίδι στο Μοριά τ. Β', σ. 120). Περιγράφοντας το χωριό των Καλαβρύτων Νεζερά, χωριό βουνίσιο με τα νερά του κλπ. γράφει, 1805, πως το χωριό αυτό υπόφερε πολὺ από τους Άρβανίτες κατά το Ρωσσοικόν πόλεμο (1770). «Πρωτύτερα απ' αυτών τον πόλεμο ήτανε τόσο καλή ή κατάσταση, που οι πρόξενοι της Πάτρας είχαν τη συνήθεια να περνοῦν εκεί το καλοκαίρι».

Όμως και χωρίς αυτές της μαρτυρίες, κάθε λογικός παρατηρητής θα συμφωνήσε πως, άμα ή τυραννία είναι πολὺ σκληρή, λουφάζει της λευτεριάς ή αγάπη! ό άνυπόταχος χωριάτης δε βρίσκει τόπο να σταθῆ. Πρέπει ο σκλάβος να γεντῆ πρώτα με τα πικρά του χείλη της λευτεριάς τη γλύκα, κι' αυτό θα γίνη άμα άρχίσουν οι άλυσίδες να σκουριάνε, άμα τα βαριά δεσμά χαλαρωθούνε λίγο. Ο περίφημος Άγγλος περιηγητής Waddington στο ταξίδι του, 1825, κάνει μιάν αξιοθάμαστη παρατήρηση, πως οι Έλληνες ζήσανε τα τελευταία είκοσι χρόνια, πριν από την Έπανάσταση, αν όχι και πρωτύτερα, κάτου από ένα μαλακό ζυγό¹⁾. Κι' αλήθεια, ποιός άλλος αιστάνεται βαθύτερα ένα πράμα που στερεύεται, παρά εκείνος που άρχίζει μιάν σιάλα απ' τη δροσιά του να νοιώθη στην καρδιά; Λοιπόν ή Μοραίτικη Κλεφτουριά λούφαζε, κουφοδρομοῦσε, και μοναχά των Άρβανιτών ή εισβολή, κατά τα 1770, την έκαμε να φανερωθῆ. Στα Όρλωφικά, Κλέφτες ακόμα πουθενά δε φαίνονται, μ' όλο που ο Α. Φραντζής μιλεῖ γι' άκμή Κλέφτικη μεγάλη πριν από τα 1770. Και πάλι όμως, από τότε ως την εποχή του χαλασμού τους, 1806, σκόρπιοι και μετρημένοι ήταν οι Κλέφτες. Άπόδειξη πως για το χαλασμό τους δε χρειάστηκε πολὺς καιρός, παρά ίσως ένας μήνας. Κ' ήταν όλοι 150. Θα τα δοῦμε όλ' αυτά πειθό κάτου. Και για να γίνη τότε ο χαλασμός τους, θα πῆ πως τότε μοναχά ένιωσε ή Τούρκικη έξουσία την ανάγκη του. Και για να τον πετύχη τόσο εύκολα, και για να βοηθήσουν οι χωριάτες φανερά, κι' όλοι οι προύχοντες του τόπου να μποῦνε κεφαλή αυτού του κατατρεγμού, θα πῆ πως οι άποκηρυγμένοι Κλέφτες ήτανε μισητοί στο χριστιανικό λαό. Υπάρχουνε πηγές σύγχρονες—και θα της δῆτε—που βεβαιώνουν πως οι Κλέφτες του Μοριά, γενικά, περισσότερο τυραννούσαν τους χριστιανούς παρά τους Τούρκους, κι' αυτό για να το κάνουνε, λέω εγώ, το κάνανε για τη συντήρησή τους και γιατί έφτανε καλά πως των Τούρκων το ξαγούριμα—αν αυτοί τους ξαγριεύανε—θα σήμαινε το τέλος τους. Άλλοιώς, πέστε μου, γιατί άλλος των Κλεφτών γενικός χαλασμός δε σημειώνεται στο Μοριά; Άπαντάω εγώ και λέω! γιατί έφτανε ο μπουλούκμπασης της επαρχίας, έφταναν οι Άρβανίτες φύλακες των στενών να διατηρήσουνε την τάξη.

Έλάτε τώρα στής βορ. Έλλάδας την Κλεφτουριά. Το ότι δημιουργή-

1) A visit to Greece, σ. α'.

θήκανε τ' Ἀρματωλίκια δείχνει πῶς οἱ Τούρκοι ἦταν ἀνίκανοι νὰ καταστρέψουν τὴν Κλεφτουριά μ' ἄλλον τρόπο παρὰ μὲ τὰ ἴδια, τὰ δικά της μέσα. Ἄμα ἓνας καπετάνος Κλέφτης σήκωνε κεφάλι, ἀναγνωρίζταν Ἀρματωλός, καὶ ἡ ἐπαρχία σὺχάζε. Κάθε Κλέφτης ἐπικίντυνος ρογιαζόταν (ἐμπαινε μὲ μιστὸ στὴν ὑπηρεσία) στ' Ἀρματωλίκι, μ' ἄλλους λόγους «προσκυνοῦσε». Ὅποιος πάλι Κλεφτοκαπετάνος ἤθελε νὰ μένη ἀπροσκύνητος, τὸ τέλος του ἦταν πάντα τραγικό. Ὁ χαλασμός τῆς Κλεφτουρίας τῆς βορ. Ἑλλάδας βάσταξε τόσους αἰῶνες ὅσους αἰῶνες βάσταξε καὶ ἡ ἀκμὴ τοῦ Ἀρματωλισμοῦ. Ἄμα πάλι κανένας Ἀρματωλὸς σήκωνε κεφάλι, τραγικό ἦταν τὸ τέλος κι' αὐτεινοῦ' στὸν τόπο του ἐμπαινε ὁ δυνατώτερός του Κλέφτης. Ὅλα τὰ σπίτια τῆς βορ. Ἑλλάδας τὰ Κλεφταρματωλικά ἔχουνε κ' ἓνα χαλασιδὸ τραγικό στὴν ἱστορία τους. Ὅμως γενικὸ χαλασιδὸ Ἀρματωλῶν καὶ Κλεφτῶν οὔτε ὁ Ἀλήπασσας δὲ μπόρεσε νὰ καταφέρει. Στὰ τελευταῖα χρόνια αὐτοῦ τοῦ τυράννου ὡς τὰ 1820, ἡ βορ. Ἑλλάδα βρῖσκεται μοιρασμένη σὲ Καπετανάτα εἰρηνικά, πιστὰ τοῦ Ἀλῆ, ἐνῶ ἄλλα τόσα σπίτια Κλεφταρματωλικά εἶναι ἔξοντωμένα. Τὰ παραδείγματα θὰ πιάναν πολὺν τόπο.

Ἡ ἀνυπαρξία Ἀρματωλῶν στὸ Μοριᾶ δείχνει πῶς ἡ Κλεφτουριά του ἦταν ἀδύνατη καὶ δὲ μπόρεσε νὰ ἐπιβληθῆ γιὰ ν' ἀπαιτήση νὰ τῆς ἀναγνωριστοῦν τοπικὰ προνόμια ἀνάλογα μὲ τ' Ἀρματωλίκια τῆς βορ. Ἑλλάδας. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀσήμαντης ὑπηρεσίας τῶν Κάπων, ποὺ τὴ σκηματίζαν Κλέφτες τοπικοί, ὄχι ἀποκηρυγμένοι γιὰ ἐγκλήματα ἀσυχώρετα, δείχνει πῶς καὶ ἡ Κλεφτουριά ἦταν ἀσήμαντη καὶ τὰ σπίτια ἴσα-ἴσα τὰ Κλέφτικα (Ἀρματωλικά τὰ θέλουν οἱ λάτρεις τοῦ Μοραϊτικοῦ Ἀρματωλισμοῦ), ἀν' ἐξαιρέση κανεὶς τὸν ἀδάμαστο Ζαχαριᾶ, τὸν ἀπροσκύνητον Κλέφτη, δὲν εἶναι παρὰ σπίτια Κάπων ἢ μικρο-Κλεφτῶν. Τὸ συμπέρασμα εἶναι πῶς χρονικὴ, ἐνδημικὴ κατὰσταση Κλεφτουρίας, ποὺ νὰ θρέφεται αἰῶνες καὶ νὰ βασιλεύει ἀπὸ τὸν τόπο, ποτὲ δὲ στάθηκε στὸ Μοριᾶ. Στὸ μεταξὺ οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ σκοτωνόντανε σκόρπιοι, μὰ ἦταν καὶ τόσο λιγοστοί, κάθε φορὰ, ποὺ ἡ Τούρκικη Ἀρχὴ δὲ βρέθηκε ποτὲ σ' ἀδυναμία νὰ τοὺς χαλάση (καὶ γι' αὐτὸ δὲ μεταχειρίστηκε τὸ μέσο νὰ τοὺς ἀναγνωρίση). Μοναχὰ ἀναγνώρισε τὸν ἀσήμαντον ὄργανισμὸ τῶν Κάπων μὲ τὴ σύσταση τῶν παντοδύναμων προυχόντων, ποὺ εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ντόπια λιγοστὴν ἀγροτικὴ ἀστυνομία καὶ γιὰ τὴ δημόσια ὑπηρεσία τους καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ σπιτιοῦ τους. Ὁ ὄργανισμὸς τῶν Κάπων ὅμως εἶχε τοῦτο τὸ καλὸ, πῶς μὲ τοῦ λουφὲ τὴν ἐλπίδα, «ἡμέρευε» πολλοὺς Κλέφτες, ἀλλὰ τοὺς ἄλλους τοὺς «ἀγριοὺς» δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ τοὺς κατατρέξῃ.

Ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς, πῶς οἱ Τούρκοι φοβόντανε τοὺς Κλέφτες καὶ τοὺς τάζανε τιμὲς καὶ πλοῦτο γιὰ νὰ προσκυνήσουν, εἶναι ἀπίστευτα κι' ἀπαράδεκτα. Κλέφτης προσκυνημένος καὶ συχωρεμένος, τὸ πολὺ, θάπαιρνε τὸν ἄθλιο λουφὲ τοῦ Κάπου. Ἡ πανστρατιά πάλι (νεφεράμια) κατὰ τῶν «ἀποστατῶν» ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν, πουθενὰ δὲ φαίνεται, γιὰτι κι' ὀμαδικὴ Κλέφτικὴ ἀντίσταση δὲ γίνηκε πουθενὰ.

παρὰ μοναχὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλασμοῦ (1806). Οἱ Κλέφτες «ἀποστάτες» δὲν ἦταν ποτέ, καὶ τὰ μπαϊράκια τους ποτὲ δὲν ἦταν μπαϊράκια πατριωτικά. Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, ἀν' θὰ ὑπάρχανε στὰ Ὀρλωφικά, κι' ἀν' θὰ βοηθοῦσανε στὸν τότε ἀγῶνα, τότε μοναχὰ θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ λέγονται ἀποστάτες κατὰ τῶν Τούρκων. Ἄν ὑπάρξανε καὶ λίγοι τότε, λουφάξαν' ἦταν ἡ μόνη εὐκαιρία νὰ τιμήσουνε τὰ Κλέφτικα μπαϊράκια τους. Τὸ μόνον πατριωτικὸ κίνημα, ποὺ τὸ κάμαν ὄχι οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, ἀλλὰ οἱ Κάποι, ἦταν ἡ συμμετοχὴ τους στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασιδὸ. Ἄλλο κανένα Κλέφτικο κίνημα δὲν ξέρω. Τὸ κίνημά τους, στὰ 1806, καθὼς θὰ φανῆ περὶ κάτου, ἦταν κίνημα καθαρὰ ληστικὸ. Ὅμως καὶ τ' ἄλλα τοῦ Φραντζῆ, πῶς ὅσο οἱ Τούρκοι τοὺς κατατρέχαν, τόσο βγαίναν ἄλλοι Κλέφτες, εἶναι κι' αὐτὰ παραμυθόλογα. Κανέναν ἐπίσημον Κλέφτη, καθὼς π. χ. τὸν Παναγιώταρο, τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη, τὸ Ζαχαριᾶ, δὲ βγῆκαν ἄλλοι ἄξιοι νὰ τοὺς ἀντικαταστήσουν. Ὅσο γιὰ τὸν κατάλογο τῶν πρὶν ἀπὸ τὰ 1740 Κλεφτῶν, ἐπισήμων βέβαια, ποὺ ὁ Φραντζῆς (τ. Α', σελ. 5) μᾶς ἀραδιάζει, κανένα γραπτὸ μνημεῖο, κανένα τραγοῦδι δὲν κάνει λόγο γι' αὐτοὺς. Μὰ ὅπως κάθε χώρα Ἑλληνικὴ, εἶχε κι' ὁ Μοριᾶς τοὺς Κλέφτες του, ὄχι ὅμως σὰν αὐτοὺς, τοὺς Κλέφτες τοῦ ἀκριτικοῦς, ὅπως ὁ Φραντζῆς τοὺς θέλει.

Ὅσα πάλι εἶδατε περὶ πάνου γραμμένα ἀπὸ τὸν Τ. Καντηλῶρο (σ. 11) γιὰ τὴν ἀνετη κοινωνικὴ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ, τὸν πλοῦτο τους καὶ τὰ διπλά τους σπίτια—τὸ ἓνα στὴ Μάνη—τὰ λαμπρά τους ἄλλα καὶ τῆς λαμπρῆς τους φορεσιῆς, ὅλα εἶναι ἀέρας κούφιος κι' ὄχι ἄλλο τίποτε. Κανένας Κλέφτης Μοραϊτῆς δὲ φαίνεται νάχη μόνιμη κατοικία στὴ Μάνη· φιλοξενία μπορεῖ νάβρισκε, ἀλλὰ σταθερῆς διαμονῆς δικαίωμα, τὸ σπῆτι, ὄχι ποτέ. Ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης, σὰ σύντροφος τοῦ Παναγιώταρου, εἶχε καταφύγιον τοὺς πύργους τῶν Βενετσανάκηδων (οἰκογένεια τοῦ Παναγιώταρου). Μιὰ Κολοκοτρωναϊκὴ πηγὴ, νομίζω τοῦ Γενναίου, ἔφτασε νὰ βεβαιώνη πῶς ὁ Κωσταντῆς Κολ. εἶχε χτίσει πύργους καὶ φιλοξενοῦσε τὸν Παναγιώταρο. Καὶ ποῦ αὐτό; Στὴ Μάνη! Ὅμως κ' ἓνα σπῆτι ἀν' εἶχε ὁ Κλέφτης μόνιμο, κι' αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ, ἀφοῦ κι' ὁ πύργος τοῦ Παναγιώταρου γίνηκε τάφος του. Οἱ παλιοὶ πύργοι τῆς Μάνης εἶχανε σκοπὸ νὰ προστατεύουν ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἔχτροὺς, ὄχι ποτὲ ἀπὸ τὴν τούρκικη ἐξουσία, καὶ γι' αὐτὸ, τὸ ὅτι κλειστήκαν Κλέφτες μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους καὶ χαλαστήκανε κλεισμένοι μὲς τὰ σπῆτια τους—σπῆτια ἦτανε καὶ οἱ πύργοι τετράγωνα, στενά καὶ δίπατα, συχνὰ μισογκρεμισμένα—αὐτὸ δείχνει πῶς οἱ κλεισμένοι αὐτοὶ ποὺ πήγανε χαμένοι δὲν ἦτανε Κλέφτες ἀληθινοί¹⁾.

1) Ἐνα ἀπὸ τὰ γνωμικά τοῦ Θεοδωράκη εἶναι ἡ περιφημὴ καυχησιά του, ποὺ ἐνῶ δείχνει τὴν ξυπνάδα του, δὲν τιμᾷ ὅμως τὸ στρατ. χαρακτῆρα του: «Ἀνέγνωσα τὸν βλον τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐσυλλογούμουν τὰ ἔργα του· δὲν ἐκλείσθη ποτὲ εἰς τὴν Κρόγια». Δὲν κλείστηκε στὴν Κρόγια ὁ ἥρωας αὐτός, γιὰτι δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ κλειστῆ, ἀφοῦ, στ' ἀνοιχτά, ἔδινε τόσο μεγάλες μάχες. Ὅμως κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 πολλοὶ γενναῖοι ἀποφασίσαν καὶ κλειστήκανε σὲ πολιορκημένα κάστρα. Ὁ Θεοδωράκης,

Και κάτι ακόμα σοβαρότερο κατατρεγμένη κι' αποκηρυγμένη Κλεφτουριά ποτέ δε μπορούσε να υπάρξει στο Μοριά, αφού είχε τέτοιους Κλέφτες. Κλέφτης κλεισμένος σε πύργο, ή σε σπίτι, ή σε μοναστήρι (όπως κι' ο Κωσταντής Κολοκοτρώνης κατάφυγε, όπως και οι Κολοκοτρωναίοι, στα 1806, μπιστευτήκανε καλόγερο κλεισμένοι σε ληνό), δλ' αυτά αποδείχνουν πως οργανωμένη Κλεφτουριά, με τους άγιους νόμους της που τιμωρούνε σκληρά τους καταδότες, που επιβάλλουν την άγνεια (έθιμο Ιπποτικό και στο μεσαίωνα της Ευρώπης¹⁾) ποτέ δε στάθηκε στο Μοριά. Κυνηγώντας τον Κατσαντώνη ο Βεληγκέας, ποιός ξέρει ποῦ, ξετρύπωσε και σκλάβωσε τη γυναίκα του και τὸ παιδί του. Όμως μέσα στον πύργο της Καστανίας κάθονται και τρωῶν και πίνουν τὰ γυναικόπαιδα, και χαλαστήκανε κι' αυτά μαζί με τους Κλέφτες, που θὰ πῆ δὲν περιμέναν επίθεση, που θὰ πῆ ἢ δὲν ξέρανε νὰ φυλάγονται ἢ δὲν κρίνανε τὸν ἑαυτὸ τους ἔνοχο νὰ φυλαχτοῦν, Παναγιώταρος και Κολοκοτρώνης. Ο Κατσαντώνης, βλογιασμένος και πολὺ κοντὰ στο θάνατο, κρυβότανε σε μιὰν ἀπάτητη σπηλιά τῶν Ἀγραφῶν, κ' ἐκεῖ πιάστηκε ὅμως σε σπίτι δὲ φαντάστηκε νὰ πάη νὰ πέση και νὰ κοιταχτῆ. Τὸ ὅτι οἱ Κολοκοτρωναῖοι δὲν ξέρανε νὰ πιάσουνε λιμέρι και χαλαστήκανε κρυμμένοι σε ληνὰ και μοναστήρια, νὰ τ' ἄκουγε ὁ τελευταῖος τοσλιάς της Ρούμελης θὰ γελούσε. Κατὰ τὴν ἀνταρσία της Ὑπάτης, στα 1847, ἀντάρτες, ἄντρες μορφωμένοι, μαζί με τὸ Δ. Αἰνιᾶνα, που τὰ γράφει αὐτά, ἦτανε κρυμμένοι κάπου σε λιμέρι, κι' ἀπὸ κεί στείλανε γιὰ θέλημα κάποιου χωριάτη. Ἀφοῦ ὁ χωριάτης ἔφυγε, ἀμέσως οἱ κρυμμένοι ἀλλάξανε λιμέρι, κι' ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ κατατόπι τους ἀγναντεῦσαν τὸ παλιό. Δὲν ἄργησε νὰ φανῆ χωροφυλακή και νὰ κάμη γιουρούσι (ἔφοδο) ἀπάνου στο παλιὸ λιμέρι, και οἱ κρυμμένοι γελούσανε. Τέτοια Κλεφτουριά ἔρχεται κοντὰ στοῦ πὸς ὁ Τούρκος δὲν τὴ φοβότανε, πὸς ὁ λαὸς βοήθησε τὸν Τούρκο στὴν καταδρομή της, κατὰ τὰ 1806²⁾.

Όσο γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά, εἶναι και πάλι ν' ἀπορῆ κανείς. Τέτοιος πλοῦτος, τέτοια ἀνεση κοιτωνική, γιόρτες και πανηγύρια μέσ' τὰ χωριά ἀπροφύλαχτα ἀπὸ κάθε ὑποψία, υποθέτουν μιὰν εἰρηνική ζωὴ, μὰ τέτοια ζωὴ εἶχανε μόνονα στη βορ. Ἑλλάδα οἱ κληρονομικοὶ Ἀρματωλοί. Ἀπὸ τοὺς Κλέφτες ἐκεῖ λίγο ἢ μεγάλον πλοῦτο εἶχαν ὅσοι χρηματίσαν Ἀρματωλοί, εἶτε, ὡς Κλέφτες, εἶχαν τὴν τύχη νὰ σκλαβώσουνε καραβάνια Τούρκικα, με τὸ «χαζνὲ» (εἰσπραξεις φόρων), ἢ πλούσιους ἀγάδες και τοὺς πῆραν τ' ἄρματα.

κατὰ τὰ 1822, μ' ὄλο που ὑποσχέθηκε πολλές φορές, δὲν κλείστηκε στο Μεσολόγγι, ἐνῶ ἐκεῖ κλειστήκανε ἀπλοὶ και εἰρηνικοὶ προύχοντες τοῦ Μοριά, με τὸ σκοπὸ νὰ μποδίσουν τὸ πέρασμα τῶν Τούρκων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, Κλέφτης κατατρεγμένος νᾶχε μόνιμη κατοικία, σπίτι ἢ πύργο, ἦτανε σὰ νὰ προκαλοῦσε τὸν ἔχτρο νὰ πάη ἀπάνου του.

1) Οἱ ἐδικήσεις τοῦ Ζαχαριᾶ με τὸ βίαιον γυναικῶν δείχνουν πὸς δὲν εἶχε κι' αὐτὸς ἰδέα ἀπὸ τοὺς ἱπποτικούς νόμους τοὺς Κλέφτικους.

2) Ὁ Θεὸς. Κολοκοτρώνης γράφει (στὴν Αὐτοβιογρ. σ. 19) : «Ἐστελάμε εἰς τὰ Βέρβαινα νὰ μᾶς στείλουν ψωμί και ζωοτροφίας, και αὐτοὶ μᾶς ἀποκρίθησαν:—Ἐχομε βόλια και μπαροῦτι και ἐπήγαμε και τοὺς χαλάσαμε». Αὐτὸ σημαίνει πὸς οἱ Τσακῶνοι εἶχαν ἀρματωθῆ κατὰ τῶν Κλεφτῶν.

Ὁ Καραϊσκάκης, παλιὸς τρομερὸς διαγουμεστής, γνωρίστηκε κατὰ τὰ 1824 μ' ἕναν Ἀγγλο περιηγητῆ, τὸ Millingen· αὐτὸς περιγράφει τ' ἄρματα του ὡς 5 χιλ. ταλλήρων, και ρώτησε ποῦ τὰ ἦρε τέτοια ἄρματα. Ἐκεῖνος ἀποκρίθηκε πὸς κάποτε διαγούμισε ἕνα καραβάνι με τὸ χαράτσι τοῦ πασσᾶ της Λάρισσας. Ἀπὸ ἕνα χειρόγρ. σημεῖωμα παίρνω αὐτὰ τὰ λόγια, που ἀναφέρονται στα 1803, Φλεβάρη, ὅταν ὁ Βεληγκέας κυνηγοῦσε τοὺς Κλέφτες, και μάλιστα τὸν Κολοβελώνη : «Ἐκρεμάσανε και ἕναν Καπετᾶνο και τοῦ ἦσαν 18 σακκοῦλες φλουρί». Ὅμως τέτοιες ἀρπαγὲς ὁ Μοριάς, τὰ βουνὰ του, οἱ δρόμοι του, ὁ πυκνὸς και ἡμερος λαὸς του δὲν τὴς χωροῦσε. Ὅταν, κατὰ Ὁχτ. τοῦ 1824, ὁ Σκόντρα-πασσᾶς ἀνεβαίνοντας ἀπὸ τὴ Θεσσαλία πλημμυροῦσε Ἀγραφα και Ἀσπροπόταμο γιὰ νὰ κατεβῆ στη Δυτ. Ἑλλάδα, οἱ Ἀρματωλοὶ Στουρναραῖοι βάλανε μπροστὰ 10 χιλ. ζωντανά, πριν ἀδειάσουνε τ' Ἀρματωλίκι τους. Γράφει ὁ Ν. Στουρνάρης στο Ράγκο, 29 Ὁχτ. 1824 : «Ἦξευρε ὅτι σήμερον ξεκίνησα τὸν υἱόν μου Γιαννιὸν με γελᾶδια μου, με γουρούνια και ἄλλα πράγματα και εἰδίσματα μου· μαζί του πηγαίνουν και τὰ πρόβατα τοῦ Στέργιου ἀδελφοῦ μου και ἄλλα πρόβατά μου, και τῶν ἀδελφῶν μου». Αὐτὸς ἦταν ὁ πλοῦτος τῶν Ἀρματωλῶν, ὁ ἀληθινός· ὁ Κλέφτης—θὰ δῆτε παρακάτω—τρία παλιόγυδα νὰ εἶχε θὰ τὰ εἶχε κρυφὰ δοσμένα με τὴ συνθήεια τῆς συντροφικῆς βοσκῆς, σε μακρινὸ χωριό, σε φίλο ἢ κουμπάρο, «σιδεροκέφαλα» που συνειθίζον ἀκόμα νὰ τὰ λένε. Πλοῦτος Κλέφτικος δὲ στάθηκε πουθενά, και στο Μοριά πολὺ λιγότερο. Οἱ λόγοι οἱ ἕλικοὶ παίζουνε μεγάλο μέρος και σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα· τόπος σὰν τὸ Μοριά, που κάτου ἀπὸ τοὺς Τούρκους εὐτύχησε, σήκωσε κεφάλι, γέμισε τὴν Ἀνατολὴ με τὰ ἐμπορευόμενα παιδιὰ του, και στάθηκε ἄξιος νὰ θρῆψη τὴν Ἑλληνική Ἐπανάσταση, μάλιστα κατὰ τὰ 4 πρώτα χρόνια της, με τὴν τόσο πλούσια χτηνοτροφία του, δὲ χωροῦσε τὸν κατατρεγμένον κακοποιό, τὸν ἔρημο τὸν Κλέφτη.

Ἄν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά εἶχαν κάποια οἰκογενειακὴ ἀνεση, κατοικίες μόνιμες, κυκλοφοροῦσανε μέσ' τὰ χωριά, πεζοὶ μὰ και καβάλλα, τότε δὲ μοιάζανε καθόλου με τοὺς Κλέφτες τῆς βορ. Ἑλλάδας. Καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια περιγράφουνε τὴ δυστυχία τῶν παλιῶν Κλεφτῶν¹⁾, κι' ὁ Κασομούλης στο ἀνέκδ. πολῦτιμο χειρόγραφο του περιγράφει με λίγα λόγια τὴ ζωὴ τους : «Νηστικοί, διψασμένοι, γυμνοί, ξυπόλυτοί, κατατρεχόμενοι». Καὶ γιὰ τῶν Κολοκοτρωναίων τὴ φτώχεια θᾶφτανε νὰ δώση ἰδέα τὸ σιδερένιο δαχτυλίδι τῆς μάγνας τοῦ Θεωδωράκη, που εἶναι στο Μουσεῖο, κι' ὄχι τ' ἄρματα τ' ἀποχτημένα κατὰ τὸν Ἀγῶνα, λάφυρα τούρκικα· μὰ κι' ὁ Θεωδωράκης, ὄντας μικρὸ παιδί, γιὰ νὰ κουβαλᾶ ξύλα στὴν Τριπολιτσά νὰ τὰ πουλήση, σημαίνει

1) «Δώδεκα χρόνους ἔκαμα στοὺς Κλέφτες καπετᾶνος... ζεστὸ ψωμί δὲν ἔφαγα... σε στρώμα δὲν κοιμήθηκα». Τὸ τραγούδι αὐτὸ ἔχει γύρισμα τὰ λόγια : «Μαῦρα παιδιά». Ὅλη ἡ Κλέφτικη ποίηση τὴν ἴδια θλίψη και τὸν ἴδιον πόνο πνέει. Γενικά, ὅλα τὰ Κλέφτικα τραγούδια εἶναι θλιβερά. Τ' Ἀρματωλικά διαφέρουν. Ἄλλα δείχνουν τὸν πλοῦτο και τὸ στρατ. μεγαλεῖο τους· ὅσα μιλοῦνε γιὰ τὸ χαλασμό τους εἶναι θλιβερότερα κι' ἀπὸ τὰ Κλέφτικα.

πρώτα πώς δὲν εἶχε φόβο νὰ πιαστῆ, καὶ λοιπὸν ἡ οἰκογένεια του θὰ ζοῦσε κάπου εἰρηνικὰ στὰ περὶχωρα κοντά· δὲ θὰ κουβαλοῦσε τὸ παιδί τὰ ξύλα ἀπὸ τὰ μακρινὰ βουνά, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ τριγύρω δάση. Ἔτσι εἶτε ἀλλοιῶς, γιὰ νὰ πηγαίῃ ἓνα Καπετανόπουλο νὰ πουλήσῃ ξύλα, θὰ πῆ πῶς τὸ κεμερί τὸ Κλέφτικο τοῦ σπιτιοῦ του ἦταν ἄδειο, μὰ καὶ πῶς ὁ ἴδιος ὁ Θεωδωράκης δὲν εἶχε ἐκείνη τὴν περηφάνεια ποῦ ἔχουν τὰ Καπετανόπουλα, μὰ οὔτε καὶ τὸ φόβο νὰ πιαστῆ, καθὼς εἶπα¹⁾.

Ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος νὰ βάλω τοῦ Θεωδωράκη τὴν περιγραφή γιὰ τὰ ἦθη καὶ τὸν ὄργανισμό τῶν Ἀρματωλῶν, ἂν καὶ Ἀρματωλοὶ δὲν ἦταν ποτὲ στὸ Μοριᾶ. Καθὼς ἔγραφα περὶ πάνου, ὁ Γέρος ξαπλωμένος πειὰ στὴς παλιές του δόξες, στὴν Ἀθήνα, ἀπογύρευε ἐκείνη τὴν πανέμορφη ζωή, ποῦ τὸν ἀγέρα της μοναχὰ εἶχε πάρει γνωρίζοντας τοὺς Ρουμελιῶτες πρόσφυγες στὰ Ἐφτάνησα, ποῦ ἄκρες-μέσες εἶχε ἀκούσει κ' εἶχε δεῖ, ζώντας στὴ συντροφιά τους· ζωὴ ποῦ αἰῶνες τὴν εἶχανε δουλέψει στ' ἀμόνι καὶ στ' ἀτσάλι καὶ ποῦ τὸ αἷμα χιλιάδων παληκαριῶν τὴν ἔθρεψε. Γράφει λοιπὸν ὁ Θεωδωράκης (Ἀντοβιογρ. σ. 40): «Οἱ Κλέφτες καὶ Ἀρματωλοὶ (γρ. μόνο Ἀρματωλοὶ) εἶχαν ἀ' τάξιν, β' τάξιν, γ' τάξιν, δ' οἱ ψυχογιοί. Οἱ πρώτοι ἀξιωματικοὶ ἐγίνοντο διὰ τὴν ἀνδρεία των, ἢ διὰ τὴν φρόνησίν των· ὁ μισθός των, ὅταν ἦσαν Ἀρματωλοὶ, τὸ μοῖρασμα τῶν λαφύρων ὅταν ἦσαν Κλέπται· ἐδίδοντο καὶ βραβεῖα εἰς τοὺς ἀριστεύοντας²⁾. Ὅταν ἔσφαλλον, ἦτον τὸ κόψιμο τῶν μαλλιῶν, τὸ ξαρμάτωμα³⁾. Σέβας πρὸς τὰς γυναῖκας... παιγνίδια, ταμπουράδες, πηδήματα κλπ. (σημ. λησιμοναίει καὶ τὴ σκοποβολή), τραγούδια... τὰ ἄρματα⁴⁾ τους ἦσαν... τὸν χειμῶνα ἔβαζαν θώρακας (τσαπραζία⁴⁾)... Τὰ Καπετα-

1) Ὁ Φαλέξ, ἔγγονος τοῦ Γέρου, προσθέτει κ' ἄλλα φανταστικὰ παραστόλια: «Τοῦρκός τις ἐξήτησε νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ ἀδαιρέτως τὸ φορτίον... ὁ παῖς ἀνέστη καὶ ἔψωσε τὸν πέλεκυν... τότε τῷ ἐπειθήσαν παριστάμενοι Τοῦρκοι, ὁ δὲ πρωταίτιος τῆς σκηνῆς Τοῦρκος τῷ ἔδωκε ἓνα γιακά... Τὸ παιδίον ἠθέλησε νὰ ἐπιτεθῆ καὶ ἄοπλον... Ὁ Θεωδωράκης τότε, ἰδὼν τὴν δύσκολον θέσιν του καὶ πηδήσας ἐπὶ τῶν ὀπισθίων τῆς ἡμιόνου, ἀπέδρα...». Καὶ ἔακολουθεῖ ἡ διήγησις τοῦ φανταστικοῦ ἠρωῆσμοῦ τοῦ μικροῦ Θεωδωράκη («Ραμπαγᾶς», β' Ὀχτ. 1882, σελ. 5). Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ὁ ἴδιος ὁ Γέρος δὲν τ' ἀναφέρει πουθενά· εἶναι, ὑποθέτω, πλάσμα ὑστερογέννητο, ἀπὸ κείνα ποῦ κολάει ἢ λαϊκὴ φαντασία στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου τῶν ἠρώων, μὲ τὴ διαφορὰ ποῦ ὁ λαὸς μπορεῖ νὰ ὁμορφαινῇ, μὰ ποτὲ δὲν πλάθει ἐπεισόδια πολεμικὰ φανταστικά.

2) Ἄλλο βραβεῖο ἀπὸ τὸν ἔπαινο τῶν συντρόφων δὲν ὑπῆρχε· μοναχὰ ὅταν ἓνα παληκαριὸν στελνότανε σὲ κάποια ἐπικίντυνη ἀποστολή, ὁ Καπετάνος μποροῦσε νὰ συφωνήσῃ μαζί του γιὰ κάποια ξεχωριστὴ πληρωμὴ. Ὅμως τὰ βραβεῖα μποροῦσαν καὶ νὰ βλάψουνε, γιὰτὶ κινούσαν τὸν ἀλλοτρίων τὴ ζήλεια. Βραβεῖα ρητὰ δὲν ὑπάρχανε.

3) Τὸ ξαρμάτωμα τοῦ δειλοῦ θὰ τ' ἀκολουθοῦσε καὶ τὸ διώξιμό μὲ τὴν ὁμόφωνη γνώμη τῶν παληκαριῶν, μὰ κόψιμο τῶν μαλλιῶν; Τέτοια θανάσιμη προσβολὴ ποτὲ σ' ἄντρα δὲ γινότανε, μποροῦσε ὅμως γιὰ χωρατό, κανέναν ψυχογιὸς νὰ τὴν πάθῃ, μὰ καὶ πάλι εἶναι ζήτημα.

4) Γιὰτὶ τσαπραζία τὸ χειμῶνα μοναχὰ; Τὸ χειμῶνα λούφαζε ἡ στρατιωτ. ζωὴ. Οἱ στολισμοὶ αὐτοὶ ἦτανε περισσότερο Ἀρματωλικοί. Ὁ Κλέφτης ἐκρυβε, ἂν εἶχε, τ' ἀκριβὰ του τ' ἄρματα—σὲ ποιὸν τάχα νὰ τὰ δεῖξῃ;—γιὰτὶ φοβότανε μὴ σκοτωθῆ καὶ τὰ χάσῃ· αὐτὰ ἦταν ἡ περιουσία του κ' ἡ ἐλπίδα τοῦ σπιτιοῦ του.

νᾶτα διαδίδονταν εἰς τοὺς υἱούς, εἰς τὸν ἀξιώτερο καὶ ὄχι εἰς τὸ πρωτότοκο. Τὰ μοναστήρια τοὺς βοηθοῦσαν (σ. δὲ μποροῦσαν νὰ κάμουνε κ' ἀλλοιῶς). Οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ ποιμένες ἐδίδαν εἶδησιν εἰς τοὺς Κλέφτας (σ. ὅμως οἱ περισσότεροι Κλέφτες ἀπὸ προδοσιὰς πήγανε χαμένοι, παραδείγμα καὶ τῶν Κολοκοτρωναίων ἢ καταστροφῆ). Ὅταν εἰς τὸν πόλεμον ἐλαβόνετο κανέναν βαρῆος, καὶ δὲν ἤμποροῦσαν νὰ τὸν πάρουν, τὸν ἐφιλοῦσαν καὶ ἔπειτα τοῦ ἔκοφταν τὸ κεφάλι, τὸ εἶχαν εἰς ἀτιμίαν ὅπου οἱ Τοῦρκοι νὰ πάρουν τὸ κεφάλι του» (σ. ἀπὸ τὸ κεφάλι θὰ γνωρίζοταν ὁ σκοτωμένος Κλέφτης· ἔπειτα ἡ κηδεῖα τοῦ κεφαλοῦ γινότανε σὰ νὰ εἶχαν ὅλο τὸ κορμὶ τοῦ σκοτωμένου).

Γιὰ τὴν Ἀρματωλικὴ καὶ τὴν Κλέφτικὴ ζωὴ στὴ β. Ἑλλάδα ἔχω συναγμένο ἄπειρο ὕλικό, μὰ ἐδῶ δὲ μπαίνει. Τοῦ Γέρου αὐτὲς οἱ εἰδήσεις εἶναι πολὺ φτωχικῆς, ὅμως ἂν ἀποβλέπουν τὴν Κλεφτουριά τῆς Ρούμελης καὶ τοῦ Μοριᾶ μαζί, ἐδῶ τώρα θὰ φανῆ. Γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν Κλεφτῶν κ' Ἀρματωλῶν σὲ τάξεις, τίποτε ὡς τώρα δὲν ἔχει δημοσιευτῆ, ἔξω ἀπὸ τὰ παραπάνου τοῦ Γέρου. Ἐγὼ ἐγὼ μπροστά μου τὸ πολύτιμο χειρόγραφο τοῦ Ν. Κασομούλη, αὐτὸς ὅμως δὲ μιλεῖ παρὰ γιὰ τὴν Ἀρματωλικὴ μοναχὰ ζωὴ τῆς Ρούμελης κ' ὄχι γιὰ τὴν Κλέφτικη, κ' ἔχει πρότυπο τοῦ Ἀσπροπόταμου τ' Ἀρματωλίκι, ὅπου ἔζησε ἀπὸ τὸ 1821—24, καὶ γνωρίστηκε στενὰ μὲ τοὺς περὶφημους Ἀρματωλοὺς Στουραραίους. Νὰ τί γράφει: «Ἀνέκαθεν πατροπαράδοτος κατάλογος εὐρισκόμενος εἰς χεῖρας τοῦ (Νικ.) Στορνάρη ἐμπεριείχε (τὸ χειρόγρ. «ἐμπεριέχων») τοὺς διαπρέψαντας πιστοὺς τῆς Καπετανίας, γηραλέους καὶ νέους Ἀρματωλοὺς, ἀ' τάξιν, β' τάξιν καὶ τοὺς λοιποὺς γ' ¹⁾. Οἱ καταχωρημένοι εἰς τὸν κατάλογον αὐτὸν ἐχαίροντο τὰ δίκαια τοῦ Ἀρματωλοῦ, χαράττι δὲν ἔδιδαν, οὔτε οἱ πατέρες οὔτε τὰ τέκνα των κατὰ διαδοχὴν, ἀλλ' οὔτε δεκατὰ ἀπὸ τὰ προϊόντα των. Εἰς τὰς πολιταρχίας (σ. κόλια, ὑποδιαίρεση τοῦ Ἀρματωλικοῦ) ἂν καὶ κατ' ἐκλογὴν διώριζεν ὁ Καπιτάνος κανέναν ἀπὸ τοὺς ξένους, ὅπου τὸν περιστοιχοῦσαν ἀξιώτεροι²⁾, ἔξ ἄπαντος ὅμως ἔπρεπε νὰ διορίσῃ καὶ ἀπὸ τὴν ἀ' σκάλαν, ἀλλάζοντάς τους εἰς κάθε ἔξ μῆνας... Φυλαττομένη ἡ ἀρχαιότητα τοιουτοτρόπως, οἱ τῆς ἀ' σκάλας ἐπρότειναν τοὺς ἔχοντας τὸ δίκαιον τοῦ προβιβασμοῦ, καὶ ἐπροβίβαζεν (σ. ὁ Καπετάνος) ἀπὸ κάθε καιρὸν 3—4 ἀπὸ τὴν γ' σκάλαν εἰς τὴν β' καὶ ἀπὸ τὴν β' εἰς τὴν ἀ'. Τῆς ἀ' σκάλας μόνον εἶχαν τὴν ἄδεια νὰ κἀθωνται ἐμπροσθεν τοῦ Καπιτάνου καὶ νὰ συνδιαλέγωνται, ἢ δὲ β' καὶ γ' δὲν εἶχε τὴν ἄδεια. Ἐὰν δὲν ἐπροβιβάζετο εἰς τὴν ἀ' σκάλαν, πολιτάρχης (σ. κολιτζῆς, ὑποαρματωλὸς) δὲν ἐδιορίζετο. Χαιρόμενοι τοιαῦτα προνόμια... οὐδέποτε εἶχον τὴν ἀνάγκην τοῦ μισθοῦ... Ἐξοδα εἶχον πολλὰ ὀλίγα... Πλουσίους δὲν εὐρισκες, πλὴν οὔτε πτωχοὺς. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν, 600—900 ἔμβαιναν εἰς τὴν

1) Καὶ πολὺ σωστὰ δὲ νομίζει δ' τάξιν τοὺς ψυχογιοὺς, ποῦ ἦτανε λιγοστοὶ κ' ἀσήμαντοι, καὶ συχνότερα ἓνας μοναχός, μέσα στὸ κάθε σῶμα.

2) Θέλει νὰ πῆ διαλεχτοὺς Ἀρματωλοὺς ἢ Κλέφτες, ποῦ καταφεύγανε στὴν προστασία του ἀπ' ἄλλες ἐπαρχίες.

ἐνέργειαν καὶ ζοῦσαν ἀπὸ τὰ χωριά, ὅπου ἐπεριτριγύριζαν, καὶ τοὺς ἔδραφεν ὁ λαός, καὶ ὠφελούντο ἀπὸ ποδοκόπια καὶ ἄλλα δικαιώματα»¹⁾ (χειρόγρ. σελ. 410). Αὐτὰ γράφει ὁ γνώστης τῆς Ἀρματολικῆς ζωῆς Κασομούλης, κί' ὁ φιλοδίκαιος ἀναγνώστης ἄς κρίνῃ κί' ἄς δικάσῃ. Λοιπὸν ὁ Κολοκοτρώνης δὲ γνώριζε τὴν Ἀρματολικὴν ζωὴν ἀπὸ κοντά, ἀφοῦ αἰώνων Ἀρματολικὴ ζωὴ, μὲ κανόνες καὶ μὲ νόμους, ποτὲ δὲ στάθηκε στὸ Μοριά²⁾. Ὁ ἴδιος, κατὰ τὸν κατατρεγμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων, διηγίεται πὼς εἶχε δώσει τὰ σκουτιὰ του στὸν ψυχογιὸ νὰ τὰ φορῇ, καὶ γι' αὐτὸ ὁ ψυχογιὸς του δέχτηκε ὀχτῶ βόλια. Αὐτὸ νὰ τῷκανε Ρουμελιώτης Καπετάνος, θὰ ντροπιάζότανε, γιατί θὰ περνοῦσε γιὰ κιοτῆς (δειλός). Ὅμως γράφοντας αὐτὰ παρανόησε κάποια Ἀρματολικὴ παράδοση, ποὺ λέει πὼς ὁ ψυχογιὸς φοροῦσε τοῦ Καπετάνου τ' Ἀρματα (γιατ' ἦτανε βαριά), κί' ὁ Καπετάνος τῷκανε ἀπάνου του ἅμα εἶχε ἀνάγκη.

Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Θεωδωράκη συνεχίζουν τὸν ἐξαρματολισμὸ τῆς Κλεφτουριάς· ὁ ἔγγονός του Φαλῆς παραξηγáει κί' αὐτὸς τὸ πολεμικὸ παιγνίδι «χαϊμαλί», ποὺ συνειθίζαν οἱ Κλέφτες τῆς Ρούμελης, νὰ κόβουνε μὲ μιὰ κατεβατῆ, ἀπὸ τὸν ἕναν ὄμο ἴσα μὲ τὴν ἀντίθετη πλευρά, ἕνα ἀρνὶ δλάκερο, σὰ ν' ἀκολουθοῦσε τὸ γιαταγάνι τῆ γραμμῆ ποῦ σκηματίζει, πλαγιαστά, ἕνα φορεμένο χαϊμαλί. Περιγράφει κί' ἄλλο τέτοιο παιγνίδι, ὅπου οἱ Κλέφτες (Ἀρματολοὶ γράφει) μαδούσανε τὸ δέρμα τοῦ προβάτου ἢ τοῦ τραγιοῦ, κ' ὕστερα τὸ κόβανε κρεμαστό, ἐνῶ ἢ «τέχνη» ἀπαιτοῦσε τὸ δέρμα ἴσα-ἴσα νὰ ἦταν ἀμάδητο. Ἐδῶ σταματῶ τὰ περὶ τοῦ βίου τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά.

1) Ποδοκόπι εἶναι τὰ ἔξοδα ποὺ πληρωνόταν ὁ στελμένος σὲ χωριὸ ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ χωριοῦ γιὰ τὸν κόπο, τροφή τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ παληκαριοῦ, πληρωμὴ ὅμως παραπανιστή, ἅμα ἔφταιγε τὸ χωριό. Τότε ὁ στελμένος χασομεροῦσε οκόπιμα στὸ χωριό, γιὰ τιμωρία του.

2) Ὁ Καντηλῶρος γιὰ νὰ δώσῃ εἰκόνα τῆς Ἀρματ. τάχα ζωῆς στὸ Μοριά δὲ φτάνει ποὺ διανείξεται τοῦ Γέρου τὴν τόσο φτωχικὴ περιγραφή, καὶ τὴ στολίζει καὶ μ' ἄλλα στοιχεῖα δικὰ του, μὰ προσθέτει καὶ τραγοῦδια λαϊκά, βοηθητικὰ στὸ σκοπὸ του. Τὰ τραγοῦδια ὅμως αὐτὰ εἶναι πλαστὰ παραποιήματα ἀπὸ τὴ Ρουμελιώτικη λαϊκὴ ποίηση, ποὺ γίνηκε γνωστὴ στὸ Μοριά πολὺ ὕστερότερα, καὶ μάλιστα μὲ τὰ βιβλία (σελ. 14).

ΣΤ'.

Ζαχαριάς:—Κολοκοτρωναῖοι. — Σκέψη ἀνάμεσό τους. — Βιογραφίες καὶ κριτικὴ πίνου ο' αὐτῆς. — Ὑστερόχρονη προσπάθεια ἐξευγενισμοῦ. — Ἀπόγονοι ποῦ ἀποθεώνουν τοὺς προγόνους. — Ἡρωϊκὸς νεοπλουτισμός.

Κολοκοτρωναῖοι. Θὰ ἤθελα νὰ υποβάλω σ' αὐστηρὴ κριτικὴ τὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ Θεωδωράκη—ὅσα μάλιστα γράφει γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ σπιτιοῦ του—παραβάλλοντάς τα μὲ τῆς ἄλλες ἀνάλογες πηγές, ποῦ εἶν' ἀρχετέες. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Κολοκοτρωναίων ὅσοι γράφαν οὔτε ἕνας δὲν εἶναι ξένος ἀπ' αὐτοὺς, καὶ εἶναι ν' ἀπορῇ κανεὶς γι' αὐτὸ τὸ ζῆλο τῆς ἴδιας οἰκογένειας καὶ τῶν φίλων της νὰ παραδώσουνε στὴν ἱστορία τὰ παραμικρὰ τῆς καταγωγῆς τους. Ἐγραψε λοιπὸν ὁ Σπηλιάδης (Ἀπομνημ. τ. Α', σ. 561), ὁ Φραντζῆς (τ. Δ', σ. 130), ἔγραψε κί' ὁ Φιλήμονας (στὴν ἐφημ. «Αἰὼν» 10 Φλεβ. 1843 κί' ἀνατύπωση στὸ βιβλίον «Τὰ κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ μακαρίτου Θ. Κολοκοτρώνη» 1843, σ. 62). Ἐγραψε κί' ὁ Γενναῖος (βλ. παρακάτω τῆς παραπομπῆς), ἀφῆσε κ' ἕνα χειρόγρ. σημείωμα στὰ χαρτιά του (βρίσκεται στὰ χέρια μου). Ἐγραψε κί' ὁ Κολίνος (Φιλήμ. Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἑπαν. τ. Γ', σ. 412), κί' ἄς βάλουμε τελευταῖο τὸ Φαλῆ. Ὅλοι αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους ἀνάγουν τὴν ἀρχὴ τῶν Κλεφτῶν Κολοκοτρωναίων στὰ τελευταῖα χρόνια τῶν Βενετσάνων ἢ τὰ πρῶτα μετὰ τὴ φυγὴ τους. Ὁ Φιλήμονας («Τὰ κατὰ τὴν κηδεῖαν κλπ.» σ. 65) βρῖσκει στὰ 1714 Κολοκοτρώνη τὸν Δῆμο νὰ ζῆ δώδεκα χρόνια στὴ Ρούμελη Ἀρματολὸς (κί' ὁ συγγρ. μὲ τὴ λέξη θέλει νὰ πῆ Κλέφτης¹⁾). Αὐτὸ θὰ σήμαινε πὼς ἡ δράση τῶν Κολοκοτρωναίων, πρὶν πάρουν αὐτὸ τ' ὄνομα, θὰ ἦταν ἀκόμα πειδὸ παλιά. Τὰ ἴδια παραγεμισμένα λόγια κοπανάει κί' ὁ Σπηλιάδης, τὰ βεβαιώνει κί' ὁ Γενναῖος, ἀνεβαίνοντας πειδὸ πάνου, καὶ βάνοντας πατέρα τοῦ Δήμου τὸ Λάμπρο, δηλ. ἔτσι φτάνουμε στὰ 1650 περίπου. Ὅμως κί' ὁ Θ. Κολοκοτρώνης σπρώχνει τὴν ἱστορία τῆς καταγωγῆς του στὸ «πρῶτο Τούρκικο» (τὴν πρώτη ἐκστρατεία τῶν Τούρκων στὸ Μοριά) τότε οἱ Τούρκοι χαλάσαν τὸ Ρουπάκι, κ' ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοῦ Ρουπακιοῦ κατοίκησε στὸ Λιμποβίτσι—καὶ τὸνέ λέγανε Τριανταφυλλάκο, διορθώνει ὁ Κολίνος, κατὰ τὸ λόγο τοῦ γέρο-Μάρκου Κολοκοτρώνη²⁾. Δηλ. ὅσο κατεβαίνουμε στοὺς παρα-

1) Ἀπ' ὅτι ἔχω διαβάσει—κ' ἔχω μπροστὰ μου ἀμέτρητο ὕλικὸ—τὸ ἐναντιὸ μπεροῦσε νὰ γίνῃ. Κλέφτης κυνηγημένος τῆς Ρούμελης νὰ ζητήσῃ καταφύγιο στοὺς Κλέφτες τοῦ Μοριά. Κολοκοτρώνης στὴ Ρούμελη δὲν ἀκούστηκε ποτέ. Κολοκοτρωναῖοι Κλέφτες βρῖσκανε πειδὸ εὐκολο καταφύγιο τὰ Ἐφτάνησα, ὅπως καὶ τόσαι ἄλλοι Μοραῖτες στρατιωτικοί· κί' ἀλήθεια στὰ στρατ. σώματα τῆς Ἐφτάνησος βρῖσκεται δικαιοκτῆς κομπανίας Γιάννης Κολοκοτρώνης, στὰ 1806, ἀπ' ἄλλον κλάδο τῆς οἰκογένειας.

2) Κατὰ τὴ νεκρολογία του, «Αἰὼν» 4 Γεν. 1889, ὁ Μάρκος γεννήθηκε στὰ 1766, πολεμιστῆς παλῶς κατὰ τὸ Φιλήμονα, πρῶτος ξάδερφος τοῦ Θεωδωράκη. Ἄλλη νεκρολογία του ὅμως τὸνέ βιογραφεῖ ἄνθρωπο εἰρηνικὸ, ποὺ ποτὲ δὲν ἔλαβε μέρος στὰ πολεμικά, οὔτε κατὰ τὴν Ἐπανάσταση. Ὁ Φωτάκος τὸν περιγράφει πολεμιστῆ τοῦ 1821 («Βίος Παράλλ.» σελ. 191).

κατινούς απογόνους, τόσο η ιστορία της οικογένειας ανεβαίνει. Ακολουθούν άλλες άγνωστες λεπτομέρειες, που ανεβάζουν τους Κολοκοτρωναίους στα χρόνια εκείνα που ο πόλεμος γινόταν με της σαίτες. Ο Θεωδωράκης ακούοντας του χαϊδεμένου γιου του, του Κολίνου, της νέας αυτές ιστορικές έρευνες, που είχαν πηγή τους τη μνήμη του Μάρκου, άπορεί και λέει πως «αυτά δεν τα ξέρει». Ο «πονηρός» Γέρος κάνει τον άθωο για ν' άκουσθι του γέρο-Μάρκου η γνώμη, που το θυμητικό του τραβούσε πειδ βαθιά. Ο Φιλήμονας πάλι, κόλακας, δημοσιεύει τον άνόητον αυτό διάλογο του Κολίνου ως κάτι σπουδαίο. Κι' ακολουθεί ο Κολίνος να πλουτίζη της οικογένειας την πρώτη ρίζα με καινούργια παραβλάσταρα, ως που βεβαιώνει πως «ο Δήμος ήταν εις τον καιρόν των Φράγκων, έπηγεν εις την Ρούμελην και έκαμεν δώδεκα χρόνους, και έπειτα έγύρισε κλπ. κλπ.». "Όταν έφτασαν οι Τούρκοι στο Μοριά, ο Δήμος ήταν γέρος πειά, και τότε τα παιδιά του με Χρυσοβιτσιώτες, 300 όλοι, χτυπήσανε τους Τούρκους στο Ντάρα τον παλιόπυργο κλπ. (Φιλήμ. 'Ιστορ. Έλλην. Έπαν. τ. Γ', σ. 412'). Σημειώνω πως ο διάλογος αυτός έγινε κατά της 29 Αύγ. 1840.

Ο Φαλές πάλι άπλώνει το στάδιο των οικογενειακών έρευνών, και προσθέτει κι' αυτός τον πλούσιον έρανό του άρχίζοντας από το Λάμπρο, κι' όχι από το Δήμο¹⁾. Ο Φαλές νέους ακόμα δρόμους φιλοδοξεί ν' άνοιξη κάνοντας γνωστούς σε μās από τη δυναστεία άφτονους ήρωες²⁾ και πρώτο μās παρουσιάζει το Γιάννη (το Ζορμπά) άδερφό του Γέρου, στολισμένο μ' άμέτρητα ανέκδοτα, όπου οι Κλέφτες πάνε με της σημαίες τους στα πανηγύρια, παίζουν το παιγνίδι χαίμαλι κλπ. Το Ζορμπά ακολουθεί ο Αντωνάκης, πρώτος ξάδερφος του Γέρου³⁾, και τον Αντώνη ακολουθεί χορός δλάκερος από άλλους, και

1) "Όστερα ο Κολίνος ρωτάει τον πατέρα του, κι' ο πατέρας άπαντάει πως η οικογένεια «πάντοτε ήταν δυνατή και πλούσια» τα πλούτη όμως τότε δεν ήταν εις χρήματα, άλλ' εις τα πολλά άλογα, φοράδες και τέτοια, και από αυτά ειχε πάντοτε πολλά, και όλίγα γρόσια μετρητά¹⁾ ήταν εις όλίγα λόγια η πρώτη». Κι' αυτά όλα τα πλούτη βρισκόντανε στο κατακαίμενο Χρυσοβίτσι...

2) Ο Θ. Κολοκοτρώνης μιλώντας για το Δημητράκη, γιο του γενάρχη των Κολοκοτρωναίων, γράφει πως άλυσοδεμένος (στα χέρια βέβαια) παραβγήκε στις «τρείς», το γνωστό πήδημα, και νίκησε τους Άρβανίτες του μπουλούκμπαση. Και το χειρότερο, που ο ίδιος ο Θεωδωράκης βεβαιώνει τ' άδύνατα: «Ο Δημητράκης άποκρίθηκε ότι πηδά και με τās άλύσους, και άν τους περάση, να τον άφρηγνι έλεύθερον. Ο Άρβανίτης το ύπεσχέθη ως άνέλπιστον. Ο Δημητράκης όμως έπήδησε, και με όλα τα άλυσωμένα ποδάκια του τους έπροσπέρασε, και έτσι οι Άρβανίται τον άφησαν έλεύθερον» (Αυτοβιογρ. σ. 3). Αυτός δεν ήταν πειά Κολοκοτρώνης, ήταν Ηρακλής η Θρησείας και κάτι παραπάνου. Και είναι θλίψη να διαβάξη κανεις αυτή τη μπαρούφα από το στόμα ενός παλιού πολεμιστή, που δεν ξέρει τί είναι άληθινό και τί ψέμα. Λησμονάει ακόμα πως ήταν άδύνατο πρώτα, μπουλούκμπασης Άρβανίτης ν' άπολύση Κλέφτη πιασμένο μπροστά στα παληκάκια του, ειδημη έχανε το κεφάλι του.

3) Κατά το Φαλές²⁾ «εις τον Αντωνάκη κυρίως όφειλεται η κατά το 1821 καταστροφή του Δράμαλη, διότι ούτος διέκει την προς το κάτω Δερβενάκι πτέρυγα των όλίγων Έλλήνων, και πρώτος έτρεψε τους Τούρκους εις φυγήν, ρίψας αυτούς τεχνι-

για καθέναν άπ' αυτούς ένα ψεύτικο τραγούδι, κι' όσο για τ' ανέκδοτα, πλούσια ούρα κι' άπ' αυτά κ' ύστερα ήρωίδες Κολοκοτρωναίισες, η μάνα του Γέρου, η γυναίκα του Γέρου, οι άδερφές των άλλων Κολοκοτρωναίων: «Η Στεκούλα (σ. άδερφή του Γιωργακλή, του Κουντάνη και του Γιαννάκη Κολοκοτρώνη) άπεκεφάλισε ιδίαις χερσιν κατά την δευτέραν επίθεσιν των Τούρκων (1806) τινά τούτων, πυροβολήσαντα αυτήν, άφου τον άφώπλισε» («Ραμπαγός» 12 Σεπτ. 1882 και πειδ κάτω). Ούτε και στο Σούλι, τέλος πάντων³⁾, δεν υπάρξανε ποτέ τέτοιες γυναίκες. Και τώσων άντρών όχι τα όνόματα (που μπορεί να ναι πραγματικά⁴⁾), αλλά τα κατορθώματα είναι κριμα που καμιά ιστορία δεν τ' αναφέρει. Γιατι γραφτό μνημείο, καθώς είπα και πειδ πάνου, γνήσιο και σύχρονο κανένα δε βρέθηκε, που να μιλή για την ύπαρξη των Κολοκοτρωναίων και για τα έργα τους. Και ποιός μπορεί ν' άρηνηθι πως Κλέφτες Κολοκοτρωναίοι υπάρξανε στα χρόνια εκείνα, και πως κατά την Έπανάσταση ζούσανε και πολεμήσανε, μαζί με το Θεωδωράκη, κι' άλλοι Κολοκοτρωναίοι, γενναίοι και τίμιοι πολεμιστές; Έκείνο που κάνει ντροπή είναι η συνεννοημένη, να πώ έτσι, προσπάθεια μιās δλάκερης συγγενολογιάς και μιās δλάκερης γραφολογιάς, να έξηρωώσουνε, να παραδώσουνε στο θρύλο τον ιστορικό κομπολόι δλάκερο από ήρωες, άντρες μ' και γυναίκες κ' ενφ ανεβαίνοντας προς τα χρόνια τα παλιά κανένα χνάρι γραφτό δε βρίσκουμε της δόξας αυτής της ήρωϊκής δυναστείας, ό,τι βρίσκουμε είναι γραμμένο από ξένους, κι' όσο για τα λίγα γραμμένα από ντόπιους, και τα πρώτα και τα δεύτερα, δε φτάνουνε να ύψώσουνε μπροστά μας αυτό των ήρώων το σωροβολείο.

"Όλη αυτή η προσπάθεια ξεκινάει από το θαυμασμό προς το Γέρο, κι' από τον αυτοθαυμασμό του ίδιου του Γέρου προς τον έαυτό του. Γι' αυτόν, και τί δεν έχει γραφτή με σκοπό να τον ήρωϊση από τα μικρά του χρόνια; Μαθήτησε κοντά στο Ζαχαριά, κι' ο Ζ. προφήτησε γι' αυτόν, θαμάζοντας τη φρονιμάδα του (ενφ μοναχά την παλαβομάρα, δηλ. άκράτητη παληκαριά, θ'ά ήταν έξιος να θαμάση ο τρομερός αυτός «παλαβός» Κλέφτης). Στα 13 του χρόνια, πουλάει ξύλα στην Τριπολιτσά και—γράφει ο γιός του Γενναίος—«έγένετο καπετάνιος⁵⁾ Κλέφτης, διατρέχων το 15 έτος της ηλικίας του (σ. λοιπόν, στα 15 του ειχε άφήσει και τα ξύλα, ειχε ξεσκολήσει και το Ζα-

κως προς το στενόν, εις ο τους άνεμενον ο Νικηταγός και ο Γέρος». "Όλα αυτά είναι ψευδολογήματα του Φαλές. Ο Γέρος δεν πολέμησε πουθενά, στο Δερβενάκι, μαζί με το Νικηταγά. Τον Αντώνη τον αναφέρει ο Γέρος στην Αυτοβιογρ. του (σελ. 22).

1) Του Γιάννη Ζορμπά Κολοκοτρ. το παρατσούκλι είναι φανταστικό. Τ'όβγαλε ο Φαλές από τον πλαστό στίχο: «άδικ', άφέντη, βασιλιά, άπ' τον Κολοκοτρώνη—το ζορμπά που μās σκοτώνει». Ο στίχος αυτός είναι πλασμένος από Ρουμελιώτικο στίχο.

2) Περίεργο είναι το καπετάνιος του κειμένου—που σημαίνει πλοίαρχος—ενφ ο Γενναίος άλλο ήθελε να πη. Ο Γεν. (στα «Έλλην. Υπομνήμ.» σελ. 680 σημ.) προσθέτει πως πρώτος ο Κωσταντής Κολοκοτρώνης, δεύτερος ο Ζαχαριάς και τρίτος ο Θεωδωράκης Κ., άπ' όλους τους Κλέφτες της Ελλάδας, μόνοι αυτοί γυρίζανε με σημαίες άνοιχτές. Ψευτιές κι' αυτά: ούτε ο Μοριάς ούτε η Ρούμελη δε χωρούσαν αυτού του είδους της παληκαριές, που η φαντασία της έπλασε άργότερα.

χαριᾶ . . .), καὶ τοιοῦτος διετέλεσε 18 περίπου ἔτη, διανύσας τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου τούτου εἰς τὰ ὄρη πολεμῶν κατὰ τῶν Τούρκων μετ' ἀναπεπταμένης σημαίας». Ὅλ' αὐτὰ εἶναι ψευτεῖς ὄχι 18 χρόνια, οὔτε 5 χρόνια ἄνθρωπος θὰ μπορούσε νὰ φυγοδικῆ στὰ βουνὰ τοῦ Μοριά· ὁ Ζαχαριᾶς μοναχᾶ, σὲ κάθε δύσκολη ὥρα, τρύπωνε μέσα στὴ Μάνη, ὅπου εὔρισκε προστασία δυνατῆ. Μοραίτης Κλέφτης δὲ μπορούσε νὰ μπαινοβγαίνει χρόνια στὴ Μάνη, γιατί ὁ πασῶς τοῦ Μοριά κ' ἐκεῖ τὸν ἔφτανε.

Ἐνῶ νοιώθει κανεὶς εὐκολα τῆς προσπάθειας τὸ σκοπὸ, αὐτοὶ ποὺ γράφουνε καθύλου δὲν τὸ νοιώθουν. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα ἀπ' αὐτούς, Κολλῖνος καὶ Φαλέξ, οὔτε ντροπὴ δὲ νοιώθουνε πλάθοντας περιστατικὰ φανταστικά, τραγούδια ψεύτικα, προσθέτοντας λερωτομέρειες μὲ τὸ σωρὸ. Ὁ Γέρος ὅμως ἦτανε σ' ὅλα ὁ ὁδηγός. Τὸ φαινόμενο εἶναι μοναδικὸ στὴ νέα μας ἱστορία. Ἀπ' ὅλους τοὺς ἐπίσημους πολεμιστὲς τῆς Ἐπανάστασης κανεὶς δὲν ἀποφάσισε νὰ σκάψῃ καὶ νὰ βρῆ τὴν πρώτη του γενιά, ποὺ χωρὶς ἄλλο θὰ ἦταν ἀσήμαντη, ὅπως ἡ ζωὴ κάθε ἀνθρώπου ποὺ ὁ πόλεμος γνωστὸ πρώτη φορὰ τὸν κάνει. Οἱ ἄνδρες τοῦ 1821, γενικά, εἶχαν αὐτὴ τὴν ἀρετῆ· νὰ ξέρουνε νὰ λένε τὰ σκόπια καὶ τὰ χρήσιμα. Ἐλάτε στοὺς προύχοντες. Τῶν Ζαϊμαίων ἡ γνωστὴ ἱστορία ἀρχίζει ἀπὸ τὸν περίφημον Ἀντροῦτσο, τὸν πάππο τοῦ Ἀντρέα Ζαΐμη· τῶν Ντεληγιανναίων ἀπὸ τὸ γέρο-Ντεληγιάννη· τοῦ Κρεββατᾶ τίποτε ὡς τώρα δὲν ξέρουμε γιὰ τὰ προγονικά του, ἀν καὶ τελευταῖα ἀρχίσανε πράγματα ἀσθήρικτα νὰ γράφονται. Γιὰ τὸν περίφημο ὅμως Κλέφτη Ζαχαριᾶ τοῦ Μυστρᾶ, κατὰ τὸ ζῆλο τοῦ Κολοκοτρωναίου φανταχτεροῦ παλατιοῦ, ἐνῶ πολὺ λίγα πράγματα εἶχαμε ἀκουστά, δάσος ὀλάκερο ἀπὸ περιπλεγμένα ψέματα πλαστήκανε τὰ τελευταῖα χρόνια.

Συνειδησιμὸν πρῶτα εἶναι, καὶ πειὸ λογικὸ, κάθε οἰκογένεια ποὺ πρωτοφάνηκε στὴν κοινωνία νὰ θέλῃ νὰ κρύψῃ τὴν ἀσήμαντη καὶ πρώτη της καταγωγή. Γιὰ ὅλα τὰ σπίτια τ' Ἀρματωλικά καὶ Κλέφτικα τῆς Ρούμελης τίποτε δὲ θὰ ξέραμε, γιατί κανένας ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους δὲ φρόντισε στὸν καιρὸ ποῦπρεπε νὰ ρωτήσῃ καὶ νὰ μάθῃ. Δὲ μπορεῖ ὅμως, παρὰ θ' ἀρχίσῃ καὶ γι' αὐτοὺς ἡ ὑπερογέννητη μυθολογία, περίεργο φαινόμενο ψευτιάς ποὺ θέλει νὰ πάρῃ τὸν τόπο τῆς ἀλήθειας. Οἱ ἄνδρες τοῦ 1821, μέτριοι καὶ βαρετοὶ στὰ λόγια τους, γιατί μετρούσανε τὰ ἔργα μ' ἓνα μέτρο ἀληθινὸ, μὲ τὸ στανιδὸ ἀποφασίζανε νὰ ποῦνε δυὸ λόγια γιὰ τὴν καταγωγή τους. Κάθε σπίτι ἔχει τὸ θροῦλο του, γνωστὸ μέσα στὸν κύκλο τὸ δικό του. Αὐτὸς εἶναι ὁ νόμος στοὺς ἀνθρώπους, ποὺ δὲν τοὺς ἔχει χτυπήσει ἡ περὶ τῆς εὐγενικῆς καταγωγῆς. Στὰ χρόνια τῆς Τουρκίας οἱ δυνατοὶ ἄνδρες βγαίνανε ξαφνικά ἀπ' ἀσήμαντα προγονικά. Ἄν τολμοῦσε νὰ ρωτήσῃ κανεὶς τὸν πειὸ ἐπίσημο κοτζάμπαση τοῦ Μοριά γιὰ τὸν πάππο καὶ πρόπαππό του, μπορούσε νὰ τὴ φάῃ κατεβατὴ μὲ τὸ τσιμποῦκι τοῦ γέρον. Τὸ ἴδιο φαινόμενο τῆς ἀξιοπρέπειας παρουσιάζουν καὶ τὰ σπίτια τὰ τόσο ἐπίσημα τῆς Μάνης. Ἐνῶ τὰ ἦδη τὰ Μανιάτικα, οἱ τάξεις, οἱ κοινωνικὲς, οἱ πύργοι κί' ἄλλα τέτοια ἔξωτερικὰ σημάδια εἶναι λείψανα τῆς ὀργάνωσης τῶν Φράγκων Μπαρόνων, κανένα σπίτι

δὲ φύλαξε γραπτὸ μνημεῖο πειὸ παλιὸ ἀπὸ τὰ 1750. Καὶ μοναχὰ οἱ Στεφανόπουλοι, ἀφοῦ γνωρίσαν ὅμως τὴν Εὐρώπη, φροντίσανε νὰ πλάσουν ὀλάκερη δυναστεία καὶ νὰ τὴν ἀνεβάσουν ἴσα μὲ τοὺς Κομνηνοὺς. Γι' αὐτὸ, τῶν Κολοκοτρωναίων τὸ φαινόμενο, ἀνθρώπων ἀγραμμάτων, ποὺ ἡ ρίζα τους κραταίει ἀπὸ ἀπλοὺς τσοπάνους, εἶναι μοναδικὸ στὴν ἱστορία μας. Καὶ σ' ὅλα αὐτὰ ὁ Γέρος φταίει, ἄς τὸ ποῦμε. Ὅσο τοῦ τραβοῦσε τὸν καιρὸ ἡ ἔννοια τῆς ζωῆς, ὁ πόλεμος ἢ ὁ βιοπορικὸς ἀγῶνας, ὁ Θεωδωράκης δὲ φαίνεται νὰ νοιάστηκε ποτὲ γιὰ τὴ δόξα τῶν προγόνων του. Ζώντας στὴ Ζάκυνθο, ὅπου φτωχοπάλευε, ἄφησε καὶ τὰ δυὸ παιδιά του ἀγράμματα — ἔτσι ἀποχτήσαμε στὰ 1862 κ' Ἑλληνα πρωθυπουργό, ποὺ μόλις ἔβαζε τὴν ὑπογραφή του, τὸ Γενναῖο. Ἀφοῦ ὅμως ὁ πόλεμος τέλειωσε, τότε ὁ Γέρος γεμάτος ἄνεση, ἀποφάσισε νὰ παραδώσῃ στοὺς ἀπογόνους του ἱστορικὴ καταγωγή, ἡρωϊκὴ παράδοση, ἀν καὶ τῆς μνήμης του ὁ θησαυρὸς ἦτανε πολὺ φτωχός¹⁾. Ἀναπαύεται λοιπὸν στῆς δόξες τῆς παλιῆς τῆς Ἀρματωλικῆς (ἀφοῦ δὲν τοῦ ἀρέσουν οἱ Κλέφτικες) καὶ ζῆ, γέρος ποὺ περιμένει νὰ παλέψῃ μὲ τὸ χάρο, κ' ἓνα ὄνειρο ὄνειρευεται. Ὁ Γ. Τερτσέτης γράφει: «Τὸν γέρο-Κολοκοτρώνη ἤκουσα ἐδῶ εἰς τὰς Ἀθήνας συχνὰ νὰ λέγῃ:—Ἡ ἐπιθυμία μου ἐμὲ τώρα εἶναι νὰ πεθάνω σὲ μιὰ μπατάγια». Κι' ὁ Τερτσέτης βεβαιώνει πὼς φύλαξε τὰ λόγια του πιστά²⁾. Ὁ γέρος ποτὲ δὲ ζήτησε νὰ «πεθάνῃ σὲ μπατάγια», ὅταν ἔπρεπε. Περίεργος εἶναι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁ ἱστορικὸς ἀρχοντισμὸς, ὁ ἡρωϊκὸς αὐτοθαμασμὸς τῆς οἰκογένειας αὐτῆς μὲ τὴν ἀφροντῆ ἀρσενογονία της. Εἶδος ἠθικὸ ξιππασμένου νεοπλουτισμοῦ καὶ τοῦτο, ποὺ τὰ θέλει ὅλα δικά του, ποὺ δὲ θέλει νὰ γνωρίζῃ ἄλλον κανένα στὸ πλευρὸ του. Πόσα θὰ μπορούσε ὁ Γέρος νὰ πῆ γιὰ τὰ χρόνια τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, γιὰ τοὺς στρατιωτικὸς καὶ τοὺς πολιτικούς, τοὺς φίλους του ἢ ἐχτροὺς του. Ἐξω ἀπὸ δυὸ λόγια ποὺ γράφει γιὰ τὸν Παναγιώταρο, «ἦτον γίγαντας, νέος, μαῦρα μαλλιά, σὸί ἄνθρωπος» (Αὐτοβιογρ. σ. 8), τάχα δὲ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ζωγραφίσῃ π. χ. τοῦ Ζαχαριᾶ τὴ δυνατὴ φυσιογνωμία; Ἐνας ἀπὸ τοὺς βιογράφους του βεβαιώνει πὼς εἶχε κάμει ὁ Θεωδωράκης δόκιμος κοντὰ του Κλέφτης, ἀν καὶ ὁ ἴδιος στὴν Αὐτοβιογρ. του δὲν τὸ λέει. Δὲν εἶχε ἀκόμα τίποτε νὰ πῆ γιὰ τὰ τόσα περίεργα τοῦ Μοριά, ἦδη κοινωνικά, πρόσωπα ποῦ γνώρισε στῆς περιπέτειες τῆς ζωῆς του; Μοναχοὶ τους πολεμάγαν οἱ Κολοκοτρωναῖοι, καὶ στὸν κατατρεγμὸ τους δὲν εἶχαν ἄλλους συντρόφους Μωραίτες; Ἀησιμόνησε καὶ τὸν πατέρα τοῦ Νικηταροῦ, τὸ Σταματέλο Τουρκολέκα, ἀληθινὸν Κλέφτη, ποὺ ἴσως Κάπος δὲν ἔκαμε ποτέ, εἶχε ὅμως δουλέψῃ στὰ Ἐφράνησα ὡς ἀξιωματικός. Καὶ πόσους

1) Ἀπορεῖ κανεὶς πὼς, ἐνῶ τόσα πολλὰ λέει γιὰ τοὺς πρώτους ἀσήμαντους προγόνους του, τόσο λίγα παραδίνει γιὰ τοῦ Μοριά τὰ σημαντικὰ περιστατικά, τὰ Ὀρλωφικά, τῶν Ἀρβανιτῶν τὴν καταστροφή καὶ μάλιστα τῶν Κολοκοτρωναίων τὴν κατατρεγμὸ. Ἄφησε ὅμως τὰ παιδιά του καὶ τὰ γγόνια του νὰ παραγεμίσουν ἴσα αὐτὸς ἔγραψε, σὰ νὰ τὰ ξέρανε καλύτερα.

2) «Ἐξακολούθησις τῶν προλεγομένων εἰς τὰ ὑπομνήμ. τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη», 1862, σελ. 19.

βορειο - Έλλαδίτες πρόσφυγες Κλέφτες στη Ζάκυνθο, πρώτον τὸ Νικοτσάρα, πόσους Σουλιώτες δὲ θὰ γνώρισε; Περίεργη ἔλλειψη φαντασίας ἱστορικής, παράξενη φτώχεια ἀπὸ λόγια, ἀδιαφορία στὰ περασμένα—ξέχωρα ὅσα ἔχουν σέση μὲ τὸν ἑαυτὸ του καὶ μὲ τοὺς δικούς του—σ' ἄνθρωπο ποὺ ἦταν ὅλος γεμάτος πρόσχαρες μιλιές, ἀνέκδοτα περιεργα, παραμύθια λαϊκὰ στῆς σκέσεις του μὲ τὸ λαὸ, μὲ τοὺς ἐπίσημους. Χαμὸς μεγάλος ἢ ἀδυναμία αὐτῆ ἢ τελευταία τοῦ Κολοκοτρώνη, ποὺ θυμίζει τὴν ἐπιφύλαξη τῶν ἐπίσημων διπλωματῶν, καὶ ποὺ δὲν τοῦ πηγαίνει¹⁾.

Εἶπα περὶ πάνου πῶς ὁ Γέρος ἦταν σφιχτὸς στὰ λόγια του, ὅσο γιὰ τὰ πράγματα τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821. Τὴ διήγηση γιὰ τὴν καθαυτὴ δράση τῶν Κολοκοτρ. τὴν ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ κάτω. Ὅμως γιὰ τὸν πάππο του δὲ γράφει παρ' αὐτὰ τὰ λίγα· «ὁ Γιάννης ἐκρεμάσθη εἰς τὴν Ἀνδρουῦσαν» (Ἀντοβιογρ. σελ. 4). Τὸ τέλος τοῦ Γιάννη, πρώτου γνωστοῦ μὲ τ' ὄνομα Κολοκοτρώνη, ἦταν τόσο τραγικό, ποὺ γιὰ νὰ μὴν τὸ περιγράψω ὁ Γέρος, δὲ μπορεῖ παρὰ, σὰν «πολὺ πονηρεμένος» ποὺ ἦταν, νὰ εἶχε κάποιον λόγο· καὶ νὰ τὸς αὐτὸς ὁ λόγος. Ἀφοῦ ἔγραψε γιὰ τὸν παπποῦ του Γιάννη πῶς κρεμάστηκε, ἐξακολούθησε ἀμέσως παρακάτω: «Ὡστε ἀπὸ τὰ 1553 (1), ὅπου ἐφάνησαν εἰς τὰ μέρη μας Τούρκοι (σημ. θέλει νὰ πῆ τὴν πρώτην εἰσβολή, τὸν πρώτον «ἀρπεντέ», ποὺ γίνηκε στὰ 1686), ποτὲ δὲν τοὺς ἀναγνώρισαν (σ. οἱ Κολοκοτρωναῖοι), ἀλλ' ἦσαν εἰς αἰώνιον πόλεμον». Ὁ θάνατος ὅμως τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη, τοῦ παλιοῦ, δὲ δείχνει αὐτὸν τὸν αἰώνιον πόλεμο. Γιὰ νὰ τελειώσῃ ἔτσι τὴ ζωὴ του ὅπως τὴν τέλειωσε, ἄχαρα, ὁ Γιάννης θὰ ἦταν Κάπος καὶ θὰ τὰ περνοῦσε εἰρηνικὰ μὲ τοὺς Τούρκους. Ἀλλοιῶς, ἂν ἦταν δηλ. Κλέφτης ἀφιλιωτός, ὁ θάνατός του δὲ μπορεῖ νὰ ξηγηθῆ, καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ξηγηθῆ ἀκόμα οὔτε ἡ σιωπὴ τοῦ Γέρου. Κι' ἀφοῦ ἔξερε αὐτὸς πῶς ὁ παπποῦς του Γιάννης κρεμάστηκε στὴν Ἀντροῦσα, θὰ ἔξερε καὶ κάτι περισσότερον, ὅμως τὸ ἔξεχασε μὲ σκοπὸ, κι' ὄχι τυχαῖα. Νὰ λοιπὸν τὸ τέλος τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη. Σὲ χειρόγραφο ἀριθ. 314 τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρείας, γραμμένο σ' ἐποχὴ μετὰ τὰ 1862, ἀπὸ μέλος τῆς γνωστῆς οἰκογένειας Γρηγοριάδη, ἀπὸ τὴν Τριφυλία, ποὺ ὁ συγγρ. του βεβαιώνει πῶς εἶχε ὡς βάση τῆς στοματικῆς παραδόσεως τοῦ Δ. Πλαπούτα, Δ. Τσόκλη κλπ., βρισκω μιὰ σύντομη διήγηση: Ὁ Γιάννης Κολοκοτρ., 20 Μαγιοῦ τοῦ 1770, σκοτώθηκε μὲ προδοσίαν κάποιου φίλου του, τοῦ Τούρκου Κούρταγα, στὸ χωριὸ Δραγουμάνου, ἐπαρχία Φανάρι (Ὀλυμπία) μαζί μὲ τὸ σῶμα του, τὸ ὄλο 62 παληκάρια²⁾. Ὁ Γιάννης μὲ τοὺς συντρόφους του, καλεσμένος στὸ σπίτι τοῦ Κούρταγα, ἀφοῦ φάγαγε

1) Ὁ Γέρος πέθανε 4 Φλεβ. 1843,

2) 15 Καρυτηνοῦς, 20 Ἀρκαδηνοῦς, 10 Λονταριῆτες, 8 Ἀντρουσάνους καὶ 9 Ἰμλιακιῶτες. Ἀπορεῖ κανεὶς πῶς οἱ Ἀγωνιστὲς ποὺ διηγηθῆκαν τὴ σκηνὴ θυμῶνται τόσες λεπτομέρειες. Τὸ χειρόγρ. εἶναι παραγεμισμένο μὲ ἀπειρες ἀνάλογες περιγραφές, χωρὶς ἄλλο πλασμένες ἀπὸ τὸ συγγραφέα. Παραπολλοὶ φαίνονται καὶ οἱ Τούρκοι ποὺ πιάσανε τὸ Γιάννη. Ὅμως τὸ τραγικὸ του τέλος χωρὶς ἄλλο εἶναι ἀληθινόν. Ὁ συγγρ. εἶναι θαυμαστῆς τῶν Κολοκοτρωναίων.

κ' ἤπιανε, οἰχτήκανε στὸν ὕπνο· φαίνεται πῶς στὸ κρασί ἦτανε βαλμένο ὕπνωτικό. Τὸ σῶμα ποὺ τοὺς ἐπίασε ἦτανε 1,500 Ἀρβανῆτες μαζί μὲ 1000 Τούρκους καὶ μὲ τὸ Μεχμέτ-μπεη ἀρχηγό. Τὸ Γιάννη δεμένο, μ' ὅλα του τὰ παληκάρια, τοὺς πήγαγε στὴν Ἀντροῦσα κ' ἐκεῖ τοὺς θανατώσαν. Τοῦ Γιάννη τοῦ κόψαν πρώτα τὰ δυὸ χέρια μὲ τσεκούρι, ὕστερα τὰ πόδια του, καὶ μὲ πυρωμένο μαχαῖρι τελευταῖα τὴ γλῶσσα του, καὶ ὕστερα κομματιάσαν τὸ κορμί του. Τὰ παληκάρια του τὰ γυμνώσαν καὶ τὰ προνίσαν. Δὲν ἔχω ὅμως ἐδῶ σκοπὸ νὰ γράψω τὴν ἱστορία τῶν πρὶν τοῦ 1821 Κολοκοτρωναίων. Προχωρῶντας θὰ κάνω λόγο γι' αὐτοὺς ἅμα λαβαίνω ἀφορμὴ.

Ζαχαριάς.—Τὸ παράδειγμα τοῦ προγονικοῦ ἐξηρωτισμοῦ ἦρε κι' ἄλλους μιμητὲς, τοῦ Ζαχαριά τοὺς ἀπογόνους. Ἀπελπιστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία κάθε γραφτῆς πηγῆς καὶ γιὰ τὸ Ζαχαριά. Κάθε τί ποὺ ξέρομε ἀρχίζει ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση· τὸ καλὸ εἶναι ποὺ ὑπάρχουνε λίγες ἀμερόληφτες μαρτυρίες ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση, ὄχι παραμορφωμένες μὲ τῆς φαντασίας τὰ φτειασίδια. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ Ζαχαριά ὡς Κλέφτη τοῦ Μοριά ἔχουμε καὶ τὴν ἀξιόπιστη μαρτυρία τοῦ Ἀγγλοῦ περιηγητῆ Sibthorp, ποὺ ταξίδευε στὰ 1795 (Walpole, Travels, 1820, σ. 188). «Ἀνάμεσα στοὺς ληστές τ' ὄνομα τοῦ Ζαχαριά στέκεται πρώτο. Χρόνια τὰ εἶχε κατὰ μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἡ ἔξοφενε τὰ διάφορα σώματα ποὺ στελνότανε νὰ τὸν πιάσουν, ἢ τὰ τσάκιζε. Τοὺς Τούρκους ποὺ πέφτανε στὰ χέρια του πολὺ ἄγρια τοὺς μεταχειρίζετανε, καὶ σκότωνε τοὺς περισσότερους. Μὲ τὸ βόιβοντα τοῦ Μυστρά εἶχε κάμει ἕνα εἶδος ἀνακωχῆς, αὐτὸ ὅμως γιὰ τοὺς ταξιδιώτες δὲν ἦταν ἀρετὸ νὰ τοὺς προστατέμῃ¹⁾. Κι' ὁ Ἀγγλὸς Leake γράφει πῶς ἦταν ὁ Ζ., πολλὰ χρόνια, «ὁ τρόμος τοῦ Μοριά».

Ὁ Γεν. Θ. Κολοκοτρώνης βεβαιώνει πῶς ὁ Ζαχαριάς «τὸν πρώτον κατετάχθη ἀπλοῦς στρατιώτης εἰς τὸ σῶμα τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη, ἔπειτα δὲ ἦνωση σημαίαν σχηματίσας σῶμα ἐδικόν του²⁾. Τοῦ Ζαχαριά τὰ πρώτα Κλέφτικα χρόνια μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἀξιόπιστη πηγὴ, ποὺ θὰ τὴ δῆτε περὶ κάτω· εἶχε αὐτὸς κοντὰ του πολὺ καλύτερο σκολειό, τὴ Μάνη, ποὺ τὸν ἔβγαλε Κλέφτη μὰ καὶ πειρατὴ τρομερό. Ἐρχεται ὕστερα ὁ Φαλέξ, γυιὸς τοῦ Γενναίου, ποὺ βεβαιώνει πῶς ὁ Ζ. ἦταν ἀδερφοποιτὸς τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη³⁾, καὶ πῶς, οἱ δυὸ μαζί, «εἶχον κτίσει παραπλησίους πύργους παρὰ τὸν Ταθγετον καὶ ἐδείκνυον διὰ τοῦ σπαθιοῦ των καὶ τοῦ καρυφυλλιοῦ των ὅτι ἦσαν διαμαρτύρησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῆς δεσποτείας» («Νέα Ἐφημ.»

1) Ὑποφτεῦω, ὁ ξένος ἐννοεῖ πῶς ὁ Ζ. ἦταν Κάπος στὴν περιφέρεια, μὰ κρυφὰ ἔκανε καὶ ληστείες.

2) «Ἑλλιν. ὑπομνήμ.» σελ. 627. Τέτοιο πρᾶμα καμιά ἄλλη μαρτυρία δὲν τὸ βεβαιώνει. Ὅμως ἡ ἴδια κ' ἐδῶ προσπάθεια νὰ μεγαλώσῃ τὴ δόξα του τὴν οἰκογενειακὴ ὁ Γενναῖος.

3) Ἦταν τόσο μεγάλη ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας ἀνάμεσα στοὺς δυὸ, ποὺ ἀμέσως πέφτει ἡ μαρτυρία. Δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ κι' αὐτῆ, παρὰ νὰ κολλήσῃ κι' ἄλλη μιὰ στῆς δόξες τῆς οἰκογενειακῆς τοῦ Φαλέξ.

27 Μαρτ. 1890). Φλυαρίες τοῦ Φαλέξ εἶναι ὅλ' αὐτά. Ὁ Κωστ. Κολοκοτρ. ποτὲ δὲν πολέμησε μαζί με τὸ Ζαχαριά, οὔτε κ' εἶχε ποτὲ πύργο δικό του κοντὰ στὸν Ταῦγετο. Ὁ Παναγιώταρος τὸν φιλοξενούσε στὸς πύργους τοὺς δικούς του ἀπάνου στὸν Ταῦγετο. Ὁ Ζαχαριάς ὅμως εἶχε πύργο δικό του. Ὁ Βαυαρὸς περιηγητὴς Pukler-Muskau, κατὰ τὰ 1840, ἀπάντησε κοντὰ στὸ Μυστρά τὸ μισογκρεμισμένο πύργο του, «συνειθισμένη διαμονὴ τοῦ τρομεροῦ Κλέφτη, ποὺ ἔχυνε τὸν τρόμο σ' ὅλον τὸ Μοριά». Τὸ λέω καὶ πάλι· δὲ μποροῦσε ὁ Ζαχαριάς νὰ κἀν ληστείες καὶ νὰ μένη κρυμμένος στὸν πύργο του. Τοῦ Ζ. ὁ πύργος ἦταν ἡ Μάνη, κ' ἀπὸ τὴ Μάνη ξετρούπωνε κ' ἔκανε τῆς Κλειμῆς του. Ἄμα τὰ εἶχε καλὰ με τοὺς Τούρκους—καὶ δὲ μποροῦσε ἄλλοῶς νὰ τᾶχη καλὰ, παρὰ ὡς Κάπος διωρισμένος—τότε ἔμενε στὸν πύργο του. Ὅσο γιὰ τοὺς πύργους, καὶ μέσα στὴ Μάνη καὶ τριγύρω της, ἦτανε σπῆττα δίπατα ἢ, σπάνια, τρίπατα μ' ἓνα ἢ δυὸ δωμάτια τὸ κάθε πάτωμα, χρήσιμα καὶ γιὰ τὴν εἰρηνικὴ διαμονὴ καὶ γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς ἔχτρούς, ὄχι διαμαρτυρία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Τούρκος εἶχε τὸ κανόνι, καὶ οἱ πύργοι δὲν ἀντιστεκόντανε σ' αὐτό. Μὲ τὸ κανόνι πῆσαν οἱ πύργοι τοῦ Παναγιώταρου. Ὁ Ζαχαριάς, λέει μαρτυρία νεώτερη, ἔκαψε τὸν πύργο του—σημάδι πὼς εἶχε περὶ ἀποκηρυχτῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους—καὶ κατάφυγε στὴ Μάνη ὀριστικά. Ὁ ἀληθινὸς Κλέφτης, σ' ὄρα μεγάλου κιντύνου, ζητεῖ ἄλλοῦ καταφυγῆ κ' ὄχι ποτὲ σὲ σπῆττα.

Γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Ζαχαριά, εἶναι γνωστὴ ἡ μαρτυρία πὼς γεννήθηκε στὸ χωριὸ Μπάρμπιτσα, ὅμως γιὰ νὰ πάρη τοῦ χωριοῦ του τ' ὄνομα ὡς οἰκογενειακό, θὰ πῆ πὼς πολὺ μικρὸς ἔφυγε ἀπ' αὐτό. Ὁ Φραντζῆς (τ. Α', σελ. 35) κ' ὁ Φ. Κουκουλῆς («Ἱστορία τῆς Βαμβακοῦς» σελ. 70) βεβαιώνουν τὴν ταπεινὴ καταγωγὴ του. Ὁ Ἄγγλος Leake (ταξίδι στὸ Μοριά Α', σελ. 252) βεβαιώνει πὼς τὸ χωριὸ Πηγάδια ἦταν ὁ τόπος τῆς γέννησης τοῦ Κλέφτη καὶ τὸ καταφύγιό του. Ἄν εἶχε ὁ Ζ. στὰ Πηγάδια τοῦ Μυστρά γεννηθῆ, πὼς θᾶπαιρνε τὸ παρατσούκλι Μπαρμπιτσιώτης; Ὑποθέτω πὼς στὴ Μπάρμπιτσα γεννήθηκε καὶ στὰ Πηγάδια μεγάλωσε. Τὸ χωριὸ αὐτὸ τὸ βρῆκε γκρεμισμένο ὁ περιηγητὴς στὸ ταξίδι του, 1805. Ὑπάρχει κάποια μαρτυρία πὼς οἱ Μανιάτες νομίζανε τὸ Ζαχαριά Μανιάτη. Αὐτὸ σημαίνει πὼς πολλὰ χρόνια ἔζησε κ' ἔδρασε στὴ Μάνη, κ' ἔδεσε φιλιὰς καὶ συμφέροντα κοινὰ με σημαντικούς Μανιάτες. Ἡ εὐκολία ποὺ εἶχε ὁ Ζαχαριάς νὰ μπαινοβγαίνει στὴ Μάνη, μόνη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ξηγήσῃ τὸ πὼς καὶ πύργο ἔχτισε στὰ σύνορά της καὶ πολλὰ χρόνια μπόρεσε νὰ ξεφεύγῃ τοὺς μπουλουκμπασῆδες τοῦ Μοριά.

Ὁ Ζαχαριάς κατηγορήθηκε πολὺ γιὰ τὴ σκληρότητα καὶ θηριωδία του. Γραφτὴ μαρτυρία, ποὺ θὰ τὴ δῆτε περὶ κάτω, βεβαιώνει πὼς, φοβερίζοντας κάποτε νὰ χαλάσῃ τὴν Καλαμάτα, ἂν δὲν τοῦ στέλναν ὅσα γρόσια ζητοῦσε, μαλάκωσε τὸ θυμὸ του κ' ὑποχώρησε, ἄμα ἓνας φίλος του γούμενος τὸν παρακάλεσε θερμά. Εἶχε λοιπὸν καὶ φλέβα καλωσύνης μέσα του, ἂν καὶ τὸ χαραχτῆρα του τὸν ἄγριο κανέναν δὲν τὸν ἀρνιέται. Καὶ οἱ Ἄγγλοι, ποὺ σημείωσα περὶ πάγου, κ' ὁ γούμενος Γεράσιμος, ποὺ εἶπα, καὶ οἱ παλιοὶ βιο-

γράφοι του, ποὺ θὰ τοὺς δοῦμε, συμφωνᾶνε γιὰ τὸ χαραχτῆρα του τὸν ἐδικητικὸ καὶ φιλόρπαγο. Καὶ ἡ ἀληθινὴ προφορικὴ παράδοση, ποὺ τὴν ἔσωσε ὁ καθηγητὴς Φ. Κουκουλῆς, βεβαιώνει τὸ σκληρό του χαραχτῆρα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Κλέφτικης ζωῆς του, ποὺ τὴν ἄρχισε πολὺ μικρὸς. Ἀφοῦ τὴ γυναῖκα ἑνὸς ἔχτροῦ του, νέος αὐτὸς πολὺ, μὰ καὶ πολὺ ἀσελγῆς, τὴν ἔσφαξε ἄγρια, πρᾶμα ποὺ μοναχὰ στὰ δικὰ μας χρόνια κάνουν οἱ ληστεὲς ἀπὸ ἐδικήκηση. Ὁ Α. Φραντζῆς, ἐνῶ πρῶτος ἀρχίζει νὰ παρασταίνει τὸ Ζαχαριά ἤρωα τουρκοφάγο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς του, τίποτε δὲ λέει γιὰ τὴ σκληρότητα του πρὸς τοὺς χριστιανούς, παραδέχεται ὅμως τὴν «ἄσωτεία» του.

Ὁ Φραντζῆς τὴν ἀρχὴ τῆς Κλέφτικης ζωῆς τοῦ Ζ. τὴ βάνει στὰ 1785· ἂν ὅμως, κατὰ τὸ Φ. Κουκουλέ, γεννήθηκε ὁ Ζ. στὰ 1759, τότε Κλέφτης πρωτοφάνηκε 25 χρονῶν. Γράφει λοιπὸν ὁ Φραντζῆς: «Ἀπὸ τὸ μηδὲν φανεὶς Κλέφτης, κατήντησε νὰ περιφέρεται μὲ 100 καὶ περισσότερα ἐπίλεκτα παληκάκια, μὲ σημαῖαν ἀνοικτὴν... κατηφάνιζε δὲ καὶ κατέσφαζεν ὡς πρόβατα τοὺς Ὀθωμανούς, καὶ ὅσα νεφεράμια (σ. στρατολογίες) ἐξήρχοντο κατ' αὐτοῦ ὀθωμανικά, δὲν ἀπετέλουν τίποτε· ἄλλ' ὅσον ἀνεδείχθη ἄξιος, ἰσχυρὸς καὶ τρομακτικὸς ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν, τοσοῦτον ἐξ ἐναντίας ἐφάνη ἀφ' ἑτέρου ἄσματος κλπ.» (τ. Α', σ. 35). Στὸ μεταξύ ἄς θυμίσω στὸν ἀναγνώστη τὸ λαϊκὸ παλιὸ τετραστίχο, ποὺ τραγουδιέται στὴν Ἡπειρὸ, καὶ ποὺ κολλήθηκε στὸ Ζαχαριά. Κάνω λόγο γι' αὐτὸ στὸ Β' μέρος τῆς μελέτης μου: «Ὅρκο κάνω στὸ σπαθί μου—καὶ σταυρὸ στὸ χαῖμαλί μου—Τούρκο ναῦρω νὰ σκοτώσω—καὶ Ρωμιὸ νὰ ξεσπλαβῶσω». Τούρκους βέβαια σκότωνε, ὅπως καὶ χριστιανούς, γιὰ τὰ πάθη του καὶ γιὰ τὸ κεμερί του.

Ἡ «ἄσωτεία» τοῦ Ζαχαριά, ἐλάττωμα βαρὺ, τότε δείχνει ὄχι Κλέφτη καθαρὸ—ἀφοῦ πατεῖ τοὺς νόμους τῆς Κλεφτουριᾶς, ἢ δὲν τοὺς ξέρει—μὰ ληστὴ ταπεινὸ, ποὺ θυμίζει τὸν Ἰσακτῆ, τὸ τελευταῖο αὐτὸ κάθαρμα τῆς Δυτ. Μακεδονίας. Ὁ Α. Φραντζῆς γράφει πὼς ὁ Ζ. σκότωσε κάποιον Τούρκο ἀπὸ τὴ Μονοβασιά, ποὺ δοκίμασε ν' ἀτιμάσῃ μιὰ χριστιανή, καὶ τὴ θανάτωσε γιὰ τὴν ἀντίστασή της). Ὁ Ζαχαριάς, χωρὶς ἄλλο, εἶχε στὴν καρδιά του καὶ τὸ θανάσιμο μῖσος τῶν Τούρκων, κ' ἄλλες εὐγενεῖς ὁρμές, μὰ αὐτές, νομίζω, πολὺ περὶ σπάνια γινόντανε φανερὲς ἀπὸ τ' ἄλλα του ἄγρια καμώματα ἐναντία τοὺς χριστιανούς. Κι' ὁ Α. Φραντζῆς (τ. Α', σ. 37) προσθέτει πὼς ὁ Ζ. ἔγραψε τοὺς Μονοβασίτες Τούρκους πὼς «τοιαῦτα δοκιμάζουν ὅσοι Ὀθωμανοὶ παραβιά-

1) Ἐνῶ ἔτσι τιμωροῦσε τὸν «ἄσωτο» Τούρκο, τὰ δυὸ μόνον ποὺ ὑπάρχουν γνήσια ἱστορικὰ τραγούδια τὸν παρασταίνουν, τὸ ἓνα νὰ σφάζῃ, ν' ἀτιμάξῃ καὶ νὰ ξεριζώνῃ τὸ σπῆττο τοῦ παπᾶ ἀπὸ τὸν «Ἄγιον Πέτρο» (Fauriel τραγούδια, σελ. 78) καὶ τ' ἄλλο προσθέτει: «πᾶσα μερούλα πόλεμο, πᾶσα μῆνα γυναῖκα—μηγάρις παίρνεις βλάχισσα, μηγάρις βλαχοπούλα—μὰ παίρνεις τὴ Μανιάτισσα τὴν καπετανοπούλα» («Πανδώρα» ΠΓ', 1862, σελ. 368). Βλάχισσα καὶ βλαχοπούλα=Μοραΐτισσα,—πούλα. Οἱ Μανιάτες ἔλεγαν τοὺς ἄλλους Μοραΐτες βλάχους. Γιὰ νὰ τολμήῃ ὁ Ζαχαριάς νὰ κλέβῃ γυναῖκες ἀπὸ τὴ Μάνη, θὰ πῆ πὼς εἶχε προστάτες ἐπίσημους ἐκεῖ, ποὺ τὸν φυλάγανε, μὰ στὸ τέλος τὸν βγάλαν ἀπ' τὴ μέση.

ζουν την τιμήν και την θρησκείαν των χριστιανῶν». Και να τὰ τελευταία λόγια τοῦ Φραντζή: «Ἐνὶ λόγῳ ἡ παληκαριά, ἡ ἀξίότης καὶ τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Ζαχαριᾶ δὲν περιγράφονται». Ἔτσι, μὲ τὴν ψευτιά γιὰ πρώτη ἴλη ιστορική, καὶ μὲ τὴν ψευτιά πάλι γιὰ φρειασίδι ἐξωραϊστικό, πλάθεται τὸ φανταχτερὸ οἰκοδόμημα τῆς ψεύτρας ιστορίας, ποῦ τὸ πρῶτο φύσημα μπορεῖ νὰ τὸ γκρεμίσει. Ὅσο γιὰ τὴν ἀσωτεία τοῦ Ζ., κι' ὁ γυιὸς του Ἐναγνώστης, ἕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, στρατιωτικὸς ποῦ ὑπηρετοῦσε στὰ Ἐφτάνησα, δὲ μπόρεσε νὰ κρατήσει κάποτε τὴν ἀποστροφή του γιὰ τὴ διαγωγή τοῦ πατέρα του, ποῦ στὸ τέλος ἔφερε καὶ τὸ θάνατό του¹⁾.

Ἐκεῖνο ποῦ κάνει κάθε φίλο τῆς ἀληθινῆς ιστορίας νὰ λυπᾶται εἶναι ἡ φτώχεια τῶν πηγῶν γιὰ τὰ καθαρὰ πολεμικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς τοῦ Ζαχαριᾶ. Τὸ ἴδιο δηλαδή, μὰ καὶ κάτι περισσότερο, ποῦ τὸ βρισκουμε καὶ στὴ ζωὴ τῶν Κολοκοτρωναίων. Ἄν θελήσης νὰ ταξιδέψης στ' Ἄγραφα, καὶ χωρὶς νὰ ρωτήσης, οἱ χωριάτες θὰ σοῦ δείξουν τοὺς τόπους ὅπου πολεμοῦσε μιὰ φορὰ ὁ Κατσαντώνης. Κι' ὅλη ἡ Ρούμελη εἶναι γεμάτη μὲ τοπωνυμικὰ ποῦ σηματοδοτοῦν τοὺς πολέμους τῶν Κλεφτῶν. Στὸ βίβιο τοῦ Ζαχαριᾶ λείπει αὐτὴ ἡ χάρη, τὸ ἴδιο καὶ στοὺς βίβιους τῶν ἄλλων Κλεφτῶν τοῦ Μοριά. Λόγια ἡρωϊκὰ τῶν λογιωτάτων βιογράφων, μὰ ἔργα πολὺ φτωχικά.

Χαίρεται ὅμως κανεὶς ποῦ σταματᾶει τέλος σὲ κάποια καθαρὴ πηγὴ καὶ χορταίνει τὴν καλοσυνείδητη καρδιά του. Ὁ καθηγητὴς Φ. Κουκουλῆς, κειὸ φίλος τῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὸ Φραντζή, παρασταίνει τὴν Κλέφτικὴ ζωὴ τοῦ Ζαχαριᾶ ὅπως εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ τὴν ἀκούσῃ ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση. Ἄφοῦ δηλ. ὁ Ζ. ἔφυγε νωρὶς ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν Νικολαίων²⁾, «συναθροίσας περὶ ἑαυτὸν ὀλίγους ἀνδρας, ἤρχισε νὰ περιτρέχῃ τὰ πέριξ (τῆς Μάραμπετας) καὶ νὰ καθαρῶσιν αὐτὰ ἀπὸ τῶν Τούρκων... ἰδίᾳ διέτριβεν ἐν Μεγάλῃ Βρύσῃ, ὅπου καὶ πλείστους εἶχε κουμπάρους». Παρακάτου ἀκολουθεῖ ἕνα ἐπεισόδιο, ποῦ δείχνει νωρὶς τὸν ἐκδικητικὸ χαραχτήρα τοῦ Ζ. Ἐνῶ δηλ. οἱ ἐξηρωῦσταδες, ποῦ θὰ δῆτε καὶ παρακάτου τὸν καλύτερό τους, τὸν παρασταίνουν νὰ γυρῶσιν μ' ἀνοιχτὴ σημαία ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ, ὁ Φ. Κουκουλῆς πολὺ λογικὰ μᾶς δείχνει τὸν καπετάνο (κάπο;) τῆς Μπαμπακοῦς ν' ἀντιστέκεται στὸ Ζ. καὶ νὰ μὴ τὸν ἀφίγη νὰ μπῆ φανερὰ στὸ χωριὸ, καὶ μάλιστα νὰ τοῦ ἀντιστέκεται μὲ τ' ἄρματα. Ὁ Ζαχαριᾶς, μικρότερος ἤρωας ἀπὸ τοὺς θαυμαστὲς του, ἀναγνώρισε τὸ λάθος του, καὶ λογικὰ. Χωριὸ ποῦ θὰ φιλοξενοῦσε Κλέφτη δὲ θ' ἀρροῦσε νὰ τιμωρηθῆ σκληρὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὅμως κατὰ τὰ 1798 ἡ Μπαμπακοῦ ἀρνήθηκε νὰ πληρώνη τοὺς λουφέδες του, καὶ γιὰ νὰ ζητῆ λουφέδες θὰ πῆ πὼς ἦτανε παλιὸς Κάπος μισωτοῦς, κι' ἀφοῦ πειὰ βγῆκε στὸ κλαρὶ, κυνηγημένος ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ τῆς ἀταξίες του, ζητοῦσε ἀκόμα νὰ διατηρήσῃ τὴ μιστοφορία. Ἔτσι μποροῦνε νὰ ξηγηθοῦν καὶ τ' ἄλλα, κάθε

1) Περιοδ. «Μαλεβός» Ἀθήνα, Σεπτ. 1923, σελ. 143. Τοῦ Ζαχαριᾶ ἀναφέρονται κι' ἄλλες ἑρωτικὲς περιπέτειες. («Σπαρτιατ. Ἡμερολόγιον» 1906, σελ. 74).

2) Οἱ Νικολαῖοι, ὑποθέτω, ἦτανε Κάποι τῆς περιφέρειας.

φορὰ ποῦ ζητάει, σώνει καὶ καλά, λουφέδες. Τὰ χωριά, ποῦ θέλει νὰ τὰ φορολογήσῃ, δὲν τὸν θέλουνε Κάπο, ἀφοῦ οἱ Τούρκοι δὲν τὸν ἀναγνωρίζουν· τότε αὐτὸς ξεθυμαίνει στὰ ἴδια αὐτὰ χωριά μὲ τῶν λουφέδων τὴν πρόφαση, εἰδειμὴ, ἀτρόμητος καθὼς ἦταν καὶ σκληρός, θὰ μποροῦσε νὰ φορολογῆ καὶ χωρὶς πρόφαση. Ἦξερε ὅμως πὼς ὁ πληθυσμὸς τῆς περιφέρειας δὲ θὰ τὸν ἀκούγε καὶ δὲ θὰ δεχόταν τῆς παράνομης φορολογίας του, γι' αὐτὸ καὶ τῆς σκέπαζε μὲ μιὰ κάπως νόμιμη πρόφαση θέλοντας νὰ ὑποχρεώσῃ τοὺς χωριάτες νὰ τὸν ἀναγνωρίζουν Κάπο καὶ χωρὶς νὰ θέλουν, στὸ πείσμα μάλιστα τῶν Τούρκων¹⁾. Στὸ μάλλωμά του μὲ τὴ Μπαμπακοῦ ὁ Ζ. σκότωσε ἕνα χωριάτη, μὰ ἕστερα μετάνοισε καὶ προστάτησε τὴ χήρα του, καὶ τὴν ἐπλήρωσε γενναῖα. Μ' αὐτὸ ἔδειξε πὼς λογάριζε τὸ θυμὸ τῶν Μπαμπακιῶτων. Τὸ γράμμα μάλιστα (19 Νοέβρη 1801) ποῦ τὸ δημοσιεύει ὁ Φ. Κουκουλῆς²⁾, στελμένο ἀπὸ τὸ Ζαχαριᾶ στὸν Ἐναγνώστη Σηπλιωτᾶκη τοῦ Μυστρά, γραμμένο μὲ τὸ χέρι κληρικῶ, ποῦ στέλνει καὶ τὰ χαιρετίσματά του στὸν κοτζάμπασα, ὅπου ὁ Ζ. παρακαλεῖ, μαζί μὲ τ' ἀδερφικά του χαιρετίσματα, νὰ πληρώσῃ ὁ κοτζάμπασας κάποια ἔξοδα καὶ «νὰ τὰ κρατήσῃ ἀπὸ τὸ λουφὲ» καὶ νὰ κρατήσουν καὶ τὸ γράμμα του γι' ἀπόδειξη, δείχνει καθαρὰ πὼς ὁ Ζαχαριᾶς ἦτανε Κάπος τῆς Μπαμπακοῦς, καὶ γράφει ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Λογκάστρας. Εἰδειμὴ πὼς θὰ τολμοῦσε ἕνας κοτζάμπασας, κιντυνεύοντας τὸ κεφάλι του, κ' ἕνας γούμενος³⁾ νὰ γράφουνε σ' ἕναν Κλέφτη; Τέλος ὁ Ζ. ὑπογράφεται μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι: «Ζαχαρίας δουλόςσας πιστός ηςτους ορησμουσας». Ὁ Φ. Κουκουλῆς προσθέτει πὼς οἱ Μπαμπακιῶτες «καὶ καπετάνον καλὸν εἶχον καὶ ὠχυρωμένοι καλῶς ἦσαν, ὥστε νὰ μὴ φοβῶνται καὶ τὸσον τὸν Ζαχαριᾶν», καὶ μοναχὰ γιὰ νὰ γλυτώνουν ἀπὸ σκοτοῦρες ἐπλήρωναν κ.λ.π. Κλέφτης σὺν τὸ Ζαχαριᾶ δὲ φοβῶταν τὰ ταμπούρια τὰ χωριάτικα, ἀμα ἤθελε νὰ τιμωρήσῃ ἕνα χωριὸ· τοὺς χωριάτες τοὺς εὔρισκε στὰ κτήματά τους. Ἐπειτα τὸν ἀλύπητο Ζαχαριᾶ ὅλοι εἶχανε λόγους νὰ τὸν φοβῶνται. Γιὰ νὰ καταδέχεται ὅμως ἕνας Ζαχαριᾶς νὰ ζητᾶ 52 γρόσια κι' ἄλλα 26, ὄχι γιὰ νὰ εἶχε ἀνάγκη, ἀλλὰ γιὰ νὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὰ ζητᾶ, καὶ τέλος γιὰ νὰ ὑπογράφεται «δούλος πιστός» καὶ τέτοια, θὰ πῆ πὼς τᾶχε πολὺ καλὰ τότε μὲ τοὺς Μπαμπακιῶτες καὶ μὲ τοὺς κοτζάμπασοῦδες τους, καὶ λοιπὸν ἦτανε καπετάνος νόμιμος τοῦ χωριοῦ.

Τὸ εἶπα καὶ πειὸ πάνου· ὅ,τι λείπει ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὕλικὸ ποῦ ἐνδιαφέρει τὴ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά εἶναι ἡ πιστὴ περιγραφή περιστατικῶν ἀληθινῶν τῆς ζωῆς τῶν Κλεφτῶν, τὰ περιεργα, τ' ἀσυνήθιστα τους κατορθώματα, κι' ὅσο γιὰ τὴ ρητορικὴ φλυαρία, τὸ ψευτοηρωϊκὸ παρατέντωμα

1) Ὁ Φ. Κουκουλῆς γράφει: «Ἐπέβαλλεν εἰς τὰς διαφόρους κοινότητας νὰ τῆ παρέχουσι διάφορα χρηματικὰ ποσὰ (λουφέδες)... τοιούτους λουφέδες ἐπλήρωνε καὶ ἡ Βαμβακοῦ εἰς τὸν Κλέφτην» («Ἱστορία τῆς Βαμβακοῦς» 1907, σ. 70).

2) Περιοδ. «Μαλεβός» Δεκέβρ. 1922.

3) Ἀπὸ τοὺς χαιρετισμοὺς «τὸν κύρ Σηπλιωτᾶκη ἀδελφικῶς τὸν χαιρετῶ» φαίνεται πὼς δὲν ἦταν ἀπλὸς καλόγερος αὐτὸς ποῦ γράφει τὸ ὑστερόγραφο, ἀφοῦ χαιρετᾶται «ἀδελφικῶς» τὸν κοτζάμπασα.

και την ασύστατη προσπάθεια του υψωμού των ιστορικών προσώπων άπανου σε θεμέλια χτισμένα στον άγέρα, ίσα-ίσα αυτός ο τρόπος της ιστορικής ζωγραφιάς φέρνει το σκοτισμό των προσώπων αυτών και τα ζημιώνει χειρότερα, ντροπιάζει και τους ιστορητάδες τους. Η πλάνη αυτή των έξωραϊστών, είτε έξηρωϊστών, έφτασε, αυτά τα τελευταία χρόνια, όσο για το Ζαχαριά, σε μιάν άπίστευτη συνωμοσία, που τρεις είχε σκοπούς: πρώτα να ύψωση το Ζαχαριά πολύ πειδ πάνου από τ' άνάστημά του, δεύτερα να σμίξη το έργο του και τη ζωή του με των Κολοκοτρωναίων το έργο και τη ζωή, και τρίτα—το κορύφωμα των δυο πρώτων—να παρουσιάση στα θαμπωμένα μάτια μας ένα είδος Άρματωλικής (όχι Κλέφτικης) ένωσης, με μεγάλα σκέδια μοραϊτικά μαζί και πανελλήνια. Η ένωση αυτή μās γίνεται γνωστή με το μεγάλο όνομα της «Άρματωλικής Όμοσπονδίας» του Μοριά. Με το ίδιο αυτό όνομα θα την ξετάσω κ' εγώ και θα την παρουσιάσω στη δίκια κρίση του άναγνώστη. Μελετώντας όμως το ζήτημα της όμοσπονδίας θα πλέκεται μαζί μ' αυτό και η ζωή του Ζαχαριά.

Ζ'.

«Άρματωλική όμοσπονδία» στο Μοριά.— Άρματωλίκια της Ρούμελης.— Κλέφτες Μοραϊτες και Κλέφτες Ρουμελιώτες.— Ο Ζαχαριάς, Κλέφτης Μοραϊτης ή Μανιάτης πειρατής;— Πλαστή βιογραφία του Ζαχαριά.— Άνάλυση κι' άναίρεσή της.— Άλλοι Κλέφτες του Μοριά.— Συμπέρασμα.

Το ζήτημα το θέτει ο Τ. Καντηλώρος και το υιοθετεί, και το διαλαλεί ως δόγμα ιστορικό, που βγαίνει από τη μελέτη του. Άς το θέσω κ' εγώ όπως αυτός το διατυπώνει: «Υπήρχον όμως και άνώτεροι τούτων (των Κάπων) οι Άρματωλοι, άποτελοῦντες σώματα αυθύπαρκτα διοριζόμενα υπό της έξουσίας, ταυτα δέ, επί της άρχηγίας τουλάχιστον του Ζαχαριά, **υπερέβησαν κατά τον οργανισμόν και αυτά τα της Στερεάς**, διότι οι Άρματωλοι των 24 έπαρχιών του Μοριά **συνησπίσθησαν εις όμοσπονδιαν** εξασφαλίσασαν την διατήρησίν της με Σουλταν. φερμάνια, επί μιάν δε είκοσαετιάν έδρασαν σχεδόν άνενοχλήτως, ως δια μακρών θα άποδείξωμεν» (σ. 6). Στο ζήτημα της όμοσπονδίας, ζήτημα χωρίς θεμέλια, ο Τ. Κ. παίρνει ως άληθινά πράματα φανταστικά, και τα βάνει βάση και προϋπόθεση στο σκοπό του. Είναι όμως η βάση αυτή σφαλερή, και με την πειδ άπλη λογική κλονίζεται και πέφτει μαζί με τ' άλλο οικοδόμημά του τ' άγέρινο. Άρματωλοι δέν υπήρξαν ποτέ στο Μοριά, και πώς θα ήταν οργανωμένοι σ' όμοσπονδία; Άρματωλική άρχηγία του Ζαχαριά δέν υπήρξε ποτέ, και πώς ο οργανισμός αυτός ο τάχα Άρματωλικός θα περνούσε και τον οργανισμό τον Άρματωλικό της στεριατής Ελλάδας, οργανισμό κρατικό, που δέν έχει καμιά σύγκριση με τον άλλον τάχα οργανισμό του Μοριά, που είχε, κατά τον Τ. Κ., σκοπό πατριωτικό, την άπελευτέρωση του Μοριά; Φερμάνια σουλτανικά, που να κυρώνουν αυτόν τον οργανισμό, και κάτω από την προστασία τους οι Άρματωλοι του Μοριά είκοσι χρόνια δλάκερα να μένουν άπείραχτοι στο έργο τους, τέτοια φερμάνια δέν υπάρξανε ποτέ. Όμως και η είκοσι χρονών ειρηνική ζωή του όμοσπονδιακού Άρματωλισμού, κι' αυτή είναι άνύπαρχτη. Άπ' όσα είπα πειδ πάνου δείχτηκε, νομίζω, πώς Άρματωλοι δέν υπάρξανε ποτέ στο Μοριά, παρά μοναχά Κλέφτες. Βγάνοντας λοιπόν τη βάση αυτή της ύπαρξης Άρματωλισμού στο Μοριά, πριν προχωρήσω περισσότερο, θα μπορούσα ν' αφήσω να μείνη στον άγέρα η θεωρία της όμοσπονδίας και να σκορπιστή σαν πλάσμα φαντασίας, σα σκιαχτερό οικοδόμημα. Πρέπει όμως να δείξω το δρόμο και να βρω της πηγές όπου ο Τ. Κ. ψάρεψε τα επιχειρήματά του, τα σουλτανικά φερμάνια του, την είκοσάχρονη άνενόχλητη ζωή της όμοσπονδίας του. Χρειάζεται τάχα ιστορική σοφία ν' άποδείξη κανείς, πρώτο-πρώτο, το τελευταίο τούτο ζήτημα της είκοσάχρονης γαλήνης στο Μοριά, όταν συλλογίζεται πώς οι Κλέφτες του Μοριά ποτέ δε μείναν άπείραχτοι από την Τούρκικη έξουσία, κι' όλοι τους, είτε οι περισσότεροι τους, τελειώσανε σκοτωμένοι; Αυτός είναι ο νόμος

πάντα, που χάνει κάθε Κλέφτης τη ζωή του και στη Ρούμελη και στο Μοριά, και παντού όπου υπάρχουν Κλέφτες.

“Αμα κανέναν Κλέφτης, στη Ρούμελη, άρχιζε να ζαλίσει την έξουσία και να χαλάει την τάξη στα χωριά, ο Άρματωλός της περιφέρειας ζητούσε τον τρόπο να τότε βγάλει από τη μέση, και τον εύρισκε με το μέσο του καταδότη, που ήταν το πειδ συνειθισμένο μέσο· αν πάλι ο Κλέφτης είχε κάποιον αριθμό μαζί συντρόφων, τότε θ’ ακολουθούσε πόλεμος, μα το ίδιο τέλος δε θ’ άργούσε. Άπ’ όλους τους Κλέφτες της Ρούμελης πρέπει να ξεαιρέσουμε το τέλος του Κατσαντώνη. Στα χρόνια τα δικά του δεν είχε ο Κλέφτης να πολεμάει μ’ Άρματωλόν αντίπαλο, αλλά πολεμούσε μ’ Άρβανίτη ντερβέναγα. Οι Άρβανίτες δύσκολα μπορούσαν να μπουνε μέσ’ της άπάτητες κακοτοπιές των βουνών της Ρούμελης, και γι’ αυτό ο Κατσαντώνης βάσταξε κάμποσα χρόνια τον πόλεμο με τον Άλήπασσα, στο τέλος όμως και πάλι η προδοσία τον έφαγε¹⁾. Το να λέει κανείς πως 20 χρόνια έζησε ο Μοριάς ειρηνική ζωή, κάτω από έναν άγριο στρατιωτικόν οργανισμό, είναι μιιά απλή, σκόπιμη όμως φαντασία, καθώς σκόπιμη φαντασία είναι πως οι Κλέφτες του Μοριά γυρίζανε χρόνια δλάκερα με σημαίες ανοιχτές, και η Τούρκικη άρχη τους καμάρωνε, γιατί δε μπορούσε να τους καταβάλει. Το ότι οι Κλέφτες του Μοριά σκοτωνόνταν ένας-ένας, δυο-δυο, λίγοι-λίγοι, και σπάνια σκοτωνόνταν πολλοί μαζί, αυτό δείχνει πως πολυάριθμα Κλέφτικα σώματα δε μπορούσαν στο Μοριά να συντηρηθούν, κι’ άμα τέλος πλήθυνε ο αριθμός τους, στα 1805, τότε η μοίρα τους σήμανε και το τέλος τους.

Και ρωτάει κανέναν τώρα· άφοϋ δεν υπήρξε αυτό που λέμε Άρματωλισμός στο Μοριά, μήπως η όμοσπονδία ήταν από Κλέφτες σχηματισμένη, και λοιπόν χωρίς φερμάνια τούρκικα, και τότε ο σκοπός της ήταν έχτρικός στους Τούρκους (μα άφοϋ ήταν έχτρικός, τα είκοσι χρόνια τ’ ανενόχλητα βέβαια δεν υπάρχανε ποτέ). Άπ’ αυτή την πλευρά την Κλέφτικη είμαι πρόθυμος να παρακολουθήσω το ζήτημα. Τα φερμάνια δε θέλουν άπόδειξη πως δεν υπάρχε ποτέ, ούτε τα χρόνια τ’ ανενόχλητα μένει τ’ άπόρημα αν, έτσι είτε κι’ άλλοιώς, υπήρξε «όμοσπονδία», και τότε θάπρεπε να την πάρουμε για τιμή της Μοραίτικης Κλεφτουριάς, ως έναν οργανισμό αντιτουρκικό, πατριωτικό καθαρά· γιατί άλλοιώς, τί Κλεφτουριά θα ήταν αυτή η οργανωμένη ειρηνικά με τη γνώση της Τούρκικης έξουσίας; Τότε... θα ήταν Άρματωλισμός, και θα χορεύαμε μέσα σ’ αυτόν το φαύλον κύκλο.

Όργανισμός Κλέφτικος, όμοσπονδία που να βάσταξε χρόνια, δε μπορεί να σημαίνει τίποτ’ άλλο παρά συνωμοσία πατριωτική. Οι Κλέφτες όμως, ως

1) “Ο,τι γινόταν με τους Κλέφτες θα το καταλάβουμε καλύτερα, άμα θυμηθούμε με τί τρόπο οι πειδ ύστεροι και διάδοχοί τους ληστές τελειώναν τη ζωή τους· πάντα με την προδοσία. Σώματα ληστρικά με μεγάλον αριθμό ληστών, επί Όθωνα, σπάνια φανήκανε στη Ρούμελη, κι’ άμα φανήκαν, ο αριθμός τους τα κατάστρεψε. Άμα ένα σώμα ληστρικό, κάπως πολυάριθμο, βρίσκεται στην ανάγκη να καταπίσει τα χωριά, τότε χωρίς άλλο χάνεται.

άταχοι και ρέμπελοι, ως κατατρογμένοι και χωρίς μόνιμη διαμονή, ποτέ ούτε στη β. Ελλάδα, ούτε στο Μοριά δεν οργανωθήκανε, γιατί και φυσικό είναι πως δε μπορούσαν να συνεννοηθούνε. Είχανε πάντα έναν έσωτερικό δεσμό, το μίσος κατά του Τούρκου, και το μίσος αυτό ήταν, μαζί με της ζωής τον κίντυνο, ο ένστιχτος πατριωτισμός τους, δυναμωμένος από τη θρησκευτική τους πίστη. Άνώτερο όμως ιδανικό νάχουν άνθρωποι τέτοιοι, παρατημένοι στην άκοίμητη φροντίδα τους για τη ζωή, ριγμένοι στην ανάγκη να σκοτώνουνε τον Τούρκο όχι από το μίσος στη φυλή του, στη θρησκεία του, μα από την ανάγκη να φυλάξουν τη ζωή τους¹⁾, λοιπόν τέτοιο ιδανικό, που σήμερα το λέμε πατριωτισμό, οι Κλέφτες, μα και οι Άρματωλοί, δεν το νοιώθανε στο νοϋ και στην καρδιά, παρά ως ένστιχτο δεμένο με το μίσος τους κατά του Τούρκου. Το μίσος αυτό ήταν ο πατριωτισμός τους· η άγάπη της προσωπικής τους λευτεριάς ήταν ένα σπέρμα σκοτεινό, που μιιά μέρα θα γεννοβολούσε την άλλη λευτεριά την ανώτερη, που λέμε οι διαβασμένοι, της πατρίδας. Το όνομα πατρίδα ούτε οι Κλέφτες ούτε οι Άρματωλοί το ξέρανε· βαθιά στα στήθια τους, είχανε κάποια μάννα μακρινή κι’ άθώρητη, χωρίς μορφή καλά γραμμένη μέσα τους. Οι Άγωνιστές του 1821—όσοι δε μάθαν από τους καλαμαράδες να κοπανάνε τα μεγάλα λόγια τα πατριωτικορητορικά—για τη μάννα αυτή, που άρχιζανε να τη γνωρίζουνε, μιλούσανε σπάνια μεταξύ τους. Τα δημοτικά τραγούδια τα Κλέφτικα και τ’ Άρματωλικά πουθενά δεν έχουν τ’ όνομα πατρίδα, ούτε και τ’ όνομα σκλαβιά, και λευτεριά, όμως όλα αυτά όχι τα κούφια λόγια, μα τα πράματα τα μυστικά και τα πανάγια τάχανε μέσ’ την ψυχή τους, μ’ όλο που δε μπορούσαν να πουν και τα όνόματά τους²⁾.

Άλλον κοινό δεσμό από το μίσος του Τούρκου κι’ από την άγάπη της προσωπικής τους λευτεριάς, είπα, δεν είχαν οι Κλέφτες της Ελλάδας. Πρωτ’ απ’ όλα, για να οργανωθούνε, θάπρεπε να γνωρίσουν έναν άρχηγό, κι’ αυτό δε γίνηκε ποτέ. Ο άρχηγός δεν αναγνωριζόταν έτσι απλά, μα επιβαλλόταν από την ανάγκη, από τη βία, το φόβο, τον κίντυνο. Κανέναν όμως Κλέφτης δε θα δεχότανε ποτέ άρχηγόν ανώτερον από τον Καπετάνο του. Κοιτάτε τα παραδείγματα του 1821. Οι πολεμικοί άντρες του Μοριά ποτέ δε θα συμφωνούσανε ν’ αναγνωρίσουν τον Κολοκοτρώνη γενικόν άρχηγό. Οι Σουλιώτες δε μπαίνανε ποτέ κάτω απ’ άλλον άρχηγό παρά Σουλιώτη της φάρας τους. Οι Μακεδόνες οπλαρχηγοί, όλοι παλιοί Κλέφτες, στάθηκε αδύνατο ν’ αναγνωρί-

1) Κι’ ο ληστής ο κατοπινός πολύ σπάνια άποφάσιζε να σκοτώσει όργανο της έξουσίας, και τόκανε άμα δε μπορούσε να κάμει άλλοιώς.

2) Γι’ αυτό, το λέω και πάλι· όλες οι περιγραφές για τους Κλέφτες του Μοριά, Κολοκοτρωναίους, Ζιχαριά και τους άλλους, που τους παραστήνουνε να γυρίζουνε με σημαίες ανοιχτές και Τούρκους να σκοτώνουνε με σκοπό, που τότε λέμε σήμερα, ιδεολογικό, δηλ. για την πατριωτική τους ίκανοποίηση, από καθαρήν ανώτερη αντίληψη, από φιλελεύθερο πνεύμα, είναι λόγια ψεύτικα λογιωτάτων που θέλησαν, άργότερα, να σαρκώσουν τα ρητορικά τους σκήματα μέσα στα πρόσωπα των άπλοϊκών εκείνων άντρών.

σουν τὸν Καραϊσκάκη γενικὸν ἀρχηγό. Τὸ παράδειγμα ἴσα-ἴσα τοῦ διορισμοῦ τοῦ Καραϊσκάκη στὰ 1826, οἱ ἀμέτρητες δυσκολίες ποὺ βρῆκε, στὸ χρόνο ἐκεῖνον ποὺ χανόταν ἡ Ἑλλάδα, γιὰ ν' ἀναγνωριστῆ, εἶναι παράδειγμα κλασσικό. Λοιπὸν γυρίζω στὰ παλιά· γενικὴ ἀρχηγία Ζαχαριᾶ ὄχι δὲν ὑπῆρξε στὸ Μοριᾶ, ἀλλὰ οὔτε θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ ὑπάρξει. Ὁ Ζαχαριᾶς, ὁ τόσο ἀδάμαστος, ποτὲ δὲ θὰ γινότανε δεχτὸς νὰ μπῆ κεφαλὴ σ' ἄλλο Μοραίτη Καπετᾶνο. Ὁ Ζαχαριᾶς δὲ στρατολογοῦσε παρὰ Μανιάτες, τοὺς περισσοτέρους, κι' ὁ χαρακτήρας του ὁ πολεμικὸς ἦτανε Μανιάτικος· ἀλύπητος στὸ ζήτημα τῆς ἀρπαγῆς, τοῦ πλουτισμοῦ, ἀφοῦ καὶ πειρατῆς γινότανε, κι' ὡς πειρατῆς δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ χριστιανούς νὰ γυμνώνη, καθὼς θὰ δῆτε πειδὸ κάτω. Ἡ Μανιάτικη συστηματικὴ ἀρπαγή, πὼς νὰ τὴν πῆ κανεῖς, στερειᾶς καὶ θάλασσας, ἦταν ἐπάγγελμα, περιοδικὴ ἔξοδος γιὰ σκοπὸ βιοποριστικό, καὶ γι' αὐτὸ ἦτανε τόσο ἀσπλαγην. Ἄν ὁ Μανιάτης δὲν ἔκλεβε καὶ δὲν πειράτευε, νὰ ζήση δὲ θὰ μπορούσε στὰ κατσάβραχά του. Κι' ὁ Ζαχαριᾶς πειδὸ πολὺ ἦτανε Μανιάτης πειρατῆς παρὰ Κλέφτης Μοραίτης.

Εἶπα πὼς ὁ Ζαχαριᾶς δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ στρατολογή παρὰ Μανιάτες, ἴσως μάλιστα οὔτε Σπαρτιάτες. Κλέφτης τοῦ Μοριᾶ—ὄχι τῆς Μάνης—γραμμένος στὸ σῶμα τοῦ Ζαχαριᾶ ἔβανε σὲ κίντυνο ὅλο τὸ χωριό του. Ὡς Κλέφτης ὁ Ζαχαριᾶς, δὲ μπορούσε νὰ εἶναι ἀγαπητὸς στὸν ἡμερο Μοριᾶ, ἴσα-ἴσα γιὰ τῆς ἀρπαγῆς καὶ τῆ σκληρότητα, καὶ μάλιστα τὴν «ἀσωτεία» του.

Τὸ ὅτι διατηρήθηκε τόσα χρόνια Κλέφτης δείχνει πὼς ἡ Μάνη τὸν προστάτευε καὶ τὸν ἐκρυβε, καθὼς εἶπα. Μᾶς λείπουν ὅμως οἱ πολλὲς λεπτομέρειες. Τῆ στιγμῆ ποὺ ἡ Μάνη χωρίστηκε ἀπὸ τὸν ἄλλο τὸ Μοριᾶ, στὰ 1781, τὰ πράματα γενῆκαν ἀσκημα γιὰ τὸ Ζαχαριᾶ, καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες ἀσκημότερα.

Ἔστερα, κι' ὁ ἀρχηγὸς καὶ τὰ μέλη μιᾶς ὑποθετικῆς ὁμοσπονδίας θὰ εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ κέντρα, ὅπου νὰ μένουν καὶ ν' ἀλλάζουσε προφορικὰ ἢ μὲ ταχυδρομούς τὰ μυστικά τους· εἶχαν ἀνάγκη ν' ἀχουν ἀποθήκες τῶν πολεμικῶν τους μέσων, νὰ φέρουν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ὅπλα καὶ πολεμοφόδια, καὶ τόσα ἄλλα, ποὺ ἀπορεῖ κανεῖς, κι' ἂν ἀκόμα οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ δὲν ἦταν τόσο στὸ λαὸ μισητοί, πὼς δὲ θὰ βρισκόταν καταδότες νὰ τοὺς προδώσουνε στὴν ἐξουσία, πὼς τόσο ἀπλωμένη μυστικὴ ἔνωση, ποὺ βίασταξε εἴκοσι χρόνια—καὶ τὰ εἴκοσι χρόνια δείχνουν πὼς αὐτὴ ἢ συνωμοσία ἢ ἰδανικὴ θάπρεπε νὰ ἦταν πολὺ στέρεα ὀργανωμένη—ἀφοῦ δὲν προδόθηκε, κι' ἀφοῦ ἔζησε εἴκοσι χρόνια, πὼς δὲν ἀκούστηκε τὸ τέλος της, πὼς δὲν ξέσπασε ὁ σκοπὸς της σ' ἓνα κάποιο κίνημα, ποὺ θάπρεπε νὰ ἦταν κίνημα ἀκουστὸ κλπ; Τέτοιο κίνημα ποτὲ δὲν ἀκούστηκε, γιὰτὶ καὶ τέτοια ὁμοσπονδία δὲ στάθηκε ποτέ. Ἄν πάρουμε τὸ παράδειγμα τῆς συνωμοσίας τῆς Φιλικῆς καὶ τῆς ἐτοιμασίας ποὺ γίνοντανε στὸ Μοριᾶ, τί βλέπουμε; Πὼς ὁ Μοριᾶς κι' ὅλη ἡ Ἑλλάδα βρεθήκανε τραγικὰ ἀνετοίμαστοι, ὅταν ἀρχισε τὸ 1821. Πὼς ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ βρέθηκε χωρὶς ὅπλα καὶ μὲ τὸ λιγοστὸ μαροῦτι τὸ δημητσανίτικο. Ὁργάνωση ἐσωτερικῆ καμιά, ὄχι στὸ Μοριᾶ μοναχὰ παρὰ καὶ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ὀργάνω-

νωση ἢ πολεμικὴ καὶ ἢ πολιτικὴ ἔγινε καὶ ξακολούθησε νὰ γίνεται μέσα στοῦ πολέμου τὴ σαλαγὴ καὶ τὴν ἀνεμοδούρα, καὶ δὲν τέλειωσε οὔτε μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Ἡ ἀνικανότητα τοῦ νεοέλληνα νὰ ὀργανωθῆ καὶ νὰ πειθαρχήση δείχνει πὼς κάθε σκέδιο συνωμοσίας καθαρὰ πολεμικῆς στὸ Μοριᾶ, κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὰ πρὶν τοῦ 1821, πρῶτοι θὰ τὸ μαθαῖναν οἱ προύχοντες τοῦ τόπου, καὶ χωρὶς αὐτοὺς ποτὲ τίποτε δὲ θὰ γινόταν. Τὰ Ὁρλωφικά τοῦ 1769 προύχοντες Μοραίτες τὰ ὀργανώσανε, καὶ πάλι σὲ πολὺ περιορισμένον κύκλο, καὶ Κλέφτες πουθενὰ δὲν ξεμυτίσανε.

Πρέπει τώρα ν' ἀνοιχτῶ σὲ μερικώτερα. Καὶ πρῶτα θὰ μιλήσω γιὰ τὴ μιὰ καὶ μοναχὴ γραφτὴ πηγὴ, ὅπου ὁ Τ. Καντηλῶρος καὶ ἡ ἀκολουθία του βρῆκανε καταφύγιο καὶ στηρίξανε σ' αὐτὴν ἀπάνου τὴν ἀστήριχτη θεωρία τους. Διψασμένοι γιὰ τὴ δόξα τοῦ τόπου τους—καὶ ἡ δῆμα τους αὐτὴ θὰ ἦταν τιμὴ τους, σ' ἄλλη, ἀγαθὴ, περίστασι—γελαστήκανε καὶ μπιστευτήκανε σ' ἓνα πλαστὸ χειρόγραφο, ἴστερόχρονο πολὺ, ἀναχρονισμοὺς γεμάτο, μὰ καὶ χωρὶς χρονολογίες σ' ὅλες τῆς σελίδες του, σκόπιμο κατασκευάσμα, ὅπου μέσα χωνευτήκανε σ' ἓνα ἀχώνευτο σύνολο οἱ προφορικῆς τάχα παραδόσεις (ἴσως εἶναι ἀπ' αὐτὲς ἀπομεινάρια μερικά, διαστρεμμένα κι' ἀγνώριστα), τὰ δημοτικὰ τάχα τραγούδια (ἴσα ἀπ' αὐτὰ κομμάτια μέσα στὸ κείμενο, ὅλα πλαστὰ) μαζὶ μ' ἀναγνώσματα ἀπὸ τὸ Φραντζῆ, ἴσως κι' ἀπὸ τοῦ Κοντάκη τὸ χειρόγραφο, ἴσως ἀκόμα κι' ἀπ' ἄλλες ὑποφτες πηγές· πλάσμα ἀπ' ἀδέξιο χέρι, ἀπὸ νοῦ ποὺ προδίνεται κάθε στιγμῆ στὸν ὑποφτο σκοπὸ του· καὶ σκοπὸς: Τὸ περιμάρζεμα κάθε πράξης ἡρωϊκῆς, κάθε πολεμικῆς τρέλλας, κάθε παράτολμης ἀπόφασης, φροβέρας, καυχησιᾶς σ' ἓνα καὶ μόνο ὄνομα, τοῦ Ζαχαριᾶ. Ὑστερικὸς τέλος κι' ἀσυνάρτητος κυκεῶνας, ποὺ φωνάζει τὸ μάγειρό του ἀνθρώπο ποὺ δὲν εἶναι στὰ καλά του καὶ πολὺ. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ μ' ἀποστροφῆ παίρνω τὴν ἀπόφαση νὰ τ' ἀναλύσω· τῆς πειδὸ ἀπλῆς λογικῆς θάφτανε τὸ λυχνάρι σὲ τέτοια ἀνοστη δουλειά.

Πλαστὴ βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ.—Τοῦ ἀνύπαρχτου αὐτοῦ χειρόγραφου ὑπάρχουν ἀντίγραφα γνωστὰ, σὲ χαρτὶ κοινὸ γραμμένα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Ὄθωνα ἢ τῶν πρώτων τοῦ Γεωργίου, τὸ ἓνα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. χειρογρ. 2133 (τυπωμένο ἀπὸ τὸ Δ. Γρ. Καμπούρογλου στὸ περιοδ. «Ἀρμονία» Β', 1901, σ. 555) καὶ τ' ἄλλο στὴν Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἑταιρεία, ἀριθ. χειρογρ. 17915. Τὸ πρῶτο εἶναι μὲ κοινὴ γραφὴ τῶν χρόνων ποὺ εἶπα· τοῦ δευτέρου οἱ πρῶτες σελίδες ἀρχίζουσι μὲ τὸ ἴδιο γράψιμο τοῦ πρώτου καὶ προχωροῦνε μ' ἄλλα διάφορα γράψιματα τῶν ἴδιων χρόνων ποὺ ὄρισα. Ἐκαμα τὴν παραβολὴ τῶν δυὸ αὐτῶν χειρογράφων, παράβαλα καὶ τὸ ἔντυπο τοῦ Καμπούρογλου (αὐτὸ μὲ κάποια λάθια). Ἐδῶ, γιὰ εὐκολία, θὰ παραπέμπω στὸ ἔντυπο. Κατὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Βέη, κι' ὁ μακαρίτης καθηγητῆς Ν. Πολίτης εἶχε τρίτο ἀντίγραφο. Φαίνεται λοιπὸν πὼς κάποιος ζηλωτῆς τῆς μνήμης τοῦ Ζαχαριᾶ φρόντισε νὰ πολλαπλασιάσῃ τὸ πρωτότυπο, τάχα, γιὰ τὴ δόξα τοῦ Ζαχαριᾶ. Κι' ἀφοῦ τὸ πρωτότυπο, λένε, βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ δισέγγονου τοῦ Ζαχαριᾶ, στὴ Σπάρτη, ὁ ἴδιος μπορεῖ νὰ ναι κι' ὁ πολλαπλασια-

στής. Ὁ γυμνασιάρχης Π. Χ. Δούκας («Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου τῶν αἰώνων», Νέα Ὑόρκη, 1922) βεβαιώνει πὼς εἶδε τὸ πρωτότυπο χειρόγραφο· «θὰ δώσω μεζονά πιστὴν εἰς παλαιὸν χειρόγραφον, γεγραμμένον πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, μετὰ δυσκολίας δὲ ἀναγιγνωσκόμενον...». Ὁ τίτλος τοῦ ἔχει τ' ἀντίγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθ. βεβαιώνει πὼς ἡ βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ εἶναι συνθεμένη «κατὰ τὰ ἀντίγραφα τῆς ἀλληλογραφίας του, σωθείσης παρὰ τοῦ υἱοῦ του Σωτήρη Ζαχαροπούλου ἐκ τῶν πρωτοτύπων, τὰ ὁποῖα παρέδωκε τοῦ Καποδίστρια, ὁ ὁποῖος τὰ ἔδωσε τοῦ ἀδελφοῦ του Βιάρου, ὅστις καὶ τὰ οἰκειοποιήθη, οἱ δὲ κληρονόμοι τὰ θεωροῦν κλοπιμαῖα». Κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ Τ. Καντηλώρου, ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ἐκεῖνα ἔγραψα ἄγνωστος γραμματικὸς ἢ συμπολεμιστὴς τοῦ Ζαχαριᾶ ἔγραψε ἓνα σκῆδιο τῆς ζωῆς του σὲ σκῆμα 8^ο (καὶ λοιπὸν τὸ εἶδε κι' ὁ Καντηλώρος αὐτὸ τὸ σκῆδιο), δὲν τὸ τελείωσε ὅμως, καὶ «προδήλως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καποδίστρια» (γρ. τέλη, τὸ λιγώτερο, τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνα) ἔγραψε ἄλλο τετράδιον, σκ. 16^ο ἀπὸ 24 γεμάτες σελίδες (λοιπὸν τὸ εἶδε κι' αὐτὸ ὁ Καντηλώρος). Ἐγὼ εἶδα μοναχὰ τὴ φωτοτυπία μιᾶς σελίδας αὐτοῦ τοῦ δευτέρου χειρόγραφου, στὴ «Σπάρτη» τοῦ Π. Χ. Δούκα, κι' ἀπὸ τὸ γράψιμό της ἔκρινα πὼς εἶναι πάντα τῶν χρόνων τῆς βασιλείας Ὁθωνα, κι' ὄχι τοῦ Καποδίστρια, δὲ σημαίνει ὅμως ἡ διαφορὰ, καὶ μένει ἡ ἀπορία: Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ζαχαριᾶ δὲν ἀποφασίσανε ποτὲ νὰ παραδώσουνε στὸν τύπο οὔτε τὸ πρῶτο χειρόγρ., τ' ἀτέλειωτο, ἂν ὑπάρχη, οὔτε τὸ δεύτερο, παρὰ δώσανε μοναχὰ τὴν ἄδεια νὰ φωτογραφηθῇ μιὰ του σελίδα· κάμαν ὅμως κάτι ἄλλο, κι' ἀπορεῖ κανεὶς γιατί προτιμήσανε νὰ λάβουν αὐτὴν τὴ φροντίδα: «Τὰ τέκνα τοῦ Ζαχαριᾶ (γράφει ὁ Καντηλώρος) ἵνα πιστοποιήσουν, ὡς φαίνεται, τὰς πατρικὰς ἐκδουλεύσεις ἐνώπιον τῆς κυβερνήσεως, ἀνέθηκαν εἰς τινὰ νὰ ἀντιγράψῃ τὸ τετράδιον, ὅστις ὅμως ἔκρινε καλόν... νὰ διασκευάσῃ τὸ λεκτικὸν καὶ νὰ διαστρέψῃ ἐν μέρει τὴν ἐννοίαν τοῦ πρωτοτύπου». Αὐτὸ τὸ τετράδιον καὶ μοναχό, σὲ δυὸ ἢ τρία χειρόγραφα γεγραμμένο, βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη (καὶ τυπώθηκε, καθὼς εἶπα), βρίσκεται καὶ στὴν Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἑτ., μὰ ἴσως καὶ στὰ χαρτιά τοῦ Ν. Πολίτη. Καὶ τ' ἀπίστευτο εἶναι τοῦτο: Ὁ Καντηλώρος, ἀντὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ στὸ βιβλίον του τὸ πρῶτο τετράδιον τ' ἀτέλειωτο τοῦ 8ου σκ. ἢ τὸ β' τοῦ 16ου σκ., τὸ γεγραμμένο «μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καποδίστρια», καθὼς βεβαιώνει, σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς ἱστορικῆς μελέτης του χρησιμοποίησε τ' ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἑταιρείας. Ὅταν ἀντίγραψα κι' ἐγὼ τὸ χειρόγρ. αὐτό, ἔδω καὶ πολλὰ χρόνια, εἶχα σημειώσει στὸ πλάι «χειρόγραφο Πατσιάδης». Τώρα δὲ μπορῶ νὰ θυμηθῶ ἀπὸ ποῦ πῆρα αὐτὴ τὴν εἶδηση. Μὲ τ' ὄνομα Πατσιάδης βρῆσκω νὰ ζοῦνε ἐπὶ Ὁθωνα δυὸ Ἀγωνιστές, ἓνας ἀπὸ χωριὸ τῆς Κερπινῆς κι' ἄλλος ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα.

Ἐστερ' ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Δούκα, 1922, καὶ τοῦ Καντηλώρου, 1924, δημοσιεύθηκε ἀνώνυμο φυλλάδιον κατὰ τὰ 1930, μὲ τὸν τίτλον «Ὁ ἦρωας Ἀρματωλὸς Καπετὰν Ζαχαριᾶς» μὲ εἰκόνα φανταστικῆ τοῦ ἥρωα στὸ ξώφυλλον, χωρὶς ὄνομα συγγραφέα, χωρὶς τόπον τοῦ τυπώματος (Ἀθήνα, βέβαια). Ὁ ἐκ-

δότης αὐτοῦ τοῦ φυλλάδιου βεβαιώνει πὼς πῆρε ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ «ἱστορικὸν χειρόγραφο τοῦ 1806» (ἐκεῖνο ποῦ ὁ Τ. Καντηλώρος τὸ τοποθετεῖ μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Καποδίστρια κι' ἐγὼ ἀκόμα πειδὸ κάτω), καὶ τὸ ἀντίγραφο αὐτό, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ κ. Φωκίωνα ἢ Μιμίκου Ζαχαριᾶ, δικηγόρου στὴ Σπάρτη καὶ δισέγγονου τοῦ ἥρωα, «ὅπερ ἀποτελεῖ ἀλάνθαστον ἱστορικὴν πηγὴν, καὶ παραθέτομεν αὐτολεξεὶ κατωτέρω», λέει. Καὶ σ. 9 ἐπιβεβαιώνει ὁ ἴδιος τὴ γνησιότητα. Καὶ τί παραθέτει τάχα; Ἐνα μίχτο κατασκευάσμα, ποῦ ἀρχίζει κάπως ἀπλούστερα καὶ προχωρεῖ ὕστερα μὲ σχολαστικὴ σύγχρονή μας καθαρεύουσα, καθὼς ἡ φρ.: «Ἡ σύμπυξις (!) δημοσπονδίας τῶν Ἀρματωλῶν Πελοποννήσου ἦτο πράγματι μεγαλοφυὲς σχέδιον τοῦ Ζαχαριᾶ, ὁ ὁποῖος ὠνειρεύετο τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου...». Καὶ πειδὸ κάτω, σελ. 15: «Ὁ Ζαχαριᾶς τὸ σχέδιον αὐτὸ τῆς δημοσπονδίας τῆς Πελοποννήσου, διὰ τοῦ ὁποῖου ἀπέβλεπε σιγὰ-σιγὰ νὰ ἐλευθερώσῃ ἐξ ὀλοκλήρου τὴν πατρίδα του, τὸ κατήρτισεν ἐκ συμφώνου μὲ τὸν Κολοκοτρώνην καὶ τὸν Πετιμεζᾶν. Ἐπειδὴ δὲ ἔμαθεν ὅτι οἱ κοτζαμπασῆδες («πλούσιοι») τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν ἤρριξαν νὰ ἀνησυχοῦν διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν σχεδίων των, τὰ ὁποῖα ἦσαν τόσο ἐπαναστατικά, ἔστειλε πρὸς αὐτοὺς καὶ τὸν Μόρα-Βαλεσῆ (νομάρχην), τὴν ἐξῆς ἐπιστολήν...». Ἀνάμεσα στὸ χειρόγραφο μπαίνει ἀκόμα καὶ πλαστὸ τραγοῦδι Ρουμελιώτικο. Δὲ χρειάζονται περισσότερα γιὰ νὰ φανῇ ἡ πλαστότητα τοῦ χειρόγρ. σκ. 16^ο σελ. 24, ποῦ τυπώθηκε στὸ ἔντυπο φυλλάδιον, μοῦ φαίνεται μοναχὰ ποῦ δὲν τῶχο ὀλάκερο μπροστά μου γιὰ νὰ γλυτώσω ἀπὸ τὸ ξεκοσκίνισμα ὄχι τοῦ τυπωμένου φυλλάδιου, ἀλλὰ τῶν δυὸ ἀντιγράφων. Ἀπορρίχνω πρῶτα τὸ κείμενον τοῦ ἀνώνυμου φυλλάδιου, ὡς ἀνάξιο κάθε πίστεως, καὶ μπαίνω στὴν ἀνάλυσιν τῶν δυὸ ἀντιγράφων. Παραπέμπω ὅμως στὴς σελίδες τῆς «Ἀρμονίας» Β', 1901. Σελ. 556: «ἐσκοτώθησαν Τούρκοι 27, ἀπὸ τοὺς χαϊνηδες 9». Χαϊνηδες ἔλεγε τοὺς Κλέφτες ἢ Τούρκ. ἀρχή, ποτὲ ὅμως οἱ χριστιανοί. Σελ. 557 «οἱ συντρόφοι ἐγύρουν νὰ ἐβγάλουν ὄνταλκι ἀπὸ τὰ λάφυρα τοῦ Ζαχαριᾶ». Ἡ λέξις λάφυρα ἦταν τέλεια ἀγνωστὴ στὰ χρόνια τῆς Κλεφτουριάς, καὶ ἡ λέξις ὄνταλκι δὲν ἔχει αὐτὸς ποῦ γράφει τί θὰ πῇ. Ἀκοῦτε παρακάτω καυχήματα ρητορικὰ ἀνάξια νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ στόμα τέτοιου παληκαριοῦ σὰν τὸ Ζαχαριᾶ: «μὲ λένε Ζαχαριᾶ Μπαρμπιτσιώτη· εἶπες νὰ χαλάσωμε τὸ μπαϊράκι μας... ἔχει πολύτιμον σταυρὸν καὶ γράφει ἢ αἷμα ἢ ἐλευθερία ἢ θάνατος... Ὁρμησε ὁ Ζαχαριᾶς μὲ τὸ σπαθὶ καὶ τὸν ἔκοψε ἀνδρείως... Ἐσκοτώθησαν Τούρκοι 70, Ρωμαῖοι 22)... καὶ ἐχάρηκαν τὸν Ζαχαριᾶν διὰ τὸ

1) Εἶναι νὰ χάσῃ κανεὶς τὸ νοῦ του μὲ τῆς ἐξηγήσεις ποῦ δίνει στὴς παρενθέσεις ὁ ἀνύπαρτος, τάχα γραμματέας τοῦ Ζαχαριᾶ, συγγραφέας τοῦ ἀνύπαρχτου ἢ πλαστοῦ χειρογράφου· κοτζαμπασῆδες (πλούσιοι), Μόρα-Βαλεσῆ (νομάρχης!), Ἰσοῦφ-ἀγάξαντες (τίτλος!), βοῦδόντας (ἄρχων!). Ἡ τόση ἄγνοια τῆς Τούρκικης ζωῆς, τῆς τόσο γνώριμης ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ 1821 καὶ πίσω, δείχνει τὸν τάχα συγγραφέα τοῦ χειρόγραφου ἀμαθέστατον πλαστογράφον.

2) Σὲ πόλεμον Κλέφτικο γιὰ νὰ σκοτωθοῦν 22, θάρρεπε νὰ ἦταν Κλέφτες ὡς 500, ὅμως ἓνα τέτοιο σῶμα θὰ σήκανε στὸ πόδι ὅλους τοὺς Τούρκους τοῦ Μοριά.

ινάμι πού ἔδωσεν», θέλει νά πῆ «νιζάμι». Σελ. 558: «νά ὁμιλήστε τοῦ μπίμπαση νά μὴ μὲ κατατρέχη (σ. βαθμὸς μπίμπαση=χιλίαρχος, δὲν ἦταν τότε, νομίζω, στὸν ἀταχτο Τούρκικο στρατό, καὶ τὸ χειρόγρ. ὄλο αὐτὴ τὴ λέξη κοπανάει' μπουλουκμπασήδες ἦτανε στὴς ἐπαρχίες, κι' αὐτοὶ κυνηγοῦσαν τοὺς Κλέφτες). Σελ. 559: «σκοτώθη ὁ κοτζάμπασης ὁ Κουλελὲς τῆς Πόρτας», οἱ Τούρκοι προύχοντες λεγόνταν ἀγιάνηδες καὶ ὄχι ποτὲ κοτζάμπασήδες, καὶ πάλι ὁμοῦς ὁ Κουλελὲς ἀδύνατο νά ἦταν ἀγιάνης. Ἀκολουθοῦν φροβέρες στοὺς κοτζάμπασήδες καὶ καυκήματα δικὰ του, πού δείχνουν ἀνόητο τὸ Ζαχαριᾶ, ἐνῶ εἶδατε πειὸ πάνου ἕνα γράμμα πρὸς κάποιον κοτζάμπαση τόσο λογικὸ καὶ μετρημένο. Στὴν ἴδια σελ. «τρῶτε τοὺς φτωχοὺς... καὶ κατατρέχετε ἐμένα... εἶμαι ἔτοιμος φωτιά, σπαθὶ εἰς τοὺς Τούρκους νά βάλω... τοὺς Ρωμαίους θὰ τοὺς κρένω ἐγὼ' μοῦ γράφετε θὰ χαθοῦν τὰ χωριά σας' στάκτη νά γένουνε, ἢ θὰ χαθοῦμε ἢ θὰ ἐλευθερωθοῦμε». Ἀκολουθεῖ ἀπάντηση τῶν κοτζάμπασήδων ταπεινή. Οἱ δυνατοὶ μὰ καὶ τόσο σοβαροὶ ἄρχοντες τοῦ Μοριᾶ ποτὲ δὲ θ' ἀπαντούσανε σ' ἕνα Κλέφτη, μάλιστα τόσο ταπεινά. «Γράμμα τοῦ Ζαχαριᾶ πρὸς τοὺς Μοραγιάνηδες τοῦ Μυστρός» (III). Ἀκολουθοῦν παρακάλια γιὰ λουφέδες, «νά μὲ βοηθήτε εἰς τοὺς λουφέδες, καὶ νά εἶμαι φύλακας τῶν χριστιανῶν καὶ προσταίτης αὐτῶν' ἔχω συντρόφους πολλοὺς καὶ γυρεύουν λουφέδες νά ἡουχάσουν καὶ αὐτοί, πὼς θὰ ζήσωμε¹⁾. Ἐμεῖς ἔχομεν τὴν γενεὰν τοῦ Παναγιώταρου ἀπὸ Καστανιάν, τὸν Καράμπελα, τὸν Μακρουγιάννη, τοὺς Πετμεζαίους, τὸν Κολοκοτρώνη, τὸν Νικήταν, τὸν Ἀναγνωσταράν... καπετανάτα 24» (κι' ἀκολουθοῦν πάλι βρισιεὶς στοὺς «Τουρκόγερους»). Ὁλος αὐτὸς ὁ κατάλογος ἔχει σκοπὸ νά μᾶς παρουσιάσῃ τὸ Ζαχαριᾶ γενικὸν Ἀρματολὸ τοῦ Μοριᾶ. Ἀκολουθεῖ τὸ γνήσιο γνωστὸ τραγοῦδι γιὰ τὸν παπᾶ ἀπὸ τὸν Ἅγιον Πέτρο καὶ τρία ἀκόμα ἀποσπάσματα τραγουδιῶν πλαστά, καὶ πάλι καυκησιολογίες. Σελ. 561: «Ὅλα τὰ βιλαέτια δικὰ μου εἶναι καὶ πατρίδα μοι, ἢ πατρίδα σου εἶναι εἰς τὴν Μέκκαν' ἐγὼ θὰ χύσω τὸ αἷμα μου διὰ τὴν σλαβωμένην πατρίδα μου». Σελ. 561—2: «Ἐγὼ χαλάω τὰ καβούλια τῶν Τούρκων» (τοὺς κάμνω ἄνω καὶ κάτω). Ἡ παρένθεση εἶναι ἀνόητη' καβούλια εἶναι τὰ συνθήματα, κ' ἔδῳ ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν πάει. Πειὸ κάτω ὁ Ζ. ἀπαντήθηκε μὲ τοὺς «ντελιμπασήδες» τοῦ βεζιρη, κ' ἐννοεῖ τοὺς ντελῆδες=ἀταχτο ἱππικὸ' ντελιμπασης ὁ ἀρχηγὸς τους. Καὶ γιὰ νά συνοδεύουν αὐτοὶ χαζνέ, δηλ. χρήματα συναγμένα ἴσως ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας, θὰ πῆ πὼς εἶχαν ἀρκετὴ δύναμη' κι' ὅμως τὸ συνάντημά τους ἦτανε φιλικὸ, γιατί οἱ Τούρκοι νομίσαν πὼς ὁ Ὄσμάν μπουλούκμπασης τοῦ Ζ. ἦταν «τοπικὸς μπουλούκμπασης», ἐνῶ ὁ Ὄσμάν ἦταν ἐνωμένος μὲ τὸ σῶμα τοῦ Ζαχαριᾶ, (πρᾶμα πιστευτό, σῶμα ληστρικὸ Ἀρβανίτικο νά συμπαρᾶτῃ μὲ Κλέφτες). Ἐνῶ ὁμοῦς ὁ Ὄσμάν ἦτανε μὲ τὸ Ζ., «ἐκατόρθωσε μπουγιουρδὶ τοῦ βεζιρη, νά δώσουν τὸν χαζνέ εἰς τὸν Ὄσμάν, καὶ αὐτοὶ νά γυρίσουν εἰς τὸν πύργον κλπ.». Λοιπὸν ὁ μεγαλοπρεπέστατος βεζιρης τοῦ Μοριᾶ

1) Τὸ πνεῦμα τῆς γραφῆς αὐτῆς ἔρχεται κάπως στὴν ἀλήθεια, ὅμως ξαναρχίζει παρακάτου ἢ ψευτιά.

τόσο τρώμαξε τὸ Ζ., πού ἔβγαλε διαταγὴ νά παραδοθῆ ὁ θησαυρὸς εἰρηνικά, κι' ὡς πού νά βγῆ αὐτὴ ἡ τρεμουλιασμένη διαταγὴ, ὁ χαζνέ περιμένε, ποιὸς ἔξει πῶσες μέρες, νά πᾶνε καὶ νάρθουνε ταχυδρομοὶ κλπ. Κι' αὐτά, μὲ τὸ μέσο τοῦ Ὄσμάν. . . Ὑστερα ὁ Ζ. ἔγραψε στοὺς Πετμεζαίους: «Νά γράψετε τῶν Κολοκοτρωναίων καὶ εἰς ὅλα τὰ βιλαέτια τῶν συντρόφων μας νά ἔλθετε νά μοιράσωμεν τοὺς λουφέδες, ὅτι ἐπῆρα τῶν μουρτάτηδων τὸν χαζνέ καὶ νά σᾶς ὁρμηνεύσω πὼς νά περπατήτε». Κάνει καὶ τὸν ἀνώτερο στοὺς Πετμεζαίους καὶ Κολοκοτρωναίους, καὶ τοὺς ὁρμηνεύει πὼς νά φέρωνται ὁ τρομερὸς διαγουμεστὴς στεριάς καὶ θάλασσας, ὁ ἀλύπητος στὴ φτωχολογίᾳ τοῦ Αἰγαίου.

Γράμμα τοῦ Ζ. πρὸς τὸν Κιαμίμπη, τὸ μεγαλοχτηματῖα τῆς Κόρινθος: «Ἐνδοξότατε Χατζῆ Χουσεῖν Κιαμίμπη Ζαντὲ καὶ χαρατζῆ τοῦ βιλαετίου Κορίνθου». Καὶ τὸ «Κιαμίμπη Ζαντὲ» εἶναι γελοῖο (τίτλος τοῦ Κιαμίμπη) μὰ καὶ τὸ «χαρατζῆ». Χαρατζῆδες ἦταν οἱ εἰσπράχτορες. Ἀπάντηση εὐπειθέστατη τοῦ Κιαμίμπη, πὼς παραδέχεται νά φυλάῃ τὸν τόπο ὁ Ζ., νά πληρώνεται, κι' ὁ μπέης θὰ γράψῃ τοῦ Βεζιρη νά ὑποχρεώσῃ τὰ 24 κατηλίκια τοῦ Μορέως νά τοῦ πληρώνουνε λουφέδες, κι' ὁ Ζ. νά φυλάῃ τὸ «ζᾶπι» τοῦ τόπου. Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάντια τοῦ περιφήμου Κιαμίμπη, νά τρέμῃ καὶ νά προσκυνᾷ ἕνα χαῖνη. Ἐπιασε ὕστερα ὁ Ζ. κάποιον Κλέφτη τῆς Κόρινθος καὶ τοῦ λέει: «Ὅταν σοῦ λέω κάτσε, κάθου, κι' ὅταν σοῦ λέω σήκω, νά σηκώνεσαι εἰς τὸ ντουφέκι, καθὼς καὶ οἱ λοιποί....¹⁾. Ἐγὼ εἶμαι ὁ Ζαχαριᾶς, καὶ θὰ γράψω τοῦ Κιαμίμπη νά σὲ ἀγαπάῃ, ἀλλὰ φρόνιμα». Περιεργὸς καπετάνος τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ, ἔτσι φανερὰ νά τᾶχη καλὰ καὶ μὲ τὴν Κλεφτουριά καὶ μὲ τοὺς παντοδύναμους καὶ φανατικούς σπαῖδες (μεγαλοχτηματῖες τοῦ τόπου).

Τέλος ὁ Κιαμίμπης, παρακάτου, κάνει ὅλα τὰ θελήματα τοῦ Ζαχαριᾶ, μάλιστα τοῦ στέλνει καὶ χαρίσματα τιμητικά, καὶ ὑπογράφεται: «Ὁ φίλος σου καὶ μπαμπᾶς σου Κιαμίμπης». Ὅσα γράφονται γιὰ τὸ Ζαχαριᾶ, πὼς τάχα πῆγε στὸν Κιαμίμπη καὶ τοῦ ζήτησε χάριτια, τ' ἀναφέρει ὁ Μ. Οἰκονόμου (σ. 36) στὸν πατέρα τοῦ Κιαμίμπη τὸ Χαλλί, καὶ τῆς ἀπαιτήσεις μιστῶν τοῦ τῆς ἔκανε κάποιος Ἀρβανίτης μπουλούκμπασης παληκαρᾶς. Τῆς παληκαριῆς αὐτῆς ὁ συγγραφέας τῆς ψευτόγραφης βιογραφίας τοῦ Ζ. τῆς διάβασε, τῆς ζήτησε καὶ τῆς κόλλησε στ' ὄνομα τοῦ Ζαχαριᾶ. Ὅσο γιὰ τὸν Ἀρβανίτη πού εἶδατε, ὁ δυνατὸς καὶ πλούσιος Χαλλίμπης κάλεσε τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη, παλιὸν Κάπο τῆς Κόρινθος, καὶ σκότωσε, σὲ καρτέρι, τὸ μπουλούκμπαση, καὶ βέβαια μὲ γενναία πληρωμὴ. Μὰ φόνος καπετάνου Ἀρβανίτη θ' ἀγρίευε πολὺ τὸν Πιασσᾶ, κι' ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία ὁ Κ. Κολοκοτρώνης ἔφυγε στὴ Μάνη. Ὁ σκοτωμένος Ἀρβανίτης ἦταν ὁ Μὲτζ-Ἀράνης' γνωστὸ εἶναι τὸ τραγοῦδι του²⁾.

1) Ὁ συγγρ. τοῦ χειρόγρ., ἔχω ὑποψία, ἔχει τ' ὄνομα, μὰ δὲν τὸ λέει γιὰ νά μὴν πειράξῃ τὸν ἀνθρώπο πού ζοῦσε. Εἶναι ὁ Θ. Κολοκοτρώνης. Αὐτὸς ἔκαμε πέντε χρόνια Κάπος στὴν Κόρινθο. (Μ. Οἰκονόμου, σελ. 36).

2) Τὸ τραγοῦδι τοῦ Μὲτζ-Ἀράνη ὁ Φραντζῆς πού τὸ δημοσιεύει (τ. Α', σελ. 26).

μ' αυτό να έννοη πως δὲ θὰ τολμοῦσε ὁ πασσᾶς νὰ στείλῃ στρατὸ καὶ νὰ πατήσῃ τὴν περιφέρεια, ἰδιοκτησία Σουλτανική. Κι' ἀρχίζει ὁ Ζ. πάλι νὰ στρατολογήῃ, μὲ λόγια, καὶ μὲ σκοπὸ νὰ μαζέψῃ καὶ τοὺς Ἀρβανίτες, «ποὺ ὁ Σουλτάνος τοὺς κυνηγᾷ νὰ τοὺς χαλάσῃ». Συνάζει λοιπὸν Ἀρβανίτες 1300, Μανιάτες 600, Μοραίτες 400, κι' ὁ σκοπὸς του νὰ πατήσῃ τὴν Τριπολιτά. «Εἰς ἐλόγου σας, ἀγάδες, νὰ μοῦ κάμειτε καλὰ κονάκια. . . μὴν ἀκούτε τὸν βεζίρη, διότι μπαίνω μὲ τὸ σπαθί μου, καὶ τότε ἄλλους θὰ κόψω, ἄλλους θὰ σκλαβώσω. . . Καὶ θὰ παντρευτοῦμε. . . καὶ βιὸς θὰ φορτωθοῦμε. . . κι' ἀπὸ τὲς καντοῦλες (γρ. καντίνες) χέρι δὲν τραβοῦμε». Βλέπετε, ὁ συρραφεὶς στρώνει τὴ φράση του καὶ σὲ λαϊκὴ τάχα ρίμα, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, γιὰ νὰ γίνεται πανηγυρικότερη. Ὁ βεζίρης δέχθηκε τὴν πρόκληση, καὶ κίνησε γι' αὐτὸν τὸν πόλεμο τὸ ντογκισιώτικο. Φόβος μὲ πιάνει νὰ τὸν περιγράψω. Κι' αὐτὸν τὸν ἀνεμοστρόβιλο τῶν περιστατικῶν, ποὺ δὲ σταθῆκανε ποτὲ στὸν κόσμο, μοναχὰ τοῦ ψευτοριμαδόρου ἢ φαντασιᾶ τὸν ἔπλασε καὶ τὴ δόξα του τὴν τραγουδᾶνε τραγούδια πάλι πλαστά. Ἔτσι τρώμαξε ὄλος ὁ Μοριάς, σ. 573, καὶ γράψανε στὴν Πόλη οἱ Μοραγιάνηδες καὶ οἱ Σπαῆδες, καὶ βγήκε ἀποικ-μπουγιουντί, ἀνοικτὸ φερμάνι, νὰ κυνηγᾷ ὁ Ζ. τοὺς ζορμπάδες. Ἔτσι, ὁ Ζαχαριάς γράφτηκε—στὰ χαρτιά τοῦ ψευτοπαραμυθᾶ—γενικὸς ἀρχηγός, μὲ τὸ φερμάνι τῆς Μοραϊτικής ὁμοσπονδίας, καὶ πήρε καὶ τὸν τίτλο «μπασμπογλή» (γρ. μπάσμπογου, τίτλος τοῦ μπέη τῆς Μάνης, τῆς Ὑδρας κλπ., τίτλος ναυτικὸς ἀποκλειστικά. Καὶ ἡ Μάνη ἦταν ὑποταγμένη στὴν ὑπηρεσία τοῦ καπετὰν πασσᾶ).

Ζαφνικά πάλι ὁ Ζαχαριάς βρίσκεται σ' ἄλλον πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία. Σελ. 574. Ὁ περίφημος Ἀντροῦτσος ἔκινε τὰ θιάματα τοῦ Ζαχαριά, ἀμὰ δὲν τὰ πίστευε ἔσηκῶθη νὰ ἐρθῆ εἰς τὸν Μοριά, καὶ ἀπὸ κακοκαιρίαν ἄρραξεν εἰς τὴν Αἴγινα· οἱ Αἰγινηταὶ τοῦ ἔκαμαν μεγάλην τρομάραν καὶ κόντευσε νὰ χαθῆ ὅλον τὸ ἄσκειο του». Αὐτὸ τὸ μικρὸ κομμάτι φτάνει νὰ δελεῖ πὼς ὁ πλαστογράφος ἰδέα δὲν εἶχε γιὰ τὰ αἷτια τῆς παρουσίας τοῦ Ἀντροῦτσου στὸ Μοριά¹⁾. Στὴν Αἴγινα ὁ Ἀντροῦτσος δὲν πάτησε ποτέ. Ὁ στόλος τοῦ Α. Κατσώνη, πολεμῶντας μὲ τοὺς Τούρκους, πέρασε ἔξω ἀπὸ τὴν Αἴγινα· οἱ Αἰγινητῆς, ὑπακούοντες κι' αὐτοί, καθὼς καὶ τ' ἄλλα τριγυρινὰ νησιά, στὴς διαταγὲς τοῦ καπετὰν πασσᾶ, ποὺ ἦτανε κι' ὁ κυρίαρχός τους, βοήθησαν τὸν Τούρκικο στόλο κλπ. Γιὰ νὰ κινυνέψῃ ὁ Ἀντροῦτσος μὲ τὰ ὀνομαστά του παληκάρια ἀπὸ τοὺς Αἰγινητῆς, ἔπρεπε νάχε κάμει ἀπόβαση, καὶ τότε οἱ εἰρηνοκί-

λιά τοῦ Μουσάγα, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πρώτους πασσάδες τῆς κατάκτησης τοῦ Μοριά· ὕστερα αὐτὰ τὰ χωριά, μοιρασμένα στὴς ἐπαρχίες Καλαμάτας, Ἀντρούτσας καὶ Λονταριοῦ, ἐνοθεύσανε μὲ τ' ὄνομα Ἰμλιὰν Χουμαγιούν, «τὰ Ἐμπλάκια», ὅπως τὰ λέγανε κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης.

1) Ὑπάρχουν πηγές ὅχι σοβαρές, ποὺ βεβαιώγουν πὼς ὁ Ἀντροῦτσος μπήκε ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ πηγαίνοντας βοήθεια στὴ Μάνη, στὸ Λάμπρο Κατσώνη· ὅμως ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς τὸ σῶμα τοῦ Ἀντροῦτσου ἦτανε στὰ καράβια τοῦ Κατσώνη, ξεκινῶντας ἀπὸ τὴ Τζιά, ὅταν ἄρχισε ἡ τελευταία καταδρομὴ τοῦ Τούρκικου στόλου, κι' ὁ Α. Κατσώνης βγήκε στὴ Μάνη μαζὶ μὲ τὸν Ἀντροῦτσο.

κῆτοικοὶ θὰ τρέχανε τὸν τελευταῖο κίντυνο, ἂν προβάλλαν ἀντίσταση. Στὸ νησί ἀπάνου ἦτανε βόμβοντας καὶ πολὺ λίγοι Τούρκοι. Γιὰ νὰ μὴν κηρύξῃ τέλεια φανταστικὸ πλάσμα τὴν παρουσία τοῦ Ἀντροῦτσου στὴν Αἴγινα, ὑποθέτω πὼς ὁ συγγρ. κάπου θ' ἄκουσε ἢ θὰ διάβασε κάποια πειρατεία τοῦ Ὑδραίου πειρατῆ Ἀντρέα Τσακῶνη κοντὰ στὴν Αἴγινα («Ἀρχεῖον Ὑδρας» Α', σελ. 80—86), ὅμως γι' αὐτὸ τὸ περιστατικὸ θὰ μιλήσω περὶ κάτω¹⁾. Ὁ Ἀντροῦτσος ὕστερα κατάφυγε στὴ Μάνη, μετὰ τὸ ὑποθετικὸ πάθημα τῆς Αἴγινας, κι' ἀρχίζουν ἐκεῖ οἱ παληκαριές τοῦ Ζαχαριά. Ἐνα τραγοῦδι ψεύτικο, ποὺ ἀκολουθεῖ μὲς τὸ χειρόγραφο, μιλεῖ γι' αὐτὸ τὸ συναπάντημα Ζαχαριά κι' Ἀντροῦτσου. Τέλος ὁ Ἀντροῦτσος φίλησε τὸ Ζαχαριά καὶ τοῦ εἶπε, «εἰσαι καλύτερός μου». Συνόδεψε ἔπειτα ὁ Ζ. τὸν Ἀντροῦτσο στὴν περιφημὴ πολεμικὴ πορεία του ὡς ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Βοστίτσα στ' Ἀσπρὰ Σπίτια τῆς ἀντικρινῆς Ρούμελης. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς, βγαίνοντας ὁ Ἀντροῦτσος ἀπὸ τὸ Μοριά, ποτὲ περὶ δὲν πάτησε τὸ ποδάρι του στὴ Ρούμελη, ἀλλὰ μὲ πλοῖο κατάφυγε στὴν Πιρέβεζα, βενετσάνικη τότε, μὰ καὶ πατρίδα τῆς γυναίκας του²⁾. Ὑστερα ὁ Ζ., γιὰ νὰ ἐκανοποιήσῃ τὸν Ἀντροῦτσο, μάζεψε καΐκια Μανιάτικα, ἄρπαξέ στὸ δρόμο ἄλλα Κρανιδιώτικα καὶ Σπετσιώτικα, ὄλα-ὄλα 36, βγήκε στὴν Αἴγινα, ἔσφαξε τοὺς Τούρκους καὶ γύρισε στὴ Μάνη φορτωμένος λάφυρα. Ἰάμαθε ἡ Ρούμελη καὶ τὸνὲ συχάρηκε, ὁ Ἀντροῦτσος καὶ οἱ λοιποὶ καπεταναῖοι τοῦ Ὀλύμπου...³⁾. Ὅλ' αὐτὰ εἶναι χοντροτάτες ψευτιές· οἱ Μανιάτες λογαριάζανε πολὺ καὶ τὴ Σπέτσα καὶ τὴν Ὑδρα μὲ τ' ἀρματωμένα τους καράβια, καὶ τὰ εἶχανε πάντα καλὰ μαζί τους. Ὁ Ζαχαριάς πάλι ποτὲ δὲν πάτησε στὴν Αἴγινα, ἔκαμε ὅμως πειρατείες κάπου ἐκεῖ κοντὰ **μαζὶ μὲ τὸν Ὑδρατὸ Ἀντρέα Τσακῶνη**, καθὼς θὰ δῆτε.

Σελ. 577, ἀνακατῶνει τοὺς Πετμεξάλους καὶ τοὺς συσταίνει μετριότητα, «καὶ νὰ μὴν τὸ κάνουνε σὰν τὸν Κουντάνη...⁴⁾. Οἱ ἄλλοι Κολοκοτρωναῖοι νὰ εἶναι ἡσυχότεροι». Κι' ἀπὸ τὴ Μάνη περὶ, ὅπου βρίσκεται ὁ Ζαχαριάς, ξετυλίγει τὰ μεγάλα του σκέδια περὶ λευτερωμοῦ τῆς πατρίδας καὶ βοήθειάς τῆς Ρούμελης. Ἀκολουθοῦν τρυφερὰ γράμματα μεταξὺ Μοριά καὶ Ρούμελης. Ὑστερα ὁ Ζ. γράφει γράμμα στοὺς ἄρχοντες τῆς Ζάκυνθος «νὰ γράψουνε στὴ Φραντζια νὰ δώσουν οἱ Φραντζῆται μιντάτι γιὰ νὰ ἐλευθερώσουν τὴν πατρίδα τους», κι' ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο αὐτῆς τῆς γραφῆς. Κι' ἀκολουθεῖ ἀπῶ-

1) Ἴσως ἡ προφορικὴ παράδοση τ' ὄνομα τοῦ Τσακῶνη ἔκαμε Κατσώνη.

2) Σὲ λίγο οἱ Βενετσάνοι τὸν παραδόσανε στοὺς Τούρκους, καὶ τέλειωσε τὴ ζωὴ του στὴ φυλακὴ τῆς Πόλης.

3) Τὸ χειρόγρ. φαντάζεται τὸν Ἀντροῦτσο Κλέφτη ἀπὸ τὸν Ὀλύμπο.

4) Κουντάνης εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρωναῖους, τέλειος ἄγνωστος στὴν ἱστορία, χειρόγραφο, ἔντυπες πηγές, καὶ μοναχὰ ὁ περίφημος Φαλῆς τὸν ἔβγαλε στὴ μέση. Ἡ παρουσία τοῦ Κουντάνη δείχνει τῆς ὑποφθαρῆς σκέσεως τοῦ συγγραφέα μὲ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, τὸ Φαλῆς κλπ. Ἀπ' αὐτὰ πιάνεται καὶ τὸ ἔργο του ὡς πολὺ ὑστερόχρονο. Ὁ Κουντάνης, καθὼς εἶδατε, παράσταίνεται πολὺ ἄγμῖος, τάχα, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Ζαχαριά.

τηση από τη Ζάκυνθο στο Ζαχαριᾶ. Καὶ τὸ χειρότερο, ὁ ὑπουργὸς τοῦ Ναπολέοντα γράφει καὶ αὐτὸς στὸ Ζαχαριᾶ, καὶ τοῦ προσφέρει ἓνα πολεμικὸ καρᾶβι μὲ μπαρούτια καὶ ἄλλα τὰ χρειάζοντα τοῦ πολέμου, καὶ μὲ τὸ «στρατηγὲ Ζαχαριᾶ»¹⁾. Οἱ μπέηδες τῆς Μάνης, βλέποντας τὸ καρᾶβι, γράφανε στὴν Πόρτα «ὁ βεζίρης τῆς βούλλας» ἔστειλε τὸν καπετάν-πασσᾶ Σερεμέτ-μπεη (σ. τοῦ δὲν ἦταν ποτὲ καπετάν-πασσᾶς) μὲ φερμᾶνι νὰ πιάσουνε ζωντανὸ τὸ Ζαχαριᾶ. Ὁ Ζαχαριᾶς ὅμως ζωντανὸς δὲν πιάνεται, γιατί ὅλη τῆς Μάνης ἡ μικρολογία τὸν ἀγαπάει. Τότε ὁ Μούρτζινος εἶπε τοῦ Κουζέα... καὶ ἀκολουθεῖ ἡ δολοφονία τοῦ Ζαχαριᾶ.

Μέσα στὸν ἀσυνάρτητον αὐτὸ σωρὸ τῆς ψευτιᾶς καὶ τῆς ἀκόλαστης φαντασιᾶς χάνονται καὶ κάποια περιστατικὰ πραγματικὰ, ποῦ ὁ βροντοχτυπημένος γραφιάς κάπου ἄκρες-μέσες τ' ἄρπαξε, μὰ ἡ ἀκράτητη ψευδολογία του τὰ χώνεψε καὶ τᾶκαμε ἓνα, ψέματα καὶ ἀλήθειες. Χαμένος καιρὸς θὰ ἦταν τώρα νὰ καταπιασθῶ δουλειὰ ἀκαρπῆ, νὰ λιχνίσω αὐτὸ τ' ἀπίστευτο σμιγᾶδι τῆς σκόπμις μὰ καὶ ἄνόητης διαστροφῆς, καὶ νὰ βγάλω λίγα σπόρια ἀπ' ἀληθινὸ αὐτᾶρι. Τῆς μελέτης αὐτῆς ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι μοναχὰ ὁ Ζαχαριᾶς. Ἡ ζωὴ του δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἦταν ἄλλη ἀπ' αὐτὴ ποῦ παρασταίνεται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη αὐτῆ ψευτοφυλλάδα. Τὸ πικρότερο εἶναι πῶς ἡ μόνη γνωστὴ ὡς τώρα βιογραφία ἀπὸ τὸ Χιώτη λόγιό τῆς Σύρας Γ. Κ. Χούμη, ἐνῶ μᾶς δίνει κάποια ἀγνωστα περιστατικὰ, βεβαιώνει ὅμως καὶ τ' ἀνύπαρχτο, πῶς οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά, ἀπὸ τὰ 1785, εἶχαν ἀναγνωρίζει ἀρχηγὸ τὸ Ζαχαριᾶ, ἐπὶ 20 χρόνια ὡς τὸ θάνατό του. Ἀπ' αὐτὴ τὴν πλάνη καὶ ἀπ' ἄλλες δείχνεται πῶς ὁ Γ. Κ. Χούμης γνώριζε τὴ φυλλάδα ποῦ ἀνάλυσα πειὸ πάνου, εἶχε ὅμως μπροστὰ του καὶ τὸ Φραντζῆ. Ἄγνωστη ὡς τὴν ὥρα εἶναι ἡ βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ ἢ γραμμένη ἀπὸ τὸ Γ. Ἀντωνόπουλο, τὸ μακαρίτη εἰσηγητὴ τῆς στρατιωτικῆς ἐκπαίδευσης τῶν μαθητῶν, Σπαρτιάτη. Ἡ βιογραφία αὐτὴ εἶναι τυπωμένη στὸ περιοδ. «Δραγατσάνιον» (3^ο Ἰουλ. 1888) ὄργανο τῶν φοιτητῶν. Ὁ συγγραφεὺς βρῆκε κάποιες προφορικὲς παραδόσεις, ποῦ ὁ βιογράφος τοῦ Ζαχαριᾶ πρέπει μιὰ μέρα νὰ τῆς ἔχη μπροστὰ του²⁾. Προσθέτω πῶς καὶ ὁ καθηγητὴς Φ. Ζαννέτος δημοσίεψε βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ, ὅμως ἀκολουθεῖ καὶ αὐτὸς τὰ ψεύτικα χνάρια τῆς χειρόγραφης φυλλάδας, καὶ παραδέχεται πιστὰ τὴ θεωρία τῆς Ἀρματωλικῆς ὁμοσπονδίας τοῦ Καντηλώρου³⁾. Καὶ τὸ θλιβερό, ποῦ ὁ τοπικὸς θάμασμος πρὸς τὸ Ζαχαριᾶ ἔπλασε καὶ εἰκόνα ὀλόσωμη. Τὴ δημοσιεύει πρῶτος ὁ Π. Χ. Δούκας, δευτέρως ὁ Φ. Ζαννέτος καὶ τρίτος ὁ ἀνώνυμος τοῦ ἔντυπου

1) Εἶναι ἡ περιφήμη ἀποστολὴ τοῦ Γαλλικοῦ караβιου στὸ Τζανέμπεη, ποῦ ἔχει ἄλλη ἱστορία (θὰ τὴ δῆτε σ' ἄλλο κεφάλαιο τῆς μελέτης), μὰ ὁ γραφιάς κάπου τὴ διάβασε, κάπου τὴν ἀκούσε καὶ τὴ φάρτωσε καὶ αὐτὴ στοῦ Ζαχαριᾶ τὴ δόξα. Καὶ ἄλλη ὅμως παράδοση γραφτὴ στὸ Ζαχαριᾶ τὴ εἶχνει.

2) Τὰ φύλλα τὰ ἔχω πρόχειρα στὴ διάθεση τῶν συμπατριωτῶν τοῦ Ζαχαριᾶ. Ἄλλη βιογρ. ἄρχισε νὰ δημοσιεύη ὁ Ζακυθινὸς λόγιος Βερύκιος στὴν ἐφημερίδα του «Πατριώτης», Ἀθήνα, 15 Ἰουλ. 1890, εἶναι ὅμως ἐράνσιμα ἀπὸ τοῦ Χούμη τὸ ἔργο.

3) Περιοδ. «Λακωνικά» Α', 1922, σελ. 88—171.

φυλλάδιου τοῦ 1930. Στὴ συνέχεια τῆς μελέτης μου θὰ κάνω λόγο γιὰ τὸ Ζαχαριᾶ κάθε φορὰ ποῦ θὰ λαβαίνω ἀφορμὴ. Ὅλα τὰ τραγούδια ποῦ δημοσιεύει ὁ Ζαννέτος — ἔξω μοναχὰ τὰ δυὸ γνωστὰ γνήσια (σελ. 113 καὶ 120) — εἶναι ἢ πλαστὰ ἢ δανεισμένα ἀπὸ Ρουμελιώτικα. Ἀκόμα καὶ τὸ φερμᾶνι τῆς περιφήμης «Ἀρματωλικῆς ὁμοσπονδίας», ποῦ ὁ Ζαν. δημοσιεύει μικροτυπία του (σελ. 141) κακοφτειασμένη, ἀπὸ πρωτότυπο ἢ ἀπ' ἀντίγραφο τάχα τούρκικο, δὲ μπορεῖ παρὰ καὶ αὐτὸ νᾶναι ἀπόλυτα πλαστὸ, ἢ ἄσκετο μὲ τὴν ὁμοσπονδία, ποῦ εἶναι καὶ αὐτὴ ἀπόλυτα πλαστὴ καὶ ἀνύπαρχη.

Πολὺ λίγα ἔχω νὰ πῶ γιὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες τοῦ Μοριά, τοὺς πρὶν ἀπὸ τὰ 1769. Καὶ πρῶτα γιὰ τοὺς Πλαπούταιους· γιὰ τὸν Κόλια Πλαπούτα εἶδατε ὅσα εἶπα πειὸ πάνου διορθώνοντας ὅσα ἔγραψε ὁ Φραντζῆς (τ. Β', σ. 150). Τὰ ἴδια τοῦ Α. Φραντζῆ γράφει καὶ ὁ Φιλήμονας στὴν ἱστορία του (Γ', σ. 409). Ὅμως καὶ οἱ δυὸ φυλάγονται νὰ μολογήσουν πῶς ὁ Κόλιας ἀργότερα χρημάτισε Καπόμπασης τοῦ Ντεληγιάννη γιὰ νὰ μὴν πικράνουν καὶ τὴν οἰκογένεια Κολοκοτρώνη καὶ τὸ γυιὸ τοῦ Κόλια στρατηγὸ Α. Πλαπούτα. Ὅσα ἔγραψε ὁ Φραντζῆς καὶ ὁ Φιλήμονας, μὰ καὶ ὁ Φωτάκος ἀκόμα («Βίαι Παράλλ.» σ. 142) δὲ φτάνανε, φαίνεται, νὰ τιμήσουν τοὺς Κολιόπουλους. Ἦταν ὅμως γραμμένο ἀπὸ τὴ μοῖρα νὰ μὴ γλυτώσῃ καὶ ὁ Κόλιας ἀπὸ τὸν ἐξηρωτισμὸ, ποῦ ἴσως τὸν ἄξιζε, μὰ ἡ ἱστορία δείχτηκε φτωχὴ καὶ δὲ μᾶς φώτισε μ' ἀληθινὲς γραφτὲς εἰδήσεις. Ἐτσι ὁ περιφήμος Φαλῆς ἀνάλαβε νὰ παραγεμίσει τὸ χάσμα αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ, καὶ στὴν ἐφημ. «Ἀκρόπολις» 31 Μαρτ. ὡς Ἀπριλ. τοῦ 1884, δημοσίεψε μιὰ πολὺ μεγάλη μελέτη ὅλο ἡρωϊκὰ κατορθώματα, μυθικὲς παληκαριεῖς, φρόνους παληκαράδων Τούρκων, ποῦ ἀληθινὰ μπροστὰ στὸν Κόλια ἔκεινοι φαίνονται λαγοί, τέλος ἀνέκδοτα καὶ λόγια ποῦ θυμίζουν τῆς ληστείας τῆς τελευταίας παρακμῆς, ὅπως τὴ γνώρισε ὁ Φαλῆς ὡς ἀξιωματικὸς. Μπορεῖ, ἀνάμεσα στὸ πολυλογάδικο αὐτὸ καὶ παρατραβηγμένο νεροκοπάνισμα, νᾶναι κρυμμένα λίγα ἀκούσιμα· μὰ τοῦ Κόλια τὰ κατορθώματα τὰ φονικὰ ἐνάντια σὲ Τούρκους νὰ μένουν ἀτιμώρητα, καὶ ὁ Κόλιας πάντα Κάπος, αὐτὰ πῶς μποροῦνε νὰ ἐξηγηθοῦν; Ὁ Κόλιας, ἀληθινὰ γενναῖος, ὡς Κάπος τῆς Καρύταινας εἶχε συχνὰ μαλλώματα μὲ τοὺς γειτονικοὺς Λαλαίους, ποῦ δὲ μπορούσαν νὰ τοῦ κάμουνε κακό, ἀφοῦ ἦτανε Κάπος ἀναγνωρισμένος, καὶ ἐδῶ ὁ Φραντζῆς μιλεῖ σωστὰ (Β', σ. 146 σημ.).

Θᾶπρεπε νὰ κάμω λόγο πολὺ περιστατικὸ, πρῶτα ἀπ' ἄλλους, γιὰ τοὺς Πετμεζαίους, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καταπιάστηκα νὰ ξετάσω τῆς βιογραφικῆς πηγῆς τῶν πρώτων στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν τοῦ Μοριά. Ὅμως ὅσα ὡς τώρα εἶναι δημοσιεύματα δὲ μᾶς δίνουνε συγκρατητὴ τὴν ἱστορία τῶν Πετμεζαίων· ἡ προσπάθεια τοῦ ἐξηρωτισμοῦ τῶν Κολοκοτρωναίων ἔπνιξε, καὶ ἔρριξε στὴν ἀφάνεια τόσα ἄλλα ἐπίσημα ὀνόματα Κλεφτῶν τοῦ Μοριά¹⁾. Οἱ ἐπὶ Γεωργίου πάλι ἀπόγονοι τῶν Πετμεζαίων νοιώσανε

1) Οἱ Κολοκοτρωνιστὲς γραφιάδες, οἱ πειὸ παλιοί, δὲν ἀγαποῦσαν τοὺς Πετμεζαίους, γιατί ἀρχίζοντας ἢ Ἐπανάσταση καὶ προχωρώντας, οἱ Πετμεζ. ἦτανε φίλοι τοῦ

τ' αδικό κι' αρχίσανε κι' αυτοί, λογιώτατοι ύστερογέννητοι τοῦ παλιοῦ στρατιωτικοῦ σπιτιοῦ τους, νὰ γράφουνε μακρὲς βιογραφίες ἐξηρωϊστικές, σὰ νὰ εἶχαν ἀνάγκη οἱ πρόγονοὶ τους ἀπ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἱστορία. Καὶ πάλι ὅμως ὅλα τὰ σημειώματά τους μείνανε φτωχικά, κ' ἡ μελέτη τους δὲ μοῦδωσε ἀφορμὴ νὰ κάμω ξεχωριστὴ κριτικὴ πάνου σ' αὐτά. Οἱ ἴδιοι λογιώτατοι Πετμεζάδες καταγίνανε καὶ σὲ ψεύτικων τραγουδιῶν τὴν κατασκευὴ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν καινούργιων συμπεθέρων τους. Σύντομο λόγο κάνω γι' αὐτὰ στὸ Γ' μέρος τοῦ βιβλίου. Ὅσο γιὰ τὴν πολεμικὴ δράση τῶν Πετμεζαίων, θὰ λάβω πειὸ κάτου ἀφορμὴ νὰ κάνω λόγο, ξετάζοντας μαζί καὶ τὰ οἰκογενειακὰ σημειώματα ποῦ ἔχω σὰ χέρια μου.

Ἐδῶ τελειώνει τὸ γενικὸ μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης. Μέσα σ' αὐτὸ ξέτασα τῆς πηγῆς, κ' ἔδωσα στὸν ἀναγνώστη τοὺς τρόπους νὰ σχηματίσῃ γνώμη σωστὴ καὶ δίκια γιὰ τὰ πειὸ σπουδαῖα ζητήματα τῆς στρατ. ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ ἐπὶ Βενετσάνων καὶ ἐπὶ Τούρκων ὡς τὰ Ὀρλωφικά τοῦ 1769. Ὅμως, ξετάζοντας τὰ γενικά, συχνὰ δὲ μπόρεσα νὰ τὰ χωρίσω ἀπ' ἄλλα μερικώτερα, καθὼς ἡ ζωὴ τῶν Κολοκοτρωναίων καὶ τοῦ Ζαχαριᾶ τῶκαμα αὐτὸ ἀπ' ἀνάγκη, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ καθαρίσω τῆς ὑποφτες γραπτῆς πηγῆς, ποῦ ἔχουνε σκέση μὲ τὴ ζωὴ αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν προσώπων, πολὺ στενὰ δεμένη, πειὸ κάτου, μὲ τὰ μερικώτερα. Συνοψίζω τώρα ὅσα, μὲ λόγια περισσότερα, εἶπα πειὸ πάνου ὅμως συνοψίζοντας θὰ ξαναπῶ, ἀπ' ἀνάγκη, ὅσα πρέπει, ἴσως, νὰ ξαναιπωθοῦν.

Ἀπὸ τὰ 1715, χρόνον ποῦ ἀρθῆκε ὁ Μοριᾶς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὡς τὰ Ὀρλωφικά τοῦ 1769, κανένα δὲ βρίσκουμε σημάδι Κλεφτουριάς μὲς τὸ Μοριᾶ. Φτάνει τὸ πὼς οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, τῶν χρόνων ποῦ εἶπα, περιγρᾶφονται γυρεῦοντας περιπέτειες σὰν ἱππότες τοῦ μεσαίωνα τῆς Εὐρώπης, μ' ἀνεμιστῆς σημαίες, πάντα ζητῶντας ἀφορμὴ νὰ σκοτώνουν Τούρκους, γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς πὼς ὅλα αὐτὰ εἶναι ψέματα¹⁾. Οἱ Τούρκοι, ἅμα βάλαν τὸ ποδάρι στὸ Μοριᾶ, παντοῦ σπεῖραν τὴν καταστροφὴ ἔτσι ἀκολούθησε μεγάλη μετανάστευση τῶν χριστιανῶν. Σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ φυγὴ, χωρὶς ἄλλο, ἦτανε μέσα ὅσοι ἀπομέναν ἐπὶ Βενετσάνων Μεϊντάνηδες (φυλάκες τῶν στενῶν, εἶδος Ἀρματωλῶν). Ἔτσι ἀπὸ τότε τὰ γνωστὰ πολεμικὰ δνόματα τοῦ Μοριᾶ καὶ τῆς Μάνης δὲν ξανακουστήκαν πειὰ. Ὁ κακοποιὸς τοῦ Μοριᾶ — τέτοιος δὲν εἶν' ὁ Κλέφτης; — γιὰ νὰ βασταχτῆ στὰ βουνὰ ἔπρεπε ἡ ἀδυστηρότητα τῆς ἐξουσίας νάτανε χαλαρωμένη, ἐνῶ μισός, τὸ λιγώτερο, αἰῶνας τῆς κατοχῆς στὸ Μοριᾶ θὰ πέρασε κάτου ἀπὸ τὸ ὄρσο, κάτου ἀπὸ τὴν ἀγρία τάξη, ποῦ ἔβαλε

Ζαῖμη, καὶ λοιπὸν ἔχτροι τοῦ Θεοῦ. Κολοκοτρώνη. Ἡ οἰκογένεια ὅμως ἀργότερα συμπεθέρεψε καὶ δέθηκε στενὰ μὲ τοὺς Κολοκοτρωναίους. Ἀπὸ τότε, οἱ τελευταῖοι γραφιάδες τοῦ Κολοκοτρ. κόμιματος γίνανε θαυμαστῆς καὶ τῶν Πετμεζαίων.

1) Ὁ Κλέφτης, σὰν κατατρεγμένος κακοποιός, φυλάγεται πολὺ νὰ χτυπηθῆ μὲ τὴν ἐξουσία, καὶ μοναχὰ ἅμα βρίσκειται σ' ἀνάγκη ὑπερασπίζεταί· ἔχει πὼς τὸ σμίξιμό του μὲ τὴ στρατ. δύναμη πάντα θὰ τοῦ βγῆ σὲ κακό, καὶ πρῶτο ἀπ' ὅλα θὰ εἶναι πὼς ἡ ἐξουσία ἀνακάλυψε τὰ χνάριμα του καὶ θὰ τοῦ πέση ἀπὸ κοντὰ.

τὸ δυνατὸ χέρι τοῦ καταχτητῆ. Ὅπου ὑπάρχει ἀγρυπνὴ τῆς ἐξουσίας ἡ ματιά, ὁ κακοποιὸς δὲ βρίσκει τόπον νὰ σταθῆ. Κι' ὁ Κλέφτης, τὸ ἴδιο, σήκωνε κεφάλι κάθε φορὰ ποῦ εὑρίσκει τὸν Τούρκο νυσταγμένο, καὶ μαλακωμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὑποταγμένο λαό, ποῦ εἶχε μύριους τρόπους νὰ μαλακῶνῃ καὶ νὰ φιλιῶνῃ τὸ θεριό. Ἐπειτα, μπαίνοντας ὁ Τούρκος στὸ Μοριᾶ, μὲ τὸν τρόπο ποῦ ἔφερε αὐτὸς νὰ προστάξῃ, εὐκόλα ξαρμάτωσε τὸ λαό. Οἱ Κλέφτες οἱ παλιότεροι, ἔχοντας πειὰ νὰ κάνουν ὄχι μὲ τὸ Βενετσάνο, ποῦ ἡ δύναμή του δὲν ἔφτανε στὰ βουνὰ καὶ στὰ κατσάβραχα, φυλαγόντανε νὰ δίνουν ἀφορμὴ. Ἡ Τούρκικη ἐξουσία ἔδειχνε πάντα, ἅμα ξυπνοῦσε, τρομερὴ δύναμη ν' ἀντικρίζῃ τὴν ἀναρχία καὶ νὰ τὴ χτυπάῃ.

Ἀπὸ τὰ 1740 ὁ Α. Φραντζῆς παρασταίνει πὼς οἱ Κλέφτες πληθύνανε, καὶ γυρίζανε μὲ πειὸ μεγάλη δύναμη, ὑποστηριγμένοι ἀπὸ τοὺς κοτζαμπασῆδες (1), καὶ μοναχὰ ἅμα ὁ κίντυνος γινότανε πολὺς, καταφεύγανε στὴ Μάνη καὶ πάλι ὅμως βγαῖναν, κι' ἅμα ἦτανε περίσταση πολέμου, τότε κι' ἀπὸ τῆς ἄλλης ἐπαρχίης τρέχανε βοήθεια, πάντα κατὰ τὸ Φραντζῆ. Καὶ μ' ὅλη ὅμως αὐτὴ τὴν κατάστασι, ἐγὼ ἀπορῶ πὼς οἱ Τούρκοι δὲν ξυπνοῦσανε καὶ πὼς αὐτὴ ἡ ἀκμὴ τάχα ἡ Κλέφτικη, ποῦ οἱ Τούρκοι ἦταν ἀνίκανοι νὰ τὴν ξεριζώσουν, ὅταν ἔφτασε τοῦ Ὀρλώφ ἡ ἐκστρατεία, καθὼς θὰ δοῦμε, **πουνθενὰ δὲν ἔδειξε τὴν παρουσία της**. Ὅσο γιὰ τοὺς κοτζαμπασῆδες, ἀνθρώπους ποῦ μὲ τὸν πατριωτισμὸ τους εἶχαν πάρει στὰ δικά τους χέρια τὴν ἐξουσία τοῦ Τούρκου, κι' ἀναλάβαν τὴν εὐθύνη, μὲ τὸ κεφάλι τους, νὰ φυλᾶν τὴν ἡσυχία τοῦ τόπου — καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν ὄργανα ὄχι μοναχὰ τοὺς ἀσήμαντους Κάπους, παλιὸς προσκυνημένους Κλέφτες, μὰ καὶ τοὺς Τούρκους μπουλουκμπασῆδες τῶν ἐπαρχιῶν — πὼς αὐτοὶ θὰ βοηθοῦσανε μυστικά τὴν Κλεφτουριά. Ἐνας μοναχὸς κοτζάμπασης Μοραίτης ἀν ἀποδειχνόταν πὼς βοηθοῦσε τοὺς χαιῆνηδες, θὰ προκαλοῦσε τὴν κατάργησι τῶν προνομίων τοῦ λαμπρότατου ὀργανισμοῦ τῶν Μοραγιάνηδων. Καὶ ποῦ εἶναι τέλος τὰ τραγούδια γι' αὐτοὺς τοὺς Κλέφτες τοὺς περίφημους;

Ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς θὰ εἶχαν τὸν τόπον τους πολὺ ἀργότερα, ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἀρβανιτῶν καὶ κάτου. Ἀπὸ τότε κάπως πλήθυνε ἡ Κλεφτουριά γιὰ τὸ ζήτημα ἔχουμε ἀξιόπιστες μαρτυρίες. Ὁ Ρ. Παλαμίδης (στὰ χειρόγραφα σημειώματά του) γράφει: «Οἱ Κλέπτται πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως (σ. τοῦ Ὀρλώφ, 1769) δὲν ἦσαν πολλοί, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν ἔβγῆκαν πολλοί». Κι' ὁ Ἀγγλὸς ἱστορικὸς τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστασης ὁ Finlay (ἔκδ. β', Β', σ. 26) γράφει: «Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, καθαροὶ ληστῆς, δὲν ἦτανε πολλοὶ ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς κοινωνικῆς παραλυσίας, ποῦ τὴν προκαλοῦσε ἡ Ρωσικὴ εἰσβολὴ καὶ οἱ ἐπαναστάτες». Ὁ Leake (ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπ. 1826, σ. 15) γράφει γιὰ τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 χρόνια: «Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς χωριατιάς, στοὺς κάμπους τῆς βορεινῆς Ἑλλάδας καὶ στὴς γειτονικὲς πόλεις, ἦτανε ξαρμάτωτοι στὰ περισσότερα ὅμως βουνίσια μέρη, καὶ μάλιστα **σ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ Μοριᾶ**, βουνίσια καὶ καμπίσια, σπάνιο ἦτανε κανένα σπίτι, ἔξω ἀπὸ φτώχεια, ποῦ νὰ μὴν εἶχε ἕνα τουφεκί, ἕνα πιστόλι, ἢ ὅτι ἄλλο εἶδος ὄπλου». Ἡ

γενική αυτή δπλοφορία τοῦ Μοριᾶ εἶναι ξιάστερο σημάδι τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, μετὰ τὴν καταστροφή τῶν Κλεφτῶν τοῦ 1806. Μπορεῖ ὅμως ὅσα γράφει ὁ Leake νᾶχουν τὸν τόπο τους καὶ στὰ πρὶν ἀπὸ τὰ Ὀρλωφικὰ χροῖνια. Κανόνας· ἅμα ὑπῆρχε τάξι κι' ἀσφάλεια, ὁ λαὸς ἀφινότανε στὴ ἡσυχία του, νὰ φυλάη τὰ ζωντανά του καὶ τὰ χτήματά του ἀπὸ λύκους κι' ἀπ' ἀνθρώπους. Ἄμα φούντωνε ἡ Κλεφτουριά, πρῶτο μέτρο τῆς ἐξουσίας ἦταν ὁ ἀφοπλισμός. Καὶ νὰ ἡ ἀπόδειξι ἀπὸ τ' ἀνέκδοτο ἡμερολογιακὸ σημεῖωμα τοῦ Ρ. Παλαμίδη: «1802, Ὀκτωβρ. 8, ἦλθεν ὁ Μουσταφᾶ-πασσᾶς ὁ καϊμακάμης καὶ ἔβαλε γιασάκι (σ. ἀπαγόρευσι) τὰ ἄρματα εἰς ὄλον τὸν Μορέα καὶ χαβλιὰ (σ. τουρκ. χαβαλί=περὶχωρα)». Τὸν ἀφοπλισμὸ τοῦ 1802 δὲν ἀγῆσε νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ ὁ κατατρεγμός, καὶ τέλος ἡ καταστροφή τοῦ 1806. Ἡ ἀνετη ζωὴ μ' ὄλη τὴν τυραννία—γιὰ νὰ γυρίσω στὰ πρὶν ἀπὸ τὰ 1769 χρόνια—δείχνουνε μιὰ κατάστασι, ποὺ δὲ χωροῦσε τὴν ἡρωϊκὴ ἐκείνη τάχα Κλεφτουριά, τοὺς πολέμους μὲ τὰ μπαϊράκια τ' ἀπλωμένα, τὰ πανηγυρίσια τριγυρίσματα σὲ κάμπους καὶ βουνὰ καὶ τ' ἀλύπητο μακελλιδ τῶν Τούρκων, ὅπως τὰ περιγράφουν πρῶτος ὁ Φραντζῆς καὶ οἱ ἄλλοι ἀπὸ κεντὰ του μὲ τὰ ψευτοηρωϊκὰ παραγεμίματά τους.

ΚΛΕΦΤΕΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

1769 — 1820

Α'.

Ὀρλωφικὰ καὶ προύχοντες τοῦ Μοριᾶ.—Πρῶτη αἰτία τῆς συφορᾶς.—Ἄγνωστα περιστατικά.—Ἀπουσία Κλεφτουριᾶς ἀπὸ τὸ κίνημα.—Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης.

Ἡ νέα Ἑλληνικὴ ἱστορία, ποὺ ὡς αὐτὴ τὴν ὥρα διαβάζεται ἀπὸ τὸν κόσμον τὸν Ἑλληνικόν, παρασταίνει τὸ κίνημα τοῦ Ὀρλώφ σὰ μιὰν ἀπάτη τῆς Ρωσσίας, γιὰ τὸ ἔβαλε τὸ σκλαβωμένον Ἑλληνικὸ γένος στὸν ὑπέρτατο τῆς ὑπαρξίς του κίντυνο μὲ σκοπὸ νὰ σύρῃ τῶν Τούρκων τὴν προσοχὴ καὶ μεγάλο μέρος τῆς δύνάμεις τους κατὰ τὴ ΝΑ. πλευρὰ τῆς Τούρκικης ἀπέραντης αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ἡ Ρωσσία ἀπὸ τὰ Β. θὰ ἐξακολουθοῦσε τὸν πόλεμον καὶ θὰ πετύχαινε εὐκολώτερα τὰ σκέδια της τὰ μεγάλα. Τὴν «προδοσία» αὐτὴ τῆς Μ. Αἰκατερίνας καὶ ἡ πατριωτικὴ ρητορεία δὲν ἔλειψε νὰ τὴ θρηνολογήσῃ καὶ νὰ τὴν καταραστή. Ὅμως ἡ δίκαια ἱστορικὴ συνείδησι ὑποχρεώνει τὸν ἐρευνητὴ νὰ ζητάσῃ βαθύτερα τὸ ζήτημα: Τάχα πολιτικὸ συμφέρον δολερὸ τῆς Ρωσσίας ἦταν ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς ἢ θερμοκέφαλη φαντασιὰ ἀνυπόμονων πατριωτῶν Ἑλλήνων, ποὺ γνωρίζαν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ μακρυνὰ, ἔδωσε τὴ μεγάλη ἰδέα στὴ μεγαλοπίχειρη Αὐτοκρατορίσσαι; Ἡ καὶ οἱ δυὸ αἰτίαι αὐτῆς μαζί βοηθήσανε στὸ μεγάλο κακόν; Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς μελέτης δὲ χωρεῖ περιστατικὴ ἐξέτασι πάνου σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Κάποιο ὅμως ἀνέκδοτο ἱστορικὸ κείμενον σπουδαῖον, ποὺ θὰ τὸ δῆτε παρακάτω, ἀνοίγει νέον δρόμον στὴ σκέψῃ τοῦ φίλου τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας· σύφωνα μ' αὐτό, προύχοντες τοῦ Μοριᾶ, κατὰ τὰ 1766-7-8, πῆγανε στὴ Ρωσσία νὰ ζητήσουν τὴ βοήθειαι της· ἡ μαρτυρία εἶναι σοβαρὴ, γραμμμένη ἀπὸ τὸν Ρήγα Παλαμίδη, γυιὸν προύχοντα Μοραγιάνη καὶ τὸν ἴδιον ἀνθρώπον ποὺ χρημάτισε στὰ τελευταῖα χρόνια γραμματικὸς τοῦ πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ καὶ γνώριζε περίφημα τὰ πράματα τοῦ τόπου του· μένει ὅμως, κ' ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ κείμενον, ἡ ἀπορία πὼς τόσο ἐπίσημοι ἄνθρωποι ἀφήσαν τῆς ἐπαρχίαις τους, λείψανε μῆνες δλάκερους, καὶ οἱ Τούρκοι τῶν μεγάλων τους αὐτῶν ἐπαρχιῶν δὲν πῆραν εἶδον. Ὁ Φραντζῆς (τ. Α', σελ. 9) κι' ἄλλοι βεβαιώ-

νουν πώς οι προύχοντες του Μοριᾶ γράψαν αναφορές μυστικά και της στείλανε στη Ρωσία. Είναι όμως πάντα βέβαιο πώς μυστικοί απόστολοι κατεβήκανε πρώτα στο Μοριᾶ, Ἕλληνες πατριῶτες πού χαιρόνταν τὴν εὖνοια τῆς Μ. Αἰκατερίνας, κι' αὐτοὶ ρίξανε τὸ πρῶτο δλέθριο σπέρμα. Ὅσο γιὰ τῶν προυχόντων τὴν πρωτοβουλία, μιὰ δεύτερη ἀνέκδοτη ντόπια μαρτυρία δὲν τὴν παραδέχεται, μὰ ἐκεῖνος πού τὴ διατυπώνει ἀνήκει σὲ οἰκογένεια καθαρὰ στρατιωτικὴ τοῦ Μοριᾶ, ἀπ' αὐτὲς πού μισοῦσαν τοὺς προύχοντες. Ἄς βάλω ἐδῶ πρώτη αὐτὴ τὴ γνώμη, καὶ δεύτερη τοῦ Ρήγα Παλαμίδη. Νὰ τί γράφει λοιπὸν ὁ Κ. Ι. Φλέσσας¹⁾: «Ἐγραψάν τινες ἱστορικοὶ ὅτι ὁ Μπενάκης, Ζαΐμης καὶ Κρεββατᾶς, μὴ ἀνεχόμενοι τὰς πρὸς τοὺς Ἕλληνας καταπιέσεις τῶν Τούρκων, ἐξήτησαν ἐκ τῆς Ρωσίας δι' ἀναφορᾶς τῶν τὴν θεραπείαν τῶν δεινοπαθημάτων. Οἱ ἱστορικοὶ οὗτοι δὲν ἐδυνήθησαν νὰ μάθωσι τί συνέβαιναν ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα καὶ ἀνέγραψαν ἐν ταῖς ἐαυτῶν ἱστορίαις ὅ,τι ἕκαστος τοῖς ὑπέβαλλε. Οἱ προεστῶτες τότε δὲν ἐτόλμων οὐχὶ δι' ἀναφορᾶς, ἀλλὰ καὶ προφορικῶς νὰ παραπονεθῶσι πρὸς ξένην δύναμιν, καὶ εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ ἡμῶν τοῦτου ἀναφέροντες τὴν διαγωγὴν τῶν εἰρημένων προεστῶτων κατὰ τὴν τότε ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασιν, καθ' ἣν... δὲν ἐτόλμων νὰ ἐγείρωσι κεφαλὴν... καὶ τότε περίφοβοι ἐκινήθησαν, ὅτε οἱ Ρῶσοι μετ' εὐαρίθμων Ἑλλήνων εἰσῆλθον βίᾳ εἰς τὰς πόλεις, ἐνθα οἱ εἰρημένοι προεστῶτες κατῳκουν, οἷτινες ἐρωτώμενοι ἀπήντων ὅτι δὲν ἀνεμύχθησαν εἰς τὴν ἐπανάστασιν, ἀλλὰ πρὸς διατήρησιν τῆς τάξεως συνεκέντρωσαν παρ' ἑαυτοῖς ὀλίγους ὀπλίτας» (σελ. 21 τοῦ βιβλίου). Οἱ φρόνιμοι καὶ βαθύγνωμοι προύχοντες τοῦ Μοριᾶ μπορούσαν μυστικά νὰ γράψουν ἀναφορᾶς, μὰ αὐτὴ τὴν ἀναφορὰ θὰ τὴν προκαλέσαν οἱ μυστικοὶ ἀπόστολοι²⁾. Ὅσο γιὰ τοὺς φανεροὺς διαταγμούς, πού δείχνανε μὲ τὸ φτάσιμο τῶν Ρῶσων καὶ μὲ τὴν τόσο λιγοστή τους δύναμη, κι' αὐτὰ ἐηγιάωνται ἴσα-ἴσα ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴν πείρα πού εἶχανε στὰ πολιτικὰ οἱ προύχοντες· ἀφοῦ εἶδανε τὴ λιγοστὴ βοήθεια, «φυλάγανε τὴν πεισινὴ», κ' εἶχανε δίκιο, καθὼς ἔπειτα τὸ δείχνανε τὰ πράγματα, μὰ καὶ πάλι δὲ γλυτῶσαν

1) Ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Φλέσσα ὁ περίφημος Γρηγ. Δικαῖος, κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 1824—25, ἦταν ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν στὴν κυβέρνησι Κουντουριώτη καὶ θανάσιμος ἐχθρὸς τῶν προυχόντων Μοραῖτων. Ὁ Κ. Ι. Φλέσσας, πολιτικὸς καὶ βουλευτὴς Καλαμῶν στὰ μέσα δεκάχρονα τῆς βασιλείας Γεωργίου, φιλοδόξησε νὰ διορθώσῃ τὰ ἱστορικὰ λάθη ὅσα ἀποβλέπανε τὴν ἱστορία τοῦ Μοριᾶ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Τουρκίας καὶ κάτω. Ἄρχισε λοιπὸν νὰ βγάινῃ σὲ φυλλάδια τὴ μελέτη του μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Ἱστορία τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνος κατὰ τὴ τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας», Ἀθήνα, 1898, δὲν ἀξιώθηκε ὅμως νὰ τυπώσῃ παρὰ τὸ πρῶτο φυλλάδιο, σελ. 1—64. Ὁ συγγραφέας μορεὶ νὰ ἦταν ἰδιόρρυθμος ἄνθρωπος, Φλέσσας περήφανος καὶ τοπικιστὴς, μὰ φίλος τῆς ἀλήθειας. Τὸ βιβλίον του μᾶς παράδωσε λίγα πολύτιμα στοματικὰ ἀκούσματα, λίγα ἱστορικὰ ἔγγραφα, μὰ, καθὼς φαίνεται, ἔλειπε ἡ ἀνέκδοτη ἱστορικὴ ὕλη, κι' ἂν τὸ βιβλίον δὲ σταμάτησε ἀπὸ χρηματικὴ ἀνάγκη, τότε σταμάτησε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ συγγρ. νὰ προχωρήσῃ.

2) Ὁ Rouquerville (ταξίδι τῆς Ἑλλάδας, ἐκδ. β', Δ', σελ. 333) πιστεύει πὸς οἱ Μοραῖτες πρῶτοι ζητήσανε βοήθειαν ἀπὸ τὴ Μ. Αἰκατερίνα.

ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ τόπου τους καὶ τὴ δική τους. Ἐρχεται τώρα τοῦ Παλαμίδη ἡ ἀνέκδοτη περιγραφή:

«Ἡ Ἐπανάστασις ἔγινε τὸν Μάρτιον τοῦ 1769. Ὁ πασσᾶς ἐκάθητο εἰς Τρίπολιν ἀπ' ἀρχῆς. Δραγουμᾶνος ἦτον τότε ὁ Παντολέων... Ὁ εἰς τῶν τότε ἀγάδων Κιοσὲ Μουσταφᾶς (ὁ ὁποῖος ὕστερον ἔγινε ὑπομοίραρχος, ἦτοι ὑπὸ τὸν Καπετὰν πασσᾶ) πηγαίνων εἰς Πάτρας¹⁾ κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου 1769 καὶ ἀπαντήσας καθ' ὁδὸν 27 Ἀγιοπετρίτας σκαφτιάδες ἐκ τῶν δουλευόντων εἰς Πάτρας τοὺς ἐθανάτωσε²⁾. Ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐδόθη ἡ αἰτία τῆς ἐπαναστάσεως. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη προωργανίζετο ἀπὸ τὸ 1766, ὅτε (καθὼς καὶ κατὰ τὰ 1767 καὶ 68) ὑπῆγον εἰς Ρωσίαν οἱ Πελοποννήσιοι Μπενάκης, Κρεββατᾶς, Ζαΐμης καὶ Γεωργαντᾶς Νοταρᾶς (ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρῆκου καὶ Παναγιωτάκη) ζητοῦντες βοήθειαν τῆς ἀπελευθερώσεώς των. Ἡ δὲ Ρωσία ἀπεκρίθη ὅτι δὲν ἐδύνατο νὰ δώσῃ βοήθειαν τῆς ξηρᾶς διὰ τὸ μακρὸν διάστημα, ἀλλὰ τελευταῖον, εἰπόντες ὅτι τοῦλάχιστον νὰ φανῆ μία φλόττα καὶ ὅτι ἦτον ἱκανοὶ οἰκοθεν νὰ ἐλευθερωθῶσι, καὶ ζητήσαντες ὄπλα καὶ πολεμοφόδια, τοὺς ἔδωσε πολλότατα, τὰ ὁποῖα καὶ ἐξεμβαρκάρισαν εἰς τὸ Μαραθῶνι³⁾. Ἐκάστη δὲ ἐπαρχία τῆς Πελοποννήσου ἔκαμε τὸν κατάλογον τῶν χωρίων καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοίκων διὰ νὰ διανεμηθοῦν κατ' αὐτὸν τὰ ὄπλα καὶ πολεμοφόδια, καὶ κατὰ συνέπειαν ἔστειλεν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ ἕκαστον χωρίον διὰ νυκτὸς εἰς Μαραθῶνι. Ἡ ἐπανάστασις ἔγινε, ἀπὸ εἰς Μυσθρᾶν καὶ Καλαμάταν, προσβαλόντες καὶ θανατώσαντες τοὺς ἐκεῖ Τούρκους. Ἐπομένως ἐκινήθησαν καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπαρχίαι, ἔλαβαν δὲ μέρος ὅλαι αἱ τάξεις, ἀλλὰ ἀρχηγοὶ ὑπῆρξαν οἱ Μπενάκης, Κρεββατᾶς, Ζαΐμης, ὁ δὲ Γεωργαντᾶς Νοταρᾶς ἔμεινε εἰς Λιβόρνον. Ἐλθόντων δὲ τῶν ἀνωτέρω εἰς Περαχώρα διὰ νὰ πιάσουν τὰ Δερβενοχώρια, πλὴν αὐτὰ δὲν ἐδέχθησαν⁴⁾. Ἡ Τριπολιτῆς ἦτον ἀπερίφρακτος, ἀλλ' οἱ Τούρκοι αὐτῆς... [προέλαβον;] νὰ θανατώσουν τοὺς ἀξιωτέρους καὶ πατριωτικὸν ἔχοντας, καθὼς καὶ πλῆθος ἄλλων, ἐκτὸς τῶν ὧσων ἠδυνήθησαν νὰ φύγουν τὸν θάνατον καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν. Ὁ Ρωσικὸς στόλος ἦλθεν εἰς Νεόκαστρον μὲ τὸν Ὁρλώφ τὸν αὐτὸν Μάρτιον, ἀφοῦ ἐξεργάγη ἡ ἐπανάστασις, ἀλλ' αὕτη ἐμψυχώθη μετὰ τὴν διακήρυξιν τοῦ εἰς τὰ 1769 τουρκικοῦ πολέμου. Εἰς Νεόκαστρον ὑπῆγον οἱ ρηθέντες ἀρχηγοὶ μὲ ἄλλους προκοίτους εἰς ἐντάμωσίν του, καὶ ἐξεκίνησε μὲ 400 Ματωζῶους⁵⁾ ὁ Γεώργιος πρίντζιπες Ντουλγουρούκης πιστεύσας, ὡς τοῦ εἶπον, ὅτι ἔξωθεν τῆς Τριπολιτῆς 2 ὧρας ὑπῆρχον 15 χιλδ. στρατεύματα. Ἐλθὼν ὅμως ἐκεῖ, δὲν εὐρέθησαν οὔτε 2 χιλ.

1) «Νομίζω ὅτι μοῦ εἶπον ἀπὸ Ναύπλιον εἰς Πάτρας» (σημ. Ρ.Π.).

2) Τὸ περιστατικὸν αὐτὸ τὸ βεβαιώνει καὶ ὁ Rouquerville (ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστ. ἔκδ. σ', Α', 1825, σελ. 46).

3) Τὸ σημερινὸ Γύθειο.

4) Ἐννοεῖ τὰ ἔξω τοῦ Ἰσθμοῦ Μεγάλα Ντερβένια, πού εἶχαν τὸ προνόμιον νὰ τὰ φυλᾶν οἱ περικοί πληθυσμοί. Αὐτὸ ἦταν τὸ τελευταῖον Ἀρματολίκον τῆς Ρούμελης πρὸς τὸ Μοριᾶ.

5) Πεζοναῦτες.

Ταυτοχρόνως δὲ ἐξεληθόντων ἐκ Τριπολιτζᾶς τῶν Ὀθωμανῶν, τοὺς ὁποίους καὶ βλέποντες ὅλοι ἔφυγον, καὶ ἔμεινε μόνον ὁ πρίγκηψ μὲ τοὺς τετρακοσίους του, πολεμῶν δὲ καὶ ὀπισθοδρομῶν πρὸς τὸ Νεόκαστρον τοῦ ἔσκοτώθηκαν 64, ἐλαβῶθη καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὸ χέρι, τὸ ὄποιον καὶ ἐκόπη. Ἐγνώριζε δὲ τοὺς δρόμους ἀπὸ τὰ σημεῖα ἔβαλε καθ' ὁδὸν εἰς τὰ ὄρη. Ἐπῆγεν οὕτως ἕως εἰς τὸ Νεόκαστρον, ὅπου ὀρμήσαντες καὶ οἱ ἐκεῖ συναθροισθέντες Τούρκοι τῶν φρονιῶν, ἤθελον ἀπολεσθῆναι, ἐὰν δὲν ἤθελον εἶναι ἔξω αἱ μπάγκαι-κανονιέραι μὲ τὰ μπάλα-σμιδράλια, καὶ ἀνεχώρησε μὲ τὸν στόλον καὶ ἀπὸ τὸ Νεόκαστρον, βλέπων ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμμία δύναμις Πελοποννησιακή, καὶ κατέφυγεν εἰς τὸ Αἰγαῖον εἰς Πάρον. Καὶ ἐξεληθὼν ὁ Τουρκικὸς στόλος τὸν ἐκνῆγησε καὶ τὸν ἔφερε εἰς Τζεσμέ, καὶ ἐν κότερον ρωσικὸν προχώρησε πρὸς μπάλα-φουγάδες τὸν ἔκαψεν, ἀλλὰ ἔχάθη καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν κανονοβολισμὸν τῶν Τουρκικῶν πλοίων. Καὶ οὕτως ἐπέστρεψεν εἰς Πάρον, καὶ ἐκεῖθεν πέμπας διάφορα πλοῖα Ἑλληνικὰ μὲ σημαίαν ρωσικὴν ἀπέκλεισαν τὴν Ἀἴμυρον, τὴν Μυτιλήνην, τὸν κόρπον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλα μέρη. Ἔβαλε καντζελαρία εἰς δια τὰ νησία, καὶ εἰς τὰ 74, ἐπὶ τῆς εἰρήνης, ἀνεχώρησε... (κενὸ λίγων λέξεων). Ἐπροκῆρυξε ὅτι ὅστις θέλη τῶν χριστιανῶν, νὰ ἀπερᾶσῃ εἰς Ρωσίαν μὲ μέσον βασιλικόν. Ἔστειλε δὲ καὶ δύο δραγουμάνους εἰς Πελοπόννησον, οἵτινες ὑπῆγον εἰς Ναύπλιον καὶ ἔβαλον προκῆρυξιν, ὅστις ἔχει σκλαβωμένους νὰ παρουσιάσῃ νὰ τοὺς ζητήσῃ, παρουσιαζόμενοι δὲ τοὺς ἐλάμβανον, ὡς καὶ τοὺς συνουτεμένους. Ἐδόθη δὲ καὶ ἀσυδοσία εἰς Πελοπόννησον διὰ πέντε ἔτη¹⁾. Τὰ κτήματα τῶν πρωταγίων ἔγιναν δημόσια, καὶ μετὰ τὴν παύσιν τῆς ἐπαναστάσεως, ἦτοι εἰς τὰ 70, ἐστάλησαν ὁ ἀρχιερεὶς διὰ καθησυχάσιν, πολλοὶ δὲ τῶν προκρίτων ἠγόρασαν μετὰ ταῦτα τὰ κτήματά των διὰ συμβιβασμοῦ, ὡς ὁ Ζαΐμης, Κρεββατᾶς, Νοταρᾶς καὶ λοιποί. Ἀνεχώρησαν δὲ οἱ δραγουμάνοι μετὰ ἕξι μῆνας».

¹⁾ Ἀξίζει ἐδῶ νὰ βάλω κ' ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ἀπομνημ. τοῦ προύχοντα τοῦ Μοριά Π. Παπατσῶνη, πολὺτιμο γιὰ τῆς ἀγνωστῆς εἰδήσεως τοῦ δίνει (βρίσκεται στὴ συλλογὴ μου): «Οἱ χριστιανοὶ εὐήμεροῦσαν πλησίον τῶν Τούρκων μέχρι τοῦ 1769 ἔτους, ἀλλὰ ὁμιλοῦσα τῶν Ρώσων ἐνήργησεν ὥστε νὰ γίνῃ ἐπαναστάσις κατὰ τῶν Τούρκων, ἵνα δῆθεν ἀποκτήσῃν αὐτόνομον ἐλευθερίαν, δώσαντες καὶ βοήθειαν 500 Ρώσων μὲ τρία κανόνια καὶ συναχθέντες πέντε ἕως ἕξι χιλιάδων χριστιανῶν ραγιαδῶν ἐνόπλων, Μανιατῶν καὶ Πελοποννησίων, ἀρχηγουμένων (σ. τὸ χειρόγραφο. «ἀρχηγούτων») ἀπὸ τὸν Μαυρομιχάλην, πατέρα τοῦ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, τὸν Παναγιώτην Μπενάκην ἐκ Καλαμῶν, τὸν Κρεββατᾶν ἀπὸ τὸν Μυστρᾶν καὶ τὸν Ἄνδρουτῆζον Ζαΐμην, πάππον τοῦ Ἄνδρου Ζαΐμη, δυνατῶν τοῦ καιροῦ ἐκεῖνου ἐν

1) Ἡ προκῆρυξιν ἔγινε ἀπὸ τοὺς Ρώσους δραγουμάνους (ἀντιπροσώπους) γιὰ τοὺς Τούρκους αἰχμαλώτους, ποῦ ἦταν πιασμένοι καὶ θ' ἀναγκασθῶν ἀπὸ τὴν περιτομὴν (σουνέ). Ἡ ἀσυδοσία δόθηκε ἔπειτα ἀπὸ τὸν πασᾶ τοῦ Μοριά. Ὅλα αὐτὰ μετὰ τὴν ὑπογραφήν τῆς εἰρήνης τοῦ 1774.

Πελοπόννησῳ καὶ ἐν τῇ Μάνῃ, ἐστροτεύσαν, καὶ κατὰ πρῶτον κατέσφαξαν τοὺς ἐν Ἄνδρουσῃ καὶ Λεονταρίῳ Τούρκους σὺν γυναίξιν καὶ τέκνοις αὐτῶν ἐκδικούμενοι, ἐπολιόρκησαν τὴν Τριπολιτζάν, ὅπου οἱ Τούρκοι κατέφυγον (ἐν αὐτῇ) ἀπὸ τὰ διάφορα μέρη ὅπως ἀσφαλίσωσι τὰ γυναικόπαιδα αὐτῶν, καὶ διὰ πολλὰς ἡμέρας ἠνώχλουν τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἔστενοχωροῦσαν. Καὶ μετὰ παρέλευσιν ἕως 40 ἡμερῶν ἐμβῆκαν Ἄλβανοὶ ἀπὸ τὴν Στερεάν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἕως 30 χιλιάδων, καὶ ἐνωθέντες οἱ Τούρκοι ὅλοι ὁμοῦ μετ' αὐτῶν ὥρμησαν κατὰ τῶν Χριστιανῶν, καὶ οἱ μὲν 500 Ρῶσοι ἐστάθησαν καὶ ἐπολέμησαν ἀνδρείως, ὥστε οὐδεὶς ἐγλύτωσεν ἐξ αὐτῶν, σφαγέντων ὄλων παρὰ τῶν Τούρκων, οἱ δὲ Χριστιανοὶ ἔφυγον, καὶ ἐλθόντες εἰς τὰ Δερβένια¹⁾ ἔφραξαν τὰ στενά μέρη μὲ δέντρα διὰ νὰ ἐμποδίσουν πρὸς καιρὸν τοὺς Τούρκους, διὰ νὰ λάβουν καιρὸν οἱ Χριστιανοὶ νὰ φύγουν εἰς τὰ ὄρη καὶ εἰς τὴν Μάνην, καθὼς καὶ ἐγένετο. Ἄλλ' οἱ Τούρκοι ἀνοιξαν τὰ μέρη ταῦτα καὶ ἐπρόφθασαν πολλοὺς τῶν Χριστιανῶν, οἵτινες δὲν ἔλαβον τὰ ἄπλα κατὰ τῶν Τούρκων (ἐνόμιζον ὅτι προσκυνούντες νὰ γλυτώσουν), πλὴν οὐδὲν ὠφελήθησαν καὶ μετ' οὗτο, ἀλλὰ τοὺς κατέσφαξαν θηριωδῶς καὶ ἠχμαλώτισαν πλέον τῶν 30 χιλιάδων καὶ τοὺς μετέφερον εἰς τὴν Ἄλβανίαν, καὶ ἄλλους μὲν μετὰ λύτρα ἀπέλυσαν καὶ ἄλλοι ἔμειναν ἐκεῖσε διὰ παντὸς αἰχμαλῶτοι ὑπὸ τὴν θηριωδίαν τῶν Τούρκων. Ὅσοι δὲ κατέφυγον εἰς τὴν Μάνην διεσώθησαν».

Τὸ ὅτι ἡ σφαγὴ τῶν σκαφτιᾶδων σήκωσε στὸ ποδάρι τὸ Μοριά τιμὴ μεγάλη εἶναι τοῦ λαοῦ, μὰ δείχνει πῶς κ' ὁ σπόρος τῆς συνωμοσίας εἶχε ὄρμησαι, καὶ ἡ μυστικὴ συνεννόησις θὰ ἦταν προχωρημένη. Ζώντας ὁ λαὸς εἰρηνικὰ καὶ πλουτίζοντας κάτω ἀπὸ τὴν ὄχι βαρεῖα φορολογία τῶν Τούρκων (ποῦ πλουτίζανε κ' αὐτοὶ μαζί του) καὶ τὴν αὐστηρὴν προστασίαν τῶν Μοραγιάνηδων (ποῦ, μ' ὅλες τῆς κατηγορίας, αὐτοὶ εἶχαν φέρεῖ τὸ λαὸ σ' ἓνα βαθμὸ ὄρμησι νὰ συλλογιστῇ τὴν λευτεριά του) ἄρχιζε νὰ τρέφῃ ὄνειρα πατριωτικὰ κοινὰ μὲ τῶν προυχόντων τὰ ὄνειρα²⁾.

Πεῖδ σωστὸ λοιπὸν εἶναι, μοῦ φαίνεται, τὸ κίνημα τοῦ Ὁρλώφ νὰ τὸ ποῦμε κίνημα πατριωτικὸ τῶν προυχόντων, ὅσο γιὰ τὸ Μοριά. Ἀπὸ ἓνα ἐπιτάφιο λόγο τοῦ Θεοδ. Π. Δηλιγιάννη στὸ νεκρὸ τοῦ θειοῦ του στρατηγοῦ Κανέλλου παίρνω αὐτὸ τὸ κομμάτι: «Ὁ πρὸς πατρὸς θεῖος τοῦ Ἀσημάκη Ζαΐμη, ὁ θεῖος τοῦ πατρὸς τοῦ Κανέλλου Δηλιγιάννη, ὁ πάππος τοῦ Παναγιώτου Κρεββατᾶ, ὁ θεῖος τοῦ Πανούτσου Νοταρᾶ ἀπεκεφαλίσθησαν κατὰ τὸ 1764, ὁ δὲ μητροπολίτης Λακεδαιμόνος Ἀνανίας πρὸ τῆς Ἁγίας Τραπέζης ἐν Μυστρᾷ, προσευχόμενος, ἐκρεουργήθη ἀνηλεῶς κατὰ τὸ 1764 (σ. γρ. 1767). Ἀλλὰ μετὰ πέντε ἔτη ὁ Ἄνδρουτῆζος Ζαΐμης, ὁ Μπενάκης, ὁ Κρεββατᾶς, ὁ Ζαρνάτας Νεό-

1) Τὸ περίφημο Μαρκυκάμπι ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ Λονταρίου πρὸς τὴν Καλαμάτα.
2) Κι' ὁ ἀφοπλισμὸς, ποῦ ἀμέσως μετὰ τῶν Ἀρβανιτῶν τὸ φτάσιμο διατάχθηκε, δείχνει, μαζί μετὰ τὴν προθυμίαν τοῦ λαοῦ νὰ σηκωθῇ, πῶς ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς (Α', σ. 9) «ἐκινδύνεον νὰ ἀπολεσθῶσι σωματικῶς καὶ θρησκευτικῶς ἐκ τῆς ἀπανθρώπου τυραννίας, τῆς πολυειδοῦς φορολογίας, κ.λ.π.» εἶναι ἀψυχολόγητα. Ὁ λαὸς σηκώνεται, ἅμα ἀρχίζει νὰ νοιώθῃ χαλαρὰ τὰ σίδερα τῆς σκλαβιάς του κλπ..

φντος Δηλιγιάννης, ο Σισίνης, ο Λόντος, ο Νοταράς ήγειραν τον αγώνα του 1769¹⁾. Ο αγών ούτος απέτυχε, και τούτων οι μὲν διεσώθησαν ἐν Ρωσσίᾳ, οἱ δέ, ἐν οἷς και ὁ μεγαλεπήβολος και ἀπίθτος Ἀνδρουτσοῦ Ζαΐμης, Μωραγιάνης τῆς Πελοποννήσου (!), ἔπεσαν ὑπὸ τὴν τουρκικὴν ρομφαίαν». Κ' ἔτσι προχωρεῖ ὁ ὕμνος πρὸς τῆς ὑπηρεσίες τῶν προυχόντων τοῦ Μοριᾶ, μὰ δικίος ὕμνος. Μ' ὄλον αὐτὸν τὸν κατάλογο, φαίνεται πὼς ὑπάρχανε και προύχοντες, ποὺ δὲ συμφωνῆσαν ἀπ' ἀρχῆς στὸ κίνημα και τὸ σκοπὸ του, βλέποντας τὴ λιγιστὴ δύναμη τῆ Ρωσσικῆ, ποὺ εἶχε ἔρθει βοήθεια. Ἔχουμε λοιπὸν εἰδήσεις και γιὰ τὸν Κρεββατᾶ και γιὰ τὸν Κοπανίτσα, πὼς φροντίσανε νὰ φέρωνται φιλάνθρωπα πρὸς τοὺς Τούρκους. Ὁ Κοπανίτσα μάλιστα ἔχασε τὴ ζωὴ του ἀπὸ τοὺς ξαγριεμένους ἐπαναστάτες²⁾. Ἔχουμε ὁμως και κάποιο μέτρο γιὰ νὰ κρίνουμε τῶν προυχόντων τὴ διαγωγή κατὰ τὰ Ὁρλωφικὰ ὅσοι ἀφήσανε τὸν τόπο τους, κι' ἀργότερα γυρίσανε μὲ τὴν ἀμνηστία ποὺ δόθηκε³⁾ χωρὶς ἄλλο αὐτοὶ ἦτανε μπασμένοι στὸ κίνημα ὅσο γιὰ τὸν Ἀντροῦτσο Ζαΐμη, αὐτὸς ἔφυγε στὰ Ἐφτάνησα, κι' ἔμειν' ἐκεῖ δώδεκα χρόνια, και μοναχὰ στὰ 1789 ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ τοῦκοψε τὸ κεφάλι («Αἰῶν» 10 Γεν. 1847⁴⁾. Ἀνάμεσα στοὺς προύχοντες συνενόχους Ντεληγιάννης προύχοντας δὲ φαίνεται νὰ λαβαίνη μέρος στὸ κίνημα οὔτε ὁ Παλαμιίδης, οὔτε ὁ Παπατσώνης, μὰ οὔτε κι' ὁ Θ. Π. Δηλιγιάννης κάνουνε λόγο. Ἡ φανερὴ ἀκμὴ τοῦ γέρο-Γιάννη πέφτει σὲ χρόνια ὑστερότερα, ὁμως τῆς Καρύταινας ἡ ἀποχὴ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶχε αἰτία τῶν προυχόντων τῆς τὴν ἐπιρροή.

Ἄν ἔχω ἐδῶ σκοπὸ νὰ γράψω τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς συφορᾶς. Λίγα ἀκόμα σημεῖα θὰ ξητάσω. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Ἀρβανιτῶν δὲ σημαίνει πὼς τὸ κίνημα εἶχε ἀποδειχτὴ δύσκολο στὴν καταστολή του, ἀφοῦ οἱ Ἀρβανίτες ἴσα ἴσα προφτάσαν ἀπάνου στὸ κίνημα και βάλανε μαχαῖρι. Τ' ἄκουσμα μοναχὰ τοῦ κινήματος μεγαλωμένο τρόμαξε τὸ Σουλτᾶνο. Ἐπειτα, ἔχουμε κι' ἄλλη ὑπόψια ὁ Σουλτᾶνος ἅμα τὰ πιστὰ του στρατέματα εἶχανε λουφέδες νὰ λαβαίνουν, ἀφορμὴ ζητοῦσε και παρακαλοῦσε νὰ τὰ βάλη νὰ βοσκῆσουνε και νὰ παχύνουνε σὲ μιὰν ἀπὸ τῆς πλούσιες χώρες τοῦ κράτους του. Φτάνοντας στὸ Μοριᾶ τὰ κοπάδια αὐτὰ τ' ἀγριεμένα, μικρὴ βρῆκαν ἀντίσταση, και σ' αὐτὸ εἶναι σύμφωνοι ὅλοι ὅσοι γράψαν⁵⁾. Ὁμως, ὁ ἴδιος ὁ ἄταχος στρατὸς ποὺ

1) Ὁ Μιχ. Χ. Οἰκονόμου στὴν ἱστορία του, σελ. 31, ἔχει πλουσιώτερο κατάλογο.

2) Προφορ. παραδόσεις ἀξιοπίστες ἀπὸ τὸ Δ. Δημητρακάκη. Περιοδ. «Μαλεβός», 1923. σελ. 120.

3) Ἡ πρώτη ἀμνηστία δόθηκε κατὰ τὰ 1779, χρόνο τῆς καταστροφῆς τῶν Ἀρβανιτῶν. Ἀπ' αὐτὴ ἔξαιρεθῆκανε μονάχα 17 ἐκτὸς τῶν 17 ἐκεῖνων ὅπου ἐστάθησαν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἐνώσεως τῶν Μοραῖτῶν μετὰ τῶν Ρουσσῶν» (βλ. σελ. 316 τοῦ βιβλίου: «Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ρωσσίας και τῆς Ὀθωμανικῆς Πόρτας», Βενετία, Δ', 1770). Οἱ ἀμνηστεμένοι αὐτοὶ 17, ἀφοῦ ἦταν ὅλοι Μοραῖτες, εἶναι πολὺ λίγοι, κι' ἀπ' αὐτὸ φαίνεται πὼς στὸν Ὁρλωφικὸν ἀγῶνα δὲν εἶχανε λάβει μέρος ὅλες οἱ ἐπαρχίαι τοῦ Μοριᾶ.

4) Βλ. και Γούδα «Βίοι Παράλληλοι» 5', σ. 341.

5) Πειὸ κάτω θὰ μιλήσω χωριστὰ γιὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἀρβανιτῶν.

εἶχανε στρατολογήσει οἱ Ρῶσοι, πρῶτοι οἱ Μανιάτες, τοὺς προλάβανε στὴν ἀρπαγὴ. Σημειώματα χειρόγραφα, ποὺ σωθῆκαν ἀπὸ τότε, φυλάξανε τὸ θρηνο τοῦ ἀνυπεράσπιστου λαοῦ. Οἱ Ἀρβανίτες ὕστερα ἀποτελειῶσαν τὸ κακό. Τ' ἀλύπητο διαγούμισμα τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἔργο Μανιάτικο¹⁾, μὰ τοὺς Μανιάτες τοὺς βοηθοῦσε κ' ἕνας μέγας ἀριθμὸς ἀπὸ βουνίσσιους στὴν ἀρπαγὴ (μᾶς βεβαιώνει ὁ Choiseul-Gouffier στὸ ταξίδι του (τόμ. Β', σελ. 4—10). Σ' αὐτοὺς μέσα τάχα πρέπει νὰ ἐννοήσουμε και Κλέφτες Μοραῖτες; Ἡ ἴδια Ρωσσικὴ πηγὴ (πειὸ πάνου σημ. β'), βεβαιώνει πὼς, καθὼς προχωροῦσε τὸ Ἑλληνορωσσικὸ σῶμα, τέλη τοῦ Φλεβάρη, στὸν Πασσαβά, παρουσιαστῆκαν κ' Ἑλληνες ὀπλαρχηγοὶ (σ. Κάποι τῶν προυχόντων ἢ Κλέφτες;), κ' ἔτσι τὸ μικρὸ τους σῶμα γίνηκε ὡς 1200 ἄντρες. Φτάνοντας στὴν Τριπολιτσά, ὁ χαλασμὸς αὐτοῦ τοῦ σώματος στάθηκε πολὺ εἰκόλος. Ὁ Finlay στὴν ἱστορία του γράφει γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Τριπολιτσᾶς; πὼς τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἑλληνορωσσικοῦ σώματος ἦτανε χωριατιὰ μισοαρματωμένη, 400 Ρῶσοι και περίπου 4 χιλ. Ἑλληνες ἄταχοι και μισογυμνασμένοι (ἐκδ. α', τ. Α', σελ. 313²⁾). Οἱ Ἑλληνες μικρὴ ἀντίσταση κάμαν, και τὸ περισσότερο μέρος δοθήκανε στὴ φευγάλα. Οἱ Ρῶσοι πολεμήσανε γενναῖα, και νὰ πῆ κανεῖς, ὅλοι ὡς τὸν τελευταῖο σκοτωθῆκαν. Ὡς τρεῖς χιλιάδες Ἑλληνες σφαγῆκαν κατὰ τὴ φευγάλα τους³⁾. Καταστροφὲς μεγάλες γίναν ἀπὸ τοὺς Ἀρβανίτες στὴν Πάτρα⁴⁾, Ἡλεία, Βοστίτσα, Καλάβρυτα⁵⁾, Ἀντροῦσα, Ἀρκαδιὰ (Κυπαρισσία), και γενικὰ δὲν περιγράφεται ἡ καταστροφὴ τοῦ μεσηβρινοῦ Μοριᾶ.

Ἐδῶ τώρα μένει ἕνα σημάδι δύσκολο νὰ φωτιστῆ. Ποῦ εἶναι οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ κατὰ τὸν ἀγῶνα και τὸν κίντυνο θανάτου ποῦ ἔτρεξε ὁ τόπος τους; Ποῦ εἶναι ἡ παρουσία τους ἢ ἀντριχὴ; Βέβαια δὲ μποροῦμε νὰ τοὺς τοποθετήσουμε ἀνάμεσα στ' ἀνάκατο κοπάδι, ποῦ πῆρε τὸ φύσημά του κι' ἄφησε τοὺς Ρῶσσοις μοναχοῦς. Ὁ Ρ. Παλαμιίδης (στὸ γνωστὸ σημεῖωμά του) τίποτε δὲ γράφει. Ὁ Μιχ. Οἰκονόμου (σελ. 32) γράφει πὼς ὁ περιφημὸς δεσπότης Ἀνανίας, κατηχητὴς τῆς συνωμοσίας, ἔκρυβε τὸν Κωσταντὴ Κολοκοτρώνη και τὸ Ζαχαριᾶ νεαρὸ τότε καπετᾶνο⁶⁾. Ποῦ βρίσκεται λοιπὸν ὁ Κ. Κολοκοτρώνης κατὰ τὸν ἀγῶνα τριγύρω στὴν Τριπολιτσά, και ποῦ εἶναι οἱ ἄλλοι Κλέφτες, ποῦ ὁ Φραντζῆς φαντάζεται ἀπ' αὐτοὺς γεμάτο τὸ Μοριᾶ ὡς τὰ 1769; Καθὼς εἶπα λίγο πρωτύτερα, μέσ' τὸ σινάφι τῶν ἀτάχτων Κλέφτες δὲ μποροῦσανε νὰ βρισκωνται. Οἱ Κάποι τῶν προυχόντων, ἐνωμένοι μὲ τοὺς

1) Και Ρωσσικὴ πηγὴ βεβαιώνει τῆς ἀπερίγραφτες ἀρπαγῆς τῶν Μανιατῶν στὸ Μυστρᾶ. Περιοδ. «Παρνασσός» Γ', 1879, σελ. 38. Τὸ ἴδιο κι' ὁ Rouqueville στὴν ἱστορία του (ἐκδ. α', Α', σελ. 46).

2) Ἀπ' αὐτοὺς οἱ περισσότεροι ἦτανε Μανιάτες.

3) Ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῆς Τριπολιτσᾶς και τοὺς Ἀρβανίτες, ποὺ εἶχανε φτάσει.

4) Βλ. τὴν περιγραφὴ τους στὸ ταξίδι τοῦ Hobhouse (Α', 1813, σελ. 217).

5) Τότε σκοτώθηκε στὰ Καλάβρυτα ὁ Ἀντώνης Πετμεζᾶς, και στὴν Κορινθία ὁ Γιώργης Πετμεζᾶς (ὅπου θὰ ὑπηρετοῦσε Κάπος), κατὰ τῆς χειρόγρ. σημ. τῆς οἰκογένειας.

6) Ἄν ὁ Ζαχαριᾶς γεννῆθηκε στὰ 1759, στὰ 1769 θὰ ἦταν 11 χρονῶν παιδί.

Κλέφτες, ίσως, τῆς κάθε ἐπαρχίας, μπορεῖ νὰ μείναμε καὶ νὰ φυλάξανε τὸν τόπο τους, καὶ νὰ χτυπήσανε τοὺς Τούρκους τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ τὸ μέρος ποῦ μπορεῖ νὰ παίξανε σὲ καμιά πηγή δὲ μαρτυριέται· καὶ πάλι ὅμως, σ' ὅσες βου- νίστιες ἐπαρχίες χαλαστῆκαν, ὅπως τὰ Καλάβρυτα, τὸ στοιχείο τὸ πολεμικὸ θά- λαβε κάποιο μέρος. Ἀπὸ καπετάνους δυὸ Πετμεξαῖοι μόνοι ἀναφέρονται σκο- τωμένοι, ὁ ἓνας σ' ἄλλη ἐπαρχία, ποῦ σημαίνει, ἐκεῖ ὡς Κάπος θὰ ὑπηρετοῦσε. Μιά κάποια μαρτυρία, πολὺ ὑστερόχρονη, μαρτυρία κληρικῶν ἀπὸ κείνους ποῦ νομίζαν κάθε πατριωτικὸ κίνημα ὡς ἀσέβεια κατὰ τοῦ θεοῦ—γιατὶ ὁ θεὸς προστάζει νὰ πείθωνται ὅλοι στοὺς ἄρχοντες—κάνει λόγο ἀόριστο γιὰ «ὄπλαρχ- ηγούς»· ὄπλαρχηγοὶ ὅμως ἦταν κ' οἱ Μανιάτες, ποῦ λάβανε μέρος στὸ κί- νημα, ἦταν κ' οἱ Κάποι, καὶ γενικὰ οἱ στρατιωτικοὶ ἄρχηγοί, ἀνάμεσα σ' αὐ- τοὺς κι' ὅσοι ἤρθανε Μοραῖτες μετὰ τοὺς Ρώσους: «Καθὼς διηγοῦνται οἱ πα- λαιοί, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ὄπλαρχηγοὶ ἐσηκώθησαν ἐν καιρῷ Ὁρλώφ, ἄρχηγού τῆς Ρωσσίας, καὶ τί ἔκαμαν; Τίποτε ἄλλο, παρὰ ἀφανισμόν τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ ἐρήμωσιν τῆς πατρίδος των»¹⁾.

Γιὰ τὸν Κόλια Πλαπούτα, βεβαιώνει ἀνώνυμος βιογράφος του (ἐφημ. «Ἀυγή», Ἀθήνα, 13 Ἰουλ. 1864, κι' αὐτὸς εἶναι ὁ Φαλέξ) πὼς ἔλαβε μέρος στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1769· ἐγὼ δὲν τὸ πιστεύω. Ἀφοῦ εἶτανε Κάπος σ' ὅλη τὴ ζωὴ του στὴν Καρύταινα, ἔπρεπε νὰ λάβῃ μέρος πρώτα ἢ ἐπαρχία του²⁾, καὶ τότε μάλιστα. Γιὰ τὸν Κωστ. Θ. Κολοκοτρώνη γράφει ὁ Σπηλιάδης (τ. Α', σελ. 561 σημ.): «Αὐτὸς ὕψωσε τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας τὸ 1769, καὶ διασωθεὶς ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τῆς Πελοπον. ἐφυλάχθη εἰς τὰ ὄρη τῆς πα- τριδος του». Νὰ ὅμως τί γράφει ὁ ἀστυερὸς καὶ τίμιος Φλέσσας: «...Τὰ δὲ περὶ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ Ἀναγνώστου Κολοκοτρώνη γραφέντα ἐν τισὶν ἱστορίαις εἰσὶν ἀνακριβῆ, διότι οὗτοι, κατέχοντες τὸ χωρίον Σηλύμες, δὲν ἀνεμίχθησαν εἰς τὴν κατὰ τῶν Τούρκων ἐπανάστασιν τοῦ 1770, οὔτε ἐσπευ- σαν εἰς βοήθειαν τοῦ Ἀντωνίου Ψαροῦ, μαχομένου μετὰ τῶν εὐαρίθμων Ἑλ- ληνορώσων ἔξω τῆς Τριπόλεως κατὰ δεκαπλασίας καλῶς ὀργανωμένης Τουρ- κικῆς στρατιᾶς»³⁾. Ἡ μαρτυρία τοῦ Φλέσσα εἶναι πολύτιμη. Ἡ Καρύταινα δὲν ἔλαβε μέρος, καὶ γι' αὐτὸ οὔτε καταστράφηκε· μὰ κ' οἱ προύχοντές της μέ- ρος δὲ λάβανε, Ντεληγιανναῖοι εἶτε ἄλλοι· ὅλοι ὅσοι γράψανε, λόγο δὲν κά- νουνε γι' αὐτούς. Ἔτσι κ' οἱ ὄπλαρχηγοὶ τῆς ἐπαρχίας, Κλέφτες ἢ Κάποι, δὲν κινήθησαν· ὁ Κόλιας καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν ἑξακολουθοῦσε νὰ μένῃ Κάπος, ἀτιμώρητος, μὰ κι' ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης, μαζί μετὰ τὸ σῶμα του βέβαια, ἀγγατεῦον ἀπὸ τῆς Σηλύμνας τὰ ψηλῶματα μὴν κάμουν καταπάνου οἱ Τούρ- κοι, δείχνοντας μετὰ τὴν παρουσία τους τ' ἀμέτοχο τῆς ἐπαρχίας. Κλεφτουριά λοιπόν, ποῦ ν' ἄξιζε αὐτὸ τ' ὄνομα, δὲν εἶχε ἀκόμα στὸ Μοριᾶ σηματοστῆ.

1) Ι. Παπαδοπούλου «Σύνταγμα ἱερογραφικόν», Ἀθήνα, 1841, σ. 237. Ὁ συγγρ. φαντάζεται πὼς οἱ ὄπλαρχηγοὶ ἦταν οἱ αἰτίοι τοῦ κινήματος.

2) Μιὰ μοναχὰ στοματικὴ παράδοση ὑπάρχει, πὼς σηκώθηκε κ' ἡ Καρύταινα, τοῦ Ἡλία Στρούμπου ἀπὸ τὴν Ἀλαγωνία. (Κ. Σάββα «Τουρκοκρ. Ἑλλάς» σελ. 503 σημ.).

3) Κ. Ι. Φλέσσα ἱστορία, περὶ πάνου σελ. 28.

Κλέφτες, σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη ἐποχῇ, ὅπου ὑπάρχανε, τὸ δεῖξαν μετὰ τ' ὄνομα καὶ τὰ ἔργα τους, καθὼς στὴ Ρούμελη (Σάββα «Τουρκοκρ. Ἑλλάς» σ. 486 κ.π.).

Ὁ Τ. Καντηλώρος (σελ. 73) τὴν ἀπουσία τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Παναγιώταρου ἀπὸ τὸν ὄλον ἀγῶνα τοῦ Μοριᾶ τὴν ξηγάει πὼς μπο- ρεῖ νὰ ἦτανε δυσσαρεστημένοι, γιατί ἡ ἀρχηγία τῆς ἐκστρατείας εἶχε ἀνατεθῆ στὸ ναυτικὸ Ψαρὸ κλπ.¹⁾. Ὅσο γιὰ τοὺς ἐπίσημους Μανιάτες, ποῦ δὲ φαίνον- ται κι' αὐτοί, καὶ ποῦ ὁ Τ. Κ. τὴν ἀπουσία τους τὴν ξηγάει μετὰ τὸν ἴδιο λόγο, ἄλλη ἦταν ἡ αἰτία ἢ ἀληθινή, καὶ σ' αὐτὸ κόπος δὲ χρειάζεται νὰ τὴν ξηγήσῃ κανεὶς· ἔφτανε πὼς οἱ Μαυρομιχαλαῖοι εἶχανε λάβει μέρος δυνατὸ στὸ κίνημα, γιὰ νὰ μείνουν οἱ ἄλλες ἀντίθετες οἰκογένειες τραβηγμένες· κάθε ἐπίσημη οἰ- κογένεια Μανιάτικη—ἀφοῦ ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη ἦτανε σ' ἄπαντον πόλεμο— φρόντιζε νὰ κἀνῃ τ' ἀντίθετο ἀπὸ τῆς ἄλλης. Ἴσως ὅμως ἡ ἀποχὴ τους ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ Ὁρλώφ μπορεῖ νὰ ξηγηθῆ κι' ἀπ' ἄλλο λόγο· βλέποντας δηλ. ὄλο τὸ λαὸ τῆς Μάνης ξετραχηλισμένο σ' ἀρπαγὲς καὶ τόσες ἄλλες καταστρο- φές, φυλαχτήκανε νὰ ἐκθέσουν τὸν ἑαυτό τους.

Γιὰ τὸν πατέρα τοῦ Κωσταντῆ, τὸ Γιάννη Κολοκοτρώνη, ὁ ἔγγονός του Θεοδωράκης βεβαιώνει πὼς ἔλαβε μεγάλο μέρος καὶ σκότωσε πολλοὺς Τούρ- κους, καὶ οἱ Τούρκοι ἐζητοῦσαν νὰ τὸν ἐκδικηθοῦν. Μίαν ἡμέραν ἐπαρῶταρ- εεύθη καὶ ἐπῆγεν εἰς τὸ Νησί· ἐκεῖ τὸν ἐπρόδοσαν, καὶ ἀπ' ἐκεῖ τὸν ἐπῆραν οἱ Ἀντρουσιανοί, καὶ ἀφοῦ τοῦ ἔκοψαν τὰ ποδάρια καὶ τὰ χέρια, ἔπειτα τὸν ἐκρέ- μασαν» (βλ. διάλογο Κολίνου μετὰ τὸν πατέρα του Θεοδ., Φιλήμονα ἱστ. Ἑλλην. Ἐπαν. τ. Γ', σελ. 412²⁾). Πεῖδὲ κάτου βεβαιώνει ὁ Θεοδ. πὼς πῆγε ὁ ἴδιος κ' εἶδε τὸν τόπο τῆς κρεμάλας, κ' οἱ χωριάτες βεβαιώσαν πὼς εἶχαν ἀκουστὸ τὸ πρῶμα ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Λοιπόν, ἐνῶ ὁ Κωσταντῆς εἶχε μείνει ἀμέτοχος, ὁ πατέ- ρας του Γιάννης «ἔλαβε μεγάλο μέρος καὶ σκότωσε πολλοὺς Τούρκους». Πράματα παράξενα κι' ἀνεξήγητα, γυῖος καὶ πατέρας ἔτσι νὰ χωρίζονται. Εἶ- δατε ὅμως πεῖδὲ πάνου τὸ σωστό· κι' ὁ Γιάννης Κολοκοτρώνης κανένα μέρος μικρὸ ἢ μεγάλο δὲν εἶχε λάβει, οὔτε πολλοὺς ἢ λίγους Τούρκους εἶχε σκοτώ-

1) Ὁ Τ. Καντηλώρος, ἐνῶ στὴ σελ. 73 παρασταίνει τὸν Κωστ. Κολοκοτρώνη ν' ἀπέχη ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα, στὴ σελ. 71 τὸν παρασταίνει νὰ λαβαίνη μέρος, καὶ στηρίζεται σὲ πλαστὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, ὅπου βρίσκεται καὶ τὸ τετράστιχο: «Πασσᾶς μὴν ἔρθῃ στὸ Μοριᾶ, μὴδὲ κανεὶς βεζίρης—πασσᾶς λογιέται ὁ Κωσταντῆς, Μπενάκης μουσελίμης... (δηλ. ἀρχηγὸς διορίζεται ὁ Κ. Κολοκοτρώνης, ἀπὸ τὸ τραγοῦδι)—καὶ ὁ Γιαννάκης Κρεβ- βατᾶς κατῆς γιὰ νὰ τοὺς κρένη (τιμὴ κι' αὐτὴ ποῦ κάνει τὸ ψεύτικο τραγοῦδι στὸν Κρεββατᾶ).—Κι' ὁ βασιλιάς σὰν τ' ἀκουσε πολὺ τοῦ κακοφάνη—ἔφτὰ *ζατόρους* ἔστειλε νὰ πᾶνε τὰ φερμάνια...». Καὶ παρακάτω *χαμοζάτορας*, δυὸ λέξεις ποῦ δὲν ὑπάρχανε ποτέ, οὔτε τούρκικες οὔτε σλαβικές. Ζατόρους ὁ ἀγράμματος γέρος ποῦ ἐφτεῖασε τὸ ψεύ- τικο τραγοῦδι ἔλεγε τοὺς *Ζατόρους*—ταχυδρόμους καβαλλάρηδες· ὁ ἀρχηγὸς τους Τα- τάραγας. Ἔτσι τὸ «χαμοζάτορας» εἶναι κατασκευάσμα ψεύτικο κι' αὐτό, ποῦ θέλει νὰ πῆ τὸν ἀρχηγὸ τῶν ζατόρων. Πὼς φαντάστηκε τὴ λέξη ὁ ψευτοποιητῆς εἶναι μυστήριον.

2) Ὁ Θ. Κολ. στὴν Αὐτοβιογρ. του (σελ. 4) ἔγραψε μοναχὰ πὼς ὁ πάππος του «ἐκρεμάσθη εἰς τὴν Ἀνδρούσαν». Τώρα, γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ μικροῦ του γυῖου Κολί- νου, ἀποφάσισε νὰ πῆ καὶ κάτῃ ἄλλο ἀκόμα, κ' ἔπλασε τὴν ψευτιά τοῦ ἡρωικοῦ θανά- του τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη.

σει, αλλά σκοτώθηκε τρώγοντας και πίνοντας στο σπίτι φίλου του Τούρκου— πού θα πή μ' όλους τους Τούρκους τάχε καλά, και λόγο δεν είχε να φυλάγεται, αφού δεν είχε λάβει μέρος στον Ὀρλωφικὸν ἀγῶνα τοῦ Μοριᾶ κατὰ τῶν Τούρκων· ἔτσι καὶ ἡ ἀποχὴ τοῦ Κωσταντῆ εἶναι σύμφωνη μὲ τοῦ πατέρα του Γιάννη τῆ στάση τῆ φιλικῆ πρὸς τοὺς Τούρκους. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Γρηγοριάδη δόξει τῆ μάχη 20 τοῦ Μαγιοῦ 1770, δηλ. κατάμεσα στὴν ἐπανάσταση τὴν Ὀρλωφικὴ· τὸ ἴδιο χειρόγρ. φαίνεται ὑπερβολικὸ σ' ἓνα μοναχὰ σημεῖο, στὸν ἀριθμὸ τῶν παληκαριῶν πού εἶχε μαζί του ὁ Γιάννης, 62 ὄλα! Ἄφου ἦταν φίλος τῶν Τούρκων—ὡς Κάπος βέβαια, κι' ὄχι ὡς Κλέφτης—τί χρειάζεταν τόσο μεγάλο σῶμα νὰ τὸ κουβαλᾷ στοῦ Κούρταγα τὸ σπίτι, στὸ χωριὸ Δραγουμάνου τῆς Ὀλυμπίας; Ἡ ὑποψία μου μὲ κάνει νὰ ὑποθέσω πὼς ὁ Γιάννης Κολοκοτρ. δὲν ἦταν ἐχθρὸς, ἀλλὰ σύμμαχος τῶν Τούρκων, καὶ μοναχὰ ὡς Κάπος κάποιος ἐπαρχίας θὰ μποροῦσε νάχη τόση ἐμπιστοσύνη. Καὶ τοῦ γυιοῦ του ὅμως Κωσταντῆ ἡ στάση ἢ θεαματικὴ ἀπάνου ἀπ' τὴ Σηλύμνα φαίνεται κι' αὐτὴ ὑποφτη, δηλ. φιλικὴ στοὺς Τούρκους. Ὁ Γρηγοριάδης εἶναι θερμὸς θαμαστής τῶν Κολοκοτρωναίων, λοιπὸν καὶ ἡ μαρτυρία του ἀξιόπιστη, ἀφου μάλιστα εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση, πού τὴ βρῆκε ὁ Θεοδ. Κολ. στοὺς χωριάτες τῆς Ἄντρούσας ἀκόμα ζωντανή, κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης (τότε, ὑποθέτω, θὰ πῆγε ἐπὶ τόπου ὁ Γέρος καὶ θὰ ξέτασε). Κόψανε λοιπὸν οἱ Τούρκοι χέρια καὶ πόδια τοῦ Γιάννη, καὶ κρεμάλα ὕστερα· σ' αὐτὰ συμφωνᾶνε καὶ οἱ δυὸ μαρτυρίες, ἡ γραφτὴ τοῦ Γρηγορ. καὶ ἡ προφορικὴ τοῦ Θεοδωράκη. Μένει μιὰ μόνη διαφορὰ, μεγάλη καὶ σημαντικὴ· ὁ Γρηγ. βεβαιώνει πὼς ὁ θάνατος τοῦ Γιάννη συνέβηκε μὲ προδοσίαν, μέσα στὸ σπίτι τοῦ Κούρταγα¹⁾, ἐνῶ ἡ προφορικὴ τοῦ Θεοδωράκη βεβαιώνει τ' ἀνάποδο, πὼς ὁ Γιάννης «μίαν ἡμέραν ἐπαραθαυρεῦθη καὶ ἐπῆγεν εἰς τὸ Νησί...» κ' ἐκεῖ πιάστηκε ζωντανὸς κλπ. Λοιπὸν, ἄνθρωπος πού πολεμοῦσε καὶ Τούρκους σκότωνε, μπιστευτῆκε καὶ πῆγε στὴ χώρα τοῦ Νησιοῦ... Ἡ πολὺ κουτὸς θὰ ἦταν ὁ Γιάννης, ἢ ψεύτης αὐτὸς πού παρασταίνει τὸ Γιάννη τόσο κουτό.

1) Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (στὴν ἴδια σελ., τοῦ Φιλῆμ.) περιγράφει τὸν παλιὸ γενάρχη Δῆμον νὰ πολεμᾷ τοὺς Τούρκους, στοῦ Ντάρα τὸν παλιόπυργο, κατὰ τὴν εἰσβολὴ τους στὸ Μοριᾶ. Κοπιᾶστε τώρα νὰ βρῆτε τὴν ἀλήθεια. Πολὺ στενόχωρη εἶναι ἡ θέση τοῦ μελετητῆ, ἅμα ἔχη μπροστά του τέτοιες ὑποφτες, δίβουλες, ἀνάξιες μαρτυρίες ἀπὸ στόμα, πού κάθε Ἕλληνας πρέπει σεβαστὸ νὰ τὸ νομίζει.

B'

Ἄρβανῖτες στὸ Μοριᾶ.—Τυραννικὴ περίοδο τῆς παρουσίας τους.—Ἀπόφαση τῆς καταστροφῆς τους.—Φτάνει ὁ περιφημὸς Χασάν-πασσᾶς.—Ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ κατατρεγμοῦ τους.—Πόλεμος τριγύρω στὴ Τριπολιτσά.—Βοήθεια τῶν Κλεφτῶν.

Τὰ κακὰ πού τράβηξε ὁ Μοριᾶς, ὅσα χρόνια μείναν οἱ Ἄρβανῖτες ἐκεῖ, τὰ περιγράφει ἓνα παλιὸ βιβλίον¹⁾: «Εἰς τὸν Μορέα ἦτο μία ἀθλιωτάτη ἀναρχία· μήτε οἱ ἐξουσιασταὶ Τούρκοι ἤμποροῦσαν νὰ χαλινώσουν τὴν ὁρμὴν τῶν Ἄρβανιτῶν, ὅπου ἔμειναν εἰς ἐκείνον τὸν τόπον, καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσουν νὰ ἔλθουν εἰς τὸ στράτευμα τοῦ βεζίρη²⁾, ὡσὰν νὰ ἦτον ὠφελιμώτερον ἢ χερσίνης τοῦ Μορέως νὰ μείνῃ ὑποκειμένη εἰς τὰς ἐπιβουλὰς τῶν ἐχθρῶν παρὰ εἰς τὸ στόμα τῆς σκληρᾶς φιλαργυρίας καὶ εἰς τοὺς ὄνυχας ἐκείνων τῶν θηριοκαρδιῶν ἀνθρώπων. Μανθάνοντας ἡ Ὀθωμανικὴ Πόρτα τὰς τόσας ἀτοπίας καὶ τὰ μεγάλα κακὰ ἐκείνου τοῦ τόπου, διὰ τὰ ὅποια παραιτοῦσαν τὴν πατρικὴν γῆν οἱ Γραικοὶ τοῦ Μορέως ἐρχόμενοι εἰς ἄλλους τόπους, ἐστοχάσθη νὰ εὗρῃ τὴν θεραπείαν. Ἐκεῖνος ὁ τόπος ἦτον, διὰ νὰ εἰπῶ ἔτι, ἡ ἀποθήκη πολλῶν νήσων πλησίον, ὡσὰν ὅπου ἡ γῆ τοῦ Μορέως εἶναι εὐκαρπεστάτη, καὶ πλουσιωτάτη, ἀγκαλὰ καὶ νὰ μὴ γεωργοῦνται ὅλες ἐκεῖνες οἱ πεδιάδες, καὶ οἱ καρποί του ἦτον ὡσὰν μία μεταλλεία, ὅπου ἔδιδε τὸν τρόπον εἰς τοὺς κατοικοῦντας νὰ πληρώνουν τὰ βαρύτερα δοσίματα καὶ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ὑπηρετῶν του.» Ἐστειλε λοιπὸν ἐκεῖ ὁ Ὀθωμανικὸς μονάρχης ὄχι ἓνα, ἀλλὰ πολλοὺς πασσάδες, καὶ ἔκαμε νὰ κηρύξουν εἰς ὄλον τὸν Μορέα ἓνα φερμάνι, μὲ τὸ ὅποιον ἔδιδε συγχώρησιν κοινῶς εἰς ὄλους τοὺς Γραικοὺς τοῦ Μορέως, ἐκτὸς τῶν 17 ἐκείνων ὅπου ἐστάθησαν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἐνώσεως τῶν Μοραιτῶν μετὰ τῶν Ρουσσῶν, ὅταν αὐτοὶ οἱ Ροῦσσοι ἦλθαν διὰ νὰ ἀποκτήσουν τὸν Μορέα, ὅθεν πολλοὶ ἐμπιστευόμενοι εἰς τὸ βασιλικὸν πρόσταγμα ἐγύρισαν εἰς τὰ ὀσπίτιά των». Ἐνα ἀπὸ τὰ σπάνια χειρόγρ. σημειώματα, σχετικὸ μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἄρβανιτῶν, βρίσκω στὸ περιὸδ. «Νέος Ἑλληνομν.» Ζ', 1910, σελ. 269: «1770 Μαρτ. 25, ἐφυλάκωσαν εἰς τὰ Τρίκαλα τοὺς γέροντας καὶ ἐβγῆκαν τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ, καὶ Ἰουλίου 15 ἔκανσαν οἱ Ἄρβανῖτες τὸ τζαρσί, εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν ἔγιναν πολλὰ κακὰ εἰς ὄλον τὸν κόσμον, ἔφερον σκλάβους ἀπὸ τὰ χωρία τοῦ Μορέως καὶ κατακούρσευσαν ὄλον τὸν κόσμον παίρνοντας γελᾶδια, γομάρια, βουβάλια, μουλάρια, καὶ ἔγινε μεγάλη φθορὰ εἰς ὄλον τὸν κόσμον»³⁾).

1) «Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ τῆς Ρουσσίας καὶ τῆς Ὀθωμαν. Πόρτας», Βενετία, 1770, Δ', σελ. 316.

2) Λοιπὸν ὁ Σουλτάνος ἤθελε νὰ στρατολογήσῃ τοὺς Ἄρβανῖτες τοῦ Μοριᾶ γιὰ τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ρωσσίας.

3) Βλ. καὶ Σάθα «Τουρκοκρατ. Ἑλλάς» σελ. 523.

Κλέφτες, 1770-1779.—Γι' αὐτὴ τὴν τυραννικὴ περίοδο τῆς διαμονῆς τῶν Ἀρβανιτῶν στὸ Μοριά, ἄλλες περιγραφές ἔγκυρες δὲν ἔχουμε, παρὰ ἐκείνες ποῦ εἶδατε λίγο πειὸ πάνω. Οἱ ὑστερόχρονες περιγραφές, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Φραντζῆ, δὲ μᾶς δίνουνε θετικὰ στοιχεῖα. Ἐνα ὁμῶς βγαίνει σπουδαῖο κι' ἀληθινό, πῶς οἱ Ἀρβανίτες εἶχαν ἀποφασίσει νὰ κάμουν τὸ Μοριά πατρίδα τους, καὶ βαλθῆκανε συστηματικὰ στὴν ἀρπαγὴ τῆς γῆς τῶν Τούρκων καὶ τῶν χριστιανῶν μὲ μέσα πότε τῆς βίας καὶ πότε τοῦ ὑποουλὸ ἐκβιασμοῦ, δηλ. μὲ τὰ περίφημα χρεωστικὰ ὁμόλογα. Οἱ Μοραῖτες γραφιάδες, ἀντὶ νὰ μᾶς δώσουν περιστατικὰ περιεργα τῆς Ἀρβανίτικης τυραννίας, ἀρέσκονται περισσότερο νὰ μᾶς παραστήσουν τῆς ντόπιας Κλεφτουριάς τὸν πολλαπλασιασμό, ποῦ ἔφτασε κατὰ τὸ Φραντζῆ (τ. Α', σελ. 23,) σὲ 5 χιλιάδες¹⁾. Ὁ Φραντζῆς πρῶτο βάνει στὴ σειρά τὸν Παναγιώταρο ἀπὸ τοὺς Κλέφτες· κι' αὐτὸς ὁμῶς καὶ οἱ ἄλλοι δὲν κάναν τίποτ' ἄλλο, παρὰ κνηγούσανε καὶ σφάζαν ὅσους μπορούσαν ἀπὸ τοὺς Ἀρβανιτὰδες. Ἔρχεται ὁμῶς ἡ ἀπορία πῶς, ἀφοῦ καὶ τοὺς ξένους Ἀρβανιτὰδες καὶ τοὺς ντόπιους Τούρκους — λοιπὸν τοὺς Μπαρδουλιῶτες — ὁ Παναγιώταρος «ἀκαταπαύστως ἠφάνιζε», κι' ἂν βρισκόντανε κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς νὰ τοῦ ἀντισταθοῦνε, σὰν Κύκλωπας τοὺς κουβαλοῦσε στοὺς πύργους του κι' ἐκεῖ σὰ θεριὸ τοὺς ξέκανε²⁾, πῶς, ἅμα ἄρχισε ὁ κατατρογμὸς τῶν Ἀρβανιτῶν, ὁ Παναγιώταρος δὲν κουνήθηκε ἀπὸ τοὺς πύργους του νὰ βοηθήσῃ τὴν ἄλλη Κλεφτουριά, μὰ στάθηκε ἀμέτοχος ξαγναντευτῆς³⁾ καὶ πρὶν ὁμῶς ἀπὸ τὸν κατατρογμὸ, ὅσα χρόνια χρημάτισε Κλέφτης μέσα ἀπὸ τὴ Μάνη γείτονας καὶ τῶν Μπαρδουλιῶτων, πῶς ἦταν ἀνεχτὸς ἀπὸ τοὺς Μπαρδουλιῶτες; Ἦταν αὐτοί, καὶ στὰ ἦθη καὶ στὸν πολεμικὸ τους χαραχτῆρα, ἀπαράλλαχτοι Μανιάτες, καὶ μὲ τοὺς Μανιάτες χριστιανοὺς γειτόνους πάντα τὰ εἶχανε καλά. Τὸ ἴδιο λοιπὸν ἔκανε κι' ὁ Παναγιώταρος, δηλ. καὶ μὲ τοὺς Ἀρβανίτες καὶ μὲ τοὺς Μπαρδουλιῶτες δὲ μάλλωνε ποτέ. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους πάλι Κλέφτες τοῦ Μοριά ὁ Α. Φραντζῆς, μιὰν ὄρισμένη πράξη ἔχτικὴ κατὰ τῶν Ἀρβανιτὰδων τὴν ἀποδίνει τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη, κι' αὐτὴ εἶναι ὁ φόνος τοῦ Μέντζ-Ἀράπη, ἐπικίντунου μπουλούκμπαση τῆς Κόρινθος. Ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Φ. (τ. Α', σ. 25) ὁ φόνος αὐτὸς γίνηκε μὲ τὴ διαταγὴ τοῦ πλούσιου Σπαῖ τῆς Κόρινθος Χαλιῶμπεη, ποῦ θὰ πῆ ὁ Κωστ. Κολοκοτρώνης εἶτανε Καπόμπασης ἐκεῖ, τέσσερα χρόνια μάλιστα, καθὼς σημείωσα σ' ἄλλη σελίδα τῆς μελέτης. Προσθέτω πῶς, ὕστερα ἀπ' αὐτὸν τὸ φόνο, ὁ Κωσταντῆς ἔφυγε στὴ Μάνη (Μ. Οἰκονόμου σελ. 37). Ἀναφέρει ὕστερα ὁ Φραντζῆς κι' ἄλλους φόνους Ἀρβανιτὰδων ἀπὸ τὸν ἴδιον Κωσταντῆ⁴⁾, τὸν Κόλια Πλαπούτα κλπ. Ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης ἦταν ἀληθινὸς Κλέφτης, καὶ βέβαια θὰ σκό-

1) Ὁ Φραντζῆς μᾶς δίνει καὶ πλούσιον κατάλογο τῶν Κλεφτῶν καπεταναίων (Α', σελ. 23—24).

2) Ὑποθέτω πῶς ζητοῦσε ξαγορά, κι' ἅμα δὲν τὴ λάβαινε, θανάτωνε τοὺς σκλάβους.

3) Ὁ Γενναῖος Θ. Κολοκοτρώνης γιὰ νὰ πιστοποιήσῃ τοῦ Κωσταντῆ τὰ μὲ σημαία ἀνεμισμένη καπορθώματα, προσθέτει κ' ἓνα ψεύτικο τραγοῦδι («Ἑλλην. Ὑπομνήματα», 1856, σελ. 625).

τωσε Ἀρβανιτὰδες, ὅπως γράφει κι' ὁ Φραντζῆς. Ὅμως ἐνὸς μοναχὰ Ἀρβανίτη μπουλούκμπαση, δηλ. ἀποσπαματάρχη τῆς ἀταχτῆς χωροφυλακῆς, ὁ φόνος ἀπὸ ληστὴ ἀποκηρυγμένο, θὰ σήκωνε ὄλον τὸ Μοριά στὸ ποδάρι· καὶ στὴ Ρούμελη τὸ ἴδιο γινότανε· τοῦ Βεληγκέκα ὁ φόνος στοίχισε τὴ ζωὴ τοῦ Κατσωντῶνη. Ἀφοῦ ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης φαίνεται ἔτσι θανάσιμος ἐχτὸς τῶν Ἀρβανιτὰδων, ἀπορεῖ κανεὶς πῶς στὴν καταστροφὴ τους, 1779, δὲ φαίνεται καθόλου νὰ λαβαίνει μέρος, καθὼς θὰ δῆτε πειὸ κάτω. Τὴν ἐξήγησιν θὰ τὴ βρῆτε ἐκεῖ. Φτάνει ἐδῶ νὰ πῶ δυὸ λόγια· ὁ Κωσταντῆς ἦταν ἀχώριστος σύντροφος τοῦ Παναγιώταρου. Ὅσο γιὰ τὸν Κόλια Πλαπούτα—ποῦ φαίνεται κι' αὐτὸς νὰ σκοτώνη Ἀρβανιτὰδες—ἀρχίζοντας ὁ γενικὸς κατατρογμὸς τους, μὲ τοῦ Χασάν-πασᾶ τὸ φτάσιμο, ὁ Κόλιας φαίνεται Κάπος στὴν Καρύταινα· λοιπὸν παρουσιάζεται καὶ προσκυνάει τὸν Καπετάν-πασᾶ—ποῦ θὰ πῆ, δὲ φοβώτανε νὰ παρουσιαστῆ—καὶ λαβαίνει μέρος στὴν καταστροφὴ τους, καὶ συχωρεμένος ξαναμένει Κάπος στὴν Καρύταινα.

Ὅπως καὶ νᾶναι, ἀναφορικὰ μὲ 4—5 χιλ. Κλέφτες, τὰ καμώματά τους τὰ πολεμικὰ, ὅσα ὁ Φραντζῆς μονάχος ἀναφέρει, εἶναι πολὺ φτωχικὰ· πρώτη εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπορία καὶ δεύτερη: Τραγοῦδια τους δὲ σωθῆκαν ἄλλα παρὰ τοῦ Μέντζ-Ἀράπη ἓνα καὶ μοναχό, κι' αὐτὸ ὑποφτο, πολὺ πεζὸ (τῶχει ὁ Φραντζῆς τ. Α', σελ. 25 σημ.). Ἀλλοιῶς δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἡ φτωχικὴ ἐμφάνισιν τῆς Κλεφτουριάς κατὰ τὴν Ἀρβανίτικὴ περίοδο, 1770—1779, παρὰ ἀπὸ τὴ βαρεῖα τυραννία ποὺ εἶχαν ἐπιβάλει οἱ Ἀρβανίτες. Ἡ τυραννία αὐτὴ ποὺ γέννησε τὴν Κλεφτουριά, ἡ ἴδια δὲν τὴν ἄφινε νὰ ξεμυτίσῃ, μὰ ὁ ἀριθμὸς ποὺ ἀναφέρειν ὁ Φραντζῆς κι' ἄλλοι, 4—5 χιλ., εἶναι ἀριθμὸς ἀφάνταστα παραφορτωμένος. Τόσες χιλιάδες Κλέφτες ἦταν ἀδύνατο φυσικὰ νὰ ζήσουν ἀπάνου στὸν ἡμερο Μοριά, πυκνὰ κατοικημένον ἀπὸ ντόπιους Τούρκους καὶ βαριά ἀλυσσοδεμένον ἀπὸ τόσες χιλ. Ἀρβανίτες. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τους γράφει κι' ὁ Κ. Ι. Φλέσσας (σελ. 28), κ' ἔννοεῖ ὄχι Κλέφτες καθαρὸς ἀλλὰ ἄντρες ἀρματωμένους, ὅσους μπορούσε νὰ βγάλῃ ὄλος ὁ Μοριάς, βάνοντας μέσα καὶ τὴ Μάνη, ποὺ ἦταν ὅλη ἀρματωμένη: «Τῶ καιρῶ ἐκείνω ἐκ τῶν πέριξ ἐπαρχιῶν τῆς Τριπόλεως δὲν ἠδύναντο νὰ συναθροισθῶσι πλέον τῶν 2 χιλιάδων Ἑλλήνων, πολὺ δὲ μᾶλλον Κλεπτῶν¹⁾, καὶ μάλιστα ἐκ μόνων τῶν ἐπαρχιῶν Γόρτυνος, Ἀρκαδίας καὶ Κορινθίας, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχον ἔνοπλοι Ἕλληνες ἐν τοῖς νομοῖς Μεσσηνίας, Λακωνίας καὶ Ἀρκαδίας²⁾ πλέον τῶν 6 καὶ 7 χιλιάδων Ἑλλήνων. Κλέπται τότε ὑπῆρχον ὀλίγιστοι, καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἐπολλαπλασιάσθη ἀπὸ τοῦ 1772 μέχρι τοῦ 1805. Τῶν Κλεπτῶν κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα ἐξεῖχεν ὁ ἐκ Καστανίτσης τῆς Σπάρτης Παναγιώταρος, παρ' ὃ εὔρεν ἄσυλον ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης». Ὁ Φλέσσας, σὰ μεσηβρινὸς Μοραῖτης, φαντάζεται τοὺς ἀρματωμένους τοῦ Μ. Μοριά πειὸ πολλοὺς ἀπὸ τὸν ἄλλο Μοριά τῶν τριῶν βουνίσων ἐπαρχιῶν. Οἱ ἀρματωμένοι τοῦ Μοριά στὸ σύνολο μπορεῖ νὰ ἦτανε καὶ

1) Ὁ συγγρ. θέλει νὰ πῆ «πολὺ λιγώτερο».

2) Τριφυλίας (Ἀρκαδίας).

περισσότεροι, σὲ τόπο χτηνοτροφικό, σὲ τόπο μ' ἄφτονο κυνήγι, σὲ λαὸ τέλος τόσο ζωηρό, πὸν ξέρει ἀντρικὰ νὰ περασπίζεται τὰ ὕλικά του συμφέροντα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Κλεφτῶν μιᾶς ἐπαρχίας, ἢ μιᾶς περιφέρειας μεγαλύτερης, δὲ λογαριάζεται εὐκολα, παρὰ ἐκεῖ πὸν ὑπάρχει τάξη διοικητική. Κλεφτουριά μὲ παράδοση πολεμική, μ' εὐκολα τὰ μέσα τῆς συντήρησής της, μὲ καταφύγια βουνίσια ἀζύγωτα, καὶ μὲ πόρους τῆς ζωῆς εὐκολούς, πὸν νὰ μὴν ἀναγκάζουνε τὸν Κλέφτη νὰ κατεβαίνει στὸν κάμπο, ὅπου ἀργὰ ἢ γλήγορα βρῖσκει τὸν τάφο του, τέτοια Κλεφτουριά δὲ μποροῦσε οὔτε νὰ μορφωθῆ σὲ δέκα χρόνια οὔτε καὶ νὰ διατηρηθῆ ἀνάμεσα σὲ πληθυσμὸ τόσο πυκνὸ καὶ σὲ τόπο τόσο ἀπὸ τὴ φύση σκηματισμένον ἡμερο. Ὅσο γιὰ τ' ἄλλο πὸν λέει ὁ Φλέσσας, πὼς οἱ Κλέφτες γίνανε πολλοὶ ἀπὸ τὰ 1772—1805, θὰ δῆτε, τέλη τοῦ 1805, πὸν ἄρχισε ὁ γενικὸς κατατροπὸς τους, πὼς βρεθῆκαν ὄλοι-ὄλοι 150, καὶ τόσοι χαλαστήκαν.

Ἀρβανιτῶν χαλασμός, 1779.— Ὁ τόσο καλὰ πληροφορημένος Leake γράφει στὸ ταξίδι του (τ. Α', σ. 208): «Οἱ Ἀρβανίτες πὸν μῆχανε στὸ Μοριά ἦτανε, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Χασάν-μπεη, ὡς 15 χιλ.¹), μὰ καὶ οἱ ἴδιοι ἦταν ἀνήσυχτοι γιὰ τὸ μεγάλον ἀριθμὸ τῶν ἄλλων πατριωτῶν τους, πὸν ἐρχόνταν ἀπὸ πίσω νὰ λάβουνε μέρος στὴν ἀρπαγή, καὶ μὲ τὴν ἀνησυχία τους αὐτὴ καὶ τὴν ἀπόφαση νὰ μὴ δεχθοῦν ἄλλους—μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ τῆς κυβέρνησης—εἶχανε τοποθετήσει δύναμη στὸν Ἴσθμὸ γιὰ νὰ ἐμποδίξῃ αὐτοὺς τοὺς ἄλλους νὰ μπαίνουν. Ἀφοῦ ὑπογράφτηκε εἰρήνη μὲ τὴ Ρωσσία, οἱ Ἀρβανίτες λάβανε προσταγὰς νὰ φύγουν, ὅμως τὰ Σουλτανικὰ φερμάνια τ' ἀπανωτὰ δὲν εἶχαν κανένα ἀποτελεσμα. Τότε στάλθηκε ὁ Χασάν-μπεης, κί' ἀπάνου ἀπ' αὐτὸν ὁ Καπετάν-πασσᾶς²). Μετὰ τὴν καταστροφή τους, ἄλλοι καταφύγανε στοὺς Λαλιῶτες, ἄλλοι στοὺς Μπαρδουνιώτες Τούρκους, καὶ λίγοι γυρίσανε στὸν τόπο τους». Ὁ Finlay (τόμ. τῆς Τουρκοκρ. ἐκδ. α', σελ. 323) βεβαιώνει πὼς τῆς ἀταξίας στὸ Μοριά τῆς ἔκαναν Τούρκοι καὶ χριστιανοὶ μαζί Ἀρβανίτες, κ' ἴσως μ' αὐτὸ θέλει νὰ πῆ πὼς στὴν εἰσβολὴ ἀκολούθησε καὶ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιά, οἱ περιφνημοὶ καθολικοὶ Ἀρβανίτες Μιρντίτ, μὰ ἴσως κί' ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ Τσάμηδες κλπ.

Ἐδῶ καὶ πάλι κρίνω καλὸ νὰ δανεισθῶ πολύτιμη περιγραφή ἀπὸ τὰ σημειώματα τοῦ Ρήγα Παλαμίδη: «Ἀφοῦ δὲ ἐγίναν παράπονα ἐπὶ Ἀλβανῶν, ἐστάλη Σερασκέρης, ὅστις ἔμεινε ἕως τὰ 1774 καὶ ἀνεχώρησε. Τότε δὲ ἐγένετο λόγος περὶ πασσᾶ διὰ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Τρίπολιν καὶ εἰσηκούσθη, ἀλλὰ μεταβὰς ἐγένετο ὡς ὑποχείριος τῶν Ἀλβανῶν, μηδὲν σημαίνων, καὶ ὄλαι αἱ

1) Ὁ Finlay (Ἰστ. Ἑλλην. Ἐπαν. ἐκδ. β', Α', σελ. 256) γράφει πὼς 6 χιλ. ἦταν ἡ πρωτοφυλακὴ πὸν μῆχανε στὴν Τριπολιτσία, ἐνῶ ὁ Ψαρὸς συγκέντρωνε τοὺς Ἑλληνοὐρσσοὺς νὰ ἐπιτεθῆ τῆς χώρας. Ὁ Φραντζῆς τοὺς ἀνεβάξει ὄλους, ὅσοι ἦρθαν κατὰ διαλείμματα, 60 χιλ. (Α', σ. 11).

2) Τὸ Χασάν-μπεη, γενναῖο ναυτικό, θὰ τονὲ δῆτε παρακάτω στὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Μάνης, 1801.

ἐξουσίαι ἦτον εἰς Ἀλβανούς συγκεντρωμένους εἰς Τριπολιτζάν¹). Οἱ Ἀλβανοὶ ἐπῆραν πολλοὺς αἰχμαλώτους εἰς τὰ 1769 καὶ 70, καθ' οὓς χρόνους διετηρεῖτο ἡ ἀνησυχία εἰς Πελοπόννησον, πλήθος δὲ ἔφυγον, καὶ μάλιστα εἰς Ἀνατολήν. Τῶν καταχρήσεων πολλαπλασιασθέντων καὶ ἐπεκταθέντων καὶ εἰς Τούρκους καὶ χριστιανούς, ἐξῆλθεν εἰς τὰ 1780 (γρ. 1779) ὁ καπουτάν Χασάν-πασσᾶς Μουστακάς, ὁ μὲν χονδρὸς στόλος εἰς Ναύπλιον εἰς τὰς 22 Ἀπριλίου ἦλθεν εἰς Τζεχριὲς²) μὲ τὴν φιλήν φλότταν ὁ δραγουμᾶνος Μαυρογένης, προσκαλῶν διὰ προκηρῦξεον τοὺς καπεταναίους κλέπτας νὰ ἔλθουν νὰ προσκυνήσουν, καὶ τοὺς ἔδιδε ἀνὰ 25 πολιτικά, ἕνα φέσι καὶ ἕνα μπινίσι. Ὁ δὲ Καπουτάν πασσᾶς εἰς τὰς 10 Μαΐου εἰς Κόρινθον διὰ ξηρᾶς μὲ 10—15 χιλδ., οἱ περισσότεροι ντελῆδες καὶ χάττι³), Τοῦρκοι, Ρωμαῖοι νὰ κατατρέξουν τοὺς Ἀλβανούς.—Κλέπται πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἦτον πολλοί, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν ἐβγήκαν πολλοί.—Ἀπὸ τὴν Κόρινθον ἔστειλεν ὁ Καπουτάν πασσᾶς μπουγιουρδὶ εἰς τοὺς Ἀλβανούς εἰς Τρίπολιν διὰ νὰ ἔλθουν νὰ προσκυνήσουν αὐτοὶ δ' ἀπεκρίθησαν ὅτι βόλια καὶ μπαρούτια ἔχουν. Συγχρόνως δὲ ἔδωσε καὶ προσταγὴν... (μιὰ λέξη δυσανάγν.) ὅτι, ὅπου καὶ ἂν εὑρεθοῦν Ἀλβανοί, νὰ τοὺς φέρουν ζωντανούς ἢ σκοτωμένους, 5 πολιτικά τὸ κεφάλι καὶ 20 τοὺς ζωντανούς, καὶ οὕτως ἤρχισαν σωρηδὸν νὰ φέρουν ἐκ τῶν πέριξ ζωντανούς καὶ κεφάλια. Τοὺς ζωντανούς τοὺς ἐσκοτώναν κάτωθεν καὶ πλησίον τοῦ φρουρίου καὶ τοὺς ἔρριπτον εἰς τὴν ἐκεῖ ἀπέναντι σπηλιὰν εἰς Καρασόγλου... (ὄχτῶ λέξεις δυσανάγν.). Μετὰ ταῦτα, ἀπὸ 15 ἡμέρας, ἐμίσησε μὲ τὸ στρατευμα δι' Ἄργος, καὶ ἐκεῖθεν πάλιν τοὺς ἔστειλεν μπουγιουρδὶ διὰ νὰ ὑπάγουν νὰ προσκυνήσουν, καὶ πάλιν αὐτοὶ ἀπεκρίθησαν τὰ αὐτὰ. Οὕτω λοιπὸν Τοῦρκοι καὶ Ρωμαῖοι συνέδραμον μαζί καὶ ἐπῆγαν εἰς Τρίπολιν, ὅπου ἐσυγκεντρώθησαν οἱ Ἀλβανοὶ—ἐκτὸς τῶν ὅσων ἐκρύφθησαν εἰς βαγένια, ὑπόγεια καὶ λοιπὰ—τοὺς ὁποίους τοὺς ἐθανάτωσε, καὶ ἐγένετο ὁ πύργος μὲ τὰ κεφάλια τους. Οἱ λοιποὶ ἔφυγαν *χωρὶς νὰ ρίψουν τουφέκι* διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς Σκοτεινῆς καὶ τῶν Πορτῶν⁴) καὶ ἐκατέβησαν εἰς τὸν κάμπον τῆς Βόχας, καὶ κατόπιν τοὺς ἤφεραν κυνηγῶντας μὲ τοὺς ράβδους οἱ ποιμένες καὶ λοιποὶ, καὶ ἐθανάτω-

1) «Ἐμβῆκαν εἰς Πελοπόν. ἕως 18 χιλ. ἀπὸ τὸ Δεοβένι, καὶ πρὶν ἕνα μῆνα ἄλλαι 26 χιλ. (σ. 6;) συγκεντρωθέντες εἰς Τρίπολιν καὶ ἐκεῖθεν διασπαρέντες εἰς ὄλας τὰς ἐπαρχίας, ἐκτὸς τῆς Μάνης, θυσιάζοντες καὶ αἰχμαλωτίζοντες, ἦλθον δὲ ἀφοῦ ὁ πρίγκηψ ὀπισθοδρομήσεν. Ὁ Πασσᾶς ὅμως τῆς Τριπολιτζᾶς, ἅμα ἐξεργάγη ἡ ἐπανάστασις, μετετέθη εἰς Ναύπλιον κατὰ διαταγὴν ἀνωτέραν» (σημ. Ρ. Παλ.). Ἀπ' αὐτὰ βγαίνει πὼς ἅμα ξέσπασε τὸ κίνημα τοῦ Ὁρλώφ, ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριά κλείσθηκε στ' Ἀνάπλι, κἀνοντάς το προσωρινὴν καθέδρα του, ὅπως ἦτανε παλιότερα. Μετὰ τὴν καταστολὴν ἐστάληκε σερασκέρης νὰ ὀργανώσῃ τὸ Μοριά, κ' ἔμειν' ἐκεῖ ὡς τὰ 1774. Τότε ζήτησε ὁ παλιὸς πασσᾶς νὰ γυρίσῃ ἀπὸ τ' Ἀνάπλι εἰς τὴν Τριπολιτσία, κἀνοντάς τὴν πάλιν καθέδρα του. Καὶ γύρισε, ἀλλὰ γίνετο δούλος τῶν Ἀρβανιτῶν.

2) Λιμάνι στὸν Ἴσθμὸ ΝΑ., πρὸς τὸ Σαρωνικό.

3) Καὶ μὲ χάττι=φερμάνι ἰδιόχειρο τοῦ Σουλτάνου.

4) «Ἄνωθεν τοῦ σπηλαιίου Ρέντη», φράση σβυσμένη ἀπὸ τὸ Ρ. Παλαμίδη.

5) Δρόμος πρὸς τὴ Στυμφαλία.

ναν ἀπ' αὐτοὺς χωρὶς νὰ γυρίσουν καὶ ρίψουν ντουφέκι ... (δέκα λέξεις δυσανάγν.). Ἐφθασαν εἰς Περιγιάλι, καὶ ἔπεσαν τὰ μπρούμυτα εἰς τὸ νερόν.— Μία γαλιόττα ὀθωμανική, ὅπου εἶχε σελιανέ¹⁾, ὁ Μπεκὶρ καπετάνιος, τοὺς ἔκανοβόλησε καὶ ἐκινήθησαν χωρὶς νὰ σταθοῦν οὐδὲ μισὴν ὥραν, καὶ πάλιν εἰς Μπουρικλί ἔκαμαν τὸ αὐτὸ καὶ ἡ γαλιόττα τὸ αὐτό, καὶ ἀνεχώρησαν διὰ τῶν Δερβενίων ἄλλοι εἰς τὰ ἔδω καὶ ἄλλοι εἰς τὰ ἐκεῖ. Περὶ τὰς 10 τῆς ἡμέρας ἔφθασεν ὁ Ἀλήμπεης... (κενὸν δυὸ λέξεων) κεχαγιάς τοῦ Καπετὰν πασσᾶ με 5 χιλδ. δελήδες καὶ ἔπεσε κατόπιν, ἀλλὰ σταματήσας εἰς Κόρινθον διὰ νὰ περιποιοῖ τὰ ζῶα του, αὐτοὶ ἐπροχώρησαν εἰς τὰ Δερβένια, καὶ οἱ Δερβενοχωρῖται τοὺς ἔκαμαν τόπον ἀφήσαντες τὰ Δερβένια εὐκαιρα, καὶ ἔπιασαν τὸ Καντήλι καὶ Καρύδι, ὄντα πλέον δυνατὰ μέρη, καὶ ἐκεῖ ἔγινεν ὁ μεγάλος θρήνος, καὶ ἐβάσταξαν τοὺς χασνέδες (οἱ ὅποιοι εἶχον εἰς Τριπολιτζάν συνάξει τὰ χορήματά τους, βάνων ὁ καθένας τὸ μουλετί του, ὅπου ἂν αὐτὸς χαθῆ νὰ τὰ λάβῃ ἡ οἰκογένειά του. Ἐκ τούτου ἐπλούτισε ὁ εἰς Καλάβρυτα Μουρτογιάννης, πρὸς τὸν ὅποιον ἀφησεν ὁ ἐκεῖ Μουρτοκαλέμης (:) τὴν κατάστασίν του²⁾), καὶ ἐγλύτωσαν μόνον 700, καὶ εἰς τὸ Λαδὶ ὡς Δερβενοχωρὶ ἐκτύπησαν οἱ Λαδιῶται, καὶ ἐγλύτωσαν μόνον 200».

«Ὅσοι Ἀρβανῖται Τοῦρκοι ἢ Ρωμαῖοι³⁾ εὐρέθησαν εἰς τε τὰ φρούρια καὶ ἀλλαγῶ ἀπὸ χρόνου πολλοῦ—ἦτον ὑπανδρευμένοι, με ἐπιχειρήσεις, καὶ τινες καὶ γιανιτζῶσοι—τοὺς ἐθανάτωσαν ὅλους. Εἰς τὸ Ναύπλιον πολλοὺς ἐκ τῶν τοιούτων Ἀλβανῶν καὶ ἐντοπιῶν καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη ὁ πασσᾶς τοὺς εἶχεν εἰς τὰ κάτεργα καὶ τοὺς μετεχειρίσθη... (δυσανάγν.), καὶ τοὺς μετέφερε μαζὶ του».

Τὸ κήρυγμα τοῦ τρομεροῦ Γαζῆ Χασάν-πασσᾶ, δοξασμένου ἀπὸ τὴ ναυμαχία τοῦ Τσεμέ, τὴ νίκη του στὴ Λῆμνο καὶ τόσα ἄλλα του κατορθώματα, ἀντιλάλησε σ' ὅλο τὸν κόσμον τὸ χριστιανικό. Ἐνα χειρόγρ. σημείωμα σὲ βιβλίον γράφει: «Ἔτος 1779. Ἐκείνον τὸν καιρὸν ἦταν μίαν φορὰν ἀπὸ ἔλεγαν, ἀπὸ εἶπεν ὁ πασιᾶς, ὅπου ἔγλεπαν Ἀρβανίτη νὰ τὸν βαροῦνε»⁴⁾. Ἀπὸ τὴν περιγραφή κάποιου ἀγνωστοῦ Ἑλληνα, ποὺ παραστάθηκε στὰ τραγικὰ ἐκεῖνα περιστατικά, καὶ τὴν ἀναφέρει ὁ Γάλλος περιηγητὴς Castellan στὸ ταξίδι του, 1797, ἀρκετὰ περίεργα ἔχει κανεῖς νὰ μάθῃ⁵⁾: «Ὁ Τοῦρκος ναύαρχος, ἀφοῦ διέταξε τὴν ἐπιτραπεῖσαν αὐτῷ μοῖραν τοῦ στόλου νὰ κατευθυνθῆ εἰς Ναύπλιον, ἀπέστειλε δ' ἐλαφρά τινα πλοῖα νὰ ἐπιτηρῶσι παραπλέοντα τὸν κόλπον τῆς Ναυπάκτου, τεθεῖς αὐτὸς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ κατήρχετο διὰ ξηρᾶς, στρατολογήσας καθ' ὁδὸν καὶ οὐ σμικρὸν ἀριθμὸν νεοσυλλέκτων καθ'

1) Τουρκ. σιλᾶχ-χανέ=ὄπλοστασίον.

2) Ντερβένια καὶ Ντερβενοχωρῖτες εἶναι τὰ Μεγάλα Ντερβένια, ἔξω ἀπὸ τὸν Ἴσθμό, καὶ οἱ χριστιανοὶ Ἀρματωλοὶ ποῦ τὰ φυλάγανε.—«Μπουλετιά» εἶναι τὰ περιφρημα χρεωστικὰ δόμολογα, ποῦ ἐκβιάζαν οἱ Ἀρβανῖτες ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ πληθυσμὸ τοῦ Μοριᾶ.

3) Μουσουλμᾶνοι ἢ χριστιανοὶ ντόπιοι συντρόφοι τῶν Ἀρβανιτῶν.

4) «Νέος Ἑλληνομν.» ΙΓ'—1922, σελ. 420.

5) Ἡμερολ. Σκόκου, 1901, σελ. 231.

ἄπασαν τὴν Ρούμελιν. Ἀφικόμενος εἰς Κόρινθον, διεκήρυξε γενικὴν ἀμνηστείαν εἰς τοὺς Ἑλληνας, οὐς ἐκάλεσε νὰ ἐξοπλισθῶσι πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἐστιῶν αὐτῶν κατὰ τῶν βιαιοπραγιῶν τῶν ἐπιδρομέων. Ἐκεῖθεν διελθὼν τὰ στενὰ (τῶν Δερβενακίων) κατήλθεν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἄργους, ὅπου καὶ ἐστρατοπέδευσεν. Ἐντεῦθεν ὁ Καπετὰν Πασᾶς ἐπέταξε τοῖς Ἀλβανοῖς νὰ κενώσωσι τὴν Πελοπόννησον ἀμελητεῖ ἐπανερχόμενοι εἰς τὰς ἐαυτῶν ἐστίας, ὑπέσχετο δ' αὐτοῖς ἐλευθέραν τὴν δίοδον καὶ τὴν πληρωμὴν τῶν δικαίων ἀπαιτήσεων αὐτῶν. Οἱ ἐπιδρομεῖς ἐκ δύο φυλῶν ἀποτελούμενοι, τῶν Τζάμηδων καὶ Μπεκιάρηδων¹⁾, διέστησαν τούτων οἱ πρῶτοι ἀποδεχθέντες διὰ συνθήκης τοὺς ὄρους τοῦ Καπετὰν-Πασσᾶ ἀπεχώρησαν ἡσύχως εἰς τὴν πατρῶαν γῆν· οἱ Μπεκιάρηδες ὅμως, ἀνερχόμενοι εἰς ἐπτὰ περίπου χιλιάδας ἄνδρας, ὑπολαβόντες ὅτι αἱ δυνάμεις, ἃς διέθετεν ὁ Καπετὰν-Πασσᾶς, δὲν ἦσαν ἐπαρκεῖς ὅπως ἐκβιάσωσιν αὐτοὺς νὰ ἐξέλθωσι τῆς Πελοποννήσου, ἠρηγήθησαν νὰ ὑποταχθῶσι καὶ συγκεντρωθέντες περιεχαρακώθησαν ἐν Τριπολιτζᾷ²⁾).

Περίεργα εἶναι τὰ περιστατικὰ τῶν Ἀρβανιτῶν ποῦ γυρίζανε στὸν τόπον τοὺς καὶ τὰ κακὰ ποῦ κάνανε στὸ δρόμο, μὰ ἔδω δὲν ὑπάρχει πολὺς τόπος γι' αὐτά. Κι' ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι περνῶντας κι' ἀπὸ τὴν Ἄρτα—αὐτὸς ἦταν ὁ ἕνας δρόμος τῆς φυγῆς τους—πράξανε μὰ καὶ πάθανε πολλὰ κακὰ. Ὁ Ἄγγλος Hobhouse (στὸ ταξίδι του τ. Α', σελ. 480) γράφει πῶς πολλὰ πάθαν ἀπὸ τοὺς χωριάτες τῶν Μεγάλων Ντερβενιῶν, ἀκόμα κι' ἀπὸ τοὺς καλόγερους τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀη-Μελέτη, στὸ δρόμο πρὸς τὴ Θήβα. Τὰ ἴδια πάθαν, μὰ καὶ κάμανε τὰ ἴδια, περνῶντας ἀπὸ τὸ Τάλαντι, καὶ στὴ Θεσσαλία χειρότερα. Βάνω ἔδω πέρα δραματικὴ περιγραφή ἀπὸ βιβλίον ποῦ τ' ἀνάφερα περὶ πάνου («Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου κλπ». Ε', σελ. 263. Πρβ. καὶ Δ', σελ. 317): «Οἱ Ἀρβανῖται ὅπου ἀπέμειναν εἰς τὸν Μορῆα, με κάθε παραμικρὰν πρόφασιν ἐγδυναν καὶ ἐθανάτωναν τοὺς δυστυχεῖς χριστιανοὺς. Ἀπέρασαν καὶ εἰς τὸ Μισολόγγι, καὶ ἐκατάφθειραν ἐκείνον τὸν τόπον παίροντας ὅλα τους τὰ πράγματα, ἔπειτα ἐκατάκοψαν ὅλους ἐκείνους ὅπου ἀπαντοῦσαν ἔμπροσθέν τους, ἄνδρας, γυναῖκας καὶ παιδιά. Πρὸ τοῦ νὰ ἔλθουν εἰς τὸ Μισολόγγι ἀπέρασαν ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Ἄρτης καὶ ἔκαμαν τὸ ἴδιον³⁾. Ὁ ἐξουσιαστὴς τῆς Ἄρτης ἔστειλεν εἰς τοὺς καπιτάνους τῶν Ἀρβανιτῶν κρῶσιὰ καὶ ἄλλα χαρίσματα, παρακαλῶντας τους νὰ μὴν ἀφήσουν τοὺς ἀνθρώπους των νὰ κάμουν κανένα κακὸν εἰς τὴν χώραν· ὑποσχέθησαν, ἀλλὰ δὲν ἠμπόρεσαν νὰ χαλινώσουν τὴν ὁρμὴν τῆς βαρβαρότητος ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, ὥστε ὁ ἴδιος κόνσολος τῆς Φραντζᾶς ἠναγκάσθη νὰ κλεισθῆ εἰς τὸ σπίτι του, καὶ νὰ διαφεντευθῆ ἀπὸ μίαν ὁρμητικὴν ἔφοδον ὅπου ἔκαμαν ἐναντίον του. Ἐνα σῶμα ἄλλων 5 χι-

1) Τῆς θρησκ. αἵρεσης τῶν Μπεκτασήδων.

2) Στὴ σύντομη περιγραφή τῆς μάχης ποῦ ἀκολουθεῖ, ἐνῶ αὐτὸς ποῦ διηγίεται εἶναι Μοραίτης κι' αὐτόπτης, καθόλου δὲ μιλεῖ γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ. Κι' ὁ Finlay δὲν ἀναφέρει Κλέφτες, οὔτε ὁ Παλαμίδης, καθὼς εἶδατε.

3) Αὐτὸ σημαίνει, ἴσως, πῶς ἀπὸ τὸ Μοριᾶ περάσανε με πλοῖα στὸν Ἄμπρακικό, κι' ἐκεῖθε ἀπλωθῆσαν ὡς τὸ Μεσολόγγι μαζὶ μ' ἄλλη βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιά.

λιάδων από αυτούς έκαμαν ένα καλόν κούρσευμα εις τὸ μέρος τοῦ ὄρους Πίνδου καὶ τῆς Θεσσαλίας· ἡ ἐρήμωσις ἦτον καθολικὴ καὶ εις ἐκεῖνας τὰς ἐπαρχίας· οἱ τόποι ὅπου ἦτον σιμὰ εις τὴν Εὐρύπιον ἐπαρατοῦσαν τὰς πεδιάδας καὶ ἐκατάφευγαν εις τὸ κάστρον τῆς νήσου, ἀκόμη καὶ οἱ Ἀθῆνες ὑπόφεραν τὰς λεηλασίας τῶν Ἀρβανιτῶν».

Ἐνδιαφέρει πολὺ καὶ τὸ ζήτημα τῆς διασπορᾶς τοῦ χριστ. πληθυσμοῦ. Ἡ Μ. Ἀσία γέμισε ἀπ' αὐτούς. Τέλος, γιὰ νὰ σταματήσῃ καὶ τούτῃ ἡ πληγὴ, «ἵνα μὴ τέλειον ἐρημώσῃ τὴν γῆν ἢ τῶν Ἀλβανῶν ἀπήνεια, ἀπέστειλεν ὁ βασιλεύς... ἀμνηστειᾶν συμπάντων τῶν κακῶν... ἀπέστειλε δὲ καὶ ὁ παναγιώτατος κύριος Θεοδόσιος νέους ἀρχιερεῖς εις πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Πελοποννήσου, διὰ βασιλ. γραμμῶν συνιστῶν εις περιποίησιν τοῦ ὑπολειφθέντος εὐσεβοῦς λαοῦ καὶ ἀξιόλογον προστασίαν καὶ ὑπεράσπισιν ἰσχυράν»¹⁾. Ἡ Ἀρβανίτικη καταστροφὴ εἶχε κι' ἄλλο ἀποτέλεσμα σημαντικόν, ὅτι ἡ Μάνη χωρίστηκε ἀπὸ τὸ Μοριᾶ καὶ μπῆκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Καπετάν-πασσᾶ.

Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ κατὰ τὴν καταστροφὴν.—Ὁ Παλαμίδης—πιστεύω πῶς κι' ὁ ἀναγνώστης θὰ εἶναι σύμφωνος μαζί μου—χαρίζει στὴν ἱστορία τοῦ Μοριᾶ σπουδαῖον ἔρανο μὲ τὰ σημειώματά του. Ὡς γιὰ τὸ μέρος ποὺ λάβαν οἱ Κλέφτες στὴν καταστροφὴ γράφει, πῶς ὁ δραγουμᾶνος τοῦ στόλου Μαυρογένους φτάνοντας στὴς Κεχριές τοῦ Ἰσθμοῦ προσκάλεσε τοὺς καπεταναίους Κλέφτες νὰ πάνε νὰ προσκυνήσουν, καὶ τοὺς ἔδινε 25 πολίτικα, περίπου ἓνα τσεκίνι βενετσάνικο. **«Κλέπται πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως (1769) δὲν ἦτον πολλοί, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν ἐβγήκαν πολλοί».** Αὐτὰ τὰ λίγα γράφει ὁ Ρ. Π. γιὰ τοὺς Κλέφτες. Δηλ. ἡ Μοραϊτικὴ Κλεφτουριὰ πλήθυνε κατὰ τὰ ἔντεκα χρόνια, 1769—1779. Ἡ ἐπικήρυξη ἔπειτα κάθε Ἀρβανίτη, ζωντανοῦ ἢ σκοτωμένου, σήκωσε χριστιανούς καὶ Τούρκους ντόπιους στὸ ποδάρη, κι' αὐτὴ ἔφερε τὸ μεγάλο τους χαμό, ἀφοῦ καὶ μὲ τὰ ξύλα οἱ τσοπάνηδες τοὺς κυνηγοῦσαν. Ἡ ἀντίστασή τους ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσᾶ δὲ βγαίνει νὰ ἦταν μεγάλη ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Ρήγας, ἀπ' ὅσα γράφουν κι' ἄλλες ἀξιόπιστες πηγές. Γιὰ τὸ μέρος ὅμως ποὺ παῖξαν οἱ Κλέφτες ὁ Παλαμίδης τίποτε δὲ γράφει.

Ἐρχομαι σ' ὅσα ἔχουνε σκέψη μὲ τὸ μέρος αὐτό, ποὺ λάβαν οἱ Κλέφτες στὴ σκηνὴ. Ὁ ἀρχίσω ἀπὸ τ' ἀκουσίματα τὰ προφορικά, πρῶτα τὰ παλιότερα, ἀφοῦ προτάξω λίγα λόγια δικά μου. Ἄν ὁ Χασάν-πασσᾶς ζήτησε τὴ βοήθεια χριστιανῶν καὶ Τούρκων χωρὶς διάκριση, δὲν τῶκαμε ἀπὸ φόβο πρὸς τὴ δύναμιν τὴν Ἀρβανίτικη, τῶκαμε γιὰτὶ οἱ Ἀρβανίτες πάρακοῦσαν τὰ φιρμάνια τὰ Σουλτάνικα, γιὰ τὴν ἀσέβεια τους στὸ ἱερὸ πρόσωπο τοῦ Σουλτάνου, τῶκαμε γιὰτὶ εἶχανε γίνεῖ ἀβάσταχτοι παιά²⁾. Ἡ δύναμιν, ποὺ εἶχε ὁ Χασάν μαζί του, ἦταν ἡ περισσότερη καβαλλαρία, κι' ὅσο γιὰ τὸ κυνηγητὸ τῶν Ἀρβανι-

1) Σάθα: «Μεσαιων. Βιβλιοθ.» Γ', σελ. 286.

2) Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ γενικὸς «συναγεμνός» γινότανε πάντα σ' ἀνάλογες περιστάσεις.

τῶν στὴς ἐπαρχίες καὶ στὰ βουνά, αὐτὴ τὴ δουλειὰ τὴν παρήτησε στὸ ντόπιο μιστὸ πληθυσμό, κι' ἔκαμε καλὰ. Ἐφτανε τῶν ντόπιων τὸ μῖσος τὸ θανάσιμο στοὺς Ἀρβανίτες, ἡ δίψα τῶν λαφύρων ποὺ ὁ Χασάν ἔλα τοὺς τὰ χάριζε—καὶ οἱ Ἀρβανίτες εἶχανε σωρέψει πλοῦτη ἀμέτρητα, ἀφοῦ εἶχανε καλοκαθίσει πειὰ καὶ θωροῦσαν τὸ Μοριᾶ παντοτινὴ τους διαμονή. Καὶ νᾶθελε λοιπὸν ὁ δαιμόνιος αὐτὸς Γαζής, τῶν Ρώσων ὁ νικητὴς, τῆς Τουρκιάς ὁ σωτῆρας, ὡς χαρχιτήρας ὅμως, μαλακὸς στοὺς χριστιανούς—καὶ μοναχὰ σκληρὸς κι' ἀλύπητος ἐκεῖ ποὺ ἤθελε νὰ παραδειγματίσῃ—καὶ νᾶθελε, δὲ θὰ μπορούσε ν' ἀρνηθῆ τῶν Κλεφτῶν τὴ βοήθεια. Τὸ φερμάνι ἀπαιτοῦσε λαϊκὸ ξεσηκωμό, γενικὸ νεφεράμι, γιὰ ν' ἀκουστῆ σ' ὅλη τὴν αὐτοκρατορία τοῦ πατισᾶ ἢ ὀργῆ. Ἀπὸ τὸ κήρυγμα μοναχὸ καταλάβαν οἱ Ἀρβανίτες πὼς ἦτανε χαμένοι, καὶ γι' αὐτὸ δὲν παραδεχτήκανε νὰ παραδοθοῦν εἰρηνικά, ὅσες φορὲς τοὺς κάλεσε ὁ Χασάν. Ἡ ἀρνήσή τους δὲ σήμαινε ἀντρικὴν ἀπόφαση νὰ πολεμήσουν ὡς τὰ τελευταῖα τους, σήμαινε ἀπελπισία, γιὰτὶ καὶ νὰ παραδινόταν ἦτανε χαμένοι. Ἡ μάχη ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσᾶ πολὺ λίγο βᾶσταξε, κι' ὕστερα ἄρχισε ἡ φυγὴ καὶ ἡ καταδίωξη τοῦ λαοῦ ἀπὸ πίσω. Σὲ τέτοια μάχη, καταμεσῆς στὸν κάμπο, θὰ εἶχανε τάχα οἱ Κλέφτες τόση ἐμπιστοσύνη νὰ κατεβοῦν ἐκεῖ καὶ μέρος νὰ λάβουνε σημαντικόν; Ὡς τὸ δοῦμε αὐτὸ πειὸ κάτω. Ὁ Finlay γράφει στὴν ἱστορία του (τόμ. τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκδ. α', σελ. 323): «Μὲ τὴ συνειθισμένη του γοργότητα (ὁ Χασάν) προχώρησε ἀπὸ τὸ Ναύπλιο μὲ τὸ ἱππικόν. Οἱ Ἀρβανίτες προχωρήσανε κι' αὐτοὶ ν' ἀπαντήσουν τὴ μικρὴ δύναμιν τοῦ πασσᾶ, ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὴ δική τους μεγαλύτερη δύναμιν καὶ τὴν παληκαριά, καί, στὸν κάμπο μέσα, χαλαστῆκαν τέλεια ἀπὸ τὸν πεζικὸ στρατὸ καὶ τὸ κανόνι¹⁾. Ἄρχισε τὸ κυνηγητὸ ἔπειτα κλπ... τὰ κεφάλια τῶν καπεταναίων σταλθήκανε στὴν Πόλη, ὁ Χασάν ἔπειτα ἀποκατάστησε τὴν τάξιν σὲ λίγους μῆνες, κι' ἔτσι μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ πρόσφυγες γύρισε στὸν τόπο τους».

Ἐρχονται τώρα, σὲ χρονολογικὴ τάξιν βαλμένες, ὅσες ἀνεκδοτὲς γραφτὲς πηγὲς κι' ὅσες γνωστὲς τυπωμένες. Πρῶτη εἶναι τοῦ λογιώτατου καὶ κληρικῶ Λιον. Πύργου τοῦ Θεσσαλοῦ (χειρόγρ. «Περὶ ἡγήσεως τῆς Ἑλλάδος» τ. Α', συλλογὴ Βλαχογιάννη). Ἡ περιγραφὴ του πολὺ ἀπλή, ὅπως ὅλα τὰ γραψίματα του. Ὁ Πύργος ἔζησε κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης στὸ Μοριᾶ, κοντὰ στοὺς Μαυρομιχαλαίους: «Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ τὸ κακὸν (σ. τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀρβανιτῶν) ἔγινε χειρόν τοῦ προτέρου, διὰ τοῦτο οἱ λαοὶ ἀπεσκίρτησαν, καὶ οἱ περισσότεροι ἔγιναν κλέπται καὶ λησταί, οἱ ὅποιοι περιερχόμενοι εἰς τὰ ὄρη καὶ βουνά, ἐθανάτωναν ὅποιον εὕρισκον· τότε ὁ θεός, ὁ παιδεύων καὶ πάλιν ἰώμενος, εὐσπλαγγισθεὶς ἔνευσε λογισμὸν καλὸν εἰς τὸν Σουλτάνον, καὶ παρακινήθεις ἔστειλε τὸν Χασάν πασιᾶν Μουστάκαν λεγόμενον, ἄνδρα ἀξιὸν καὶ

1) Ὁ Χασάν εἶχε στείλει ἐμπρός, φαίνεται, τὸ πεζικόν, κι' αὐτὸς ὕστερα ἀκολούθησε μὲ τὸ ἱππικόν του. Ὁ Rouqueville (στὴν ἱστορία του ἐκδ. α', 1825, Α', σελ. 52) γράφει πὼς ὁ Χασάν, προχώρησε νύχτα κι' ἔφτασε ξημερώνοντας μπροστὰ στὴν Τριπολιτσᾶ, ἀμέσως τοὺς χτύπησε, τοὺς νίκησε, καὶ πρὶν βραδιάσῃ ἔστησε τὸν πύργον τῶν κεφαλιῶν, ἀπάνου ἀπὸ 4 χιλ. κεφάλια.

φιλόκαλον, διὰ νὰ κυνηγήσῃ τοὺς Ἄλβανούς καὶ νὰ καθησυχάσῃ τοὺς χριστιανούς. Μόλις ὁ πασιᾶς μετὸν φίλον του ἔφθασεν εἰς Ναύπλιον, καὶ ὁ διερχομένου αὐτοῦ Μαυρογένους τὸν ἠρμήνευσε νὰ κράξῃ τοὺς κλέπτας τοῦ Μορέως νὰ τοὺς τάξῃ τὴν ἐλευθερίαν τους, καὶ οὕτως ἐκείνοι ἀπὸ τὸ ἓν μέρος, ὁ πασιᾶς ἀπὸ τὸ ἄλλο μετὸς Τούρκους καὶ ὑπηκόους νὰ κυνηγήσωσι τοὺς Ἀρβανίτας, τὸ ὁποῖον καὶ ἔγινεν. Ἐπειδὴ καὶ ἐνωθέντες οἱ χριστιανοὶ μετὸς βασιλικῶν Τούρκους καὶ μετὸς κλέπτας, ἐβίασαν τοὺς Ἄλβανούς νὰ ἀναχωρήσωσιν· αὐτοὶ δὲ συναχθέντες εἰς τὴν Τρίπολιν ἐτοιμάζοντο εἰς πόλεμον, πλὴν πολεμήσαντες ὀλίγον, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, καὶ ἔλθόντες ὅλοι εἰς τὴν Δαβιὰν χωρίον ἐκρότησαν ἄλλην μάχην, πλὴν . . . νικηθέντες ἐτράπησαν εἰς φυγὴν καὶ οἱ περισσότεροι ἐκείνων ἐθανατώθησαν. Ἐπειτα ὁ τροπαιοῦχος Χασάν-πασιᾶς, διὰ νὰ δείξῃ τὴν δόξαν του, ἐσύναξεν πολλὰς κεφαλὰς ἐκείνων τῶν Ἄλβανῶν, καὶ τὰς ἔφερεν εἰς τὴν Τρίπολιν, μετὰ τὰς ὁποίας ἔπειτα ἐκεῖ ἔκτισε δύο πύργους μεγάλους πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου ἦτον οἱ οἴκοι τοῦ κατὰ καιρὸν πασιᾶ τοῦ Μορέως· οἱ πύργοι οὗτοι δὲν εἶναι πολλοὶ χρόνοι ἀφοῦ ἐγαλάσθησαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους».

Ὁ Πύργος, καθὼς εἶδατε, μᾶς παραδίνει τ' ἄκουσμα ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ ἀπὸ τὸν τοπικό, μὰ τόσο φυσικὸν ἐγώισμό, ποῦ πειὸ κάτου θὰ τονε δῆτε νὰ φτάνῃ στὸ κορυφωμά του. Ὁ γιατρὸς Πύργας, Τριπολιτσιώτης, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ λαϊκὰ ἔργα του («Παράφοιβος» σελ. 165) κάνει λόγο ἀόριστο πῶς οἱ Τούρκοι ζητήσαν τὴ βοήθεια τῶν Κλεφτῶν, καὶ ὕστερα προσθέτει αὐτὰ τὰ περίεργα καὶ σπουδαῖα, ποῦ εἶναι ἡ στοματικὴ παράδοση τῆς Τριπολιτσᾶς: «Ἡ μεγάλη καταστροφή τούτων ἐγένετο πρὸς τὰ ἔξω τῆς Τριπόλεως ἀπὸ Ἀγίου Νικολάου μέχρι τῆς Πηγῆς, ὅπου ὑπῆρχε τότε πυκνότερον μέγα δάσος ἀπὸ Ἀγίου Ἀθανασίου, Ἀγίου Νικολάου μέχρι τῶν παρακειμένων ὄρεων· οἱ Ἄλβανοὶ καταδιωκόμενοι κατέφυγον εἰς τὸ δάσος· τότε ἔθεντο οἱ καταδιώκται αὐτῶν πῦρ καὶ ἐφόνευσαν σχεδὸν πάντας· τοῦτο ἐγένετο τὸ 1777 (γρ. 1779), ἐκ δὲ τῶν κεφαλῶν αὐτῶν διέταξεν ὁ πασιᾶς καὶ ἐκτίσθη πύργος ἔχων ἐπὶ τῆς ἔξω ἐπιφανείας τὰ πρόσωπα τῶν κεφαλῶν τῶν Ἄλβανῶν. Φρικῶδες ἦτο τὸ θέαμα. Ὁ πύργος οὗτος ἔκειτο πρὸς τὸ μέρος τοῦ προαστείου **Μπασάκου**, ἐνθα νῦν ὑπάρχει ὁ περιβόλος τῆς οἰκίας Χατζηχρήστου. Ὁ χῶρος εἶχεν ἕκτασιν ἑνὸς στρέμματος τετραγωνικοῦ, ἀνὰ τεκτονικῶν πῆχεων 45 ἐκάστη πλευρά. Ὁ πύργος εἶχεν ὕψος 4 πῆχεων. Ὑπολογίζοντες ὅτι ἕκαστος τετραγωνικὸς πῆχης ἐμπεριείχεν 9 κεφαλὰς, ἔχομεν κεφάλαιον 6,480, ὥστε ἀπετελεῖτο ὁ πύργος ἐκ τόσου ἀριθμοῦ κεφαλῶν. Αἱ οὕτως ἐκτισμένοι κεφαλαὶ ἐσάπησαν καὶ μεγίστην ἀποφορὰν παρέσχον, ὥστε ἐπὶ 40 ἡμέρας δυσχερῶς ἠδύνατό τις διαβῆναι ἐκεῖθεν. Ὁ πύργος οὗτος μετὰ τῶν κρανίων διετηρεῖτο ὡς τρόπαιον καὶ κατεστράφη διὰ τοῦ χρόνου. Ἡ δὲ θέσις ἐκαλεῖτο μέχρις ἐσχάτων **στρέμμα**».

Ἀπὸ τ' ἀνέκδοτα ἀπομνημ. τοῦ Κοντάκη βρίσκω ἀνατυπωμένη αὐτὴ τὴν περιγραφήν: «Φθάσας πρὸ τῆς Τριπολιτσᾶς (ὁ Κ. Κολοκοτρώνης) ἔστειλεν εἰ-

1) Δ. Γρ. Καμπούρογλου «Ἀρματολὸι καὶ Κλέφτες» σελ. 76.

δησιν τῶν Ἄλβανῶν νὰ ἔβγουν εἰς προσκύνησίν του. Οἱ δὲ, θανατώσαντες τὸν ἀποσταλέντα... (ἔγειναν ἀφορμή, ὥστε) θυμωθεὶς ἔδωκε πάραυτα σημεῖα τοῦ πολέμου, ἐκαβαλλίκευσε μίαν φοράδα καὶ ὤρμησεν εἰς τὴν πόλιν τῆς Τριπολιτσᾶς μετὸ μισθράνι (σ. γρ. μιζράκι) εἰς τὰς χεῖρας. Ἡ δὲ Τριπολιτσᾶ ἦτον ἀπεριτείχιτος ὅλως διόλου. Ἐνας λοιπὸν Ἀχλαδοκαμπίτης σηματοφόρος πρῶτος ἔστησε τὴν σημαίαν του εἰς τὸ σαράγιον. Οἱ δὲ Ἄλβανοὶ βλέποντες τὴν βοὴν ἐτράπησαν ἀμέσως εἰς φυγὴν. Τότε ἦτο τρομερὸν πρᾶγμα νὰ βλέπῃ τις τοὺς τόσον τρομεροὺς Ἄλβανούς νὰ σφάζονται, χωρὶς νὰ στρέφουν τὸ πρόσωπον νὰ ἴδωσι». Ὅλο αὐτὸ τὸ παραμῦθι κάνει ντροπὴ σ' ἓναν Ἀγωνιστὴ τοῦ 1821. Ὁ Κοντάκης ἐδῶ, παραμυθᾶς τοπικιστῆς, σβύνει πέρα-πέρα τὸ ἔργο τοῦ Χασάν-πασᾶ, καὶ προσθέτει τὴν ἀνοησίαν πῶς ὁ Κολοκοτρώνης — κ' ἐννοεῖ τὸν Κωσταντῆ — εἶχε τόση ἐμπιστοσύνη, ὥστε νὰ κατεβῆ στὸν κάμπο, νὰ σμίξῃ μετὸς Τούρκους καὶ νὰ κερφήσῃ ἀκόμα τὴ σημαίαν του στὸ σαράγι τοῦ πασᾶ. Ἔτσι ἀρχίζει ὁ ἀγῶνας τοῦ ἐξηρωῖσμοῦ, ὁ περίφημος, καὶ κατεβαίνει ὡς τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Δίνω περίληψιν καὶ τῶν ἄλλων πηγῶν, ποῦ εἶναι ἐπηρασμένες ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Κολοκοτρώνη. Ὁ Γάλλος Voutier, ποῦ βρέθηκε στὴν πολιορκίαν τῆς Τριπολιτσᾶς κατὰ τὸ 1821 καὶ γνώρισε πολὺ τὸ Θωδωράκη, παρασταίνει τὸ θρύλο ὅπως τὸν ἄκουσε, παραφορτωμένον ἀπὸ ψέματα. Ὁ Voutier (Ἀπομνημ., 1823, σελ. 23) γράφει καὶ γιὰ ἓνα τραγοῦδι, ποῦ μιλεῖ γιὰ τὴν ἀπελπισίαν τῶν Ἀρβανιτῶν κυνηγημένοι ἀπὸ τὸν ἀκούραστο Κολοκοτρώνη, βασανισμένοι καὶ σκασμένοι ἀπὸ τὴ δίψαν, φωνάζανε στοὺς χριστιανούς νὰ τοὺς ἀφήσουν πρῶτα νὰ πιοῦνε κ' ὕστερα νὰ τοὺς σκοτώσουν¹⁾. Ὁ Κολοκοτρώνης (χωρὶς μικρὸ ὄνομα) δοξάστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ποῦ τοὺς ἔκαμε νὰ ξανακάμουνε δικό τους τὸ Μοριᾶ ποῦ κιντύνευσεν ἀπὸ τοὺς Ἀρβανίτες. Ὁ Raybaud, ποῦ πολέμησε κ' αὐτὸς στὴν Τριπολιτσᾶ, γράφει (Ἐναμν. 1824, τ. Α', σελ. 166) μοναχὰ πῶς ὁ Χασάν πασᾶς κάλεσε τὸν Κολοκοτρώνη καὶ τοὺς Κλέφτες βοήθεια του, τίποτε ὅμως δὲ λέει γιὰ τὸν πόλεμον, παρὰ πῶς ὁ Χασάν ἔκαμε πολλὰς μάχας φονικὰς μετὸς Ἀρβανίτες. Ὁ Carrel («Ἱστορία τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» ἔκδ. β', 1829, σελ. 170) γράφει πῶς ὁ Χασάν κάλεσε βοήθεια τοὺς Μανιάτες καὶ τοὺς Κλέφτες, καὶ ρητὰ λέει πῶς ὁ Κολοκοτρώνης — χωρὶς ὄνομα κ' αὐτὸς — βοήθησε περισσότερο ἀπ' ὅλους στὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν²⁾.

1) Ποιὸ εἶναι αὐτὸ τὸ τραγοῦδι; Ἀνύπαρχτο. Ἡ ἰδέα τραγοῦδιοῦ, ποῦ ὑπάρχει τάχα, φωνάζει πῶς βγήκε ἀπὸ πηγὴ Κολοκοτρωναϊκῆ. Τὴ δίψαν τῶν Ἀρβανιτῶν τὴν εἶδατε, ὅταν κυνηγημένοι ἀπὸ τοὺς τσοπάνους μετὰ τῆς ἀγκλίτσας, πέσανε μέσ' τὸ νερό, στὸ Περιγιάλι.

2) Ὁ συγγραφέας ἔζησε πολὺ στὴν Ἀνατολὴ ὡς Γάλλος πρόξενος· νὰ ὅμως ποῦ ἀναφέρει τοὺς Μανιάτες μαζί μετὰ τοὺς Κλέφτες. Οἱ Μανιάτες πιστεύοντας ἴσως πῶς θάρχονταν κ' ἡ σειρὰ τους νὰ τιμωρηθοῦνε, δὲ φαίνονται πούθενά νὰ λαβαίνουσαν μέρος· ἔτσι ξηγιέται καὶ τοῦ Παναγιώταρου τ' ἀμέτοχον.

Περίεργη είναι η επίσημη πηγή που θα δήτε τώρα: απόκριση στο 26ο και τελευταίο ερώτημα των Δυνάμεων από τον Καποδίστρια³⁾: «Ἡ Πόρτα ἔστειλε κατ' αὐτῶν τὸν Καπετάν-πασσᾶν, ὅστις ἐκάλεσεν εἰς βοήθειάν του τοὺς τὰ ὄρη τῆς Πελοποννήσου κατέχοντας χριστιανοὺς καπιτάνους μὲ 4 χιλιάδας ἐνόπλων (!). Ἀποδεχθέντες οὗτοι τὴν πρόσκλησιν ἐδίωξαν τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ δι' ἀνταμοιβὴν ὀνομάσθησαν «Ἀρματωλοὶ τῶν ἐπαρχιῶν». Ἐπειδὴ καὶ ἡ συνήθεια παρὰ τοῖς Τούρκοις ἔχει ἰσχὺν μεγάλην, ὁ διορισμὸς τῶν καπιτάνων ἀπεκατεστάθη ἐπομένως δικαίωμα ἀστυνομικὸν ἐνεργούμενον παρὰ τῶν Ἑλλήνων μέχρι τοῦ 1805, καθ' ἣν ἐποχὴν ἀπασχολούμενοι οἱ Τούρκοι ἔξ ἐνὸς μέρους ἀπὸ τὸν πόλεμον τῆς Ρωσσίας καὶ ἐκ τοῦ ἐτέρου ἀπὸ τὴν ἐπιρροήν, τὴν ὁποίαν οἱ καπιτάνοι οὗτοι ἤρχισαν νὰ λαμβάνωσι, τοὺς κατεδίωξαν, ἐφόνευσαν τινὰς ἔξ αὐτῶν καὶ ἐβίασαν τοὺς ἐπιλοίπους νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰς Ἰονικὰς νήσους. Ἐκτοτε ἀπηγόρευσε ὁ Σουλτᾶνος τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ ὡς Ἀρματωλοῦ. Ἀλλ' εἰς τινὰς ἐπαρχίας, ὅπου οἱ κοτζαβάσσηδες εἶχαν μεγάλην ἐπιρροήν, διωρίζοντο ἀκόμη «καπιτάνοι», συναινέσει ὅμως τοῦ πασσᾶ». Ὅσα ἱστορικὰ λάθη περιέχει αὐτὴ ἡ ἀπάντησις δὲ φτάνουσι νὰ ζηγηθοῦνε μοναχὰ ἀπὸ τὸ διπλωματικὸ σκοπὸ, νὰ παρασταθῇ δηλ. μεγάλη ἡ δύναμις τῶν Κλεφτῶν, ποῦ ἦτανε πάντα μιὰ διαμαρτύρησις ἐναντία στὴν τυραννία τῶν Τούρκων, μὰ κι' ἀπὸ ἄλλον ὑστερόβουλο σκοπὸ νὰ βεβαιωθῇ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐπαρχιακῶν Ἀρματωλῶν στὸ Μοριᾶ, ἐνῶ, καὶ πάλι τὸ λέω, Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριᾶ ποτὲ δὲ συστηθῆκαν. Αὐτὸς ὅμως ποῦ ἔδωσε τῆς πληροφορίας περὶ «Ἀρματωλῶν τῶν ἐπαρχιῶν» προσθέτει, γιατί δὲ μπορεῖ νὰ τ' ἀρνηθῇ, πῶς σὲ μερικὲς μοναχὰ ἐπαρχίες διορίζονταν ἀκόμη «καπετάνοι» (δηλ. Κάποι, μὰ ἡ λέξις τοῦ εἶναι μισητή), ἐνῶ οἱ Κάποι καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν, κι' ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασις ποτὲ δὲ λείψαν ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῶν προυχόντων. Λοιπὸν ὁ πληροφορητὴς ἄλλος δὲν εἶναι παρὰ ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, φίλτατος τοῦ Καποδίστρια.

Κι' ὁ Φιλήμονας (Δοκίμ. περὶ Φιλ. Ἐταιρίας, σελ. 82) εἶναι ἀφιλονίκητη Κολοκοτρωναϊκὴ πηγή· ὅ,τι γράφει αὐτὸς γιὰ τὸ Μοριᾶ πάντα ἀπὸ τὸ Θεωδωράκη τὸ δανεῖται. Αὐτὸ ποῦ γράφει ἐδῶ, τὸ πῆραν οἱ ἄλλοι, οἱ ὑστερώτεροι, καὶ τὸ στολίσαν παραπανιστὰ: «Εἰς τὴν Ἀργολικὴν τῆς Πελοποννήσου φθάνει οὗτος περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰουλίου (;) 1779, καὶ προσκαλεῖ βοηθοὺς τοὺς φυγάδας εἰς τὰ ὄρη Πελοποννησίου, ἢ τοὺς λεγομένους Κλέπτας, παρακινούμενος ἀπὸ τὴν ἀνάγκην καὶ μᾶλλον ἀπὸ τοὺς ἰδίους Τούρκους τοῦ τόπου. Ἴδωμεν πρωτότυπον τούτου διάταγμα (μπουγιουρδί), περιέχον αὐτολεξεί: «...Σᾶς διορίζομεν νὰ σκοτώνετε χωρὶς φόβον τοὺς ζορπάδες. Εἶναι δικὰ σας ὅλα τὰ πράγματά των. Νὰ μᾶς φέρετε μόνον τὰ κεφάλια των, καὶ σᾶς συγχωροῦμεν ὅσα ἐκάμετε καὶ δὲν ἐκάμετε καπαέτια...». Ἐχωριστὴν ὑποδεξίωσιν

3) Μάμουκα ΙΑ', σελ. 325.

καὶ τιμὰς κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Τούρκων ἔλαβον τότε ὁ Ἀναγνώστης καὶ Κωνσταντῖνος¹⁾ Κολοκοτρῶναι, καθὼς καὶ ὁ **Κύρ Μουστάκας, ἔχοντας τὴν ἀνωτέραν εἰς τοὺς Κλέπτας σημασίαν**. Ἦσαν οὗτοι τῶν Ἀλβανῶν οἱ παντοτεινοὶ καὶ ἀσυμβίβαστοι διώκται. Ἡ συμμαχία των ἐβίασε πολὺ πλέον τὴν συγκέντρωσιν των, περὶ ὧν ὁ λόγος, Ἀλβανῶν εἰς τὴν ἀτειχιστον ἔτι Τριπολιτσάν, ἔξω τῆς ὁποίας ἐνίκηθησαν οὗτοι διὰ τῆς πρώτης καὶ τελευταίας μάχης²⁾.

Ὁ Φιλήμονας ἐδῶ ἐπιπόλαια γράφει γιὰ τὸ Χασάν Πασσᾶ πῶς ἡ ἀνάγκη τὸν ἔκαμε νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια τῶν Κλεφτῶν· ἐνῶ ἔξερει καλὰ τὴν πολιτικὴν ζωὴ τῶν Τούρκων, δὲ μπορεῖ νὰ ξηγήσῃ τὴν ἔννοια τοῦ λαϊκοῦ συναγερμού ποῦ σήκωσε ὁ Χασάν. Καὶ πρᾶμα ποῦ δείχνει τὸ πόσο ἔγραφε μηχανικὰ αὐτὲς του τὶς πληροφορίες, στὰ 1834, ζῶντας στ' Ἀνάπλι καὶ στοῦ Κολοκοτρώνη τὸ πλευρό, δὲ ζήτησε νὰ μάθῃ ποῖος ἦταν αὐτὸς ὁ «κύρ Μουστάκας», παρατσούκλι τοῦ Χασάν Πασσᾶ, κι' ὁ Φιλ. φαντάστηκε πῶς θὰ ἦταν κάποιος ἄλλος ἐπίσημος Κλέφτης τοῦ Μοριᾶ.

Ὁ Α. Φραντζῆς (τ. Α', σ. 28) προσθέτει στὴς λίγες σωστὲς εἰδήσεις, ποῦ μᾶς δίνει ὁ Παλαμίδης στὰ χειρόγραφα του, πλοῦτο ἀμέτροτον ἀπὸ ὑπερβολὲς καὶ σκόπιμες διαστροφές, ποῦ ἄλλο δὲν ἔχουσι σκοπὸ παρὰ νὰ δοξάσουν τῶν Κλεφτῶν τὴν δράση. Ὁ συγγρ. χωρὶς ἄλλο ἀπὸ τὸ Θεωδωράκη τὰ δανεῖται: «Ὁ ὀρηθεὶς Καπετάν Πασσᾶς, παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ ἱκανὰ πολεμικὰ πλοῖα καὶ 7 χιλιάδας στρατοῦ, ἐφθασεν εἰς τὸ Ναύπλιον τῆς Πελοποννήσου, καὶ κατὰ πρῶτον ἔξεδωκε κολακευτικὰς διαταγὰς πρὸς ἅπαντας τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Κλεπτῶν καθυπισχνούμενος εἰς αὐτοὺς δόξας, τιμὰς, βραβεῖα, πλοῦτη καὶ εὐτυχίας, προσκαλῶν αὐτοὺς νὰ παρουσιασθῶσιν ἐνώπιόν του καὶ λάβωσι τὰς ἀπαιτούμενας διαταγὰς καὶ ὁδηγίας πρὸς καταδίωξιν καὶ ὀλοσχερῆ ἀφανισμόν τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τὴν πατρίδα των τὴν Πελοπόννησον. Ὁρκίζετο δὲ εἰς τὴν πρόσκλησίν του αὐτὴν, διὰ νὰ μὴν ἔχουν οἱ Κλέπται τὴν παραμικρὰν ὑποψίαν ἀφορῶσαν πρὸς βλάβην των, ὅθεν κατὰ τὴν πρόσκλησίν του ἐπαρουσιάσθησαν ὅλοι οἱ λοιποὶ ἀρχηγοὶ τῶν Κλεπτῶν, ἔκτος τοῦ Παναγιώταρου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνη· καὶ τοὺς μὲν παρουσιασθέντας ἅπαντας Κλέπτας ἐτίμησεν ἐνδύσας τὸν καθ' ἕνα μὲ ἐν ἐπανωφόριον (μπινίσι τζόχινον, τὸ ὁποῖον δὲν ἐτιμᾶτο περισσότερον ἀπὸ 100 λεπτὰ (παράδες), τὸν δὲ Κόλιαν Πλαπούταν, ὡς ἀνώτερον τῶν ἄλλων, ἐνέδυσσε μὲ ἐν κατότον (τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ δὲν ἐτιμᾶτο περισσότερον τῶν 10 γροσίων). Ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Κολοκοτρώνης ἔγραψεν ἀναφορὰν (ἀρζουχάλι) πρὸς τὸν Καπετάν Πασσᾶν, ὡς ἐφεξῆς: «Ἵψηλότατε! Εἶμαι ἔτοιμος καὶ πρόθυμος εἰς τὰς διαταγὰς τῆς ὑψηλότητός

1) «Εἶναι οὗτος ὁ πατὴρ τοῦ νῦν Θεοδώρου Κολοκοτρώνη. Μόνος τῶν ἄλλων δὲν ἐπαρουσιάσθη προσωπικῶς πρὸς τὸν Χασάν Πασσᾶν ὑποπτέων, διὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπήρειαν γενικὴν εἰς τοὺς Κλέπτας τῆς Χερσονήσου» (σημ. τοῦ Φιλήμ.).

2) «Οἱ Κλέπται, ὡς 4,000 ἦδη, ἐτοποθετήθησαν εἰς τὰ Τρίκορφα. Ἐναντίον των ἐπέπεσον ὅλοι οἱ Ἀλβανοί, ἠναγκασμένοι ἀπὸ τὸ διὰ τοῦ Παρθενίου κινήσαν ἱππικὸν καὶ τὴν ἄλλην πεζικὴν δύναμιν τοῦ Χασάν Πασσᾶ. Ἐκεῖ ἔλαβον τὸν μεγαλύτερον ἀφανισμόν των. Ἐκτοτε ἠκούσθη σημαντικὸν τὸ ὄνομα τοῦ Κολοκοτρώνη εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν καὶ μάλιστα τὴν Ἀλβανίαν» (σημ. τοῦ Φιλήμ.).

σου, πρόσταξέ με εις ὅ,τι ἐγκρίνης. Κ. Κολοκοτρώνης».—Ὁ Καπετὰν Πασσᾶς λαβὼν τὴν ἀναφορὰν τοῦ Κωνστ. Κολοκοτρώνη διὰ τοῦ διερχομένου Μαυρογένου καὶ δεχθεὶς τὴν πρότασίν του, ἔπεμψε πρὸς αὐτὸν καπὸταν καὶ 10 μινίσια διὰ τοὺς λοιποὺς τοῦ μέρους τοῦ καπεταναίου Ἀρκαδίου, Ἀνδρουσιανούς καὶ Λεονταρίτας. — Εὐθὺς δὲ τότε ὁ Καπετὰν Πασσᾶς, ἀφοῦ ἔδωκε τὰς ἀναγκαίαις διατάξεις, ἐστρατολόγησε ¹⁾ μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν Ὀθωμανῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων Κλεπτῶν εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Τριπολιτζᾶς· οἱ δὲ Ἀλβανοὶ ἅπαντες συνῆλθον ἐντὸς τῆς πόλεως Τριπολιτζᾶς. Τότε ὁ Κωνσταντῖνος Κολοκοτρώνης, διατεταγμένος ἀπὸ τὸν Καπετὰν Πασσᾶν, φθάσας μὲ 850 παληκάρια Καρυτινοὺς, Ἀνδρουσιανούς, Λεονταρίτας καὶ Ἀρκαδίους κατέλαβε τὴν θέσιν τῶν Τρικόρφων· ὁ δὲ Καπετὰν Πασσᾶς ἐτοποθετήθη εἰς τὴν θέσιν Ἀγιοργίτικα, οἱ δὲ λοιποὶ Ἕλληνες εἰς τὰς πλεον πλησιεστέρας θέσεις τῆς Τριπολιτζᾶς. — Οἱ δὲ Ἀλβανοὶ συνηγμένοι εἰς τὴν Τριπολιτζᾶν, ὅτε εἶδον τὴν σταθερὰν ἀπόφασιν τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ, καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν τῶν Κλεπτῶν συνδρομήν, ἐγνώρισαν τότε ὅτι χάνονται· καὶ οὕτως ἀποφασίσαντες νὰ διανεμηθῶσιν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐπ' ἐλπίδι τοῦ νὰ διαπλεύσωσιν εἰς τὴν πατρίδα τῶν διὰ τῶν διαφόρων παραλίων τῆς Πελοποννήσου, ὤρμησαν τότε ἀπὸ τὸ καταλληλότερον (ὡς πρὸς αὐτοὺς) μέρος τῶν Τρικόρφων, κατὰ τὰς ἐλπίδας τῶν, καὶ ἔκαμαν τρεῖς ἐφορμήσεις ἰσχυρὰς καὶ ἀποφασιστικὰς κατὰ τὸ μέρος τῶν Τρικόρφων, ἀλλ' ἀντεκρούσθησαν ἀπὸ τοὺς ἐν Τρικόρφους στρατοπεδευμένους Ἕλληνας μὲ ἀπερίγραπτον ἀφανισμόν τῶν. Ἐμήνυσαν δὲ τότε εἰς τοὺς Ἕλληνας, λέγοντες: «Βοῦ Ρωμαῖοι, φέτος σκοτώνετε σεῖς ἡμᾶς, καὶ τοῦ χρόνου θὰ σκοτώσουν ἐσᾶς οἱ κακοῦργοι συντρόφοι σας» (ἐννοοῦντες τὸν Καπετὰν Πασσᾶν). Καὶ τῷ ὄντι ἐπροφήτευσαν κατὰ τοῦτο, ὡς θέλει ἐξιστορηθῆ ἀκολουθῶς ὁ ὄλεθρος τοῦ Κωνσταντῖνου Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Παναγιώταρου, μ' ὅλον ὅτι αὐτὸς δὲν ἔλαβε μέρος εἰς τὴν καταδίωξιν τῶν Ἀλβανῶν τελείως, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ Μανιάται. — Περιορισθέντες μετὰ τοῦτο οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὴν πόλιν τῆς Τριπολιτζᾶς, ἐπειδὴ δὲν ἐδυνήθησαν νὰ διέλθουν διὰ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὰς ἐλπίδας αὐτῶν, ὀρμήσαντες πανταχόθεν οἱ Ἕλληνες, καθὼς καὶ οἱ Ὀθωμανοί, ἰππεῖς τε καὶ πεζοί, τοὺς κατέσφαξαν. Διεσώθησαν δὲ μόλις ἕξ αὐτῶν 700 περίπου, οἵτινες διὰ νυκτὸς διελθόντες διὰ δυσβάτων ὁδῶν, ἐκ διαλειμμάτων, ἀπῆλθον εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα».

Ὁ Θεοδ. Κολοκοτρώνης, σύμφωνος σ' ὅλα μὲ τὸ Φραντζῆ, γράφει (Αὐτοβιογρ. σελ. 5): «Εἰς τοὺς 79 ἦλθεν ὁ Καπετάμπεης (:) μετὰ τὸν Μαυρογένην, καὶ ἐρχόμενος ἔρριξεν εἰς τοὺς Μύλους καὶ Ἀνάπλι. Ἐστειλεν εἰς ὅλην τὴν Πελοπόννησον μπουγιουρτί (προσκυνοχάρτι) καὶ ἐπῆγαν καὶ ἐπροσκύνησαν τὸν Καπετάμπεη εἰς τοὺς Μύλους. Εἰς τὸν πατέρα μου ἔστειλε χωριστὸ μπουγιουρτί, νὰ ἐλθῆτε νὰ βγάλουμε τοὺς Ἀρβανίτες καὶ νὰ εὐρῆ ὁ ραγιαῖς τὸ δίκιο του. Ὁ πατέρας μου ἐκίνησε μὲ χίλιους στρατιώτας, καὶ ἔπιασε τὰ Τρίκορφα, εἰς τὴν Τριπολιτσᾶν· δὲν ἐπῆγεν εἰς τὸν Καπετάμπεη, διότι ἐφοβεῖτο. Ὁ Καπε-

1) Ἐξεστράτευσε.

τάμπεης ἐσηκώθηκεν ἀπὸ τοὺς Μύλους, ἐπῆρε 6,000 ταγκαλάκια, καὶ τοὺς Κλέφτες 3,000, καὶ ἐπῆγεν εἰς τὰ Δολιανά, Τριπολιτσᾶ, καὶ ἔρριξε τὸ ὄρδι. Ὁ πατέρας μου σὰν ἦτον στὰ Τρίκορφα, τοῦ ἔστειλεν ὁ Καπετάμπεης νὰ πάγῃ σὲ δαύτονε διὰ νὰ τὸν προσκυνήσῃ. Ὁ πατέρας μου ἀποκρίθηκε, δὲν εἶναι καιρὸς νὰ ἐλθῶ νὰ προσκυνήσω· οἱ Ἀρβανίτες εἶναι εἰς τὴν Τριπολιτσᾶ, ἤμπορουν νὰ πιάσουν τὸν ἄγριον τόπον ¹⁾ καὶ νὰ σκορπήσουν τότε μέσα εἰς τὴν Πελοπόννησον, νᾶχουν τὸν τόπον. Τότε τοῦ ἔστειλεν 20 μινίσια γιὰ τοὺς Καπεταναίους καὶ ἓνα καπὸτο διὰ τὸν ἑαυτὸν του. Τὸν καιρὸν ποὺ ἐζύγωσε τὸ στρατεύμα τὸ Τούρκικο εἰς τὴν Τριπολιτσᾶν καὶ ἐπολιορκούσε τοὺς Ἀρβανίτες, ἐχώρισαν 4,000 Τούρκοι Ἀρβανίτες νὰ τὸν ἐβγάλουν ἀπὸ τὰ ταμπούρια, καὶ αὐτὸς ἀντεστάθη καὶ τοὺς ἐκνηγοῦσε, καὶ ἐμβῆκαν πίσω. Ἦλθαν τὰ στρατεύματα τὰ Τούρκικα τοῦ Καπετάμπεη ἕως τὸν ἄγιον Σώστην· πάλι βγαίνουν 6,000 διὰ νὰ πάνε εἰς τὸν πατέρα μου, καὶ αὐτὸς πάλι τοὺς ἀντέκρουσε. Εἶδανε ὅτι δὲν ἤμπορουν νὰ βασιάζουν οἱ Ἀρβανίτες μέσα εἰς Τριπολιτσᾶ, διατὶ δὲν ἦτον τότε τειχογυρισμένη· ἐσυνάχθησαν ὅλοι καὶ πάνε εἰς τὸν πατέρα μου, καὶ αὐτὸς τοὺς ἐστάθη με ὀρμήν, καὶ τοὺς ἐγύρισε κατὰ τὸν κάμπον· ἐνώθησαν καὶ ἄλλοι καπεταναῖοι· ἐμβῆκαν εἰς τὰ χωράφια, εἰς τὸν κάμπον τοὺς ἐσκότωσαν ἢ καβάλλα ὡς οἱ θεριστάδες· ἔπεσαν ἢ καβαλλαριὰ μέσα καὶ τοὺς ἐθέρισαν· ἀπὸ τὴν μιὰν μεριὰν ἢ καβαλλαριὰ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ πατέρας μου. Ἀπὸ 12,000, ἐπτακόσιοι ἀπέρασαν εἰς τὸ Δαδί».

Ἐρχονται τελευταῖες δυὸ σπουδαῖες στοματικὲς παραδόσεις. Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ Κ. Ι. Φλέσσα, ποὺ μίλησα γι' αὐτὸν καὶ περὶ πάνου. Ὁ Φλέσσας φύλαξε καλοσυνεῖδητα τὴν παράδοση καὶ μᾶς φωτίζει κάπως καλύτερα (σελ. 27 τοῦ βιβλίου του): «Ἐν πρώτοις... ἐπετέθη κατὰ τῶν ἐν Ναυπλίῳ εὐρισκομένων Ἀλβανῶν, οὓς κατασφάξας ἔρριψε κάτωθι τοῦ Ἴτς-καλέ, ἐν τῇ θέσει τῇ νῦν καλουμένη ἐκ τῶν φόνων τῶν Ἀλβανῶν Ἀλβανιτίξ (σ. Ἀρβανιτιὰ)... διὰ τοῦ ὄρους Παρθενίου ἐφθασεν εἰς χωρίον Στενόν, κείμενον μεταξὺ αὐτοῦ καὶ Τριπόλεως· καὶ αὐθις ἐκεῖθεν ἐκάλεσε Τούρκους καὶ Ἕλληνας εἰς σύμπρασιν. Οἱ Ἕλληνες κατέλαβον τὰ Τρίκορφα, τὰ ὅποια ἐδέσποζον τῆς ἀτειχίστου τότε Τριπόλεως, καὶ ἀνέμενον τὸ σύνθημα τῆς κατὰ τῶν Ἀλβανῶν ἐπιθέσεως». Περὶ κάτου (σελ. 29) ὁ ἴδιος γράφει: «Κατὰ τὸν πόλεμον ὅμως τὸν κατὰ τῶν Ἀλβανῶν, ... ἔλαβε μέρος ὁ Ἀ(ναγνώστης) Κολοκοτρώνης ²⁾, ὡσπερ καὶ ἅπαντες οἱ Κλέπται, ἀλλὰ πρὶν κινήθωσιν οἱ Ἕλληνες κατὰ τῶν Ἀλβανῶν, οἱ Ἀλβανοὶ ἀπειληθέντες ὑπὸ τοῦ ἰππικοῦ καὶ τῆς ἄλλης πεζικῆς δυνάμεως τοῦ Χασὰν Πασσᾶ, τοῦ ὀδεύοντος ἐκ τοῦ χωρίου Στενὸν εἰς Τρίπολιν, ἐπῆλθον ἅπαν-

1) Ἡ πρόφασιν εἶναι χωρὶς βάση· ἀν σκορποῦσαν οἱ Ἀρβανίτες, τότε ἀκόμα περισσότερο θὰ ἦταν χαμένοι.

2) Τὸ πρᾶμα δ' ἀκολούθησε ἀπαράλλαχτα, ὅπως στὴν ἀρχὴ τοῦ 1821, ὅταν οἱ Τούρκοι ἀδειάσανε τῆς ἐπαρχίας, καὶ οἱ χριστιανοὶ ἀκολουθῶντας τοὺς συναγτήκανε στὰ Τρίκορφα.

3) Δὲ μπορεῖ τὸ Ἀ(ναγνώστης) νὰ εἶναι λάθος τυπογρ., γιατί λίγες γραμμὲς περὶ πάνου ὁ συγγρ. μιλεῖ γιὰ τὸν Κωνσταντῆ Κολοκοτρώνη, ποὺ εὐρισκε ἀπὸ τὸν Παναγιώταρο κοντὰ κλπ. Ἦξερε λοιπὸν καὶ τὰ δυὸ ἀδέρφια ὁ συγγραφέας μὲ τ' ὄνομά του.

τες κατά τῶν ἐν Τρικόροφους Ἑλλήνων¹⁾ τῶν ὀδευόντων πρὸς τὴν Τρίπολιν, καὶ συμπλακέντες ἐμάχοντο ἀπεγνωσμένως²⁾, ὅτε ἐπῆλθε κατὰ τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἡ ὑπὸ τὸν Χασάν-Πασσᾶν δύναμις, ἥτις τὴν πλήρη καταστροφὴν αὐτῶν συνετέλεσε³⁾.

Ὁ Λεωνίδας Ροζάκης καθηγητῆς, νομίζω, ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ποῦ σύναξε ὕλικὸν νὰ γράψῃ τοὺς βίους Μοραϊτῶν Ἀρματολῶν, ἔκαμε ἀνακοίνωσιν κατὰ τὰ 1873 στὸ σύλλογον Παρνασσῶ γιὰ τὸν περίφημον Παναγιώταρο⁴⁾. Περίληψη αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσιν καταχωρίζω ἔδῳ: «Ὁ Παναγιώταρος τὴν καταγωγὴν εἶκεν ἐκ μιᾶς τῶν πρώτων οἰκογενειῶν τῆς Μέσης Μάνης, ἀποικισσῆς εἰς Βαρδούνια, ἥτις, οὔσα τὸ μεταίχιμιον τῆς δούλης Λακεδαίμονος καὶ τῆς ἀνυποτάκτου Μάνης, ὑπῆρξεν ὡς ἐκ τῆς καταλλήλου τοποθεσίας τῆς ἡ κυρία ἐστία τῶν περισσοτέρων καὶ μεγαλυτέρων Κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου, ἐπισημότερος τῶν ὁποίων ἐγένετο ὁ Παναγιώταρος, παρ' ᾧ ἀνεδείχθησαν οἱ Κολοκοτρωναῖοι, γεννηθεὶς τὸ 1745 καὶ πεσὼν πτώσειν πολυθρόνητον τὸ 1780. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ὁρλώφ ἐπαναστάσειν τοῦ 1769 τοὺς ἄλλους πάντας ἐκίνει ἡ καρδία, σκιρτώντας ἐπὶ τῷ κινήματι· αὐτὸς μετὰ τοῦ Ἰω. Μαυρομιχάλη, ἀκολουθῶν μᾶλλον εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς λογικῆς, ἀπεδοκίμασεν αὐτὴν τὸ πρῶτον, ἀναγκασθεὶς δ' ὑπεστήριξεν ὕστερον. Προσέτι *εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Τζεζάερλη Γαζῆ Χασάν Πασσᾶ καταστροφὴν τῶν Ἀλβανῶν οὐδόλως συμμετέχε μετὰ τῶν ἄλλων Κλεφτῶν*, γνωματεύσας ὅτι ἐπρεπε ν' ἀφήσωσιν αὐτοὺς ν' ἀλληλοσφαγῶσι καὶ ὕστερον νὰ ἐπιπέσωσι κατὰ τοῦ ἐξησθενημένου νικησόντος. Μόνος δὲ ἐκ τῶν Κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου ἀρνηθεὶς εἰς τὸν Πασσᾶν ὑποταγὴν κλπ.» ἦταν ὁ Παναγιώταρος.

Δὲν πρέπει νὰ παραλείψω τὴ γνώμη τοῦ Καντηλώρου (σελ. 108): «Ὁ Χασάν Πασσᾶς ἐπὶ κεφαλῆς 3 χιλ. Κλεφτῶν καὶ 6 χιλ. Τούρκων... Οἱ Ἀλβανοὶ κυριολεκτικῶς ἔδεκατίσθησαν παρὰ τὸν Ἅγιον Βλάσην ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς πυρὸς καὶ τῆς σπάθης τῶν Κλεφτῶν, οἵτινες τοὺς κατεδίωξαν μέχρι τῆς πεδιάδος... Ἐκ τῆς νίκης ταύτης τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη ἐνθαρρυνθέντα τὰ Τούρκ.»

1) Λοιπὸν ἡ ἀπειλὴ ἦταν πολὺ κοντὰ, κ' οἱ Ἀρβανῖτες δὲ σταθῆκαν νὰ πολεμήσουν;

2) Τὸ «ἀπεγνωσμένως» δὲν ἔννοεῖ μοναχὰ τὸν κίντυνον ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπελπισίαν τοὺς ποὺ σὲ λίγο θὰ πολεμοῦσαν μετὰ διπλὸ μέτωπο. Μετὰ τὸν πρῶτον αὐτὸν πόλεμον, βρίσκουμε τὴ μάχη μετὰ τὸ Χασάν νὰ γίνεται στὸν κάμπο, καὶ γι' αὐτὸ ὑποθέτει κανεὶς, λογικὰ, πὺς οἱ Ἀρβανῖτες δὲ μπορέσαν ν' ἀνοιξοῦνε δρόμον καὶ νὰ φύγουν.

3) Ὁ Φλέσσας θέλει νὰ πῆ τάχα πὺς ὁ Χασάν βοήθησε στὸ χαλασμό, μὰ τὸ χαλασμό τὸν κάμαν οἱ Μοραῖτες, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς βέβαια καὶ οἱ Κλέφτες τοῦ (Ἀναγνώστη;) Κολοκοτρώνη; Ὅμως γιὰ νὰ χαλαστῇ ἕνα σῶμα ἀπελπισμένο Ἀρβανίτικο ἀπὸ 12 χιλ. ἢ καὶ λιγώτερος, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὸ χαλάσουν ὅσοι κ' ἂν ἦταν συναγμένοι χριστιανοί, ποὺ πρώτη φορὰ ἀρπάξαν τ' ἄρματα, καὶ πρώτη φορὰ δίνανε μάχη. Ὅσο γιὰ τοὺς Κλέφτες, ἄλλους σημαντικοὺς ὁ Φλέσσας δὲν ἀναφέρει παρὰ τὸν Ἀναγνώστη Κολοκοτρώνη. Γιὰ τὸν Παναγιώταρον καὶ τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρ., τὸ ἴδιον καὶ γιὰ τοὺς Πετμεζαίους, τίποτε δὲ λέει.

4) Λογοδοσία τοῦ συλλόγου Παρνασσῶ, Η'—1873, σελ. 41.

στρατ. ἐπλησίασαν εἰς τὸν Ἅγιον Σώστην, πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς Τριπόλεως, ὅτε 6 χιλ. Ἀλβανῶν ἐπεχείρησαν δευτέραν ἐφοδον, ἵνα «βγάλουν τὸν Κολοκοτρώνη ἀπὸ τὰ ταμπούρια», ἀλλὰ καὶ πάλιν τοὺς ἀπέκρουσε. Εἶδον τότε οἱ Ἀλβανοὶ ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ παρατείνουν τὴν ἀμυναν ἐν Τριπόλει, διότι δὲν ἦτο τειχογυρισμένη, καὶ ἐπεχείρησαν πανστρατιᾷ τρίτην ἐφοδον κατὰ τῶν Τρικόροφων... Ὁ Κολοκοτρ. ἀντιστὰς μετ' ὁρμῆν, διέταξεν ὑπερφαλάγγισιν καὶ τρέψας τοὺς Ἀλβανούς εἰς φυγὴν τοὺς ἠνάγκασε νὰ μὴ εἰσέλθουν εἰς τὴν Τρίπολιν, ἀλλὰ νὰ τραποῦν πρὸς τὴν πεδιάδα. Ἠνώθησαν τότε καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι καπεταναῖοι, οἵτινες ἐφύλασσαν τὰς νοτίους ἐξόδους τῆς πεδιάδος, συνέτρεξε καὶ τὸ Τουρκ. ἱππικόν, καὶ ἐπῆλθεν ἡ τρομερὰ σφαγὴ. Οἱ Ἀλβανοὶ ἐσκορπίσθησαν εἰς τὰ χωράφια καὶ ἐτέθησαν μεταξὺ δύο πυρῶν τοῦ Σερασκέρη καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη. Τὸ ἱππικόν τοὺς ἐθέριζε μετὰ τὴν σπάθην ὡς στάχεις καὶ ἐτέρωθεν τὰ παληκάρια τοῦ Κολοκοτρώνη». Μετὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Καντηλώρου τὸ σωροβολεῖο τοῦτο τῶν ἱστορικῶν ὑπερβολῶν, τ' ἀφιερωμένο στη δόξα τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη, φτάνει σ' ἀπόγειόν του.

Μεγάλος κόπος καὶ χῶρος πολὺς θὰ χρειαζότανε νὰ βάλω σὲ κάποια τάξη, νὰ συβιάσω, νὰ ξηγήσω καὶ νὰ βῶ πέρα ἀπ' ὅλες αὐτὰς τῆς περιγραφῆς, ποῦ χτυπιῶνται ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη. Τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ Πύργου οἱ προφορ. παραδόσεις παρασταίνουν πὺς πρῶτα ἄρχισε ἡ μάχη στὴν Τριπολιτσά μετὰ τὸν Καπετὰν Πασσᾶ ὁ Πύρρος γράφει πὺς νικημένοι οἱ Ἀρβανῖτες, ἀφοῦ λίγο πολεμήσανε, φύγανε πρὸς τὴ Νταβιά, χωρὶ ἀπάνου στὸ βουνὸ καὶ στὸ δρόμον κατὰ τὴν Καρύταινα, ὅπου δώσανε τὴν ἄλλη μάχη. Ὁ Πύργος τοποθετεῖ τὴν πρώτην μάχην κατὰ τὸν Ἀη-Νικόλα, λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά ἀπὸ κεί οἱ Ἀρβανῖτες, νικημένοι, φύγανε κατὰ τὸ μεγάλο δάσος, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸν Ἀη-Θανάση καὶ προχωροῦσε στὰ γειτονικὰ βουνά. Μετὰ τὴ διπλὴ αὐτὴ γνώμη φαίνεται νὰ συμφωνῇ κ' ὁ Θ. Κολοκοτρ., λίγο-πολύ: «Τὸν καιρὸν ποὺ ἐξύγασε τὸ στράτευμα τὸ Τούρκικον εἰς τὴν Τριπολιτσάν κ' ἐπολιορκούσε τοὺς Ἀρβανῖτες¹⁾, ἐχώρισαν 4 χιλ. Τούρκοι Ἀρβανῖτες... Ἦλθαν τὰ στρατεύματα τοῦ Καπετάμπεη (γρ. Καπετὰν Πασσᾶ) ἕως τὸν Ἅγιον Σώστην²⁾· πάλιν βγαίνουν 6 χιλ. διὰ νὰ πᾶνε εἰς τὸν πατέρα μου, καὶ αὐτὸς πάλιν τοὺς ἀντέκρουσε... Ἐσυνάχθησαν ὅλοι καὶ πᾶνε εἰς τὸν πατέρα μου, καὶ αὐτὸς τοὺς ἐστάθη μετὰ ὁρμῆν, καὶ τοὺς ἐγύρισε κατὰ τὸν κάμπο...» (Αὐτοβιογρ. σελ. 6³⁾). Οἱ περιγραφῆς αὐτῆς τοῦ Πύρρου, Πύργου καὶ τοῦ Θ. Κολοκοτρ. φαίνονται νὰ συμφωνᾶνε τέλεια μετὰ τοῦ Κ. Ι. Φλέσσα, ποὺ γράφει πὺς «πρὶν κινήθωσιν οἱ Ἑλληνας κατὰ τῶν Ἀλβανῶν (σ. οἱ Ἑλληνας ποὺ ἦταν συναγμένοι στὰ Τρίκορφα), οἱ Ἀλβανοὶ ἀπειληθέντες ὑπὸ τοῦ ἱππικοῦ καὶ τῆς ἄλλης περικτῆς δυνάμεως τοῦ Χασάν Πασσᾶ, τοῦ ὀδευόντος ἐκ τοῦ χωρίου Στεγὸν εἰς Τρίπολιν, ἐπῆλθον κατὰ

1) Λοιπὸν εἶχε ἀρχίσει ἡ μάχη μ' αὐτοὺς.

2) Λοιπὸν ἡ μάχη προχωροῦσε.

3) Μένει ἔδῳ ἡ ἀπορία· ἀφοῦ ὅλοι οἱ Ἀρβανῖτες πῆγαν ἀπάνου στὸν Κωσταντῆ, δὲν εἶναι λογικὸ ὁ Χασάν νὰ τοὺς κινήσῃ ἀπὸ πίσω;

των ἐν Τρίκορφος Ἑλλήνων τῶν ὀδευόντων πρὸς τὴν Τρίπολιν κλπ.». 1) Ἐν πάροισι τοῦ Θ. Κολοκοτρ. τὴν περιγραφὴν, ἕνα μέρος μοναχὰ ἔκοψε ἀπὸ τὴν Τριπολιτῶν—ἐνῶ βέβαια θὰ ἔακολουθοῦσε ἐκεῖ ἡ μάχη—καὶ τράβηξε κατὰ τὰ Τρίκορφα, κί' ἀφοῦ ὁ Κωσταντῆς δυὸ φορές τοὺς ἀντίκρουσε, ὕστερα πῆγαν ὅλοι οἱ Ἀρβανῖτες, καὶ τοὺς ἀντίκρουσε τρίτη φορά, καὶ τοὺς ἔρριξε στὸν κάμπο κλπ.

Πῶς ὅμως θὰ μπορέσουμε αὐτοὺς τοὺς θριαμβοὺς τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρῶνη νὰ τοὺς συβιάσουμε μετὰ τὴν ἀπλὴ ἀπορία: Τί γυρεῦαν τόσο ἐπίμονα οἱ Ἀρβανῖτες νὰ περάσουν καὶ καλὰ μέσ' ἀπὸ τὰ βουνά, ἂν ἀπερίγραφτος πανικός δὲν τοὺς ἔσπρωχνε τυφλὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τοῦ Χασάν Πασσᾶ τὸ μαχαίρι; Καὶ τί ἥρωϊκὲς ἀντιρροῦσεις ἦταν ἐκεῖνες τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρ. ἐναντία σὲ μιὰ σὺναξη ἄτακτῃ ἀνθρώπων τρεμουλιασμένων ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τοῦ φοβεροῦ Μουσταῶνα, ποὺ τὸν εἶχαν καταπόδι, πίσωθὲ τους; Στὴν τρίτη μάλιστα καὶ τελευταία ἀντίκρουση, ποὺ ὅλοι οἱ Ἀρβανῖτες εἶχαν πάει κατὰ πᾶν τοῦ Κολοκοτρῶνη, τί ἔκανε ὁ Χασάν Πασσᾶς; Τοὺς ἄφησε νὰ πᾶνε, κ' ἔμεινε αὐτὸς ἀνεργὸς νὰ τοὺς ἀγναντεύη; Αὕτῃ τὴν ἀπορία μοναχὰ τοῦ Πύρρου ἡ περιγραφὴ θὰ μποροῦσε νὰ τὴ λύσῃ: «Συναχθέντες εἰς τὴν Τρίπολιν ἐτοιμάζοντο εἰς πόλεμον (σ. δηλ. οἱ Ἀρβανῖτες), πλὴν πολεμήσαντες ὀλίγον, ἐτραπήσαν εἰς φυγὴν, καὶ ἐλθόντες ὅλοι εἰς τὴν Δαβιάν ἐκρότησαν ἄλλην μάχην, πλὴν νικηθέντες ἐτραπήσαν εἰς φυγὴν, καὶ οἱ περισσότεροὶ ἐκείνων ἐθανατώθησαν». Λοιπόν, ἡ ὁριστικὴ μάχη γίνηκε 10 χιλιομ. μακρὰ ἀπὸ τὴν Τριπολιτῶν, ἀπᾶν—κάτου 4 ὄρες, κ' ἐκεῖ γίνηκε ὁ χαλασμός τους, κί' ὄχι στὰ Τρίκορφα. Δηλ. οἱ Ἀρβανῖτες κυνηγημένοι ἀπὸ τὸν Χασάν Πασσᾶ φύγαν πρὸς τὰ βουνά ἀνοίγοντας τὸ δρόμο τοὺς ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας, καὶ στὴ Νταβιά, Τούρκοι καὶ Ἑλληνας τοὺς προφτάσαν, τοὺς κυκλώσανε καὶ τοὺς χάλασαν, κί' ὅσους γλυτώσανε τοὺς γυρίσαν πίσω κατὰ τὴν Τριπολιτῶν. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Πύρρου πάλι δείχνει τὰ κατατόπια, ποὺ ἀκολούθησε ἡ καταδίωξη, μετὰ κάποιες ὅμως περιέργως προσθήκες: «Ἡ μεγάλη καταστροφὴ ἐγένετο πρὸς τὰ ἔξω τῆς Τριπολιτῶν ἀπὸ Ἁγίου Νικολάου μέχρι τῆς πηγῆς (σ. αὕτη εἶναι ἡ πρώτη μάχη μετὰ τὸν Καπετᾶν Πασσᾶ), ὅπου ὑπῆρχε τότε πυκνότερον μέγα δάσος, ἀπὸ Ἁγίου Ἀθανασίου, Ἁγίου Νικολάου **μέχρι τῶν παρακειμένων ὄρεων** οἱ Ἀλβανοὶ καταδιωκόμενοι κατέφυγον εἰς τὸ δάσος...». Ἐδῶ ὁ Πύρρος προσθεῖται πῶς, κυνηγώντας τοὺς οἱ ἐχτροί, βάλανε φωτιά στὸ δάσος, καὶ προσθετῶ ἐγώ' ἔτσι τοὺς προφτάσανε στὴ Νταβιά κ' ἐκεῖ τοὺς τελειώσανε 2). Ἐ' ἀπομεινάρια γυρίσανε κατὰ τὸν κάμπο τῆς Τριπολιτῶν, κί' ὅσοι ἀπ'

1) Ἀπὸ τὸ «ἀπειληθέντες»—ὄχι «ἀπειλούμενοι»—μπορεῖ νὰ βγῇ ἡ ἐννοία, πῶς ἡ ἐπίθεση τοῦ Χασάν εἶχε ἀρχίσει. Ἡ φράση ὅμως «ὀδευόντων» δείχνει τοὺς Ἑλληνας νὰ προχωροῦνε, σύγκαιρα μετὰ τὸν Χασάν, κατὰ τὴν Τριπολιτῶν, πρᾶμα ἀπίστευτο. Οἱ Ἑλληνας δὲ θὰ τολμοῦσαν, ἔτσι ἀμέσως, νὰ κατεβοῦνε μετὰ τὴν ἐμπιστοσύνην στὸν κάμπο καὶ νὰ σμίζουνε μετὰ τὸ στρατὸ τοῦ Χασάν.

2) Γενὰ νὰ φτάσουνε στὸ μικρὸν κάμπο τῆς Νταβιάς, κυνηγημένοι ἀπὸ πίσω, οἱ Ἀρβανῖτες, περάσανε 10 χιλιομ. δρόμο στενὸν, ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ βουνά ὡς ποὺ νὰ βγοῦνε στὴν ποταμιὰ ποὺ φτάνει ὀμαλῆ ὡς τῆς Νταβιάς τὸ χωριό. Σ' αὐτὰ τὰ βουνίσια 10 χι-

αὐτοὺς γλυτώσαν ἀπὸ τοὺς νεληδες, πήραν τὸ δρόμο γιὰ τὴ Βόχα τῆς Κόρινθος. Ὁ γυρισμός τους κατὰ τὴν Τριπολιτῶν δείχνει πῶς καὶ ἡ φυγὴ τους στὸ δρόμο τῆς Νταβιάς δὲν εἶχε γίνῃ μετὰ σκοπὸν νὰ φύγουνε κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ νὰ γλυτώσουνε πρὸς τὴν ἀκρογιάλια, ὅπως γράφει ἄλλη πηγὴ, ἀλλὰ εἶχε αἰτία τὸν τυφλὸν πανικόν. Συμπέρασμα εἶναι πῶς ὁ πρῶτος χαλασμός γίνηκε στὴν Τριπολιτῶν, κί' ὁ ἀποτελειωμός τους στὴ Νταβιά.

Καὶ τώρα, τί γίνονται οἱ τρεῖς ἀντιρροῦσεις οἱ θριαμβικὲς τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρῶνη, καὶ ποῦ μποροῦμε νὰ τὴς βάλουμε; Γενὰ ν' ἀνοίξουν οἱ Ἀρβανῖτες δρόμο πρὸς τὴ Νταβιά, θὰ πῆ πῶς εἶχαν νικήσει τὴν ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων πᾶν τοῦ Τρίκορφα, καὶ δὲ μένει ἄλλο μέρος ποὺ νὰ παῖξαν οἱ Ἑλληνας—μαζὶ κ' οἱ Κλέφτες—παρὰ κατὰ τὴν φευγάλα τῶν Ἀρβανιτῶν πρὸς τὴ Νταβιά καὶ τὴν καταδίωξή τους ἀπὸ πίσω, ὕστερ' ἀπὸ τῆς Νταβιάς τὴ μάχη, πρὸς τὴν Τριπολιτῶν.

Μένει ἀκόμα νὰ μιλήσω χωριστὰ γιὰ τὸ μέρος ποὺ λάβαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά στὸν χαλασμό. Οἱ πηγές, οἱ μετὰ τὸ 1821, τοὺς μετροῦνε σὲ χιλιάδες. Ὁ Θεὸς Κολοκοτρ. ἀνεβάζει τὸ σῶμα μοναχὸν τοῦ πατέρα του Κωσταντῆ σὲ χίλιους. Ἐνας ἀπλὸς συλλογισμὸς θάφτανε νὰ ρίξῃ κάτου αὐτοὺς τοὺς παραφορτωμένους ἀριθμούς. Δέκα χρόνια πρωτότερα, στὰ Ὀρλωφικά, Κλέφτες ποιοθὲν δὲν εἶχανε φανῆ ἂν ἦτανε καὶ Κλέφτες, μέρος δὲ λάβαν. Ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρ. ὁ Γιάννης, παπποῦς τοῦ Θεοδ., βρίσκει φίλος μετὰ τοὺς Τούρκους, Μάη μῆνα τοῦ 1769, καὶ σκοτώνεται μέσα σὲ σπιτὶ Τούρκου ἀγῶ ὁ γυιὸς του πάλι ὁ Κωσταντῆς ἀγναντεύει τὴ μάχη τῶν Ἑλληνορῶσσαν μετὰ τοὺς Ἀρβανῖτες στὴν Τριπολιτῶν ἀπὸ τῆς Σηλύμνας τὰ ψηλῶματα. Ἐν ὑπάρχανε χιλιάδες Κλέφτες δέκα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1779, πρὶν παῖξουνε τόσο σημαντικὸ μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὸν χαλασμό—ὅπως τὸ θέλουν οἱ φιλοκολοκοτρωνικὲς πηγές—πῶς ἡ Τούρκικη ἀρχὴ τοὺς ὑπόφερε, ἐνῶ πέντε χρόνια ἀργότερα, στὰ 1805, ἄρχισε δυνατὸν κατατρεγμὸν τῆς τότε Κλεφτουριάς, κί' ἀπ' αὐτὸν τὸν κατατρεγμὸν, κί' ἀπὸ τὸν χαλασμό τῆς βγῆκαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά οἱ χαλασμένοι ὅλοι-ὅλοι 150; Γυρίζω πίσω στοὺς Κλέφτες τοῦ 1779. Ὁ Φραντζῆς μοναχὸς ἀναφέρει μετὰ τὸ ὄνομα ἕνα παλιὸν Κλέφτη ποὺ προσκύνῃσε, τὸν Κόλια Πλαπούτα. Αὐτὸς ὅμως ἦτανε Κλέφτης ἡμερὸς, Κάπος δηλαδή, καὶ γι' αὐτὸ παρουσιάστηκε, καὶ πῆρε τὸ ραῖ (ὑποταγή) καὶ Κάπος πάλι ἔμεινε χρόνια πολλά, καὶ στῶν Κλεφτῶν τὸν χαλασμό δὲν πειράχτηκε, κ' ἔζησε ἀκόμα Κάπος κλπ. Ὁ Κόλιας Πλαπούτας, χωρὶς ἄλλο, ἔλαβε μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὸν χαλασμό ὡς Κάπος ὅμως, μετὰ τὸ ἡμερὸν δικό του, ἂν καὶ καμιά πηγὴ δὲν τὸν ἀναφέρει νὰ λαβαίῃ μέρος. Εἶμαι ἐγὼ βέβαιος πῶς καὶ οἱ ἄλλοι Κάποι τοῦ Μοριά, ἀφοῦ πήραν τὸ ραῖ τους, λάβαν κ' ἐκεῖνοι μέρος μετὰ τὰ σώματά τους. Αὐτοὶ λίγμ. μετὰ τὰ πυκνὰ γυρίσματα τους, ἂν οἱ Ἑλληνας ἦτανε δυνατοί, θὰ ξεπατώνανε τοὺς Ἀρβανῖτες, φεύγαν ὅμως, καθὼς φαίνεται, μπροστὰ τους καί, ὑποθέτω ἀκόμα, σταματήσανε περὶ πέρα ἀπ' τὴ Νταβιά. Ἄλλοιῶς δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ πῶς οἱ Ἀρβανῖτες, μετὰ τὸν χαλασμό τους, δὲν προχωρήσανε περὶ μέσα στὰ στενά—ἀπὸ τὴ Νταβιά καὶ πέρα ὁ δρόμος σκίζεται σὲ δύο, κί' ἂν προχωροῦσανε, ψυχὴ δὲ θὰ γλύτωνε ἀπ' αὐτοὺς—ἀλλὰ γυρίσαν, ὅσοι γλυτωμένοι, κατὰ τὴν Τριπολιτῶν κλπ.

ήταν οι «Κλέφτες» πού, νομίζω, βοηθήσανε στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τους, μαζί μ' ἄλλα παληκάρια πὸν θὰ στρατολογήσανε, θάφτανε βέβαια λίγες χιλιάδες, μὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε σ' αὐτοὺς καὶ τὸ λαὸ πὸν σύντρεξε, μὲ τ' ἄρματα του, ὅσα εἶχε στὰ χεῖρά του. Ὁ Ἀναγνώστης Κολοκοτρῶνης, ἀδερφὸς τοῦ Κωσταντῆ, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Φλέσσα πὸς παραβρέθηκε στὸν πόλεμο μὲ τοὺς Ἀρβανίτες· κι' αὐτὸς ὅμως Κλέφτης δὲν ἦταν, ἀλλὰ Κάπος χωρὶς ἄλλο. Ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ. ὡς εἰρηνικὸν ἄνθρωπο τὸν ἀναφέρει, ὅπου λαβαίνει ἀφορμή, ἀφοῦ καὶ σπῖτι χτίζει ὁ Ἀναγν. στὰ Σαμπάζικα τοῦ Λονταριοῦ (Αὐτοβιογρ. σελ. 9). Κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ Κωσταντῆ, 1780, ἦτανε κι' αὐτὸς μαζί του, μὰ γλύτωσε καὶ σκοτώθηκε μετὰ τὸ 1785¹⁾. Οἱ προφορικὲς, μὰ τόσο ἀγνὲς πηγὲς τοῦ Πύρρου, Πύρρα, Φλέσσα, τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρῶνη δὲν τὸν ἀναφέρουνε καθόλου νὰ βρισκεται καὶ νὰ βοηθᾷ στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό. Ὁ Θεοδ. Κολ. ὅμως, ἐνῶ λησμοναίει τέλεια τὴν παρουσία τοῦ θειοῦ τοῦ Ἀναγνώστη, θυμᾶται νὰ περιγράψῃ τὴν παρουσία τοῦ Κωσταντῆ τόσο σημαντικῆ, σὰ νὰ μὴν εἶχε ὁ Χασάν Πασσᾶς ἄλλο μέρος νὰ παίξῃ παρὰ νὰ δώσῃ χεῖρι βοήθειας μοναχὰ στὸν ἥρωα Κωσταντῆ. Καὶ τὸ Θεοδωράκη ἀκολουθεῖ ὁ λόγος τῶν Κολοκοτρ. πηγῶν καὶ τῶν ἄλλων ξένων ἢ Ἑλλήνων, πὸν διδαχτῆκαν ἀπὸ τὰ στοματικὰ διηγήματα τοῦ Θεοδωράκη. Ὅσο γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Κωσταντῆ, θάφτανε νὰ τὴ σβύσῃ ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Φλέσσα ἢ μαρτυρία. Ὁ Φλέσσας ἀναφέρει τὴν παρουσία τοῦ Ἀναγνώστη, καὶ γιατί δὲ θ' ἀνάφερε τὴν παρουσία τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ Κωσταντῆ :

Γιὰ τὴ στιγμὴ, ἄς παραδεχτοῦμε τοὺς θριάμβους του κι' ἄς μιλήσοῦμε γι' αὐτοὺς. Δὲ φτάναν οἱ τρεῖς ἐπιθέσεις εἴτε ἀντεπιθέσεις του οἱ θριαμβικὲς, πὸν ἐνέργησε μονάχος, μὲ τοὺς χίλιους δικούς του Κλέφτες, μὰ ὁ γυιὸς τοῦ Θεοδωράκης προσθέτει κι' ἄλλους· ἀφοῦ ὁ Κωστ. ἔρριξε τοὺς Ἀρβανίτες στὸν κάμπο, «ἐνώθησαν καὶ ἄλλοι καπεταναῖοι»—λοιπὸν οἱ ἄλλοι Καπ. περιμένανε νὰ τελειώσῃ ὁ Κωστ. τὴς νίκες του καὶ νὰ φάῃ τὴ δόξα μοναχός, γιὰ νὰ λάβουν ὕστερα αὐτοὶ μέρος σ' ἀποφάγια του· κι' ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ. τελειώνει : «Ἀπὸ τὴν μιὰν μεριὰν ἢ καβαλλαριά, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ πατέρας μου—ἀπὸ 12 χιλ., 700 ἐπέρασαν εἰς τὸ Δαδί. Ὅταν τοὺς ἐπολέμησε ὁ πατέρας μου, τοῦ ἔλεγαν—: «Κολοκοτρῶνη δὲν κάνεις νισάφι ;» κλπ. (Αὐτοβιογρ. σ. 6).

Ὑστερα ἀπ' ὅλ' αὐτὰ, ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρ. θὰ φανῆ πὸς οὔτε ἦτανε καθόλου στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό. Καὶ πρῶτα, ἂν ἦταν οἱ θριάμβοι τοῦ ἀληθινοῦ, θ' ἀλλάζαν τὰ στοιχεῖα ἐνὸς ἀταχτοῦ πολέμου σὲ μάχη ἐπιτελικῆ ταχτικοῦ στρατοῦ, ὅπου ἡ ἄμυνα (ἀπὸ τοὺς Κλέφτες τοῦ Κωσταντῆ) θὰ θύμιζε τὸ Γουέλινγκτον στὸ Βατερλώ, καὶ ἡ ἐπίθεση τὸ Ναπολέοντα στὴν ἴδια μάχη. Ὅμως ἄς προχωρήσοῦμε κατὰ σειρὰ. Πρέπει νάχη κανεὶς παιδιὰτικη φαντασία γιὰ νὰ πιστεῦν πὸς οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά, οἱ ἀπροσκήνητοι κ' οἱ ἀποκηρυγμένοι, θὰ εἶχαν τόση ἐμπιστοσύνη νὰ πᾶνε οἱ ἴδιοι νὰ προσφέρουν τὴν

1) Κάνω λόγο πειὸ κάτω γιὰ τὸ θάνατό του.

ὑποταγὴ τους στὸ Χασάν Πασσᾶ. Ὁ Κωσταντῆς Κολ., συμφωνᾷν ὅλες οἱ φιλικὲς μὲ τὸ σπῖτι του πηγές, ἤθελε πρόφασιν νὰ μὴν πάῃ νὰ προσκυνήσῃ· αὐτὴ του ἢ διαγωγὴ χωρὶς ἄλλο θὰ ἦτανε σύφωνη μὲ τὰ γνήσια ἤθη τὰ Κλέφτικα, καὶ θάκαμε καλὰ νὰ μὴν πάῃ (ἂν δὲν πῆγε ἢ ὄχι θὰ φανῆ πειὸ κάτω). Τὸ θέαμα μοναχὰ τοῦ δυνατοῦ στρατοῦ πὸν μπῆκε ἀπὸ τὸν Ἴσθμὸ καὶ τοῦ στόλου πὸν ἄραξε σ' Ἀνάπλι θάφτανε νὰ κατατρομάξῃ τὸ λαὸ τὸ χριστιανικὸ, μὰ περισσότερο τὴν Κλεφτουριά, ὄχλο δηλ. ἀπ' ἄταχτους κατατρεγμένους κ' ὑποφτους, πὸν ἔξεραν καλὰ πὸς ἡ παρουσία τόσοῦ στρατοῦ ἔβανε σὲ κίντυνο τὸ κεφάλι τους. Γι' αὐτό, ἔχω ὑποψία πὸς κανένας Κλέφτης δὲν ἔκαμε τὴν «ὑποταγὴ» του στὸν Καπετὰν Πασσᾶ. Μετὰ τὸ χαλασμό, μπορεῖ, λίγοι ἢ πολλοὶ Κλέφτες, συστημένοι ἀπὸ τοὺς προύχοντες, νὰ πήρανε γραφτὴ τὴν ἀμνηστία τους γιὰ τὴν καλὴ τους διαγωγὴ. Παιδιάτικη, τὸ ἴδιο, φαντασιὰ θὰ χροιαζότανε νὰ δεχτῆ κανεὶς πὸς οἱ Κλέφτες θ' ἀποφασίζανε νὰ μιξοῦνε μὲ τὸ Τούρκικο ἄταχτο πεζικὸ καὶ τὴν πολυἀριθμῆ καβαλλαριά, καὶ κατεβαίνοντας στὸν κάμπο θὰ σκοτόνανε χιλιάδες Μουσουλμάνους, καὶ μ' αὐτὲς τὴς ἀμύθητες παληκαριὲς δὲ θὰ νικούσανε τὸ φτόνο καὶ δὲ θὰ ἦταν, οἱ παληκαριὲς αὐτὲς, μεγάλη προσβολὴ στὸν τρομερὸ Χασάνη, τὸν πρῶτον ἥρωα τῆς Τουρκιάς κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Τὸ νὰ λήη κανεὶς πὸς «ὄλα τὰ κάμαν οἱ Κλέφτες», καὶ πολὺ λίγα πράματα ἀφήσανε στὸ Χασάν Πασσᾶ, ἀναγκάζει τὸν ψυχρὸ καὶ λογικὸν ἄνθρωπο νὰ γελᾷ, μὰ καὶ νὰ θυμῶνῃ μὲ τὸ σκόπιμο παραλογισμὸ. Ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ. κατὰ τὸ χαλασμό ἦταν ὡς 11 χρονῶν παιδί, καὶ μπορεῖ τῆς συγγενολογιάς του τὰ διηγήματα νὰ τοῦ ψηλώσανε τὸ νοῦ. Γέρος ὅμως, κι' ἀφοῦ τόσες μάχες καὶ τόσες χιλιάδες ἄταχτους εἶχε διοικήσει, νὰ πιστεῦν πὸς 4—6 χιλ. Ἀρβανίτες κάνανε τρία ἀπανατὰ «ἀσσάλτα» σὲ ταμπούρια Κλέφτικα, ἔπρεπε νὰ μὴν ξεχᾶνῃ πὸς τῶν Ἀρβανιτῶν αὐτῶν τὸ ἠθικὸ θὰ ἦταν ἔξοχο, καὶ ἡ ἀπόφασή τους τρομερῆ, καὶ τότε πάλι ἔπρεπε καὶ τῆς Κλεφτουριάς ἢ πειθαρχία νὰ ἦταν ἀνάλογη, πειθαρχία καὶ τάξη κι' ὄργάνωση, πὸν θὰ τιμοῦσε κάθε ταχτικὸ στρατό. Καὶ πρῶτα οἱ Ἀρβανίτες—εἶδατε τί γράφει ὁ Παλαμίδης—ἦτανε τρεμουλιασμένοι ἀπὸ τὸ κήρυγμα καὶ μοναχὸ τοῦ φοβεροῦ Γαζῆ Χασάν Πασσᾶ, πὸν τ' ὄνομά του γέμιζε τότε τὴν Τουρκιά, σὰν ὄνομα ἡρωϊκοῦ κι' ἀνίκητου ἄντρα. Τὴν τρομάρα τους τὴ δείχνει καὶ ἡ βιαστικὴ φευγάλα τους ὡς τὴ Νταβιά· καὶ τὸ πὸς ἀκόμα ἀνοιξανε δρόμο καὶ φτάσαν 4 ὄρες μακριὰ ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ δείχνει πὸς ἡ περίφημη ἐκεῖνη Κλεφτουριά, ἢ ἀνίκητη κατὰ τὸ Θεοδωράκη, ἢ ἀνοιξε δρόμο καὶ τοὺς ἄφησε νὰ περάσουν ἀπολέμητοι, ἢ νικήθηκα καὶ παραχώρησε.

Ὁ Φραντζῆς ἐπιμένει σὲ περιεργες αἰσθηματικὲς περιγραφές, κολακειὲς τοῦ Χασάν πρὸς τοὺς Κλέφτες, τιμές, βραβεῖα, πλοῦτη κι' ὄρκους μαζί γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν μπροστά του χωρὶς τὴν παραμικρὴ ὑποψία κλπ. Ἄν ἦταν τόσο καλόπιστοι οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά νὰ πιστέφουνε τὸν Τούρκο, θὰ πῆ πὸς δὲν ἦταν Κλέφτες γυμνασμένοι στὸν κίντυνο, ὑποφτοι στοῦ Τούρκου τὰ ταξίματα¹⁾.

1) Στὴ Ρούμελη εἶναι πολλὰ παραδείγματα, πὸν Κλέφτες σκοτώθησαν ἄπιστα ἀπὸ Τούρκους. Ὅμως ὁ λόγος εἶναι πάντα γιὰ σώματα μικρὰ Κλέφτικα. Σῶμα τόσο μεγάλο

Ὁ Φραντζῆς βεβαιώνει πὺς μοναχὰ ὁ Παναγιώταρος κι' ὁ Κωσταντῆς Κολ. δὲν παρουσιάστηκαν νὰ προσκυνήσουν· ὅμως εἶναι βέβαιο πὺς ὁ Παναγιώταρος δὲν ἔλαβε κανένα μέρος στὸν πόλεμο μετὰ τοὺς Ἀρβανιτᾶδες, καὶ λοιπὸν δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ πάη νὰ προσκυνήσῃ, καὶ βγαίνει τότε βέβαιο, ὅχι μοναχὰ πιθανό, συμπέρασμα πὺς οὔτε ὁ Κωσταντῆς Κολ. χωρίστηκε ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ παλιοῦ ἀχώριστου συντρόφου του, καὶ δὲν ἀποφάσισε κι' αὐτὸς νὰ λάβῃ, καὶ δὲν ἔλαβε τόσο σημαντικό—ὑποθετικό—μέρος στὸ χαλασμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν. Ἄλλη λοιπὸν εἶναι ἡ ἀλήθεια. Παναγιώταρος καὶ Κωσταντῆς Κολ. μένανε κλεισμένοι στὴν Καστάνιτσα τῆς Μέσα Μάνης, καὶ οὐδ' ἴσκιος ἀπ' αὐτοὺς φάνηκε τριγύρω στὴν Τριπολιτσά.

Σπουδαία στὸ ζήτημα βοηθαίει ἡ μανιάτικη παράδοση τοῦ καθηγητῆ Ροζάκη, ποὺ ἦτανε συμπαιριώτης τοῦ Παναγιώταρου, καὶ ποτὲ δὲ θ' ἀποφάσισε νὰ τονὲ συκοφαντήσῃ· εἶδατε πειὸ πάνω τὴ μαρτυρία του, πὺς ὁ Παναγιώταρος **μαζὶ μετὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες**¹⁾ δὲν ἔλαβε καθόλου μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμὸ· ἐκεῖ ξηγιῶνται καὶ τὰ αἷτια, πὺς δηλ. ἔπρεπε ν' ἀφήσουν οἱ Κλέφτες τοὺς Τούρκους νὰ φαγωθοῦνε μεταξύ τους κλπ. Ὁ Παναγ. ἀκόμα «μόνος ἐκ τῶν Κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου» δὲν προσκύνησε τὸ Χασάν—οὔτε ὅμως ὁ Κωσταντῆς Κολ., προσθέτω ἐγώ, ἀφοῦ, χωρὶς ἄλλο, δὲ χωρίστηκε ἀπὸ τὸν πιστό του σύντροφο· κι' ἀφοῦ δὲ χωρίστηκε, οὔτε καὶ «προσκύνησε», οὔτε πολέμησε τριγύρω στὴν Τριπολιτσά. Ἄν τᾶκανε ὅλ' αὐτὰ ὁ Κωσταντῆς, ἂν προσκυνούσε, κι' ἂν συμμαχοῦσε, θὰ χωριζόταν τέλεια ἀπὸ τὸν ἐπίσημο Μανιάτη, κι' ἀργότερα δὲ θὰ τοὺς βρῖσκαμε πάλι ἐνωμένους στοὺς πύργους τῆς Καστάνιτσας, μαζὶ σκοτωμένους. Ἄν ὁ Κωσταντῆς εἶχε βοηθήσει στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμὸ, θάπαιρνε κι' αὐτὸς τὴν ἀμνηστία του, καὶ δὲ θὰ εἶχε ἀνάγκη πειὸ νὰ κρύβεται μετὰ τὴν οἰκογένεια του στὴ Μέσα Μάνη²⁾. Στὴ γνώμη, πὺς ὁ Κωσταντῆς κανένα μέρος δὲν ἔλαβε στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμὸ βοηθαίει ἡ μαρτυρία τοῦ Φλέσσα· σ' αὐτὴ βρῖσκουμε τὸν Ἀναγνώστη νὰ λαβαίνει μέρος, κι' ὅχι τὸν Κωσταντῆ. Ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς (Α', σελ. 31), εἶναι παράλογα: «Ἀφοῦ κατέστρεψεν (ὁ Χασάν) ὅλους τοὺς Ἀλβανούς, ἔδωκε ραῖ (πιστοποιητικὸν ὑποταγῆς) εἰς τοὺς ἀρχηγούς τῶν τότε Κλεπτῶν, διὰ νὰ μένουν ἐφησυχάζοντες εἰς τὰς ἐστίας των, μόνος δὲ ὁ Κωνστ. Κολοκοτρώνης (ὅστις συνεκατῶκει μετὰ τοῦ Παναγιώταρου εἰς τὴν μικρὰν Κα-

σάν τὴ Μοραϊτικὴ Κλεφτουριά τοῦ 1779, ὅπως τὴ λογαριάζουν οἱ νεώτερες ὑποφτες πηγές στὴ Ρούμελη θὰ πολέμοῦσε σὲ θέση χωριστή, κι' ὅχι ν' ἀνακατευτῆ καὶ νὰ γίνῃ ἓνα μετὰ τοὺς Τούρκους.

1) Ὁ Παναγ. ἦτανε πολὺ σημαντικώτερος Κλέφτης ἀπὸ τὸν Κωσταντῆ Κολ., καὶ σ' αὐτὸν ὁ Κωσταντῆς εὗρισκε καταφύγιο, ἴσως ἀπὸ τότε ποῦ, Κάπος τῆς Κόρινθος, σκότωσε τὸ Μιτῆ· Ἀράπη μπουλούκμπαση· ἴσως μάλιστα ἀπὸ τότε δὲν ξαναβγήκε ἀπὸ τὴ Μάνη ὡς τὰ 1800 ποῦ σκοτώθηκε.

2) Αὐτὴ ἡ μακροχρόνη συμβίωση τοῦ Κωσταντῆ μετὰ τὸν Παναγιώταρο δείχνει, νομίζω, πὺς ὁ Κωσταντῆς ἦταν ὑποταχτικὸς τοῦ Παναγιώταρου, κι' ὅχι ἴσος, καὶ ζούσαν ἀπὸ τῆς ληστείας ποῦ κάνανε μαζὶ. Ἄλλοιῶς, ὁ Κωσταντῆς θ' ἀκουγότανε στὸ Μοραϊὰ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἀληθινὰ κι' ἀκούστηκε.

στάντισαν μετὰ ὅλον τὸ ὑπ' αὐτὸν σῶμα¹⁾ δὲν ἐδέχθη τὸ ραῖ». Γιατί, ἀφοῦ πρόσφερε τόσες μεγάλες δούλεψες, νὰ μὴν τὸ δεχτῆ καὶ νὰ ζήσῃ τιμημένος, δοξασμένος ἀπὸ τὸ λαό, τοὺς προύχοντες καὶ τοὺς ἴδιους Τούρκους, ἴσως καὶ Κάπος διωρισμένος, ὅπως ὁ Κόλιας Πλαπούτας, ἀλλὰ προτίμησε τῆς Μάνης τὰ κατσάβραχα; Ἐγὼ λέω πὺς δὲν εἶχε πάρει κανένα ραῖ, ἀφοῦ καὶ δὲν πρόσφερε καμιὰν ὑπηρεσία. Σὰν Κλέφτης ποῦ σκότωσε Τούρκους, προτίμησε νὰ μείνῃ ἀπροσκύνητος. Κι' ἡ τελευταία μὰ τραγικὴ ἀπόδειξη: Τέλη τοῦ 1779, ὁ Χασάν Πασσᾶς, ἀφίνοντας ἡσυχὸν περὶ τὸ Μοραϊὰ, ἔφυγε, μὰ σὲ λίγους μῆνες ξαναγύρισε μ' ἄλλο σκοπὸ, νὰ ὑποτάξῃ καὶ τὴ Μάνη, καὶ νὰ τὴν ὑποβάλῃ στὴ διοίκηση τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ—ποῦ ἦταν ἡ δική του. Γυρίζοντας, ἄλλους Κλέφτες δὲν κατάτρεξε, ἀφοῦ οἱ ἄλλοι, ὅσοι ὑπάρχον, ἦτανε προσκυνημένοι καὶ ἡσυχιοι, παρὰ τὸν Παναγιώταρο, ἐπίσημο τῆς Μάνης Κλέφτη (λοιπὸν καὶ τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη) κι' αὐτὸ τῶκαμε γιατί τὸν ἔξερε Κλέφτη ἀπροσκύνητο, ποῦ πάντα ἀνησυχούσε τὸ Μοραϊὰ. Ἡ ἐξόντωση τῶν Κλεφτῶν αὐτῶν εἶναι ἡ πειὸ σημαντικὴ ἀπόδειξη πὺς καὶ οἱ δυὸ δὲ βοηθήσανε τὸ Χασάν Πασσᾶ στὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς τῶν Ἀρβανιτῶν, καὶ πὺς ξεκολοθυοῦσαν τὰ παλιὰ τοὺς Κλέφτικα καμώματα²⁾.

Ὅσο γιὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες, ποῦ ἀμνηστευτήκανε, δὲ θὰ πῆ μ' αὐτὸ πὺς ὅλοι τους εἶχανε παρουσιαστῆ στὸ μεγαλόπρεπο Γαζῆ Χασάν, πρὶν ἢ μετὰ τὸ χαλασμὸ, παρὰ πὺς ἡ ἀμνηστία τους, μετὰ γραμμένα ραῖ-μπογιοιουριά, γίνηκε μετὰ τὸ μέσο τῶν χριστιανῶν προυχόντων, ποῦ δῶσαν τὰ ὀνόματά τους στὴν Τούρκικην ἀρχὴ καὶ τοὺς μοιράσαν τὰ χαρτιά τῆς ἀμνηστίας³⁾. Κ' οἱ Κλέφτες κατεβαίνοντας ἀπ' τὰ χωριά τους, πήρανε τὰ χαρτιά, καὶ καμαρώνανε

1) Πὺς θὰ μπορούσε στὴ Μέσα Μάνη τὴ φτωχότατη, σῶμα δόλαερο Κλεφτῶν, ἀμνηστεμένο μάλιστα, νὰ κάθεται, νὰ τρώῃ, νὰ πίνῃ χωρὶς «δουλειά», δηλ. κλεψιές;

2) Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ θανάτου τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη, ποῦ θὰ τὴ δῆτε παρακάτω, βγαίνουν κι' ἄλλες μαρτυρίες, ποῦ βοηθοῦνε κι' αὐτὲς στὴ γνώμη πὺς, κατὰ τὴν ἐπιστρατεία τοῦ Χασάν Πασσᾶ ἔμεινε ἀπροσκύνητος ὅχι ἀπὸ ὑποψία προσωπικὴ, παρὰ γιατί δὲ χωριζόταν ἀπὸ τὸν Παναγιώταρο.

3) Ἐνα μοναχὸ ἀπ' αὐτὰ τὰ χαρτιά βρῖσκεται, ἀντίγραφο, στὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκη, ἀριθ. ἔγγρ. 4307. Τὸ καταχωρίζω ἐδῶ ὡς δεῖγμα. Ὁ Χασάν γράφει ἀπὸ τ' Ἀνάπλι, ὅπου εἶχε γυρίσει μετὰ τοὺς θριάμβους του. Λοιπὸν τὰ μπογιοιουριά μοιράστηκαν ἀργότερα, κι' ὅχι πρὶν. Ἐπίσημο προσκύνημα Κλεφτῶν, ἐγὼ πιστεύω, δὲ θὰ γίνηκε ποτέ: «Βεζιρ Χατζῆ (Γαζῆ) Χασάν Πασσᾶς, ἔλεψ θεοῦ Καπετὰν Πασσᾶς, Μόρα Βαλῆς καὶ Σερασκέρης πάσης Ρούμελης καὶ Μορέως.—Ἐπειδὴ καὶ ὁ Θεοδοράκης Τζούνης ἀπὸ Ζαμπάτα, Καζᾶς Καλαβρύτων, εἰς τὸν καιρὸν τῶν Ἀρβανιτῶν ζορμπάδων, ἔγινε ἄγριος καὶ φευγάτος εἰς τὰ βουνὰ χωρὶς νὰ θέλῃ, τώρα δὲ εὐχαριστήθη νὰ καθίσῃ εἰς τὸ χωριὸν του μετὰ ἡσυχίαν ὡς εὐπειθῆς ρεαγιάς τῆς κραταιᾶς βασιλείας, τοῦ ἐσυγχωρήσαμεν ὅλα τὰ ἀπερασμένα σφάλματα, ὅσα ἔκαμεν καὶ δὲν ἔκαμεν ἀπ' ἀρχῆς εἰς ὅλον τὸν καιρὸν ὅπου ἐβρίσκοντο εἰς τὸν Μορέα οἱ κακότεροιοι Ἀρβανῖται. Ὅθεν παραγγέλλομεν ἐσᾶς τοὺς Καδῆδες, Ἀγάδες, Ἀγιάνηδες, ὅλους τοὺς ἔχλι Ἰσλάμηδες καὶ ὅλους τοὺς ἔχλι Ἰριζήδες λοιποὺς ραγιάδες νὰ μὴ τὸν κρίνητε, μήτε νὰ τὸν ἐξετάσητε διὰ τὰ ἀπερασμένα του σφάλματα, ὅσων ὅπου τοῦ τὰ ἐσυγχωρήσαμεν μετὰ βεβαιότητα. Οὕτω ποιήσατε κατὰ τὴν ὑψηλὴν μας προσταγὴν ἐξ ἀποφάσεως.—1779, Σεπτεμβρίου 17, Μῦλοι Ναυπλίου».

πὸν βοηθήσανε κι' αὐτοὶ ἐνάντια στοὺς Ἀρβανίτες. Αὐτὰ μετὰ τὸ χαλασμό. Τὸ λέω καὶ πάλι· εἶναι ἀνόητο νὰ παραδεχτοῦμε πὼς οἱ Κλέφτες θ' ἀποφασίζανε νὰ κατεβοῦνε στ' Ἀνάπλι—τὰ ζουλάπια, τ' ἀγριόγιδα νὰ βγοῦνε στὸ παζάρι. Κι' ὁ Χασάν πάλι ὁ μεγαλόπρεπος νὰ καταδέχεται νὰ παίξει αὐτὴ τὴ σκηνή, γι' αὐτόν, τὴν ταπεινωτικὴν. Ἄνθρωπος τέτοιας ἀδάμαστης καρδιάς νὰ χάνη τὸν καιρὸ του καὶ νὰ θεατρίζεται ἔξω ἀπὸ τ' Ἀνάπλι, ἐνῶ ἡ ὥρα τοῦ πολέμου ἦτανε κοντά.

Μπορεῖ τώρα νὰ ρωτήση κανεὶς· πὼς ἐγὼ φαντάζομαι καὶ παρασταίνω μετὰ τὸ νοῦ μου τὸ χαλασμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν; Εἶμαι πρόθυμος σ' αὐτὸ ν' ἀποκριθῶ: Καθὼς ἀρχίζοντας ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 στὸ Μοριά, σηκώθηκε ὁλος ὁ λαὸς, καὶ μετὰ ξύλα, μετὰ λιθάρια, μετὰ παλιοντούφεκα πῆρε φαλάγγι τὴν Τουρκία καὶ τὴν ἔκλεισε μέσ' τὴν Τριπολιτσά, τὸ ἴδιο, καὶ μετὰ ζῆλο περισσότερο (γιατὶ τὰ παθήματά τους ἦτανε πολὺ νωπὰ κι' ὁ πόνος τους κοινὸς μετὰ τῶν ντόπιων Τούρκων· κι' ἀκόμα, τὸ ξαφνικὸ ἄκουσμα τοῦ περίφημου Χασάν, ποὺ ἐρχότανε βοήθεια τοῦ Μοριά, εἶχε δώσει ἀγέρα στὰ μυαλὰ καὶ ξέσπασμα ἄγριο τοῦ λαϊκοῦ θυμοῦ ἐνάντια στὸν ἀνιερὸν ἀρπαγα καὶ καταπατητὴ, τὸν Ἀρβανίτη) ἔτσι, συνάχθηκε ὁ λαὸς στὰ ριζοβούνια γύρω, μὰ κάτου νὰ χυθῆ στὸν κάμπο, καὶ ν' ἀναλάβῃ μόνος τὸν ἀγῶνα δὲν ἀποφάσιζε τ' ἀγνάντεμα τὸ καταπληχτικὸ τοῦ Τούρκικου στρατοῦ μετὰ τὴ τόσο πολυάριθμη καβαλλαρία του τὸν ἔκανε νὰ θαμάζῃ, μὰ νὰ συγκρατῆ τὴν ὁρμὴ του καὶ νὰ περιμένῃ. Ὁ λαὸς ποὺ συνάχθηκε δὲν ἦτανε χωρισμένος ἀπὸ τὴν Κλεφτουριά, οὔτε ἀπὸ τοὺς Κάπους¹⁾. Στὸ δρόμο ποὺ πάει ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά πρὸς τὴ Νταβιά—κι' ἐκεῖθε προχωρεῖ στὴν Πιάνα, κι' ἀφίνοντας ἀριστερὰ τὸ Λιμποβίτσι περνάει τὴν Ἀλωνίσταινα, κι' ἀνεβαίνει στὴ Βυτίνα—συναγμένος ὁ λαὸς ἀπὸ τὶς γειτονικὲς ἐπαρχίες μετὰ τὰ λογιῆς-κοπιῆς σιδηρικά του, μετὰ τοὺς Κάπους καὶ τοὺς Κλέφτες του, ἀγναντεύει ἀπὸ τὰ γύρωθε ψηλῶματα κάτου πρὸς τὴν Τριπολιτσά· βλέπει τὸν πόλεμο, τοὺς Ντελήδες ν' ἀλωνίζουν τοὺς Ἀρβανιτάδες—ἀνθρώπους ποὺ δέκα χρόνια ζῶντας ἀνετη ζωὴ, παχύνανε καὶ στίς καρδιές καὶ στὰ κορμιά, καὶ χωρὶς καμιά πολεμικὴν ἀντίσταση τὰ δέκα τοῦτα χρόνια, λησμονήσαν ἀκόμα καὶ τὸν πόλεμο. Ἡ μάχη, καθὼς βεβαιώνει ὁ Παλαμίδης κι' ἄλλοι, δὲ βίασε πολὺ· ἡ ἀντίσταση ἡ Ἀρβανιτικὴ ἦταν ἀσήμαντη. Ξαφνικά, ἕνα ἀπ' αὐτοὺς μικρὸ ἢ μεγάλο σῶμα, κνηνημένο ἀπὸ τὸν ἀλύπητο Χασάν, ρίχτηκε πέρα, ἔπιασε τὸ βουνὸ νὰ περάσῃ, νὰ γλυτώσῃ ἀπὸ τὸ θάνατο. Φαντάζεται κανεὶς τῆς χωριατιάς τὸ ξάφνισμα, τὴν ἀντίσταση ποὺ στὸ

1) Οἱ μόνοι ποὺ θὰ παρουσιάστηκαν στὸ Χασάν, στ' Ἀνάπλι, θὰ ἦταν οἱ ἀναγνωρισμένοι κ' ἡμεροὶ αὐτοὶ παλιοὶ Κλέφτες, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχανε στρατολογήσει κιόλας ἀπὸ τὸ λαό. Γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς Κλέφτης τί θὰ πῆ στὰ χρόνια ἐκεῖνα, θάπρεπε νὰ διαβάσῃ ξένους περιηγητὰς, ποὺ περιγράφουν τὸν κόσμον τὸν ποιμενικὸ τῶν βουνῶν τοῦ Μοριά· χειρότεροι ἦταν οἱ Κλέφτες, ἀγριοκάτσικα, ξεκομμένα ἀπὸ τὸ κοπάδι τὸ κοινωνικὸ· θεριὰ ξαγριεμένα ἀπὸ τὸν κατατρογμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν μπουλουκμπασήδων κλπ. Ἀπ' αὐτοὺς διάλεγε πότε καὶ πότε ὁ χάρος κ' ἔπαιρνε. Στὴν καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν, ὅπως εἶπα κι' ἄλλοῦ, μεγάλο μέρος παίζει ἡ προδοσία.

τέλος λύγισε, κ' ἔκαμε τὸ λαὸ ν' ἀφήσῃ ἀνοιχτὸ τὸ δρόμο στῶν Ἀρβανιτῶν τὴν ὁρμὴ, μὰ νὰ τοὺς παρακολουθήσῃ ἀπὸ τὰ δυὸ πλευρὰ, κι' ἀπὸ μπροστά, ὡς ποὺ στὸ μικρὸ κάμπο τῆς Νταβιάς γίνηκε τὸ σταμάτημα καὶ περικύκλωμά τους, μετὰ τὸν πεζὸ στρατὸ τοῦ Χασάν ἀπὸ πίσω καὶ τριγύρω τὸ λαό. Μετὰ τὸ χαλασμό, καὶ τὴ στροφή τῶν νικημένων κατὰ τὴν Τριπολιτσά¹⁾, ὁ ἀκράτητος λαὸς, ἀγνὸς στῆς ὁρμὲς του, καὶ στὸν κάμπο θὰ κατέβηκε, καὶ μετὰ τοὺς Τούρκους θ' ἀνταμώθηκε, ἀκόμα καὶ τῶν Ντελήδων τ' ἄλογα θὰ χაίδεψε—συναδέρφωση τούτη Ἑλληνοτουρκικὴ, μοναδική. Σημαντικὸ, λοιπόν, ἦτανε τὸ μέρος ποῦπαίξε ὁ ἀρματωμένος λαὸς τοῦ Μοριά, Κάποι μαζὶ καὶ Κλέφτες, ἂν καὶ Κλέφτες σὲ σῶμα χωριστὸ πούθενά δὲν τοὺς βρίσκουμε. Χίλιοι Κλέφτες, ὅπως ὁ Θεοδ. Κολ. τοὺς μετράει, δὲ θὰ καταφέρναν ὅ,τι μιὰ δλόκαρδη λαϊκὴ ὁρμὴ κατάφερε. Μπουλούκια Κλέφτικα, μοιρασμένα ἀνάμεσα στὸν ὄγκον τοῦ λαϊκοῦ, τὰ παραδέχομαι, ἀλλὰ σῶμα Κλέφτικο χωριστὸ νὰ δίνῃ καὶ νὰ παίρνῃ μάχες, νὰ δέχεται ἐπιθέσεις καὶ νὰ τῆς ἀντικρούῃ σὰ σύνταγμα ταχτικοῦ στρατοῦ, σὰ νᾶταν κι' ὁ ἔχτρος ἴσα ὀργανωμένος, ὅπως τὸ σῶμα ἐκεῖνο τὸ φανταστικὸ, δὲ θὰ τὸ παραδεχτῶ ποτέ. Τῆς τόσες χιλιάδες τοὺς τρομουλιασμένους Ἀρβανίτες ἔφτανε ἡ κατάρα τοῦ Πατισᾶ καὶ τοῦ τρομεροῦ Χασάν ἡ ὁρμὴ νὰ τοὺς σαρώσῃ, καὶ νὰ τοὺς ἀποτελειώσῃ τοῦ λαοῦ ἡ ὁργή.

1) Σῶμα Ἀρβανιτικὸ τὸ βρίσκουμε νὰ περνᾷ στὴ Δυτ. Ἑλλάδα. Λοιπόν, αὐτοὶ θὰ ἦταν ὅσοι μπορέσαν καὶ περάσανε πέρα ἀπὸ τὴ Νταβιά καὶ κατεβήκανε πρὸς τὴν Ἠλεία.

Γ'.

Μέτρα του Χασάν Πασσά για την τάξη.—Ο Χασάν αφίνει το Μοριά, μα ξαναγυρίζει.—Η Μάνη χωρίζεται από το Μοριά.—Αυστηρός αποκλεισμός της από τη θάλασσα.—Παναγιώτατος και Κωνσταντής Κολοκοτρώνης.—Ο χαλασμός τους.

Αυτό ήταν το τέλος του χαλασμού των Ἀρβανιτών. Ἀφίνοντας το Μοριά ὁ Χασάν, με τὸ ραΐ του δὲ συχώρεσε μοναχὰ τοὺς Κλέφτες ἢ ἀμνηστία του ἦτανε καθολικὴ: «Ἴνα δὲ μὴ τέλειον ἐρημώση τὴν γῆν ἢ τῶν Ἀλβανῶν ἀπῆνεια, ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς, ἀπολύων τὸν λαὸν τῆς ἐνοχῆς ὥστε μηδένα τοῦ λοιποῦ ἐγκαλεῖν, ἀμνηστίαν συμπάντων τῶν κακῶν διακηρύττων καὶ βεβαιῶν, ἀπέστειλε δὲ καὶ ὁ Παναγιώτατος κύριος Θεοδόσιος νέους ἀρχιερεῖς εἰς πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Πελοποννήσου διὰ βασιλικῶν γραμμάτων συνιστῶν εἰς περιποίησιν τοῦ ὑπολειφθέντος εὐσεβοῦς λαοῦ, καὶ ἀξιόλογον προστασίαν καὶ ὑπεράσπισιν ἰσχυράν, ὥστε καθ' ἓνα ἀποκαθιστάνειν εἰς τὰ οἰκεία, ἐξαιρουμένης τῆς βίας καὶ πλεονεξίας καὶ τῆς ἄλλης ἀρπαγῆς καὶ ἀδικίας τῶν Ὀθωμανῶν» (Σεργίου Μαχραίου Ἐκκλησ. Ἱστορία τοῦ Κ. Σάδα «Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη» Γ', Βενετία, 1872, σελ. 286).

Γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἡσυχίας ποῦ ἔλαβε ὁ Χασάν γράφει ὁ Rouqueville πὺς φρόντισε νὰ ξαγοραστοῦν οἱ πωλημένοι σκλάβοι οἱ χριστιανοί, νὰ γυρίσουν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία πλῆθος οἰκογένειες ποὺ εἶχανε φύγει φρόντισε νὰ γίνῃ ἀπογραφή ἀκόμα καὶ τοῦ κόσμου ποὺ εἶχε κρυφτῆ στοὺς λόγγους. Ἡ ἀπογραφή, ἔδειξε πὺς λείπαν 100 χιλ. ψυχές μ' ὅλο αὐτὸ τὸ λιγότεμα τοῦ πληθυσμοῦ, φύλαξε τὸ χαράτσι στὸν ἴδιον ἀριθμὸ ψυχῶν κλπ. (Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, ἐκδ. β', τ. Δ', 1826, σελ. 334). Παρακάτω ὁ Rouquev. δίνει εἰκόνα τοῦ λαοῦ ποὺ ἄρχισε ν' ἀναλαβαίνει ἀπὸ τῆς συφορῆς, μὰ ἡ πανούκλα τοῦ 1781, ποὺ βάσταξε ὡς τὰ 1785, τὸν ἔρριξε πάλι σ' ἄλλες χειρότερες. Ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ 1828 παίρνω αὐτὸ τὸ κομμάτι: «1776 (γρ. 1779) ἐχαλάστηκαν οἱ Ἀρβανῖτες καὶ ἐκατέβη Σαλαχόρης ἀπὸ τὸν Σουλτάνον καὶ ἐπουλοῦσε τὰ κτήματα τῶν Ἀλβανῶν, ὅπου εἶχαν διὰ τῆς βίας ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Ἐκαμνε ἐξετάσεις ἀνὰ χωρίον, ἐβασάνιζε δὲ συχνὰ τοὺς χωρικοὺς διὰ νὰ μαρτυρήσουν».

Ὁ Χασάν δὲν ἄργησε νὰ ξαναγυρίσῃ πάλι στὸ Μοριά. Κατὰ τὰ 1780 ἀπόσπασε τὴ Μάνη¹⁾ καὶ τὴν ἔρριξε στὴ δικαιοδοσία τοῦ Καπετάν Πασσά. Πὺς ὅμως ἐγίνε αὐτὸς ὁ χωρισμὸς τῆς ἀπὸ τὸ πασσαλί τοῦ Μοριά καὶ προσκολλήθηκε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, εἶναι ζήτημα ποὺ ἀξίζει ἐδῶ κάπως νὰ τὸ πλουτίσω μὲ λίγες ἀγνωστες εἰδήσεις. Ὁ Χασάμπεης, κυβερνήτης τούρκικης

1) Ὁ Φιλήμονας (στὸ βιβλίον του περὶ Φιλικῆς Ἐταιρίας σελ. 46 σημ.) γράφει πὺς στὰ 1783 ἐγίνε ἡ ἀπόσπαση. Ὁ Φραντζῆς (Α', σελ. 32) γράφει πὺς ὁ Καπετάν Πασσάς γύρισε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1780.

κορβέττας, ἀπὸ τὰ 1780—1805, φαίνεται νὰ φυλάη τ' ἀκρογιάλια τῆς Μάνης, καθὼς θὰ τονὲ δῆτε καὶ πεῖδ κάτω. Ὡς ζαμπίτης τοῦ κάστρου τῆς Μονοβασίας, βόιβοντας τῆς ἴδιας ἐπαρχίας μαζί καὶ καπετάνιος τῆς κορβέττας, βαστοῦσε ὅλα ἐκεῖνα τὰ χρόνια, καθὼς εἶπα, τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Μάνης ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὁ Ἄγγλος Leake τονὲ γνώρισε καλά, στὰ 1805, καὶ νὰ γι' αὐτὸν τί γράφει (Α', σ. 206): «Οἱ ὑπηρεσίες του βαστοῦν ἀπὸ τὸν καιρὸ ποῦ ὁ Χασάν Πασσάς, μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ρώσων, εἶχε σταλθῆ νὰ ταχτοποιήσῃ τὰ πράγματα τοῦ Μοριά. Ὁ Χασάμπεης ἀπὸ τὸ Μαραθονῆσι, ποῦ τὸ εἶχε καταλάβει ὁ Χασάν Πασσάς, προχώρεσε κατὰ τῆς Κιτιῆς. Ἐκεῖ εἶχε ἀποκλείσει κάποιους καπεταναίους (Μανιάτες) σ' ἓναν πύργο καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ παραδοθῶν... Σπάνιο πρῶμα ἦταν, ἀμα ἤθελε νὰ χαλάσῃ ἓνα χωριό, νὰ μὴν ἔχη τὴ βοήθεια ἄλλου γειτονικοῦ χωριοῦ...». Ἀκολουθοῦν ἄλλα περιεργα γιὰ τὰ ἤθη τῆς Μάνης. Ὅπως καὶ νᾶναι, ὁ χωρισμὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο τὸ Μοριά φαίνεται πὺς δὲ γίνηκε εἰρηνικά, καὶ πὺς, πρῶτο καὶ κύριο μέσο τῆς ὑποταγῆς τῆς ἦταν ὁ ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ δεύτερο ἢ διπλωματικὴ τέχνη τοῦ Μ. Διερμηνέα Μαυρογένη¹⁾. Τὸ ζήτημα τοῦτο βγαίνει ἀπὸ τῆς μελέτης μου τὸ σκοπὸ.

Ὅμως ἡ Μάνη ἔκρυβε καὶ κάποιους Κλέφτες Μοραίτες ἀπροσκύνητους. Τῆς Κλεφτουριάς αὐτὸ τὸ καταφύγιο, ἡ Μάνη, τῶρα μὲ τὸν πρῶτο μπεῖ της, καὶ μὲ τοὺς ὀμηρους Μανιάτες στὴν Πόλη φυλαγμένους, δὲ θᾶδινε πειὰ τὴ φιλόξενή της προστασία, ὅπως πρῶτοτερα. Ἐκστρατεία ὅμως νὰ καταπιαστῆ στὴ Μάνη μέσα ὁ Χασάν, φρόνιμος, δὲ θ' ἀποφάσιζε, ἀφοῦ καὶ στὸν ἴδιο τὸ Μοριά πρῶτοτερα, ἂν ἀποφάσιζε ἄλλον τρόπο ν' ἀκολουθήσῃ—νὰ κυνηγήσῃ στὰ βουνὰ τοὺς Κλέφτες—δύσκολα θὰ τὰ κατάφερνε, γιὰ τὸ λαὸς πάντα προστατεύει τοὺς κατατρεγμένους καὶ τὸ μεγαλεῖο του θᾶρριχνε ὁ πασσάς νὰ ἐπιχειρήσῃ μιὰ τέτοια ἐκστρατεία. Καὶ τὸ πεῖδ σπουδαῖο, τὰ περισσότερα κακὰ θὰ τὰ πάθαινε ὁ ἀθῶος λαός. Ἡ Μάνη, ἀπὸ τὴ στεριά, πολὺ δύσκολο θὰ ἦτανε νὰ ὑποταχτῆ. Ἐνας θαλασσινὸς ἀποκλεισμὸς θᾶφτανε νὰ λιμοκτονήσῃ τὸ λαὸ τῆς Μάνης καὶ θᾶφτανε γοργότερο τ' ἀποτέλεσμά του. Μὲ τὴ φοβέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα κρατήσανε καὶ οἱ Βενετσάνοι σὲ κάποια στάση ὑποταγῆς τὴ Μάνη, μὰ κι' ὁ Χασάν τῶρα, μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, τὴν ὑπόταξε στερεώτερα. Τῆς Μάνης ἡ ὑποταγὴ εἶχε κι' ἄλλο ἀποτέλεσμα· συμάζεψε τοὺς Μπαρντουνιώτες Τούρκους, ποὺ συχνὰ λεηλατοῦσαν τὸ Μυστρά²⁾. Ὁ Leake (Ταξίδι στὸ Μοριά τ. Α', σελ. 130) γράφει: «Ἀφοῦ οἱ Ἀρβανῖτες χαλαστῆκαν καὶ διωχτῆκαν ἀπὸ τὸ Μοριά, ἔμεινε ἀκόμα ἡ παλιὰ Ἀρβανίτικη ἀποικία τῆς Μπαρντουνίας, οἱ Μανιάτες, οἱ πασσαδες τοῦ Μοριά οἱ ἀχόρταστοι, νὰ διαγονμίζουν τὸ Μυστρά κάθε φορὰ,

1) Ὁ Finlay στὴν ἱστορία του (τόμ. τῆς Τουρκοκρ., ἐκδ. β', 1877, σελ. 265) γράφει: «Κατὰ τὰ 1780 ὁ Χασάν ἦρθε στὴ Μάνη μὲ τὸν Τούρκικο στόλο, ἔβγαλε ἓνα σῶμα Τουρκ. στρατοῦ, κ' ἐπαισε κάποιους ἀπὸ τοὺς Μανιάτες ἀρχηγούς, ποὺ εἶχανε κάμει ἀρπαγὲς στὴ Μεσηνία ἢ πειρατείες...».

2) Ὁ Ἄγγλος Blaquiere (ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστ., 1825, γαλλ. μετάφρ., Ἀθῆναι, σ. 148) γράφει: «Οἱ Μπαρντουνιώτες, στὴ γειτονία τῆς Μάνης, ὁμοιοί τέλεια μὲ τοὺς Μανιάτες στὰ ἤθη τους τὰ πολεμικὰ καὶ τ' ἄγρια καὶ τὴ ροπή τους πρὸς τὴν ἀρπαγή...».

καὶ μοναχὰ ἀφοῦ ὁ Τούρκ. στόλος ὑποχρέωσε τὴ Μάνη νὰ ὑποταχῆ, μπόρεσε ἡ Πόρτα νὰ δώσῃ κάποια προστασία καὶ στὸ Μυστρά. Ἡ Μάνη νόμιζε, ἀπὸ παράδοση, τὸ Μυστρά (σ. δηλ. ὅλη τὴν ἀγροτικὴ περιφέρεια τῆς Σπάρτης) τόπο δικό της, βυζὶ νὰ τὸ βυζαίνει, λάφυρο νὰ τὸ χορταίνει. Ὅμως ἂν ὁ Χασάν ἔλαβε μέτρα βίαια γιὰ τοὺς Μπαρτουνιώτες, δὲν τὸ ξέρουμε. Πάντα, τοὺς ἔφτανε ὁ φόβος ἀπὸ τῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμὸ καὶ ἡ αὐστηρότερη διοίκηση ποὺ μῆκε στὸ πασσαλίκι τοῦ Μοριά.

Ἐδῶ ἔχω νὰ προσθέσω κάτι περίεργο, κ' ἴσως ἀπίστευτο, ποὺ ἂν εἶν' ἀληθινό, σημαίνει πῶς, μαζί μὲ τῆς ἐνέργειες τοῦ Χασάν ἀπὸ τὴ θάλασσα, γίνηκε ἐκστρατεία καὶ τοῦ πασσᾶ τοῦ Μοριά κατὰ τῆς Μάνης ἀπὸ τὴ στεριά. Σῶμα Κλεφτῶν Μοραϊτῶν λαβαίνει μέρος στὴν ἐκστρατεία τούτη. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν Κλέφτη Δημ. Στριφτόμπολα, ἀμνηστευμένο, φαίνεται, ἂν καὶ καμιά πηγὴ γραφτὴ δὲν τονε δείχνει νᾶχε λάβει μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὸν κατατρογμό. Οἱ Στριφτομπολαῖοι ἦτανε Καλαβρυτινοί, στρατ. οἰκογένεια ἀντίθετη τῶν Πετμεζαίων μετὰ τὴν Ἐπανάσταση. Ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ὁ Ἀντώνης σκοτώνεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους, κατὰ τὰ 1780, ψηλὰ στὰ Καλάβρυτα, ποὺ θὰ πῆ δὲν εἶχε ἀμνηστευτῆ, καὶ δὲν εἶχε λάβει κι' αὐτὸς μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν στὴν καταστροφή. Δεύτερος Πετμεζᾶς, ὁ Βασίλης, στὰ 1781, σκοτώνεται στὸν Ἄλμυρὸ τῆς Δυτ. Μάνης «πολεμῶν κατὰ τῶν ἐν Μάνη Τούρκων»(;), καθὼς λέει μιὰ οἰκογ. πηγὴ, ποὺ θὰ δῆτε. Σ' αὐτὴ τὴ βεβαίωση ἀνάλαβε ν' ἀπαντήσῃ κάποιος ἀνώνυμος Α.Κ. γιὰ ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀλήθεια!). Γράφει λοιπὸν ὁ Α.Κ.: «Ἡ ἐκστρατεία αὕτη δὲν ἦτον κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ κατὰ τῆς Μάνης αὕτης ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, τῶν ὁποίων μέρος ἀπέτελει καὶ ὁ φονευθεὶς Ἀντ. Πετμεζᾶς. Τὸ 1781 (σ. γρ. Βασ.; 1780) ὁ Καπετὰν Πασσᾶς ὑποτάξας πρὸς καιρὸν τὴν Πελοπόννησον διὰ τῶν ὑποσχέσεων τῆς ἀμνηστείας, θέσεων καὶ δώρων, ἐπροσκύνησε πολλοὺς καπεταναίους Κλέπτας· μεταξὺ δὲ τούτων προσεκάλεσε καὶ τὸν τρομερὸν τότε Δημήτριον Στριφτόμπολα, εἰς τὸν ὁποῖον, κατὰ τὴν τότε τῶν Πασσιᾶδων συνήθειαν, ἐχάρισε μπενίσι (φόρεμα ἔξουσίας) καὶ τὸν ἔκαμε σερασκέρην, γενικὸν ἀρχηγόν (!) εἰς τὴν κατὰ τῆς Μάνης ἐκστρατείαν Τούρκων τε καὶ Ρωμαίων Ἑλλήνων, καὶ τὸν ἔστειλε νὰ ὑποτάξῃ τὴν Μάνην· ὁ δὲ Ἀντ. (σ. γρ. Βασ.) Πετμεζᾶς ἦτον μπαϊρακτάρης (σημαιοφόρος ὑπὸ τὸν Στριφτόμπολα)· διευθυνομένων λοιπῶν τῶν κατὰ τῆς Μάνης Τουρκικῶν στρατευμάτων εἰς τὸν Ἄλμυρόν, ἀπήντησαν τὰ Μεσσηνιακὰ καὶ Σπαρτιατικὰ σώματα ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν Νικολοπούλων²⁾, μεθ' ὧν ἐλθόντες εἰς συνεντεύξεις συνθηκολογιῶν ὑποταγῆς, οἱ Μανιάται, προκατελιημμένοι ὄντες νὰ δολοφονήσουν τὸν ἀρχηγόν, ἐπὶ τῆς συνεντεύξεως ἔρριψαν καὶ ἐφόνευσαν αὐτὸν καὶ τινὰς ἄλλους, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀντ. (σ. Βασ.) Πετι-

1) «Ἀπαντήσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ... φυλλάδιον Ἱστορικαὶ Ἀλήθειαι ἢ Πετμεζαϊκὴ οἰκογένεια, ὑπὸ Κ.Α.» Ναύπλιο, 1850, σ. 3.

2) Ἄν εἶν' ἀλήθεια αὐτά, τότε καὶ οἱ Κλέφτες τῆς Σπάρτης καὶ Μεσσηνιακὰ Νικολοπούλοι κλπ. δὲν εἶχανε κι' αὐτοὶ ἀμνηστευτῆ, οὔτε λάβανε μέρος στῶν Ἀρβανιτῶν τὴν καταστροφή.

μεζᾶς, φονευθέντες καὶ ἐξ αὐτῶν πολλοί, τραπέντων τῶν λοιπῶν εἰς φυγὴν· καὶ οὕτω διελύθη ἡ κατὰ τῆς Μάνης ἐκστρατεία. Ἀπόδειξις τούτων τὸ ἀκόλουθον τραγῳδιον¹⁾. Καθὼς βλέπετε, ὁ συγγρ. αὐτοῦ τοῦ φυλλάδιου, ἐνῶ ἀνάλαβε νὰ ὑπερασπίσῃ τὴ δόξα τοῦ Στριφτόμπολα κατὰ τῆς δόξας τῆς ἀντίπαλης οἰκογένειας, τὸν κατηγορεῖ—ἀφοῦ τὸν παρασταίνει νὰ ἐκστρατεύῃ μαζί μὲ Τούρκους κατὰ τῆς Μάνης. Λοιπὸν, κάποια ἀλήθεια κρύβεται σ' αὐτὴ τὴ μαρτυρία. Ἴσως μιὰ μέρα χυθῆ φῶς ἀφρονότερο στὸ ζήτημα, ἂν δηλ. γίνηκε ποτέ, κατὰ τὰ 1780—1781, συμμαχικὴ ἐκστρατεία Κλεφτῶν Μοραϊτῶν, προσκυνημένων, καὶ Τούρκων μαζί στὴ Μάνη.

Τὰ μέτρα τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ γιὰ τὴν καθυποταγὴ τῆς Μάνης, ὁ πολύχρονος ἀποκλεισμός, ἡ συχνὴ ἀλλαγὴ τῶν μπέηδων (ἡγεμόνων) γιὰ τὴ μιὰ αἰτία ἢ τὴν ἄλλη—πρῶτα καὶ κύρια γιὰ τῆς πειρατεῖες καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν Κλεφτῶν Μοραϊτῶν—ἦτανε ζητήματα δεμένα ἀχώριστα, ἴσα-ἴσα, μὲ τὸ δεύτερο σκοπὸ τοῦ Χασάν, τῶν Κλεφτῶν αὐτῶν τῶν ἀπροσκύνητων τὴν καταστροφή. Ἦρθε λοιπὸν ἡ σειρὰ καὶ τοῦ Παναγιώταρου, κι' αὐτὸ σημαίνει πῶς ὁ Χασάν Πασσᾶς δὲν εἶχε περὶ καμιάν ὑποψία μήπως ὁ ἐπικίντυνος ἐκεῖνος Κλέφτης—κι' ἀπὸ σπῆτι τόσο δυνατὸ, τῶν Βενετοσάκων—λάβαινε βοήθεια ἀπὸ τὴν ὑποταγμένη Μάνη. Οἱ πολὺ ὑστερόχρονες, καὶ γι' αὐτὸ ὑποφτες, πηγὲς περιγράφουν τὴν ἐκστρατεία σὰν κάτι μεγάλο καὶ τρανὸ· ἀπὸ τὸ Γύθειο στὴν Καστάνιτσα ἡ ἀπόσταση μὲ τὰ πόδια ἢ μὲ μουλάρια εἶναι 5—6 ὥρες, κι' ὁ δρόμος στενὸ μονοπάτι· ἡ Καστάνιτσα βρίσκεται πρὸς τὴν Α. πλευρὰ τοῦ Ταΰγετου, ὅμως στὴ γειτονικὴ κορφὴ κοντά. Ὁ Α. Φραντζῆς (τ. Α', σελ. 32) ἀνεβᾶζει τὴ μιχτὴ δύναμη τοῦ Χασάν καὶ τοῦ πασσᾶ ὡς 20 χιλ. μὲ κανόνια καὶ μὲ μπόμπες, ἀκόμα καὶ καβαλλαρία (!). Ἡ πολιορκία ἄρχισε στῆς 10 καὶ τελείωσε στῆς 19 Ἰουλ. 1780 μὲ τὴν ἐξοδο τῶν πολιορκημένων. Ὅμως, γιὰ νὰ μὴν πάρουν εἶδηση μὲς τοὺς πύργους καὶ νὰ μὴν προφτάσουνε νὰ φύγουνε, θὰ πῆ πῶς ἡ ἐκστρατεία γίνηκε ἀπὸ σῶμα ἀλαφρό, ὄχι πολυάριθμο, καὶ τὸ πολὺ, μὲ μικρὰ κανόνια μοναχά, ὄχι μπόμπες· ὁ Παναγιώταρος, γράφει ὁ Φ., ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τοὺς Μανιάτες, μὰ ἐκεῖνοι δὲν τοῦ δώσανε. Καὶ τότε, ἀντὶ νὰ ζητᾶν βοήθεια, γιατί δὲν ἄδειαζε τοὺς πύργους, νὰ γλυτώσῃ καὶ τὰ γυναικόπαιδα; Καὶ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ἡ περιγραφή τεράστια κάνει τὰ πράματα (Αὐτοβιογρ. σελ. 6, βλ. καὶ πειδὸ κάτω), κι' ἀκόμα πειδὸ τεράστια τοῦ Γενναίου (βλ. «Ἑλλην. Ὑπομνήμ.» σ. 629). Περιττὸ νὰ βάλω ἐδῶ ἀκέριες τῆς περιγραφῆς αὐτῆς. Ἡ πολιορκία κι' ὁ κανονοβολισμὸς βάσταξε, λένε, δώδεκα μέρες (!) καὶ τέλος οἱ Κλέφτες κάμαν ἐξοδο²⁾. Τὸν Κωσταντὴ Κολοκοτρώνη οἱ Τούρκοι, ἀπι-

1) Ἀκολουθεῖ πλαστὸ πάλι τραγῳδὶ γεμάτο ἀπὸ θυμήματα Ρουμελ. τραγῳδιῶν. Ὁ συγγρ. προσθέτει πῶς ἡ γυναῖκα τοῦ σκοτωμένου Δημ. Στριφτόμπολα ἦταν ἀδερφὴ τοῦ Κωσταντὴ Κολοκοτρώνη.

2) Πειδὸ πιστευτῆ εἶναι τοῦ Ροζάκη ἡ περιγραφή· ὁ Παναγιώταρος ἔβαλε φωτιά στὸν πύργο καὶ τὸν ἀνάτιναξε, ἀφοῦ βγήκανε κρυφὰ οἱ κλεισμένοι, νύχτα, (καὶ στὸ δρόμο πιαστήκανε ζωντανοί). Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ Τούρκοι κυνηγῶντας τοὺς μέρες στὰ κατσάβραχα πιάσανε τοὺς περισσότερους, φαίνεται πῶς οὔτε πολιορκία εἶχε γίνει.

στοι, ἀντί νά τόν ἀφήσουν ἐλεύτερο, ὅπως εἶχανε δώσει τὸ λόγο τους, τὸν πνίξανε καὶ τότε θάψανε σὲ κάποια σπηλιά¹⁾). Τὸν πατέρα τοῦ Παναγιώταρου τὸν κρέμασε ὁ Καπετὰν Πασσᾶς στὸ καράβι του. Ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ., παιδὶ 7 χρόνων (σ. ἀφοῦ γεννήθηκε στὰ 1770 ἦταν 11 χρόνων) γλύτωσε μαζί με τὴ μητέρα του, ἐνῶ τὰ παιδιὰ τοῦ Παναγιώτ., μὰ καὶ δυὸ ἄλλα ἀδέρφια τοῦ Θεωδωράκη πέσανε κι' αὐτὰ στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Παραλείπω τ' ἄλλα περιστατικὰ τοῦ Φραντζῆ, πρόχειρα στὸν ἀναγνώστη. Κ' εἶναι, καθὼς μίλησα κι' ἄλλοῦ, πολὺ παράξενο πῶς, Κλέφτες αὐτοὶ παλιοί, ν' ἀκοῦνε τὴν Τούρκικη Ἀρμάδα στὸ Μαραθονῆσι, τὸν Τούρκικο στρατὸ ν' ἀνεβαίνει κατὰ τὸν Ταύγετο, καὶ τίποτε νὰ μὴν ὑποψιάζονται ζώντας εἰρηνικὰ μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους²⁾). Τῆς ἀπορίας αὐτῆς τῆς λύνει τοῦ Ροζάκη ἡ μαρτυρία, πῶς ὁ Παναγιώταρος ἔβαλε φωτιά κλπ. Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (σελ. 7) γράφει πῶς ὁ πατέρας τοῦ Παναγιώταρου, μετὰ τὰ 12 μερόνυχτα τῆς πολιορκίας, πρότεινε τὴν ἀνατίναξη, κι' ἀφοῦ βγήκαν οἱ ἄλλοι ἐτοίμασε καὶ τὸ φυτίλι, ἄλλά, καθὼς φαίνεται, δὲν πῆρε φωτιά. Ἡ φωτιά ὅμως φαίνεται πῶς μπῆκε πρὶν ἀρχίσῃ ἡ πολιορκία, ἄλλοιῶς δὲ μπορεῖ νὰ ξηγηθῆ πῶς οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς κλεισμένους—ἕστερα ἀπὸ δωδεκαμερόνυχτο κανονίδι—γλυτώσανε. Γράφει ὁ Θεοδ. Κολ. (σελ. 7): «... Γρεῖς μόνον ἐσκοτώθησαν ἄνδρες καὶ μέρος γυναῖκες, καὶ ἔμειναν πολλὰ παιδιὰ σκλάβοι.... Τὸν Παναγιώταρο ζωντανὸ τὸν ἔπιασαν.... Ὁ πατέρας μου σκοτώθηκε μετὰ δυὸ ἀδέρφια του.... Ἐγλύτωσε ἓνας μπάραμπας μου Ἀναγνώστης. .. Ἐγώ, ἡ μάννα μου, ἡ ἀδελφή μου ἐγλύτωσαν μετὰ τὰ παληκάρια τοῦ πατέρα μου». Σὲ τόσο μακροήμερη πολιορκία καὶ ἔπειτα ἔξοδο ἀνάμεσα σὲ 14 χιλ. στρατό, κανένας δὲ θὰ γλύτωνε—ἂν ἦταν ἡ ἔξοδο ἀληθινή.

Ἐδῶ εἶν' ὁ τόπος νὰ βάλω τοῦ Ρ. Παλαμίδη τὴ μαρτυρία, μετὰ τὴν παρατήρηση πῶς αὐτὸς τοποθετεῖ τὴν καταστροφὴ τῶν δυὸ αὐτῶν Κλεφτῶν στὰ 1775, κ' ἕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τους βάνει τὸ διορισμὸ τοῦ πρώτου μπέη τῆς Μάνης Κουτήφαρη. Σημειῶνω πῶς ὁ Ρ. Παλ. ἔγραψε τῆς σημειώσεις του ἀπὸ προφορικὴ διήγηση τοῦ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη· τὰ λάθη λοιπὸν εἶναι γεροντικὰ τοῦ τελευταίου, γιατί κ' ἡ ἀνακοίνωση ἐγίνε ἐπὶ βασιλείας Ὁθωνα. Ἀκολουθεῖ τὸ σημείωμα: «Μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς ἀποστασίας καὶ τῆς κα-

1) Κατὰ τὸ Φραντζῆ (περὶ πάνου) οἱ κλεισμένοι βγήκανε τὴ νύχτα τῆς 19 μὲ τὰ σπαθιά στὰ χέρια, καὶ μαζί μ' αὐτοὺς βγήκανε κ' οἱ γυναῖκες—γλυτώσανε μερικὲς ἀπ' αὐτῆς...—βγήκανε καὶ μικρὰ παιδιὰ... γλύτωσε κι' ὁ μικρὸς Θεωδωράκης, κι' ἕστερα ὁ Παναγιώταρος κι' ὁ Κωσταντῆς Κολ. πιαστήκανε κι' αὐτοὶ ζωντανοί, κυνηγημένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους σὲ τρυπες καὶ σπηλιές. Εἶναι περιέργη αὐτὴ ἡ διαφυγὴ ἀκόμα καὶ γυναικοπαίδων ἀπὸ ἓνα σπῆτι, ἀνάμεσα σὲ τόσο πολυάριθμο στρατό. Ἀπὸ κ'εὶ καὶ κάτου ἀρχίζει ὁ Φραντζῆς δλάκερο μυθιστόρημα γιὰ τὸ τέλος τοῦ Κωσταντῆ. Ἀπορεῖ κανεὶς πῶς ἔμαθε κι' ἀπὸ ποῦ αὐτὰ τὰ περιστατικὰ, τοὺς διαλόγους κλπ., ποῦ ἄλλο σκοπὸ δὲν ἔχουν παρὰ τὸν ἴδιο τὸν παλιὸ τοῦ ἠθικοῦ ἐξηψωμοῦ.

2) Ὁ Φραντζῆς (Α', σ. 24, σημ.) περιγράφει πῶς ἡ θέση τῶν πύργων τοῦ Παναγιώταρου ἦταν ἀπόρθητη, καὶ κανένα φόβο δὲν εἶχαν οἱ κλεισμένοι σ' αὐτούς· ὅμως νὰ ποῦ φτάσαν τὰ ὄρενα κανόνια τοῦ καιροῦ ἐκείνου νὰ κάμουν τοὺς πύργους νὰ πέσουν εὐκολὰ στῶν Τούρκων τὰ χέρια (ἂν ἔπασαν κι' ἀληθινά).

ταδιώξεως τῶν Ἀλβανῶν, ἀνεφάνη ἡ δυναστεία τῶν Βενετοστανιάνων, τοῦ τε Παναγιώτ. καὶ λοιπῶν πέντε ἀδελφῶν ἐκ Καστάνιτσας καὶ τῶν πέντε ἀδελφῶν Κολοκοτρ., οἱ ὁποῖοι δυνατοὶ κατασταθέντες ὡς ἐκ τῆς ἀδυναμίας τῆς Τουρκικῆς κυβερνήσεως, τῆς θέσεως τῆς Καστάνιτσας, εἰς ἣν διέμενον καὶ κατέφευγον, καὶ τῆς διατηρήσεως πάντοτε 300—500 ἀκολούθων ὀπλοφόρων¹⁾, κατεστήθησαν ὄχληροι καὶ εἰς τὴν κυβέρνησιν καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν, ὥστε ἡ ἐξουσία ἀπεφάσισε νὰ τοὺς καταδιώξῃ· διώρισε καὶ τὸν ὄντα τότε Καπετὰν Γαζῆ πασσᾶν καὶ μετέβη μετὰ τοῦ στόλου εἰς Πελοπόννησον, ὁ ὁποῖος, τῆ συμπράξει καὶ τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ τότε πασσᾶ, τοὺς ἐπολέμησε καταστρέψας τὰ ἐν Καστάνιτσα ὄχυρά τους, ὅπου ἐχάθησαν ἅπαντες οἱ προορηθέντες ἀρχηγοὶ ἐκτὸς νηπίων τινῶν καὶ γυναικῶν, τὰ ὁποῖα ἐπρόλαβαν νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Μηλέαν.—Εἰς τὴν ἀνωτέρω περίστασιν ὁ τόπος, καὶ κυρίως ἡ Μάνη, δὲν ἔλαβε μέρος ὑπὲρ αὐτῶν ἢ καὶ κατ' αὐτῶν, διότι *αἱ αἰτίαι τῆς καταδιώξεως τῶν δὲν προῆλθον ἀπὸ ἔργα τῶν ὑπὲρ πατρίδος* καὶ διότι ἡ Μάνη ἐμποδίζετο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχεν ἐνέχυρα. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ὀνομάσθη πρώτος μπέης ὁ Ζαννετάκης Κουτήφαρης, ἀπὸ τὸ Σταυροπηγιῶν.

Τὸ τέλος τοῦ Παναγιώταρου τὸ περιγράφει κι' ὁ καθηγητῆς Ροζάκης, βέβαια ἀπὸ τοπικὲς πηγές, μετὰ προσθήκης παραφορτωμένες, ὅπως συνειθίζουν οἱ Μανιάτες ἅμα εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν τόπο τὸν ἀγαπημένο τους. Ὁ Παναγιώταρος, μαθαίνουμε ἀπ' αὐτὴ τὴν περιγραφή, εἶχε διαπραξίαι καὶ ληστεία μέσα (;) στ' Ἀνάπλι, (μὰ ποιὸς ξέρει πότε). Ὅσο γιὰ τ' ἄλλο ποῦ γράφει ὁ Ρ., πῶς ἡ ὅλη ναυτικὴ ἐκστρατεία τοῦ Καπετὰν Πασσᾶ στὴ Μάνη ἐγίνε μοναχὰ γιὰ τὸν Παναγιώταρο, αὐτὰ εἶναι ὑπερβολὲς τοῦ τοπικοῦ ἐγωῖσμοῦ, ἀβάσιμες²⁾. Περιέργο εἶναι ἀκόμα πῶς ὁ Ρ. δὲν κάνει λόγὸ καθόλου γιὰ τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρῶνη· διορθώνει ὅμως, καθὼς θὰ δῆτε, περιέργο τὸ λάθος του. Ἀκολουθεῖ τοῦ Ρ. ἡ περιγραφή: «Μόνος δὲ ἐκ τῶν Κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου ἀρνηθεὶς εἰς τὸν Πασσᾶν ὑποταγὴν κατέστη, μετὰ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπιστροφὴν ἐκείνου, κυρίαρχος τῆς Πελοποννήσου (!), ὅπερ βεβαιοῖ ἡ εἰς Ναύπλιον θριαμβευτικὴ αὐτοῦ εἴσοδος καὶ αἰχμαλωσία τῶν υἱῶν τοῦ τε διοικητοῦ Ἀλήμπεη καὶ τοῦ πρῶην τοιούτου Μουσελίμη. Συνέπεια ὅμως τοῦ μεγαλείου τοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἐξέγερσις τοῦ φθόνου τῶν ἰσχυρῶν τῆς Μάνης, καὶ ἰδίως τῶν συγγενῶν του, οἵτινες συνωμώσαντες μετὰ τῶν Τούρκων κατ' αὐτοῦ ἔπεμψαν κρυφὰ τὸν πρῶτον πρὸς πατρός ἑξάδελφον αὐτοῦ Ἀναγνώστην Βε-

1) Ὁ ἀριθμὸς φαίνεται παραπολὺ ὑπερβολικὸς. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ διατηρηθῆ ἓνα τόσο μεγάλο σῶμα στὰ κατὰβραχα τῆς Μάνης; Ἄλλη μαρτυρία ἀνεβάζει τὸ σῶμα σ' 150.

2) Πρὶν ἀπὸ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Μάνης καὶ τὸ διορισμὸ τοῦ πρώτου μπέη τῆς, μετὰ τὴν κυριώτερη ὑποχρέωσιν νὰ μὴν ὑποθάλη Κλέφτες Μωραῖτες, μιὰ τέτοια ἐκστρατεία θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ γίνῃ. Ἡ ἀληθινὴ αἰτία μάλιστα ποῦ ἔκαμε τοὺς Κλέφτες νὰ μείνουν κλεισμένοι μὲς τοὺς πύργους ἦταν πῶς στὴ Μάνη περὶ δὲ μπορούσανε καταφυγὴ νὰ βροῦνε. Ἀπόδειξη πῶς καὶ οἱ συγγενεὶς τοῦ Παναγιώταρου τὸν προοδῶσαν. Ἄν φεύγανε πάλι κατὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μοριά, τότε ὁ χαμὸς τους θὰ ἦταν περὶ βέβαιος. Καὶ οἱ Κλέφτες τὸ ξέρανε καλά.

νετζανάκη¹⁾ πρὸς τὸν Σουλτάνον, ἵνα ἐπιτηδεῖως διαβάλλῃ αὐτόν, ὅπερ ἐπιτυχῶς καὶ κατώρθωσεν. Ὅθεν ἀποσταλεῖς καὶ αὐθις ὁ αὐτὸς Τζεζαέρη Πασσᾶς μετὰ πολυαριθμοῦ στρατοῦ καὶ στόλου εἰς Γύθειον ἐπολιόρκησεν αὐτὸν ἐν Καστάνια τῆς Βαρδούνιας συνεργεῖα τῶν φθονερῶν ἐντοπιῶν· ἀπελπισθεὶς δὲ ὁ Παναγιώταρος περὶ πάσης ἐκ τῆς Μάνης ἐπικουρίας, ἐξῆλθε νύκτωρ ξιφῆρης ἀνατινάξας διὰ πυρρίτιδος τοὺς πύργους. Τὴν τρίτην ὁμως ἡμέραν προδοθεὶς ὑπὸ τινος ποιμενίσκου ἐδολοφονήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν τινι σπηλαίῳ τοῦ Ταυγέτου, ἔνθα κατέφυγε τετρωμένος τὸν ἓνα τῶν μηρῶν».

Μὲ τὴ γνώμη τοῦ Πετρόμπεη εἶναι σύμφωνη καὶ ἄλλη Μανιάτικη μαρτυρία, πῶς δηλ. οἱ πύργοι τοῦ Παναγιώταρου ἦταν κέντρο ληστρικό²⁾. Ἔχει καὶ ἡ πηγὴ αὐτὴ τὸ ἐλάττωμα τοῦ Μανιάτικου τοπικισμοῦ, ἴσως μάλιστα κρύβει καὶ οἰκογενειακὰ μίση. Ἡ ἀλήθεια ὁμως, στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ φανερωθῆ, πρέπει συχνὰ νάχη κέντρο τῆς καὶ σκοπὸ τὸ μῖσος τ' ἄθλιο: «Ὁ Τζαννέμπης διὰ νὰ ἔχη εἰς περισπασμοὺς τὴν Τουρκίαν, καὶ προξενῆ εἰς αὐτὴν ζημίας καὶ βλάβας, ὥθησε καὶ περιέθαλπε τὸν καπετὰν Παναγιώταρον Βενετσιανάκη—τὴν κόρην τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀρραβωνιάσει εἰς τὸν υἱόν του...—νὰ κάμνῃ πάντοτε ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν Τούρκων³⁾, καὶ τοὺς ἐπροξένει μεγάλας ζημίας... Ἐσχάτως οὗτος παρεξέτραπη τοῦ προορισμοῦ του καὶ **κατήντησε σχεδὸν τὸ καταφύγιον τῶν ληστῶν**, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπέφερον μᾶλλον οἱ χριστιανοὶ ἢ οἱ Τούρκοι· τοῦτο δυσηρέστησε τὸν προστάτην αὐτοῦ Τζαννέμπην τοσοῦτον, ὥστε ἀφήρσεν ἀπὸ αὐτὸν πᾶσαν συνδρομὴν, καὶ ἐλθὼν ὁ Καπετὰν Πασσᾶς τὸν κατέστρεψε. Κατόπιν ὁ Τζαννέμπης ἀνέδειξεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ Παν. τὸν Ζαχαριᾶν, τοῦ ὁποίου καὶ πύργους ὄχυρους ἐντὸς τῆς Μάνης ἔκτισε»⁴⁾. Ὁ ἄγνωστος συγγραφέας φαντάζεται πῶς τιμᾷ τὸ σπῆτι τῶν Γρηγοράκηδων παρασαιόντας πῶς ἦτανε προστάτες τῆς ληστείας καὶ πειρατείας, ἀφοῦ ὑποστηρίζανε τὸ Ζαχαριᾶ, ἂν καὶ πύργους φανεροὺς δὲ θὰ μπορούσε νάχη ὁ Ζ. καταφύγιον του πειὰ ἀπὸ τότε ποὺ ἡ Μάνη χωρίστηκε ἀπὸ τὸν ἄλλο τὸ Μοριά. Τὰ μεγαλεῖα αὐτὰ τῶν Μανιάτικων μεγαλογεννητικῶν σπιτιῶν εἶναι ἡ ἀδυναμία ἡ Μανιάτικη. Ὁ συγγρ. ὁμως ὁ ζηλωτῆς, ἐνῶ δὲν τονε

1) Τὸν Ἀναγνώστη Βενετσιανάκη τονε βρίσκουμε στὴν «καπετανία» τῆς Καστάνιας κατὰ τὰ 1805 (Leake A', σ. 316, πληροφορία ἀπὸ τὸν Πέτρο Μαυρομιχάλη στὸν περιγητή).

2) Ὁ Φραντζῆς, τὸ εἶπα καὶ περὶ πάνου, παρασταίνει τὸν Παναγιώτ. ὡς ἀνθρωποῦ ἄγριο σὰ θεοῦ, ἀφοῦ κουβαλοῦσε τοὺς Τούρκους τοῦ Μυστρᾶ, ὄσους ἔπιανε, στὸν πύργον καὶ στὸ σπῆτι τῆς Καστάνιας, κ' ἐκεῖ ἄλλους τοὺς κρεμοῦσε, ἄλλους τοὺς ἔσφαζε· καλὰ ποὺ δὲν τοὺς ἔτρωγε σὰ δράκος τῶν παραμυθιῶν. Ὅμως οἱ πύργοι τῆς Καστάνιας ἦτανε μαζί καὶ ὁ εἰρηνικὸς τόπος τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ. Ἄν σκλάβωνε Τούρκους πλούσιους τοῦ Μυστρᾶ, θὰ τῷκανε γιὰ τὴν ξαγορά.

3) Σὰ νὰ εἶχε ἀνάγκη ὁ Παν. νὰ τὸν παρακινήσουν ἄλλοι· μορεῖ ὁμως τῶν λαφύρων τὸ σφέρο νὰ ἦτανε κοινό. Ὁ Τζαννέτος Γληγοράκης δὲν εἶχε γίνε ἀκόμα μπέης τῆς Μάνης.

4) «Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης.—Ὁ Τζαννέμπης Καπετανάκης Γρηγοράκης κλπ.» 1858, σελ. 9. Ἐπὶ Ζαχαριᾶ ὁ Τζαννέμπης εἶχε καθαιρεθῆ ἀπὸ Μπέης κ' εἶχε ἐπικηρυχῆ.

μέλλει ἂν κατακρίνει τὸν Παναγιώταρο—καὶ γι' αὐτὸ ἡ μαρτυρία του εἶναι ἀληθινή ὅσο γιὰ τὸ ληστρικό καταφύγιον τῶν πύργων του—ξαφνικὰ θυμήθηκε τοὺς δυνατοὺς Κολοκοτρωναίους στὰ δικά του χρόνια, χρόνια τῆς βασιλείας Ὁθωνα, καὶ ἀμέσως διορθώνει: «Διὰ νὰ μὴ παρεξηγηθῆ αὐτὴ ἡ περίστασις, σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι δὲν ὑπονοοῦνται οἱ πολέμιοι πάντοτε τῶν Τούρκων Κολοκοτρωναῖοι καὶ λοιποὶ οἵτινες ἦτον ὑπ' αὐτόν, ἀλλ' ἐκεῖνοι οἵτινες παρεκτραπέτες τῶν κοινωνικῶν καθηκόντων των, προσέφευγον ὑπὸ τὴν προστασίαν του, καὶ τοιοῦτοι ἦσαν ὄχι μόνον Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ Τούρκοι· ἔνεκα τούτου ὅθεν κατεστράφη» (σελ. 64 σημ.¹⁾).

Εἶναι ὁμως ἀνάγκη ν' ἀκούσουμε καὶ τοῦ Γέρου Κολοκοτρ. τὴ μαρτυρία, περιληφτικά, συντροφεμένη μὲ λίγα δικά μου λόγια παρατηρητικά (Αὐτοβιογρ. σελ. 6). Καὶ πρῶτα ὁ γέρος ὀνομάζει τὸν Καπετὰν Πασσᾶ, Καπετάμπεη, ποῦ θὰ πῆ κυβερνήτης τῆς Καπετανίας=ναυαρχίδας· τέτοιος ἦταν ὁ Χασὰν στὰ 1769, στὸν Τζεσμῆ. Κατὰ τὸ Γέρο, ὁ Παναγιώταρος ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τοὺς Μανιάτες, μὰ ὁ μπέης τῆς Μάνης (σ. Κουτήφαρης, ὁ πρῶτος ποῦ διωρίστηκε) μπόδισε τὴ βοήθεια κατὰ σύστασιν τοῦ Δραγουμάνου τοῦ στόλου Μαυρογένη. Μὰ τέλος, μπρὸς στὸ δυνατό στόλο τὸν ἀραγμένο στὸ Μαραθωνῆσι καὶ στὸν Καπετὰν Πασσᾶ, θὰ τολμοῦσε ὁ μπέης τῆς Μάνης νὰ στείλῃ βοήθεια στὸν Παναγιώταρο; Παρακάτου ὁ Θ. Κ. δρίζει ὡς 14 χιλ. τοὺς Τούρκους (!) ποῦ πολιορκήσανε τὸν Παναγιώτ. καὶ τὸν πατέρα του τὸν Κωσταντή. Φτάνοντας ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Τουρκ. στρατοῦ, ζήτησε ἐνέχυρα ἀπὸ τοὺς δυὸ Κλέφτες, σὰ νὰ ἦτανε τίποτε ἀρχηγοὶ στρατοῦ μεγάλου, τοπάρχες, ποῦ ἡ Πόρτα εἶχε σφέρο νὰ τοὺς ὑποτάξῃ εἰρηνικά. Ἐνέχυρα πῆρε ὁ Χασὰν ἀπὸ τὴ Μάνη, μάλιστα ἀπὸ δυὸ Κλέφτες ὁμως δὲν εἶχε ἄλλο νὰ ζητήσῃ παρὰ τὸ τομάρι τους. Οἱ Κλέφτες ἀρνηθῆκαν τὰ ἐνέχυρα, καὶ ἄρχισε πόλεμος ἡρωϊκός, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Θ. Κ. δώδεκα μερόνυχτα, «μὲ ἀνδρεία καὶ γενναϊότητα». Ἀφίνω ἐδῶ τὰ περιστατικά τῆς ἡρωϊκῆς περιγραφῆς, καὶ τὸ πῶς γλυτώσανε γυναῖκες καὶ παιδιὰ, ὄχι ὅλα βέβαια. Στὸ γιουρνούσι (ἔξοδο) λαβῶθηκε ὁ Κωσταντῆς μὲ σπαθί, καὶ μὲ προδοσίαν σκοτώθηκε. Ἀπορεῖ κανεὶς μοναχὰ πῶς σ' αὐτὴ τὴν ἔξοδο λίγων δεκάδων, μὲ τὰ σπαθιά στὰ χέρια ἐνάντια σὲ 14 χιλ. στρατό, ἓνας φίλος τοῦ Κωσταντῆ Τούρκος τὸν προφύλαξε μὲς ἀπὸ τὴ μάχη κ.λ.π. Περίεργο εἶναι ἀκόμα πῶς, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Θ., οἱ Τούρκοι ἀφοῦ τονε σκοτώσαν, πῆραν τὸ κεφάλι του, καὶ κρύψαν τὸ κορμί του. (Ἐργότερα βρέθηκε καὶ ὁ τάφος του). Φαίνεται τὸ κρύψανε γιὰ νὰ βρεθῆ. Τέλος ὁ Γέρος χαρακτηρίζει ὠραῖα, μὰ καὶ μυθικά τὸν πατέρα του (σελ. 8), καὶ τελειώνει τὸ χα-

1) Ἐκεῖνοι ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὸ δρόμο «τῶν κοινῶν καθηκόντων» τους ἦταν ἴσα οἱ Κλέφτες. Καὶ ποιοὺς ἄλλους φιλοξενοῦσε ὁ Παναγ. παρὰ τοὺς Κολοκοτρωναίους Ὅσο γιὰ τοὺς Τούρκους, Τουρκαρβανίτες συχνότερα, καὶ ὁ Κ. Κολοκοτρώνης εἶχε μαζί του, μὰ καὶ ὁ Ζαχαριᾶς. Αὐτὸ γινότανε καὶ στὴ Ρούμελη ἓνας ἢ δυὸ Ἀρβανίτες Τούρκοι τυχαίαντε νὰ εἶναι μέσα σὲ μπουλούκια Κλέφτικα. Καὶ Κλέφτες ἅμα λέμε, πρῶτος τους σκοπὸς ἦταν ἡ ἀνάγκη τῆς ζωῆς, ἡ ἀρπαγὴ, τὸ λάφυρο. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριά, μορεῖ τὰ Κλέφτικα σώματα νὰ εἶχανε καὶ περισσότερους Τούρκους συντρόφους ἀπὸ τοὺς δυσαρεστημένους ἢ κατατρεγμένους τοῦ τόπου, Λαλιῶτες, Μπαρδουνιώτες κλπ.

ραχτηρισμό μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Οἱ Ἀρβανῖται τὸν εἶχαν τόσο τρομάξει, ποὺ ἔκαμναν ὄγκο: νὰ μὴ γλυτώσω ἀπὸ τοῦ Κολοκοτρώνη τὸ σπαθί. Ἐφτακόσιους μπουλουκτοῦδες ἐσκότωσε πρῖν» (σελ. 8¹). Ἐπὶ τοὺς 700 μπουλουκτοῦδες (ἀρχηγούς στρατ. ἀποσπασμάτων) ξέρουμε πῶς σκότωσε ἕναν ὡς Κάπος στὴν Κόρινθο, μπορεῖ ὅμως νὰ σκότωσε καὶ 5 ἢ 10 ἢ 20, ἂν καὶ φόνος ἑνὸς μοναχὰ μπουλουκτοῦ θὰ πληρωνότανε μ' ἄφτονο χριστιανικὸ αἷμα. Θάμα εἶναι νὰ φαντάζεται κανεὶς τὸν παλιὸν αὐτὸν πολεμιστὴ, τὸν ἀρχιστράτηγο τοῦ Μοριᾶ, νὰ κόβη μὲ τὴ φαντασιά του, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ πατέρα του, ἐφτακόσιους ἀποσπασματάρχες Ἀρβανιτᾶδες (καὶ λοιπὸν, κάμποσες χιλιάδες ἀκόμα ἀπὸ τὰ παληκάρια τους), νὰ τοὺς κόβη σὰν τὰ πρᾶσα.

Γιὰ τοὺς πύργους, ὅπου συνέβηκε ἡ τραγικὴ σκηνή, ὁ Μιχ. Οἰκονόμου (σελ. 40) βεβαιώνει πῶς δυὸ ἦταν, καὶ οἱ δυὸ τοῦ Παναγιώταρου, ὁ ἕνας μάλιστα ἄδειος (ποῦ θὰ πῆ, ἴσως καὶ ρειπωμένος). Ὅμως ὁ Γενναῖος Κολοκοτρ., μὲ τὸν ἴδιο σκοπὸ τὸν ἐξωραϊστικὸ, γράφει πῶς ὁ Κωσταντῆς «μεθ' ὄλων τῶν συγγενῶν αὐτοῦ καὶ τῶν οἰκογενειῶν... κέντρον τῆς διαμονῆς τῶν εἶχον τὴν Καστάνιτσαν... ἔνθα εἶχον κατασκευάσει πύργους ὀχυροὺς πρὸς ἀσφάλειάν των· ἐκεῖ δὲ κατώκει καὶ ὁ ἰσχυρὸς καπετάνος Παναγ. Βενετσανάκης»²). Πύργους ποτὲ σὴν Μάνη δὲ θὰ μποροῦσε Μοραΐτης νὰ κατασκευάσῃ· οἱ Μανιάτες δὲ θὰ τὸν ἀφίναν. Κατὰ τὸ Μανιάτη Π. Κανελλίδη, ὁ Μανιάτης «περιφρονεῖ ἐν μέρει τοὺς λοιποὺς Λάκωνας (γρ. Σπαρτιάτες ἢ Μυστριώτες), καὶ καταφρονεῖ ἄκρως τοὺς Βλάχους, ὡς καλεῖ τοὺς Πελοποννησίους. Ὁ Μοριᾶς, ἢ Ἑλλάς ἔπ' ἐλάχιστον διεγείρουσι τὰ πατριωτικὰ αὐτοῦ φρονήματα. Ἀποκλειστικὴ πατρὶς δι' αὐτὸν εἶναι ἡ Μάνη» (περιοδ. «Ἐβδομάς» 11 Ἰουλ. 1887). Ἡ ἀλήθεια ἢ ἱστορικὴ εἶναι πῶς ὁ ἀπροσκύνητος Κωσταντῆς Κολ. κί' ὅλη ἡ γενιά του, μετὰ τὸ χαμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν, κατατρέχτηκε σκληρότερα, καὶ γι'

1) Ὁ Carré (περὶ πάνου, ἐκδ. β', σελ. 170) ἄνθρωπος ποὺ πῆρε τῆς πληροφορίας του, χωρὶς ἄλλο, ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Κολοκ. — καὶ γι' αὐτὸ βεβαιώνει τὸ ἀνύπαρξτο περιστατικὸ πῶς ὁ Κωσταντῆς βοήθησε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο στὴν καταστροφὴ τῶν Ἀρβανιτῶν—γράφει πῶς ὁ Κωσταντῆς πιάστηκε ζωντανὸς καὶ πέθανε μὲ τρομερὰ βασανιστήρια. Τὴν πιθανὴ αὐτὴ γνώμη ἀπὸ τὸν Carré τὴ δανείστηκε κί' ὁ Emerson καὶ τὴ βεβαιώνει στὴν ἱστορία του (Β', σ. 377). Λοιπὸν ἀκόμα δὲν εἶχε σκαρωθῆ τὸ ρομαντικὸ παραμῦθι γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωσταντῆ, ποὺ πρῶτος ὁ Φραντζῆς κ' ὕστερα ὁ Γέρος μᾶς τὸ παρουσιάσανε. Ὁ Emerson γνώρισε καλὰ τὴν Ἑλλάδα κ' ἔγραψε καὶ ταξίδι κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Νὰ τί γράφει ἀκόμα (Ἱστορ. τῆς Νέας Ἑλλάδας, Β', 1830, σελ. 461): «Οἱ Αἰτωλοὶ Ἀρματοῦλοι Παλαιόπουλος καὶ Βλαχάβας, ξαγριεμένοι γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἀρχηγοῦ τους Καναβοῦ ἀπὸ τὸ βεζίρη (σ. Ἀλήπασσα), ἐνώσανε τὴ δύναμή τους, κί' ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς Μοραΐτες Κλέφτες, πρόθυμος ἔδωσε τὴ συνδρομή του». Ὁλ' αὐτὰ τ' ἀσυνάρτητα τᾶμαθε ὁ συγγρ. ὄχι στὴ Ρούμελη, γιὰτι δὲ θᾶλεγε τὸ Βλαχάβα καπετάνο τῆς κεντρικῆς Ρούμελης κλπ. Ὁ Καναβὸς πάλι δολοφονήθηκε στὰ 1801, ποὺ δὲ ζοῦσε ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης.—Ὅσο γιὰ τὴν παροιμία, ἀργότερα ὁ ζῆλος τοῦ ἐξηρωϊσμοῦ τὴν κόλλησε καὶ στὸ Θεοδωράκη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Δράμαλη.

2) Λίγο ἀκόμα, κί' ὁ Παναγιώταρος Βενετσανάκης, ὁ κληρονομικὸς κάτοχος τῆς «καπετανίας» τῆς Καστάνιτσας, θὰ ἦτανε φιλοξενημένος στοὺς πύργους τοὺς ἀγέρινους τῶν Κολοκοτρωνιῶν μέσ' τῆς Μέσα Μάνη....

αὐτὸ ζοῦσαν ὅλοι κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιό τοῦ δυνατοῦ Μανιάτη Παναγιώταρου, καὶ στὴ Μάνη ὄξω νὰ βγοῦν οὐδὲ θὰ τολμοῦσαν πειά, ἀφοῦ κί' ὁ ἴδιος ὁ Παναγιώταρος, στὴν ὥρα τοῦ κιντύνου, ἔχασε κί' αὐτὸς τὴ βοήθεια ἀπὸ τὴ Μάνη. Ὁ Γενναῖος βεβαιώνει πῶς ὁ Τουρκ. στρατός, ποὺ πολιορκήσε τοὺς πύργους, ἦτανε 10 χιλ. κ' εἶχε μιὰν ὀλάκερη πυροβολορχία καὶ μπόμπες. Οἱ κλεισμένοι ἦταν 150 ντουφέκια. Ἀπὸ τὸ μεγάλο κακὸ ποὺ ἐγίνε στοὺς Κολοκοτρωνιοὺς βγήκε ἡ παροιμία: «ἁμαρτίες Κολοκοτρωναίικες»¹). Γιὰ περισσότερη ἀλήθεια τῆς ἱστορίας τῆς πολιορκίας βάνει ὁ Γενναῖος, στὸ τέλος, πλαστὸ ἀσυνάρτητο τραγοῦδι, ὅπου ἀνάμεσα στοὺς ἄτεχνους στίχους καὶ στοὺς στίχους τοὺς κανησιάρικους («παλεύει ὁ Καπετάν Πασσᾶς μὲ τὸν Κολοκοτρώνη» κλπ.) κρύβονται ἴσως κάποιες στοματικὲς παραδόσεις βαλμένες ἀπὸ τὸ στιχοπλάστη²).

Λυπάται κανένας ποὺ ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης ἔχασε τὴν τιμημένη εὐκαιρία νὰ βοηθήσῃ στῶν Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμό. Καὶ ποιά ἄλλη δόξα ἔμενε σ' ἕναν Κλέφτη παρὰ νὰ σκοτώνη Τούρκους; Γι' αὐτὴ τὴ δόξα οἱ τελευταῖοι ἀπόγονοί του γράψανε τόσες ὑπερβολές, θέλοντας νὰ παραστήσουν πῶς οἱ πρόγονοί τους δὲν κᾶναν τίποτ' ἄλλο παρὰ Τούρκους νὰ σκοτώνουν. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τῆς ἀξιόπιστες μαρτυρίες, ἡ τιμὴ τοῦ χαλασμοῦ πέφτει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά στοὺς Κάπους—γνωστοὶ ἀπ' αὐτοὺς ὁ Κόλιας Πλαπούτας κί' ὁ Ἀναγνώστης Κολοκοτρώνης μοναχὰ, ἀδερφὸς τοῦ Κωσταντῆ—καὶ τοὺς πολλοὺς εἴτε λίγους ἀγνωστους Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, ποὺ δὲν ξέρουμε οὔτε τὰ ὀνόματα, οὔτε τὸν ἀριθμὸ τους. Μ' ὅλες ὁμως τῆς πηγές, ποὺ εἶν' ἀρχετὲς καὶ βεβαιώνουν πῶς ὁ Χασάν Πασσᾶς προσκάλεσε τοὺς Κλέφτες νὰ βοηθήσουνε, φοβάμαι πῶς αὐτοὶ ποὺ βοηθήσανε δὲ θὰ ἦταν καὶ πολλοί. Τὴν αἰτία τὴν ἀπόδωσα, καθὼς εἶδατε καὶ περὶ πάνου, στὴ φυσικὴ δυσπιστία τοῦ ἄγριου Κλέφτη. Ὅμως κί' ἄλλος λόγος μπορεῖ νᾶκαμε πολλοὺς Κλέφτες νὰ μὴν προσκυνήσουν καὶ νὰ μὴ βοηθήσουν· τὸ παράδειγμα τῆς ἀποχῆς τοῦ ἐπίσημου Κλέφτη Παναγιώταρου μὲ τὸν Κωσταντῆ καὶ μὲ τὴν ἄλλη συμμορία τους.

1) Τὴν ἴδια παροιμία τὴν ἀναφέρουν ἄλλοι στὸ χαλασμό τοῦ 1806.

2) Κατὰ τὸ πλαστὸ αὐτὸ τραγοῦδι, οἱ Μπαρτουσιῶτες φαίνονται νὰ βοηθοῦν στὴν ἐκστρατεία ἕνας κάποιος Γιάννος Ρουμελιώτης πολεμᾷ μαζί μὲ τοὺς Κλέφτες ἐναντίοι κί' οἱ Λαλιῶτες, κί' αὐτοὶ αἰχμαλωτίσαν τὴν Ἀναγνώσταινα ἢ Γιωργάκαινα ὀδηγήθηκε στὴν Καλαμάτα, «καὶ ἡ Κωσταντοῦ ἦταν πονηρὴ καὶ ντύθηκε τ' ἀντρίκια—ἐπῆρε τ' ἄλαφρὸ σπαθί καὶ τὸ βαρὺ ντουφέκι—καὶ μὲ τοὺς ἄντρες ἔσμιξε καὶ πάει τὴ Μέσα Μάνη...», κί' ὁ Ἀλήμπτης λυπήθηκε γιὰτι δὲν εἶχε παληκάρια νὰ τὴν πιάσουνε ζωντανή. Ἔτσι τελειώνει τὸ τραγοῦδι μαζί μὲ τὸ γυναικεῖο μυθικὸν ἠρωϊσμὸ. (Ἱ. Θ. Κολοκοτρ. «Ἑλλην. Ὑπομνήμ.» 1856, σελ. 625). Προσθέτω ἐδῶ καὶ μιὰ περιεργὴ παρατήρηση. Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα τοῦ Παναγιώταρου εἶναι κοινὴ ἢ παράδοση πῶς ζωντανὸς πιάστηκε καὶ κρεμάστηκε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ Τούρκικα καράβια. Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (Αὐτοβιογρ. σελ. 9) γράφει· «τοῦ ἔκομαν χέρια καὶ πόδια, τὸν κατράμισαν». Τὸ εἶδος αὐτῆς τῆς τιμωρίας τοῦ νεκροῦ, τὸ κατράμισμα καὶ ὕστερα κρέμασμα, μέρες ὀλάκερες, γιὰ παραδειγματικὸ θᾶμα τοῦ λαοῦ, τὸ συνειθίζαν οἱ Ἀγγλοὶ στὰ Ἐφτάνησα· καὶ κατὰ τὸ 1821, ἀρχίζοντας ἡ Ἐπανάσταση, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τιμωρήσαν κάποιους πατριῶτες Ζακυθινούς, ποὺ ἀντισταθῆκανε στὴν ἐξουσία. Τί γυρεῖται λοιπὸν ἐδῶ τὸ κατράμισμα δὲν καταλαβαίνω.

Ἡ Κλεφτουριά τοῦ Μοριᾶ, μετὰ τὸ τέλος τοῦ Παναγιώταρου.—1781-1801.
—Πετμεζαῖοι.—Ζαχαριᾶς καὶ Θ. Κολοκοτρώνης.—Γιῶργος Ἀντροῦτσος
σὴ Μάνη.—Τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὸ Μοριᾶ.

Μὲ τὸ χαλασμὸ τοῦ Παναγιώταρου καὶ τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη φαίνεται νὰ συχάζη ὁ Μοριᾶς, ἀπὸ τὰ 1781—1801, καὶ ἡ Κλεφτουριά του νὰ λουφάζη. Ἡ Τούρκικη διοίκηση γίνεται πολὺ ἀγριώτερη, καὶ γι' αὐτὸ λίγα βρισκονται σημάδια τῆς παρουσίας τῶν Κλεφτῶν¹⁾. Τ' αὐστηρὰ μέτρα τοῦ πασσᾶ δὲν ἀποβλέπανε τοὺς Κλέφτες μοναχά, καθὼς θὰ δῆτε. Ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος νὰ βάλω πρῶτα λίγα περιστατικὰ μετὰ τὴ χρονολ. σειρά τους, δανεισμένα ἀπὸ ἕνα εἶδος ἡμερολόγιο, πὺν εἶχε συντάξει ὁ Ρ. Παλαμίδης, ἐξακριβωμένο βέβαια ἀπ' ἀνθρώπους πὺν παρασταθήκανε στὰ πράματα.

«1781, Ἰανουαρ. 19, Κυριακὴ ἀπεκεφάλισαν εἰς τὸ σαράϊ τὸν δραγουμάνον Παντελέοντα.—1789, Νοεμβρ. 30, ἀπεκεφάλισε τὸν Ἀνδροῦτσον²⁾ ὁ Μπεκιρ Πασσᾶς.—1790, ἐπήγασε τὸ θανατικὸν τῆς Τριπολιτσᾶς...³⁾—1791, Ἰανουαρ. 7, Κλέπται 15 ἐθανάτωσαν τὸν Ἀναγνώστην καὶ τὸν Τριαντάφυλλον

1) Ἐνα κάποιον σημάδι βρισκουμε Κλεφτῶν, πολὺ ἀργότερα. Ἐνας Ἀγγλος περιηγητὴς ὁ Shibtthorp, 26 Φλεβ. 1795, ἐνῶ ταξίδευε κοντὰ στὸν Πύργο τῆς Ἡλείας, ἔπεσε ἀπάνου σὲ μιὰ συμπλοκὴ ληστῶν, πὺν εἶχανε ριχτῆ σ' ἕνα χωριὸ νὰ κλέψουνε, μὰ οἱ χωριάτες τοὺς ἀνισταθήκανε μετὰ τὸ ντυφένκι (Walpole ταξίδι, 1820, σελ. 76).

2) Τὸν Ἀντροῦτσο Ζαίμη. Βλ. παιδὸ πάνου. Ὁ Α. Γούδας (Βίοι παράλλ. Γ'-1890, σ. 341) γράφει: «Ἀποτυχούσης τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης (σ. τοῦ Ὁρλώφ, 1769-70), ὁ Παναγιώτης Ζαίμης κατέφυγεν εἰς Ζάκυνθον μετὰ τῆς οἰκογενείας του· ἐξασφαλίσας δ' αὐτὴν ἐκέισε, μετέβη εἰς τὸν Ρωσσικὸν στόλον, καὶ δι' αὐτοῦ ἀπῆλθεν εἰς Πετροῦπολιν. Ὁδῶς ἀμειψθεὶς ἐν Ρωσίᾳ, ὁ Ζαίμης ἐπέστρεψεν εἰς Ζάκυνθον καὶ ἠτοιμάζετο νὰ ἐπανεέλθῃ μετὰ τῆς οἰκογενείας του καὶ ἀποκατασταθῆ ὀριστικῶς εἰς Ρωσίαν· ἀλλ' ἐπελθὼν ὁ θάνατος ἐματαιώσε πάντας τοὺς διαλογισμοὺς του.—Ὁ δὲ ἀδελφὸς τούτου Ἀνδροῦτσος τὸ μὲν πρῶτον ἐπεμψε τὸν πρωτότοκον υἱὸν τοῦ ἀδελφοῦ του Παν. Ἀσημάκην εἰς Πίζαν τῆς Ἰταλίας πρὸς ἐκπαίδευσιν... Ἐν δὲ τῇ πατρίδι του Κερκινῆ δὲν ἐβράδυνε νὰ διακριθῆ ἐπὶ συνέσει καὶ νὰ διορισθῆ τὸ μὲν πρῶτον προεστῶς τῆς ἐπαρχίας Καλαβρυτῶν, ἔπειτα δὲ γενικὸς προεστῶς ἀπάσης τῆς Πελοποννήσου. Ὡς τοιοῦτος δὲ βραδύτερον ἐστάλη εἰς Κωνσταντινούπολιν ἵνα ἐξιλεώσῃ τὴν Ὑ. Πύλην καὶ παρακαλέσῃ αὐτὴν νὰ μετριάσῃ τὴν κατὰ τῶν Πελοποννησίων ὀργὴν της καὶ ἀνακουφίσῃ κατὰ τι τὸν λαὸν ἐκ τῶν πολλῶν καὶ ἀνηκούστων τότε καταπιέσεων. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ του· ἡ Ὑ. Πύλη, καμφθεῖσα ἐκ τῶν ἰκεσιῶν του, ἐφοδίασε τὸν γενικὸν προεστὸν τῆς Πελοποννήσου μὲ φερμάνι, δι' οὗ διετάσσοντο αἱ ἐπιτόπιοι ἀρχαὶ νὰ πολιτεύωνται πρὸς αὐτὸν τε καὶ τοὺς λοιποὺς Πελοποννησίους ἐπεικέρτερον³⁾ βραδύτερον ὁμως ἐπεμψεν ἐτέρας διαταγὰς, καὶ κατ' αὐτάς ὁ γενικὸς διοικητὴς, μεταπεψάμενος ἡμέραν τινὰ τοῦ 1792 (σ. γρ. 1789, Νοεβρ. 30, κατὰ τὸ ἡμερολογ. σημεῖωμα τοῦ Ρ. Παλαμίδη) τὸν γενικὸν προεστὸν εἰς τὰ ἀνάκτορα ὡς δῆθεν νὰ τῷ λαλήσῃ τι περὶ σπουδαίας ὑποθέσεως, διέταξε καὶ ἐστραγγάλισαν αὐτὸν οἱ δῆμοι εἰς παρακαείμενόν τι δωμάτιον».

3) Βάσταξε 3-4 χρόνια στὸ Μοριᾶ.

εἰς Νεμνίτσαν¹⁾.—1792, Ἰουλ. 8, ἀπεκεφάλισαν εἰς Τριπολιτσάν 47 Κλέπτας ἀπὸ τοῦ Τριτῆ²⁾.—1794, Νοεμβρ. 21, ἐχάλασαν οἱ ἔσορμπάδες τῆς Τριπολιτσᾶς τὰς ἐκκλησίας Ἀγιον Δημήτριον καὶ Ἀγιον Ταξιάρχην, εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ Τετζελῆ ἐφέντη³⁾.—1796, Ἰουν. 18, ἀπεκεφάλισαν τὸν δραγουμάνον τὸν Παλαμίδην⁴⁾.—1797, Μαΐου 16, ἐτούρκεψε μιὰ γυναῖκα καὶ παρέδωκε τὸν ἄνδρα της διὰ κλέπτην καὶ τὸν κρέμασαν.—1798, Ἀπριλίου 4, ἐσκότωσαν τὸν Σέκερη εἰς τὸ σπῆτι του μέσα ὁ Σιάχ-Μεράκος⁵⁾.—1799, Ἰανουαρ. 28, ἦλθεν ὁ Ἀχμέτ πασσᾶς.—1799, Δεκεμβρ. 5, ἐφυγεν ὁ Ἀχμέτ πασσᾶς.—1799, Δεκεμβρ. 12, ἀπέθανεν ὁ Ἀναγνώστης Τούρτουλας.—1799, Δεκεμβρ. 17, ἦλθεν ὁ Μουσταφᾶ πασσᾶς ἀπὸ Ἐπαχτον.—1801, Δεκεμβρ. 2, ἔδωκαν ἀρτζουζάλι... διὰ τὸν Δεσπότην καὶ τὸν Σωτήρον (σ. Λόντον;) εἰς τοῦ Μουσταφᾶ πασσᾶ⁶⁾.

Σταματῶ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Παλαμίδη, καὶ θὰ τὸ ἐξακολουθήσω ἀπὸ τὰ 1802 καὶ κάτω. Στὰ 1802 διατάχτηκε ὁ ἀφοπλισμὸς τοῦ Μοριᾶ, κι' ἀπ' αὐτὸ φαίνεται πῶς μπαίνουμε σ' ἄλλη περίοδο ἱστορικὴ γιὰ τὴν Κλεφτουριά. Πρέπει ἐδῶ νὰ παρατηρήσω πῶς, στὰ 1790, ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ σήκωσε τὴν καθέδρα του ἀπὸ τ' Ἀνάπλι καὶ τὴν ἔφερε στὴν Τριπολιτσά, καὶ πῶς γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς Κλεφτουριᾶς δὲ σύντρεξε μοναχά αὐτὴ ἢ μεταφορὰ στὴν κεντρικὴν πόλη τοῦ Μοριᾶ, μὰ καὶ ἡ πανούκλα κατὰ τὰ χρόνια 1790-1798, πὺν τυράνησε τὸν τόπο.

Στὴν περίοδο 1781—1801 ἀνήκει ἡ ἀκμὴ, ἄς τὴν ποῦμε ἔτσι, τῶν Πετμεζαίων, τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη μετὰ τ' ἀδέρφια του. Θὰ δοκιμάσω ἐδῶ νὰ βάλω στὴ σειρά ὅσα στοιχεῖα ἔχω μαζέψει, καὶ πρῶτα ἀρχίζω ἀπὸ τοὺς Πετμεζαίους· γιὰ τὰ νεανικὰ προηγούμενά τους δὲν ἔχουμε τίποτε, καὶ γι' αὐτὸ δὲ μίλησα στὸ γενικὸ μέρος τῆς μελέτης, ὅπου ἔβαλα σὲ κριτικὴ ἔρευνα τῆς γραφτῆς πηγῆς τοῦ βίου τῶν ὀνομαστῶν Κλεφτῶν. Μπαίνω λοιπὸν ἐδῶ ἴσα στὴ δράση τους τὴν ὄριμη, κι' ὅ,τι ἀναφέρνω τὸ δανείστηκα ἀπὸ χειρόγρ. σημειώματα τῶν χρόνων τῆς βασιλείας Γεωργίου, πὺν τ' ἀφήσαν οἱ λογιώτατοι ἀπόγονοί τους καὶ βρισκονται στὰ χέρια μου, κι' ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Γούδας (Βίοι Παράλλ. Η'). Κατὰ Νοέβρη τοῦ 1796 (ἢ 1797¹⁾) ὁ Θανάσης Πετμεζᾶς πῆγε στὴ Μάνη νὰ δῆ τάχα τὸ φίλο του τὸ Ζαχαριᾶ κι' ἄφησε ἀντιπροσώπους του τ' ἀδέρφια του· οἱ Τούρκοι ἀρπάξανε τὴν εὐκαιρία τῆς ἀπουσίας του καὶ κυνηγήσανε τ' ἀδέρφια του. Αὐτὰ γράφει ὁ Γού-

1) Χωριὸ τῆς Καρύταινας.

2) Ἦτανε Ρουμελιῶτες. Βλ. παιδὸ κάτω πολὺ περίεργα πράματα σχετικὰ.

3) Αὐτὸς ἦτανε καϊμακάμης (τοποτηρητὴς) τοῦ νέου πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ, πὺν δὲν εἶχε φτάσει ἀκόμα.

4) Σὲ κάποια ἀναφορὰ τοῦ ὁ Ρ. Παλ. ὀρίζει τὸ θάνατο τοῦ πατέρα τοῦ Γιάννη 24 Ἰουν. 1796.

5) Ἴσως Ἀράπης (σιᾶχ=τουρκ. μαῦρος).

6) Ὁ τόπος γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἀντιπολιτευομένων τὸ μητροπολίτη καὶ τὸ Σωτήρο (Λόντον;) ἄδειος.

7) Ἀπὸ τὸ 1781, πὺν ἀρχίζει αὐτὸ τὸ κεφάλαιο τῆς μελέτης, ὡς τὰ 1796 Πετμεζαῖοι πούθενά δὲ φαίνονται.

δας, όμως απ' αυτά βγαίνει η αλήθεια πως ο Θανάσης κατατρεγμένος ζήτησε καταφυγή στη Μάνη, και οι Τούρκοι τότε πεύχανε τ' αδέρφια και ξαδέρφια του σ' ένα μετόχι, τη Σάλμαινα, του Μ. Σηλαιίου, μίαν ώρα μακριά από τα Καλάβρυτα, σκοτώσανε 4 απ' αυτούς και 13 συντρόφους τους, δηλ. όλους τους κλεισμένους στο μετόχι. Αυτή όμως η σκηνή, εγώ νομίζω, θάγινε ξαφνικά, και οι κλεισμένοι δεν περιμέναν την επίθεση, αλλιώς θά ήτανε πολύ απλοί κι' άπειροι Κλέφτες να πιαστούν έτσι στη φάκα, μέσα σ' ένα σπίτι. Όλοι αυτοί αποτελούσαν ένα σώμα κάτω από το Θανάση ως Καπόμπαση των Καλαβρύτων' ένα από τα χειρόγρ. σημειώματα γράφει: «δολοφονηθέντες δολίως παρὰ τῶν ἐν Καλαβρύτοις Τούρκων, ἐνῶ διετέλουν εἰς ὑπηρεσίαν τῆς ἔξουσας ὡς ἀρματολοῖς». Αὐτοὶ ἦταν οἱ Δημ., Γιάννης, Ἀντωνάκης καὶ Στέφος Πετμεζάδες, μαζί μ' ἄλλους 13 συγγενεῖς καὶ φίλους. Στὰ 1797 σκοτώθηκε στὴν Ἀράχωβα τῶν Καλαβρύτων ὁ Κωστ. Πετμεζᾶς (ἔφ. «Ἀθηνα» 12 Φλεβ. 1855, διατριβὴ περὶ Πετμεζαίων, ὑπογρ. Λεων. Ν. Πετμεζᾶς). Ὁ σκοτωμὸς τῶν Πετμεζαίων, στὰ 1796, δὲν ἦτανε παρὰ δολοφονία μὲς τὸν πύργο τους. Τὴν αἰτία μᾶς τὴν ξηγάει ἡ ἐκδίκηση ποὺ πῆρε ἔπειτα ὁ Θαν. Πετμεζᾶς ἀπὸ τὸν προύχοντα Σωτ. Χαλαλάμη.

Ὁ Θαν. Πετμεζᾶς ἔμεινε στὴ Μάνη ἕως ὡς τὰ 1798, καὶ τότε βγήκε πάλι Κλέφτης στὰ Καλάβρυτα. Τῆς περιπέτειες του πειδὶ κάτω, ὅπως περιγράφονται ἀπὸ τὰ χειρόγρ. οἰκογ. σημειώματα καὶ τὸ Γούδα, δύσκολο κανεῖς νὰ τῆς ἐξακριβώση, καθὼς καὶ τῆς χρονολογίας τους. Γιὰ νὰ πάρη ἐκδίκηση ὁ Θανάσης πολιορκῆσε καὶ σκότωσε τὸν ἐχθρὸ του κοτζάμπαση Χαλαλάμη κι' ἄλλους στὴ Ζάρουχλα, ἔκαψε τούρκικα χτήματα, πολέμησε μὲ τοὺς Λαλιώτες Τούρκους, ὡς ποῦ ὁ πασσαῦς τοῦ Μοριᾶ ἀναγκάστηκε νὰ στείλῃ 10 χιλ. (!) Τούρκους καὶ χριστιανοὺς καταπάνου του' τέλος τὸν ἀναγνώρισε Ἀρματολὸ (Κάπο'). Καὶ συνεχίζεται ἔτσι ἡ ἱστορία τοῦ Θανάση' πᾶει Κλέφτης στὴ Ρούμελη, γυρίζει πάλι στὸ Μοριᾶ, παρουσιάζεται στὸν πασσαῦ, γλυτώνει τὴν Τρι-

1) Ἄλλο οἰκογ. σημείωμα βεβαιώνει πως ὁ Θ. Πετμεζᾶς στὴ Ζάρουχλα πολιορκῆσε τὸ Σωτ. Χαλαλάμη, σκότωσε ἕνα θεῖό του καὶ δυὸ ξαδέρφια του, ἔκαψε καὶ τὸν πύργο, κι' ἔτσι ἐκδικήθηκε τὸ θάνατο τῶν συγγενῶν του. Ὑστερα ἔκαψε τὸ χωριὸ Κάνταλο, χτήμα τούρκικο, μάλῶσε μὲ τοὺς Λαλιώτες Τούρκους, σκότωσε τὸ Λαλιώτη Σουμάνη κι' ἄλλους ἔξι πάλι ὁμοῦς οἱ Λαλιώτες μπήκανε στὰ Καλάβρυτα, 1798, μὰ ὁ Πετμεζᾶς τοὺς ἀντίκρουσε. Ἀπορία εἶναι ὁμοῦς καὶ πάλι, ὕστερα απ' αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες του μὲ τοὺς Λαλιώτες κλπ., πως ἐκκολοῦθε νᾶναι Καπόμπασης. Τέλος οἱ Τούρκοι τῶν Καλαβρύτων ἀναφερθῆκανε στὸν πασσαῦ, καὶ τότε οἱ Τούρκοι ὄλων τῶν γειτονικῶν ἐπαρχιῶν κινήθηκαν καταπάνου του' 10 χιλ. τὸν κυνηγοῦσανε στὰ χωριά καὶ στὰ βουνά, καὶ δυὸ μῆνες τίποτε δὲν κάνανε. Τότε ὁ Θανάσης Πετμεζᾶς κατάφυγε στὴν ἀντικρινὴ Ρούμελη. Κ' ἐκεῖ ἀρχίζουν ἄλλες περιπέτειες. Ὁ Θ. Πετμ. παρουσιάστηκε στὸ Γιουσοῦφ Ἀράπη, κι' αὐτὸς τὸν ἐσχώρησε, κατὰ τὴν διαταγὴ τοῦ Ἀλήπασσα. Ἀργότερα γύρισε ὁ Θ. Π. καὶ παρουσιάστηκε στὸ νέον πασσαῦ τοῦ Μοριᾶ ὅταν αὐτὸς πῆγε στὰ Καλάβρυτα, πῆρε τὸν Πετμεζᾶ μαζί του στὴν Τριπολιτᾶ κλπ. Τὰ παρακάτω γίνονται τέλειο παραμῦθι πειά. Ὁ Θ. Π. μέσα στὴν Τριπολιτᾶ πολεμᾶει μὲ τοὺς παληκαράδες τῆς χώρας καὶ τοὺς νικάει, καὶ τότε διωρίστηκε πάλι Καπόμπασης τῶν Καλαβρύτων, φιλιώθηκε μὲ τοὺς Χαλαλαμπαῖους κλπ. Αὐτὰ ὡς τὸ 1801.

πολιτῶ ἀπὸ τοὺς σκιάδες Ἀρβανῆτες κλπ. κλπ. Καὶ ἡ γνήσια λοιπὸν στρατ. οἰκογένεια τῶν Πετμεζαίων δὲ γλύτωσε ἀπὸ τῶν ἀπογόνων τῆς τὴν προσάθεια τὴν ἐξηρωϊστική. Γιὰ τὸν Κωστ. Πετμεζᾶ ὁ Γούδας βεβαιώνει πως ἦτανε σύντροφος τοῦ Ζαχαριᾶ, γυρίζανε μ' ἀνοιχτὲς σημαῖες κλπ., καὶ γι' ἀπόδειξη τυπώνει κι' αὐτὸς ἕνα πλαστὸ τραγοῦδι ἀπὸ κείνα ποῦ, καθὼς θά δῆτε στὸ Γ' μέρος τοῦ βιβλίου, τάρφειασε ἡ οἰκογένεια.

Γιὰ τὸ πρῶτο στάδιο τοῦ Ζαχαριᾶ μίλησα πειδὶ πάνου ξετάζοντας τῆς γραφτὲς πηγὲς τῶν νεανικῶν χρόνων του. Ἐδῶ θά βάλω ὅ,τι βρῶ ἀξιόπιστο, ποῦ ν' ἀνήκη στὴν ἀντρικὴν ἀκμὴ του. Παίρνω πρῶτα μίαν ἀχρονολογητὴ μαρτυρία, ποὺ δείχνει ὁμοῦς τὴ δύναμη τοῦ Ζαχαριᾶ, ἀφοῦ ἦταν ἄξιος νὰ φοβερῆ τὴν Καλαμάτα. Τὴ μαρτυρία αὐτὴ τὴ χρωστᾶμε σ' ἄνθρωπο τῶν χρόνων τῆς Ἐπανάστασης, τὸ γούμενο Γεράσιμο Παπαδόπουλο τῆς γυναικείας μονῆς τῆς Καλαμάτας' ὑπάρχει τυπωμένος ὁ βίος του, Καλάμαι, 1883, καὶ νὰ τί διαβάξω σελ. 20. Ὁ βιογράφος εἶχε τὰ σημειώματα τοῦ γούμενου μπροστά του: «Καταβαίνων ἀπὸ τὰς κορυφὰς τοῦ Ταυγέτου ὁ περιβόητος ἀρχιληστής Ζαχαρίας εἰς τὴν παρακειμένην εἰς τὰς Καλάμας μονὴν τῆς Βελανιδιάς... συνοδευόμενος μὲ ἱκανὸν ἀριθμὸν ληστῶν, γράφει πρὸς τοὺς προεστῶτας τῶν Καλαμῶν ἀποτόμως νὰ ἀποστελῶσι πρὸς αὐτὸν τόσας χιλιάδας γρόσια ἐντὸς τῆς ἡμέρας, ἢ τὴν νύκτα ἐκείνην διέρχεται τὴν πόλιν καίων καὶ σφάζων ἀνιλεῶς ἄσους ἂν ἀπαντήσῃ. Ταύτην τὴν ἐπιστολὴν λαβόντων τῶν προεστῶτων, καὶ διαδοθείσης εἰς τὴν πόλιν τῆς φήμης, φόβος καὶ τρόμος κατέλαβε τοὺς πάντας. . . τῶν μὲν ἐχόντων δυνατὰς οἰκίας ἐξασφαλιζομένων, προσλαμβανόντων δὲ καὶ φρουρὰν παρὰ τῆς ἔξουσας, τῶν δὲ πτωχῶν κλπ. Καταφεύγουσιν οἱ πάντες πρὸς τὸν Γεράσιμον... ὑπάγει, μεσιτεύει, ἐξηγεῖται τὴν περίστασιν τῆς πόλεως . . . πείθει τὸν Ζαχαριᾶν . . . —Εἰς ἐσέ, Γεράσιμε, χαρίζω ὅλην τὴν ποσότητα». Καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ γενναιοκάρδο χάρισμα, χαρίζει καὶ στὸν καλόγερο ἕνα σταυρὸ ἀσημένιο γιὰ νὰ παρακαλῆ γιὰ τὴν ὑγεία του—κι' ὄχι γιὰ τὴν ψυχὴ του....

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀχρονολογητὴ πηγὴ ἔρχονται ἄλλες δυὸ χρονολογημένες, ποὺ δείχνουνε τὸ Ζαχαριᾶ πειρατὴ τρομερό. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μανιάτικης πειρατείας στὸ Αἴγαῖο, ἀπὸ τὰ 1500 καὶ κάτω, βρίσκεται στὰ χέρια μου σωρὸς ἱστορικοῦ ἀνέκδοτου ὕλικου. Ἡ φτωχολογία τοῦ Αἴγαίου, αἰῶνες, τράβηξε τὰ μύρια. Προσθέτω ἐδῶ ἕνα μοναχὰ ἀπόσπασμα, ποὺ ἀποβλέπει τὸ Ζαχαριᾶ: «... Ὡς δ' ἡμῖν διηγήθησαν γέροντες τὴν ἡλικίαν Φολεγάνδριοι, ὧν τινες καὶ νῦν ἔτι ζῶσι, τοῦτο (σ. τὰ μικρὰ φρούρια, πύργοι, ὅπου κλεινόνταν οἱ κάτοικοι σ' ὦρα κιντύνου) διεφύλαξε τοὺς Φολεγανδρίους καὶ ἄλλοτε, ἀλλὰ ἰδίως κατὰ τὸ 1794 ἔτος ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ διαβόητου ληστοπειρατάρου Ζαχαριᾶ τοῦ Λακεδαιμονίου, ἧς διεσώθη μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ἀκριβῆς ἐξιστόρησις διὰ στίχων ἀνομοιοκαταλήκτων καὶ μισοβαρβαριστὶ πεποιημένη ὑπὸ τοῦ Ἐμμανουὴλ Στάϊν, Φολεγανδρίου εὐπατρίδου, ἐγγόνου δὲ τοῦ Γεωργίου Στάϊν, τοῦ κατὰ τὸ 1715 ἀπαγχονισθέντος»¹⁾. Καὶ γιὰ νὰ λέγεται διαβόητος ὁ Ζ.,

1) «Πανδώρα» ΚΑ'—1871, σελ. 28.

θά πῆ πῶς συχνά κατάρχετο τοῦ Αἰγαίου τὰ νησιά μὲ Μανιάτες ναυτικούς, πολὺ γυμνασμένους στὴ δουλειά. Καί τότε, τάχα, πού καιρὸς γιὰ τὴν περιφρημὴ Ἀρματωλικὴν ὁμοσπονδία :

Κατὰ τὰ 1794—1795 μάλιστα τῆς ἀκρογιαλιῆς τοῦ Μοριά ἕνας Ὑδραῖος Ἀντρέας Ὑσακῶνης, πειρατῆς πού στρατολογοῦσε καὶ Κλέφτες τῆς στεριᾶς ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς του ὑπόφερε πολὺ κ' ἡ Αἴγινα κ' ὁ Πόρος κ' ἡ Σαλαμίνα. Ἡ Ὑδρα παραπονοιάτανε πικρά καὶ στὸ Βαλῆ τοῦ Μοριά καὶ στὸν Καπετὰν Πασσᾶ Μάρτη τοῦ 1795, γράφει οἱ Ὑδραῖοι : «...Κάποιος κλέπτης (σ. = πειρατῆς) Ἀνδρέας τοῦ Ὑσακῶνη ὀνομαζόμενος ἔχει τώρα σχεδὸν χρόνον ὀλόκληρον καὶ ἐπέκει, ὅπου εἶναι ἐβγαλμένος μὲ ἔργα κλέφτικα, συντροφευμένος μὲ διαφόρους ταῖφάδες, ποτὲ μὲν Μανιάτες, ποτὲ δὲ μὲ ἀνθρώπους τοῦ γνωστοῦ Ζαχαριᾶ τοῦ Μορέως, καὶ παραμονεύει μὲ μικρὰς βάρκες εἰς τὰ παραθαλάσσια τῶν ἐδῶ πέριξ νήσων... καὶ τῶν πέριξ παραθαλασσιῶν, καὶ μᾶς προξενεῖ μεγάλον ἀφανισμόν καὶ ζημίαν... Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους δὲ ὅπου ἤθελε πιᾶσει ἄλλους μὲν σκλάβους παίρνει... ἄλλους δὲ μαστιγώνει... Τὸ νὰ σᾶς διηγηθῶμεν διεξοδικῶς ὅλα τὰ κατορθώματα αὐτοῦ τοῦ δλεθροῦ εἶναι ἀνεκδιήγητα...». Κέντρο αὐτοῦ τοῦ πειρατῆ μαζὶ καὶ κλέφτη ἦταν ἡ Ὑσακωνιά, καθὼς δείχνει ἴσως καὶ τ' ὄνομα τὴν καταγωγή του¹). Βλέπετε λοιπὸν καὶ πάλι πῶς ὁ Ζαχαριᾶς λάβαινε μέρος σὲ πειρατεῖες, μὰ χωρὶς νὰ φαίνεται, πού θὰ πῆ, ἢ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν μέσα στὴ Μάνη εἶχε ἀρχίσει πειὰ δύσκολη νὰ γίνεται

Ἔρχομαι στοὺς Κολοκοτρωναίους. Ὑστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντῆ, μένει ἡ οἰκογένεια κρυμμένη στὴ Μάνη τρία χρόνια, συμαζεύεται ἀπὸ τῆς συφορῆς τῆς. Ὁ Θεοδωράκης γράφει (Ἀυτοβιογρ. σελ. 9) : «Ξαγόρασα τὰ σκλαβωμένα παιδιά... ἐκάταμεν τρία χρόνια εἰς τὴν Μάνην...²). Ὁ μπάμπας μου ὁ Ἀναγνώστης ἦλθεν ἔπειτα εἰς τοῦ Λεονταρίου τὴν ἐπαρχίαν... ἔκαμε συμπεθεριὸ μὲ ἕναν ντόπιον προεστὸν... ἐφύγαμε καὶ ἐπήγαμε ἐκεῖ...». Ὁ Θ. Κ., περιεργα, βεβαιώνει πῶς ξαγόρασε τὰ σκλαβωμένα παιδιά, ἐνῶ τότε ὁ ἴδιος θὰ ἦταν 10—12 χρονῶν. Ὅσο γιὰ τὸν Ἀναγνώστη, ἀφοῦ βγαίνει ἀπὸ τὴ Μάνη, καὶ δὲν κρύβεται πειὰ, καὶ συμπεθερεύει μὲ προεστὸ ἐπαρχίας, θὰ πῆ πῶς δὲν κατηγοριώτανε γιὰ κλεψιῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χασάν Πασσᾶ, ἀφοῦ καὶ σπῆτι ἔχτισε γιὰ σταθερὴ του διαμονή· λοιπὸν δὲ μπορεῖ ἄλλοιῶς νὰ ξηγηθῆ τὸ πρᾶμα, παρὰ πῶς Κάπος εἶχε διοριστῆ στὸ Λοντάρι, μὰ ὁ ἀνιψιὸς του Θεοδωράκης, κατὰ τὴ γνωστὴ του πρόληψη, δὲ θέλει νὰ τὸ μαρτυρήσῃ. Σ' αὐτὸν κατάφυγε κ' ὁ ἴδιος ὁ Θεοδ. Κολ. σὰν παιδί πού ἦταν καὶ δὲν κατατρεχότανε. Στὰ 1785 μπῆκε κ' αὐτὸς Κάπος (Ἀρματωλός, γράφει) : «ἄλλα μπουλούκια Κλέφτες μὲ ἔβαλαν Ἀρματωλὸν εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Λεονταρίου «κατὰ τῶν Κλεφτῶν»³)· δεκαπέντε χρονῶν ἤμουν τότε. Ἐγὼ εἴκοσι χρονῶν, ἔπαινα

1) «Ἀρχεῖον Ὑδρας» Α', σ. 80—86.

2) Ὁ Ν. Σπηλιάδης (τ. Α', 561), γράφει πῶς ὁ Θ. Κ., νήπιον, σόθηκε μὲ τὴ μάννα του στὴ Μάνη, κ' ὕστερα πῆγε στὴν Καρύταινα, ὅπου μεγάλωσε.

3) Δὲν εἶναι ἀσυνάρτητα τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Θεοδωράκη, οἱ Κλέφτες νὰ τὸν κἀνουν «Ἀρματωλὸ» (δηλ. νὰ τὸν ἀναγνωρίζουν ἀρχηγό τους, ὡς Κάπο διορισμένο). Δὲν

δρεύθηκα... ἔχτισα σπῆτι, ἐπῆρα προικιό, ἔγινε νοικοκύρης, ἐφύλαγα τὸ βιλαέτι». Ὑστερα ἀρχίσανε πάλι οἱ Τοῦρκοι νὰ τὸν κυνηγᾶν, αὐτὸν καὶ τοὺς δικούς του. Κλέφτης λοιπὸν δυὸ χρόνια, πού θὰ πῆ παύτηκε ὡς ὑποφτος γιὰ κλεψιῆς, καὶ πάλι διορισμὸς του ὡς Κάπου, ὅπου ἔμεινε 4—5 χρόνια. Αὐτὸ σημαίνει πῶς, γιὰ νὰ διορίζεται μιὰ καὶ δυὸ φορὲς Κάπος, οἱ ἀταξίες του δὲν ἦτανε σημαντικές, καὶ τοῦ συχωριῶνταν, ἴσως, χάρι καὶ τοῦ θεοῦ του Ἀναγνώστη. Ὁ θεὸς του, ἀπὸ τὸν πόνο τοῦ Κωνσταντῆ, εἶχε παραδοθῆ στὸ μεθύσι, ὅπως γράφει ὁ Θ., ὑποθέτω λοιπὸν πῶς ὁ Θεοδωράκης θὰ μπῆκε στὴ θέση τοῦ θεοῦ του ὡς Κάπος τοῦ Λεονταρίου¹). Αὐτὰ βγαίνουν ἀπὸ τὴν αὐτοβιογρ. τοῦ ἴδιου.

Ἄν λογαριάσουμε λοιπὸν πῶς στὰ 1790 ἦταν ὁ Θ. ὡς 21 χρονῶν παληκάρι (ἀφοῦ γεννήθηκε στὰ 1770), 2 χρόνια ἔμεινε Κλέφτης, 1793, 4—5 χρόνια Κάπος, φτάνουμε στὰ 1798, χρόνια μισοελληνικὰ καὶ μισοκλέφτικα. Κ' ὅμως ὁ Φραντζῆς γράφει πῶς ἀπὸ τὰ 1787 καὶ κάτου ὁ Θεοδωράκης μαζὶ μὲ τὸ Ζαχαριᾶ καὶ μὲ τὰ δικὰ του ἀδέρφια γυρᾶει Κλέφτης «μὲ σημαίαν ἀνοικτήν». (Ἀρχίζει πάλι ἡ μανία τοῦ ἐξηρωτισμοῦ²). Τότε φάνηκε Κλέφτης.

τοῦ ἀρέσει ὅμως νὰ φαίνεται πῶς τότε διορίζουν Κάπο οἱ προύχοντες τῆς ἐπαρχίας, καὶ προτιμᾶει νὰ πῆ πῶς οἱ Κλέφτες τὸν «βάσαν Κάπο» κατὰ τῶν Κλεφτῶν. Οἱ Κάποι ὅμως δὲν κυνηγοῦσαν Κλέφτες στὸ Μοριά, ἀν καὶ ἀρέσει στὸ Γέρο νὰ παρασταίνῃ τὸν ἑαυτὸ του καπετάνο τῶν Ἀρματωλῶν καὶ κυνηγὸ τῶν Κλεφτῶν, κατὰ τὸ Ρουμελιώτικο σύστημα.

1) Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ θεοῦ του Ἀναγνώστη γράφει ὁ Θεοδ. (σ. 10) : «Ὁ Ἀναγνώστης Κολοκοτρώνης δίδεται εἰς τὴν μέθην διὰ νὰ ἀλησμονῆσῃ τὰ συμβάντα. Τὸν μεγαλύτερον τοῦ πατρὸς μου ἀδελφὸν τὸν ἐσκότωσαν εἰς τὸ Λοντάρι ἔπειτα, καὶ τοῦ ἐπῆραν τὸ κεφάλι (χέρι κομμένο εἰς τὴν νεότητά του). Ἀπὸ 40 χρονῶν ἀρχίτισε, καὶ ἀπόθανε εἰς τὰ 52». Συμβάντα, ἐννοεῖ τὴν καταστροφὴ τῆς Καστανίτσας· «ἔπειτα», ἐννοεῖ μετὰ τὸ 1785, πού μλεῖ γι' αὐτὸ λίγο πειὸ πάνου. Πῶς ὅμως ὁ Ἀναγν. σκοτώθηκε ἔτσι σκληρά, ἀφοῦ ζοῦσε εἰρηνικὰ, καὶ τῶς ρῖξει στὸ μεθύσι ἀκόμα; Ὁ Γέρος, καθὼς εἶπα, δὲ θέλει νὰ ξηγήσῃ τὴν αἰτία, καὶ μπορεῖ νάχῃ τὸ λόγο του. Ὅμως γιὰ νὰ μπῆ ὁ Θεοδ. Κάπος στὸ Λοντάρι, κατὰ τὰ 1785—δηλ. δυὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀναγνώστη—αὐτὸ θὰ πῆ πῶς, ἐνῶ ὁ Θεοδ. ἔπαιρνε τὸ Καπιλίκι ἀπὸ τὸ θεῖο του, ἐκεῖνος χάνοντάς το, θὰ τῶς ρῖξει στὴς κλεψιῆς καὶ σκοτώθηκε ἀπὸ τοὺς Τοῦρκους. Κατὰ τὸ χειρόγρ. τοῦ Γρηγοριάδη ὁ Ἀναγν. σκοτώθηκε πολεμώντας μὲ τοὺς Τοῦρκους στὸ Διράχι τοῦ Λονταρίου, τὸ 1787.

2) Ἀπὸ σημεῖωμα τοῦ ἀρχεῖου τοῦ Γενναίου πού ἔχω στὰ χέρια μου—γιὰ νὰ δῆτε πού ἔφτανε ἡ ὑστερόχρονη μανία τοῦ ἐξηρωτισμοῦ—ἀντιγράφω τὰ παρακάτω, πού εἶναι παραγέμισμα τῶν γραφομένων τοῦ Α. Φραντζῆ : «Οἱ διασωθέντες ὀπαδοὶ του (σ. τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη) συνεκεντρώθησαν καὶ ἔκαμαν ἀρχηγόν τους τὸν περιφημον Ζαχαριᾶν, ὅπου ἔφερε ἐπίσης τὸν ὄνομα εἰς τοὺς Τοῦρκους, μὲ ἀναπεταμένους σημαίας, καθὼς καὶ ὁ ἀρχηγός του Κ. Κολοκοτρώνης, ἀλλὰ ἠλικιωθέντος τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ὃν δεκαπενταετῆς, ἀποσπασθέντος ἐκ τοῦ Ζαχαριᾶ τοῦ πλείστου μέρους ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη, ἔκαμον ἀρχηγόν τους τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρώνη «πρῶτον ἀρματωλὸν» εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λεονταρίου καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν Καρύταιναν, ὅπου καὶ αὐτὸς ἀνύψωσε σημαίαν, καθὼς καὶ ὁ πατήρ του Κωνσταντῆνος καὶ διετηρήθη εἴκοσι ἐν ἔτος πολεμῶν τοὺς Τοῦρκους πότε ὡς ἀρματωλὸς πότε ὡς κλέφτης εἰς τὰ ὄρη, καὶ τὸ ἄσουλόν του τὸ πλείστον μέρος ἦτον εἰς τὴν Μάνην...». Ἀκόμα περισσότερο ἐξηρωτιστικὰ τὰ γρά-

κι' ὁ Γιαννιάς, μὰ πέθανε φαρμακωμένος ἀπ' ἄνθρωπο βαλτό· τότε φανήκανε τ' ἀδέρφια οἱ Πετμεζαῖοι κι' ἄλλοι. «Οὔτοι ἔφερον 40 και 50 και 60 ἐπίλεκτα παληκάρια μὲ σημαίας Κλεπτικὰς, οἵτινες κατετρόμαζον και ἠφάνιζον τοὺς Ὀθωμανούς». Ἀκολουθεῖ κατάλογος ἀπὸ μικρότερους Κλέφτες (Φραντζῆ, Α', σελ. 38). Πειὸ πάνου ὁμως (σελ. 35) ὁ Φ. βεβαιώνει πὼς, ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τῶν Ἀρβανιτῶν ὡς τὰ 1785 οἱ Κλέφτες εἶχανε λουφάξει, και τώρα ἀπορεῖ κανεὶς μ' αὐτὸ τὸ ξαφνικὸ φούντωμα τῆς Κλεφτουριάς· τ' ἀδέρφια οἱ Κολοκοτρωναῖοι ἦταν ἀκόμα ἀγουρα παιδιὰ, κι' ἂν λογαριάσουμε τοὺς Πετμεζαῖους, πὸν βγῆκαν ἀπ' τὴ μέση ξαφνικά, λίγο μετὰ τὸ 1797, κι' ἂν λογαριάσουμε πὼς ὁ Ζαχαριάς ἔμεινε στὴ Μάνη, ἀνακατεμένος σὲ τοπικοὺς σπαραγμούς¹⁾, πὸν εἶναι τὰ εἴκοσι χρόνια τῆς Κλεφτικῆς ἠρωϊκῆς ζωῆς τοῦ Θεοδωράκη;

Ἔστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ ἔμπα-κ'-ἔβγα τῆς Μάνης, και μὲ καμπόσα χρόνια ἀργότερα, γύρισε ὁ Θεοδωράκης σὲ «Ἀρματωλίκι» του (γρ. καπιλίκι), κι' αὐτὸ εἶναι τώρα ἡ Καρύταινα. Ὅμως ὁ προύχοντας Ντελγιάννης τὸν ὑποχρέωσε νὰ φέρῃ και τὰ παιδιὰ του στὴν Καρύταινα, πὸν θὰ πῆ τὸν ἔφερε πὼς ἔμπαινε κρυφὰ στὴ Μάνη. Ἐδῶ τελειώνει περίπου τὸ νεανικὸ, ἔτσι ἄς τὸ ποῦμε, στάδιο τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη. Καὶ φτάνουμε στὰ 1802²⁾. Παρακάτου θὰ φανῆ τῆς ἀντρικῆς του ζωῆς ἡ δράση.

Ἐρχεται τώρα ἡ ἀπορία· τί ἀνάγκασε τὸν πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ νὰ διατάξῃ τὸν ἀφοπλισμὸ, αὐτὸν τὸ χρόνο, 1802. Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης μάλιστα βεβαιώνει πὼς βγῆκε φερμάνι νὰ κατατρεχτοῦν οἱ Κολοκοτρωναῖοι και Πετμεζαῖοι³⁾. Μὰ εἶδατε πειὸ πάνου τὴ δράση τους κατὰ τὰ 10 χρόνια, δηλ. ὡς τὸ 1801, κι' ἀπ' αὐτὴ θὰ καταλάβετε ἂν βγῆκε ποτὲ φερμάνι. Ἡ διαταγὴ τοῦ ἀφοπλισμοῦ ξηγίεται φυσικὰ ἀπὸ τὸ ζῆλο τοῦ νέου πασσᾶ: «1802, Ὀκτ. 8, ἦλθεν ὁ Μουσταφᾶ Πασσᾶς... και ἔκαμε γιασάκι τὰ ἄρματα εἰς τὸν Μορῆα κλπ.» (ἡμερολ. Ρ. Παλαμίδη).

Λοιπὸν ἀπὸ τὰ 1781—1801 πολὺ λίγα βρῖσκουμε σημάδια ζωῆς νὰ μᾶς δίνῃ ἡ Κλεφτουριά τοῦ Μοριᾶ, μ' ὄλο πὸν τὸ ἡμερολ. τοῦ Παλαμίδη σημειώνει σπουδαῖα ἄλλα περιστατικά. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖωμα βγαίνει πὼς ὁ πασσᾶς εἶχε δυναμώσει τὰ μέτρα του γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ τόπου. Οἱ Κολοκοτρωναῖοι πάλι εἶναι ἀκόμα νέοι πολὺ και ἡ δράση τους ἀσήμαντη. Ὁ Ζαχαριάς παρουσιάζεται πειὸ πολὺ πειρατῆς παρὰ Κλέφτης. Οἱ Πετμεζαῖοι βγῆκαν ἀπὸ

φει ὁ Γενναῖος (*Ἑλλ. Ὑπομνήματα» σελ. 625). Ἐγὼ πιστεύω πὼς ὁ Ζαχαριάς ποτὲ δὲν ἔκαμε μὲ τὸν Κωστ. Κολοκοτρώνη Κλέφτης, οὔτε ὁ Θεοδ. Κολ. μῆκε στοῦ Ζαχαριά τὸ σῶμα ἀρχηγὸς ποτέ.

1) Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (Αὐτοβιογρ. σ. 11) βεβαιώνει πὼς ἔμπαινε κι' αὐτὸς μὲ τοὺς δικούς του και βοηθοῦσε στὴ Μάνη, ἀντίπαλος τοῦ Ζαχαριά. Οἱ μυστικὲς αὐτὲς ἀπουσίες προκαλέσανε τὴν πάψη τοῦ Θ. ἀπὸ τ' ἀξίωμα τοῦ Κάπου. Κλειμὲς ὁμως στὸ Μοριᾶ οἱ Κλέφτες δὲν κάνανε, πὸν θὰ πῆ δὲ μπορούσανε νὰ κόμουν πειὰ, και προτιμοῦσανε τὰ κέρδη τὰ Μανιάτικα.

2) Βλ. και Μ. Οἰκονόμου σελ. 46.

3) Ἐχτρικὰ τὰ δύο σπιτία κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, συμπεθερέψαν ἀργότερα, κι' ἀπὸ τότε οἱ ἀπόγονοί τους δὲν πάψαν ἀμοιβαῖα νὰ δοξάζονται, καθὼς ξήγησα κι' ἄλλοῦ.

τὴ μέση δολοφονικά. Σημαντικὸν ἄλλον Κλέφτη δὲ βρῖσκω, παρὰ τὸν περίφημο Ἀναγνωσταρᾶ, κι' αὐτὸν κατὰ τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς περιόδου 1781—1801. Βάνω ἐδῶ ἀκέραιο ἓνα πολὺτιμο ἔγγραφο, δανεισμένο ἀπὸ τὸ Γούδι (Βίοι Παράλλ. Ε', σ. 252).

«...Ἐκ μέρους τοῦ ἐνδοξομεγαλοπρεπεστάτου και πολυχρονίου Κεχαγιαμπει ἑφένδη τοῦ ὑψηλοτάτου, εὐσπλαχνικωτάτου και δικαιοτάτου βέλιγγιου νιαμῆ¹⁾ μόρα βαλισῆ Μουσταφᾶ Πασσᾶ αὐθέντου μου εἰς ἐσένα, Ἀναγνώστη Παπαδόπουλε μπουλούκμπαση τοῦ Λονταρίου. Μὲ τὸν παρόντα μου διβάν ντεσκερὲ σοῦ φανερόνομεν, ὅτι σήμερον Πέμπτη ξημερώνοντας, ὁ κλέπτης και χαϊδούτης Γεώργιος ἦλθεν εἰς τὸ χωρίον Μπερπάτι και ἐκεῖθεν ἐπῆρε τοῦ Γιαννάκη Μπερπατιώτη τὸ ἐγγόνι, παιδί δύο χρονῶν, διὰ τοῦτο δὲν ἀπορήσαμεν τόσον διὰ τὸ τὸλμημα τοῦ κακοποιοῦ κλέπτου Γεώργου, ἐπειδὴ και αὐτὸς ἔκαμε τὸ κάμωμα τῆς κλεπτικῆς τέχνης του, ὅσον διὰ τὴν ἀμέλειαν τὴν ἐδικὴν σου και διὰ τὴν κακὴν φύλαξιν, ὅπου κάμνεις· τόσον ὅπου ἀπεργῶντος οἱ κλέπτες ἀπὸ τὸ σέμπι τοῦ καπετανλικίου σου νὰ ἔρχονται πλησίον εἰς τὴν Τριπολιτζάν νὰ παίρνουν σκλάβους και ἐσὺ χαμπέρι νὰ μὴν ἔχῃς, μόνον ζητεῖς λουφέδες και ἄσπρα διὰ καπετανλίκι· και τὰ κακά, ὅπου ἀκολουθοῦν, δὲν θέλεις νὰ τὰ ἡξεύρης· διὰ τοῦτο λαμβάνοντας τὸν παρόντα μου διβάν ντεσκερὲ ἐκ μέρους τοῦ βέλιγ-ἔτάμ (γρ. βελι-οὐν-νιάμ) αὐθέντου μου, σὲ προστάζομεν σφοδρῶς ὅτι τὴν ἰδίαν ὥραν εὐθὺς νὰ ἔβγῃς χωρὶς ἄλλο εἰς ζήτησιν τοῦ κακοποιοῦ κλέπτου, νὰ πέσῃς κοντά, και μεταχειριζόμενος ὄλους τοὺς τρόπους νὰ ἐλευθερώσῃς τὸ παιδί μουτλάκ, κτυπῶντας εἰς θάνατον τοὺς κλέπτας και προσέχοντας καλὰ νὰ μὴν ἀκουσθῆ μῆτε νὰ γίνῃ... (σ. γνωστόν;) ὅτι αὐτό, ἀφοῦ φέρει ἐντροπὴν εἰς ἐσένα και εἰς τὸ ὄνομά σου και σὲ παρασταίνει ὡς ἀμελῆ και ἀνανδρον, ἀκόμα κινεῖ και τὴν ὀργὴν τοῦ «βέλιγ-νιάμ» αὐθέντου μου δικαίως κατ' ἐπάνω σου. Ὅθεν διὰ νὰ μὴν ὑποπέσῃς εἰς αὐτὴν, κάμε καθὼς σφοδρῶς σὲ προστάζομεν και μὴ ἄλλως, ἐξαποφάσεως.—1801, 8βρίου 24, Τριπολιτζά».

Ὁ Ἀναγν. Παπαδόπουλος, πὸν σημειώνει τὸ ἔγγραφο, δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ὁ περίφημος ἀργότερα Ἀναγνωσταρᾶς ἢ Παπαγεωργίου· τὸ ἔγγραφο τὸν ὀνομάζει μπουλούκμπαση τοῦ Λονταρίου, κι' αὐτό, μὲ τὴν πρώτη ἐντύπωση, φαίνεται περίεργο, μπουλούκμπασης νὰ λέγεται ὁ χριστιανὸς Κάπος, ἐνῶ μπουλουκμπασηδες ἦταν οἱ ἀποσπασματάρχες Ἀρβανῖτες, πὸν κυνηγοῦσανε τοὺς Κλέφτες στὸ Μοριᾶ. Εἶναι τάχα κακὴ διατύπωση τοῦ γραμματικοῦ τοῦ νέου πασσᾶ; Δὲν τὸ πιστεύω. Γιὰ τὴν Τούρκικη δημόσια ὑπηρεσία, κάθε ἀρχηγὸς ἀτάχτων, εἴτε εἶχε σῶμα ἀπὸ λίγους, εἴτε ἀπὸ χιλιάδες ἄντρες, «μπουλούκμπασης» λεγόταν· ἔτσι κ' ἐδῶ ἔγινε χρῆσις τῆς λέξεως μὲ τὸ συνειδημένο νόημα, τὸ ὑπηρεσιακό. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα, πὼς ἓνας Καπόμπασης φαίνεται νὰ κυνηγᾷ Κλέφτες, παράδειγμα μοναδικό, πὸν δὲν τ' ἀπάντησα ἄλλη φορὰ σ' αὐτὴ τὴ μελέτη. Τάχα, ἀνάγκη βιαστικὴ ἔκαμε τὸν πασσᾶ νὰ τοῦ ἀναθέσῃ αὐτὸ τὸ ἔργο, ἢ ὁ ζῆλος τοῦ Ἀναγνώστη στὰ χρεῖα τοῦ Κάπου; Ἐχω

1) Βελι-οὐν-νιάμ=ὑψηλότατος.

ὑποψία πὼς τὸ δεύτερο ¹⁾). Φαίνεται πὼς ὁ Ἄναγνώστης δὲ θὰ πῆρε εἰρηνικὰ τὸν τόπο τῶν Κολοκοτρωναίων στὸ Καπιλίκι τοῦ Λονταριοῦ, οὔτε οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ θὰ ὑποχωρῆσαν ἡμερα, καὶ θὰ πῆγαν ἔπειτα γυρεύοντας τῆς Καρύταινας τὸ Καπιλίκι. Ἴσως μάλιστα καὶ τοῦ Ἄναγνώστη Κολοκοτρ. ὁ θάνατος δὲ θὰ εἶναι ξένος ἀπὸ τοῦ Καπιλικιοῦ τὸ ζήτημα. Ἐχτρα, φαντάζομαι, θὰ χώρισε τότε τὸ ντόπιον κάτοχο Ἄναγνωσταρᾶ ἀπὸ τοὺς ξένους προκατόχους. Αὐτὸ τὸ ὑποθέτει κανεὶς ἀπὸ τὸ κρυφὸ μῖσος ποὺ χώρισε ἀργότερα, ὡς τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, τὸ Θεόδωρ. Κολοκοτρώνη ἀπὸ τὸν Ἄναγνωσταρᾶ. Μπορεῖ ντουφέκι νὰ μὴν ἄναψε ἀπάνου στὴν παλιὰ φιλονικία γιὰ τὸ Καπιλίκι, τὸ μῖσος ὅμως τὸ κρυφὸ δὲ λησιμονήθηκε. Ὁ Θεόδ. Κολοκοτρ., στὴν Αὐτοβιογρ. του (σελ. 88), ρίχνει κάποια ψυχρὰ λόγια γιὰ τὸν Ἄναγνωσταρᾶ: «Ὁ Ἄναγνωσταρᾶς ἦτον μὲ πολὺ νοῦ ἄνθρωπος, ἀλλὰ φθονερός, βαρυνκίνητος, παχύς»²⁾).

Μὲ τὴν πρώτη διατάραξη τῆς τάξης ξυπνήσαν οἱ ὑποψίες τοῦ Κεχαγιάμπε (τοποτηρητῆ τοῦ πασσᾶ) ἐναντία στὸ χριστιανὸν Κάπο, μπουλούκπιαση καθὼς τὸν ὀνομάζει. Καθὼς εἶπα καὶ πειὸ πᾶνου, οἱ Κάποι, ὄχι σπάνια, πέφτανε καὶ σὲ κλειψιές. Γενικά, τὸ ἔγγραφο δίνει ζωηρὴν εἰκόνα, μὲ τὴν αὐστηρότητα ποὺ μιλεῖ, πόσο ἡ Τούρκικη ἐξουσία φρόντιζε γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ τόπου. Ἔτσι γινότανε δυσκολώτερη ἡ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν στὸ Μοριά καὶ τοὺς ἔσπρωχνε, ἀπὸ τὴ σκληρὴν ἀνάγκη σὲ τόσο ἀχρεῖα καμῶματα. Κι ὁ Γιώργος ἐδῶ, ποὺ καταδέχτηκε νὰ σκλαβώσῃ δυὸ χρονῶν παιδί, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος παρὰ ὁ περίφημος ἀνώνυμος Γιώργας, Κλέφτης τρομερὸς ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἀρκαδίας, ποὺ θὰ τονε δῆτε νὰ παίξῃ σπουδαῖο πρόσωπο πειὸ κάτου. Ὅσο γιὰ τὸν Ἄναγνωσταρᾶ, καὶ σ' ἄλλη αὐτὸς πράξη ἀπελπισιᾶς κατάντησε. Ἀπὸ σημείωμα τῆς οἰκογένειας Πετιμεζᾶ ἀντιγράφω αὐτὸ τὸ κομμάτι: «...Ὁ Ἄναγνωσταρᾶς, ἄλλος γνωστὸς Κλέφτης καὶ Ἀρματωλὸς ἐκ τῆς ἐπαρχίας Λονταρίου, λαβὼν ὑπονοίας, ὅτι ὁ πρόκριτος τοῦ τμήματος Σαμπάζικα τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας Δικαῖος, ὅστις ἦτο καὶ συγγενὴς του ἐκ κηδεστείας, ἐπεβουλεύετο τὴν ζωὴν του συνεννοούμενος μετὰ τῶν Τούρκων, ἐφόνευσε αὐτόν. Οἱ Τούρκοι τὸν εἶχον ἀποκηρύξει· ἐκεῖνος δὲ ἀφοῦ ὑπέστη πολλὰς περιπετείας, ἀπεφάσισε νὰ προσφύγῃ καὶ προσέφυγεν εἰς Ζάκυνθον, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πετιμεζᾶ...» (1802).

Κανόνας εἶναι, τὰ μέτρα τ' αὐστηρὰ τῆς καταδρομῆς νὰ σπρώχνουνε τὸν Κλέφτη, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, ἀπὸ τὸ φόβο τῆς ζωῆς, ἀπὸ τ' ἄγριο πάθος τῆς ἐκδίκησης, σὲ φόνους τῶν ὀργάνων τῆς ἀρχῆς, σὲ χυδαῖες ληστείες τῶν ἀδύνατων κλπ. Ἡ ἐξουσία τότε, ἔχοντας μαζί της καὶ τοῦ λαοῦ τὴν πρόθυμη βοή-

1) Ἴσως ἡ ἔχτρα τοῦ Ἄναγνώστη μὲ τὴ δυνατὴ οἰκογένεια τῶν Δικαίων τὸν ἔκανε προθυμότερο στὴν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων, ὅμως καὶ τοῦ Γιώργα, Κλέφτη ἐπικίνδυνου, οἱ ληστείες ἦτανε προσβολὴ στοῦ Ἄναγνώστη τὸ φιλότιμο.

2) Ὁ Ἄναγνωσταρᾶς δούλεψε χρόνια στ' ἄταχτα σώματα τῆς Ἐφτάνης. Κατὰ τὴν Ἐπανάστασι φάνηκε στρατιωτῆς ἀμέτοχος ἀπὸ τὰ πολιτικὰ πάθη. Αὐστηρὸς καὶ πειθαρχικός, ἦταν ὑπουργὸς τῶν Στρατ., ὅταν ὁ Ἰμπρατῆς ἔκαμε τὴν πρώτη ἀπόβασή του στὴ Σφαχτηρία, 1825. Ἐκεῖ ὁ Ἄναγνωσταρᾶς πολέμησε γενναῖα καὶ σκοτώθηκε.

θεια, προχωρεῖ σὲ μέτρα γενικῆς καταδρομῆς. Αὐτὰ κάμαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά, κι' αὐτὰ πάθαν ὄχι στὰ 1781—1801, ἀλλὰ στὰ 1802—1806. Ἡ πρώτη περίοδος ἦταν πρόλογος τῆς δεύτερης.

Τὸ στρατ. χαραχτήρα τῆς Κλεφτουριάς τοῦ Μοριά, εἶδατε τῆς οἰκογενειακῆς ὑστερόχρονης πηγῆς πόσο τὸν παρασταίνουν ἀγνὸν ἡρωϊκὸ. Ἄλλη ὅμως εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, νομίζω, μίλησα ἀρκετὰ ὡς τώρα. Ὁ χαλασμοὸς τῶν Κλεφτῶν, στὰ 1806, θὰ φωτίσῃ διάπλατα τὸ ζήτημα. Ἐδῶ μοναχά, γιὰ νὰ κλείσω τὸ κεφάλαιο, εἶναι ὁ τόπος νὰ βάλω μιὰ ξένη, αὐστηρὴ μὰ ἔγκυρη γνώμη. Ὁ ἱστορικός G. Finlay πέρασε τὴ ζωὴ του στὴν Ἑλλάδα, μελέτησε τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας βαθιά¹⁾, ὅπως καὶ τὴν Ἐπανάστασι τοῦ 1821²⁾ νὰ τί γράφει γιὰ τὸ ζήτημα (στὴν ἱστ. Ἑλλ. Ἐπαν. ἔκδ. β', τόμ. Β', σελ. 26): «Τὰ κατορθώματα τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, ἂν καὶ δοξασιμένα μὲ τραγούδια ἀντιποικτικὰ καὶ μὲ πεζογραφία παραγεμισμένη, δὲν ἦτανε παρὰ καμῶματα ληστῶν καὶ κατσικοκλεφτῶν. Γιὰ ν' ἀπαντοῦν τῆς ζωῆς τους τὴν ἀνάγκη ρίχνανε τὸ βάρος στοὺς φτωχοὺς χριστιανοὺς χωριάτες³⁾ σπάνια τολμούσανε νὰ πειράξουν κανέναν πλούσιον προύχοντα Ἑλληνα, κι' ἀκόμα σπανιώτερα νὰ ληστέψουν κανέναν Τούρκο ἀγᾶ».

Πρὶν μῶς στὴ χρονικὴ περίοδο 1802—6, θὰ γυρίσω λίγο πειὸ πίσω, στὰ 1792, γιὰ νὰ ξετάσω κάποιο ἄλλο ζήτημα περίεργο, τὸ πέρασμα τοῦ Γιώργου Ἀντροῦτσου, περίφημου Κλέφτη τῆς Ρούμελης, ἀπὸ τὸ Μοριά καὶ τὴ γνωριμιὰ του μὲ τοὺς ντόπιους Κλέφτες, καὶ πρώτα ἀπ' ὅλους μὲ τὸ Ζαχαριᾶ.

Ἄντρουτσος-Ζαχαριᾶς.—Ἐδῶ δὲ χωρεῖ μεγάλη ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ κατορθώματος τοῦ Ἀντροῦτσου. Ἡ παρουσία του στὴ Μάνη εἶναι τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ναυτικῆς ἐκστρατείας τοῦ Κατσώνη κατὰ τῶν Τούρκων. Ἀφοῦ ὑπογράφηκε ἡ εἰρήνη τῆς Ρωσσίας μὲ τὴν Πόρτα, ὁ Λάμπρος, καθὼς εἶναι γνωστὸ, «δὲν ὑπόγραψε τὴ δική του» ἄφησε τὸ λιμάνι τῆς Τζιάς, τὸ ταχτικὸ του ἀραξοβόλι, κ' ἔπιασε, μαζί μὲ τὸν Ἀντροῦτσο καὶ 500 παληκάρια του, τὸ Πόρτο-Κάγιο τῆς Μάνης. Παραλείπω ἐδῶ τῆς ἐτοιμασίας καὶ τὰ αἷτια τῆς ἐκεῖ καταφυγῆς του. Τὸ λιμάνι αὐτὸ τῶπιασε χωρὶς τὴ γνώμη βέβαια τοῦ μπέη τῆς Μάνης, κι' ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦτο ἀρχίσαν οἱ κοῦρσες του οἱ τρομερές. Στὸν πειρατικὸν αὐτὸν πόλεμο δὲν ξεχώριζε ὁ Κατσώνης τοὺς Γάλλους ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐνῶ εὗρισκε προστασία ἀπὸ τοὺς Βενετσάνους. Τέλος, στὸ Πόρτο-Κάγιο, 17 ἢ 19 Ἰούν. τοῦ 1792, ὁ Τούρκικος στόλος τὸν ἀπόκλεισε, κ' ἔνα Γαλλικὸ πολεμικὸ, ἐνωμένο μὲ τοὺς Τούρκους, βούλιαξε τὸ μικρὸ του στόλο⁴⁾. Ἐημερώνοντας ἡ ἄλλη μέρα, τὸ Πόρτο-Κάγιο μὲ τὰ λείψανα τοῦ στόλου εἶχε ἀδειάσει· ὁ Κατσώνης εἶχε κάμει ὄχι πανιά, μὰ φτερά καὶ χάρηκε. Κ' ἔμεινε ὁ Ἀντροῦτσος μοναχὸς μὲ τὰ παληκάρια του στὴ Μάνη ἀπάνου. Ἡ

1) Ὁ τόμος τῆς Τουρκοκρατ. εἶναι βιβλίον ξεχωριστὰ πολυτίμο γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη. Ὁ συγγρ., αὐστηρὸς στὴς ἠθικὰς ἀρχές του, ὡς Ἄγγλος, οὔτε καταδέχτηκε νὰ βάλῃ χωριστὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Κλεφτουριά καὶ τὸν Ἀρματωλισμὸ. Ὅπου τοῦ δίνεται ἀφορμή, μιλεῖ σύντομα.

2) Ὁ Κατσώνης ὄχι πολὺ πρωτύτερα εἶχε ξεγυμνώσει δυὸ Γαλλικὰ ἐμπορικὰ.

οικογένεια Τζαννέμπη Γρηγοράκη τόχει καύκημα πώς ο Λ. Κατσώνης κι' ο Αντρούτσος ηύρανε σ' αυτήν υποδοχή και προστασία φτάνοντας ο Τούρκικος στόλος, ο Λάμπρος κι' ο Αντρούτσος λάβαν από το Τζαννέμπη τους τρόπους της σωτηρίας τους¹⁾. Άλλη πηγή λέει πώς το Τζαννέμπη τονέ φοβέρισε δυνατά ο Τούρκος ναύαρχος, και τότε ο μπέης μάζεψε χιλιάδες Μανιάνες και κινήθηκε κατά του Λάμπρου, έστειλε όμως εμπρός κάποιον καλόγερο να καταφέρει το Λάμπρο να φύγη, δείχνοντάς του και τη ναυαρχική διαταγή²⁾.

Για το πώς ξεκίνησε και πέρασε ο Αντρούτσος το Μοριά πολλά παραμύθια έχουνε γραφτή. Οι αδερφοί Δήμος και Νικολός Στεφανόπουλοι στο «Ταξίδι τους» (τ. Α', σ. 218) κι' ο Rouqueville γράφουν άπίστευτα πράματα π. χ. ο Αντρούτσος πέτυχε διαβατήριο ελεύτερα να περάση από το Μοριά, μα ο πασσάς τον άπάτησε κλπ. Αφίνω της φανταστικές λεφτομέρειες και των δυό. Κατά τους αδερφούς Στεφ. ο Αντρούτσος, ύστερα από νικηφόρα πορεία, πέρασε από το Κατάκολο και γλύτωσε. Ο Carré στην ιστορία του (έκδ. β', σελ. 165) γράφει πώς από τον Ισθμό της Κόρινθος μπήκε πρώτα ο Αντρούτσος (πρώτα άπίστευτο, γιατί θα βρισκότανε και κάποια άλλη πηγή να το βεβαιώνη) και τον ίδιο δρόμο ακολουθήσε έπειτα θέλοντας να βγη, δε μπόρεσε όμως ν' άνοξη δρόμο 10 χιλ. φυλάγαν το στενό (σ. τα Μ. Ντερβένια) και προχώρεσε το γιαλό-γιαλό του Κορινθιακού, 10 μέρες πολεμώντας. Άλλες 3 μέρες πολιορκήθηκε κάπου κοντά στην Πάτρα κ' έχασε πολλούς³⁾. Τέλος πέτυχε ο Αντρούτσος, στη Βοστίσα, καίκια Ζακυθινά και γλύτωσε (σ. γλύτωσε αλήθεια έτσι, περνώντας στην Πρέβεζα, κατοχή Βενετσάνικη). Ο Γούδας βεβαιώνει πρώτα όχι αληθινό, πώς ο Αντρούτσος μοναχός είχε βγη στη Μάνη, κι' ο Λάμπρος έφυγε ίσα για τη Ρωσία⁴⁾.

Όσο για της λεφτομέρειες της πορείας του Αντρούτσου, άρχίζει πάλι το ίδιο ψυχολογικό φαινόμενο κάθε νεώτερη πηγή, χειρόγραφη ή τυπωμένη, πάντα όμως οικογενειακή, προσπαθεί να παραστήση το Θεοδ. Κολοκοτρώνη και το Θαν. Πετμεζά άχώριστους από το Ζαχαριά και τον Αντρούτσο, κατά τη σκληρή πορεία του τελευταίου αυτού, όμως κι' αυτή η προσπάθεια πάλι ζημιώνει τη μνήμη των δύο οικογενειών⁵⁾. Και πρώτα, τ' άνέκδοτο χειρόγρ. Κοντάκη δείχνει πώς κάποια άόριστη ιδέα είχε ο συγγρ. της παρουσίας του

1) «Ιστορικά Αλήθειαι συμβάντων των της Μάνης», 1858, σελ. 9—11. Την προστασία του Αντρούτσου τη φιλονικούν και οι Μαυρομιχαλαί, γιατί τάχα αυτοί βάλανε το Ζαχαριά να συνοδέψη τον Αντρούτσο στην πορεία του. (Φιλήμονα «Δοκίμ. περί Φιλικής Έταιρίας σελ. 87).

2) Βιογραφία Λάμπρου Κατσώνη στο φυλλάδιο «Ανάλεκτα», 1876, σ. 47.

3) Πολιορκία μικρού στρατ. άταχτου σώματος από στρατό πολύ δυνατότερο, και νίκη ύστερα και θρίαμβος των άτάχτων, είναι δυό πράματα που πρέπει κανείς πολύ δύσκολα να τα πιστεύη.

4) Την αληθινή ιστορία των περιστατικών του Πόρτο-Κάγιου τη διηγείται ο A. G. - St-Sauveur στο Ταξίδι του, 1800, Β', σελ. 287-311, για του Αντρούτσου όμως την τύχη κατόπι δε μιλεί.

5) Στρατ. περιόδ. «Ονήσανδρος» Β'—1865, σελ. 226.

Αντρούτσου στο Μοριά: «Κατά το 1796 (γρ. 1792) έμβήκεν εις Πελοπόννησον ο Ανδρίτσος Ρουμελιώτης με 300, και κυνηγηθείς έβγήκεν εις το Έλος, τον όποιον έσυνόδευεν ο Κν Ζαχαριάς δια να τον έβγάλη εις την Στερεάν Ελλάδα ασφαλώς, το όποιον και έξετέλεσε, .. Φθάσαντες εις την Βοστίσαν έμβαρκαρίσθησαν, ο δε Ζαχαριάς επέστρεψεν εις τα ίδια του¹⁾».

Παρακάτου γράφει ο Κοντ.: «Από άποτυχία έμεινεν έξω εκ της συνοδείας του Ανδρίτζου ένας περίφημος άνδρας λεγόμενος Καραχάλιος με τσσαράκοντα συντρόφους, τους όποιους όλους άπατήσαντες έπιασαν ζώντας και τους έφεραν εις Τριπολιτζάν, και άφοϋ άπεράσισαν να τους θανατώσουν, τους παρεκάλεσεν ο Καραχάλιος να τον άφήσουν ύστερον από όλους. Και όταν άπεκεφάλιζαν τους άλλους, δια πέντε ημέρας, αυτός ίστατο έμπροσθεν και τραγουδώντας έμψύχωνε τους αδελφούς του». Για να πιαστούνε 45 παληκάρια του Ανδρούτσου από τους περίφημους παρακλίτηδες, πού τους δοξάζει ακόμα το δημοτικό τραγούδι²⁾, θα πη πώς οι 45 ξεκοπήκαν από το άλλο σώμα και πιαστήκανε ζωντανοί, ίσως σε καρτέρι. Τέτοιοι άντρες, πού ο Ανδρούτσος τους διάλεξε από τους Κλέφτες κι' Αρματωλούς της Ρούμελης, δε θα παραδινόντανε μ' άπάτη έξερανε καλά τους Τούρκους. Θα πιστέψανε στη μπέσα των Αρβανιτών. Η στοματ. παράδοση του Κοντάκη έδω δε φεύγει μακριά από την αλήθεια. Και ποιά είν' αυτή η αλήθεια; Το ήμερολ. σημείωμα του Ρ. Παλαμίδα μās φωτίζει γράφει, καθώς είδατε πειδ πάνου: «1792, Ίουλ. 8, άπεκεφάλισαν εις Τριπολιτσάν 45 Κλέπτας από του Τρίτσα». Ο χωριάτης, πού παραδωσε τ' άκουσμα στο Ρ. Παλαμίδα, έδωσε τ' όνομα **Νερίτσα**, πού σημαίνει πώς το πέραςμα του Αντρούτσου είχε λείπει από τη θύμηση του χωριάτη, και σώθηκε το περιστατικό του Καραχάλιου με το τραγούδι του το θανάσιμο³⁾. Ο άγνος λαός του Μοριά, πού πάντα λάτρειψε την παληκαριά—πού έβγαλε παληκάρια σαν το Ζαχαριά και το Νικηταρά—φύλαξε την πράξη, μα δε φύλαξε τ' όνομα σωστά. Έτσι τα δυό περιστατικά του Ρ. Παλ. και του Κοντάκη σμίγουνε και γίνονται ένα. Όμως και κάτι άλλο βγαίνει άπ' αυτό το σμίξιμο' η ήμερομ. 8 Ίουλίου, πού βρίσκει τον Αντρούτσο στο δρόμο του, κι' άφοϋ η τελειωτική ναυμαχία του Πόρτο-Κάγιου έγινε 17 ή 19 Ίουν. π. ή., ο Αντρούτσος δε θ' άργησε να ξεκινήση, και τη βιά του αυτή μās την ξηγεί του Τζαννέμπη η προσταγή, ίσως και φοβέρα.

Ο Φραντζής (τ. Α', σ. 37) φαντάζεται μιá περίεργη σκηνη της πορείας Αντρούτσου-Ζαχαριά, μα δεν ξέρει του Θ. Κολοκοτρώνη τη συμμετοχή, γιατί ακόμα δεν είχε άνάψει ο ζήλος, πού άναψε άργότερα και φούντωσε, κι' είχε

1) Δ. Γρ. Καμπούρογλου «Αρματωλοί και Κλέφτες» σελ. 89.

2) Αρκλα=κασέλλα, παράκλι (κυρ. παράκλι)=μικρό συρτάρι μέσα στην κασέλλα, λέξη και σήμερα γνωστή στη Ρούμελη. Τα παληκάρια του Αντρούτσου θα φοροϋσαν κανένα είδος μακρουλές παλάσκες Ρωσικές.

3) Έτσι τραγουδούσε κι' ο Κασιώτης, αδερφός του Κατσαντώνη, όταν του τσάκιζε τα κόκκαλα, στα Γιάννινα, ο Αλήπασσας, κι' άκουγε τον αδερφό του Αντώνη να βογγάη, και τότε μάλλονε μάλιστα γ' αυτό.

αὐτὸ τὸ σκοπὸ' νὰ μὴν ἀφίγη τοὺς Κολοκοτρωνίους ἀμέτοχους ἀπὸ κάθε ἡρωϊσμὸ μοραίτικο. Λοιπὸν 3 χιλ., κατὰ τὸ Φραντζῆ¹⁾, κυνηγοῦσαν τὸν Ἄντροῦτσο κοντὰ στὸ Βαλτέτσι—λοιπὸν πολὺ κοντὰ στὴν Τριπολιτσά—οἱ Κλέφτες, καθισμένοι στὸ τραπέζι, τρώγανε καὶ πίναν, ἐνῶ οἱ Τούρκοι ὄλο κ' ἐρχόντανε κοντά. Τότε ὁ Ζαχαριάς τοὺς φώναξε:—«Βρὲ Τούρκοι, γυρίσετε πίσω, γιατί ἐμεῖς δὲν πειράζουμε κανένα». Μὰ οἱ Τούρκοι ὄλο κ' ἐρχόντανε κοντύτερα²⁾ τότε ὁ Ζαχαριάς εἶπε στὸν Ἄντροῦτσο:—«Ἐσύ, μπουραζέρη, μὴ σαλεύσης ἀπ' ἐδῶ, ἀλλὰ κάθισε νὰ ἰδῆς καὶ τὴν ἐδικήν μου παληκαριάν' καὶ ἂν ἰδῆς κίνδυνον βοήθησέ με». Μὲ 40 παληκάρια τοῦ ὕστερα πῆρε στὸ κυνήγι τοὺς Τούρκους ἴσαμε ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, σκότωσε 30 κλπ., καὶ ξαναγύρισε πάλι στὸ τραπέζι, κί' ἀφοῦ χαρῆκαν ἀρκετὴ ὥρα, τραβήξανε γιὰ τὴ Βοστίτσα. Καὶ οἱ Τούρκοι βέβαια τοὺς ἀφῆκαν ἡσυχους νὰ πάρουν τὸ θαλασσινὸν ἀγέρα τοῦ Κορινθιακοῦ. Αὐτὴ τὴν ἀνοησία, ἢ καλύτερα ψευτιά, τὴν ἀναφέρει πειδὶ ἀπλωμένη καὶ ἡ γνωστὴ πλαστογράφη φυλλάδα καὶ ἡ βιογραφία τοῦ Ζαχαριά³⁾ στὸ περιοδ. «Δραγατσάνιον». Ὁ σκοπὸς ὄλων αὐτῶν τῶν παραφορτωμένων γραψιμάτων εἶναι, ν' ἀναγκαστῆ ὁ Ἄντροῦττος νὰ ξεφωνήσῃ ἀπὸ θαυμασμό:—«Εἶσαι καλύτερός μου». Φανταστῆτε τώρα Κλέφτες, μάλιστα σὲ ξένον τόπο, πὸν τοὺς πᾶει καταπόδι ἀμέτρητη Τουρκιά⁴⁾, νὰ κάθωνται νὰ τρῶνε καὶ νὰ πίνουν καὶ νὰ παραβγαίνουνε στὴς παληκαριές σὰ νὰ βρισκόντανε σὲ πανηγυρὶ⁵⁾. Δὲ μπορεῖ ν' ἀρνηθῆ κανεὶς ρητὰ πὼς ὁ Ζαχαριάς συνόδεψε τὸν Ἄντροῦτσο. Ὁ βιογρ. του Γ. Ἄντωνόπουλος (στὸ περιοδ. «Δραγατσάνιον») βεβαιώνει πὼς ὁ ἴδιος ὁ Ἄντροῦττος ζήτησε τὴ βοήθεια τοῦ Ζαχαριά, πὸν βρισκότανε τότε στὸ Σκουφομύτη (στὸν Α. Ταύγετο, Β. Δ. τοῦ Γυθείου ὡς 10 χιλιομ. μακριά). Μπορεῖ ὅμως νὰ ρωτήσῃ κανεὶς γιατί, ἄντρας τέτοιος ἀληθινὰ ἀτρόμητος, δὲν ἔλαβε μέρος στὸν ἀγῶνα τοῦ Κατσώνη-Ἄντρούτσου; (καθὼς δὲ λάβαν οὔτε οἱ Μανιάτες, οὔτε οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά;). Αὐτὴ ἡ ἀποχὴ εἶχε τοὺς λόγους τῆς τῆς παρουσίας τοῦ Καπετάν Πασσᾶ καὶ τῆ φοβέρα, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τοῦ πασσᾶ τοῦ Μοριά, πὸν εἶχε ὄλη τὴ δύναμη νὰ τιμωρήσῃ τοὺς συμμέτοχους⁶⁾ τῆς δυνάμεις του ἀπόδειξη ἦταν ἴσα-ἴσα ἢ τόσο σκληρὴ καταδρομὴ τοῦ Ἄντρούτσου στὴν πορεία του. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ἔπρεπε κί' ὁ Ζαχαριάς νὰ μὴ βοηθήσῃ τὸν Ἄντροῦτσο ἔξω ἀπὸ τὴ Μάνη. Γιατί, ὕστερ' ἀπὸ τὴν πορεία αὐτὴ, τί θὰ γινότανε στὸ γυρισμὸ του καὶ ποῦ θ' ἀβρίσκει χλωρὸ

1) Κατὰ τὸν Παπαρηγόπουλο ἦταν 6 χιλ., ὁ Σάβας γράφει 30 χιλ., πρῶμα ἀπίστευτο. Ἀπὸ τοὺς Τούρκους σκοτωθῆκανε 1500, πρῶμα πιθανό, γιατί καὶ τοῦ Ἄντροῦτσου τὸ σῶμα ἦτανε δυνατὸ κ' ἔξοχα γυμνασμένο.—Ὁ Φραντζῆς χρονολογεῖ κατὰ λάθος τὴ σκηνὴ στὰ 1798 (γρ. 1792).

2) Τὸ ξεκίνημα τοῦ Ἄντροῦτσου, χωρὶς ἄλλο, οἱ Τούρκοι ἀπὸ μέρες θὰ τὸ εἶχανε μάθει, ὅμως καὶ χωρὶς αὐτὰ, πόλεμος γινότανε στὴ Μάνη, τὸ κανόνι τοῦ Καπετάν Πασσᾶ βρογτοῦσε ἀπὸ τὴ θάλασσα, κί' ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριά τάχα δὲ θὰ εἶχε συνάξει στρατὸ στὰ σύνορα τῆς Μάνης;

3) Ἄλλο ψέμα διακοσμητικὸ εἶναι πὼς ὁ Ζ. εἶχε καὶ συγγένησιν μὲ τὸ Ναπολέοντα, κί' ὁ Ν. τοῦστειλε ἕνα Γαλλικὸν καράβι φορτωμένον μὲ πολεμοφόδια. Γι' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἀμφιβάλλει ὁ βιογράφος του («Δραγατσάνιον»). Θὰ κάμω λόγὸ πειδὶ κάτω.

κλαροὶ νὰ σταθῆ ἀπὸ τὸ κυνήγι: Ὁ κατατρεγμὸς θ' ἄρχιζε ἀμέσως, μὰ πούθενά κατατρεγμὸς δὲ φαίνεται. Ὁ Ἄντωνόπ. φύλαξε ἀπὸ τὸ βίβιο τοῦ Ζαχαριά κάποια θολὴ παράδοση, πὸν γίνεται θολώτερη, γιατί ὁ συγγρ., φαίνεται, διάβασε τὸ φλύαρο ἀνώνυμο χειρόγραφο πλαστογράφημα. Γιὰ τὸ σταμάτημα πὸν κάμαν οἱ κυνηγημένοι στὸ Βαλτέτσι ὁ Ἄντων. ἔχει ἄλλη ἔκδοση, πὼς αὐτὴ ἢ σκηνὴ γίνηκε στὴ Βλαχοκερασιά¹⁾, καὶ πὼς πρῶτα ὁ Ζαχαριάς ἔβαλε τὸ συγγενὴ του Μερτζιλίω νὰ χτυπήσῃ τοὺς Τούρκους, κί' ὕστερα ἔτρεξε αὐτός. Φανταστῆτε 40 παληκάρια νὰ κυνηγᾶν τόση Τουρκιά ἴσαμε ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, καὶ οἱ ἄλλοι τοῦ Ἄντροῦτσου ν' ἀγναντεύουν. Ἐχει ὅμως κάποια ἄλλη πιθανὴ στοματ. παράδοση ὁ Ἄντωνόπουλος. Ὁ Ἄντροῦττος, σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ δρόμου, ἤθελε νὰ χωριστῆ ἀπὸ τὸ Ζαχαριά, μὰ ὁ Ζ. τοῦλεγε πὼς μποροῦσε, στὴν πορεία του, νὰ βρῆ ἀντίσταση ἀπὸ τοὺς Λαλιώτες Τούρκους. Ἔτσι ἔφυγε ὁ Ζαχαριάς, κί' ὁ Ἄντροῦττος, μοναχὸς του πειδὶ, χτυπήθηκε ἀπὸ τοὺς Λαλιώτες, ἔχασε τοὺς μπουλουξήδες του Καραχάλιο καὶ Καλιακούδα (σ. τὸν πρῶτο τὸν εἶδατε πειδὶ πάνου, κί' ἀπὸ τ' ὄνομα τοῦτο τ' ἀληθινὸ βγαίνει πὼς ὁ συγγρ. Ἄντωνόπουλος ἦταν εὐσυνείδητος γράφοντας τὸ βίβιο τοῦ Ζαχαριά, καὶ σκόπιμα δὲ λέει ψέματα). Παρακάτω ὁ Ἄντωνόπ. διστάζει νὰ πιστέσῃ τὸν ὀλικὸν ἀριθμὸ τῶν σκοτωμένων Τούρκων, πὸν τὸν ἀναφέρουν ἄλλοι²⁾.

Εἶπα πειδὶ πάνου πὼς κί' ὁ Θεὸς Κολοκοτρώνης κί' ὁ Θεὸς Παιμεξᾶς φιλονικῶνε τὴν τιμὴ πὼς συνοδέψαν τὸν Ἄντροῦτσο. Θὰ προσθέσω λίγα λόγια ἐδῶ γιὰ τοῦ πρώτου τὴ συμμετοχὴ γράφει στὴν Αὐτοβιογρ. του (σελ. 41): «...Ὅταν ἦλθε ὁ Ἄνδροῦτζος, πατέρας τοῦ Ὀδυσσεῦς, ἐγνωρίσθηκα εἰς τὴν Μάνη καὶ τὸν ἐσυντρόφευσα ἕως εἰς τὴν Κόρινθο. Εἰς τὸν κατατρεγμὸ μας, διὰ 15 ἡμέρας οὔτε ἐκοιμώμεθα, οὔτε ἐτρώγαμε³⁾ ἐσώσαμε τὰ φουσκία, καθήμερα πόλεμο...». Γιὰ τὴν συμμετοχὴ τοῦ Θεοῦ Κολοκ. ὁ Α. Φραντζῆς, καθὼς εἶδατε, δὲ λέει τίποτε, καὶ ἡ σιωπὴ του εἶναι σπουδαία. Ὁ Γάλλος Fauriel, πὸν συνοδεύει κάθε ἱστορικὸν τραγοῦδι μ' ἔκθεση ὄχι πάντα καλὰ πληροφορημένη⁴⁾, γράφει φαντασίες δανεισμένες ἀπὸ τ' ἀδέρφια Στεφανόπουλους, γιὰ

1) Ἔτσι πέφτει ἡ ἀπορία, γιὰ τὸ τί γυρεῦαν οἱ κυνηγημένοι Κλέφτες νὰ πέσουν ἀπάνου στὸ Βαλτέτσι. Μπορεῖ νὰ μὴν ἔγρανε τὸν τόπο, μὰ χωρὶς ἄλλο θὰ εἶχανε σοπατημένους τοὺς ἔφεργε πρὸς τὰ Καλάβρυτα καὶ πρὸς τὸ Διακοφτό, μὰ οἱ Κλέφτες δὲ γυρεῦντε τῆς δεμοσιῆς, τὰ μονοπάτια προτιμᾶνε. Ἡ Βλαχοκερασιά πέφτει νοτιώτερα ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, τέσσερες φορὲς αὐτὴ μακρότερα παρὰ ὅσο τὸ Βαλτέτσι.

2) Ὅσο γιὰ τῆς ζημιῆς πὸν ἔπαθε ὁ Ἄντροῦττος στὸ δρόμο του, ὄλοι ὄσαι γράψαν εἶναι σύμφωνοι, πὼς ἦταν τρομερές. Λοιπὸν στὸ δρόμο ὁ πόλεμος δὲν ἦταν παιγνίδι, οὔτε φαγοπότι κ' ἐπίδειξες παληκαριᾶς.

3) Στὰ 1792 ὁ Θεὸς Κολοκοτρώνης ἦταν 22 χρονῶν.

4) Τοποθετεῖ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἄντροῦτσου στὰ 1770⁵⁾ γράφει κί' αὐτὸς πὼς ὁ Ἄντροῦττος κατέβηκε ἀπὸ τὸν Ἴσθμό, παρουσιάστηκε στὸν πασσᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ ζήτησε ἀνοιχτὸ διαβατήριον (ψευτιῆς τῶν ἀδερφῶν Στεφανοπούλων). Τέλος ὁ Ἄντροῦττος, ἀφοῦ δὲ μπόρεσε νὰ βγῆ ἀπὸ τὸν Ἴσθμό, ἔπιασε τὸ γιालὸ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου κί' ἀπὸ τὴ Βοστίτσα γλύτωσε σὲ πλοῖο.

Ζαχαριᾶ ὅμως καὶ Θ. Κολοκοτρώνη τίποτε δὲ λέει, μὰ ἡ σιωπὴ του δὲ σημαίνει κι' αὐτὴ τίποτε. Τὸ σπουδαῖο εἶναι πῶς ὁ Θεόδ. Κολ. δὲν κάνει καθόλου λόγο γιὰ τὴ συντροφιά τοῦ Πετμεζᾶ. Αὐτὸ σημαίνει πῶς, κι' ὁ ἴδιος προσωπικὰ νὰ μὴν τῷξερε¹⁾, χωρὶς ἄλλο, ἀργότερα, θὰ τὸ μάθαινε καὶ θὰ τ' ἀναφέρνε ἀπὸ συγγενικὴ ὑποχρέωση. Οἱ γραφτὲς πάλι πηγὲς οἱ Πετμεζαίτικες τίποτε δὲ λένε γιὰ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη τὴ συμμετοχὴ. Αὐτὸ σημαίνει πῶς, ἂν τὸ ξέραν οἱ Πετμεζαῖοι θετικὰ (ἂν ὁ Θαν. Π. εἶχε λάβει μέρος), θὰ τ' ἀναφέρνανε γιὰ τὸ συγγενὴ τους Κολοκοτρώνη. "Ὅμως οἱ ἀπόγονοι, οἱ πειδὸ νέοι, τῶν δυο οἰκογενειῶν φροντίζανε γιὰ τὴ δόξα τοῦ δικοῦ τους σπιτιοῦ, καὶ καμιὰ φορὰ ξεχάσανε τῶν συμπεθέρων τους τὴ δόξα. Παρατηρῶ ἀκόμα αὐτὰ τὰ λίγα· ὁ Θεόδ. Κ. γράφει πῶς συνόδεψε τὸν Ἄντροῦτσο «ἕως τὴν Κόρινθο»· στὴν Κόρινθο ὅμως ὁ Ἄντροῦττος δὲν ἔφτασε ποτὲ γυρίζοντας ἀπὸ τὴ Μάνη. Στὴ Ρούμελι ἂν πῆγαινε, ἦτανε χαμένος²⁾, ἐνῶ, καταφεύγοντας στὴν Πρέβεζα, εἶχε τὴν προστασία τῆς Βενετίας, ποὺ προστάτευε καὶ τὸν Κατσώνη. Ἐπίσημα χαρτιὰ βρῖσκουν τὸν Ἄντροῦτσο νὰ ζῆ εἰρηνικὰ στὴν Πρέβεζα, κατοχὴ βενετσάνικη, μὰ δὲν πρόφτασε πολὺ νὰ ζήσει. Λίγο πρὶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς Σεπτ. 1793 τὸν παράδωσε ἡ ἀρχὴ στοὺς Τούρκους.

Ἄπορία εἶναι ἀκόμα πῶς ὁ Θεόδ. Κολ., ποὺ περιγράφει τόσο ὠραῖα καὶ λακωνικὰ τὸν Παναγιώταρο—γιατὶ παιδὶ αὐτὸς τονὲ γνώρισε—παληκάρι τώρα 22 χρονῶν, νὰ μὴ μᾶς ζωγραφίσῃ μὲ λίγα χτυπητὰ του λόγια τὸν περίφημο Κλέφτη. Καὶ καλά, δὲ μᾶς περιγράψῃ τὸ πρόσωπο, νὰ μὴ μᾶς δώσῃ ὅμως κάποια χνάρια τῆς πορείας, κάποια σημάδια τοῦ σπάνιου ἐκεῖνου δράματος, ποὺ ἔπρεπε νὰ τῷχῃ καύκημα πῶς τῷδε ὁ ἴδιος καὶ τῷζησε³⁾ προτιμᾶει ὅμως αὐτὸς νὰ μᾶς δώσῃ ὡς τέρμα τῆς πορείας τὸν Ἰσθμό... Ὁ Ἄντροῦττος ποὺ, μέρες πολεμῶντας, γλύτωσε—κι' αὐτὸ σημαίνει πῶς φυλάχτηκε νὰ περνᾷ ἀπὸ ντερβένια καὶ στενά—γιατὶ ὅλα θὰ ἦτανε πιασμένα—χωρὶς ἄλλο δὲ θάχε βάλει ποτὲ στὸ νοῦ του τὸν Ἰσθμό, καὶ λίγο πειδὸ ἔξω τὰ Μεγάλα Ντερβένια μὲ τῆς

1) Δὲ θὰ τῷξερε, ἂν δὲν εἶχε λάβει ὁ ἴδιος μέρος στὴν ἐκστρατεία.

2) Ὁ πρῶτος καὶ μεγάλος κίντυνος τὸν καρτεροῦσε στὰ Μεγάλα Ντερβένια, ποὺ τὰ φυλάγανε προνομιούχοι Ἀρματωλοί.—Ὅσο γιὰ τὸ μέρος ἀπ' ὅπου ὁ Ἄντροῦττος μὲ τοὺς λίγους ποὺ γλυτώσανε μαζί του πέρασε στὴ θάλασσα, μένει τὸ πρᾶμα σκοτεινὸ, καὶ πειδὸ πιστευτὸ εἶναι πῶς ἤρε, ἀλήθεια, στῆς Βοτίτσας τὴν ἀκρογιαλιά, ὅπου πάντα συχναίανε, Ζακυνθινὰ καίκια. Ἡ Ζάκυνθος ἦτανε τότε τὸ κέντρο τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς σταφίδας, κι' ὄχι ἡ Πάτρα ἀκόμα.—Ἀκολουθεῖ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ βιογρ. τοῦ Κατσώνη («Ἀνάλεκτα κλπ.» σελ. 48): «Ὁ δὲ Ἄνδροῦττος μετὰ τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ εἰσελθὼν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ καθ' ἡμέραν πολεμῶν, μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἔφθασεν εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον ἀπέναντι τῆς Ναυπάκτου, ὁπόθεν δι' ἐφορκίδων μετέβη εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα. Εἰς τεσσαράκοντα δὲ μάχας ἔχασεν ἐνεπήκοντα ἕξ στρατιώτας καὶ ἓνα ἀξιωματικὸν ὀνομαζόμενον Καραχαλίταν. Οἱ εἰς Πελοπόννησον εὐρωπαϊκοὶ πρόξενοι ὠνόμασαν τὸν Ἄνδροῦττον νέον Ξενοφῶντα». Ἡ πορεία τῶν 40 μερῶν καὶ οἱ 40 μάχες φαίνονται κάπως ὑπερβολικὰ πράματα. Ὅσο γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Ἄντροῦττου, ἂν ἀλήθεια τὸ σημεῖο ποὺ πέρασε εἶναι ἀντίκρου ἀπὸ τὴ Ναύπακτο, καὶ λοιπὸν πολὺ κοντὰ στὴ Βοτίτσα, τότε θὰ πῆ πῶς οἱ Λαλιῶτες χτυπῶντας τον, τὸν ἀναγκάσανε νὰ πιασῶνται καὶ νὰ προτιμήσῃ αὐτὸ τὸ πέρασμα.

ἀδάβατες κακοτοπιές τους. Ἀπελπισία τέλος πιάνει τὸ φίλο τῆς ἀλήθειας παρατηρητῆ. Ὁ Θ. Κολ., περίεργο εἶναι ἀκόμα, πῶς ὑπαγορεύοντας τὴν Αὐτοβιογρ. λησμόνησε τέλεια τὸν Ἄντροῦτσο—ποὺ τόσο σημαντικὸ τόπο ἔπρεπε νὰ κρατῆ στὴ θύμησιν τοῦ Γέρου—καὶ δὲ λέει τίποτε στὸν ἀρμόδιο τόπο καὶ χρόνο τοῦ βιβλίου του. Τόνε θυμήθηκε, ἀφοῦ τελείωσε τὴ διήγησή του ὡς τὰ 1805 (ποὺ ἔφυγε στὴ Ζάκυνθο), καὶ τότε μοναχὰ πρόσθεσε τὰ λίγα ἐκεῖνα λόγια¹⁾. Γράφει ὅμως στὸ τέλος ὁ Θ. Κολ. κάτι πολὺ φυσικὸ, ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ βεβαιωθῆ ἀπὸ καμιὰ γραφτὴ πηγὴ: «Δέκα πέντε ἡμέρες οὔτε ἐκοιμώμεθα, οὔτε τρώγαμε, ἐσώσαμε τὰ φουσέκια, καθημέρα πόλεμος». Τόσες μέρες γιὰ μιὰ τρομερὰ κακοπίεση πορεία, κι' ἂν δὲν τῆς πέρασε ὁ Θεοδωράκης, εἶναι πρᾶμα πολὺ κοντὰ στὸ νοῦ κάθε λογικοῦ ἀνθρώπου. Κλέφτες κυνηγημένοι ἀπὸ μεγάλη δύναμη, τὸ ξέρουνε κι' οἱ ἴδιοι πῶς εἶναι χαμένοι, ἂν χασομερᾶνε πολὺ στὸν κάθε πόλεμο. Τὸ τέλος εἶναι ἡ κύκλωση κι' ὁ θάνατός τους. Ἡ ἴδια αὐτὴ σκέψη βγάνει τὸ περίφημο φαγοπότι τοῦ Βαλτετισοῦ ἢ τῆς Βλαχοκερασιῆς χοντροπέμα.

1) Μένει κάποια τελευταία ἀκόμα ἀπορία γιὰ τὴν ὑποθετικὴ συμμετοχὴ τοῦ Θ. Κολοκοτρ. στοῦ Ἄντροῦττου τὸ πολεμικὸ τάξιδι. Μιὰ τέτοια πράξη θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ γινότανε γνωστὴ στοὺς Τούρκους, καὶ τότε ἀμέσως θ' ἀρχίξε τῶν Κολοκοτρωναίων ἡ καταδρομὴ, καὶ θάφτανε γι' αὐτὸ ἐκεῖνη μοναχὰ ἡ αἰτία. Ὅμως ὁ Θ. Κολοκοτρώνης τίποτε δὲ γράφει γι' αὐτὴ τὴν ἀποψη στὴν Αὐτοβιογραφία του.

Ε'.

Κλέφτες του Μοριά, 1802—1806.—Κάποι μαζί και Κλέφτες.—Κλεφτών αντίθεση με τους προύχοντες.—Καταδρομή του Θ. Κολοκοτρώνη.—Φυγή των Κλεφτών από τη Μάνη.—Θάνατος του Ζαχαριᾶ.—Μέτρα αμύνης και στο Μοριά.—'Ανησυχίες της Πόρτας από έξωτερικά αίτια.—Ρωσική και Γαλλική αντίθεση.—Προοίμια του χαλασμού των Κλεφτών.—'Αφορισμός και φερμάνι.—Γενικός ξεσηκωμός του λαού.—Χαλασμός των Κλεφτών.

(Χρονολ. σημείωμα του Ρ. Παλαμίδη): «1802, Ὀκτ. 8, ἦλθεν ὁ Μουσταφᾶ-πασσᾶς ὁ καϊμακάμης καὶ ἔκαμε γιασάκι τὰ ἄρματα εἰς ὄλον τὸν Μορέα καὶ χαβλιά.—1803, Ἀπριλίου 14, ἡμέρα Τρίτη, μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.—1804... (σ. χωρὶς ἡμερομ.) ἐσκότωσε τὸν Χατζῆ Νικόλδ μέσα εἰς τὸ σπίτι τοῦ ὁ υἱὸς τοῦ Καμποῦρ-Ὀσμάνη.—1804, Μαρτίου 15, ἡμέρα Παρασκευή, ἐσκότωσαν τὸν... (σ. ὄνομα τούρκικο) καὶ ἕναν Κλέπτην. Καὶ τὴν ἰδίαν ἡμέραν ἐπνίξεν ὁ Βαλῆς τὰ Νταληπουλόπουλα τὸν Ἀπδουᾶ καὶ Ἀχμέτην.—1804, Ἰουν... ἔφεραν τὸ κεφάλι τοῦ Χασάν-Καμπούρη.—1805, 5 Φεβρ., ἔγινε μία Ἐβραία χριστιανή.—1805, 7 Δεκεμβρ. ἀπέθανεν ὁ Σκούρας.—1806, τὸν Ἰαν., ἐβγήκεν ὁ Κεχαγιάμπεης, ὁποῦ ἦλθε τὸ φερμάνι διὰ τὸν σκοτωμὸν τῶν Κλεφτῶν, καὶ ἐσκότωσαν τοὺς Κολοκοτρωνάους καὶ τὸν Γεώργα με ὄλους τοὺς συντρόφους του.—1806, 26 Αὐγ., ἐβγήκεν ὁ Κεχαγιάμπεης διὰ νὰ βαρέσει τὸν Μουσάγα Μπαρδούνια».

Ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖωμα φαίνεται ἡ ἀνώμαλη κατάστασις ποὺ κράτησε ἀπὸ τὰ 1802—1806. Ὁ ἀφοπλισμὸς (γιασάκ=ἀπαγόρευσις) στὸ Μοριά καὶ τὰ περὶχωρα (=χαβλιά) δείχνει πὼς, κοντὰ στοὺς Κλέφτες, ἀρχίσανε ν' ἀγριεύουν καὶ οἱ ντόπιοι Τούρκοι. Τὸ ξαρκάτωμα τοῦ λαοῦ σημαίνει ἀκόμα πὼς τὸ ἴδιο αὐστηρὸ σύστημα, ποὺ τὸ εἶδαμε ἐφαρμοσμένον στὸ προηγούμενον κεφάλαιο τῶν ἐτῶν 1781—1801, δηλ. ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Παναγιώταρου καὶ κάτου, ξακολουθοῦσε νὰ ἐφαρμόζεται ἂν ἀνεβοῦμε καὶ πειὸ πάνου, θὰ ἴδοῦμε πὼς ἀπὸ τὰ Ὀρλωφικά ποτε πειὰ δὲ σύχασε ὁ Μοριάς; ἡ ἐξουσία ἦτανε πειὸ ὑποφθιῖ ἢ φορολογία εἶχε γίνε βαρύτερη, ἢ κοινωνικὴ δυστυχία χειροτέρευσε τέλος τὰ μέτρα γιὰ τὴν τάξη, κι' ὄλα τ' ἄλλα μαζί, καὶ ἡ φτώχεια πρώτη, σπρώχναν τὸ χωριάτη, τὸν ἀδικημένο ἢ τὸν ἀδικητή, νὰ παίρῃ τὰ βουνά, νὰ κρύβεται γιὰ νὰ μὴν πληρώσῃ εἴτε φόρους εἴτε τὰ ἐγκλήματά του. Σὲ τέτοια κατάστασις, ὁ γενικὸς ἀφοπλισμὸς, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἔχει σκοπὸ νὰ προλάβῃ κάθε ἀταξία, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν προκαλεῖ καὶ τὴν πληθαίνει. Ὅπως καὶ στὴ Ρούμελη, ἔτσι καὶ στὸ Μοριά, τὸ ξεθέρημα τῆς Κλεφτουριάς εἶναι φαινόμενον κοινωνικὸν μαζί καὶ κρατικόν. Καὶ στὰ δύο μέρη τοὺς Κλέφτες κατατρέχει ἡ ἐξουσία πότε με μέτρα μερικά, ἅμα οἱ Κλέφτες σκόρπιοι δείχνονται, πότε με γενικὰ κι' αὐστηρότερα. Τὴ γενικὴ καταστροφὴ τῆς Κλεφτουριάς στὴ Ρούμελη τὴν πέτυχε ὁ Ἀλήπασσας με τὴ βοήθεια τῶν Ἀρ-

ματωλῶν, καὶ στὸ Μοριά ὁ πασσᾶς με τὴ βοήθεια τῶν προυχόντων. Στὴ Ρούμελη ὅμως, ὁ καθαρὸς Ἀρματωλὸς ποτε δὲν ἔκανε κρυφὸς κλεψιές, ἐνῶ στὸ Μοριά οἱ Κλέφτες συχνὰ Κάποι γινόντανε, καὶ οἱ Κάποι κρυφοὶ Κλέφτες. Εἶδαμε τὸ Θ. Κολοκοτρώνη νὰ συναλλάξῃ τὸν Κλέφτη με τὸν Κάπο, μὰ κι' οἱ προγόνοι τοῦ πότε Κάποι ἦτανε καὶ πότε Κλέφτες. Τὸ ἴδιο κι' ὁ Ζαχαριᾶς—νομίζω ἀπ' ὅ,τι εἶπα τ' ἀπόδειξα—τὸ ἴδιο κ' οἱ Πετμεζαῖοι. Εἶδαμε ἀκόμα πὼς οἱ πειὸ γνωστοὶ Κλέφτες τοῦ Μοριά σκοτωθῆκαν ὡς Κάποι, δόλια, μέσ' τὰ σπίτια τους. Λοιπόν, τῶν Ἀρματωλῶν τὸ σύστημα στὴ Ρούμελη ἦτανε πολὺ σταθερότερον ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν Κάπων.

Ἡ περίοδος ἡ τελευταία αὐτὴ τοῦ κατατρογιμοῦ, τῶν χρόνων 1802—6, δὲν εἶναι παρὰ συνέχεια τῆς περασμένης. Ὅμως ὅσοι ὑστερόχρονοι κ' ὑστερόβουλοι συγγρ. γράφανε γιὰ τοὺς Κλέφτες τοῦ Μοριά, παραστήσαν τοὺς κάθε τόσο καὶ λιγάκι φόνους τῶν Κλεφτῶν—καὶ μάλιστα τὸν τελευταῖον κατατρογιμὸ τοῦ 1805—σὰν τίποτε ζητήματα κεφαλαιακά τῆς ἱστορίας, καὶ τὰ ζωγραφίσανε, με τῆς φαντασίας τους τὰ στολίδια, σὰν ἔργα ἀφάνταστων ἡρώων—καλύτερα φανταστικῶν—ποὺ πολεμοῦσαν, καινούργιοι διγενῆδες, τὴν Τουρκία γιὰ τὴν πατρίδα, γιὰ τὴ λευτεριά κλπ., ἐνῶ πολεμοῦσαν γιὰ τὴ ζωὴ τους. Ἡ ζωὴ εἶναι πρῶτος ὅρος τοῦ Κλέφτικου πολέμου, μὰ αὐτὸ δὲ μὴ ποδίζει τὴ καρδιά, γεμάτη ἀπὸ τὸ μῖσος τὸ φυλετικόν, νὰ ξεθυμαίνῃ στὸ θάνατον τοῦ ἀντιθρησκου, ποὺ τυραννεῖ τὸν ἀδύνατον Χριστιανόν—μὰ κατατρέχει καὶ τὸν κακοῦργο τὸν ἄρματομένο.

Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (στὴν Αὐτοβιογρ. σελ. 13) μιλεῖ γιὰ φερμάνι, ποὺ εἶχε κτάσει στὸν πασσᾶ νὰ ἐξοντωθῇ αὐτὸς καὶ οἱ Πετμεζαῖοι, στὰ 1802 ἕνας βόιβοντας τῆς Πάτρας εἶχε προκαλέσει τὸ φερμάνι (ποὺ θὰ πῆ, ἀφορμὴ ἦταν οἱ Πετμεζαῖδες). Ὁ Θεοδ. Κολοκ. διηγίεται, περιεργα, πὼς ὁ πασσᾶς κάλεσε τοὺς προύχοντες τῶν δύο ἐπαρχιῶν Ντεληγιάννη κι' Ἀσ. Ζαΐμη, καὶ τοὺς ζήτησε τὰ κεφάλια τῶν Κλεφτῶν (ποὺ ἦτανε Κάποι στῆς ἐπαρχίες τους). Ὑποφθοῦ ὅμως ἐκεῖνοι πιάσαν τὸ κλαρί, ὡς ποὺ ἕνας ἀπὸ τοὺς Πετμεζαῖους σκοτώθηκε! Ὁ Γούδας τοποθετεῖ τὸ θάνατον τοῦ μέσ' τὸ σπῆτι τοῦ, Ἰουλ. τοῦ 1804 («Βίαι Παράλ.» Η', 167). Ὁ Φραντζῆς δρίζει τὸ 1803 (Α', σ. 28 σημ.). Ἡ πρώτη χρονολογία φαίνεται σωστή. Τὰ χειρόγρ. σημ. τῶν Πετμεζαίων κατηγοροῦν τοὺς προύχοντες Ἀσμη. Ζαΐμη, Χαλαλάμπη καὶ Φωτίλα, μὰ καὶ τὸ Ντεληγιάννη ὡς δολοφόνους τῶν Κλεφτῶν. Ὁ Ἀθ. Πετμεζᾶς ἔμαθε τὸ σκῆδιον τῆς δολοφονίας του, μπῆκε με τὸ σῶμα του στὰ Καλάβρυτα, ἔπιασε ὄλους τοὺς κοτζαμπασῆδες(;) τοὺς φοβέρισε με τὸ σπαθὶ στὸ χέρι, μὰ δὲν τοὺς κακοποίησε. Οἱ προύχοντες κατορθώσανε ν' ἀνακληθῆ τὸ φερμάνι¹⁾, κι' ὁ Θανάσης ξανάγινε πάλι Ἀρματωλὸς (γρ. Κάπος), ὁ Δ. Ζαΐμης βάρφτισε τὸ παιδί του κι' ἀγαπήσανε. Κι' ὁ Θεοδ. Κολ. παρασταίνει, μ' ὅσα γράφει, πὼς τὸ φερμάνι εἶχε ἀνακληθῆ, ἀφοῦ, συχωρεμένος, ξανάγινε Κάπος: «Γὸν Σεπτέμβριον μῆνα (1803)

1) Ὁ Γούδας διηγίεται, πὼς ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριά μήνυσε στὸν Θαν. Πετμεζᾶ νὰ φύγῃ, κατὰ τὰ 1801, κι' ὁ νέος πασσᾶς, στὰ 1802, προκαλέσει τὸ φερμάνι τοῦ διωγμοῦ.

2) Καὶ τότε, πὼς ἦτανε δολοφόνου τῶν Κλεφτῶν;

ἐπῆρα τὸ Ἀρματωλίκι (γρ. Καπιλίκι). Ὁ Ντεληγιάννης ἦρε τρόπον». Μὰ τί φερμάνι ἦταν αὐτό, πὺν ἔφερε ὁ καινούργιος πασσᾶς καὶ πὺν οἱ προύχοντες τὸ παίζανε κλωτσοσκοῦφι; Φερμάνι, ἐγὼ πιστεύω, δὲν ἦτανε ποτέ. Ὁ πασσᾶς δὲ θὰ τολμοῦσε νὰ πατήση σουλτανικὸ φερμάνι. Αὐτός, μὲ τὸν καινούργιο ζῆλο του, δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ φερμάνι γιὰ νὰ κατατρέξῃ δυὸ τσολιάδες, ὅπως τοὺς λέμε τώρα¹⁾. Τοὺς ἀποκοίμισε πρῶτα, μὴ θέλοντας νὰ τοὺς κυνηγήσῃ στὰ κατσάβραχα κι' ὁ λαὸς νὰ ὑποφέρῃ, κι' ὕστερα πάλι τοὺς ρίχτηκε. Μάρτη τοῦ 1804 ξανάρχισε ὁ κατατρεγμὸς τοῦ Θεοδωράκη, κι' ἄφησε πάλι τὸ Καπιλίκι κ' ἔτρεχε στὰ βουνά (Αὐτοβιογρ. σ. 14-15²⁾). Ἰούλιο τοῦ 1804, καθὼς εἶδαμε, σκοτώθηκε ὁ Θαν. Πετμεζᾶς.

Τέλος, τὸ 1805, Αὐγούστο ἴσως μῆνα ὁ Θ. Κολοκοτρώνης ἔφυγε γιὰ τὴ Ζάκυνθο. Ἀργότερα φύγανε κι' ὅσοι σωθῆκαν ἀπὸ τοὺς Πετμεζαίους.

Γιὰ τὸ τέλος τοῦ Θαν. Πετμεζᾶ δίνω ἐδῶ περιλήψη ἐνὸς ἀπὸ τὰ οἰκογ. σημειώματα, ἃν καὶ τοῦ Ζαχαριᾶ τὸ τέλος ἔπρεπε νὰ μῆν' ἔδῳ πρῶτο. Ἡ περιγραφή, ἀπὸ τὴ λιτότητά της μὰ καὶ τὰ πολλὰ της περιστατικά, φαίνεται ἀληθινή. Ὑστερα ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Ζαχαριᾶ, καὶ τὴν ψυχρὴν ὑποδοχὴ πὺν βρῆσκανε στὴ Μάνη—μὰ καὶ τὸν τελευταῖο τους κατατρεγμὸ—ὁ Θ. Κολοκοτρ. κι' ὁ Θαν. Πετμεζᾶς συλλογιζόντανε σοβαρὰ νὰ φύγουνε στὰ Ἐφτάνησα, «ἀλλ' οἱ περὶ τὸν Κολοκοτρ. ἀντέτεινον εἰς τὸ μέτρον τοῦτο, μάλιστα δέ τινες ἀγροῦκοι ἐκ τῶν συγγενῶν του, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ ἀδελφός του Γιάννης, ἀνθρωπος βίαιος, ἀτακτος καὶ ὀμός»³⁾. Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο εἶχανε γράψῃ στὴν Πάτρα νὰ

1) Ἐνα ἀπὸ τὰ χειρόγρ. σημ. τῶν Πετμεζαίων (δὶα τῶν χρόνων Γεωργίου Α') βεβαιῶναι, τάχα, πὺς κι' ἀφορισμὸ εἶχε στείλει ὁ πατριάρχης. «Δύο ἔτη ἐταράσσετο ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἡ Πελοπόννησος» (1). Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ καπετὰν Θανάση γράφει πὺς αὐτὸς πολιορκήθηκε στὸν πύργο του, στὰ Σουδενά, ἀπὸ χίλιους Τούρκους καὶ χριστιανούς μ' ἀρχηγούς τοὺς βοῦβοντάδες Πάτρας καὶ Καλαβρύτων. Αὐτὸς ἦτανε κλεισμένος μὲ δυὸ παληκάρια, ἓνα χριστιανὸ κ' ἓναν Ἀχμέτη πιστό του. Ἡ μάχη βάσταξε 10 ὥρες ἀπὸ τοὺς πολιορκητὲς σκοτώθηκαν 50. Στὸ μεταξὺ στάλθηκε εἶδηση τοῦ Θ. Κολ. καὶ τοῦ Κωσταντῆ Πετμ. καὶ τρέξανε βοήθεια, μὰ ἦταν ἀργά (σ. ναί, ἀλλὰ ὁ Θ. Κολ. στὴν Αὐτοβιογρ. τίποτε δὲ λέει πὺς ἔτρεξε βοήθεια). Τέλος ὁ Ἀχμέτ, ἀφοῦ σκοτώθηκε τ' ἄλλο παληκάρι, πιστόλισε τὸν καπ. Θανάση καὶ τὸν πλῆγωσε βαριά, μὰ κι' ὁ πληγωμένος σκότωσε ἄλλον ἓναν ἀπὸ τοὺς ἐχτροὺς πὺν μπήκανε. Γιὰ ὅλ' αὐτὰ τὰ, ἂν καὶ πιθανὰ πράματα, ἄλλη πηγὴ δὲν κάνει λόγο.

2) Δὲν ξέρει κανεὶς πὺν νὰ κατατάξῃ χρονολογικὰ ὅσα ἡρωϊκὰ γράφει ὁ Vou-tier (στὰ «Θυμιάματά» του, 1828, σελ. 27), ἀνθρωπος πὺν γνώρισε στενὰ τὸ Θ. Κολοκοτρ. καὶ τοὺς δικούς του, κι' ἄκουσε, βέβαια, ἀπὸ τὸ στόμα του πολλά. Γράφει λοιπὸν ὁ Γάλλος αὐτὸς συγγρ.: «Σὲ καίω ἐσένα καὶ τὴ χώρα σου, ἔγραφε ὁ Κολοκοτρώνης, στὸ σαράπη τῆς Κόρινθος, ἂν δὲ λιγοστέψετε τῆς τυραννίης πὺν κάνετε στοὺς χριστιανούς. Ὁ Κολοκοτρώνης δὲν εἶχε παρὰ 150 παληκάρια, ἀλλὰ τόση ἦταν ἡ τρώμαρα πὺν πρόξενουσε τ' ὄνομά του, πὺν ὁ Καμιλίμπεης ὑποχώρησε στῆς φοβέρες του». Ὁ Θ. Κολ. βέβαια γνώριζε τὸν Καμιλίμπεη, ἀφοῦ ὁ πατέρας του Κωσταντῆς εἶχε κάμει Κάπος χρόνια στὴν Κόρινθο· μπορεῖ λοιπὸν, κατατρεγμένος Κλέφτης νὰ ζήτησε κάποτε βοήθεια ἀπὸ τὸ δυνατὸ καὶ πολὺ πλούσιο Καμίλ. Οἱ φοβέρες περὶ τυραννίας τῶν χριστιανῶν εἶναι ἐξηρωσιμὸς ὑστερόχρονος καὶ τίποτε ἄλλο. Ὁ ξένος συγγραφέας εἶναι ἀθῶο ὄργανο.

3) Εἶχε τὰ ἰδιώματα τοῦ ἀληθινοῦ Κλέφτη ὁ Γιάννης, κι' ὄχι τίποτε ἄλλο.

γίνῃ φροντίδα γιὰ ντόπιους καπεταναίους νὰ καταταχτοῦνε στ' ἀτακτα ἐκεῖ σώματα. Ὁ Θ. Πετμεζᾶς παραδέχτηκε, καὶ παράγγειλε νὰ βρεθῇ σ' ὀρισμένη μέρα καίτι, ἀνάμεσα Ἀχαγιά καὶ Μαῦρα Βουνά, γιὰ νὰ τὸν πάρῃ αὐτὸν καὶ τοὺς συντρόφους του. Ἀνταμώθηκε καὶ μὲ τὸ Θεοδ. Κολοκ., κι' ἀποφασίσανε νὰ πάρῃ μόνος ὁ Πετμεζᾶς, κ' ὕστερα νὰ γράψῃ στὸ φίλο του ἂν ἔπρεπε νὰ πάρῃ κι' αὐτός. Οἱ Τούρκοι ὅμως μυστικὰ ἐτοιμάζανε τὸ χαλασμὸ τοῦ Θαν. Πετμεζᾶ. Συνεχίζω τὴν περιλήψη τοῦ χειρογρ.: Ὁ βόιβοντας τῶν Πατρῶν εἶχε κάμει «Ἀρματωλὸ» τῆς ἐπαρχίας τὸ Λαλιώτη Μοῦρτο μὲ 200 Λαλαίους. Πῆρε αὐτὸς κι' ἄλλους Τούρκους Πατρινοὺς καὶ τοὺς Κλέφτες Κοντογιωργάκη καὶ Μακρυβασίλη, παλιούς συντρόφους τοῦ Πετμεζᾶ (πὺν δουλεῦαν τότε στοὺς προύχοντες) μ' 150 παληκάρια. Ὁ Πετμεζᾶς τὰ μάθαινε, μὰ δὲν ἀνησυχούσε τοιμάστηκε, καὶ τῆς 30 Μαγιοῦ 1804 μπήκε στὸ χωριὸ του Σουδενά ν' ἀποχαιρετῆ. Οἱ χωριανοὶ θελήσανε νὰ τοῦ κάμουνε τραπέζι, κάτου ἀπὸ τὰ δέντρα. Ἐφαγε ὁ καπετάνος, κοιμήθηκε ξέσκεπος κι' ἀρρώστησε βαριά· κι' ἔμεινε νὰ γιαιτρεύεται στὸ σπῆτι του, κρυφά¹⁾. Οἱ Τούρκοι οἱ Καλαβρυτινοὶ μάθαινε τὸ μυστικὸ ἀπὸ τὸν Ἀχμέτη, Ἀρβανίτη σωματοφύλακα τοῦ Πετμεζᾶ· τῶν Καλαβρύτων ὁ βόιβοντας εἰδοποίησε τὸ Μοῦρτο, πῆρε αὐτὸς τοὺς δικούς του Τούρκους καὶ χριστιανούς μὲ τὸν προεστὸ Ἀσημ. Ζαῖμη, ὅλοι τους ὡς χίλιοι, καὶ νύχτα κυκλώσανε τὰ Σουδενά, 11 Ἰουλ. 1804. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ὁ Θαν. Πετμεζᾶς περίμενε καὶ τὸν ἀδερφὸ του Κωσταντᾶ μὲ τὸν ἀνιψιὸ του Ἀναγνώστη, πὺν τριγυρίζανε στὴν ἐπαρχία μὲ τὰ παληκάρια τους, νὰ πᾶνε νὰ τονέ σηκώσουν ἀπὸ τὸ χωριὸ, περίμενε καὶ τὸν Κολοκοτρώνη μὲ τὸν ἀδελφὸ του Γιάννη κλπ. Ἀπὸ τὰ γανγίσματα τῶν σκυλιῶν ὁ ἄρρωστος νόμισε πὺς εἶχε φτάσει ὁ Κωσταντᾶς, ὁ Κοντογιωργάκης ἡμῶς γνώρισε τὸ παληκάρι τοῦ Κἂν Θανάση²⁾, ἔρριξε καὶ τὸ σκότωσε. Βάσταξε ὁ πόλεμος 10 ὥρες. Μιὰ στιγμή πὺν σηκώθηκε ὁ Θ. Πετ. νὰ πάρῃ στὸ ὑπόγειο νὰ φέρῃ φουσέκια, τὸν τουφέκισε ὁ σωματοφύλακός του Ἀχμέτης κλπ. Τοῦ κόψαν τὸ κεφάλι καὶ τὸ στείλανε στὴν Τριπολιτσά.

Γυρίζω, πρωθύστερα, στοῦ Ζαχαριᾶ τὸ τέλος. Τὸ 1802, γράφει ὁ Θ. Κολ., ἀγνωστο μῆνα, ἄρχισε ὁ κατατρεγμὸς Κολοκοτρωναίων καὶ Πετμεζαίων. Τὸ Σεπτ. τοῦ 1803, ὁ Θεοδωράκης «μέρεψε» (μ' ὅλο τὸ φερμάνι...) καὶ ξαγάγινε Κάπος, καθὼς εἶδαμε. Ὁ Ζαχαριᾶς σκοτώθηκε στὰ 1803, μὰ ὡς τῆς 15 Ὀχτ. αὐτοῦ τοῦ χρόνου ζῆ, κι' ὁ Καπετάν Πασσᾶς μὲ γράμμα του αὐτῆς τῆς χρονολογίας ζηταίε τὸ κεφάλι του ἀπὸ τὸ Ἰζαννέτο Γρηγοράκη. Ἐχομε λοιπὸν μπροστὰ μας μῆνες ὡς τὰ μέσα Ὀχτ. τοῦ 1803³⁾, πὺν ζῆ ἀκόμα ὁ Ζαχαριᾶς, καὶ Ζαχαριᾶ πουθενὰ δὲ βλέπουμε βοηθὸ τῶν ἀχώριστων συντρόφων του, πὺν κατατρέχονται θανάσιμα, καὶ πὺν τὰ χαρτιά τῶν συγγενῶν καὶ θυμαστῶν τους, τὰ ὑστερόχρονα τυπωμένα ἢ τὰ χειρόγραφα, τὸν παρασταί-

1) Κ' ἐδῶ ἀπορεῖ κανεὶς πὺς Κλέφτης τόσο κατατρεγμένος φυλαγότανε στὸ σπῆτι του, ἄρρωστος. Αὐτὸ σημαίνει πὺς δὲν ἦτανε τόσο πολὺ κατατρεγμένος, καὶ ἢ ὑστερόχρονη περιγραφή τὰ παραλείπει.

2) Πὺν εἶχε σταλθῆ νὰ κοιτάξῃ ποιὸς ἐρχόταν.

3) Ἀπὸ τὰ 1802, πὺν ἄρχισε ὁ κατατρεγμὸς τῶν Κολοκοτρωναίων.

νουνε φίλο τους αγώριστο και πιστό, κι' αρχηγό του Θεοδωράκη στο πρώτο του στάδιο, και σύντροφο των Πετμεζαίων. Τί γίνηκε λοιπόν ο Ζαχαριάς; Ο Ζαχαριάς ήταν τώρα ανακατεμένος στους εμφύλιους σπαραγμούς της Μάνης, με λουφέ βέβαια κι' αυτός, όπως κι' ο Θ. Κολοκοτρ., που τον είδαμε να μπαίνω-βγαίνει στη Μάνη. Περίεργο είναι πως ο μπέης της Μάνης Κουμουντουράκης, που, καθώς θα δήτε, παύτηκε Αύγουστο του 1803 γιατί υποστήριζε τους Κλέφτες, είχε βοηθήσει τον Θοδ. Κολοκ. (Αυτοβιογρ. σελ. 11) μαζί μ' άλλους πολλούς. Ο Ζαχαριάς όμως, καθώς γράφει πάλι ο Θοδ. Κ. «βοηθοῦσε τους άλλους», δηλ. τον Αντωνόμπεη Γρηγοράκη, που τον βρίσκουμε μπέη της Μάνης, 15 Οχτ. 1803. Έτσι ο Ζαχαριάς ήτανε ψυχραμένος με τον Κολοκοτρώνη. Άς ξε-θουσε τώρα λοιπόν στο Ζαχαριά το τέλος.

Η Μάνη, καθώς είπα, ήταν άνωκάτου. Τέλη Αύγ. του 1803, βρισκόταν εκεί κι' ο μπέης της Ύδρας «μπάσ-κοτζάμπασης» Καπετάν Γ. Βούλγαρης, στελεμένος από τον Καπετάν Πασσά Γαζή Χασάν με διαταγή του από 11 Αύγουστου. Η διαταγή αυτή¹⁾ είναι σφοδρή κατηγορία κατά του μπέη της Μάνης, «μπάσ-μπογού» Π. Κουμουντουράκη και καθαίρεσή του για την υποστήριξη που έδινε στους Κλέφτες, και Μανιάτες μα και Μοραίτες, που κυνηγημένοι απ' το Μοριά βρισκαν υποδοχή και μιστό μέσα στη Μάνη, χωρισμένη σ' άγρια κόμματα που μαλλώνανε για το μπεύλι. Από τη διαταγή αυτή παίρνω ένα κομμάτι: «Πρό μερικῶν χρόνων άρχισεν ο Παναγιώτης Κουμουντουράκης... να κάμη κινήματα μη ανήκοντα εις το μπασ-μπογύλι του και να βγαίνει σαχίπης (σ. προστάτης) εις τους κακοτρόπους σπαντίδους και να γίνεται σύντροφος με αυτούς... επιτρέπων το να ξεγυμνώνουν όσα καράβια ήθελαν άπαντήσει... κάμοντας ζάπτι και αυτά τα ίδια καράβια δια ταῦτα πάντα... έγινε ήδη, αλλι (σ. παύτηκε), και αντ' αυτού διωρίσθη εις έτερος μπάσ-καπετάνος Αντώνης Γρηγοράκης μπασ-μπόγης της Μάνης²⁾... χρεωστεί ο διαληφθείς Κουμουντουράκης... διάφορα πράγματα τα όποια αφήρπασεν από κάμποσα ίμπεριαλικά άουστριακά φιλικά καράβια... είναι άφρευκτον και κατά πάντα αναγκαίον το να γίνουν ζάπτι από μέρους του μιριού³⁾ όλα τα πράγματα και υποστατικά και έτσι αν έχη ο ρηθείς Κουμουντουράκης». Παρακάτω κατηγορείται ο ίδιος πως είχε κι' άλλους συντρόφους σ' άλλες επαρχίες του Μοριά κλπ. Είδατε και πειδ πάνω, στις πειρατείες του Αντρέα Τσακώνη, πως ο Ζαχαριάς έστελνε ανθρώπους του να λαβαίνουνε μέρος, μα ο ίδιος δέ φαινόταν. Είδατε ακόμα και της Ύδρας την άνησυχία, που φοβώτανε μη θυμώση τον τρομερό φίλο της τον Καπετάν Πασσά, κ' είχε ακόμα στείλει το μπέη της στη Μάνη. Όλα αυτά, και μάλιστα η πάψη του Κουμουντουράκη, δείχνουν την κατάσταση της Μάνης πολύ άνησυχη. Ο διορισμός του Αντωνόμπεη Γρη-

1) «Άρχιστο Ύδρας» Β', σελ. 46.

2) Ο Αντ. Γρηγοράκης ήταν πρώτος ξάδερφος του παλιού μπέη της Μάνης Τζαν-νέτιμπεη, που είχε παυτή γιατί είχε συνεννόηση με τους Γάλλους και δέχτηκε ένα καράβι φορτωμένο με πολεμοφόδια, με το μέσο του γιου του, που ήτανε στη Γαλλία.

3) Να δημευτούν από το δημόσιο.

γοράκη—που με το κόμμα του ήτανε κι' ο Ζαχαριάς—άντι ν' απομακρύνη τον κίντυνο, τον έφερε κοντύτερα στον τρομερό Κλεφτο-πειρατή. Ο Καπετάν Πασσάς, 15 Οχτ. 1803¹⁾, έγραψε στον Αντωνόμπεη: «... Ο σκοπός του να σε διορίσωμεν μπασ-μπόγην δέν ήταν άλλος, ειμή κάμοντας δέφι (σ. κατατρέχοντας) τους χαϊδούτηδες και σπαντίδους... να άποκαταστήσης ήσυχον και άτάραχον όλην την Μάνην... (σ. ακολουθούν επιπλήξεις γιατί, μετά το πιάσιμο του Κουμουντουρού, και μ' όλη τη σύσταση του Καν Γιώργη Βούλγαρη, καμιά ύπηρεσία δέν πρόσφερε, ούτε έπιασε το χαϊνή Τζαννέτο²⁾). . . είναι άφρευκτος ή θέλησίς μας να ξεολοθρευθούν ό,τε Ζαχαριάς, Άτέσης και ο Κλεπτο-Άλεξανδρής...»³⁾. Το τέλος του Ζαχαριά δέν ήτανε μακριά. Η δολοφονία του από τον κουμπάρο του Κουκέα βεβαιώνεται κι' από το Μ. Οικονόμου (σελ. 45), δέν ξεγιώνται όμως τα έλατήρια, μα ή προφορική παράδοση τ' άπο-δίνει σ' έρωτοδουλείς. Η ευσυνείδητη βιογρ. του Ζαχ. (στο περιοδ. «Δραγατσάνιον») ξεηγεί πως κάποιος κορίτσι από το σπίτι του Μούρτζινου άκολούθησε το Ζαχαριά, κι' ο Μούρτζινος μελέτησε κ' εκτέλεσε το φόνο με δικούς του ανθρώπους στο σπίτι του Κουκέα. Το κεφάλι του στάλθηκε στον Καπετάν Πασσά. Η παράδοση ζή ακόμα στη Μάνη πως ο Μούρτζινος είχε βάλει ανθρώπους για το φόνο του Ζαχαριά⁴⁾.

Είναι όμως άνάγκη έδώ να βάλω τη μαρτυρία του ευσυνείδητου Γερμανού περιηγητή Bartholdy (Γαλ. μετάφρ. του ταξιδιού του τ. Α', 1807, Παρισι, σελ. 196—7, σημ.). Άπ' όσα γράφει αυτός άρκετά σημεία της ζωής του Ζαχαριά φωτίζονται. Είδαμε πως ο Ζαχαριάς ζή, 15 Οχτ. του 1803 (χρονολογία της διαταγής του Καπετάν Πασσά προς το μπέη Αντ. Γρηγοράκη): «... Ο σημερινός μπέης, Αντωνόμπεης, πέτυχε άρκετά να κατασιγάση της φιλονικίες που χωρίζαν τους άρχηγούς διαφόρων συμμοριών ή επιτυχία του έγινε μεγαλύτερη μετά το χαλασμό του Ζαχαριά, του πειδ γενναίου, μα και πειδ άνησυχου και πειδ άσπλαχνου απ' όλους τους ληστές. Ήταν περίφημος να προμαντεύη από τα σωτικά και τα κόκκαλα των άρνιων, κ' έτσι γλύτωσε από πολλούς κιντύνους...⁵⁾. Μολογάνε ακόμα γι' αυτόν κάποια περιστατικά, που δείχνουν εθγενική ψυχή τ' όνομά του δοξάζεται από τα λαϊκά τραγούδια⁶⁾. Ο Σερεμέμπης καπετάνος μιάς τούρκικης φρεγάτας⁷⁾, φτάνοντας

1) Το κείμενο έχει 1805, μα πρέπει να διορθωθή στα 1805 ο Ζαχαριάς δέ ζούσε.

2) Έννοεί τον ξάδερφό του Τζαννειάκη Γρηγοράκη, κι' άπαιτεί «τον Τζαννέτον ζωντανόν ή σκοτωμένον».

3) «Ίστορ. Άλήθειαι συμβάντων τινών της Μάνης» 1858, σελ. 17—20. Άτέσης είναι Ύδραϊος σύντροφος του Ζαχαριά. Ο Άλεξαντρής φαίνεται λίγο πειδ κάτω με το έπιθετο Γερακαράκης.

4) Ο Ζαχαριάς, κατά το συγγρ. της βιογρ., για προσβολή είχε στείλει ένα δι-στιχο στο Μούρτζινο, κι' ο Μούρτζινος, καθώς τον άντιφοβέρισε έτσι εκτέλεσε και το φοβέρισμά του. Άπάνου στο νεκρό του Ζαχαριά διάβασε το δικό του διστιχο, όπως τ'όχε ύποσκεθή. Έκδίκηση Μανιάτικη.

5) Άκολουθεί ανέκδοτο.

6) Τέτοια τιμητικά τραγούδια δέν έχουμε σήμερα.

7) Ήτανε καπετανάμπεης, ύποναύαρχος του Τούρκ. στόλου. Ο ίδιος, δέν κατά-

στο Μαραθονήσι, καλοκαίρι τοῦ 1803, έπιασε τῆς γυναῖκες καὶ τὰ παῖδιά τῶν Μανιατῶν ποὺ ὑποστηρίζαν τὸ Ζαχαριά, καὶ τοὺς φοβέρισε νὰ τὰ πάρη μαζί του καὶ νὰ τὰ σκοτώσῃ, ἂν δὲν τοῦ φέροναν τὸ κεφάλι του. Ἔτσι ἐκεῖνοι τοῦ σήσανε καρτέρι, τὸν ντουφεκίσανε, καὶ τὸ κεφάλι του στάλθηκε στὴν Πόλη(;). Ὁ Ζαχαριάς εἶχε γεννήσει μεγάλες ἀνησυχίες καὶ φόβους μήπως σηκώσῃ ταραχές πειδ σοβαρὲς στὸ Μοριά, γιατί νομίζαν πὼς αὐτὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἡ Γαλλικὴ κορβέττα «Arabe» τοὺς εἶχε φέρει πολεμοφόδια, λένε μάλιστα πὼς οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ζαχαριά εἶχανε προσφέρει ἕνα τραπέζι περιποιητικὸ στὸ Γάλλο κυβερνήτη»¹⁾. Συμπέρασμα εἶναι πὼς καὶ στὴ Μάνη, ὅπως καὶ στὸν ἄλλο τὸ Μοριά, ἡ Τούρκικη ἐξουσία εἶχε βάλει ὅλα τὰ δυνατά της γιὰ τὸν ξεπατωμὸ τῶν Κλεφτῶν καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξης. Τὸ τέλος ὅμως τοῦ Ζαχαριά εἶναι περιστατικὸ ποὺ δὲν ἔχει σκῆση μὲ τὸν κατατρογμὸ τῶν Κολοκοτρ. καὶ Πετμεζαίων. Ἡ Τούρκικη ἐξουσία, καὶ ὕστερ' ἀπ' αὐτὴ τὴ δράση της στὰ 1803, δυνάμωσε ἀκόμα περισσότερο τὰ μέτρα της κατὰ τὰ χρόνια τὰ παρακατινά, καθὼς θὰ φανῇ ἀμέσως παρακάτω.

Χαλασμοὶ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά—1805-6. Τὸ περιοδικὸ ξαγρίσμα τῆς Τούρκ. ἐξουσίας δὲ σημαίνει καὶ τὴν περιοδικὴν ἀκμὴ τῆς Κλεφτουριάς· ἀπλὰ καὶ φυσικά, ἡ ἐξουσία εἰν' ἀγρυπνῇ κι' εἰκοιμῇ νὰ χτυπήσῃ κάθε ξαφνικὸ κίνημα ἐνάντιο στὴν ἡσυχία τοῦ τόπου. Καὶ ἡ τελευταία λοιπὸν καταδρομὴ τοῦ 1805-6 δὲν ἦτανε παρὰ συνέχεια συστηματικῆ τῶν περασμένων μέτρων, ποὺ τᾶξε ἀρχίσει πρῶτος ὁ Χασάν Πασσᾶς μετὰ τὰ 1779. Αὐτὸ ὅμως δὲ θὰ πῆ πὼς ἡ Πόρτα, κάτου ἀπ' αὐτὲς τῆς ἀνησυχίας, πάντα φιλόποφτη καὶ τριγυρισμένη ἀπὸ ἐχτροὺς μεγάλους, τὴ Ρωσσία καὶ τὸ Ναπολέοντα, δὲν ἔβλεπε καὶ ξένο δάχτυλο. Εἶχε καὶ σοβαρὲς ἀφορμὲς νᾶναι ὑποφτη. Στὴ Ρούμελη, κατὰ τὰ 1805, εἶχε ἀρχίσει μεγάλη συνωμοσία τῶν Κλεφτῶν κι' Ἀρματωλῶν, κι' αὐτὸ τὸ κίνημα, ἀπὸ χρόνια πρῶτα, τ' ἀργά-

τρесе μοναχὰ τὸ Ζαχαριά, ἀλλὰ ὅλους τοὺς Κλέφτες τοὺς κλεισμένους μέσα στὴ Μάνη· καὶ οἱ Μούρτζινοι τὸ ἴδιο. Βλ. ὅσα γράφει ὁ Θ. Κολοκοτρ. στὴν Αὐτοβιογρ. του σελ. 12: «Οἱ Μούρτζινοι λέγουν εἰς τὸν Σερεμέτμπε νὰ ἔβγω ἐγὼ ἀπὸ μέσα, καὶ μοῦ εἶπαν νὰ ἔβγω μὲ ὅλους μου τοὺς ἀνθρώπους· ἀνέβαλα διὰ νὰ ἔβγουν καὶ οἱ ἄνθρωποι μου». Αὐτὰ ἀναφέρονται σὲ λίγο πειδ παλιὰ ἐποχῆ, δηλ. στὰ 1802. Ἀπὸ τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρῶνη ἄλλο νόημα δὲ βγαίνει παρὰ πὼς εἶχε διαταχτῆ κι' αὐτὸς νὰ φεύγῃ ἀπὸ τὴ Μάνη.

1) Τὸ Γαλλικὸ φορτίο ἦτανε στελμένο στὸ Τζαννέτμπε, κατατρογμένο παλιὸν μπῆ τῆς Μάνης, καθὼς φαίνεται πειδ κάτου. Ὁ Ζαχαριάς βέβαια ὑποστήριξε τὸ Τζαννέτμπε, πρῶτον ἐξάδερφο τοῦ Ἀντωνόμπε· ὅς ποὺ νὰ γίνῃ αὐτὸς μπῆς, ὁ Ζαχαριάς ἦτανε σύντροφος τοῦ πρῶτου. — Καθὼς εἶδαμε πειδ πάνου, ὁ Ζαχαριάς ζοῦσε ὅς 15 Ὀχτ. 1803. Τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου του, ἀπάνου-κάτου, τὴ βρισκοῦμε ἀπὸ ἔγγρ. τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας, 18 Νοεβρ. 1803, ποὺ στέλνεται ἀπὸ τὸ διοικητῆ τῶν Κυθῆρων στὸν πρόξενο, Ἰωσφ. τῆς Βενετίας Ἀναστ. Κορνέλιο, στὴν Κορώνη, καὶ τοῦ κάνει γνωστὸ πὼς οἱ «κακοποιοὶ» Καπ. Ἀλέξ. Γερακαράκης κι' ὁ γυιὸς τοῦ «κακούργου» Καπ. Ζαχαριά φτάσανε στὸ νησί, καὶ πὼς ὁ διοικητῆς ἔλαβε μέτρα ἐναντίο τους, ὕστερα ἀπὸ γράμμα στελμένο ἀπὸ τὸ Σερεμέτμπε. Λοιπὸν ὁ Ζαχαριάς σκοτώθηκε λίγο πριν ἀπὸ τῆς 18 Νοέβρη τοῦ 1803.

νωνε τῆς Ρωσσίας ὁ πρόξενος στὴν Πρέβεζα Λουῖζης Σωτήρης, Ἕλληνας πατριώτης ἀπὸ τὴ Λευκάδα. Ὁ Ἀλήπασσας πληροφοροῦσε τὴν Πόρτα, μὰ καὶ τὴν ἀνησυχοῦσε περισσότερο γιὰ νὰ κερδίξῃ ὁ ἴδιος ἀπὸ τοὺς δικούς της φόβους. Ἔτσι καὶ στὴ χέρσα Ἑλλάδα ἀρχίσε, ὅχι φανερῆ ὅπως στὸ Μοριά τῶν Κλεφτῶν καταδρομῆ, μὰ δολερῆ, μὲ δολοφονίες καὶ προδοσιές· τὰ δυὸ χρόνια 1805—6 εἰν' ἐποχὴ πολὺ σκληρότερης καὶ πειδ ἀπλωμένης καταδρομῆς τῶν Κλεφτῶν κι' Ἀρματωλῶν στὴ Ρούμελη. Ἡ Ρωσσία δὲν ἀνακάτεψε μοναχὰ τὴ βορεινὴ Ἑλλάδα, μὰ καὶ τὴ Σερβία πειδ πάνου καὶ τὴ Βουλγαρία καὶ τὴ Βλαχία. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριά, δάχτυλος Ρωσσικὸς πουθενὰ δὲ φαίνεται, κατὰ τὰ δυὸ χρόνια ποὺ εἶπα, τὰ μέτρα ὅμως τὰ γενικὰ τῆς Πόρτας πήρανε μέσα καὶ τὴν Κλεφτουριά τὴ Μοραῖτικῆ¹⁾.

Τῆς Ρωσσικῆς ἐνέργειας, ποὺ οἱ σκλαβωμένοι Ἕλληνες ἦτανε μαθημένοι ν' ἀνοίγουν τὴν ἀθῶα τους καρδιά καὶ νὰ τῆς ἀκροάζωνται μ' ἐλπίδες—ἀλλὰ ὁ καιρὸς κατόπι τῆς ἔδειχνε ψέμα καὶ πλάνη—τῆς ἐνέργειας αὐτῆς ἄλλη ἐνάντια δύναμη ἔβγαινε στὴ μέση καὶ τῆς ἀντιπολεμοῦσε, τοῦ Ναπολέοντα ἡ διπλωματία. Κι' ἐνῶ ὁ ἴδιος αὐτὸς Γάλλος κατακτητῆς ἀπὸ τὰ 1798 εἶχε βάλει τὸ ποδάρι του στὴν Αἴγυπτο, ὁ καταχτόνιος Ταλλεϋράντος ἰδροκοποῦσε νὰ πείσῃ τὴν Τουρκία πὼς ὁ Ναπολέοντας ἦταν ὁ φίλος της κι' ὁ Ρῶσσος ἦταν ὁ ἐχτρός. Περίφημος εἶναι, ὅμως ἀγνωστος στὴν ἱστορία μας, ὁ λίβελλὸς του ὁ τόσο ὕβριστικὸς, ποὺ ἀπάγγειλε λίγο πρῶτα ἀπὸ τὰ 1805—δὲν ἔχω τὴ χρονολογία, μὰ ἔχω τὸ κείμενὸ του—λόγος λύσσα γεμάτος κατὰ τῶν ἀφωσιωμένων τῆς Ρωσσίας Ἑλλήνων, τῆς προστασίας ποὺ χαιρόνταν τὰ ἐμπορικὰ καράβια τους κοντὰ στοὺς Ρῶσσους κλπ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἡ ἀκμὴ ἡ οικονομικὴ τῶν ραγιάδων Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας εἶχε φτάσει στὸ ἔπακρο, καὶ ἡ Πόρτα εἶχε ἀρχίσει νὰ λαβαίνει μέτρα μάλιστα κατὰ τῶν καραβιῶν, ποὺ μὲ Ρωσσικὴ σημαία περνοῦσαν τὰ Στενά· μαζί ὅμως μ' αὐτὰ τὰ μέτρα εἶχε ἀρχίσει νὰ μὴ ἀναγνωρίζῃ τὰ περίφημα μπεράτια—τοῦτο πάλι προνόμιο Γαλλικὸ πολὺ παλιότερο. Ἡ Πόρτα ἤξερε καλὰ ποῦ ἔβανε τὸ χέρι της ἡ Ρωσσία καὶ ποῦ ἡ Γαλλία· γι' αὐτὸ ἡ καταδρομὴ τῆς Κλεφτουριάς στὴ Ρούμελη δὲν ἦτανε μοναχὰ μέτρο τῆς δημόσιας τάξης, ἀλλὰ καὶ μέτρο φρόνιμο κατὰ τῆς Ρωσσικῆς ραδιοργίας. Ὁ Φιλῆμονας, στὸν «Αἰῶνα» του 14 Αὐγ. 1842, ρητὰ βεβαιώνει πὼς, ἴσα-ἴσα ὁ περίφημος αὐτὸς τοῦ Ταλλεϋράντου λόγος, στελμένος στὸ Γάλλο

1) Ὁ Θ. Κολοκοτρ., ἀπὸ τὸν ἴδιο πάντα σκοπὸ, νὰ παραφορτώσῃ τὰ «μεγαλεῖα του» τὰ οἰκογενειακά, γράφει πὼς τῆς Ρούμελης τὰ περιστατικὰ ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ δικοῦ του κατατρογμοῦ (γρ. τοῦ κατατρογμοῦ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά): «Ὅλα τὰ στρατεύματα, τὰ καπετανάτα τὰ Κλέφτικα τῆς Ρούμελης εἶχαν καταφύγει εἰς τὴν Ἐπτάνησον ἀπὸ τὸν ἴδιον κατατρογμὸν τὸν ἐδικὸν μου. Ἡ Ρωσσία ἐκήρυξε τὸν πόλεμον τῆς Τουρκίας, καὶ διετάχθησαν ὅλα τὰ στρατεύματα (σ. τὰ ἄταχτα Ἑλλ. σώματα τῆς Ἐπτανήσος, ποὺ βρισκόταν τότε κάτου ἀπὸ τὴν προστασία τῆς Ρωσσίας, μισοανεξάρτητη) νὰ ἐβγούν εἰς τὴν Ρούμελην διὰ νὰ κτυπήσουν τοὺς Τούρκους» (Αὐτοβιογρ. σ. 29). Ὁργανωμένα Ἑλλ. ἄταχτα σώματα τῆς Ἐπτανήσος ποτὲ δὲ βγήκανε στὴ Ρούμελη, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ τοῦ 1805—6. Ὁ Ἀλήπασσας ἦταν πολὺ δυνατὸς, καὶ τέτοιο ἐπιχείρημα, δηλ. πόλεμος τῆς Ἐπτανήσος κατὰ τοῦ Σουλτάνου, θὰ ἦταν ἀνόητος κι' ὀλέθριος.

προσβευτή της Πόλης Σεμπασιάνη, «επέφερε τον εκ μέρους της Όθωμ. Πόρτας καταδιωγμών και την εξόντωσιν των κατά την Πελοπόννησον και την Ρουμέλην όπλαρχηγών Έλλήνων». Όμως την άφορμή του κατατρογμού των Κλεφτών του Μοριά τή δώσαν οι ίδιοι οι Κλέφτες. Ρωσικό έγω δάχτυλο δέ βλέπω πουθενά σ' αυτή την καταδρομή. Τα μέτρα κατά των Κλεφτών, μέτρα ύπερβολικά, ή Πόρτα τάλαβε όχι από την ύποψία της Ρωσίας, αλλά από την ύποψία του Ναπολέοντα. Και μένει μια αλήθεια μοναχά, πώς παραζαλισμένη ή Πόρτα από το Ρωσικόν κίντυνο, φαντάστηκε ύπερβολικό και τον κίντυνο του Ναπολέοντα. Η άφορμή πούδωσε στην Πόρτα την πρώτη ύποψία έρχόταν από τη Μάνη, από κάποια εκεί ενέργεια του Ναπολέοντα που την ανάφερα πειδ πάνου. Την ύποψία της λοιπόν αυτή την άπλωσε ή Πόρτα από τη Μάνη και σ' όλο το Μοριά.

Από τότε που ή Μάνη ύποτάχτηκε στον Καπετάν-Πασσά, ο δυνατός Χασάν δέν έπαψε να την κρατῆ ήσυχη με μέτρα του πολύ αυστηρά. Μοίρα Τουρκική στάθμευε πάντα στη Μονοβασιά, έτοιμη να την αποκλείση και να τη λιμοχτονήση. Ο Καπετανάμπεης (βαθμός β' μετά τον Καπετάν Πασσά) του βασ. στόλου Σερεμέτμπεης, έχοντας βοηθό και τον περίφημο από τα πρώτα χρόνια της ύποταγής της Μάνης Χασάν-μπεη, κυβερνήτη σουλτανικού κατέργου, συχνά βρίσκεται στο λιμάνι των Κιτριών, κ' εκείθε στέλνει μέσα της προσταγές του, κ' έχει έργο από τα 1801, όχι μοναχά να φυλάη τη Μάνη από το μέρος της θάλασσας, μα και τη θάλασσα να τη φυλάη από τη Μάνη. Ο Χασάν-μπεης, καθώς είπα, είχε σταθμό του τη Μονοβασιά, και γράφει ο Leake, 28 Μάρτ. 1805 (Α', σ. 206): «Ο Χασάν-μπεης δέν είναι μοναχά ζαμπίτης του κάστρου (της Μονοβ.) και βόιβοντας της έπαρχίας, μα και κυβερνήτης του σουλτανικού κατέργου, που σταθμεύει εκεί για να κυνηγάη τους πειρατές, και περισσότερο να φυλάη τη Μάνη στη σημερινή της ύπακοή». Ο ίδιος Leake (Α', σ. 475) γράφει, 5 Μαγιοῦ 1805: «Από τότε που άφησα τη Μάνη, ο Τουρκος ναύαρχος (Σερεμέτμπεης) φορολόγησε τους Βοιτυλιώτες 5 γρόσια το σπίτι και τους ύποχρέωσε να δώσουν όμήρους για την καλή τους διαγωγή στο μέλλον. Την ίδια έγγύηση πήρε κι' από το Τζαννέτμπεη πήρε όμήρους το γυιό του Γιώργη κ' έναν έγγονό του... ύποχρέωσε και τον Κν Χρηστά να παραδώση το γυιό του κ' ένα κανόνι, που πολεμούσε μ' αυτό τους πύργους των έχτρών του». Όσο για το Χασάν-μπεη, είναι κι' αυτός πολύ περήφανος για τα κατορθώματά του ενάντια στους Μανιάτες. Δέν τους άφησε, λέει, ούτε μια τράτα μοναχή να κάνουν της διαρπαγές τους στη θάλασσα. Αυό από της γαλέρες τους¹⁾, όμοιες με το δικό του κάτεργο, αλλά μικρότερες, είναι συρμένες έξω στο γιαλό, κοντά στο γεφύρι της Μονοβασιάς. Βεβαιώνει ο Χασάν-μπεης, πώς από τότε που ανάλαβε αυτή την άρχη (σ. από το 1801) γκρέμισε 18 πύργους Μανιάτικους, κι' άλλα τόσα χωριά χάλασε: λίγους μήνες πρωτύτερα πάτησε το Μαραθονήσι²⁾, άφου το

1) Ήταν καθ'αυτό κορβέτες, όπως και του Χασάν-μπεη.

2) Άφου ο Leake γράφει άρχές του Μάη 1805, το πάτημα του Μαραθονησιού.

μπομπάρδισε γερά, και τότε έβαλε στο χέρι 90 καντάρια μπαρούτι, σε βαρέλια από 400 όκάδες, και 40 καντάρια μπόμπες, που τα είχε ξεφορτώσει Γαλλικό πολεμικό καράβι. Το ίδιο αυτό καράβι από τη Μάνη ξεφορτώσε και στην Κρήτη για τους Σφακιανούς άλλα πολεμοφόδια, μα ο ζαμπίτης των Χανίων πρόλαβε να τα πιάση. Ο Χασάν-μπεης πληρώνεται, για να διατηρηθῆ το κάτεργό του, 12 χιλ. γρόσια το χρόνο κλπ. Είναι αυτό πλοίο με 12 κανόνια και 18 ζευγάρια κουριά».

Το Μαραθονήσι το κρατούσε και το υπεράσπιζε ο παυμένος μπέης της Μάνης Τζαννέτος Γρηγοράκης, και ή πολιορκία και καταστροφή του, και ή κατάσκηση των Γαλλικών πολεμοφοδίων έγινε όχι από το Χασάν-μπεη μοναχό, παρὰ τον άντιναύαρχο Σερεμέτ-μπεη (Leake, τ. Α', σ. 234). Την άνησυχία λοιπόν της Πόρτας την είχε προκαλέσει ή στάση του Τζαννέτμπεη, και τα Γαλλικά πολεμοφόδια είχανε σταλθῆ με τη φροντίδα του γυιού του Πιέρρου, που ζούσε στελέμενος στη Γαλλία. Ο Leake (τ. Α', σ. 80) γράφει, 4 Μαρτ. 1805: «Οι Τουρκοί του Μοριά, αδύνατοι καθώς το νοιώθουνε και οι ίδιοι, είναι έξαιρετικά άνησυχιοι μήπως οι Γάλλοι δοκιμάσουνε να σηκώσουν επανάσταση των Έλλήνων και κάμουν απόβαση» αυτός ο φόβος, καθώς είναι φυσικά όμοιοι, τους σπράχνει σε κάθε λογής πιέσεις κατά των Έλλήνων, που είναι κι' αυτοί άνησυχιοι από της φήμης αυτές όσο είναι κι' οι Τουρκοί». (Βλ. και Φιλήμονα, το βιβλίο του για τη Φιλ. Έταιρεία, σ. 111). Όμως και πάλι είναι ζήτημα αν, με τη φροντίδα αυτή του γυιού του Τζαννέτμπεη, σταλθῆκαν τα πολεμοφόδια, άφου και στα Σφακιά σταλθῆκαν άλλα. Η κυβέρνηση του Ναπολέοντα ακολουθούσε γενική πολιτική δική της στην Ανατολή, κι' ο σκοπός της ήταν να προκαλή άνησυχίες στους πολεμικούς λαούς της Τουρκιάς, όπου μπορούσε να φτάση ή ναυτική της δύναμη.

Έρχομαι τώρα στο Μοριά. Ο Άγγλος πάλι Leake (τ. Β', σελ. 48) γράφει, τέλη του Μαγιοῦ 1805: «Ενώ έλειπα από την Τριπολιτά, ο Πασσάς κάλεσε σύνοδο όλων των βοίβοντάδων, άγάδων και κοτζαμπασήδων' ένα φερμάνι από την Πόρτα πρόσταζε να δυναμωθῆ ο Μοριάς με στρατό, κι' αυτό γιατί πολλές άνησυχίες ήταν από τους Γάλλους». Τα έξοδα αυτής της στρατολογίας θα τα πλήρωνε ο Μοριάς. Ένα σώμα από 600, Άρβανίτες τους περισσότερους, που είχε φτάσει από τη Ρούμελη, ζητούσε 12 γρόσια το μήνα για τον κάθε άντρα' ο Πασσάς δέν έδινε παρὰ 8, και στο τέλος άποφασίστηκε από τη σύναξη να διαλυθῆ το σώμα με κάποια πληρωμή, κι' ο Πασσάς να παραστήση στην Πόρτα πώς ο τόπος δέ μπορούσε να τους διατηρήση, γιατί ή τελευταία σοδειά ήτανε κακή... Άλλο φερμάνι παράγγελνε κανέναν Γάλλο

θάγινε έναν από τους πρώτους μήνες του ίδιου χρόνου. Και το Γαλλικό λοιπόν καράβι ξεφορτώσε το λαθρεμπόριο του την ίδιαν έποχή.

1) Και το 1804 δέν πέρασε ήσυχο στο Μοριά.

2) Κι' ο Θ. Κολοκοτρώνης («Αύτογρ.» σ. 16) έχει γνώση αυτών των ύποψιών από τη Γαλλία, και την, άργότερα, καταδρομή των Κλεφτών την άποδίνει σ' ενέργειες της Γαλλίας. Έτσι άντιλέγει στον έαυτό του. Κι' ο Μιχ. Οικονόμου έχει γνώση (σ. 48).

νά μὴ βγαίνει ἀπὸ πολεμικὸ καράβι». Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀξιόπιστη μαρτυρία φαίνεται πὼς ὁ χαλασμός τῶν Κλεφτῶν, κατὰ τὰ 1805, ἀφορμὴ δὲν εἶχε τὴν παρακίνηση τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ Σεμπασιάνη κατὰ τῆς Ρωσσίας, καθὼς γράφει ὁ Φιλίμωνας ὁ Σεμπασιάνης εἶχε φτάσει στὴν Πόλη Νοέβρη 1806, καὶ τότε ὁ χαλασμός πειὰ ἦταν τελειωμένος. Καὶ δὲν ἦταν μοναχὰ οἱ ἀνησυχίες ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα, ποὺ ἀναγκάζαν τὴν Πόρτα νὰ λάβῃ αὐστηρότερα μέτρα στὸ Μοριᾶ, ἦταν κι' ἀλήθεια ἀνάγκη τοπικὴ νὰ σφιχτοῦνε τοῦ λαοῦ τὰ δεσμά, γιατί ἡ κατάστασή του ἢ οἰκονομικὴ ὄλο καὶ χειρότερη, καὶ μπορούσε σ' ἀπόκοτα ἔργα νὰ τονὲ ρίξῃ. Μέσα στῆς χῶρες ἢ φτώχεια γεννοβολάει τὸ ἔγκλημα· στὴν ἐξοχὴ κάνει νὰ φυτρώσῃ πρῶτα ἢ ζωοκλοπὴ, ὕστερα ἢ φυγοδικία, καὶ τέλος ἢ ληστεία νὰ θεριέψῃ. Ὁ Κλέφτης πρῶτα καὶ κύρια ἦταν ληστής, κι' ἢ ληστεία τὸ ἐπάγγελμά του· ἂν τώρα ὁμορφαινόμε τῆς πράξεις του, εἶναι γιατί ἡ δημόσια ἀρχὴ ποὺ τὸν κατάτρεχε ἦταν ξενικὴ κι' ἀλλόπιστη. Ὅμως μὲ τὴν ἴδια μανία ὁ Κατσαντώνης χτυποῦσε τοὺς Ἀρβανιτάδες μ' ὅση ὁ Καλαμάτας κι' ὁ Νταβέλης χτυποῦσαν τοὺς ὀροφύλακες καὶ χωροφύλακες ἐπὶ Ὁθωνα 1).

Στὴ Ρούμελη, ἡ Τούρκικη ἐξουσία ἄλλον τρόπο δὲν εἶχε νὰ συμαζεύῃ τ' ἄταχτα στοιχεῖα, τὰ βουνίσια, ποὺ ζητοῦσαν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους στὴ ληστεία, παρὰ νὰ τὰ χωνεύῃ στὸν ὀργανισμό τῶν Ἀρματωλικῶν. Ὁ Κλέφτης ἢ ἔπρεπε νὰ «προσκυνήσῃ» καὶ νὰ γίνῃ Ἀρματωλός, κυνηγῶντας τοὺς ἄλλους Κλέφτες, ἢ ν' ἀρχίσῃ πόλεμο θανάσιμο μὲ τοὺς Ἀρματωλούς. Στὸ Μοριᾶ, ὅπου ὄχι λίγος πληθυσμός βουνίσιος δυστυχοῦσε, ὁ φτωχικὸς ὀργανισμός τῶν Κάπων δὲν ἔφτανε νὰ χωνέψῃ κάθε ἄταχτο στοιχεῖο· περισσεύανε λοιπὸν πολλοί, καὶ τριγυρίζαν τὰ βουνὰ ζώντας μὲ κλεψιὰ καὶ μ' ἀρπαγές, ἀφοῦ δὲν εἶχαν ἄλλον τρόπο ν' ἀπαντήσουν τῆς ἀνάγκης τους. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Κλεφτῶν αὐτῶν λιγότερε ἢ μεγάλωνε πρῶτα κατὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάγκη τῶν βουνίσσιων ἐπαρχιῶν καὶ ὕστερα κατὰ τὰ μέτρα, ποὺ λάβαινε ἢ ἀρχὴ κάθε φορὰ· ἅμα ἢ ληστεία γινόταν ἀβάσταχτη, ἀρχίζε τότε καὶ ἢ καταδρομὴ τῆς. Στὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ 1805, ποὺ εἶναι ὁ λόγος μας, μπήκανε στὴ μέση κι' ἄλλα αἷτια περιστατικά. Ἐλειψε ἢ Μάνη, τῶν Κλεφτῶν τὸ καταφύγιο. Τὰ μέτρα τὰ σφιχτὰ τοῦ Καπετανάμπη εἶχαν στεριώσει τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τοῦ Ἀντωνόμπη, εἶχαν συντρίψει τὴν ἀντίσταση τοῦ Τζαννέμπη, βγάλει ἀπὸ τὴ μέση τὸ Ζαχαριᾶ καὶ τοὺς ὑποστηρικτὲς του. Στὴ Μάνη λοιπὸν Κλέφτες Μοραίτες δὲ μπορούσαν πειὰ νὰ βάλουν τὸ ποδάρι. Μὰ καὶ στὸ Μοριᾶ οἱ κοτζαμπασήδες εἶχανε διώξει τοὺς Κάπους, τοὺς διπλοπρόσωπους—ποὺ κάνανε

1) Ἡ παραμέληση τῶν Ἀγωνιστῶν, ποὺ εἶχαν μόνον ἐπάγγελμα τ' ἄρματα, καὶ τὸ κράτος δὲν τοὺς ἔδωσε ψωμί, γέννησε τὴν τρομερὴ ληστεία ἀπὸ τὰ 1833 καὶ κάτω. Ἡ ξανασύσταση ἔπειτα τῶν ἀτάχτων σωμάτων τῆς Φάλαγγας, τῆς ὀροφυλακῆς κ.λ.π. κάπως τὴν ἀδυνάτισε· στὴν ὀροφυλακὴ βρῖσκανε λίγο ψωμί οἱ παλιοὶ πολεμιστάδες, ὄχι ὅμως ὄλοι, καὶ οἱ ἴδιοι πολεμοῦσαν τοὺς συντρόφους τους, ποὺ δὲν εἶχανε γίνῃ δεχτοὶ στὴ νέα στρατολογία, καὶ γίνανε ληστές. Συχνὰ πάλι οἱ ληστές λαβαίναν ἀμνηστία καὶ μπαίνανε στὴν ὀροφυλακὴ, καὶ οἱ ὀροφύλακες δυσαρστημένοι βγαίναν πάλι στὸ κλαρί.

τὸν Κάπο, μὰ κάναν καὶ τὸν Κλέφτη μυστικά. Οἱ Κολοκοτρωναῖοι ἦταν ἀποκηρυγμένοι ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς κοτζαμπασήδες τοὺς Ντεληγιανναίους, κι' ἄλλη καταφυγὴ οἰκονομικὴ δὲ βρῖσκανε, παρὰ τὴν Κλεψιά, πᾶ' νὰ πῆ τὴ ληστεία. Τὴν κακὴ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ τόπου τὴν εἶδατε πειὸ πάνου. Θὰ δοῦμε καὶ πειὸ κάτω πὼς οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ ἀρνηθῆκανε νὰ πᾶνε στὰ Ἐφτάνησα, προτιμῶντας τὴν ἐπικίντυνη ζωὴ τοῦ Κλέφτη ἀπὸ τὴν κανονικὴ ζωὴ τοῦ μιστοφόρου ἄταχτου. Ἐτσι, γυρίζοντας κι' ὁ Θεὸς Κολοκ. ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, τὸν ἴδιο μῆνα ποὺ πῆγε, Αὐγ. τοῦ 1805, ἦδρε τοὺς συντρόφους του στὴν ἴδια ἄθλια θέση ποὺ τοὺς ἄφησε. Καὶ τώρα, μ' ἓναν Ἀγγλο περιηγητὴ καλόπιστο ὀδηγὸ, ἄς βγοῦμε κ' ἐμεῖς παγανιὰ κι' ἄς πᾶμε γυρεύοντας τὰ χνάρια τῶν Κλεφτῶν, τὰ τελευταῖα. . .

Πέφτουμε ἀπάνου πρῶτα σ' ἓναν ἀγνωστο Κλέφτη Γιώργα, ποὺ ὁ Leake μιλεῖ πολὺ γι' αὐτόν. «Γιώργας», ἔτσι γνωστός χωρὶς ἐπίθετο, εἶναι ἀρχηγὸς Κλεφτῶν περίφημος στὴν ἱστορία τοῦ χαλασμοῦ, καθὼς θὰ φανῆ πειὸ κάτω. Ὁ Leake, ἐνῶ πρῶτα τὸν ἀναφέρει μοναχὰ μὲ τὸ βαπτιστικὸ του, ἔπειτα προσθέτει κ' ἐπίθετο, «Γιώργος Κολοκοτρώνης», ξηγῶντας μὲ τὴ φράση «ὁ ἴδιος», πὼς, ἐννοεῖ τὸ Γιώργο, ποὺ τὸν ἀνάφερε λίγο πειὸ πάνου. Αὐτὸ σημαίνει πὼς θὰ ρώτησε τοὺς χωριάτες· ἐκεῖνος ὅμως ποὺ τοῦ ξήγησε πὼς ὁ Γιώργος ἦταν Κολοκοτρώνης, τονὲ γέλασε χωρὶς νὰ θέλῃ. Οἱ χωριάτες τοῦ Μυστρά καὶ τῆς Καλαμάτας ἀκούγανε πολὺ συχνότερα τοὺς Κολοκοτρωναίους, οἰκογένεια Κλέφτικη ἀπὸ πολλὰ μέλη, παρὰ τὸ Γιώργα τὸν ἀγνωστο, ἢ λίγο γνωστό, ἴσως, ὡς ἐκεῖνο τὸν καιρὸ. Ὁ Γιώργας δὲν ἀρῆγε νὰ φανῆ Κλέφτης φοβερός, καθὼς θὰ τονὲ δῆτε παρακάτω, πάντα ὅμως μὲ τὸ μικρὸ του τ' ὄνομα γνωστός, ἐνῶ Γιώργος Κολοκοτρώνης πουθενὰ δὲ φαίνεται οὔτε στῆς ἀνέκδοτες πηγές, οὔτε στὸ Φραντζῆ, οὔτε ἀκόμα στὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ Θεωδωράκη, ποὺ ἀραδιάζει, περιγράφοντας τὸ χαλασμό, ὅλα τὰ ὀνόματα τῆς γεννολογίας του, ὅσους χυθῆσαν ἢ γλυτῶσαν, ὅμως Γιώργο δὲν ἀναφέρει πουθενὰ. Γιώργος Κολοκ. σκοτώθηκε μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Κωσταντῆ στὴν Καστάνιτσα, στὰ 1780. Ἄν ἄφησε παιδὶ ἢ ἐγγόνι, αὐτὸς θὰ ἦταν μικρὸς ἢ ἀσήμαντος, ἀφοῦ, καθὼς εἶπα, οὔτε τὸν ἀναφέρει ὁ Θεωδωράκης. Ὁ Γιώργας ὅμως, ὁ χωρὶς ἐπίθετο, παίξει τὸ κύριο μέρος στὸ δράμα τοῦ χαλασμοῦ. Ὁ Ρ. Παλαμίδης, καθὼς εἶδατε, μιλῶντας γιὰ τὸ χαλασμό, ἀναφέρει πὼς χαλαστῆκανε οἱ Κολοκοτρωναῖοι μαζὶ κι' ὁ «Γιώργας ἀπὸ τὸν Ἀετό». Αὐτόνε μοναχὰ κρίνει ἄξιο ν' ἀναφέρῃ ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ. Ὁ Γιώργας ἦταν ἀπὸ τὰ Κοντοβούνια τῆς Τριφυλίας, χωριὸ Ἀετός. Κυνηγημένος ἀπὸ τὸ δυνατό προύχοντα τῶν Γαργαλιάνων—ἴσως ἦτανε παυμένος Κάπος, ὅπως εἶχανε παυτῆ καὶ οἱ Κολοκοτρωναῖοι—βέβαιο εἶναι ὅμως πὼς ἢ περίφημη αἰχμαλωσία αὐτοῦ τοῦ προύχοντα, ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸ χαλασμό, γίνῃκε μὲ θέλημα τοῦ Γιώργα, μὲ τὴν ἀρχηγία τοῦ Γιώργα. Τὸ Γιώργα ἀκολουθῆσαν οἱ Κολοκοτρωναῖοι, δίνοντας τὴ βοήθεια τους, γιὰ νὰ κάμῃ ὁ Γιώργας τὸ σκοπὸ του. Ἄλλο κανένα συμφέρο δὲν εἶχαν οἱ Κολοκοτρωναῖοι ν' ἀνακατευτοῦνε στὰ πολιτικὰ τῶν Γαργαλιάνων· σὰν Κάποι ξεπεσμένοι θὰ βοηθῆσαν Κάπο ξεπε-

σμένο, σύντροφό τους. Αὐτὰ θὰ τὰ δῆτε περιστατικὰ γραμμένα παρακάτου. Τ' ὄνομα τοῦ Γιώργα, ἔτσι ὀρφανὸ ἀπὸ οἶκον, ἐπίθετο, θάμαθε ὁ λογιώτατος Φαλέξ πὼς τὸ ἀναφέρουν οἱ Ἕλληνοι περιηγητὲς κ' ἔπλασε ἕνα Γιώργα πρῶτον ξάδερφο τοῦ Γέρου, στολισμένο μὲ ψεύτικα τραγούδια, μὲ κατορθώματα περίφημα, νὰ σκοτώνεται μαζί μὲ τοὺς ἄλλους στῆς Αἰμιαλοῦς τ' ἀμπέλι κλπ. Ὅμως ἂν ὑπῆρχε κ'εἰ κανένας Γιώργος πρωτοξάδερφος τοῦ Θεοδώρου, αὐτὸς θὰ τὸν ἀνάφερερ στὴν Αὐτοβιογρ. του, καθὼς ἀνάφερερ τὸν Ἀντώνη, πού, τάχα, ὁ Γιώργος ἦταν ἀδερφός του, κατὰ τὸ Φαλέξ. Ὅμως δὲ φτάνει αὐτὸς ὁ Γιώργος στὸ Φαλέξ, ἀλλὰ ἀναφέρει καὶ Γιωργακλή, πρωτοξάδερφο κι' αὐτὸν τοῦ Γέρου, πού σκοτώθηκε κι' αὐτὸς μαζί μὲ τοὺς ἄλλους στὸ χαλασμό. (Θεοδ. Γ. Κολοκ. «Ὀλίγα τινὰ περὶ στρατ. ἀνατροφῆς» σ. 59—63. Ὁ συγγρ. εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Φαλέξ). Ἔρχομαι στὴν περιγραφή τοῦ Leake.

24 Ἀπρίλη 1805. «Τὰ τελευταῖα κατορθώματα τοῦ Κάπ. Γιώργου καὶ τῶν παληκαριῶν του, πού συχνάζανε στὸ Μοναστήρι τοῦ Βουρκάνου¹⁾, τὰ κατάρρεξε ἡ ἀρχή, καὶ ὑποπτευότανε τοὺς καλογέρους, πὼς βοηθοῦσανε τοὺς Κλέφτες· γι' αὐτὸ τοὺς ἔωρισε ἀπὸ τὸ μοναστήρι κι' ἀπὸ τὰ μετόχια...» (τ. Α', σ. 385).—**5 τοῦ Μᾶη 1805.** «Θέλοντας νὰ περάσω ἀπὸ τὴν Καλαμάτα στὸ Μυστρά, ἀπὸ τὸ βουνίσιο δρόμο πού φέρνει ἀπὸ τὴν Κούτσοβα, ἦτανε κάποια δυσκολία σ' αὐτὸ, γιατί οἱ κλέφτες (robbers) δυὸ μῆνες πρωτίτερα εἴχανε κατεβῆ στὸν κάμπο τῆς Καλαμάτας κ' εἴχανε πράξει κάμποσες ληστείες, μὰ ὁ κύρ Ἡλίας²⁾ φρόντισε γιὰ μουλάρια καὶ μοῦδωσε συντρόφους βουνισίους χωριάτες, πού οἱ κλέφτες τὰ εἴχανε καλὰ μαζί τους. Τὸ κακὸ εἶναι ὅμως πού τρεῖς μέρες πρωτίτερα ὁ Κὰν Γιώργος Κολοκοτρώνης ὁ ἴδιος, μ' ἕνα μεγάλο σῶμα ἀπὸ παληκαρία του, φάνηκε ξαφνικὰ πίσω ἀπὸ τοὺς κήπους τῶν Καλυβιδῶν τῆς Καλαμάτας καὶ σκλάβωσε 5—6 ἀνθρώπους. Οἱ Ἀρβανῖτες, πού ἦτανε στελεμένοι τελευταῖα στὴν Καλαμάτα, ὡς 40, ἀπὸ τὸν πασσᾶ, τοὺς ριχτήκαν, ἀνοῖξαν πόλεμο μαζί τους κοντὰ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἀη-Λιά, πληγῶσαν ἕναν ἢ δυὸ, μὰ οἱ κλέφτες ξεφύγανε μαζί μὲ τὰ λάφυρά τους, καὶ τώρα βρίσκονται στὴν Κούτσοβα³⁾. Ὁ Γιανίτσαρός μου Ἀμούς⁴⁾ μοῦ πρότεινε νὰ μὲ περάσω ἀπὸ τὰ βουνὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φίλου του Καν Ἀντωνάκη ἀπὸ τὴ Λογκάστρα, γιατί αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ τοῦ στείλῃ ἕνα ἢ δυὸ ἀπὸ τὰ παιδιά του σύντροφι⁵⁾. Ὅμως οἱ προύχοντες τῆς Καλαμάτας εἴχαν τελευταῖα παρπονεθῆ στὸν Πασσᾶ, πὼς ἡ δύναμη ἢ στελεμένη γιὰ τοὺς κλέφτες δὲν ἦταν ἀρκετὴ, καὶ τώρα φοβόντανε μήπως, ἂν περάσω ἄφοβα τὸ βουνό, πού οἱ κλέφτες τῶχουνε λιμέρι τους (σ. τὸ μέρος τοῦ Ταῦγέτου ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Μάνης πρὸς τὸ Μυστρά), ὁ Πασσᾶς θὰ νομίση πὼς τὸν ἀπατήσανε. Χωρὶς

1) Βουνὸ σιμὰ στὴν ἀρχαία Ἰθώμη, ΒΑ. τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας.

2) Προύχοντας τῆς Καλαμάτας, ὁ Η. Τζάννης.

3) Ἡ Κούτσοβα εἶναι πρὸς τὴ Δ. πλευρὰ τοῦ βορεινοῦ Ταῦγέτου καὶ πέφτει ἀντίστοιχα μὲ τὸ Μυστρά, πού βρίσκεται στὴν Α. πλευρὰ.

4) Ὁ ταχτικός σύντροφος τῶν περιηγητῶν, πού ἀντιπροσώπευε τὴ δημόσια ἀρχή.

5) Κατὰ τὰ Μανιάτικα ἔθιμα.

ἄλλο οἱ κλέφτες οἱ ἴδιοι θὰ μπορούσανε, χωρὶς κίντυνο, νὰ μᾶς ὀδηγήσουν, ἂν τοὺς πληρώναμε κάποιο συμφωνημένο ποσό, καὶ θὰ φυλάγανε τὸ λόγο τους. Κι' ὁ φίλος μου κοιζάμπασης εἶναι ἀνήσυχος τρομερὰ μ' αὐτὴ τὴν πρόταση καὶ λέει πὼς ἂν τὰ καταφέρουμε, χωρὶς ἄλλο χάνει τὸ κεφάλι του. Ἀναγκάστικα λοιπὸν ν' ἀλλάξω τὸ σκῆδιο τῆς πορείας μου. Κάμποσον καιρὸ πρωτίτερα οἱ κλέφτες κρατοῦσαν τὰ κορφοβούνια ἀπὸ τὸν Ταῦγέτο ἴσα μὲ τὸ Λύκαιο¹⁾· βρίσκόντανε στὸ Μακρυπλάι, καθὼς ἄκουσα, τὴν ἡμέρα πού τὸ πέρασα (σ. 5 τοῦ Μαρτιοῦ), κι' αὐτὸ συμφωνεῖ μ' ὅ,τι μοῦ εἶπε ὁ φύλακας τοῦ ντερβενιοῦ (σ. Ἀρβανίτης, πού, φαίνεται, τὰ εἶχε καλὰ μὲ τοὺς Κλέφτες). Ὑστερα τραβηχτήκανε πρὸς τὴ Μπαρντούνια, κ' ἐκεῖ τοὺς καλοδέχτηκε ὁ Ἀμούς ἄγας (σ. ἄλλος ἀπὸ τὸν ὀδηγὸ τοῦ Ἀγγλου περιηγητῆ, ὁ περίφημος Μουσαῖ-Μπαρντούνιας). Καὶ τώρα, φαίνεται, πιάσαν τὰ παλιὰ λιμέρια τους τριγύρω στὴ Γιωργίτσα» (Α', σ. 473²⁾. Ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Ἀγγλος περιηγητὴς περὶ κάτου, ὁ Ἀμούσας ἦτανε κι' αὐτὸς Κλέφτης καὶ φορολογοῦσε τὸν κόσμον μὲ φοβερίσματα ἄγρια.

Ἀπὸ τὸ ξαγρίεμα τοῦ πασσᾶ, τοὺς φόβους τῶν Καλαματιανῶν κοιζάμπασῆδων, τ' ἀπελιπισμένα ἔργα τοῦ Γιώργα, πού κατάντησε νὰ κάμῃ μιὰ ταπεινὴ ληστεία ἔξω ἀπὸ τὴν Καλαμάτα³⁾—ἴσως εἶχε καὶ τίποτε παράπονα ἀπὸ τοὺς Καλαματιανούς—φαίνεται πὼς βρισκόμαστε μέσα στὸν κατατρεγμὸ, κι' ἀπ' αὐτὰ τὰ λίγα καταλαβαίνει κανεὶς καὶ τὰ χειρότερα. Ἡ καταδρομὴ εἶχε ἀρχίσει ἀρχῆς τοῦ 1804. Μάρτη αὐτοῦ τοῦ χρόνου κατατρεχτήκε ὁ Θεοδ. Κολοκοτρώνης (Αὐτοβιογρ. σ. 13—15), τὴν ἴδια ἐποχὴ κατατρεχτήκαν οἱ Πετμεζαῖοι, καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ Κλέφτικα σπῖτια, ἀπὸ παλιούς παυμένους Κάπους.

1) Ἐννοεῖ τὴ σειρά τῶν κορφοβουνιῶν, πού ἀρχίζουνε παράλληλα μὲ τῆς βορεινῆς κορφῆς τοῦ Ταῦγέτου (Κορακοβούνι, Καστάνια, Ξεροβούνι κι' ἀπάνου, ὅπου σηματοῖζον τὸ Μακρυπλάι καὶ φτάνουνε στὸ Λύκαιο (Διοφόρτι) ΝΑ. ἀπὸ τὴν Καρύταινα. Ἡ γραμμὴ τῆς κατοχῆς αὐτῆς δείχνει Καρυτηνοὺς τοὺς Κλέφτες, πού ἀπὸ τῆς πλάτης εἴχαν τὰ βουνὰ τῆς Καρύταινας καταφύγιο, καὶ μπροστά τους ἀγναντεῦαν τὸν πλούσιον κάμπο τῆς Μεσσηνίας. Ὅσο γιὰ τὸ περίφημο Μακρυπλάι, ντερβένι ἀνάμεσα Λοντάρι-Καλαμάτα, ὁ Ἀγγλος περιηγητὴς Gell γράφει, Γενάρη τοῦ 1805 (Ταξίδι στὸ Μοριά, 1823, σ. 185): «Τὸ Μακρυπλάι εἶναι περίφημο γιὰ τοὺς κλέφτες του, καὶ γι' αὐτὸ φρουρὰ σταθμεύει στὸ στενό... Κανένας τρόπος δὲν εἶναι νὰ φυλαχτῇ ἕνα τέτοιο πέρασμα σὲ τόσο δασωμένον τόπον... γι' αὐτὸ οἱ Τοῦρκοι, φρόνιμοι, ρίχνουνε κάθε ζημιὰ ἀπὸ κλέφτες στὸν πλῆθυσμὸ τοῦ καζᾶ».

2) Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ Κλέφτες, κυνηγημένοι, περάσανε στὸν Α. Ταῦγέτο, ἀφήσαν τὸ Μυστρά βορεινὰ, καταφύγανε στοὺς Μπαρντουνιώτες Τοῦρκους καὶ τέλος ἀνεβῆκαν πάλι πρὸς τὴ Γιωργίτσα, ὅπου μιὰ ἀπὸ τῆς τελευταῖες κορφῆς τοῦ Ταῦγέτου, ἔξω ἀπὸ τὸ σύνορον τῆς Μάνης, πού φτάνουν ἴσα μὲ τὸ Λοντάρι καὶ τὴ Μεγαλόπολη. Τὸ σύνορον τῆς Μάνης οἱ Κλέφτες δὲν τὸ πατήσαν.

3) Στὴ Ρούμελη ὁ Κλέφτης ποτὲ δὲν πείρωζε φτωχὸ, οὔτε καὶ σκλάβωνε κανέναν ἀπὸ τὴν «ὀρφάνεια», ὅπως λέγαν τὴ φτωχολογία. Ἄν ἀποφάσιζε σκλάβο νὰ πάρῃ, θάπαιρνε κανέναν πλούσιον, κανέναν πρωτονοικοκύρη, παπᾶ καὶ τέτοια. Αὐτὸ πού εἶδαμε νὰ κάμῃ ὁ Γιώργος, ν' ἀρπάξῃ σκλάβους ἔτσι τυχερὰ ὅσους εὑρίσκει, δείχνει τὴ θέση τὴν τρομερὰ στενόχωρη πού βρίσκόνταν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά οἱ κατατρεγμένοι, ἀναγκασμένοι νὰ πέφτουνε καὶ μὲς τὸν κάμπο, σὺν τοὺς λύκους τὸ χεῖμῶνα.

ἀπελπισμένα βάνουνε στὸ νοῦ τους τὴ φυγὴ γιὰ τὰ Ἑφτάνησα. Ὁ Γιώργας ξακολουθεῖ τὰ ληστρικά καμώματά του, καὶ τὸν εἶδατε πειὸ πάνου, ὡς τὸ Μάη τοῦ 1805. Μὰ καὶ οἱ ἀγνωστοὶ Κλέφτες, ποὺ ὁ Ἄγγλος Leake τοὺς βρῖσκει νὰ μετατοπιζονται γύρω στὸ βορεινὸ Ταύγετο, Μάη τοῦ ἴδιου χρόνου, τοῦ Γιώργα σῶμα φαίνονται νάναί κι' αὐτοί. Ὁ Γιώργας εἶναι ἴσως κι' αὐτός, καθὼς εἶπα, παλιὸς Κάπος, καὶ γιὰ δική του ἐκδίκηση πιάστηκε σκλάβος λίγο ἀργότερα ὁ προύχοντας τῶν Γαργαλιάνων· θὰ τὰ δῆτε αὐτὰ πειὸ κάτω. Ὁ Θ. Κολοκοτ. (Αὐτοβιογρ. σ. 16 κ. κ.) περιγράφει πολλὰ συμπλοκὰς ποὺ οἱ Κλέφτες εἶχαν κάμει τότε, πρὶν ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ· παρασταίνει τοὺς Κλέφτες πολὺ προκλητικὸς καὶ τὸν ἑαυτὸ του νὰ παραβγαίνει στὴς παληκαριὰς μὲ τὸν περιφημο Ντελῆ-Ἀχμέτη, ἓνα εἶδος γενικοῦ μπουλούκμπαση, ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑπηρεσία τῆς καταδρομῆς. Οἱ προκλήσεις αὐτὲς καὶ τὰ συνεγίσματα στὴν παληκαριὰ θὰ ἦτανε κανεὶς πρόθυμος νὰ τὰ παραδεχτῆ, ἂν δὲν ἔβγαίνε γιὰ βέβαιον ἀπ' ὅλες τῆς ἀξιόπιστες πηγὰς πὼς οἱ Κλέφτες μοναχὰ ἀπὸ τὴν ἀπελπισία τοὺς εἶχανε ξεσπάσει σ' αὐτὸ τὸ κίνημα τ' ἀπόκοτο, ποὺ τὸ δείχνει τέτοιο καὶ τοῦ Γιώργα τοῦ ἀτρόμητου τὸ ταπεινὸ κίνημα στὴς Καλαμάτας τὰ περὶχωρα. Ὑστερ' ἀπὸ τὴν περιγραφή αὐτῶν τῶν Κλέφτικων θριάμβων, ὁ Θ. Κολ. περνάει στὸ ζήτημα τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τοῦ φερμανιοῦ—καὶ τίποτε δὲ λέει γιὰ τοῦ πρωτοσύγκελλου τὸ σκλάβωμα. Νὰ τὸ εἶχε ξεχάσει εἶναι πρῶμα ἀδύνατον. Σκόπιμα λοιπὸν τὸ σωπαίνει, θέλοντας νὰ δεξίη πὼς ἡ τρομάρα ποὺ εἶχανε χύσει οἱ Κλέφτες στὸ Μοριά, αὐτὴ ἦταν ποὺ προκάλεσε τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὸ φερμάνι. Κοντὰ στὸ Ντελῆ-Ἀχμέτη, πειὸ κάτω, θὰ δῆτε τὸν ἴδιο τὸ βόιβοντα τῆς Καρύταινας νὰ κυνηγᾷ τοὺς Κλέφτες. Ἄλλος μπουλούκμπασης Ἄλῆ-Γσεκούρας ἀναφέρεται σὲ λαϊκὸ τραγοῦδι (Ν. Βέη «Δημῶδη ἄσματα Φιγαλίας» σελ. 228).

Στὸ σύνολο, ἡ συμμορία ποὺ προκάλεσε τὸ γενικὸν κατατρογμὸ, μὰ καὶ τὸ χαλασμὸ τῆς, ἦταν ἀπὸ παλιὸς κυνηγημένους Κάπους. Τὴν ψυχολογία τῶν Κλεφτο-Κάπων αὐτῶν μᾶς τὴ δίνει ὁ προύχοντας Παπατσώνης, πατριώτης τοῦ Γιώργα, στὰ χειρόγραφα του: «Ἡνάγκαζον διὰ τῆς ληστείας τοὺς προεστοὺς διὰ νὰ τοὺς βάνουν Ἀρματωλοὺς (γρ. Κάπους) καὶ ὅτι δῆθεν οὗτοι νὰ ἐμποδίζου τὴν τε ληστείαν¹⁾ καὶ τὴν ζωοκλοπὴν ἀπὸ τὸν τόπον, καὶ κατὰ καιρὸν τοὺς ἔβγαναν καὶ μπουγιουρδὶ τοῦ πασιᾶ ὡς τοιοῦτους διοριζομένους. Ἄλλ' ὅταν τοὺς ἔκοβαν τὰ χάρτζια ταῦτα, ἦτοι τοὺς λουφέδες των, ἐθύμωναν καὶ ἤρχιζαν τὴν παλαιὰν τους τέχνην μὲ περισσώτερον ἐπίτασιν. Ὁ Πασιᾶς διὰ προτροπῆς τῶν προεστῶν τοὺς διώριζεν Ἀρματωλοὺς ὅλους τούτους μὲ τὸν σκοπὸν νὰ τοὺς βάλουν εἰς τὸ χέρι διὰ πλαγίων μέσων, νὰ τοὺς φρονεύση, ἄλλ' αὐτοὶ τὸ καταλάβαινον τοῦτο καὶ πάντοτε συσσωματωμένοι περιεφέροντο²⁾,

1) Ἄν οἱ Κάποι κυνηγοῦσαν ἐπαγγελματικὰ τοὺς ἄλλους Κλέφτες, θὰ εἶχαμε καὶ στὸ Μοριά τὰ θανάσιμα μίσση, ποὺ χρονίζαν ἀνάμεσα Κλεφτῶν κι' Ἀρματωλῶν τῆς Ροῦμλης.

2) Ὁ Κατόμπασης δηλ. ἔκανε τὴν ὑπηρεσία του πάντα συντροφιά μὲ τὸ μπουλοῦκι του (σῶμα τῶν παληκαριῶν του).

οὐδέποτε ἐμβαινόν εἰς πόλιν τινὰ ὅπου ἦτον Τούρκοι πολλοί, καὶ οὕτω πὼς ἐτρέφοντο μὲ τὰς ἐλπίδας ταύτας. Ὅταν τοὺς ἔπαναν ὅμως, ἐγίνοντο θηριωδέστεροι καὶ ἤρχιζαν καὶ τοὺς προεστοὺς, ὅτινες τοὺς ἐπροστατεύον διὰ νὰ εἶναι πάντοτε ἓνα φόβητρον πρὸς τοὺς Τούρκους».

Καὶ μπαίνουμε στὴν τραγικὴ ἱστορία τοῦ χαλασμοῦ, τὴν τελευταία. Ἡ σκληρὴ αὐτὴ ζωὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά δὲ θὰ μπορούσε πολὺ ἔτσι νὰ βαστάξῃ. Βλέπουμε ὅμως, τάχα, πουθενά, μέσα σ' αὐτὴ τὴ ζωογραφία, κανένα χαρᾶκι ἠρωϊκὸ, κανένα παράδειγμα ποὺ νὰ κινή τὸ θαυμασμὸ μας, βλέπουμε τοὺς Κλέφτες νὰ χτυποῦσαν Τούρκους ὅπου κι' ἂν τοὺς βρῖσκανε, βλέπουμε σημάϊες Κλέφτικες ἀνεμιστὲς στὰ βουνά, στοὺς κάμπους, βλέπουμε ἐκείνη τὴν εἰκόνα, τέλος, τὴν ποιητικὴ ποὺ μᾶς τὴν παρασταίνουν οἱ ἀπὸ τὰ 1821 καὶ κάτω λογιώτατοι γραφιάδες, πεζολόγοι μαζὶ καὶ στιχοπλόκοι; Ὅσπρεπε ἐδῶ ν' ἀραδιάσω ὅλες ἐκεῖνες τῆς εἰκονικῆς περιγραφῆς, ποὺ ἄλλο σκοπὸ δὲν ἔχουν παρὰ νὰ σκοτίσουν τὴν ἱστορία τὴν ἀληθινή. Διαβάστε στὸ τελευταῖο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης τὴν ἀτέλειωτη ἀρμαθιά τῶν πλαστῶν τραγοῦδιῶν. Θυμηθῆτε τὸ ποίημα ποὺ ἀρχίζει: «Οἱ Κλέφτες ποῦναι στὸ Μοριά εἶναι καὶ βασιλιάδες—ὁ Θεοδώρης εἶν' βασιλιάς, κι' ὁ Γιάννης εἶν' βεζίρης...—κι' ὁ βασιλιάς σὰν τ' ἄκουσε πολὺ τοῦ κακοφάνη...». Ὅστε ὁ Σουλτάνος ἀπὸ φόβον παράγειλε τὸν ξεπατωμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων)... Ἄλλο πάλι τραγοῦδι Κολοκοτρωναϊκὸ παρασταίνει τοὺς παπᾶδες καὶ γερόντους τοῦ Μοριά νὰ παραπονιῶνται: «Ἄδικ', ἀφέντη βασιλιά, ἀπ' τὸν Κολοκοτρώνη-τὸ Ζορμπᾶ ποὺ μᾶς σκοτώνει³⁾, μίμηση τοῦ τραγοῦδι τοῦ Δυτ. Ἑλλάδας' «ἄδικ', ἀφέντη μ', ἄδικα ἀπὸ τὸ Γιῶργο-Θῶμο...»⁴⁾. Ἄν καὶ μὲ λύπη μου, εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ

1) Ὁ φλύαρος Φαλῆς (περὶ στρατ. ἀνατροφῆς, 1876, σ. 59 σημ.) γράφει πὼς οἱ Κλέφτες ἦταν 500· οἱ Κολοκοτρωναῖοι, ὅλοι-ὅλοι 32 ἀδερφοῦξάδερφα, «τὰς γυναῖκας καὶ τὰ μικρὰ κουτάβια των εἶχον εἰς Ἀρκαυδοῦρεμα καὶ Λιμποῦτσι, χωρὶα γειτονικὰ ἐν Γορτυνίᾳ. Οἱ Τούρκοι δὲν ἐτόλμων νὰ τὰς ἐνοχλήσωσι διότι ἐφοβοῦντο τοὺς Ἀρματωλοὺς ἀπ' ἑνός, ἀπ' ἑτέρου δὲ καὶ αἱ γυναῖκες ἐπολέμουν». Ἀκολουθεῖ κατάλογος ἀπὸ ἠρωϊδες Κολοκοτρωναϊσσεσ. Ὅστε οἱ Τούρκοι, ἐνῶ κυνηγοῦσαν τοὺς Κλέφτες τοὺς ἴδιους, φοβῶντανε νὰ πλησιάσωνε στὰ δυὸ χωριά. Κι' ὅμως κυνηγῶντας οἱ Ἀρβανιτάδες τὸν Κατσαντώνη φτάσαν ὡς τὰ πειὸ ἀπόμειρα καταφύγια τῆς Κλεφτουριάς τῶν Ἀγρᾶφων. Καὶ τοὺς Σουλιώτες φοβῶνταν οἱ Ἀρβανιτάδες, ἀλλὰ πηγαίνανε στὸ Σοῦλι καὶ τοὺς πολεμοῦσαν, αὐτοὺς καὶ τῆς γυναῖκες τους. Ἐδῶ, οὔτε νὰ βάλουν τὸ ποδάρι τολμοῦσαν οἱ μπουλουκμπασήδες στ' Ἀρκαυδοῦρεμα, κι' αὐτὸ ἀπὸ τῶν γυναικῶν τὸ φόβον...

2) Τὸ πλαστὸ αὐτὸ τραγοῦδι ἔχει καὶ τσάκισμα πλαστὸ, «τὸ Ζορμπᾶ ποὺ μᾶς σκοτώνει». Αὐτὸ τὸ τσάκισμα ἔμεινε ὑστερα κολλημένο στὸν ἤρωα τοῦ τραγοῦδι ἀπὸ τὸ Φαλῆς παρατσούκλι του τάχα, ὁ «Γιάννης ὁ Ζορμπᾶς». Ὁ Γιάννης, ἀδερφός τοῦ Θεοδ., ἦταν, ἀλήθεια, ἄγιος Κλέφτης, καὶ γύρω σ' αὐτὸν συγκεντρῶμένοι οἱ περισσώτεροι σκοτωθῆκανε κλεισμένοι στὸ ληνό, ἐνῶ ὁ Θεοδώρης, χωρισμένος ἀπ' αὐτοὺς, εἶχε μαζὶ του πολὺ λιγώτερος, ὡς ποὺ ἔμεινε καὶ μοναχός. Ὁ Γιάννης ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κολοκοτρωναίων κατὰ τὸ χαλασμὸ τους. Ὁ ἀδερφός του Θεοδ. ἰδέα δὲν ἔχει γιὰ τὸ παρατσούκλι τοῦ ἀδερφοῦ του, στὴν αὐτοβιογραφία του.

3) Ὁ Γιῶργο-Θῶμος ἦταν Κλέφτης τῆς Ἀκαρνανίας· ὁ Ἀλήπασσας ἔβαλε τὸν Ἀρματωλὸ Καραῖσκο, συγγενῆ του, καὶ τονὲ σκότωσε.

δώσω λίγες ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πλουσιοπάροχα χρωματισμένων περιγραφῶν τοῦ χαλασμοῦ. Γ' ἀνέκδοτα ἀπομνημ. τοῦ Κοντάκη γράφουν: «...Ἐστάλη (σ. ἀπὸ τὸ Σουλτάνο) σφοδρὸν διάταγμα μυστικόν, πασιᾶ ὄντος τοῦ Ὁσουλμάν-πασιᾶ, ὁμοίως καὶ Συνοδικὰ καθ' ὅλας τὰς Ἐπαρχίας, τὰ ὁποῖα ἐκοινοποιήθησαν καθ' ὅλα τὰ χωρία καὶ ἀνεγνώσθησαν συγχρόνως διὰ μίαν ἡμέραν καθ' ὅλας τὰς ἐκκλησίας καὶ καθ' ὅλα τὰ τζαμιά, καὶ ἐκινήθησαν διὰ μίαν ἡμέραν πανταχοῦ, ἕκαστον χωρίον νὰ περιπολεύσῃ εἰς τὴν περιφέρειάν του. Ὁ δὲ Κεχαγιάς τοῦ Ὁσουλμάν-πασιᾶ ἐκστράτευσεν διὰ τὴν Μεγαλοῦπολιν καὶ Μεσσηνίαν, ἔχων φορτία παλούκια διὰ τοὺς κλέπτας καὶ κλεπταποδόχους¹⁾, ὥστε κατήντησεν ὁ πατήρ νὰ συλλαμβάνῃ τὸν υἱὸν καὶ νὰ τὸν παραδίδῃ. Τοιοῦτοτρόπως ἀπωλέσθησαν οἱ λησται ἅπαντες παρεκτὸς τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ὁ ὁποῖος κατέφυγε μὲ ἕξ μόνον εἰς Μάνην εἰς τὸν Δ. Μούρτζινον, ὁ ὁποῖος τὸν ἐφύλαξεν καὶ τὸν διεύθυνεν εἰς Ζάκυνθον μὲ τοὺς σὺν αὐτῷ»²⁾.

Τοῦ Φραντζῆ ἡ περιγραφή εἶναι ἡ περὶ μεγάλῃσιν ἀπὸ τῆς ὥς τώρα γνωστῆς πηγῆς (Α', σ. 40—44): «Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ παρὰ τῶν Κλεπτῶν γιγνόμενος συνεχῆς (:) ἀφανισμὸς κατὰ τῶν Ὁθωμανῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ τὰ ρηθέντα Καπιλίκια (διὰ τὰ ὁποῖα ἐλάμβανον μισθοὺς καὶ σιτηρέσια ὑπέρογκα, ὥστε ἔγιναν δυσβάστακτα), ἕξ ἄλλου δέ, ἐπειδὴ ὅστις δὲν ἐδύνατο νὰ οἰκονομήσῃ τοὺς φόρους τῆς ἐξουσίας, καθὼς καὶ πᾶς ἄλλος παραπονεμένος, ἢ φρονεὺς, ἢ πράξας ἄλλο τι ἐναντίον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν καθεστώτων... συνηγόνετο μετὰ τῶν Κλεπτῶν, κατ' ἐξοχὴν δὲ ἐπειδὴ ὁ φθόνος καὶ ἡ ἀπεριόριστος τῶν Ὁθωμανῶν κακία ἐκορυφώθη ἐναντίον τῆς ἰσχυρᾶς ἐξουσίας καὶ δυνάμεως τῶν κλεπτῶν, διὰ ταῦτα πάντα ὁ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην (σ. τοῦ 1805) Πασσᾶς τῆς Πελοποννήσου Ὁσμάν-πασσᾶς ἀνέφερεν εἰς τὸν Σουλτάνον ὅτι οἱ κλέπται πληθύνονται, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν³⁾ ἀγνοεῖται ποῦ μέλλει νὰ καταστήσῃ, καὶ ἔδιδεν ὁδηγίας περὶ τοῦ ἀφανισμοῦ αὐτῶν. Ὁ δὲ Σουλτάνος ἐγκρίνας τὴν γνωμοδότησιν τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Πασσᾶ, διέταξε τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως μὲ αὐστηρὰν προσταγὴν (ἐπὶ τῷ κανονισμῷ τῆς ἐχεμυθίας, χωρὶς νὰ διακοινωθῇ εἰς ἄλλους) διὰ νὰ ἐκδοθῇ Συνοδικὸν ἀφοριστικὸν εἰς τοὺς Πελοποννησίους Ἀρχιερεῖς καὶ εἰς τοὺς Ραγιαδες ὅλους, διὰ νὰ εὐρεθῶσιν ἅπαντες οἱ Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου ἔτοιμοι εἰς ὅσας διαταγὰς ἤθελεν ἐκδώσει ὁ Βαλῆς ἐναντίον τῶν Κλεπτῶν, τοὺς ὁποῖους ὅστις ἤθελε κρύψει καὶ δὲν τοὺς ὁμολογήσει, νὰ ἦναι ἀφωρισμένος κτλ. κτλ. Τὸ συνοδικὸν αὐτό, τὸ ὁποῖον (κατὰ τὴν κοινὴν παροιμίαν) ἐράϊζε τὰς πέτρας, καὶ τὸ ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία, μὴ δυναμένη νὰ πράξῃ ἄλλως πῶς, ἐξέδωκε πρὸς

1) Σὲ κάθε ἀνάλογη περίστασι, καὶ στὴ Ρούμελη, τὰ παλούκια δὲ λείπουν ἀπὸ τὴν ἐπίδειξιν γιὰ ν' ἀναγκάζουν τὸ λαὸ νὰ μαρτυρήσῃ. Στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι τοῦ Γιωργάκη Μάμαλη βρῖσκω αὐτὸ τὸ δίστιχο: «Ἄλλ' ἡ πασσᾶς ἐπέρασεν μὲ δεκοχτὸ χιλιάδες—φέρνει μπαλντάδες καὶ σουγιά, κρεμαίει καὶ παλουκάνει» (περιοδ. «Πλάτων» Β'-1879, σ. 50).

2) Δ. Καμπούρογλου «Ἀρματοῦλοι καὶ Κλέφτες» σ. 94.

3) Γρ. πολλαπλασιασμοῦ. Ὅλοι-ὅλοι οἱ Κλέφτες ποῦ χαλαστήσαν ἦσαν 150. Τὸ βεβαιώνει ὁ Ἄγγλος Leake.

ἐξάλειψιν τῶν Κλεπτῶν, συνωδευμένον καὶ μὲ συνοδικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Πελοποννήσου, ἐστάλη εἰς χεῖρας τοῦ Ὁσμάν-πασσᾶ, καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ Νοεμβ. (1804, σ. γρ. 1805) ὁ Βαλῆς προσκαλέσας εἰς Τριπολιτσάν τοὺς Ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς προεστῶτας, ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς τὸν σκοπὸν καὶ τὴν ἀπόφασιν τοῦ Σουλτάνου· καὶ πρῶτον μὲν ἀνεγνώσθη τὸ φερμάνι, ἀκολούθως δὲ ἡ συνοδικὴ ἐπιστολὴ καὶ τὸ συνοδικὸν ἀφοριστικὸν¹⁾· μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὁποίων ἔκαμεν ὁ Βαλῆς ἐνώπιον αὐτῶν τρομερὰς ὀρκωμοσίας, λέγων ἐνὰ μὴ τολμήσῃ τις νὰ κοινοποιήσῃ τὸν σκοπὸν καὶ τὴν Σουλτ. ἀπόφασιν (τὸ ὁποῖον ἂν γίνῃ, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ τὸ μάθω), διότι ὅστις ἤθελε φανῆ προδότης τοῦ μυστικοῦ τούτου, βαλλαχὰ-μπιλλαχὰ (μὰ τὸν Θεόν, μὰ τὸν Θεόν), μὰ τὸ κεφάλι τοῦ βασιλέως, καὶ νὰ εἶμαι ἕξαρκος τοῦ Μοαμέτη, θέλω τὸν κάμει κομμάτια καὶ θέλω τὸν ρίψει νὰ τὸν φάγουν οἱ σκύλοι». Ἀλλὰ ποῖος ἠδύνατο νὰ φανῆ πλέον παραβάτης εἰς τὸ παραμικρὸν, τὸσον διὰ τὸν τρομερὸν φόβον τῆς ἐξουσίας ὅσον καὶ διὰ τὰς ἀρὰς τὰς ὁποίας εἶχε τὸ πνεῦμα τοῦ συνοδικοῦ ἀφοριστικοῦ;—Μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ρηθέντων ἐπισήμων ἐγγράφων, ἀφοῦ ἀπελύθησαν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ προεστῶτες, καὶ ἐπέστρεψεν ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια (λήγοντος τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1805), οἱ μὲν Ἀρχιερεῖς, φθάσαντες εἰς τὰς ἐπισκοπὰς τῶν, διεκοίνωσαν εἰς πάντας τοὺς ὑπὸ τὴν ἐπισκοπὴν τῶν τὸ πνεῦμα τοῦ Συνοδικοῦ, διὰ νὰ μὴ ἤθελε τολμήσει κανεὶς νὰ κρύψῃ μηδένα τῶν Κλεπτῶν, ἀλλὰ ν' ἀναγγέλλωσιν ἀκόμη ὅσοι ἐγίνωσκον καὶ τὴν διαμονὴν αὐτῶν καὶ πόθεν ἐπρομηθεύοντο ἀπὸ τροφᾶς κτλ. Ὁ δὲ Πασσᾶς ἠτοίμασε κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμὴν τὸν Κεχαγιάμπεην (ἀντιπρόσωπον, ἐπίτροπόν του), ὅστις ἐξῆλθε πανστρατιᾷ κατὰ τῶν Κλεπτῶν φέρων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ κρεμάθρας καὶ παλούκια χρωματισμένα. Φθάσας δὲ εἰς τὴν Μεγαλοῦπολιν, ἐξέδωκε διαταγὰς εἰς ὅλους τοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου, Ἕλληνας τε καὶ Ὁθωμανοὺς, εἰς τοὺς προεστῶτας, ἀρχιερεῖς καὶ εἰς ἅπαν τὸ πλῆθος ἐκάστης τάξεως καὶ βαθμοῦ· καὶ ἅμα ὅτε ἐφθάσαν αἱ διαταγαὶ εἰς τὰς πόλεις, κωμοπόλεις καὶ κόμας τῶν ἐπαρχιῶν, ἐξήρχοντο ἅπαντες ἄνευ τῆς παραμικρᾶς ἀναβολῆς, Ὁθωμανοὶ τε καὶ Ἕλληνες, κατὰ τῶν κλεπτῶν· καὶ ὄχι μόνον ἔτρεχον εἰς τὰς πόλεις, κωμοπόλεις καὶ κόμας, ἀλλ' ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ὄρη, εἰς τὰ δάση, καὶ εἰς τὰ σπήλαια, καὶ ὅσους ἐκ τῶν Κλεπτῶν συνελάμβανον ζῶντας²⁾, τοὺς ἀπέστελλον εἰς τὸν Κεχαγιάμπεην, ἔχοντα στρατόπεδα εἰς τὴν κόμην Σινάνου (πρωτεύουσάν ἤδη τῆς Μεγαλοπόλεως) καὶ εἰς τὴν Σκάλαν (κόμην τῆς Μεσσηνίας). Ἀφ' ὅσους δὲ ἄλλους συνελάμβανε

1) Γιὰ τὴ βαρύτερη ἠθικὴ προσβολή, ποῦ γίνετο ἀπὸ τοὺς Κλέφτες στὸν κληρικὸ καὶ προύχοντα τῶν Γαργαλιάνων μορεῖ τὸ Πατριαρχεῖο νᾶβγαλε ἀφοριστικὸ, παρακινημένο ἀπὸ τοὺς Μοραγιάνηδες, ἀκόμα καὶ τὸ Μητροπολίτη, ποῦ θέλων κάτου ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο νὰ κρύψουν τὴ δική τους πρωτοβουλία· φερμάνι ὅμως Σουλτανικὸ νὰ βγῆκε γιὰ τόσο ἀσήμαντὴ ἀφορμὴ, ἐγὼ τὸ νομίζω ἀπίστευτο. Ὁ βεζῆρης τοῦ Μοριά χρειάζετο φερμάνι γιὰ νὰ κυνηγήσῃ τοὺς ζορμπάδες; Ἰσα-ἴσα, ἀν ζητοῦσε φερμάνι, μ' αὐτὸ θὰ μολογοῦσε τὴν ἀναξιοποίητά του.

2) Τί Κλέφτες θὰ ἦσαν αὐτοί, ποῦ θὰ τοὺς πιάναν οἱ χωριᾶτες ζώντανους;

τούς μὲν ἐθανάτωνε διὰ τῆς ἀγχόνης, τοὺς δὲ ἔψηθεν εἰς τὴν σοῦβλαν, καὶ ἄλλους ἔσχίζεν εἰς τέσσαρα τμήματα καὶ ἐκρέμα εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς. Ὅσους δὲ πάλιν ἐφόνευεν ὁ περιφερόμενος στρατός, αὐτῶν τὰς κεφαλὰς διεύθυνεν εἰς τὸν Κεχαγιάμπην, καὶ οὕτως ἠφανίσθησαν τότε πλεόντων 600 Κλεπτῶν (!), ἐσώθησαν δὲ καὶ ὀλίγοι ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοὺς παληκαρίων».

Τοῦ Μ. Οἰκονόμου ἡ περιγραφή (σ. 49) μιλεῖ πρῶτα γιὰ τὸ φόβο ποὺ εἶχαν οἱ Τούρκοι ἀπὸ τῆ Ρωσσία καὶ γιὰ τὴ συμβουλή ποὺ ἔδωσε ἡ Γαλλία νὰ κατατρεχτοῦν οἱ Κλέφτες, καὶ τὰ δυὸ πράγματα ὄχι σωστά. Τὰ γράφει, πειδὸ κάτου, κι' ὁ Θ. Κολοκοτρώνης. Γιὰ τὸ φερμάνι κι' ἀφορισμὸ ὁ Οἰκ. δανείστηκε τὴν περιγραφή ἀπὸ τὸ Φραντζῆ· κ' ὕστερα προχωρεῖ: «Καὶ ταῦτα ἐν καιρῷ χειμῶνος, κατὰ τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ 1805, πέμψας (σ. ὁ Πασσᾶς) ἐγκαίρως καὶ τὸν Κεχαγιάμπην τοῦ μὲ δύναμιν τουρκικὴν, ὅστις στρατοπεδεύσας εἰς Μεγαλόπολιν ἔπεμψεν εἰς Στεμνίτσαν καὶ εἰς τὸ μεταξὺ Μεγαλοῦπ. καὶ Καλαμῶν Δερβένι ἀποσπάσματα τῆς δυνάμεώς του· αὐτὸς δ' ἔστησεν εἰς Σινάνου τὰ φονικὰ ὄργανα, τὰ τῆς ἀπαγχονίσεως, τὰ τοῦ ἀνασκολοπισμοῦ, σφύρας, πελέκεις... Ἐχὼν δὲ ὁ Κεχαγιάμπης καὶ ὀνομαστικὸν κατάλογον προγεγραμμένων τινῶν ὡς σχετικωτέρων φίλων τῶν Κλεπτῶν, οἷον γιατάκηδων, κατασκόπων, ἀποκρυπτόντων, τροφοδοτούντων ἢ ἐφοδιαζόντων αὐτοὺς ἐν προτέροις καταδιώξεσιν, διέταξε νὰ προσέλθωσι καὶ ἐμφανισθῶσιν οἱ τοιοῦτοι ἐνώπιόν του· ἐμφανιζομένων δέ, ἐκ τινος κινήματος, ἢ ἐκ τῆς χροιάς, ἢ τοῦ τρόμου, ἢ καὶ φαινομένης ἀφοβίας ἢ ἀταραξίας, ἐνὶ λόγῳ διὰ ψύλλου πήδημα, τὸ δὴ λεγόμενον, ἀφορμὴν λαμβάνων, τινὰς μὲν προγεγραμμένους ἀνεσκόλοπιζε, τινῶν δὲ τὰ ὄστα ζώντων διὰ τοῦ πελέκειος ἢ τῆς σφύρας συνέτριπεν ὁ ἴδιος, οὓς μὲν ἐκρεοῦργησεν, οὓς δ' ὤπτησε, καὶ ἄλλας ὁμότητας ἐπεδείξατο διὰ νὰ ἐμποιήσῃ τὸν τρόπον... Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα μανθάνων ὁ Κολοκοτρώνης... συνεβούλευεν εἰς τοὺς συντρόφους τοῦ τὴν πρὸς σωτηρίαν των κατὰ σπείρας φυγῆν καὶ ἀπόκρυσιν... ἀλλ' ὁ ἀδελφός του Γιάννης καὶ οἱ ὀπαδοὶ του δὲν συνεφώνουν»¹⁾).

²⁾ Ἀκολουθεῖ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ἡ μαρτυρία: «Ὁ Σουλτᾶνος λαμβάνει τὴν ἰδέαν νὰ κόψῃ τὸν λαόν (:). Ὁ Πατριάρχης κάμνει παρατηρήσεις καὶ λέγει τί πταίει ὁ λαός; Νὰ σκοτώσωμεν τοὺς πρωταιτίους, τοὺς κακοὺς, καὶ τὸν ἀντισκόβει». Ἡ ἀναφορὰ τῶν Τούρκων συμφωνεῖ μὲ τὰς πληροφορίας τοῦ Καμπινέττου τῆς Γαλλίας, ὅτι νὰ χαλάσουν τοὺς καπεταναίους τοὺς λεγομένους κλέφτας καὶ τοὺς καπεταναίους τῶν καραβιῶν, διατὶ μία ἡμέρα εἴμπο-

1) Ὅλες αὐτὲς οἱ μὲ τόσα περιστατικὰ πλουτισμένους περιγραφὰς τοῦ Φραντζῆ, Οἰκονόμου κλπ. δὲν ἔχουν ἄλλο σκοπὸ παρὰ νὰ δεῖξουν τὴν προετοιμασίαν τῆς καταδρομῆς μεγάλης καὶ τρανῆς, ἐνῶ αὐτὴ δὲν ἦταν παρὰ συνειδητὸν πρῶτον ἀπὸ τὴν Τουρκικὴν ἐξουσίαν, κάθε φορὰ ποὺ καταπιανότανε νὰ καθάρσῃ καμιά ἐπαρχίαν ἀπ' τοὺς κακοποιούς. Τέτοιες ἐκστρατεῖες, στὴ Ρούμελη, ὁ Ἀλήπασσας τῆς ἔκανε συχνὰ στέλλοντας σώματα Ἀρβανίτικα πολὺ δυνατώτερα ὅποτε νὰ κυνηγήσουν τοὺς Κλέφτες τοῦ Ὀλύμπου, ὅποτε τῶν Ἀγράφων κλπ.

2) Τὰ λόγια τοῦ Πατριάρχου κάμνουν τὸ Σουλτᾶνο ν' ἀλλάξῃ γνώμη.

ροῦν νὰ κάμουν ἐπανάστασιν. Τότε κάμνει ἓνα φερμάνι ὁ Σουλτᾶνος νὰ σκοτώσουν τοὺς κλέφτας. Ἀφοριστικὸ ἔρχεται τοῦ Πατριάρχου διὰ νὰ σηκωθῇ ὁλος ὁ λαός, καὶ ἔτσι ἐκινήθηκέν ὅλη ἡ Πελοπόννησος, Τούρκοι καὶ Ρωμαῖοι, κατὰ τῶν Κολοκοτρωναίων. Τὸν Αὐγουστον ὑπῆγα εἰς Ζάκυνθον τὸν Σεπτέμβρι ἐβγήκα ἔξω, καὶ Ἰανουάριον 1806 ἦλθε τὸ διάταγμα καὶ μᾶς ἐκυνήγησαν...» (Αὐτοβιογρ., σελ. 16).

Πρέπει ἐδῶ ἀμέσως νὰ κάμω μερικὲς παρατηρήσεις στὰ γραφόμενα τοῦ Γέρου. «Ὁ Σουλτᾶνος λαμβάνει τὴν ἰδέαν νὰ κόψῃ τὸν λαόν». Γλίστρημα γεροντικῆς μνήμης. Φήμη ἦταν ἀόριστη, μετὰ τὰ Ὀρλωφικά, πῶς ὁ Σουλτᾶνος εἶχε ἀποφασίσει, τότε, γενικὴ σφαγὴ στὸ Μοριά· φήμη ψευτικὴ. «Ἡ ἀναφορὰ τῶν Τούρκων...». Δὲν προκαλέσαν οἱ Τούρκοι τὸν κατατρεγμὸ τῶν Κλεπτῶν βλέποντας τὴ στρατολογία Κλεφταρματολῶν ποὺ γινόταν ἀπὸ τοὺς Ρώσους στὰ Ἐφτάνησα, καὶ εἶχε σκοπὸ νὰ χτυπήσῃ τὸ Ναπολέοντα στέλλοντας ἄταχτα σώματα στὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας. Οἱ Τούρκοι τοῦ Μοριά—καὶ οἱ χριστιανοὶ μαζί—δὲν κάνανε διπλωματία γιὰ νὰ ξέρουν τί σκεφτότανε τὸ Καμπινέττο τῆς Γαλλίας. Ἀργότερα, ἐπὶ Ὀθωνα, ὁ Γέρος ἔμαθε ἀπὸ τὸ Φιλήμονα τὸ βρισκόμην τοῦ Ταλλεϋράντου κατὰ τῶν Ἑλλήνων, τοῦ Ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ, ποὺ κυριαρχοῦσε στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὴ Μεσόγειο, τῆς Ρωσικῆς προστασίας κλπ. Ὁ Γάλλος διπλωμάτης πούθενά στὸ λόγο του δὲ μιλεῖ γιὰ Κλέφτες ἢ γι' Ἀρματολούς, καὶ εἶναι ζήτημα ἂν ἔξερε τὴ μυστικὴ Ρωσοελληνικὴ συνωμοσία τῶν Κλεφταρματολῶν τῆς Χέρσας Ἑλλάδας, στὰ 1805. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριά, ἐνῶ μποροῦσε ὁ πασσᾶς νὰ ὑποπτευτῆ, μαθαίνοντας τὴ Ρωσικὴ στρατολογία στὰ Ἐφτάνησα, ὅμως ἀνησυχοῦσε ἀπὸ τοὺς Γάλλους μοναχὰ—αὐτὰ τὰ ξήγησα πειδὸ πάνου—κι' ἀφορμὴ εἶχε τὸ Γαλλικὸ πολεμικὸ ποῦβγαλε πολεμοφόδια στὴ Μάνη, κι' ὄχι τίποτ' ἄλλο. Ὁ Γέρος ὅμως ἀγαπάει τὰ μεγάλα, καὶ προτιμᾷ ὁ χαλασμός τῶν Κλεπτῶν νὰ εἶχε προκαλεσθῆ ἀπὸ τῆς ἀνησυχίας «τοῦ Καμπινέττου τῆς Γαλλίας», κι' ὄχι ἀπὸ τῆς ἀνησυχίας τοῦ λαοῦ τοῦ Μοριά, χριστιανοῦ καὶ Τούρκου. «Τότε κάμνει ἓνα φερμάνι ὁ Σουλτᾶνος...». Τὸ φερμάνι, ἂν ὑπάρχει, τὸ προκαλέσει ἡ ἀγανάκτησις τοῦ Μοριά πέρα καὶ πέρα. Ὁ ἴδιος ὁ Γέρος μαρτυρεῖ αὐτὴ τὴν πικρὴν ἀλήθειαν, πῶς ὁλος ὁ Μοριάς σηκώθηκε νὰ κατατρέξῃ τὴν Κλεφτουριά.

¹⁾ Ἀκόλουθη ἔρχεται ἡ ἀπόκρισις στὸ εἶρημα Ζ' τῶν Τριῶν Δυνάμεων, ἀπὸ τὸν Καποδίστρια, ἀπόκρισις διπλωματικὴ καὶ σκόπιμη· λείπει λοιπὸν ἡ ἀπόκρισις πῶς οἱ Τούρκοι, «ἀπασχολούμενοι ἐξ ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὸν πόλεμον τῆς Ρωσσίας καὶ ἐκ τοῦ ἐτέρου ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τὴν ὅποιαν οἱ καπετᾶνοι οὗτοι ἤρχισαν νὰ λαμβάνωσι», τοὺς κατεδίωξαν, ἐφόνευσαν τινὰς ἐξ αὐτῶν κλπ.». Ἡ ἀπόκρισις νομίζει ἐθνικὸν συμφέρον νὰ μὴν παραστήσῃ καθολικὴ τὴν ἐξόντωσιν τῶν Κλεπτῶν τοῦ Μοριά. Ὅσο γιὰ τὰ δυὸ αἴτια ποὺ προκαλέσαν τὴν ἐξόντωσιν, α' τῆς ὑποψίας ἀπὸ τὴ Ρωσσία, εἶδαμε πειδὸ πάνου πῶς οἱ ὑποψίες

1) Ἐπιρροὴ πολιτικὴ ἢ στρατιωτικὴ καμιά δὲν εἶχαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά στὰ πράγματα τοῦ τόπου τους. Ὁ λιγοστὸς ἀριθμὸς τους δὲ δικαιολογεῖ καθόλου αὐτὴ τὴ βεβαίωσιν. Ἀνησυχία μοναχὰ προξενούσανε στὴ δημόσια τάξιν.

αὐτὲς δὲν εἶχαν νὰ κάμουνε μὲ τὸ Μοριᾶ καθόλου, β' ὅσο γιὰ τὴν ἐπιρροή, ποὺ «οἱ καπιτᾶνοι ἤρχισαν νὰ λαμβάνωσιν», ἡ ἐπιρροή αὐτή, κι' ἂν ὑπῆρχε, δὲν ἄρχιζε τότε, ἀλλὰ τελείωνε, ἦτανε στὸ ξεψύχημά της· οἱ σπουδαῖοι Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ εἶχανε λείψει, κι' αὐτοὶ ποὺ εἶχαν ἀπομείνει ἦταν ἀπομεινάρια τῆς παλιᾶς ἀκμῆς. Αὐτοὶ, ἂν ἦταν ἀληθινοὶ ἄντρες τῶν ἀρμάτων, δὲν εἶχαν παρὰ νὰ τρέξουνε στὰ Ἐφτάνησα, νὰ μποῦνε στὰ δυνατὰ ἐκεῖ Μοραίτικα σώματα, στρατολογημένα ἀπὸ ἄντρες ποὺ γυρεύανε τὸν πόλεμο, ποὺ ἡ ἀνάγκη τοὺς ἐσπρωχνε στὴν πολεμικὴ ζωὴ κι' ὄχι στ' ἄθλιο πλιάτσικο (λάφυρο ληστρικό).

Δίνω τελευταία σύντομη περιγραφή δανεισμένη ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Γενναίου Κολοκοτρώνη, ποὺ βρίσκονται στὰ χέρια μου: «Φονευθέντος τοῦ περιφήμου Ζαχαριᾶ εἰς τὰ 1803... κατέφυγον εἰς Ζάκυνθον οἱ περισσότεροι Κλέφται¹⁾ τῆς Πελοποννήσου, μείναντες δὲ ἐντὸς τῆς Πελοπον. οἱ Κολοκοτρῶναι, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Θεόδωρον μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1806²⁾ ἐπολέμουν ἀδιάκοπως τοὺς Τούρκους. Βλέποντες οἱ ἐντόπιοι Τούρκοι καὶ μέρος(;) Τουρκοφρόνων Ἑλλήνων ἀνεφέρθησαν εἰς τὸν Σουλτᾶνον ζητοῦντες τὴν καταστροφήν αὐτῶν... Ἐκαμε διάγγελμα ὁ Σουλτᾶνος καὶ ἐβίασε(;) καὶ τὸν Πατριάρχην καὶ ἔκαμε ἀφορισμὸν εἰς τοὺς χριστιανούς, ὅτι νὰ σηκωθοῦν μικροὶ-μεγάλοι εἰς τὰ ὄπλα νὰ ἐξολοθρευθοῦν τοὺς ἀρματολούς Κολοκοτρῶνας. Συνάξας δ' ὁ σατράπης εἰς Τρίπολιν τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ προεστῶτας, ἀπειλῶν τὴν ζωὴν τους ἐὰν δὲν συντελέσουν διὰ τὴν ἐξάλειψιν τῶν Κολοκοτρῶνων, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐσηκώθη εἰς τὰ ὄπλα ὅλη ἡ Πελοπόννησος, Τούρκοι καὶ χριστιανοί, καὶ κατεδίωκον τοὺς Κολοκοτρῶνας καὶ τοὺς ὀπαδοὺς των... Οἱ Κολοκοτρῶναι καταδιωκόμενοι, ἔξ ὧν ἐφρονεύθησαν ὅλοι σχεδὸν καὶ οἱ ὀπαδοὶ τους, καὶ διεσώθη μόνον ὁ Θ. Κολοκοτρῶνης πολεμῶν καὶ πολεμούμενος διὰ τῆς Μάνης εἰς Τζιρίγο».

Ἀνάγκη εἶναι, ἀπ' ὅλον αὐτὸν τὸν κύκλο τῶν Κολοκοτρῶνων, περιγραφῶν —καὶ γιὰ τὸ ρῶτημα ζ' τὴν ὕλη, χωρὶς ἄλλο, τὴν ἔδωσε στὸν Καποδίστρια ὁ Θ. Κολοκοτρ. —νὰ βγάλω κάποιες ἀπορίες καὶ σ' αὐτὲς ἀπάνου κάποιους συλλογισμοὺς δικούς μου νὰ προσθέσω. Ἄς ἀρχίσω ἀπὸ τὸν τελευταῖο στὴ χρονολ. σειρά. Ὁ Γενναῖος, στὴ δική του περιγραφή, ἀφοῦ πρῶτα βεβαιώνει πὺς ὡς τῆς ἀρχῆς τοῦ 1806 οἱ Κολοκοτρῶναῖοι πολεμοῦσαν ἀδιάκοπα τοὺς Τούρκους, γράφει πὺς οἱ ντόπιοι Τούρκοι τοῦ Μοριᾶ καὶ «μέρος τουρκοφρόνων

1) Ποιοὶ περισσότεροι Κλέφτες; Ὁ Θ. Κολοκοτρ. καὶ δυὸ Πετμεζάδες, ὁ Κώστας ἀδερφός κι' ὁ Νικόλαος γιὸς τοῦ Θανάση, καὶ οἱ τρεῖς πῆγαν εἰδοποίημένοι ἀπὸ ἄλλους γνωστοὺς στὰ Ἐφτάνησα, πὺς οἱ Ρῶσοι—βρισκόμαστε σὲ ἐλεύθερο πολίτευμα τῶν νησιῶν ὑπὸ τὴν προστασίᾳ Ρώσων καὶ Τούρκων — κάνανε στρατολογία ἀπὸ Ρουμελιώτες, Σουλιώτες κλπ. γιὰ νὰ τοὺς στείλουνε στὴν Κάτου Ἰταλία κατὰ τοῦ Ναπολέοντα (καὶ τοὺς στείλανε). Ὁ Θεοδωράκης δὲ δέχτηκε νὰ καταταχθῆ ἔμεινε μοναχὰ στὴ Ζάκυνθο 15 μέρες, Αὐγούστο τοῦ 1805, καὶ γύρισε. — Γιὰ νὰ καταλάβετε τί θὰ πῆ γλασμός Κλεφτῶν στὴ Ρούμελη, διαβ. ὁ Ἀλήπασσας τοὺς κυνηγοῦσε, 2 χιλ. πρόσφυγες Κλέφτες βρεθῆκαν κάποτε στὴ Λευκάδα ἀπάνου.

2) Ὁ Γιάννης Κολοκοτρῶνης ἦταν ὁ ἐπὶ κεφαλῆς. Αὐτὸς εἶπε νὰ μὴν πᾶνε στὰ Ἐφτάνησα, καὶ δὲν πῆγανε.

Ἑλλήνων» ἀναφερθῆκανε στὸ Σουλτᾶνο, καὶ πειὸ κάτω πὺς ὅλος ὁ Μοριᾶς σηκώθηκε στ' ἄρματα. «Ὁ Σουλτᾶνος ἐβίασε (!) τὸν Πατριάρχην καὶ ἔκαμε ἀφορισμὸν». Στὸ ἴδιο χειρόγρ. σημειώμα του ὁ Γενναῖος—γιὰ νὰ δυναμώσῃ βέβαια τὸ κῦρος τῆς μαρτυρίας του—παραθέτει πλαστοὺς στίχους, σὰν αὐτοὺς: «Τούρκοι, Ρωμαῖοι στ' ἄρματα, τοὺς Κλέφτες νὰ σκοτώστε—τὴ ζωὴ σας νὰ γλυτώστε», καὶ δὲν καταλαβαίνει πὺς βρίζει ὀλάκερο τὸ Μοριᾶ. Μπορεῖ ὁ λαὸς νὰ κυνήγησε τοὺς Κλέφτες στὰ 1805, ὄχι ὅμως καὶ νὰ τοὺς τραγοῦδησε μαζί.

Ὁ Κοντάκης γράφει πὺς τὸ φερμάνι ἦτανε μυστικό· τὸ ἴδιο κι' ὁ Φραντζῆς, βεβαιώνει πὺς ὁ πασοῦς φοβέρισε κανέναν νὰ μὴ μαρτυρήσῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ κατατρογμοῦ. Πὺς ὅμως μποροῦσε ἕνα τέτοιο πρᾶμα νὰ μὴν ἀντιβούτῃ σ' ὅλον τὸ Μοριᾶ, ἀφοῦ στὴν πρωτεύουσα καλεστήκανε Τούρκοι καὶ χριστιανοὶ ἐπίσημοι, πρῶχοντες καὶ κληρικοί, καὶ ἡ ἐκστρατεία γίνηκε μὲ τέτοια σαλαγγή, μὲ παλούκια ἐτοιμασμένα, ἀφορισμοὺς ποὺ διαβαζόντανε στὴς ἐκκλησιᾶς καὶ διαταγὲς ποὺ μοιραζόντανε σ' ὅλα τὰ χωριά; Αὐτὴ ἡ πομπικὴ ἐκστρατεία μποροῦσε νὰ τρομάξῃ ἕναν ἀθῶο λαό, μὰ οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, ἂν ἀξίζαν αὐτὸ τ' ὄνομα, θὰ γελούσανε μὲ τὰ παιδιάτικα τοῦτα καμώματα. Καὶ ποῦ εἶναι ται, τόσες ἐκατοντάδες Κλέφτες, ποὺ ἀφίνουε παπάδες, δεσποτάδες, ταχυδρόμοι, πρῶχοντες κι' ἀπλοὺς χωριάτες νὰ πηγαινοέρχονται ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα στὴς ἐπαρχίαι, ἀπὸ χωρὲς σὲ χωριά, ν' ἀντιλαλοῦν τὰ μονοπάτια ἀπὸ τὰ βήματα τὰ βιαστικά, καὶ νὰ μὴ βρεθῆ οὔτ' ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τῶν Κλεφτῶν τοὺς κυνηγούς, νὰ τιμωρηθῆ σκληρά, ν' ἀκουστῆ τέλος πὺς ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶχοντες χτυπήθηκε ἀπ' τοὺς Κλέφτες, πὺς ἕνας ἀπὸ τοὺς μπουλουκμπασῆδες Ἀρβανίτες τιμωρήθηκε ἄγρια κλπ.; Τί Κλεφτουριά ἦταν ἐκεῖνη τέλος, ποὺ τὴν πῆρε καταπόδι ἡ χωριατιά, ποὺ δὲν ἤξερε λιμέρι τί θὰ πῆ, ποὺ ἔπεφτε στὰ χέρια τῶν κυνηγῶν της σὰν τοῦ μπουφου τοῦ πουλλί; Καὶ τέλος οἱ 600 ἐκεῖνοι σκοτωμένοι, τοῦ κατατρογμοῦ ὁ θλιβερός καρπός, μὲ τί τρόπο ἐξαγοράσαν τὴ ζωὴ τους, ἀντὶ ν' ἀγκομαχᾶνε φεύγοντας; Τὴ θλιβερὴ καταστροφή, τὸ χωρὶς ἀναπνοὴ κυνηγητό, τὸ περιγράφει ὁ Γέρος (σελ. 16—25 τῆς Αὐτοβιογρ. του). Οἱ Κλέφτες μοιάζανε σὰν τὸν ξαφνισμένο λύκο, ποὺ τὸν παίρνουν ἀπόκοντα τὰ τσοπανόσκυλα καὶ δὲν τοῦ δίνουνε μιᾶς στιγμῆς ἀνασασμὸ νὰ πάρῃ. Ἄν ἦταν ἄντρες τοῦ πολέμου, τί περιμέναν ἀπ' αὐτὸ τὸ νυχτόμερο κυνηγητό, ἔχοντας πίσω τους ἕναν ὀλάκερο λαό, καὶ γιατί δὲ σκορπιζανε, νὰ χαθοῦνε καὶ νὰ γίνουνε καπνὸς μὲς τῆς σπηλιᾶς καὶ μὲς τοὺς λόγγους; Κι' ἂν στεκόντανε καὶ πολεμοῦσανε κάπου καὶ ποῦ—ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Γέρος λέει—τί θ' ἄβγαῖνε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίσταση παρὰ πὺς θὰ τραβοῦσε κι' ἄλλον κόσμον ἀπάνου τους καὶ πειὸ γλήγορο θ' ἄφερνε τὸ χαμό τους; Αὐτῆς τῆς λογῆς μιὰ καταδρομὴ στὴ Ρούμελη δὲ θ' ἄχε κανένα τέλος πραχτικό· οἱ Κλέφτες θὰ γινόνταν ἀφαντοὶ, ἄλλοι στὰ κατσάβραχα κι' ἄλλοι στὴ θάλασσα. Καί-κια τέλος δὲν εἶχε ὁ Μοριᾶς στὴς ἀκρογιαλιᾶς του πρὶν λάβῃ μέτρα ἡ ἐξουσία.

Οἱ κατατρογμένοι τοῦτοι Κλέφτες ἰδέα, νομίζω, δὲ θ' ἄχαν ἀπὸ πόλεμο, ἀλλοτῶς, ἂν ἦτανε κι' ὀργανωμένοι κάπως, θ' ἀρπάζανε στὰ χέρια μερικοὺς

ἐπίσημους Τούρκους καὶ χριστιανούς¹⁾, καὶ μ' αὐτοὺς ὡς ἐνέχυρα θ' ἀνοίγανε τὸ δρόμο τους καὶ θὰ γλυτώνανε στὴ θάλασσα, πού τριγυρίζει τὸ Μοριᾶ, καταφύγιο σωστικό, ἀν δὲ γινόντανε δεχτοὶ στὴ Μάνη.

Ἔρχομαι στοῦ Φραντζῆ τὴν περιγραφή, πού μὲ τῆς λεφτομέρειες τῆς, ἐνῶ γεννᾶει τὴν ἐντύπωση πὼς κάτι μεγάλο καὶ τρανό, κάτι στὴν ἱστορία τὴν ἔθνικὴ μοναδικὸ θ' ἀκουστῆ, στὴν οὐσία τῆς ἄλλο δὲν παρασταίνει πρᾶμα, παρὰ μιὰ ἀπὸ τῆς συνειθισμένες σκηνογραφίας τῶν ἐκστρατειῶν, πού ἡ Πόρτα συνείθιζε νὰ τῆς ξεκινᾷ μὲ φερμάνια, μὲ φοβερismoὺς τοῦ κλήρου—μουσουλμανικοῦ εἶτε χριστιανικοῦ. Αὐτὸς ἦταν πάντα ὁ τρόπος, ὁ λαϊκὸς καὶ πομπώδης, πού χτυποῦσε στὴ φαντασίᾳ τοῦ ἀπλοῦ κόσμου· ὅσο γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τῶν Κλεφτῶν, καὶ σὲ περιστάσεις πειδ ἀσήμαντες ὁ Πατριάρχης λάβαινε προσταγὴ νὰ βγάλη πανταχούσες καὶ μ' αὐτὲς νὰ φοβερίζη τὸ λαὸ σ' ὑπακοή. Πομπώδικη ἦτανε καὶ τῶν σουβλιῶν ἢ ἐπίδειξη. Ὁ Φραντζῆς πολὺ σοβαρὰ παρασταίνει τὰ αἷτια τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῆς Κλεφτουριάς—πού δὲν ἦτανε μεγάλος²⁾. Πρώτῃ αἷτια ἦταν ὁ «παρὰ τῶν Κλεπτῶν γινόμενος συνεχὴς ἀφανισμὸς κατὰ τῶν Ὁθωμανῶν»³⁾, ἔπειτα οἱ μεγάλοι λουφέδες τῶν Κάπων⁴⁾ τρίτῃ αἷτια ἦταν ἡ μεγάλη φορολογία... Τελευταία αἷτια ἦταν τὸ μῖσος τῶν Τούρκων ἐνάντια στῶν Κλεφτῶν τῆ δύναμη⁵⁾, κι' ἀπ' αὐτὴ ἀναγκάστηκε ὁ Πασσᾶς ν' ἀναφερθῆ (:) στὸ Σουλτάνο, κι' αὐτὸς διάταξε τὸν Πατριάρχη κλπ.

Ὁ Φραντζῆς ὡς κληρικὸς θέλει ν' ἀποδώσῃ τὴν πρωτοβουλία τοῦ κατατρομεμοῦ στὸ Σουλτάνο κι' ὄχι τὸν Πατριάρχη, μὰ ἡ ἀλήθεια δὲ θ' ἀργήσῃ νὰ φανῆ. Ἦ ἀφοριστὶ «ράιζε τῆς πέτρες», γράφει ὁ ἴδιος, μὰ τὸ κείμενό του βρῖσκειται, σ' ἀντίγραφο, ἀν εἶναι γνήσιο, κ' εἶναι συνειθισμένο, τυπικὸ φέρνει χρονολ. 25 Ὀχτώβ. 1805⁶⁾. Ὁ λαὸς, ἀλήθεια, τρόμαζε σὲ κάθε ἀφορισμὸ.

1) Μάρτη τοῦ 1805 βρῖσκουμε (Leake, A', σ. 100) ἕναν προύχοντα ἀπὸ τὸν Ἅγιον Πέτρο, ἐπαρχία μὲ προνόμια στρατιωτικά, τὸν Ἀναγνώστη Παπάξογλη μὲ πιστόλες στὸ ζωστάρι καὶ μὲ τρεῖς στρατιῶτες «Ἀρβανίτες» νὰ πηγαίη ἐπίσκεψη στὸν Πασσᾶ. «Ἡ συνειθισμένη του ἀκολουθία εἶναι 20—30 Ἀρβανίτες, δὲν τολμᾷει ὅμως νὰ παρουσιάσῃ στὸ σεράι μὲ περισσότερους ἀπ' αὐτοὺς πού εἶχε τότε». Αὐτὰ γράφει ὁ Leake· ὅλοι ὅμως οἱ περιηγητὲς λέγοντας Ἀρβανίτες ἐννοοῦνε φουστανελλοφόρους ἄταχτους, καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1821. Τὸ σῶμα λοιπὸν τοῦ κ. Ἀναγνώστη δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ Κάπος καὶ τὰ παληκάρια του, πού τὸν ἀκολουθοῦσανε φρουρά. Ἄν ἦταν Ἀρβανίτες, τότε καὶ οἱ Κάποι εἶχανε χάσει κάθε ὑπόληψη κοντὰ στοὺς προύχοντες.

2) «Πρὶν τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου (1821) καὶ μάλιστα μετὰ τὴν συμβᾶσαν καταδίωξιν τῶν κλεπτῶν εἰς τὰ 1806, εἰς ὅλην τὴν Πελοπόννησον ὑπῆρχον μόλις τρεῖς χιλιάδες ἄνδρες γυμνασμένοι εἰς τὰ ὄπλα» (ἐφημ. «Ἑλλάς», Ἀθήνα, 2 Αὐγ. 1889, μελέτη ἀπὸ ἀνώνυμο). Ἄλλο ὅμως γυμνασμένοι κι' ἄλλο Κλέφτες.

3) Ἔδειξα ὡς τώρα, θὰ δείξω καὶ πειδ κάτω, πὼς ὁ περιφημὸς αὐτὸς ἀφανισμὸς ἦτανε παραπολὺ σπάνιος ἢ φανταστικός.

4) Τότε οἱ Κλέφτες ἔπρεπε νὰ τρώγονται μὲ τοὺς Κάπους γιὰ νὰ πιάσουνε τὸν τόπο τους, ὅμως πουθενὰ δὲ βρῖσκουμε καμιὰ τέτοια φαγοῦρα, ἐνῶ στὴ Ρούμελη ὁ λουφές ἦταν ἡ κύρια αἷτια τῆς αἰώνιας ἔχτρης Κλεφτῶν κι' Ἀρμυτῶλων.

5) Δύναμη πού ποτὲ δὲ στάθηκε στὸ Μοριᾶ.

6) Τὸ δημοσίεψε ὁ Τ. Καντηλῶρος στὸ περιοδικὸ «Μαλεβός», Ἀθήνα, Ἀπρίλ.—Ἰουν. 1924. Τὸ ἔγγραφο, φυσικά, εἶναι γραμμένο μὲ τὸ νόημα πὼς βασιλικὴ προσταγὴ

Καὶ οἱ ἄλλες λεφτομέρειες περὶ γενικοῦ κατατρομεμοῦ ἄλλο σκοπὸ δὲν εἶχανε, παρὰ νὰ κάμουν τὸν ἴδιο τὸ λαὸ συμμέτοχο σ' αὐτὸ τὸν κατατρομεμοῦ. Ὅμως, ἀν ἀποφάσιζε ἡ Πόρτα νὰ στείλῃ ἀληθινὴ ἐκστρατεία, γιὰ νὰ κυνηγή τὸς Κλέφτες στὰ κατὰβραχα, μεγάλη συφορὰ θ' ἀπέφετε στὸν ἔρημο Μοριᾶ, ὅπως ἔπεσε στὰ 1769, ὅταν ἡ Πόρτα ξαφνισμένη ἀπὸ τὴν εἶδηση τῆς Ὁρλωφικῆς ἐκστρατείας, κάλεσε βιαστικά τὴν Ἀρβανιτιὰ νὰ μπῆ καὶ νὰ ὑποτάξῃ—τί; Ἀίγες ἑκατοντάδες Ἑλληνορώσσους, πού τοὺς φανταζότανε χιλιάδες. Ὁ κληρὸς κι' οἱ κοτζαμπασῆδες τοῦ Μοριᾶ εἶχανε στὸ νοῦ αὐτὸ τὸ πικρὸ μάθημα τὸ περασμένο, κι' αὐτοὶ θὰ δώσανε τὴ φρόνιμη γνώμη νὰ γίνῃ ἡ ἐκστρατεία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαὸ. Κι' ὁ Φραντζῆς κι' ἄλλοι βεβαιώνουν πὼς 600 Κλέφτες χαλαστήκαν ὅλοι, μὰ πρέπει νὰ βγάλῃ κανεὶς ἕνα μεγάλο ἀπόβαρο ἀπ' αὐτὸ τὸ λογαριασμὸ· οἱ περισσότεροι θὰ ἦταν ἀθῶοι χωριάτες, ἄλλοι ὑποφτοὶ «γιατᾶκηδες»¹⁾, ἄλλοι κατσικοκλέφτες, καὶ οἱ Κλέφτες οἱ ἀληθινοὶ ἦταν ὡς 150. Γιὰ τὴ μυστικότητα πού ἔπρεπε νὰ φυλαχτῆ, ἦτανε κι' αὐτὴ μιὰ μπλόφα. Μὰ καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Κεχαγιάμπεη μὲ τῆς κρεμάλες καὶ τὰ βαμμένα του παλούκια²⁾, μπλόφα θὰ δειχνότανε κι' αὐτὴ, ἀν οἱ Κλέφτες—πού ὡς ἀληθινοὶ ἄντρες δὲν ἔπρεπε νὰ παραδίνονται ζωντανοί, παρὰ νὰ πεθαίνουν ἀπάνου στὸ ντουφέκι—δὲν ἀφίνανε νὰ πιαστοῦνε σὰ λαγοί, ὅπως κι' ὁ Κεχαγιάς τὸ περίμενε· γιὰτὶ ἀπὸ τοῦ Φραντζῆ τὴν περιγραφή φαίνεται πὼς ἀμέτροι πιαστήκαν ἔτσι, ἀφοῦ ὁ λαὸς, Τούρκοι καὶ χριστιανοί, «ἔτρεχον εἰς τὰς πόλεις καὶ κωμοπόλεις, ἀλλ' ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ὄρη, εἰς τὰ δάση, καὶ εἰς τὰ σπήλαια, καὶ ὄσους ἐκ τῶν Κλεπτῶν συνελάμβανον ζώντας, τοὺς ἀπέστελλον εἰς τὸν Κεχαγιάμπεην»—κι' ἀπ' αὐτοὺς ἄλλους κρεμοῦσε, ἄλλους ἔψηνε στὴ σούβλα, ἄλλους τοὺς ἔκανε κομμάτια—«ὄσους δὲ πάλιν ἐφόνευεν ὁ περιφερόμενος στρατός, αὐτῶν τὰς κεφαλὰς διεύθυνεν εἰς τὸν Κεχαγιάμπεην κλπ.».

Γράφει ὁ Ἄγγλος Leake (A', σ. 385), ὅταν πειδ εἶχε τελειώσει ἡ νικηφόρα ἐκστρατεία, 24 Ἀπρ. 1806: «Ἡ σπουδαία κουβέντα ἀνάμεσα στοὺς πολιτικολόγους τοῦ Ἀηγιώργη (τῆς Νεμέας) ἦτανε μιὰ πράξη αὐστηρῆ μὰ δίκια πού ἐκτέλεσε ὁ πασσᾶς τότε τελευταία ἐνάντια στὸν μπουλούκμπαση, τῆς Τριπολιτσᾶς τὸν ἀστυνόμο, πού τὸν εἶχε στείλει νὰ κυνηγήσῃ τοὺς κλέφτες, κι' ἀντὶ νὰ κάμῃ αὐτὸ, ρήμαξε τὰ χωριά, ἔκοψε τὰ κεφάλια μερικῶν χωριάτων καὶ τὰ παρουσίασε στὸ βεζίρη γιὰ κεφάλια τῶν ληστῶν, καὶ πῆρε πληρωμὴ γι' αὐτό. Ὁ πασσᾶς μαθαίνοντας τὰ ἐγκλήματά του, ἔβγαλε ἀπόφαση κεφαλαικὴ καὶ τὴν ἀνάθεσε στὸ ντελήμπαση, τῆς προσωπικῆς του φρουρᾶς τὸν ἀρχηγό...» Ἀκολουθοῦν τὰ περιστατικὰ τοῦ φόνου. Ἡ παραδειγ-

τὸ διάταξε. Ὅλοι οἱ δεσποτάδες τοῦ Μοριᾶ κι' ὅλοι οἱ κοτζαμπασῆδες καλοῦνται νὰ συναχθοῦνε στὴν Τριπολιτσά κλπ. Τὰ φοβερίσματα τῆς πανταχούσας πιστὰ τ' ἀποδίνει ὁ Φραντζῆς κι' ὁ Οἰκονόμος. Οἱ φοβέρες περὶ ἀφορισμοῦ εἶναι οἱ συνειθισμένες τῶν ἀφορισμῶν, κ' εἶχανε σκοπὸ ν' ἀναγκάσουν τὸ λαὸ νὰ μαρτυρᾷ τοὺς Κλέφτες.

1) «Γιατᾶκια» τῶν Κλεφτῶν=ὄσοι τοὺς φιλοξενοῦν, τοὺς ὑποθάλλουν.

2) Καὶ στὴ Ρούμελη τὰ παλούκια, καθὼς εἶπα πειδ πάνω, σ' ἀνάλογες περιστάσεις ἦτανε συνειθισμένα.

ματική αυτή αυστηρότητα του πασσαῖ δείχνει πώς ὅσα γράφονται στῆς πειδῶ πάνου μαρτυρίες γιά τυραννίες ἀθῶων χωριατῶν, ἀδιάρκριτα σουβλίματα, ψησίματα ζωντανῶν κλπ. εἶναι, ἂν ὄχι ψέματα καθαρά, μὰ ὑπερβολές παραφορτωμένες. Ἀπό τοὺς περιηγητές, ποῦ παρασταθῆκανε στοῦ χαλασμοῦ, ἕνας μόνο μιλεῖ γιά βασανιστήρια. Ὅμως ἂν γίνανε καὶ τέτοια, δὲ δείχνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ πῶς οἱ Κλέφτες εἶχαν πειὰ καταντήσει ἀβάσταχτοι.

Ὁ Μ. Οἰκονόμου ἀπλώνεται πολὺ στῆς λεπτομέρειες τοῦ κατατρομεμοῦ, χωρὶς νὰ καταλαβαίνει πῶς ἔτσι περιγράφει ὄχι Κλεφτῶν κατατρομεμό, παρὰ κατατρομασμένων ἀγριμιῶν γιά νὰ κάμη πειδῶ τραγική τὴν εἰκόνα, καταγίνεται στὸν τρόπο τοῦ θανατωμοῦ τῶν ἐνόχων ἢ τῶν ἀθῶων. Τόσο μεγάλες εἰσπρασιές, καὶ τόσο ἀσήμαντα τ' ἀποτελέσματα τους· πάταγος καὶ σαλαγή, σὰ νῆταν ὁ ἔχτρος ἀμέτρητος καὶ φοβερός...

Ὅλες αὐτὲς οἱ περιγραφές, ποῦ ἔχουνε πηγὴ τὸν Κολοκοτρωναῖκο κύκλο — ἔτσι ὀνομάζω τὴν ἔνωση τῆς συγγενολογίας, τῆς πολιτικῆς καὶ κομματικῆς συντροφιάς καὶ τῆς αὐτῆς τοῦ Γέρου τοῦ Μοριά, ποῦ τὸν τριγύριζε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ζοῦσε δυνατός, εὐπορος, φιλάνθρωπος καὶ δοξασιμένος — λοιπόν, ὅλες οἱ περιγραφές αὐτὲς βρίσκονται σὲ πόλεμο, καὶ μένουν αἰώνια ἀσυββαστες μὲ τῆς ἄλλες ἀξιόπιστες μαρτυρίες, ὅσες θὰ δῆτε πειδῶ κάτω, καὶ μὲ τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ τοῦ κατατρομεμοῦ, ποῦ τὰ περιγράφουν ξένοι ταξιδιώτες, ἄνθρωποι καλόπιστοι ποῦ πέσαν ἀπάνου, ἀπὸ καλὴ τύχη, στὴν καταστροφή, καὶ τὴν εἶδανε μὲ τὰ ἴδια τους τὰ μάτια. Πολὺ θὰ φυλαχτῶ νὰ προσθέσω παρατηρήσεις πυκνὲς στῆς περιγραφές ποῦ θ' ἀραδιάσω πιστὰ παρακάτω.

Ἄγνωστες πηγές.—Ἐρχομαι στῆς πηγές, ποῦ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ πολὺ Ἑλληνικὸ κοινὸ γίνονται γνωστές, Ἑλληνικὲς καὶ ξένες. Νὰ λοιπόν ἀπὸ ποιά αἰτία ἄρχισε ἡ καταδρομὴ. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Gell (ταξίδι στοῦ Μοριά, 1823, σελ. 173¹) γράφει: «Ὁ φίλος μας ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους (σ. μίλησε γι' αὐτὸν πρωτύτερα σ. 63² τὸ οἶκογ. ὄνομά του Ἀντριανόπουλος πρωτοσύγκελλος Γαργαλιάνων, μὰ ἔκανε καὶ χρέη κοτζάμπαση) δὲν ἦταν τόσο τυχερός τὸν ἀκόλουθο χρόνο (σ. 1805)· ἐνῶ πῆγαινε στὴν Τριπολιτά, προσταγμένος ἀπὸ τὸν πασσαῖ γιά ὑπόθεση δημόσια, κάτι Κλέφτες λιμπιστήκανε τοὺς φόρους ποῦ ἔφερνε μαζί του καὶ τοῦ στήσανε καρτέρι στὴ θέση Τσιμπαρού· ἀφοῦ πληγῶσανε καμπόσους ἀπὸ τὴν ἀκολουθία του, κατεβάσαν τὸν παπαῖ σὲ μιὰ ξερὴ στέρνα καὶ τὸν κρατήσαν ἐκεῖ μὲ ψωμὶ μοναχὰ καὶ νερὸ ὡς ποῦ πλήρωσε χοντρή ξαγορὰ γράφοντας στοὺς Γαργαλιάνους³)... Ὁ πασσαῖς ἀρπαξε αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ γιά νὰ καθάρισεν τὸν τόπο ἀπὸ τοὺς κλέφτες. Τ' ἀνόητο

1) Ἐκαμε δύο ταξίδια, τὸ πρῶτο στὰ 1804—6 καὶ τὸ δεύτερο στὰ 1821. Περιγράφοντας τῆς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ δεύτερο, κάνει καὶ ξαναγυρίσματα στοῦ παλιό. Ὅσα γράφει ἐδῶ τώρα εἶναι θυμῆματα ἀπὸ τὸ πρῶτο του ταξίδι.

2) Ἄλλη πηγὴ πειδῶ κάτω τοποθετεῖ τὸ περιστατικὸ στοῦ Ραφιοματαῖκου βουνό, δηλ. βορεινὰ ἀπὸ τὸ Λοντάρι. Ὑστερα, φαίνεται, ὠδηγήσαν τὸν αἰχμάλωτο στὸν ὄρεινὸτατο τόπο Α. ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους καὶ τὸν κρύψανε σὲ κάποιον στέρνα, ποῦ δὲν ἦτανε καὶ ἡ μόνη ἐκεῖ. «Αὐτὲς οἱ στέρνες οἱ ξερὲς βρίσκονται συχνὲς γύρω σ' αὐτὸν τὸν τόπο, ὅπου ἀρχαῖος λαός, φαίνεται, κατοίκησε, καὶ δίνουν πολὺ καλὸ καταφύγιο στοὺς ληστές,

σκάβωμα τοῦ κληρικῶ σήκωσε τὸν κλῆρο στοῦ ποδάρι...»¹). Ἐνα χειρόγραφο τοῦ Διον. Πύρρου ποῦ ἔχω στὰ χέρια μου («Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος» τόμ. Α') βοηθαίει στὴν ἐξήγησις ὅσων γράφει ὁ Ἄγγλος: «Μετὰ ταῦτα οἱ κλέπται λαμβάνοντες τὰς δυνάμεις αὐτῶν ἐπάνω των (σ. = «τὸ πῆραν πολὺ ἀπάνου τους») ἔτρεχον παντοῦ, ὡς καὶ πρότερον, οἱ ὅποιοι διὰ νὰ ἐκτελέσωσι τὰς κακίας των, ἔκαμνον περισσότερα κακά... Πλὴν τέλος πάντων ἡ ὄργη τοῦ Κυρίου ἔφθασεν, ἐπειδὴ καὶ καθ' ὁδὸν πιάσαντες τὸν πρωτοσύγκελλον τοῦ Χριστιανουπόλεως, τὸν ἔγδυσαν καὶ τὸν ἐπαίδευσαν δυνατὰ. Τότε ὁ πρωτοσύγκ. προσκλαυθεὶς εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ βασιλέα, ἔλαβεν εὐθὺς προσταγὴν βασιλικήν... καὶ πατριαρχικὸν ἀφορισμόν...». Ἐρχεται τελευταία σπουδαία ἱστορικὴ ἀνέκδοτη πηγὴ, τὰ ἀπομνημ. τοῦ Ἀγωνιστῆ Παν. Παπατσῶνη, προύχοντα ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπαρχία: «Τότε, κατὰ τὸ ἔτος 1806, ἐπίασαν τὸν πρωτοσύγκελλον προεστὸν τῆς ἐπαρχίας Τριφυλίας οἱ Κλέφται οὗτοι εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ραφιοματαῖκου βουνοῦ²), ἐρχόμενον ἀπὸ τὴν Τρίπολιν καὶ συνοδευόμενον μὲ τὸν μελούμπασην αὐτοῦ μὲ 13 Τούρκους· αὐτοὶ δὲ ἐνέδρευον εἰς αὐτὸ τὸ μέρος, 17 τὸν ἀριθμόν, καὶ ἐκρότησαν πόλεμον μὲ τοὺς Τούρκους. Ὁ πρωτοσύγκελλος, βλέπων τὴν συμπλοκὴν ταύτην, ἐκτύπησεν τὸ ἄλογόν του νὰ φύγη, τοῦ ὁποῦ τουφεκίσαντες τὸ ἄλογόν του τὸ ἐφόνευσαν καὶ τὸν ἐπίασαν· οἱ δὲ Τούρκοι πυροβολούμενοι καὶ ἀντιπυροβολοῦντες ἔφυγαν ἀβλαβεῖς. Αἰχμαλωτίσαντες τὸν ἐξήτουν παρ' αὐτοῦ τὰ λεγόμενα χάρτζια πάλιν διὰ νὰ εἶναι ἀρματωλοὶ καὶ τοῦ ἐξήτουν καὶ συγχρόνως λύτρα δέκα χιλιάδων γροσίων, καὶ κρατήσαντες τὸν 40 ἡμέρας ἕως οὗ παρέλαβον αὐτὰ, τὸν ἀπέλυσαν ἐπὶ ὑποσχέσει πάντοτε νὰ τοὺς κάμη καὶ ἀρματωλοῦς³)».

ποῦ εἶναι σ' αὐτοὺς πολὺ γνώριμος». Αὐτὰ γράφει ὁ Gell, στὰ 1805 (ταξίδι στοῦ Μοριά, σελ. 173). Ὁ Παπατσῶνης γράφει: «... καὶ εἶχον ἀσυλον τὰ Πηγάδια...». Πηγάδια καὶ Στέρνες, φαίνεται, εἶναι ἡ ἴδια τοποθεσία. Περιεργὸ εἶναι πῶς καὶ ἡ λέξις Φιλιατρά—πόλη γειτονικὴ τῶν Γαργαλιάνων—δὲ σημαίνει παρὰ στόματα ἢ γύρους πηγαδιῶν.

1) Ὁ Μ. Οἰκονόμου (σ. 48) τὴν καθαρὰ ληστρικὴ αὐτὴ πράξη τὴν ἐξηγεῖ κατὰ τὰ συνειθισμένα του: «Οἱ Κολοκοτρωναῖοι... συλλαβόντες χάριν ἐκδικήσεως ἢ ἱκανοποιήσεως τῶν ἀπῆλαγον καὶ τὸν ἐκ Γαργαλιάνων τῆς Κυπαρισσίας πρωτοσύγκελλον, ἕνα τῶν Μοραγιάν-Βιλαετλήδων... κληρικόν. Ταύτης τῆς πράξεως, ὡς δὴ Μαν τολμηρῆς, ἐπιλαβόμενοι ἀφορμῆς καὶ μεγεθύνοντες αὐτὴν, ἐξηνάγκασαν νὰ υπογραφοῦν ἀναφορὰ πρὸς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν ἀπὸ τε τοὺς προεστῶτας καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, ὡς καὶ ἀπὸ Τούρκους, ἐν αἷς ἀνεφέροντο καὶ κληρικοὶ ἀσεβῶς ἀπαγόμενοι καὶ πάσχοντες ἀπὸ τοὺς κλέφτες...». Τὶ εἶχαν ὅμως οἱ Κολοκοτρ. νὰ κάμουν μὲ τὸν προεστὸ τῶν Γαργαλιάνων; Ἄλλη ἐξήγησις δὲ χωρεῖ παρὰ πῶς βοηθοῦσαν τὸ σύντροφόν τους, τὸ Γιώργα ἀπὸ τὰ Κοντοβοῦνια τῆς Τριφυλίας, νὰ ἐκδικηθῆ γιὰτὶ κ' ἐκεῖνος, ἴσως, ἦταν Κάπος παυμένος ἢ ζητοῦσε Κοπλίμι ἀπὸ τὸν προύχοντα τῆς ἐπαρχίας του. Αὐτὸ βεβαιώνει κι' ὁ Παπατσῶνης πειδῶ πάνου.

2) Ραφιομάτη εἶναι τὸ χωριὸ καὶ Τσιμπαρού τὸ γειτονικὸ βουνό, ὅπου πιάστηκε ὁ πρωτοσύγκελλος.

3) Ἀπὸ τὸ β' χειρόγρ. τοῦ Παπατσῶνη: «Ἐνῶ πάντοτε οἱ προεστοὶ εἶχον τὴν πρόνοιαν αὐτῶν καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τοὺς ἔβγαζαν χάρτζια, λεγόμενα λουφέδες, καὶ ἐπεριφέροντο φανερά, μὴ τολμώντες ὀλίγοι νὰ περιφέρονται, ἀλλὰ πάντοτε συσσωματω-

Για να φανούν οι Κλέφτες τόσο σκληροί, χωρίς άλλο ο πρωτοσύγκελλος ήταν έχθρος τους—κι' αλήθεια ήταν πολύ δυνατός κοντά στον πασσα—μα το γδύσιμο γέρου κληρικού είχε σκοπό και να ντροπιάσει βαρύτερα τον άνθρωπο: μια προφορική παράδοση που έχω από μέλος της ίδιας οικογένειας Κολοκοτρώνη μαρτυράει τα χειρότερα: προσβολή ηθική, βία του αντρισμού του σεβάσμιου γέροντα. Κι' ο καθηγητής Ν. Βέης γράφει: «Ο Πρωτοσύγκελλος ού μόνον άφηρέθη τα όσα έφερε μεθ' εαυτού χρήματα, φονευθέντων και τινων της συνοδευούσης αυτόν φρουράς, ού μόνον έβασανίσθη άνηλεώς, αλλά και υπέστη τας έχάτας ύβρεις υπό των Κολοκοτρωναίων, σκοπούντων ούτω τελείως να έξευτελίωσιν αυτόν» («Δημώδη Ασματα Φιγαλίας», Αθήνα, 1903, σ. 235 ').

Πώς προετοιμάστηκε το κίνημα είδαμε πειδ πάνου. Πότε όμως άρχισε; Τη σωστή χρονολογία μάς τη δίνει ο Ρ. Παλαμίδης στο χειρόγρ. ήμερολογιακό σημείωμά του, σύντομο πολύ, που μάς κάνει να λυπώμαστε γιατί δεν προσθέτει λίγα περιστατικά της προετοιμασίας και της εκτέλεσης: «1806, τον Ιανουάριον έβγήκεν ο Κεχαγιάμπεης, όπου ήλθε το φερμάνι για τον σκοτωμόν των Κλεφτών, και εκόττωσαν τους Κολοκοτρωναίους και τον Γιώργα με όλους τους συντρόφους του». Ο Μ. Οικονόμου, σ. 49, γράφει πως η εκστρατεία άρχισε Αποκρία του 1805 (γρ. 1806), σωστότερα όμως βεβαιώνει σημείωμα της οικογ. Πετμεξά, πως από Γενάρη ως Μάρτη του 1806 βάσταξε ο κατατρεγμός.

Ακολουθούν εδώ τυπωμένες μαρτυρίες για όσα γενικά περιστατικά άποβλέπουν τον κατατρεγμό. Ο ιστορικός Finlay (Ιστ. Έλλ. Έπ. έκδ. β', Α', σ. 26), που έζησε και πέθανε στην Ελλάδα, δανείζεται και τη γνώμη ενός αυτόπτη Άγγλου περιηγητή: «Ο Dodwell κάνει λόγο για την προθυμία, που ή χωριατιά βοήθησε στον κυνηγημό της συμμορίας του Κολοκοτρώνη και την προθυμία του κλήρου, που άφώρισε τους Κλέφτες. Του ίδιου του Κολοκοτρώνη ή διήγηση των περιστατικών, που τα είδε κι' ο Άγγλος περιηγητής, δείχνει πως δεν υπήρχε ζωή σκαιότερη από τη ζωή των Μοραϊτών Κλεφτών: ήτανε πανούργοι και σκληροί, αν όμως κάποτε πρωτύτερα ήτανε καλύτεροι, αυτό θα γίνηκε πολύ πριν από τον καιρό του Κολοκοτρώνη» (σ. έννοει ο Finlay το Θεοδ. Κολοκ., που δεν τον αγαπάει από τα χρόνια της Έπανάστασης).

Ο αξιόπιστος Leake γράφει, 13 Μαρτ. 1806, κι' από το ύφος του βγαίνει πως ο άγώνας είχε πειά τελειώσει από Γενάρη ως Φλεβάρη: «Μού είπαν πως οι περισσότεροι από τους ληστές είχανε σκοτωθή, είτε πιαστή ζωντανοί από τους χωριάτες, ένω ή τούρκικη δύναμη καθόταν άνεργη, ή έκανε τίποτε ακόμα χειρότερο. Ο Β— και τ' αδέρφια του έχουν τη γνώμη πως αν οι

μένοι και οι Τούρκοι ήθελον να τους ήμερεύσουν και να τους θαρρούνον δια να τους ξεμοναχιάσουν, δια να τους φονεύσουν, αλλά και αυτοί είχαν τα μέτρα τους. Άλλ' επί τέλους βαλόντες χείρα και εις τους ίδιους προορτάτας των τους προοστους, έλαβον τα επίχειρα της κακίας των» (βλ. και πειδ πάνου σ. 150).

1) 'Από τότε βγήκε ή παροιμία «άμαρτίες Κολοκοτρωναίικες», και πρέπει να ξηγηθή ως τιμωρία κάποιας πράξης Ιεροσύλης. Την παροιμία τη βρίσκουμε πρώτη φορά στο βιβλίο «Διονυσίας Αριθμητική υπό Διον. Πύργου, Ναύπλιον, 1828» σελ. 44.

χωριάτες του Μοριά, και μάλιστα οι Μυστριώτες, οι περισσότεροι ύποφτοι¹⁾, ήταν άφώσιωμένοι στους Γάλλους και συνεννοημένοι μαζί τους, δε θα βοηθούσανε στην καταστροφή εκείνων που θα ήτανε πολύ χρήσιμοι σε μίαν επανάσταση²⁾. Το έλατήριο της χωριατιάς ήτανε να βγάλουν απ' τη μέση την άφορμή, που έφερε την τούρκικη δύναμη (σ. την εκστρατεία των Τούρκων στις επαρχίες), άλλοιως δε θα βοηθούσαν έναν ξένον κατακτητή με τόσο όρμη. Με πληροφόρησαν στον Άχλαδόκαμπο πως ή τούρκικη δύναμη γάλασε και σκλάβωσε πολλούς άθώους, και μάλιστα στα Βέρβαινα» (Β', σελ. 346³⁾). Για το μέρος που παΐξαν οι κάτοικοι χριστιανοί χρησιμεύουν κι' όσα λόγια ο Μ. Οικονόμου (σ. 55) δανείζεται από ένα γράμμα του Θεοδ. Κολοκοτρ., στα 1807, στελμένο στ' Άγιον Όρος, προς τον έξοριστο εκεί πατριάρχη Γρηγόριο, που του έγγραφε πως γίνηκε, ο Θεωδωράκης, κουρσάρος γιατί έτσι τ' έφερε ο άφορισμός κι' ή συνδρομή των Δημητσανίτων—Δημητσανίτης ήταν κι' ο πατριάρχης—που βοηθήσανε στο θάνατο του αδερφού του Γιάννη κι' άλλων συγγενών του.

Έρχεται τελευταία στη σειρά ή σπουδαία χειρόγρ. περιγραφή του χαλασμού από τον προύχοντα της Άρκαδιάς Παν. Παπατσώνη. Στενός αυτός συμπέθερος των Ντελγλιανναίων, έννοει γενικά τους προεστους και τους παρασταίνει, όχι σωστά, ως φίλους και προστάτες των κυνηγημένων Κλεφτών, κι' απ' όλους έννοει μάλιστα τους Ντελγλιανναίους. Κι' αυτά όλα για ν' άλαφρώση τη μνήμη των προυχόντων από τη λαϊκή, άργότερα, κατηγορία της έννοχης τους στην καταστροφή των Κλεφτών. Ο Παπατσώνης όμως άρχίζει από τη μάχη που γίνηκε στ' Αλειτούργι, και την τοποθετεί πριν από τον άφορισμό και την καταδρομή⁴⁾ ο Παπατσώνης, γέρος πειδ όταν έγγραφε, δεν

1) Υποφτοι στην έξουσία σά γειτόνοι κι' δμόγγωμοι των Μανιατών. Βλ. από το Μυστρά, κι' όχι μακριά από το ξυγδ που ένώνει τη Σπάρτη με τη Μεσσηνία, ήτανε και τα λιμέρια των Κλεφτών. Οι Μυστριώτες, φαίνεται, δείξανε πολύ ζήλο στην καταστροφή τους. Β— θα ήταν κάποιος προύχοντας Μυστριώτης, που ο περιηγητής δε θέλει να τον εκθέση στους Τούρκους.

2) Δοιπόν οι ένέργειες των Γάλλων ήτανε περιορισμένες μοναχά στη Μάνη. Ο λαός του Μοριά ιδέα δεν είχε. Αυτό το πράμα ο Άγγλος, με χαρά του, βέβαια, το διαπιστώνει.

3) Για τη συνδρομή που δίναν οι χωριάτες είδατε πειδ πάνου πως ο Γενναίος, πολιτευόμενος επί Όθωνα, ντρέπεται να την παραδεχτή. Ο Θεωδωράκης (στην αυτοβιογραφία του σελ. 40—41), περιγράφοντας, γενικά, την Κλέφτικη ζωή, γράφει: «Οι γεωργοί και οι ποιμένες έδιναν ειδήσιν εις τους κλέπτας, ζωοτροφίας και πολεμοφόδια. . . Είς του πατρός μου τον καιρό, ήτον ιερό πράγμα (σ. οι Κλέφτες) να πειράξουν Έλληνα. Και όταν οι Κλέπται ήρχοντο εις συμπλοκή με τους Τούρκους, όλοι οι γεωργοί άφιναν το ζευγάρι και επάγιναν να βοηθήσουν τους Κλέπτας». Θλιβερό να λήη ο Γέρος τόσο παιδιάτικα πράγματα. Και στο Μοριά και στη Ρούμελη, αν οι γεωργοί βοηθούσαν τους Κλέφτες, σε λίγες μέρες θα ήτανε σφαγμένοι. Οι βοσκοί των βουνών, δηλ. του Κλέφτικου βασιλείου, πότε από το φόβο, πότε από σφέρο, πότε από λόγο συγγενικό και συχνά από θαυμασμό βοηθούσαν τους Κλέφτες. Οι Σαρακατσάνοι της χέρσας Ελλάδας, σκηνίτες Έλληνόφωνοι βοσκοί, ήταν πάντα βοηθοί και συντρόφοι των Κλεφτών. Απ' αυτούς βγήκαν οι επίσημοτεροι Κλέφτες, και ληστές κατόπι.

τήν ἔβαλε στήν ἀρμόδια θέση, ἀλλά πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ σιλάβωμα τοῦ πρωτοσύγκελλου¹⁾. Ὑστερα προχωρεῖ στὴ φυσικὴ σειρὰ τῆς περιγραφῆς του:

«Εἰς τὸ αὐτὸ ἔτος ἐνηργήθη καὶ ἡ γενικὴ καταδίωξις τῶν Κλεφτῶν Κολοκοτρωναίων Ἰωάννου καὶ Θεοδώρου, τοῦ Γεωργίου τοῦ περιβοήτου, τοῦ Νικητὰ Σταματέλλου καὶ τῶν λοιπῶν, οἵτινες συσσωμαθθέντες πλέον τῶν 150 περιεφέροντο φανερὰ μὲ μπαϊράκια ἀνοικτὰ²⁾. Οἱ δὲ Τούρκοι συναθροισθέντες ὑπὲρ τοὺς 500 ἐσήκωσαν καὶ ὄλους τοὺς ραγιαδες ὅσους εἶχον ὄπλα, ὑπὲρ τοὺς χιλίους. Ἐσυναντήθησαν εἰς τὸ Ἀλειτοῦργι τῆς Οἰχαλίας καὶ ἐκεῖ ἐκρότησαν μίαν μάχην καὶ ἐτσάκισαν τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ραγιαδες, εἰς τρόπον ὥστε τοὺς ἔρριξαν μέσα εἰς τὸ ποτάμι τῆς Μαυροζούμαινας, καὶ ἐπνίγησαν οὐκ ὀλίγοι καὶ φονευμένοι ἀμύπολλοι, ἐν οἷς ἐφρονεύθη καὶ ὁ Ἀγγελῆς Πέτροβας, παληκάρι ὀνομαστὸν τοῦ καιροῦ ἐκείνου³⁾. Κατόπιν τοῦ γεγονότος τούτου ἤρχισαν οἱ Τούρκοι νὰ ὑποπτεύουν ἐν γένει τοὺς χριστιανούς καὶ ἐξεδόθη φερμάνιον καὶ ἀφορισμὸς τοῦ Πατριάρχου εἰς τοὺς χριστιανούς, ὅσοι τροφοδοτοῦν κλέφτας καὶ δὲν τοὺς μαρτυροῦσιν καὶ τὰ παρόμοια⁴⁾ ἠναγκάσθησαν οἱ προεστοὶ νὰ εἰδοποιήσῃν (:) τοὺς κλέφτας εὐρισκομένους εἰς τοῦ Μελιγαλά, ὅτι θὰ καταδιωχθῶσιν ἀποτελεσματικῶς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ Ρωμαίους καὶ νὰ φύγουν διὰ τὴν Ζάκυνθον, καὶ τοὺς ἐχορηγοῦσιν καὶ τὰ μέσα ὅλα (:). Αὐτοὶ δὲ εἰς ἀπάντησιν τούτων ἐφόνευσαν τὸν ἀπεσταλμένον, καὶ οὕτω ἐξεστράτευσε ὁ Κεχαγιάμπεης τοῦ τότε πασιᾶ μὲ 1500 Τούρκους καὶ ὄλους τοὺς ραγιαδες καὶ ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Σκάλα⁵⁾, καὶ ἤρχισεν κατὰ πρότον ἀπὸ τοὺς τροφοδότας αὐτῶν συλλαμβάνων καὶ παλουκῶνων αὐτούς εἰς τὴν Σκάλαν, ὥστε ἐχύθη ὁ τρόμος τοῦτος εἰς ἀπαντας τοὺς χριστιανούς, καὶ ἄρχισαν νὰ κυνηγοῦν τοὺς κλέφτας τούτους ἀποτελεσματικῶς διὰ τε τὸν φόβον τοῦτον καὶ διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ νὰ καταδείχνουν πλέον τοὺς κλέφτας⁶⁾, οἵτινες τότε ἠσθιάνθησαν τὴν ἀνάγκην καὶ διεμοιράσθησαν εἰς μπουλουκία ἀνὰ πέντε, τρεῖς ἕως δέκα, καὶ τότε ἐπροσπάθησαν νὰ φύγουν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν πλέον⁷⁾ καὶ οὕτω πως ἕναν-ἕναν, δυὸ-τρεῖς, τοὺς συνελάμβανον καὶ τοὺς ἐφόνευσαν, ἕως οὗ ἐτελείωσαν ὄλοι».

Τὸ β' χειρόγρ. τοῦ Π. Παπατσώνη γράφει, μὲ κάποιες διαφορῆς: «Κατόπιν τούτων ὄλων ἀπεφασίσθη ἡ καταδίωξις αὐτῶν ἀποτελεσματικῶς⁸⁾ διωρισθῆ δὲ ὁ Κεχαγιάμπεης τοῦ πασιᾶ μετὰ 1500 Τούρκων στρατιωτῶν⁹⁾ ἐλθὼν εἰς τὸ χωρίον Σκάλα μὲ παλούκια ἐπὶ τούτου προετοιμασμένα, ἤρχισε κατὰ

1) Βλ. περὶ κάτω τῆ μάχης στ' Ἀλειτοῦργι, 4 Φλεβ. 1806.

2) Τώρα, μάλιστα, καταλαβαίνει κανεὶς τ' ἀνοικτὰ μπαϊράκια σὰν ἕνα φαινόμενον ἀπελπιστικῆς ἀπόφασις.

3) Ἀπὸ μιᾶς μόνῃ πηγῆ ἀναφέρεται καὶ ἄλλος ἕνας Κλέφτης σύγχρονος: «Ὁ Ἀθανάσιος Δαγρῆς πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως κατεδιώκετο παρὰ τῆς Τουρκικῆς ἐξουσίας ὡς Κλέπτῃς. Ὅτε δὲ κατεστράφησαν οἱ Κλέπτῃς τῆς Πελοποννήσου, κατέφυγεν εἰς τὸ Πετροβουῖν τῆς Λακωνίας παρὰ τοῖς Καπετανάκσις» (Φιλήμονα, Ἱστορ. Ἑλλ. Ἑπ. Δ', σελ. 469).

4) Χωριὸν Α. ἀπὸ τὸ βουνὸν Βουρκάνο (Ἰθάκη), ἀνάμεσα Μακρυπλάϊ καὶ ῥέμα Μαυροζούμαινας.

5) Νὰ μαρτυροῦν τοὺς Κλέφτες ἀπὸ τὸ φόβον τῶν Τούρκων καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ.

πρῶτον ἀπὸ τοὺς γιατάκηδες... καὶ ἐπαλούκωσε τοιοῦτους ὑπὲρ τοὺς 30.... καὶ οἱ κλέφται τότε... ἐδέησε νὰ χωρισθῶν εἰς μπουλουκία μικρὰ ἀπὸ 3—4—5, ὅπως δυνήθωσιν νὰ κρυφθῶν, διότι καὶ τὰ παράλια ἐπιάσθησαν..., ἀλλὰ τροφήν πλέον δὲν εὕρισκον διὰ τὸν τρόπον τῶν παλουκωμένων, οἵτινες ἔμενον εἰς τὸ παλούκι διὰ πολλὰς ἡμέρας πρὸς φόβητρον ἀπάντων. Ἐπεσαν καὶ εἰς τοὺς Μύλους¹⁾, ἀλλὰ τοὺς συνελάμβανον καὶ ἐκεῖ, ὥστε δὲν ἔμεινεν οὐδὲ εἰς ἕξ αὐτῶν ὄλοι ἐφρονεύθησαν ἀπὸ τοὺς ἰδίους γιατάκηδες, ὅπου ἄλλοτε τοὺς ἐτροφοδότην καὶ ἔκρυπτον».

Στὸ ἴδιο χειρόγρ. ὁ Παπατσώνης γράφει: «Τότε ἐλυμαίνοντο οἱ Κλέφτες, οἱ τε Κολοκοτρωναῖοι Θεόδωρος καὶ Ἰωάννης ἀδελφοί, ὁ Γιώργος ἀπὸ τὸν Ἀετὸ τῆς Τριφυλίας, καὶ ἐλήστευον πάντοτε τοὺς δημοφύλους τῶν χριστιανούς, καὶ εἶχον ἄσυλον τὰ Πηγὰδια καὶ τὴν Μάνην²⁾. Γιὰ τὴ μάχη στὸ Ἀλειτοῦργι τὸ β' χειρόγρ. γράφει: «...Εὐρισκόμενοι τότε οἱ Κλέφται ἕως 150 τὸν ἀριθμὸν εἰς τοῦ Μελιγαλά, ὅπου οἱ Τούρκοι οἱ Ἀνδρουσανοὶ ἐξεκίνησαν κατ' αὐτῶν μὲ ὄλους τοὺς ραγιαδες, ὅσοι εἶχαν ἄρματα, ἕως 1500 τὸν ἀριθμὸν, τοὺς ὁποίους ἔκλεισαν εἰς τὸ παλαιὸν φρούριον, κείμενον εἰς τὸ χωρίον Ἀλειτοῦργι³⁾, καὶ πολεμήσαντες ἡρωικῶς, ἔτρεψαν τὴν στρατιὰν ταύτην εἰς φυγὴν ῥίψαντές τους εἰς τὸν ποταμὸν τῆς Μαυροζούμαινας κλπ.». Καὶ στὸ β' χειρόγρ. ἡ μάχη τοῦ Ἀλειτοῦργι παρασταίνεται, πρωθύστερα, ἀπὸ τὸν Παπατσώνη ὡς ἀφορμὴ ποὺ προκάλεσε τὸν κατατρογμὸν. Γιὰ τὸν ἀποστελμένο ποὺ σκοτώσαν τὸ β' χειρόγρ. γράφει: «Καὶ τότε πάλιν οἱ προεστοὶ ἔστειλαν ἄνθρωπον οἰκτεῖον τῶν Κλεφτῶν εὐρισκομένων εἰς τοὺς Λάκκους (σ. Λάκκοι, ὑποθέτω, εἶναι ἡ περιφέρεια μὲ τῆς στέργης)... εἰδοποιουμένων τὴν ἀπόφασιν κατ' αὐτῶν, συμβουλευόντες τους νὰ περάσουν εἰς τὴν Ζάκυνθον, πρὶν γένῃ τὸ κατ' αὐτῶν κίνημα... ἀλλ' αὐτοὶ εἰς ἀπάντησιν ἐφόνευσαν τὸν ἀπεσταλμένον αὐτόν, καίτοι συγγενῆ των. Κατόπιν τούτων ὄλων ἀπεφασίσθη ἡ καταδίωξις...».

1) Ἐννοεῖ, ἴσως, τοὺς Μύλους τῆς Καλαμάτας (π. κάτω σελ. 172).

2) Πηγὰδια εἶναι καὶ χωριὸν στὴν Α. πλευρὰ τοῦ Ταύγετου, 4 ὥρες μακρὰ ἀπὸ τὸ Μυστρά, τὸ χωριὸν ποὺ γεννήθηκε ὁ Ζαχαριάς.

3) Ποιὸ τάχα εἶναι αὐτὸ τὸ κάστρο; Στὸ χάριτ του ὁ Leake σημειώνει θέση Παλαιόκαστρο (Θουρία) ΒΑ. ἀπὸ τὴν Κιουτσούκ-Μάνη, ἀλλὰ ἔρχεται πολὺ κάτω. Ἀπὸ τὴν περιγραφήν τοῦ ἴδιου ποὺ θὰ τὴ δῆτε ἄλλο εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖ. Γράφει λοιπὸν ὁ Leake, 5 Μαρτ. 1805 (Α', σ. 80): «Ἀνάμεσα στὸ ντερβένη (τοῦ Μακρυπλάγιου) καὶ στὴν κορφὴ τοῦ βουνοῦ, περὶ κοντὰ ὅμως στὴν κορφὴ, μοῦ εἶπαν πὺς εἶναι παλιὸ ἐρεῖσιο, μέσα στὴν ἐρημιὰ τοῦ λόγκου, κ' ἔχει γύρω του τὰ χωριά Βελανιδιά καὶ Κερατιές. Τὸ λένε τῆς Ξουριάς τὸ Κάστρο (σ. ἡ φράση Ἑλληνικὰ στὸ κείμενον). Ὁ, τι καὶ ἂν ἔδωσα στὸ χωριάτη τοῦ ντερβενίου, δὲν τὸν κατάφερα νὰ μοῦ δείξῃ τὸ δρόμο γιὰ τὸ παλιόκαστρο. Ἐπιμένει πὺς ἐκεῖ εἶναι τὸ κεντρικὸ λιμέρι τῶν ληστῶν, καὶ πὺς λίγον καιρὸ πρῶτῶν τερα εἶχανε σκοτώσει δυὸ ταξιδιδάτες, πέρα στὰ βουνὰ τοῦ Λονταριῦ».

ΣΤ'

Περίστατικά του κατατρομευμένου.—Τι γράφουν οι ξένοι περιηγητές.—Ανέκδοτες Έλληνικές πηγές.—Στοματικές παραδόσεις.—Τέλος της καταστροφής.—Οι Κάποι άμέτοχοι στον Άγωνα.—Πρόρχοντες και Κλέφτες.—Η Κλεφτουριά της Ροδύμης.

Προχωρώ τώρα στις λεπτομέρειες του κατατρομευμένου κ' έχω την καλή τύχη να προσφέρω κάποια περιστατικά παρμένα από τρεις αυτόπτες μάρτυρες, τους Άγγλους περιηγητές Dodwell, που ταξίδεψε Φλεβάρη, Leake, που ταξίδεψε Μάρτη του 1806 και Gell, που προσθέτει κι' αυτός αρκετά από τα θυμήματά του. Όμως, αν αποφάσιζα να συγκρίνω όλες της μαρτυρίες αυτές των ξένων με της γνωστές ως τώρα Έλληνικές πηγές, ο λόγος θα μ' έφερνε πολύ μακριά, πειδ πέρα απ' αυτό του βιβλίου το σκοπό. Θα μεταφράσω λοιπόν τα σκετικά κομμάτια από τους Άγγλους, μα θ' αφήσω σ' άλλους να κάμουνε τη σύγκριση, πρώτα και κυριότερα με του γέρου Κολοκοτρώνη την περιγραφή (αυτοβιογρ. σελ. 16—26), που είναι ή πειδ περιστατική, και θ' άξιζε να συμπληρωθῆ με την παραβολή που είπα. Η περιγραφή του Μ. Οικονόμου (σελ. 50) έρχεται δεύτερη στη σειρά, μα πολὺ κατώτερη από την πρώτη του Γέρου. Του Φαλῆ τὰ γραμμένα (φυλλάδιο «περί στρατ. άνατροφής» με ιστορικές σημειώσεις, κι' άλλες διατριβές του ιστορικορωμαντικές, με φανταστικούς διαλόγους και με ψεύτικα τραγούδια, στη σατυρ. έφημ. «Ραμπαγῆς» από Σεφτ.—Όχτ. του 1882 και πειδ κάτου, πρώτη απ' αυτές για τὸ Γιάννη τὸ «Ζορμπᾶ», δεύτερη με τὸν τίτλο «Άμαρτίες Κολοκοτρωναίτικες» και τὸς ὑπότιτλους «Άρματαλοὶ Κολοκοτρωναῖοι—Η κατὰ τὸ 1806 καταστροφή τῶν Άρματαλῶν—Λεπτομέρειαι, με χαρακτηρισμοὺς διαφόρων Κολοκοτρωναίων»), του Φαλῆ λοιπόν τὰ γραμμένα πρέπει να ριχτοῦν ὄξω από τῆς ἀρχόντισσας Ιστορίας τὴν αὐλή, σκύβαλα για τὰ ὀρνιθοσκαλισματα τῶν λογοκόπων.

Έρχομαι άμέσως στον πρώτον Άγγλο περιηγητὴ τὸ Dodwell (B' σελ. 351): «Άναπαυτήκαμε στὴν Άρκαδιὰ (σ. Κυπαρισσία) δυὸ μέρες, και στὴς 2 Φλεβ. 1806 προχωρήσαμε με σκοπὸ να επισκεφτοῦμε τὴ Μεσσηνία, και χωριστὰ τὸ βουνὸ Ἰθώμη, Ὁ βόϊβοντας μᾶς εἶπε πὼς ὁ τόπος αὐτός, που εἶχαμε ἐπιθυμῖα να τὸν ξετάσουμε, ἦτανε ληστὲς γεμάτος (banditti) και δὲ μπορούσε να μᾶς ἀφήσῃ χωρὶς συνοδεία. Μᾶς παρακάλεσε να μείνουμε μερικὲς μέρες ακόμα ὡς που να γυρίσουν οἱ στρατιῶτες του, ἀλλὰ δὲν τὸν ἀκούσαμε, και ξεκινήσαμε χωρὶς τὸ θέλημά του.... Που να φανταστοῦμε πὼς θὰ πέφταμε με τὸ κεφάλι ἀνάμεσα στους κλέφτες... (σ. ἀκολουθεῖ σύντομη σύγκριση τῆς ληστείας του Μοριά με τῆς μικροκλεψιῆς τῆς Άγγλίας). Σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ληστείας τῆς μεγαλωμένης δλάκερα χωριά γυμνώνονται, κοπάδια ἀπὸ πρόβατα ἢ γελᾶδια ἀρπάζονται ἀπὸ τῆς πλούσιες βοσκὲς τῆς Μεσσηνίας».

4 Φλεβ. 1806.—«Τὰ περίγυρα τῆς Ἰθώμης τὰ μαστίζει ἡ κλεφτουριά,

και εἶναι ὀνομαστὴ γι' αὐτὸ ὁ νοικοκύρης τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου καταλύσαμε, δυνατὰ μᾶς παρακάλεσε να μὴν τραβήξουμε πειδ πέρα, παρὰ με τὴ συνοδεία μερικῶν κατοίκων τῆς Κλεισουράς... Δεχτήκαμε να μᾶς συνοδέψουν κάποιοι γεροὶ και καλὰ ἀρματαμένοι Κλεισουριῶτες, που ὠρμιστήκανε να μᾶς φυλάξουνε με τὴν ἴδια τους ζωῆ. Μ' αὐτὴ τὴ συντροφιά κινήσαμε περᾶσαμε ἀπὸ τὸν Τούρκου τάφο, που σκοτώθηκε ἀπὸ τοὺς κλέφτες ἕνα χρόνον πρώτοτερα... Τὸ καλὸ εἶναι που τὸ κύριο σῶμα τῶν κλεφτῶν ἐκείνη τὴ στιγμή ἦταν πολιορκημένο, καθὼς τὸ μάθαμε ὕστερα, σ' ἕνα χωριὸ κατὰ τὸ ριζοβουνὶ τῆς Ἰθώμης, ὅμως και τὸ δικὸ μας σῶμα εἶχε ἀρκετὴ δύναμη ν' ἀνισταθῆ στους ἄλλους που μένανε μέσα στὸ κάστρο. Καθὼς προχωρούσαμε, ἕνα συγκρατητὸ ντουφεκίδι ἀκουγότανε μπροστὰ μας, κι' ἀνεβήκαμε σ' ἕνα ψήλωμα να ἰδοῦμε ἀπὸ ποῦ ἐρχόταν... Ὡς 150 γιάρδες μακριά, κατακαμπῆς, ἀγναντέψαμε μιὰ κανονικὴ μάχη στὸ χωριὸ Ἀλειτούρι. Οἱ κλέφτες ὡς 140 εἶχαν πιάσει τὸ χωριὸ, και καθαρὰ τοὺς βλέπαμε να ρίχνουν ἀπὸ τὰ παράθυρα στους ἄλλους που εἶχαν τριγυρίσει αὐτὸ τὸ πόστο, και ἦταν ὡς 100 Ἑλληνες κ' 60 Τούρκοι, καλὰ ἀρματαμένοι, και περιμένανε γοργὰ βοήθεια ἀκόμα... Ἐνας πατᾶς με 30 ἀρματαμένους, ὅπως κι' ὁ ἴδιος, μᾶς σμίξαν και τραβούσανε για τὸ χωριὸ τοὺς εἶπαμε ὅτι εἶχαμε δεῖ, κι' αὐτὸ τοὺς ἔκαμε να ταχύνουν τὸ ποδάρι κατὰ τὸν τόπο τῆς σκηνῆς...» (τ. Β', σ. 354).

5 Φλεβ. 1806.—«Τ' ἄλλο πρῶτ' ἕνας Ἑλληνας μᾶς ἔφερε εἶδηση για τὸ τέλος τῆς μάχης, πὼς δὲν ἦταν τόσο ματωμένο ὅσο μπορούσε κανεὶς να περιμένῃ... Λίγοι εἶχαν σκοτωθῆ ἀπὸ τὸ ἕνα κι' ἄλλο μέρος. Τὴ νύχτα οἱ κλέφτες ἀνοίξανε δρόμο και τραβηχτήκανε στὸ κάστρο και στὸ λόγγο τῆς Ἰθώμης. Εἶχαν καπετᾶνο ἕναν Ἑλληνα, που ἦταν ὁ τρόμος του Μοριά, γνωστὸς με τ' ὄνομα Καπετᾶν Γιῶργος, που δὲ λυπῶταν οὔτε Τούρκους, οὔτε Ἑλληνες, οὔτε Φράγκους. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ κ. W. Gell, σ' ἕνα ἄλλο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα, εἶχε τὴν εὐκαιρία να γνωρίσῃ και να μιλήσῃ μ' αὐτὸν τὸν καπετᾶνο, που μᾶς εἶχε προξενήσει τόση ἀνησυχία (σ. τὸ Γιῶργα). Ὁ καπετᾶνος αὐτὸς με τὴ συντροφιά του εἶχε καταφύγει στὴ Ζάκυνθο και μπῆκε στὴν Ἀγγλικὴ ὑπηρεσία. Ἀπὸ γράμμα που μοῦ ἔστειλε τότε ὁ κ. Gell ἕνα κομμάτι ἀποβλέπει αὐτὸν τὸν καπετᾶνο: «Λέγεται Γιῶργος Κολοκοτρώνης βρέθηκε σ' Ἀλειτούρι ὅταν περνούσαμε ἀπὸ κεῖ (σ. 1806) και θυμῶταν καθαρὰ πὼς μᾶς εἶχε δεῖ ἔλεγε πὼς, ἂν δὲν ἦτανε καταπιασμένος σ' ἄλλη δουλειά, χωρὶς ἄλλο θὰ μᾶς σκλάβωνε, ὅμως σὰ «Μιλόρδοι» που ἡμαστέ δὲ θὰ μᾶς ἔκανε κακό. Ἐδειχνε πολλὴ χαρὰ που γνωρίζαμε τόσο καλὰ τὰ βουνά, τὰ λαγκάδια και λιμέρια τους, κ' εἶπε στους συντρόφους του:— Αὐτὸς ὁ Μιλόρδος ἔξερει τὰ κατατόπια σὰ να ἦτανε κι' ὁ ἴδιος κλέφτης ἔξφυγε μέσ' ἀπὸ τὰ χέρια μας» (A', 356).

Ὁ,τι ἔπαθε ὁ Leake (πειδ πᾶνου σ. 147); κι' ὁ Dodwell ἔδω κι' ὁ Gell τὸ παθαίνουνε. Παίρνουνε τὸ Γιῶργα για Κολοκοτρώνη. Ὁ Dodwell ἀφοῦ (πειδ πᾶνου) ἀναφέρει μοναχὰ τὸ ὄνομα Γιῶργος, «Καπετᾶν Γιῶργος», κατόπι δέχεται τὴν ἐξήγησιν του Gell, πὼς ὁ Γιῶργος αὐτὸς ἦτανε Κολοκοτρώνης. Εἶναι δυσᾶρεστο πὼς ὁ Dodwell, ἀπᾶνου στὴ μάχη τῆς 4 Φλεβ. 1806,

ἀκούοντας μοναχὸ τὸ ὄνομα Καπετὰν Γιώργος, δὲν ἦτανε περίεργος νὰ ρωτήση τὸ ἐπίθετό του. Οἱ χωριάτες τότε θὰ τὸν πληροφοροῦσανε καλύτερα, γιατί ξέρανε βέβαια καὶ τὸν περίφημο Γιώργα ἀπὸ τὸν Ἄετὸ καὶ τοὺς Κολοκοτρωναίους, ἂν ὄχι ἄλλους ἀλλὰ τὸ Γιάννη καὶ τὸ Θεοδωράκη. Ἄς ξετάσω λοιπὸν πάλι τὸ περίεργο αὐτὸ ζήτημα. Ὁ Γιώργος ἀπὸ τὸν Ἄετὸ τῆς Ἀρκαδιᾶς ἔτσι μοναχὰ ἦτανε γνωστός, μὲ τὸ μικρὸ του τ' ὄνομα. Γιώργα τὸν ὀνομάζει κι' ὁ Ρ. Παλαμίδης (περὶ πάνου, στὸ χρονολ. σημειώμα του), Γιώργα κι' ὁ Παπατσώνης (περὶ πάνου). Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (στὴν αὐτοβιογρ. σ. 21), περιγράφοντας τὸ χαλασμὸ γράφει: «Ἐκράτησα μαζί μου καὶ «ἐναν» Καπετὰν-Γιώργο, ὅπου δὲν εἶχε ποῦ νὰ ὑπάγη...». Ὁ Γιώργος, περίφημος Κλέφτης τοῦ Μοριῦ, δὲν εἶχε ποῦ νὰ πάη, κι' ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ. τοῦκαμε τὴ χάρη νὰ τὸν πάρη στὴν ἀκολουθία του. . . Ὁμως ὁ Γιώργος δὲ φαίνεται νὰ τὸν ἀκολούθησε πολὺ, ἀφοῦ βρῖσκεται κλεισμένος μαζί μὲ τοὺς ἄλλους, τοὺς λιγώτερους, καὶ μὲ τὸ Γιάννη Κολοκοτρώνη, ἀδερφὸ τοῦ Θεοδ., καὶ σκοτώνεται μαζί μ' αὐτοὺς στὸ μοναστηριακὸ ληνὸ. Κάνω λόγο περὶ κάτου γιὰ τὸ θάνατό του. Ὁ Θ. Κολοκοτρ. στὴν περιστατικὴ περιγραφή τῆς καταστροφῆς τῶν Κλεφτῶν, πουθενὰ δὲν ἀναφέρειν Γιώργο Κολοκοτρώνη¹⁾.

Εἶναι ν' ἀπορῆ κανεὶς πὼς ὁ Ἄγγλος Gell γνώρισε στὴ Ζάκυθο ἕνα Γιώργο Κολοκοτρώνη, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὰ ἐκεῖ ἄταχτα στρατ. σώματα, κάτου ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, ἐνῶ στὴ Ζάκυθο εἶχε καταφύγει ὁ μόνος ποὺ γλύτωσε ἀπὸ τὸν κατατρογμὸ τοῦ 1806, ὁ Θεοδωράκης· ὁ Γιάννης, ἀδερφός του, εἶχε σκοτωθῆ στὰ 1806. Ὑπηρετοῦσε ὅμως κι' ἄλλος Γιάννης Κολοκοτρώνης στὰ Ἐφτάνησα, ἀπ' ἄλλον κλάδο καὶ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ φτάσιμο τοῦ Θεοδωράκη ἐκεῖ. Ὁ Γιώργος Κολοκοτρώνης τοῦ Φαλῆ κι' ὁ Γιωργακλῆς Κολοκοτρώνης τοῦ ἴδιου ἦτανε σκοτωμένοι κι' αὐτοὶ ἀπὸ τὰ 1806—ἂν ζήσανε ποτὲ—καὶ λοιπὸν δὲ βρεθῆκαν οὔτε στὰ Ἐφτάνησα, οὔτε καὶ στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἄλλη ἐξήγηση τῆς ἀπορίας δὲν ὑπάρχει παρ' αὐτῆ: Ὁ Θεοδωράκης πῆρε ἀπάνου του τὴν πονηρὴ ψευτιά, μιλῶντας μὲ τὸν Gell, καὶ λέγοντας πὼς αὐτὸς ἦταν ὁ Γιώργος· ὁ καλόπιστος πάλι Ἄγγλος δὲ φρόντισε νὰ ρωτήση καὶ νὰ μάθῃ. Αὐτὸ τὸ ὑποθέτω κι' ἀπὸ τὰ ἔξυπνα χωρατὰ ποὺ ἔκαμε ὁ συνομιλητῆς μὲ τὸν ἀπλὸν Ἄγγλο.

Πρὶν συνεχίσω τὸ ἡμερολόγιό τοῦ Dodwell, ἐδῶ εἶν' ὁ τόπος νὰ βάλω ἀπὸ τὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ Gell, ποὺ τῶκαμε στὰ 1821 (Λόντρα, 1823, σ. 312) μιὰ παλιὰν ἀνάμνησή του ἀπὸ τὸ προηγούμενο ταξίδι τοῦ 1806: «...Προχωροῦσαμε κατὰ τὸ Λοντάρι... ξεχωρίζουμε καθαρὰ τὸ μοναστήρι τοῦ Βουρκάνου καὶ τὰ τεῖχια τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης... ἕνα γραφικὸ κάστρο μὲ πύργους ἀπάνου σ' ἕνα λόφο, στὸ πλαῖ τῆς πεδιάδας, βενετσάνικης κατασκευῆς, καθὼς φαίνεται, σὲ τόσο καλὴ κατάσταση, ποὺ συμμορίες ληστές συχνὰ τὸ πιάναν καταφύγιό τους· κατὰ τὸ ἴδιο μέρος, ἀλλὰ χαμηλὰ στὸν κάμπο, εἶδαμε ἕνα ἔοχικὸ σπίτι κάποιου Τούρκου, σὲ μιὰ θέση Ἀλειτοῦρι τ' ὄνομά της. Κάποτε, ἄλλη φορὰ (σ. 1806) πέρασα ἀπ' αὐτὸ τὸ χωριὸ, ὅταν ὁ περίφημος σή-

1) Γιώργος ἦταν ὁ θεῖός του κ' εἶχε σκοτωθῆ μαζί μὲ τὸν πατέρα του τὸν Κωσταντῆ.

μερα ἐλευθερωτῆς καὶ πατριώτης, τότε πολὺ γνωστός ληστοκαπετᾶνος, ὁ Κολοκοτρώνης, εἶχε μπῆ στὸν πύργο τοῦ Ἀλειτοῦρι μὲ τὸ σῶμα του, καὶ πολιορκήθηκε ἀπ' ὅλη τὴν ἐπαρχία, μὰ ξέφυγε ἐκείνη τὴ φορὰ μὲς ἀπὸ ἕνα πηγάδι...¹⁾. Ἀπάνου σ' ἕνα λόφο, ἔρριξα στὸ βουνὸ Τετράζι, εἶναι τὸ χωριὸ Κωσταντῖνοι²⁾. Ἐκεῖ νομίσασαμε καλὸ νὰ περάσουμε τὴ νύχτα, ἐνῶ ὁ Κολοκοτρώνης ἦτανε στὰ περίγυρα. Ἡῦραμε τοὺς κατοίκους ἀναστατωμένους· ὅλη τὴ νύχτα προσπαθοῦσανε νὰ τρομάζουν τὸν ἐχτρὸ μὲ συγκρατητὸ τουφεκίδι. Εἶναι ἕνα πρᾶμα ἀληθινὸ, πὼς οἱ Ἕλληνες ποτὲ δὲν εἶχανε ξαρματωθῆ, εἰδεμῆ, μὲ τὸν Κολοκοτρώνη πάντα νὰ τοὺς ξεγυμνῶνῃ κ' ὕστερα νὰ φεύγῃ, δὲ θὰ μπορούσανε ν' ἀντισταθοῦν».

Συνεχίζω τὸ ἡμερολόγιό τοῦ Dodwell.

8 Φλεβ. 1806.— «Ἀριστερὰ, καθὼς πλησιάζαμε σ' ἕνα μεγάλο χωριὸ, τὸ Ἴσσαρι, ἀκούσαμε συγκρατητὸ ντουφεκίδι, καὶ καθὼς μάθαμε, ἦταν ἀπὸ κάτι κλέφτες ποὺ χτυποῦσαν ἕνα σῶμα Τούρκικο».

«Στῆς **10 (σ. Φλεβ. 1806)**, μόλις ἀφήσαμε τὸ χωριὸ Σινάνο εἶδαμε τῆς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ νὰ μπαίνουνε μὲ βιὰ στὰ σπίτια τοὺς σπρώχνοντας τὰ ζωντανὰ τοὺς μέσα καὶ νὰ κλείνουνε τῆς πόρτες· ἡ κραυγὴ «κλέφτες» ἀντιλαλοῦσε ἀπ' ὅλες τῆς μεριές. Εἴχαμε ὅμως τόσο συνειθίσει, ποὺ δὲν ἀνησυχίσαμε πολὺ, καὶ προχωρήσαμε ἀποφασισμένοι νὰ μὴ βγοῦμε ἀπὸ τὸ δρόμο μας. Οἱ χωριάτες τοῦ Σινάνου, βλέποντας πὼς εἶχαμε σκοπὸ χωρὶς ἄλλο νὰ περάσουμε μέσα ἀπὸ τὸ λόγγο, ὅπου ἦταν ἡ ἰδέα πὼς οἱ κλέφτες βρισκότανε κρυμμένοι, ἤρθανε μαζί μας ὡς 20, μὲ τὸν ἀγᾶ τοὺς κεφαλή. Περάσαμε τὸ ρέμα καὶ χωθήκαμε σ' ἕνα πυκνὸ ρουμάνι ἀπὸ βελανιδιές· σὲ λίγα λεφτὰ βρεθῆκαμε μπροστὰ σ' ἕνα μικρὸ μπουλοῦκι ἀπὸ κλέφτες· ὁ ἀκόλουθός μου Ἴμπρατῆμης, Τούρκος Σινανιώτης, ρίχτηκε ἀμέσως σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς κακούργους, καὶ μὲ κάποιον κίντυνο τὸν ξαρμάτωσε καὶ τὸν ἔδεσε. Οἱ ἄλλοι, λιγώτεροι ἀπὸ μᾶς, χωθήκανε μέσα στὸ λόγγο χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀντίσταση. Ὁμως, ἐνῶ πηγαίναμε γοργὰ μὰ ἀπρόσεχτα καταπόδι τοὺς, καὶ μπήκαμε μέσα σ' ἕναν ἀπέραστο λαβύρινθο ἀπὸ βαλτωμένα χαμόδεντρα, βρεθῆκαμε κυκλωμένοι ἀπὸ ἕνα μεγάλο σῶμα κλεφτῶν, ποὺ μᾶς φωνάξανε μὲ δύναμη νὰ πέσουμε κάτου στὴ στιγμή. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς δικούς μας τοὺς ρίξαν, κ' ἐκεῖνοι ἀμέσως μᾶς ἀποκριθῆκανε μὲ πιστόλια καὶ ντουφέκια, καὶ δυὸ δικοὶ μας πέσανε βαριά χτυπημένοι. Ἀρχισε ἀμέσως γενικὴ σφαγὴ, καὶ νὰ σωθοῦμε πειὰ φανερὰ ἦταν ἀδύνατο, κι' ἀνώφελη ἡ ἀντίσταση· περιμέναμε τὸ θάνατό μας... Ἐκείνη τὴ

1) Περίεργο εἶναι ποὺ ὁ Gell, καὶ στὰ 1821, δὲ ρώτησε νὰ μάθῃ τ' ὄνομα τοῦ Θεοδ., κι' ἀκόμα τὸν νομίζει «Γιώργο» Κολοκοτρώνη, δηλ. ταυτίζει τὸ Γιώργα μὲ τὸ Θεοδ. Κολοκοτρώνη.

2) Οἱ Κωσταντῖνοι εἶναι πολὺ νοτιώτεροι ἀπὸ τὸ βουνὸ Τετράζι. Αὐτὴν τὴν περίπτωσιν θυμίζει κι' ὁ Θ. Κολοκοτρ. (στὴν αὐτοβιογραφία του σελ. 21): «Τὴν νύχτα ἐτραβήξαμε κατὰ τὸν κάμπον τοῦ Λεονταρίου, ἀκούσαμε πολλὰς μπαταριὰς καὶ ἔπεφταν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη, καὶ δὲν ἤξεύραμε τί ἦτον. Ἡ μπαταριά ἦτον σημεῖον διὰ ἐδῶθεν ὑπάγουσιν οἱ κλέφται. Τὴν νύχτα ἐπήγαμεν εἰς τὸ Ἀνεμοδοῦρι διὰ ψωμί, εὐρήκαμε μόνον τὲς γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες ἦτανε εἰς τὰ διάσελα, καὶ ἐφύλαγαν μὲ τοὺς Τούρκους...».

στιγμή, μεγάλες ακουστήκανε φωνές και κρότοι απ' ἄλογα πού τρέχανε και μᾶς πλησιάζαν' ὡς 300 Τούρκοι καρβαλαραῖοι, με τὸ βόϊβοντά τῆς Καρύταινας ἀρχηγό, πού κυνηγοῦσε τοὺς κλέφτες, μᾶς ρίχτηκε ἴσα ἀπάνου, νομίζοντας πὼς ἐμεῖς ἤμαστὲ οἱ κλέφτες, και τ' ἄλογά τους κλωτσοπατήσανε λίγους ἀπὸ τοὺς δικούς μας. Δὲν ἀργήσαν ὅμως νὰ καταλάβουνε τὸ λάθος τοὺς, και τότε πέσαν καταπάνου στοὺς ληστές... Σὲ λίγες στιγμὲς ἀνταμωθήκαμε πάλι με τοὺς κλέφτες' ὅμως ἂν και σκημάτιζαν ἓνα σῶμα ἀπὸ 140, τὸ κύριο σῶμα τους, δὲν περιμέναν αὐτὴ τὴν προσβολὴ και σκορπῆσαν, ἀλλὰ χροστοῦσαν τὴ σωτηρία τους στὴν πυκνότητα τοῦ λόγκου και τὴν κακοτοπιὰ τοῦ βουνοῦ. Ἐφτὰ μοναχὰ ἀπὸ τοὺς δικούς μας πληγωθῆκαν' ἀπὸ τοὺς κλέφτες ἓνας σκοτωμένος, καμπόσοι πληγωμένοι και 5 σκλαβωμένοι σταλθῆκανε στὴν Τριπολιτσά, και τοὺς κόψαν τὰ κεφάλια. "Ολοὶ τους ἦτανε κακοντυμένοι, ἀκάθαρτοι φοριχτά, κ' εἶχανε μαζί τους πολὺ λίγα χρήματα και λίγα πολεμοφόδια. Ἦταν ἀπὸ τὸ μεγάλο σῶμα τοῦ Καπετάν Γιώργου Κολοκοτρώνη, πού τὸν εἶδαμε τελευταῖα νὰ πολεμᾷ στὰ ριζοβούνια τῆς Ἰθώμης¹⁾. Ὁ κλέφτης πού πιάστηκε ζωντανὸς εἶχε μοναχὰ ἓνα φουσέκι και 20 παράδες. Δυὸ ὄρες βᾶσταξε αὐτὸ τὸ κυνηγητό, και ὕστερα σταθῆκαμε κοντὰ στὰ ρεπια τῆς ἀρχαίας Μεγαλόπολης. Τὸ βραβεῖο τῆς παληκαριᾶς, καθὼς ἀποφάσισε ὁ βόϊβοντας, δόθηκε στὸν Ἰμπραῖμ, πού ἐπιασε ζωντανὸ τὸν κλέφτη' αὐτὸς πῆρε τὸ σπαθί, τὸ σελάχι, τὸ δαχτυλίδι και τὸ κεμερί του, κ' ὁ Ἕλληνας πού βοήθησε στὸ πιάσιμο τοῦ κλέφτη πῆρε τὸ ντουφέκι. "Ολοὶ ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν κλεφτῶν ἀπορούσανε πολὺ νὰ με ἰδοῦνε με τὰ φράγκικα ρούχα και τὸ καπέλλο μου ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ συμπλοκὴ» (B', σελ. 370—3).

22 Φλεβ. 1806.—«Περνούσαμε τὰ δάση τοῦ Λυκαίου (σ. Δυοφόρτι) και κάποια λαγκάδια πιασμένα ἀπὸ τὴν ἐξουσία ὡς τῆς τελευταῖες ἡμέρες, πού οἱ τρομεροὶ ληστές τὰ εἶχαν κάμει καταφύγιο τους, και τώρα τελευταῖα εἶχαν ἀφήσει αὐτοὺς τοὺς κρυψῶνες τους κυνηγημένοι ἀπὸ τὸ βόϊβοντα τῆς Καρύταινας...» (σ. ὁ περιηγητὴς πειὸ κάτω λέει πὼς ἀπάντησε στὸ δρόμο του ἓνα κεφάλι κομμένο, ὡς δύο μέρες πρωτότερα' τὸ κεφάλι αὐτὸ θὰ ἦτανε κάποιου κλέφτη πού σκοτώθηκε, και οἱ ἄλλοι κλέφτες τὸ εἶχανε μαζί τους γιὰ νὰ μὴν τὸ πάρουν οἱ Τούρκοι και τὸ παρουσιάσουνε στὸ βόϊβοντα, B', σελ. 390²⁾).

1) Κ' ἐδῶ πάλι δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ Κολοκοτρώνη, ὅπως και πειὸ πάνω. Μοναχὰ ὁ Γιώργος ἀπὸ τὸν Ἄετὸ ἦταν τόσο ἄγιος κ' ὀμός. Ὑποθέστε πὼς κ' ἐδῶ και πειὸ πάνω κατὰ λάθος λέγεται Γιώργος ὁ Θεὸς Κολοκοτρώνης' αὐτὸς ἂν ἦταν ὁ ἀρχηγός, ἀμέσως θὰ ξεχώριζε τοὺς Ἀγγλοὺς περιηγητὲς, και θὰ φυλαγότανε πολὺ νὰ τοὺς χτυπήσῃ, ἢ θ' ἀποτραβιάτανε μέσα στὸ λόγκο. Κοντὰ στὴν ξυπνάδα του, κ' ὁ χαραχτήρας του ἦταν ἡμερος πολὺ, καθὼς τῶδειξε σ' ὅλη τὴ ζωὴ του. Ἐπειτα οἱ χωριάτες τοῦ Σινάνου δὲ μποροῦσαν παρὰ θὰ φωνάζαν τ' ὄνομα τοῦ Θεοδώρακη ἢ τοῦ ἀδερφοῦ του Γιάννη. Οἱ δυὸ Ἄγγλοι ὅμως (σ. Dodwell και Gell ταξιδεύανε μαζί) «Γιώργο» ἀκοῦγαν ἀπὸ τοὺς χωριάτες τ' ὄνομα τοῦ καπετάνου και φανταζόντανε τὸ ἐπίθετό του Κολοκοτρώνη, σάν πειὸ γνῶριμο, κ' ἂν εἶχαν και κανένα δισταγμό, βεβαιωθῆσαν ὕστερωτα, πρὶν τυπώσουν τὰ βιβλία τους, ἀπὸ τὴ συνομιλία τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη με τὸν Gell, πού τὴν εἶδατε πειὸ πάνω.

2) Κι' ὅμως τὸ πετάξανε στὴ βιά τους.

27 Φλεβ. 1806.—«Τὸν καιρὸ πού μέϊναμε στὸ Μυστρά, ἓνα σῶμα Τούρκοι στρατιῶτες σταλθῆκανε νὰ πιάσουν ἓνα χωριὸ Πηγᾶδια, 4 ὄρες μακριά, κατὰ τὸ Δ. πλευρὸ τοῦ Ταύγετου' τὸ χωριὸ αὐτὸ τὸ κρατοῦσε ἓνα δυνατὸ σῶμα ἀπὸ κλέφτες' ἐπειδὴ ξακολούθησα τὸ δρόμο μου, δὲ μπορῶ νὰ πῶ τὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας» (B', σελ. 414).

¹ Ἀκολουθοῦν οἱ μαρτυρίες τοῦ Leake.

4 Μαρτ. 1806.—«120 κεφάλια κλεφτῶν σταλθῆκαν ἀπὸ τὸν Πασσᾶ στὴν Πόλη¹⁾. Οἱ κλέφτες σκορπῆσαν, και πιαστήκανε ζωνιανοί, σκορπηστά. Ὁ Πασσᾶς ἐλπίζει μ' αὐτὸ του τὸ κατόρθωμα νὰ μείνῃ σ' ἄξιωμα του ἄλλον ἓνα χρόνο. Ἐνας μουλουκμπασης, με δυνατὸ σῶμα Ἀρβανῆτες, πού ἦτανε στελεμένος ἐναντία στοὺς κλέφτες, λιποτάχτηκε και κατάφυγε στὴ Μπαρνοῦνια, ὅπου τὸν καλοδέχτηκε ὁ Ἀμούσαγας. Ὁ Πασσᾶς ἔχει στείλει τώρα ἓνα σῶμα ἀπὸ 100 νὰ τὸν πιάσῃ' οἱ 100 αὐτοὶ ἐνωθήκανε μ' ἄλλους 400 στὸ Μυστρά²⁾. Στὴν Τριπολιτσά μένουνε 500 στρατιῶτες μοναχὰ... Δὲν πιστεύω νὰ βρισκωνται ἀπάνου στὸ Μοριᾶ περισσότεροι ἀπὸ 2 χιλ. στρατιῶτες στὴν ἐξουσία τοῦ Πασσᾶ, ἂν δὲ λογαριάσουμε τοὺς Λαλιῶτες, Μπαρνοῦνιῶτες κ' ὅσους ἄλλους βρίσκονται στὴ Μάνη. Δὲν εἶναι πολὺς καιρὸς πού ὁ Πασσᾶς εἶχε καλέσει ὅλους τοὺς Τούρκους βοϊβοντάδες και τοὺς Ἕλληνες κοτζαμπασῆδες τοῦ Μοριᾶ νὰ τοὺς συβουλεύτῃ με τι τρόπο νὰ κατατρέξῃ τοὺς κλέφτες³⁾. Ὁ βόϊβοντας τῆς Γαστούνης... ἀμέλησε γιὰ λίγον καιρὸ νὰ ὑπακούσῃ, ὕστερα ὅμως ἀπὸ ἀπανωτὲς διαταγές, πῆγε, κ' ἄμα ὁ πασσᾶς τὸν κατηγόρησε γιὰ τὴν ἀμέλεια του, ἀπάντησε χωρὶς νὰ δείξῃ καμμιὰ ταπεινώση. Ἀμέσως ὁ πασσᾶς ἄρπαξε ἓνα μικρὸ μεταλλινὸ ραβδί (συνειθισμένο ὄπλο πού τὸ κρατοῦν οἱ Τούρκοι γιὰ ἐπίδειξη⁴⁾), ἔριξε τὸ βόϊβοντα στὸ πάτωμα και τὸν ἔδειρε ἀλύπητα με τὸ ματσούκι, και ὕστερα τὸν πέταξε ὄξω ἀπὸ τὴν κάμαρη χωρὶς καβούκι και μέστια, τὸν κράτησε πολλὲς μέρες φυλακὴ, και τέλος τὸν ὑποχρέωσε νὰ πληρώσῃ πρόστιμο» (B', σ. 282—3).

1) Ὁ περιηγητὴς αὐτὸ θὰ τῶμαθε ἀπὸ τοὺς χωριάτες. Ὅμως δὲ μοῦ φαίνεται τὸ πρᾶμα πολὺ πιστευτό.

2) Χρονολ. σημείωμα τοῦ Ρ. Παλαμίδη: «1806, 26 Ἀπρ. ἐβγήκεν ὁ Κεχαγιάμπεης διὰ νὰ βαρέσῃ τὸν Μουσαῖα Μπαρδούνια». Ἡ ἐκστρατεία πού ἀναφέρει ὁ Leake ἦταν ἡ πρώτη, μὰ ἀκολούθησε και δεύτερη τὸν Ἀγούστο τοῦ ἴδιου χρόνου κατὰ τοῦ Μουσαῖα Μπαρνοῦνια. Ὅσοι ληστὲς Μπαρνοῦνιῶτες Τούρκοι, φοβόντανε πὼς θὰ ἐρχόταν κ' ἡ δικὴ τους ἢ σειρά, κ' ἦρθε.

3) Δὲν εἶναι λόγος ἐδῶ γιὰ δευτέρη καταδρομὴ, ἀλλὰ γιὰ τὴν πρώτη. Ὁ συγγραφέας γυρίζει πίσω γιὰ νὰ διηγηθῇ τ' ἀνέκδοτο.

4) Τὸ κείμενο ἔχει hatchet=τσικοῦρι' λείπει ἢ κυριολεξία ἀπὸ τὸν Ἄγγλο. Θέλει νὰ πῇ τὸ περιφρημο «τοπούζ», εἶδος κοντὸ κεφαλοσπάστη. Καί μικρὰ πολύτιμα τσεκούρια συνειθίζαν οἱ Τούρκοι νάχουν προχείρα, μὰ κ' οἱ Ἕλληνες καπεταναῖοι ἀκολουθοῦσαν τὸ παραδειγμά τους. Ὁ Κυραϊσκάκης εἶχε μαζί με τ' ἄρματα του δυὸ πολὺ ὄρατα τσεκούρια, λάφυρο ἢ χάρισμα ἀπὸ Τούρκο ἐπίσημο. Τοῦ Θεοδ. πάλι Κολοκοτρώνη σῶθηκε τὸ μεταλλινὸ τοπούζι. Καί τὰ δυὸ βρίσκονται στὸ Μουσείο τῆς Ἱστορ. και Ἐθνολ. Ἐταιρείας. Μέστια, εἶναι εἶδος μαλακὰ παπούτσια, πού τὰ φοροῦσαν οἱ Τούρκοι μὲς ἀπὸ τ' ἄλλα. Ὁ Ἄγγλος γράφει παντόφλες.

21 Μαρτ. 1806.—(Κοντά στην Καστάνια ¹⁾). «Δέκα από τὰ παληκάρια τοῦ χωριοῦ, ἀφοῦ λείψανε λίγες βδομάδες, γυρίσαν τελευταία ἀπὸ τὸ κυνήγι τῶν κλεφτῶν. Οἱ κλέφτες ποτὲ δὲ θὰ πιανόνταν, ἀν ὁ Πασσᾶς δὲν ἀκολουθοῦσε τὸν τρόπο νὰ κἀνὴ κάθε χωριό, πὸν γειτόνευε μὲ τὰ λιμέρια τους, ὑπόλογο γιὰ τὴν καταστροφή τους» (Β', σελ. 504).

27 Μάρτ. 1806.—«Λένε πῶς ὁ καπετὰν Νικήτας μὲ τὸ μοναχὸ σῶμα ποῦ ἔμενε ἀπὸ τοὺς κλέφτες, ἴσαμε καμιὰ σαρανταριά, λίγες μέρες πρωτύτερα πῆγε στὸ χωριὸ Πετρίνα ²⁾ καὶ πῆρε ψωμί ἀπὸ κάποιον χωριάτη... Οἱ κλέφτες ὕστερα πιάσανε τὸ βουνὸ Δ. ἀπὸ τὸ Λοντάρι, ὅπου χτυπηθῆκαν, καὶ 2—3 ἀπ' αὐτοὺς σκοτωθῆκαν. Ὑστερα καταφύγαγε στὴ Μάνη, μὰ τοὺς παρακολουθεῖ ἓνα σῶμα ἀπὸ στρατιῶτες τοῦ Πασσᾶ καὶ ὡς 400 ἀρματωμένοι χριστιανοὶ (τ. Γ', σ. 21)...—Τὸ κεφάλι τοῦ Νικήτα τὸ φέρανε σήμερα στὴν Τριπολιτσά, καὶ τὸ ἐκθέσανε στὸν πλάτανο τοῦ σεραγιοῦ μαζί μ' ἓνα ἄλλο κεφάλι κ' ἓνα χέρι ³⁾, ἀπὸ κάποιους κλέφτες πὸν σκοτωθῆκαν τελευταία στοὺς Μύλους τῆς Καλαμάτας, ἐνῶ ἄλλοι ὡς 20 γλυτώσανε στὴ Μάνη ἓνα δούλο (σ. ψυχογυιό;) τοῦ Νικήτα τὸν φέρανε ζωντανὸ» (Γ', σελ. 36). Κι' ὁ Θεοδ. Κολοκοτρώνης (σελ. 25 τῆς αὐτοβιογρ.) γράφει γιὰ τὸ θάνατο κάποιου «Νικήτα ἀπὸ τοῦ Τουρκολέκα». Εἶναι ὁ ἴδιος πὸν φαίνεται πειδὸ πάνου. Ἐπειδὴ ὁμως Νικήτας Τουρκολέκας λεγόταν ὁ Νικηταρᾶς, κι' ὁ πατέρας του Σταματέλλος Τουρκολέκας, στρατιωτικὸς στὰ Ἐφράνησα, θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθῆ πῶς ὁ σκοτωμένος θὰ ἦταν κανέναν ἀπὸ τὸ σπῆτι τους. Ὅμως οἱ Σταματέλλοι Τουρκολέκιδες ἢ Σταματελλόπουλοι μπορεῖ νὰ εἶχαν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τοῦ Τουρκολέκα, ἀλλὰ τὸ χωριὸ τους ἦταν τὰ Σαμπάζικα τοῦ Λονταριοῦ. Ὁ Σταματέλλος, πατέρας τοῦ Νικήτα, μπορεῖ νὰ εἶχε κι' αὐτὸς πατέρα Νικήτα. Ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ λόγος γιὰ κανέναν ἀπ' αὐτούς. Ὁ Σταματέλλος φαίνεται νὰ ὑπηρετῆ στὰ Ἐφράνησα, σὲ σώματα ἀταχτα, καὶ στὰ 1807 καὶ στὰ 1813. Σκοτώθηκε γυρίζοντας στὸ Μοριά κατὰ τὰ 1818 (βλ. πειδὸ κάτω).

Ἐδῶ τελειώνουν τῶν Ἀγγλων περιηγητῶν οἱ μαρτυρίες, καὶ μαζί μ' αὐτὲς στεριεύει κάθε ξένη, ἀγνωστη ὡς τώρα μὰ ἀξιόπιστη πηγὴ. Ἄφησα τελευταία τοῦ Παπατσώνη τὴν περιγραφή, πὸν ἔχει κι' αὐτὴ σκέση μὲ τῆς λεπτομέρειες τοῦ κατατρογμοῦ: «Ὁ δὲ Γιάννης Κολοκοτρ., Σῆμος (σ. Δῆμος;) καὶ Κουντάνης ⁴⁾ πρωτοκλέφται καὶ ὁ Γιῶργος ἀπὸ τὸν Ἀετόν, ἔλοι 7 τὸν ἀριθμόν(;) κατέφυγον ἀπὸ τόπον εἰς τόπον καὶ ἐπῆγαν νὰ κρυφτοῦν εἰς τὸ μοναστήρι τῶν Αἰμιαλῶν, εἰς τὸ Ζυγοβίτσι πλησίον, ἀλλὰ οἱ καλόγεροι δὲν τοὺς

1) Χωριὸ Β. ἀπὸ τὸ βουνὸ Κορακολίθι.

2) Πειδὸ πάνου ἀπὸ τὸ χωριὸ Λογκάνικο, ΝΑ; ἀπὸ τὸ Λοντάρι.

3) Τὸ χέρι ἦταν τοῦ Δήμου Κολοκοτρώνη (Θ. Κολοκοτρ. αὐτοβιογρ. σ. 22).

4) Καὶ τὸν Κουντάνη ὁ Θεοδ. Κολ. στὴν αὐτοβιογρ. καθόλου δὲν τὸν ἀναφέρει. Ὁ Φαλῆς μόνος (περὶ στρατ. ἀνατροφῆς σ. 60) τὸν ἐξηρωτῆζει μ' ἀνέκδοτα καὶ πλαστὰ τραγούδια. Ἐχω ὑποψία πῶς οὔτε ὁ γέρο-Παπατσώνης τὸν ἤξερε, καὶ τὸν ἔμαθε ἀργότερα, ἀφοῦ καὶ Σῆμο Κολοκοτρ. ἀναφέρει, πὸν δὲν ἦτανε ποτὲ. Τὸ θυμητικὸ του, ἀπὸ τὴν ἡλικία του, ἦταν ἀδύνατο.

ἐδέχθησαν μέσα εἰς τὸ μοναστήρι, ἀλλὰ τοὺς ἔβαλαν εἰς ἓνα ληνὸν θολογύριστον, ὅπου ἔχουν εἰς τὸ ἀμπέλι τους μέσα, τῶν ὁποίων τοὺς ἔδωσαν καὶ ἠριάρικον ψωμί ¹⁾ ἀπὸ τὸν μῦλον τους, ὅπου ἔχουν ἐκεῖ πλησίον, καὶ ἔφαγαν πεθαμένοι τῆς πείνης ὄντες, εἰδοποίησαν ὁμως οἱ καλόγεροι τοὺς Δημιτσανῖτες, ὅπου εἶναι πλησίον τοῦ μοναστηρίου, ὅτι οἱ κλέφτες εὗρισκονται εἰς τὸν ληνὸν κρυμμένοι. Ἐπιπεσόντες οἱ Δημιτσανῖται, ἐδοκίμασαν νὰ φύγουν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν ἐπέστρεψαν ὀπίσω τότε τοὺς ἔβαλαν τειάφια πολλὰ εἰς τὴν θύραν τοῦ ληνοῦ, καὶ οὕτως, ἕναν-ἕνας ἐβγαίνοντας νὰ παραδοθῆ, τὸν ἐφόνευον. Καὶ τοιοῦτον τέλος ἔλαβον καὶ οἱ 7, ἓνα μὴ μείνη τινὰς ζωντανὸς καὶ ἀρχίσῃ νὰ μαρτυρῆ πὸν ἔστέκοντο καὶ ποῖοι τοὺς ἔτρεφον».

Ἀπορεῖ κανεὶς βαθιὰ μὲ τὴν τόσο ἀπλοϊκὴ πίστη τῶν περιήρημων αὐτῶν Κλεφτῶν, πίστη ὅχι καθόλου Κλέφτικη, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν προδοσίαν, μὲ τὴν παράδοσή τους στὰ χέρια τῶν φονιάδων τους, καὶ μάλιστα συντοπιτῶν τους. Δὲ θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ βγοῦν καὶ νὰ πεθάνουνε μὲ τὰ σπαθιά στὰ χέρια; Γιὰ νὰ καταλάβετε τὴν τόσο ἀπλόγνωνμη ἀπόφασή τους διαβάστε ἓνα περιέργο περιστατικὸ, πολὺ ὑστερόχρονο, στὰ 1848, κατὰ τὴ λεγομένη στάση τῆς Φτιώτιδας μ' ἀρχηγὸ τὸ Μῆτσο Κοντογιάννη. Ἐνας λογιώτατος, ὁ Γ. Αἰνιᾶνας, κατατρεχότανε κι' αὐτὸς ἀπὸ τὰ βασιλικά στρατεύματα. Νὰ τί γράφει γι' αὐτὸν ὁ ἀδερφός του: «Ἀπομακρυνθεὶς τῆς πόλεως (Ἰπάτης) καὶ διαβάς τὸν Ξηριᾶν. . . μετέβη εἰς τινὰ καλύβην, ὅπου διέμενε εἰς ἀγροφύλαξ. . . Ὁ χωρικός, διασχίσας μικρὸν ἐκ θάμνων δάσος, ἐτοποθέτησεν ἐντὸς αὐτοῦ τὸν Αἰνιᾶνα. . . μετέβη πρὸς τὸν Κοντογιάννην. . . Ὁ ἀδελφός μου, ὅταν ἐνύκτωσε, καὶ ὁ γεωργὸς δὲν ἐφάνη, ἤρχισε νὰ ἀνησυχῆ, καὶ ἐξελθὼν τῆς κρύπτης αὐτοῦ, μετέβη εἰς ἕτερον τόπον, ὅθεν ἠδύνατο νὰ βλέπῃ τὴν κρύπτην». (Δημ. Αἰνιᾶνα «Ἀναμνήσεις μιᾶς θερινῆς νυκτὸς ἐν Ἰπάτῃ» σελ. 14). Ἔτσι κ' οἱ κλεισμένοι στὸ ληνό, ἀφοῦ στεῖλαν τὸν καλόγερο, ἔπρεπε ν' ἀλλάξουνε λιμέρι, κι' ἀπ' αὐτὸ νὰ παραφυλᾶν ἀγνωτεύοντας τὸ ληνό. Γιὰ νὰ μπιστευτοῦν ὁμως τόσο ἀθῶα, θὰ πῆ πῶς δὲν εἶχανε κλειστῆ μὲ τὴν ἀπόφασή καὶ νὰ πεθάνουνε, σὲ κακὴ ὥρα. Κάθε ἀληθινὸς Κλέφτης τὸ θάνατο εἶχε πάντα στὸ νοῦ του.

Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς σκοτωμένους ἦταν κι' ὁ περιήρημος Γιῶργος. Ὁ γέρο-Παπατσώνης, ὁ πατριώτης του, εἶδατε τί γράφει γιὰ τὸ θάνατό του. Τὸ χειρόγρ. τοῦ Γρηγοριάδη—πατριώτης κι' αὐτὸς τοῦ Γιῶργα—μιλεῖ πῶς ὁ Γιῶργος μ' ἄλλους κλεισμένους στὸν καλογερικὸ ληνὸ κάμαν ἔξοδο ἢ περιγραφή εἶναι φορτωμένη μὲ τῆς συνειθισμένες τοῦ Γρηγ. ὑπερβολές. Τὸ τέλος τῶν κλεισμένων ὁ συγγρ. τὸ βάνει στῆς 18 Μαρτ., ἐνῶ ὁ Leake, 4 Μαρτ. 1806, παρασταίνει τὸ χαλασμὸ τελειωμένον (βλ. πειδὸ πάνου). Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τοῦ Γρηγοριάδη: «Κατέφυγεν τέλος (σ. ὁ Γιῶργος) μετὰ 60 παληκαριῶν Ἀρκαδίων εἰς Καρύταιναν καὶ πολιορκηθεὶς ἐν τῇ μονῇ τῶν Αἰμιαλῶν, κειμένη πλησίον τῆς κωμοπόλεως Δημισάνης, ἀπὸ 1000 Τούρκους καὶ 500 Ἀλβανοὺς πεζοὺς καὶ ἠρωϊκῶς πολεμήσας ἀπὸ τῆς 8ης ὥρας τῆς πρωΐας μέχρι τῆς 2ας μετὰ μεσημβρίας τῆς 18 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1806 καὶ φονεύσας καὶ

1) Ψωμί, πὸν περιέχει πολλὴν αἶρα, παράσιτο τοῦ σιταριοῦ πὸν φέρνει ζάλη.

πληγώσας 250 Τούρκους και Ἀλβανούς, μανιωδῶς ἐφορμήσας ξιφήρης ἐφ' οὐνεύθη ἡρωϊκῶς μετ' ὄλων αὐτοῦ τῶν παληκαριῶν του, καὶ ὡς 40 Κλεπτῶν Καρυτηγιῶν προσδραμόντων πρὸς ἐπικουρίαν του: Φαίνεται ἡ ψευτιά. Ὁ Γρηγορ., ὅσα ἀποβλέπουν τοὺς Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, τὰ κάνει τόσο ἐξηρωϊστικά, ποῦ περνοῦνε σ' αὐτὸ κάθε ἄλλη περιγραφή. Σπουδαία ἀπορία εἶναι ἂν ὁ Γιώργας πέθανε σὰν παληκάρη κάνοντας ἔξοδο, καὶ τότε θὰ πολεμοῦσε χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοὺς κλεισμένους στὸ μοναστηριακὸ ληνὸ, ποῦ τὸ τέλος τους ἦτανε θλιβερὸ μοναχὰ κι' ὄχι ἡρωϊκὸ. Ἄν ὁ Γιώργας πολέμησε σὲ θέση χωριστὴ καὶ πέθανε ἔτσι ἀντρίκια, δὲν πιστεύω ὅλες οἱ ἄλλες ντόπιες μαρτυρίες νὰ φτάνανε σὲ τέτοια σκόπιμη κακία νὰ μὴν ἀναφέρουν τοῦ Γιώργα τὸ θάνατο τὸν ἡρωϊκὸ. Μόνη λοιπὸν ἡ μαρτυρία τοῦ Γρηγοριᾶδη δὲ φτάνει νὰ μᾶς βεβαιώση τὸν ἀληθινὸ θάνατο τοῦ Γιώργα. Ὁ Γρηγορ. προσθέτει πῶς τὸ οἶκογ. ἐπίθετο τοῦ Γιώργα ἦτανε Κοσμᾶς.

Συνεχίζω τὴν περιγραφή τοῦ Παπατσῶνη. «... Ὁ δὲ Θεόδωρος Κολοκοτρῶνης μεμονωμένος ὑπῆγε μετεμφιεσμένος εἰς τοῦ Παλούμπα, εἰς τοὺς Κολιαίους ἢ Πλαπουταίους, ὅπου ἦτον συγγενὴς αὐτῶν' τὸν ὅποιον ἔβαλαν εἰς μίαν τρύπαν μέσα, καὶ τὸν ἐτροφοδοτοῦσε μόνος ὁ Παρασκευᾶς (σ. τὸ β' χειρόγρ. «ἐπὶ 40 ἡμέρας») χωρὶς ἄλλος τινὰς ἐκ τῆς φαμελίας του νὰ ἡξεύρη. . . Διεδόθη ἡ φήμη ὅτι ἐφρονεύθη καὶ οὗτος, καὶ ἀφοῦ κατευνάσθη ἡ καταδίωξις, καὶ δὲν ἠκούσθη νὰ ἔμεινε κανένας ζωντανός, τότε μετεμφιεσμένος ἐμπαρκαρίσθη εἰς τὸν Ρουφιᾶ¹⁾ εἰς τι καίκι, καὶ τὸν ἔβγαλεν εἰς Ζάκυνθον, καὶ ἐκεῖ μετεμφιεσμένος διὰ πολὺν καιρὸν δὲν ἐγνωρίζετο, ἀλλ' ἐφανερώθη ἐπὶ τέλους εἰς τὸν Ἀναγωνιστάρῳ²⁾.—Τοιοῦτον τέλος ἔλαβον οἱ Κλέφτες ἅπαντες, οἵτινες ἔλυμαίνοντο τοὺς χριστιανούς πάντοτε' εἰς Τοῦρκον ποτὲ δὲν ἔβανον χέρι, διατὶ ἐσκληρύνοντο, καὶ εὐχαριστοῦντο καὶ οἱ Τοῦρκοι ὅτι οἱ Κλέφται ἐλήστευον τοὺς δημοθρήσκους των χριστιανούς... Ἀλλ' ὅταν ἔβαλαν χέρι καὶ εἰς τοὺς προεστούς, τότε ἐπῆλθε καὶ ἡ καταστροφή των». Ὅλα αὐτὰ τὰ γράφει κοτζάμπασης Μοραίτης ἐχτρός τῶν Κλεφτῶν ψέματα ὅμως δὲ γράφει, παρὰ ἴσως ὑπερβολές. Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ σκοτώνανε καὶ Τούρκους, μὰ φυλαγόντανε νὰ τὸ κάνουε συχνά, ὅπως καὶ οἱ Κλέφτες τῆς Ρούμελης. Μοναχὰ τὸ πῶς ἄλλο δὲν κάνανε παρὰ Τούρκους νὰ σκοτώνουν, αὐτὸ εἶναι γέννημα ἀνιστόρητο τοῦ συμφεροντολόγου ἐξηρωϊσμοῦ, ποῦ ἔβαλε σκοπὸ του ν' ἀλλάξη τὴν ἀληθινὴ ἱστορία. Ὅσο γιὰ τ' ἄλλο ποῦ γράφει κάπου ὁ Παπατσῶνης, πῶς γνώριζε ὁ γέρο-Ντεληγιάννης τὴν παρουσία τοῦ κρυμμένου Θεοδωράκη, ἦταν τόση ἡ τρομάρα καὶ στοὺς κοτζάμπασῆδες, καὶ τόσος ἀκόμα ὁ κίντυνος, ποῦ διστάζω νὰ πιστέψω τοῦ γέρο-προύχοντα τὴν ἀπόφαση νὰ μὴν παραδώσῃ τὸ Θεοδωράκη, μέσα στὸ γενικὸ μάνισμα τοῦ κατατρέγμοῦ, ποῦ ἀκόμα καὶ τὰ λιθάκια εἶχανε σηκωθῆ νὰ κυνηγᾶν τοὺς Κλέφτες. Μπορεῖ ὅμως ὁ Ντεληγιάννης νὰ φύλαξε

1) Οἱ ἐκβολές τοῦ Ἀλφειοῦ χρησιμεῖαν καὶ γιὰ μικρὸ λιμάνι ἀπ' αὐτὸ γίνονται ἡ συγκοινωνία μὲ τὴ Ζάκυνθο. Ὁ Θ. Κολ. ἀλλοιῶς διηγίεται τὴ διαφυγὴ του.

2) Στὸ β' χειρόγρ. «ἄλλος Νικητᾶς ἐφρονεύθη μὲ τοὺς Κλέφτας, ὅστις ἦτο καὶ πρόγματι Νικητᾶς καὶ παληκάρη».

τὸ μυστικὸ ἀπὸ φόβου μὴ χάσῃ τοὺς πιστοὺς του Πλαπουταίους. Σ' ἄλλο μέρος τοῦ χειρόγρ. τοῦ ὁ Παπατσῶνης γράφει: «Οὗτοι (σ. οἱ Κλεφτοκαπεταναῖοι) ἐπὶ Τουρκοκρατίας τοὺς χριστιανούς ἐκλεφταν, ἐλήστευαν καὶ αἰχμαλώτουν καὶ διὰ λύτρων τοὺς ἀπέλυον, μηδέποτε ἔβλαπταν Τοῦρκον κουθενά, διότι τότε ἐσκληρύνοντο οἱ Τοῦρκοι καὶ τοὺς ἐκνηγοῦσαν ἀποτελεσματικῶς καὶ τοὺς ἔχαναν ὀλοτελῶς' οἱ δὲ Τοῦρκοι καίτοι βλέποντες τὰ ληστρικά κινήματά των ἐπὶ τοὺς χριστιανούς γινόμενα, εὐχαριστοῦντο διότι οἱ χριστιανοὶ ἔπασχον καὶ ἀπὸ χριστιανούς ἐληστεύοντο, καὶ ὡς ἐκ τούτου ποτὲ δὲν ἐνέδιδον εἰς τὰς προτροπὰς αὐτῶν ὅτι τοὺς ἐγνώριζαν ἐκ τοῦ πλησίον ὡς ἄρπαγας». Κι' ἄλλη πηγὴ ὑστερόχρονη, ποῦ χτυπάει τὸ Φραντζῆ ὡς παραπολὺ Κολοκοτρωνιστὴ, γράφει: «Ἡδύνατο ὁ κ. Φραντζῆς ἢ Φραντζιάδης νὰ ἐπιγράψῃ τὸ σύγγραμμά του βιογραφίαν τοῦ Κολοκοτρῶνη, ἠδύνατο τότε νὰ λέγῃ ἐν αὐτῷ, ὅτι οἱ κλέπται ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦσαν οἱ προστάται τῶν χριστιανῶν, ἐνῶ αὐτοὺς μόνον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ὄχι τοὺς Ὀθωμανούς καὶ ἐλήστευον καὶ ἐδολοφόνουν» (ἐφημ. «Φίλος τοῦ Λαοῦ», Ἀθήνα, 9 Αὐγ. 1841).

Δὲν πρέπει νὰ παραλείψω καὶ κάποια ἀπομεινάρια τῆς στοματ. παράδοσης, ποῦ τὰ φύλαξε ἀξίεπαινα ὁ Κ. Σταυρόπουλος Ζυγοβιστιώτης, ἀπὸ τὴν πατριδα τῶν Κολοκοτρ., στὴ γεωγρ. μονογραφία του («Ἱστορία Ζυγοβιστίου», Ἀθήνα, 1905, σ. 21—23). Ἀντιγράφω ἐδῶ τὰ σκετικὰ κομμάτια: «Ἡμέραν τινὰ τοῦ ἔτους 1806, οἱ Κολοκοτρωναῖοι διημέρευον εἰς τὸ ἀπέναντι καὶ ἐγγὺς τοῦ Ζυγοβιστίου κείμενον ὄρος Κλινίτσα, ἐνθα συνήθως, ὁπότεν εὐρίσκοντο κατὰ τὰ μέρη ταῦτα, ἐνδιητῶντο. Ἐπειδὴ δὲ ἔλαβον, ὡς φαίνεται, ἀνάγκην τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων, μετέβησαν ἐκεῖθεν εἰς τὸν ἀντικρὺ σχεδὸν τοῦ εἰρημένου ὄρους ληνὸν τῆς Μονῆς Αἰμιαλῶν, κείμενον παραπλεύρως τῆς Μονῆς, καὶ ἐκεῖ ἐκρύβησαν, ὅπως εὐρωσιν εὐκαιρίαν καὶ ζητήσωσι παρὰ τοῦ ἡγουμένου ἐκείνου τῶν ὄσων εἶχον ἀνάγκην. Συλλαβόντες δὲ τὸν μεταβάντα ἐκεῖ νὰ κλαδεύσῃ τὴν ἄμπελον μοναχὸν Γεράσιμον καλούμενον, κυφὸν τὸ σῶμα, ἀγράμματον παντάπασι καὶ ἐκ Δημιτσάνης καταγόμενον, ὅπως ὁμολογεῖ ὅλος ὁ κόσμος, τὸν παρεκάλεσαν νὰ μεταβῆ εἰς τὸν ἡγούμενον καὶ τῷ εἰπῆ κρυφίως περὶ τῶν ἀνωτέρω ἀναγκῶν των. Τὸ μοχθηρὸν ὅμως ἐκεῖνο ἀνθρωπάριον, ἀντὶ νὰ μεταβῆ εἰς τὸν ἡγούμενον καὶ τῷ ἀναφέρῃ τὴν περίστασιν ταύτην καὶ οἰκονομηθῆ τὸ πρᾶγμα, ὅπως οἰκονομεῖτο τοῦτο καὶ ἄλλοτε, ἐτράπη ἐκεῖθεν εἰς τὴν πρὸς τὴν Δημιτσάνην ἄγουσαν ὁδόν, καὶ φθιάσας ἐκεῖ ἀνήγειλεν εἰς τοὺς προεστούς περὶ τῆς εἰς τὸν ληνὸν διημερεύσεως τῶν κλεπτῶν...¹⁾—Τοῖς πᾶσιν εἶναι γνωστὸν ἔκτοτε, ὅτι ὁ ἐν τῷ ληνῷ φόνος τῶν Κολοκοτρωναίων δὲν ἐγένετο ἐκ μέρους Τοῦρκων, καθόσον Τοῦρκοι δὲν ὑπῆρχον ἐκεῖ, ἀλλ' ἐγένετο ἐκ μέρους χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι, ὡς προείπομεν, ἤθελον νὰ προσφέρωσιν ἐξ ἰδιοτελείας ἀφοσίωσιν εἰς τὴν Τουρκικὴν διοίκησιν, ἀλλὰ καὶ ἐκ

1) Πολὺ πειθὸ πιστευτὸ εἶναι πῶς ὁ καλόγερος Γεράσιμος, φροντίζοντας πρῶτα ἀπ' ὅλα γιὰ τὸ μοναστήρι, εἰδοποίησε τὸ γούμενο, κι' αὐτὸς τὸν ἔστειλε στὴ Δημιτσάνη. Ἄν μαθαῖναν οἱ Τοῦρκοι πῶς οἱ καλόγεροι ἦτανε «γιατάκηδες» τῶν Κλεφτῶν, θὰ χαλοῦσαν τὸ μοναστήρι.

φόβου οι περισσότεροι μετέβησαν εκεί, διότι έφοβοϋντο μήπως, συλλαμβανόμενοι οι κλέπται και εκβιαζόμενοι δια βασάνων εκ μέρους των Τούρκων, δολογήσουν ή μαρτυρήσουν τους τροφοδότας και φίλους των, και οϋτω καταστραφῶσι και αϋτοί και οι κλέπται»¹⁾).

Η μελέτη τής ιστορίας του κατατρογεμου μᾶς δίνει αφορμή σ' αρκετά συμπεράσματα. Απ' όσα γράφουν οι περιηγητές, που βρεθήκανε μέσ' την τραγωδία, φαίνεται ένα Κλέφτικο σώμα από 150 τὸ πολὺ παληκάρια, κι' όχι περισσότερα. Πρώτα, τὸ λιγοστὸν αὐτὸν ἀριθμὸ, πού ὁ μεγάλος κίντυνος τοὺς σῦναξε ὅλους σ' ένα σῶμα μοναχό, μπορεῖ νὰ τὸν πάρη κανεὶς ὡς ένα σωστὸ μέτρο, και μ' αὐτὸ νὰ μετρήσῃ τῆς χιλιάδες τῆς παλιότερης Κλεφτουριᾶς, τῆς παραμυθένιες. Τὸν ἀριθμὸ τῶν 150 τόνε βεβαιώνουν κ' οι ξένοι πού βρεθήκανε στὴ μέση τῆς σκηπῆς κι' ὁ Παπατσώνης, πού τὸν ἄκουσε ἀπὸ παλιότερους, παλιὸς ὅμως κι' ὁ ἴδιος. Κι' ὁ Θ. Κολοκοτρ. (αὐτοβιογρ. σελ. 18) γράφει: «Ἐμάζωξα ὅλους ἕως 150», παρασταίνοντας μ' αὐτὸ πὼς ὁ ἴδιος ἦταν ὁ καπετάνος τους. Ἡ ἀλήθεια ὅμως λέει πὼς, ἂν δὲν ἦταν ἀρχηγὸς ὁ Γιώργας ἀπὸ τὸν Ἄετὸ τῆς Ἀρκαδιᾶς, θὰ ἦταν συναρχηγὸς τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη. Ὁ Γιάννης ἦταν ὁ ἀγχιος κι' ὁ τραχὺς Κλέφτης· ἐκεῖνος ἀποφάσισε νὰ μὴν πᾶνε στὰ Ἐφτάνησα, πρὶν ἀπὸ τὸν κατατρογεμὸ, ἐκεῖνος και κατὰ τὸ διάστημα τοῦ κατατρογεμου φαίνεται νὰ διατάξῃ—και νὰ μὴν τὸν ἀκούῃ ὁ Θεοδωράκης.

Ὅτι οι Κλέφτες δὲν ἦταν περισσότεροι, οὔτε κι' ἄλλοι ἄλλου βρισκόνταν, ἔξω ἀπὸ τοὺς 150, φαίνεται ἀπ' αὐτὸ· κανένας ἄλλος πόλεμος σύγχρονος μὲ τὸν πόλεμο τριγύρω στὸ Βουρκᾶνο δὲ γινότανε σ' ἄλλο μέρος τοῦ Μοριᾶ²⁾. Και τι ἄλλο ἀκόμα; Ὁ βόδιβοντας τῆς Καρύταινας ὁ ἴδιος τοὺς πολεμαίει. Αὐτὸ σημαίνει πὼς κυνηγημένοι πρῶτα οι Κλέφτες ἀναγκαστήκανε ν' ἀδειάσουν τὰ παλιά λιμέρια τους, ἀπάνου στὰ Καρυτηνὰ βουνά, και κατεβήκανε βουνόβουνὸ και πιάσαν τὰ τριγύρω τοῦ Βουρκάνου, ἔχοντας μπροστά τους τὸν κάμπο τὸ Μεσσηνιακὸ, μεσημβρινά, γιὰ νὰ βρῖσκουν τὰ μέσα τῆς διατροφῆς τους, και δυτικὰ ἀκουμπῶντας στὸν πολεμικὸ λαὸ τῆς Τριφυλίας, τοὺς Ντρέδες, γιὰ νὰ χουν τὴ βοήθειά τους, μὲ τοῦ Γιώργα τὴν ἐπιτροπὴ³⁾. Ἦτανε λοιπὸν ἡ Κλε-

1) Ὅπως δὴλωσα και πειὸ πάνου, τῆς λεπτομέρειες τοῦ κατατρογεμου και χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν δὲν τῆς νόμισα ἄξιο λόγου ζήτημα νὰ τῆς κάμω θέμα χωριστὸ τοῦ βιβλίου παραβάλλοντας μεταξὺ τους ὅλες τῆς πηγῆς. Ὁ περιεργὸς ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ κάμῃ αὐτὴ τὴν παραβολὴ βάνοντας μπροστά του τὴν τόσο περιστατικὴ περιγραφή τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Γέρου και στὸ πλάι τῆς περιγραφῆς τῶν Ἀγγλων περιηγητῶν.

2) Ὁ Θ. Κολοκοτρ. (σ. 19) περιγράφει ἕνα κίνημα δικὸ του Κλέφτικο κατὰ τὸν Ἅγιον Πέτρο, μὰ αὐτὸ γίνηκε πρὶν ἀρχίσῃ ὁ ἐπίσημος κατατρογεμὸς. Εἶναι τὰ προοίμια τοῦ κατατρογεμου, πού ξεσπάσαν και στὴν αἰχμαλωσία τοῦ πρωτοσύγκελλου και σ' ἄλλες σκόρπιες μάχες. Ὑστερ' ἀπὸ τὸ κίνημα κατὰ τὸν Ἅγιον Πέτρο γράφει ὁ Θ. Κ.: «Τότε ἐπρόσταξε ὁ Πασσᾶς ὅλες τῆς ἐπαρχίης διὰ νὰ ἔβγουν Τούρκοι και Ρωμᾶιοι νὰ μᾶς βαρέσουν». Κι' ἀρχίζει ἡ ἐκατορατεία πού τελείωσε στὴν κατατροποφῆ.

3) Ὑποθέτω πὼς και τὸ σῶμα τοῦ Γιώργα ἀπὸ Ντρέδες θὰ ἦτανε σκημιστιμένο. Τ' ἀνάτ. ριζὰ τῶν Κοινοβουινῶν τῆς Ἀρκαδιᾶς τελειώνουνε στὴν Ἰθώμη.

φτουριά τοῦ 1806 πολὺ περιορισμένη, και σὲ λίγες βδομάδες νικηθήκε, σκορπίστηκε και χαλάστηκε, μῆνα Γενάρη και Φλεβάρη, κι' ὄχι τὸ Γενάρη ὀλάκερο, οὔτε ὀλάκερο τὸ Φλεβάρη. Ἀπὸ τὰ σημειώμ. τοῦ Ρ. Παλαμίδη βγαίνει τὸ νόημα πὼς ἡ κατατροποφῆ ἦτανε σύντομη: «1806, τὸν Ἰανουάριον ἐβγήκεν ὁ Κεχαγιάμπης, και ἐσκότωσαν τοὺς Κολοκοτρωναίους και τὸν Γιώργα μὲ ὅλους τοὺς συντρόφους του». Ἀμέσως μετὰ τῆς μικρῆς μάχης σ' Ἀλειτοῦργι βρῖσκουμε τοὺς Κλέφτες στὸ παλιὸ τους πάλι καταφύγιο, ψηλὰ στὴν Καρύταινα. Ἡ μόνη τους τῶρα φροντίδα εἶναι ὄχι πὼς νὰ πουλήσουν ἀκριβὰ τὸ τομάρι τους, ἀλλὰ πὼς νὰ τὸ γλυτώσουν. Αὐτὸ σημαίνει πὼς εἶχανε χάσει πειὰ τὸ ἠθικὸ τους. Γι' αὐτὸ, και τὸ τέλος τους ἦταν ὄχι ἀντρικὸ, ἀφοῦ καταδεχόντανε στοὺς χωριάτες νὰ παραδίνονται, κι' ἀπ' αὐτοὺς νὰ παίρνουν ντροπιασμένο θάνατο.

Ὅσο γιὰ τὴν αἰτία τοῦ σηκωμοῦ τῆς Κλεφτουριᾶς, δὲν ἦταν ἄλλη παρὰ ἡ σκληρὴ ἀνάγκη τοῦ ψωμοῦ. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπ' όσα γράφει ὁ Παπατσώνης γιὰ τοὺς Κάπους. Οι Κάποι, ὅσο μένανε πιστοὶ στοὺς κοτζαμπασῆδες, περνούσανε καλά. Οι Κολοκοτρωναῖοι λοιπὸν, ἀφοῦ χάσανε γιὰ πάντα τὸ Καπιλίκι, τὸ γυρίσανε στὴν κλεψιά· ἐπικηρυγμένοι, και κατατρογεμένοι, πλανιόντανε σ' ἄλλες ἐπαρχίης, και γιὰ νὰ χτυπήσουν τὸν κοτζάμπαση τῶν Γαργαλιάνων σημαίνει πὼς βοηθοῦσανε τὸ Γιώργα, κι' αὐτὸ ἀπ' αφορμῆς τῆς Ἀρκαδιᾶς τὸ Καπιλίκι (Τριφυλίας).

Ὅσο γιὰ τὴν ἀρχηγία, τὸ Γιώργα τὸν βρῖσκουμε νὰ πρωτοστατῆ τριγύρω στὸ Βουρκᾶνο, τὸ ἴδιο και στὴ ληστρική πράξη πού εἶχε σκοπὸ τὸ σκλάβωμα τοῦ κοτζάμπαση τῶν Γαργαλιάνων. Ὁ Γιώργας λοιπὸν θὰ ἦτανε κι' ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κλεφτῶν ὡς τὸ τέλος τοῦ χαλασμοῦ τους. Ἄν ὅμως λάθος γίνεται ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους περιηγητές, και Γιώργος ἐννοεῖται ὁ Γιάννης ἢ ὁ Θεοδωράκης—πρᾶμα δύσκολο κανεὶς νὰ τὸ πιστέψῃ—τότε ὁ λαός, ἂν ἀθέλητὰ του γέλασε τοὺς ξένους λέγοντας Γιώργο Κολοκοτρώνη ἀρχηγό, (ἐνῶ Γιώργος Κολοκ. κανένας δὲν ὑπῆρχε), δὲν ἔξερε οὔτε τὰ σωστὰ ὀνόματα τῶν ἀδερφῶν Κολοκοτρωναίων. Και τότε, πού ἡ δόξα ἢ Κλέφτικη και πού ἡ φήμη ἢ λαϊκή, ἢ Κολοκοτρωναϊκή; Περιεργὸ εἶναι ἀκόμα πὼς οὔτε ὁ Γιάννης οὔτε ὁ Θεοδωράκης ἀναφέρονται πουθενὰ μὲ τὰ ὀνόματά τους ἀπὸ τοὺς τρεῖς Ἀγγλους, ἐνῶ ἀναφέρεται Γιώργος Κολοκ. ἀνύπαρχτος. Κι' αὐτὸ δὲ θὰ πῆ ἄλλο παρὰ πὼς ὁ Γιάννης κι' ὁ Θεοδωράκης ἦτανε δευτερότεροι και κάτω ἀπὸ τὸ Γιώργα τὸν ἀληθινὸ.

Ὁ Θεοδωράκης πάλι ὁ ἴδιος δὲν ἀναφέρει πουθενὰ τοῦ ἀδερφοῦ του Γιάννη τ' ὄνομα, παρὰ τὴ στιγμὴ πού σκοτώθηκε, θέλοντας αὐτὸς νὰ φαίνεται ἀρχηγός, ἀφοῦ και τὸν περίφημο Γιώργα τὸν κατεβάζει σὰ νὰ τὸν ἔχη κάτω ἀπὸ τῆς διαταγῆς του («εἶχα και ἕναν Γιώργα μαζί μου»). Κάνω και μιὰν ἀκόμα πειὸ βαρεῖα παρατήρηση ἀπάνου στὰ δυὸ ἀδέρφια Γιάννη και Θεοδωράκη. Αὔγουστο τοῦ 1805 ὁ Θεοδ. ἔχει πᾶει στὴ Ζάκυνθο· ἂν και δὲ μᾶς ξηγᾶει τὸ γιατί, ὁ σκοπὸς του ἦταν ἡ στρατολογία πού γινόταν ἐκεῖ, κ' ἔπεφτε παρὰς—ὁ Κλέφτης πάντα του ἀγαπάει τὸν παρὰ. Δὲν ἀποφάσισε ὅμως νὰ καταχτητῆ, και γύρισε στὸν τόπο του. Ἐκεῖ σῦναξε ὡς 150, και γράφει πὼς (σελ.

18) τούς πρότεινε να τούς πάρη και να πάνε στη Ζάκυνθο: αυτοί αποκριθήκανε μ' ένα στόμα πώς «ήμεις δὲν πηγαίνομεν εἰς τὴν Φραγκιά, καὶ θέλομεν νὰ ἀποθάνωμεν εἰς τὴν πατρίδα μας· ὁ ἀδερφός μου ὁ Γιάννης μὲ εἶπε ὅτι θέλω νὰ μὲ φάγουν τὰ ὄρνεα τοῦ τόπου μας...». Ἐνῶ χιλιάδες Μοραίτες τρέχανε στὴ Ζάκυνθο νὰ στρατολογηθοῦνε, καθὼς καὶ Ρουμελιῶτες Κλέφτες καὶ παλιοὶ Ἀρματολοί, οἱ Κολοκοτρωναῖοι καὶ οἱ συντρόφοι τους, κατατρεγμένοι, δυστυχισμένοι καὶ χωρὶς «δουλειά» (Καπιλίκι), δὲν ἀρπάζουν αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, δὲν ἀγαπᾶν τὴν τύχης τοῦ πολέμου, δὲν ἀποφασίζουν ν' ἀλλάζουν τὴν ἀθλιὰ τους ζωὴ μ' ἄλλην ἀντρικιώτερη, μὰ προτιμᾶνε νὰ μείνουνε στὸν τόπο τους, ἐνῶ ὄλο καὶ χειρότερη γίνεται ἡ κατάστασή τους. Τούς πρότεινε ἔπειτα ὁ Θεοδ. νὰ χωριστοῦνε σὲ μικρὰ σώματα καὶ νὰ κρυφτοῦνε¹⁾, μὰ ἐκεῖνοι τοῦ ἀποκριθῆκαν πὼς «δὲν πᾶμε νὰ ἐξοδεύσωμε τὰ λίγα γρόσια ὅπου ἔχομε, διατὶ οἱ καπεταναῖοι ἔσεῖς παίρνετε ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας». Ποιὲς ὅμως ἐπαρχίες, ἀφοῦ οἱ Κολοκοτρ. χρόνια εἶχαν νὰ δοῦνε Καπιλίκι καὶ τὴ γρόσια θὰ εἶχαν οἱ Κλέφτες ἀλλὰ ἀπὸ τῆς τόσο φτωχικῆς ληστείας τὰ τυχερά;²⁾ Τέλος ὁ Θεοδ. ἔμεινε μαζί τους, «καὶ ἔτσι ἐκηρυχθήκαμεν μὲ τὴν σημαίαν ἀνοιχτὴν εἰς ὅλας τὰς δυνάμεις τοῦ Μοραῶς· ἡ σημαία εἶχε ἓνα Χ καὶ ἄστρα καὶ φεγγάρι»³⁾. Λοιπὸν πόλεμος συμμαχικός Ἑλληνο-Τούρκικος κατὰ τῆς ἐξουσίας τοῦ Σουλτάνου... Καυκῆματα γεροντίστικα τοῦ Γέρου, ἐνῶ ἡ ἱστορία ἀποδείχνει πὼς οἱ Κολοκοτρωναῖοι, μὴν ἀποφασίζοντας ν' ἀφήσουν τὸ Μοριᾶ, μὴ γυρεύοντας ἄλλη ζωὴ ἀντρικιώτερη, προτιμήσανε τὴ ληστρική· πρώτη ὅμως φορὰ, ἀνοιχτὰ, χτυπιῶνται μὲ τούς Τούρκους, ὄχι γιὰ κανένα σκοπὸ ἐθνικὸ—ἀνόητοι θὰ ἦταν νὰ κάμουν πόλεμο μ' ὄλο τὸ Μοριᾶ, Τούρκους καὶ Χριστιανούς· ἂν ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τους τὴν ἀπελπισμένη ἀπόφαση, κι' ἀφοῦ χτυπήσανε γενναῖα στὴν ἀρχή, φυλάγανε τὸν ἴδιο δρόμο, μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ κατατρεγμοῦ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ χαιρεῖται τὴν ἀντοικία τους ἀπόφαση. Σὰν Κλέφτες ποῦ ἦταν, κι' ἀθῶον κόσμο θὰ σκλαβῶναν, κι' ἀρπαγὲς θὰ κάνανε στὴν ἀνάγκη τους, καὶ γι' αὐτὰ συχωρεμένοι θὰ ἦταν, ἔφτανε τὸ τέλος τους νὰ τιμοῦσε τὴν παληκαριά τους. Ὅμως, ποῦ ἦταν αὐτὸ τὸ τέλος; Ὁ Γιάννης Κολοκ., μὲ τούς συντρόφους ποῦ τοῦ μέναν, κλειστήκανε στὸ ληνὸ καὶ παραδῶσαν τὰ κεφάλια τους στοὺς χωριάτες ὄχι σὰν παλιοὶ Κλέφτες, ἀλλὰ σὰν πρωτόβγαλτα τσοπανόπουλα, καὶ τὸ Θεοδ. τὸν πῆγαν κυνηγῶντα σὰ λαγὸ, ἀπὸ τρύπα σὲ τρύπα, Χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι. Ἀπορεῖ κανεὶς πὼς, αὐτὸς ποῦ παρασταίνει τὸν εαυτό του ἀρχηγό, δὲν ἔδεσε τὴ μοῖρα του μὲ τοῦ ἀδερφοῦ του Γιάννη, ἀλλὰ χωρί-

1) Τὸ Κλέφτικο Ρουμελ. τραγοῦδι λέει· «παιδιά μου, νὰ σκορπήσωμε, νὰ γίνουμε μπουλούκια...», πρᾶμα ποῦ γινότανε σ' ὄρες κιντύνου.

2) Κάποιοι Κλέφτες σκοτωμένοι, κατὰ τὸ χαλασμό, ποῦ οἱ Τούρκοι ψάξαν τὰ κορμιά τους, βρεθῆκανε νάχουνε μαζί τους τιποτένια χρηματικὰ ποσά.

3) Χ=Χριστός, ἄστρο καὶ φεγγάρι=μισοφέγγαρο. Ὁ Φιλήμονας ἀντιγράφει ὄσες ψευτιές τοῦ ὑπαγορευθῆναι οἱ φίλοι του οἱ στρατιωτικοί, κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821: «Ἐἴμεθα βέβαιοι, ὅτι αἱ σημαῖαι τῶν Κλεπτῶν τῆς Πελοποννήσου, παρὰ τὰς ἀνήθεις ἀπεικονίσεις τῶν Στρατηλατῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἢ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἔφερον καὶ τὸ Λάβαρον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου» (περὶ Φιλικῆς Ἐταιρείας» σελ. 87).

στηκε τὴ στιγμὴ τοῦ τελευταίου κιντύνου, ὅταν τῶν μικρῶν μπουλουκιῶν ἡ Κλέφτικη ταχτικὴ δὲν ἦταν πειὰ καιρὸς νὰ μπῆ σὲ πράξη, ἀλλὰ ἦταν ὁ καιρὸς, οἱ Κλέφτες ἐνωμένοι νὰ πουλήσουν τίμια κι' ἀκριβὰ τὸ αἷμα τους. Ὁ Θεοδωράκης ὕστερα διηγίεται τῆς δικῆς του περιπέτειας μὲ ὕφος σὰ νὰ καμαρώνη γιὰ τὴν ἐξυπνάδα ποῦ εἶχε νὰ γλυτώσῃ μοναχός. Στὸ τέλος καταδέχτηκε νὰ ζητήσῃ καὶ τὴν προστασίαν τῶν Πλαπούταιων, τῶν εἰρηνικῶν Κάπων τῆς Καρύταινας, ποῦ ἀγναντεύαν ἀδιάφοροι τὸ χαλασμό τους. Ἀκολουθοῦν πειὸ κάτου κι' ἄλλες ἀνάλογες λεπτομέρειες, ὡς ποῦ «ὁ Θεοδωράκης πολὺ πονηρμένος, ἐγλύτωσε ὁ καϊμένος», ὅπως λέει καὶ τὸ πλαστὸ τραγοῦδι, ποῦ θαμάζει κι' αὐτὸ τῆς πονηριῆς του. Γλύτωσε καὶ κατάφυγε τέλος στὰ Ἐφράνησα. Ἀς μολογήσῃ τώρα κανεὶς ἂν τοῦ Γιάννη ὁ θάνατος ἢ τοῦ Θεοδωράκη ὁ γλύτωμὸς ταιριάζανε σὲ Κλέφτες παληκαρία.

Πόσοι ἦταν οἱ Κολοκοτρωναῖοι ποῦ χαλαστήκανε; Οἱ ὕστερόχρονοι εἰδήσεις τῆς οἰκογένειας ἀνεβάζουν τὸν ἀριθμὸ σὲ τριάντα¹⁾. Μιλεῖ κι' ὁ Θεοδωράκης πὼς, ὅταν χωρίστηκε ἀπὸ τούς ἄλλους, κράτησε μαζί του 19 συγγενῆδες του (σελ. 21) καὶ τὸ Γιώργα. Ὅμως κι' ὁ Γιώργας κι' οἱ ἄλλοι τὸν ἀφήσαν, ἀφοῦ κατάντησε νὰ μείνῃ ὁ Θεοδ. μοναχός καὶ νὰ γλυτώσῃ στὴ Μάνη μὲ δυὸ ποῦ τὸν ἀκολουθήσανε, πιστούς του Ρουμελιῶτες²⁾. Ὁ Leake γράφει: «Ὁ Πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ πέτυχε νὰ πιάσῃ πολλοὺς ἀπὸ τούς Κλέφτες, ποῦ γιὰ πολὺν καιρὸ μαστίζαν τὴ χερσόνησο, καὶ τὸν τελευταῖο χρόνον εἶχανε πληθύνει. Σκότωσε ἓναν ἀπὸ τούς Κολοκοτρωναίους» (τ. Β', σελ. 152), καὶ βέβαια ἔννοεῖ τὸ Γιάννη, τὸ σπουδαιότερο, καὶ γι' αὐτὸ τὸν ἀναφέρει³⁾. Δὲν εἶναι ζήτημα πὼς οἱ Κολοκοτρωναῖοι, ὡς παλιὰ οἰκογένεια ποιμενική, ἦταν χωρισμένοι σ' ἄρκετους κλάδους, καὶ μὲ τῆς συμπεθεριῆς καὶ κουμπαριῆς ποῦ κάναν εἴτε ἀλλάζοντας τὰ βοσκοτόπια τους κάθε χειμῶνα, εἴτε ὡς Κλέφτες ἀλλάζοντας λιμέρια, εἶχανε μεγαλώσει τὴ συγγενολογία τους. Ἐδῶ ὅμως εἶναι ἡ ἀπορία· ποῦ ἦταν αὐτὴ ἡ συγγενολογία, ὅταν τὰ πειὸ σημαντικὰ μέλη τοῦ σπιτιοῦ σκοτωνόντανε, λίγοι ἐδῶ καὶ λίγοι ἐκεῖ, καὶ πὼς τὴν τελευταία στιγμὴ ἀφήσανε τὸ Θεοδωράκη μὲ δυὸ Ρουμελιῶτες μοναχό; Ὅσοι εἶχανε γλυτώσει εἶχανε κρυφτῆ⁴⁾.

Τὸ τέλος τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριᾶ στάθηκε εὐκόλο μὰ καὶ θλιβερό. Καὶ οἱ 150, οἱ μόνοι κι' ὄλο-ὄλοιο ποῦ χαλαστήκανε, φερθῆκαν ὄχι σὰν Κλέφτες καθαροί, μὰ σὰν κοινοὶ φυγόδοικοι. Κι' ὅμως, οἱ ὕστερόχρονοι ἀβάσιμες πηγὲς μᾶς παραστήσανε τὸ «χαλασμό» σὰν κάτι τρομαχτικὸ ξερξίζωμα παμπάλαιας πολεμικῆς δυναστείας. Τὸ τέλος ὅμως τὸ σύντομο καὶ τόσο ἄχαρο ρίχνει κάτου

1) Ὁ Φαλῆς στὸ «Ραμππαγᾶ» ἐπλασε ὀλάκερη δυναστεία ἀπὸ ἦρωες Κολοκοτρωναίους, μὲ τῆς μακρῆς βιογραφίης τους, ἀγνωστες στὴν ἱστορία.

2) Καὶ χειρόγε. σημείωμα τῶν Πετμεζαίων βεβαιώνει πὼς ὁ Θεοδ. στὴ Μάνη εἶχε μαζί του δυὸ μόλις συντρόφους.

3) Κ' ἐδῶ, ἂν τὸν ἔξερε γιὰ Γιώργο, θ' ἄλεγε καὶ τ' ὄνομά του ὡς ἀρχηγό.

4) Ἀρχίζοντας τὸ 1821 ζοῦσαν ἄρκετοὶ Κολοκοτρωνῆδες ἀπὸ τὸ συγγενολόγι, καὶ λάβανε μέρος στὸν ἀγῶνα.

αὐτὸν τὸν παραφορτωμένο θρῦλο τὸν ἱστορικό. Ὅσο γιὰ τὸ θρῦλο τὸν ποιητικό, πῶς μπορούσε ἕνας λαὸς ποὺ θανάσιμα τοὺς κατάρρεξε, ὄχι μοναχὰ γιὰ τὸν ὁ Τούρκος πρόσταξε, μὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιος αὐτὸς λαὸς εἶχε μισηθεῖ πειὰ τῆς Κλέφτικες ἀρπαγῆς καὶ βίες, πῶς μπορούσε αὐτὸς ὁ λαὸς τραγούδια νὰ τοὺς πλάση καὶ νὰ τοὺς ὑμνήσῃ τῆς παληκαριῆς;

Ἔτσι ἡ Κλεφτουριά ἢ Μοραϊτικὴ, κατὰ τὸ χυδαῖο, δὲν ἦταν πολυἀριθμὴ, ἀπέδειξε πῶς μαζὶ μὲ τοὺς Κολοκοτρωναίους δὲν πολεμήσαν ἄλλοι γνωστοὶ παρὰ ὁ Γιῶργος ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν, ὁ Πέτροβας, ὁ Νταγρές, ἕνας Νικήτας, κι' ὄχι ἄλλοι. Πῶς νὰ ξηγήσῃ κανεὶς αὐτὸ τὸ φαινόμενο; Οἱ πολεμικοὶ ἄντρες τοῦ Μοραῖ βρισκότανε στὰ Ἐφτάνησα, καλοπληρωμένοι, δουλεύοντας στὰ μισοτάχτα ἐκεῖ σώματα. Οἱ ἄλλοι ποὺ μένανε στὸν τόπο τοὺς δὲν εἶχανε μορφωθῆ ὁ ἀληθινὸς πολεμικὸς ἄντρες, καθὼς ἔδειξε τὸ τέλος τοὺς, τέλος ἀνθρώπων ἀπειρών τοῦ πολέμου. Ὁ τρόπος ποὺ λιποταχοῦν ἀφίροντας τοὺς ἀρχηγούς, τὸ κλεῖσιμό τοὺς στὸ ληνὸ—ἀπ' ὅπου δὲ θὰ ἦταν πειὰ σωτηρία—ἢ πίστη τοὺς ἢ τόσο ἀνόητη νὰ μὴν ὑποφτεῦνται προδοσίαν, καὶ ἢ ντροπιασμένη τοὺς ὑστερὰ παράδοση, ἀντὶ νὰ ξεπηδήσουνε μὲ τὰ σπαθιά στὰ χέρια, ὅλ' αὐτὰ μὰς δείχνουνε, τὸ λέω καὶ πάλι, πῶς οἱ Κολοκοτρωναῖοι δὲν ἦταν Κλέφτες παλιοὶ γυμνασμένοι ἀπὸ πάππου-προπάππου. Μὰ τὸ πρῶμα δὲ μπορούσε ἄλλοιῶς νὰ γίνῃ. Τοῦ Μοραῖ ἡ Κλεφτουριά δὲν κρατοῦσε τὴν ὄψιν τῆς παρ' ἀπὸ τὰ 1770, κι' ἀκόμα ὑστερώτερα, λοιπὸν δὲν εἶχε μορφωθῆ ἐκεῖνος τῆς ἡρωϊκῆς παράδοσης ὁ νόμος, ποὺ σιδερώνει τῆς καρδιῆς, ὁ νόμος ποὺ ἔβγαλε τὸν Ἑλληνικὸν ἱσποτισμὸ ποὺ λέγεται παληκαριά, δημιουργημὰ τῆς Κλεφτουριᾶς καὶ τοῦ Ἀρματωλισμοῦ ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκιᾶς.

Ἡ καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοραῖ—καὶ τῆς Ρούμελης—ἀφῆσε μιὰν δλέθρια κληρονομιά στὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, τὸ μῖσος καὶ τὴ διαίρεση ἀνάμεσα παλιῶν στρατιωτικῶν καὶ παλιῶν προυχόντων, ζήτημα πολὺ σπουδαῖο, ποὺ δὲν ἔχει τὸν τόπο τοῦ σ' αὐτὴ τὴ μελέτη. Φτάνει ἔδω νὰ πῶ πῶς ὁ χωρισμὸς αὐτὸς δὲ μπορούσε παρὰ νὰ ὑπάρχῃ, ἀφοῦ οἱ προύχοντες, ὄργανα κι' ἀντιπρόσωποι τῆς ἀνώτερης ἀρχῆς στῆς ἐπαρχίαι, ἦτανε καὶ ὑπεύθυνοι καὶ ὑπόλογοι γιὰ τὴν τάξιν, καὶ οἱ Κλέφτες, φυσικὰ, χαλοῦσαν αὐτὴ τὴν τάξιν καὶ φέρνανε σὲ κίντυνο τῆς ὑπόλογης ἀρχῆς, τὸν προύχοντα χριστιανό, μὰ καὶ τὸν Τούρκου βόμβοντα, τὸν Κάπο σπάνια¹⁾, μὰ τὸν Ἀρβανίτη μελοῦκμπαση συχνά. Τὸ παρακάτου κομμάτι ποὺ δανεῖζομαι ἀπὸ τὸ Φιλήμονα δείχνει τὴ δύσκολη θέση τῶν προυχόντων ἀντίκρου ἀπὸ τοὺς Κλέφτες, χρησιμεύει ἀκόμα κι' ὡς μαρτυρία ἱστορικὴ γιὰ τὴν κατάστασιν τοῦ Μοραῖ ἀπὸ τὰ 1807 καὶ κάτω, μετὰ τὴν καταστροφὴν, καὶ γιὰ τὰ μέτρα ποὺ παρῆσαν τότε κατὰ τῶν κακοποιῶν (Κλεφτῶν): «Νέζρι χοτζέτια» εἰσι τὰ ὑποσχετικὰ ἐγγράφα τῶν ἐπαρχιῶν, βεβαιωμένα παρὰ τῆς λεγομένης ὑπὸ τῶν Τούρκων ἱερᾶς Κρίσεως.

1) Οἱ Κάποι Πλαπούταιοι μένου ἀνεύθυνοι γιὰ τὴν τόσο ἀνάμαλη κατάστασιν τῆς ἐπαρχίας τοὺς, ὅσον καιρὸ βίασσε ὁ κατατρεγμὸς τῶν Κλεφτῶν. Αὐτὴ ἦταν ἡ συνειθισμένη τάξιν, οἱ Κάποι νὰ μὴν παίρνουν ἀπάνου τοὺς τὸ χρέος τῆς δημόσιας ἀσφάλειας. Ἦταν περισσότερο ἀγροφύλακες παρ' Ἀρματωλοί.

Τοιαῦτα νέζρι χοτζέτια, ἐγγυώμενα τὴν ἡσυχίαν τοῦ τόπου καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ὁδοιπόρῶν, ἐνηργήθησαν μετὰ τὴν ὄλην καταστροφὴν τῶν ἀρματωλῶν τῆς Πελοποννήσου, γενομένην τῷ 1806, οὕτως. Οἱ διοριζόμενοι προεστοὶ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ δημογέροντες ἐπαρουσιάζοντο ἐνώπιον τοῦ Καδδῆ καὶ ὑπισχνοῦντο ἐγγράφως τὴν διὰ τοῦ κοινοῦ τῆς ἐπαρχίας ἀποζημίωσιν παντός, ὅστις ὑπέκυπτεν εἰς οἰανδήτινα ἢ παρὰ κλεπτῶν ἢ παρ' ἄλλων κακοποιῶν ἀνθρώπων ζημίαν. Τὰ τοιαῦτα ὑποσχετικὰ ἐγγράφα ἐβεβαιοῦντο διὰ τῆς σφραγίδος τοῦ Καδδῆ, καὶ εἶχον πλήρως ἐπίσημον κῦρος. Διὰ τοῦ μέτρου αὐτοῦ ἢ τουρκικὴ ἐξουσία ὑπεχρέου καὶ ἐθεώρει ὑπευθύνους τοὺς κατοίκους κατὰ τῶν κλεπτῶν καὶ ταραχοποιῶν. Ἐν πάσῃ δὲ περιστάσει συνυπεχρεοῦντο πρὸς συνδρομὴν ἀμοιβαίαν καὶ αἱ πλησιόχωροι ἐπαρχίαι» (ἱστορ. Ἑλλην. Ἐπαν., τ. Γ', σ. 407).

Ἡ καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοραῖ ἐγένετο, πρῶτα καὶ κύρια, ἀπὸ τοὺς προύχοντες¹⁾ αὐτοὶ ὁμοῦ φυλαγόντανε νὰ βάλουν Κάπους νὰ χτυπήσουνε τοὺς Κλέφτες. Κλέφτες καὶ Κάποι συχνὰ ἀλλάζονταν²⁾ ἔχτρεις θανάσιμες ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχανε, γιὰ τὸν οἱ προύχοντες ἦταν οἱ ὑπόλογοι κι' ὄχι οἱ ἀσήμαντοι Κάποι. οἱ παυμένοι πάλι Κάποι, ποὺ βγαίνανε στὸ κλαρί, μ' αὐτοὺς τὰ εἶχανε κι' ἐκεῖνοι³⁾.

Ἔτσι σύχασε ὁ Μοραῖς. Ὅσο γιὰ τὴ Ρούμελη, ἀπὸ τὰ 1783, ποὺ διορίστηκε ὁ Ἀλῆς γενικὸς ντερβέναγας τῆς χέρσας Ἑλλάδας, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ξερριζώσῃ τῶν Κλεφτῶν καὶ τῶν Ἀρματωλῶν τὴ δύναμιν, ποὺ εἶχε πολὺ ψηλὰ σηκώσει τὸ κεφάλι, ποτὲ δὲν ἔπαψε ἐκείνερα νὰ βροντᾶται τὸ ντουφέκι. Εἶτε Κλέφτες εἶτε Ἀρματωλοί, μὲ τὴ σειρά τοὺς κατατρέχονται καὶ ξεπατώνονται. Τοῦ Ἀλῆπασσα ὁ σκοπὸς ἦτανε νὰ βάλῃ στὸν τόπο τῶν παλιῶν Ἀρματωλῶν ντερβενάγες Ἀρβανίτες³⁾, καὶ μὲ τὴ δικὴ τοὺς δύναμιν νὰ σβύσῃ τὴν κατακαίμενη Κλεφτουριά. Καὶ δὲν τοῦ φτάναν τ' Ἀρβανίτικα μπουλούκια, μὰ κ' ἢ προδοσίαν κι' ὁ δόλος ἦταν ὄπλα κι' αὐτὰ χρήσιμα στὰ χέρια τοῦ. Ἡ τραγωδία αὐτοῦ τοῦ χαλασμοῦ, μὲ τῆς τόσας αἱματερεῖς σκηνῆς τῆς, εἶναι μεγάλη, καὶ δὲν ἔπαψε ἀπὸ τὰ 1783—1820, ποὺ χαλάστηκε κι' ὁ ἴδιος ὁ Ἀλῆς. Ἀρχίζοντας τὸ 1821 μετρημένοι στὰ δάχτυλα ἦταν ὅσοι ζοῦσαν ἀκόμα Κλεφταρματωλοί καὶ ζοῦσαν ὅσοι πιστοὶ σ' αὐτὸν κι' ὅσοι δοκιμασμένοι στὴν πίστη τοὺς. Αὐτὴ τὴν τραγωδίαν τὴν πολύχρονη ποτὲ κανεὶς δὲ θέλησε νὰ τὴν παραστήσῃ σὰν κανένα κεφάλαιο τῆς ἱστορίας σημαντικὸ, οὔτε ψηλὰ ὡς τὰ συννεφα νὰ τὴ σηκώσῃ. Ἀπὸ ἡρωϊκοὺς χρωματισμοὺς κι' ἀπὸ περιγραφὰς βρον-

1) Ὁ Ρ. Παλαμίδης, γυιὸς κοτζάμπαση, σὲ κάποιαν ὁμιλίαν τοῦ (ἔφημ. «Χρόνος», 15 Σεπτ. 1845) λέει: «Γνωστὰ εἶναι τὰ πρὸ τῆς Ἐπαναστ. κατὰ τῶν λεγομένων κλεπτῶν μέτρα, τὰ ὁποῖα τοὺς ἐξολόθρευσαν σχεδόν, καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ἐνεργὸς θέλησις καὶ ἀπόφασις ὑπῆρξεν ἐκείνην τῶν προεστώτων λεγομένων».

2) Οἱ Κλέφτες τοὺς χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας πειράζανε, γιὰ νὰ ἐκθέσουν τοὺς προύχοντες στὸν Πασσᾶ, ὁμοῦ παραπολὺ φυλαγόντανε Τούρκους νὰ πειράξουνε, γιὰ τὸ τότε τοὺς κατάρρεξε ὄχι πειὰ ὁ προύχοντας ὁ χριστιανός, παρὰ ὁ Πασσᾶς ὁ Τούρκος.

3) Ὅπως στὸ Μοραῖ, ὅπου τὰ ντερβένια ἦταν Ἀρβανίτικα ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια.

τόλαλες δὲ θὰ εἶχε ἀνάγκη αὐτὸς ὁ ἱστορικός, ἂν ἤθελε νὰ περιγράψῃ τῶν Κλεφταρματωλῶν τῆς Χέρσας Ἑλλάδας τὸ χαλασμό· ἕνα μοναχὰ αὐτὸς θάβρισκε πρόσκομμα, τῆς λιγοστῆς ἱστορικῆς μαρτυρίας, ποὺ δὲ θὰ φτάνανε νὰ ζωντανέψουνε γιομάτα τὴν τραγωδία τὴν πολυθρήνητη, ποὺ τὴν κλαῖν τὰ λαϊκὰ τραγούδια. Ὅσο γιὰ τῆς πλαστῆς περιγραφῆς, τὰ ψευτικὰ τραγούδια, τῆς σκοτεινῆς προσπάθειες τοῦ ἐξηρωτισμοῦ καὶ τόσα ἄλλα τεχνητὰ στολίσματα, ὁ ἱστορικός μελετητῆς θάβρισκε τὸ δρόμο του καθαρὸ ἀπὸ τέτοια ἀγκάθια καὶ τριβόλια¹⁾. Δίνω ἔδωπέρα σύντομον κατάλογο τοῦ περιοδικοῦ κατατρεγμοῦ τῶν Κλεφταρματωλῶν. **1783**, φόνος Μήτσου Μαυρομάτη, ἀπὸ ἐπίσημο σπῆτι πολιτικὸ μαζὶ καὶ στρατιωτικόν.—**1785**, κατατρεγμὸς τοῦ Καραϊσκου, Γιωργοθάμου κλπ.—**1803**, κατατρεγμὸς τῶν Κλεφτῶν τῆς Δυτ. Ἑλλάδας ἀπὸ τὸ Βεληγκέκα ντερβέναγα.—**1805**, πατριωτικὴ συνωμοσία τῶν Κλεφταρματωλῶν τῆς βορ. Ἑλλάδας μετὰ τὴν εὐνοια τῆς Ρωσσίας, μετὰ τῆς ἐνέργειας τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου καὶ τοῦ Λουΐζη Σωτήρη, Ρώσσου παλίου προξένου στὴ Λευκάδα· οἱ Κατσαγωναῖοι κι' ἀμέτρητοι ἄλλοι Κλέφτες ἀνταμώνονται στὰ Ἐφτάνησα καὶ κρυφομιλᾶνε. Στὰ Ἐφτάνησα ζοῦν ὡς 1300 Κλέφτες πρόσφυγες.—**1806**, καταστροφὴ Μπουκουβαλαίων, Καραϊσκαίων, Κοντογιανναίων, Βλαχοπούλων κι' ἄλλων πολλῶν.—**1807—8**, ἀναστάσιμος στεριᾶς καὶ πελάγου, παρουσία τοῦ Ρωσικοῦ στόλου στὸ Αἰγαῖο, ἡ περιήρημη ἐστρατεία τοῦ Νικοτσάρα κλπ. Ὅλες αὐτὲς τῆς περιπέτειες ὁ ἀναγνώστης θὰ μπορέσῃ νὰ τῆς παρακολουθήσῃ περιστατικὰ σὲ χωριστὴ, ἴσως, μελέτη ποῦ θ' ἀκολουθήσῃ· στὴ μελέτῃ αὐτὴ θὰ γίνῃ λόγος καὶ γιὰ τοὺς Κλεφταρματωλοὺς πρόσφυγες στὰ Ἐφτάνησα, λοιπὸν καὶ γιὰ τὸ Θεοδ. Κολοκοτρώνη καὶ τοὺς ἄλλους πολεμικοὺς ἀντρες τοῦ Μοριᾶ, ποὺ δουλεύανε στὰ ἐκεῖ ἄταχτα σώματα.

1) Εἶναι περιεργὸ πῶς οἱ παλιῆς Ἀρματωλικῆς οἰκογένειας τῆς Ρούμελης ἀδιαφορήσανε γιὰ τὴν ἱστορία τῶν προγόνων τους. Ἀπὸ φυσικοῦ του ὁ Ρουμελιώτης βαρύνεται νὰ μολογᾷ, ἀκόμα καὶ προφορικὰ, τῆς δόξης του τῆς περασμένης.

Ζ'.

Τὰ πράματα τοῦ Μοριᾶ, 1807 - 1820.—Ἡ δύναμη τῶν προυχόντων φτάνει στὸ κορύφωμά της.—Περιορισμὸς τῶν ντόπιων Τούρκων.—Διωγμὸς τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη.—Θ. Κολοκοτρώνης.—Κατατρεγμὸς τῶν προυχόντων.—Θάνατος τοῦ Σωτ. Λόντου.—Θάνατος τοῦ γέρο-Ντεληγιάννη.—Θαλάσιμα μίση ἀνάμεσα στοὺς προύχοντες.—Παλιοὶ Κλέφτες πρόσφυγες στὰ Ἐφτάνησα.

(Συνεχίζεται τὸ χρονολ. σημείωμα τοῦ Ρ. Παλαμίδη): «1807, Ἰανουαρ. 2, ἦλθεν ὁ Βελήπασσας.—1811, Ἀπριλ. 8, ἔφυγε καὶ οὗτος διὰ τὸν πόλεμον.—1812, Αὐγ. 12, ἔφυγεν ἀπὸ τὸν Μορέα.—1812, Σεπτ. 2, ἦλθεν ὁ βεζῆρης Ἀχμέτ πασσᾶς.—1812, Ὀκτωβρ. 14, ἐσκότωσε τὸν Σωτηράκη, καὶ ἐσκότωσε τοὺς ἀνθρώπους του.—1815, Δεκεμβρ. 5, ἦλθεν ὁ Σακῆρ Ἀχμέτ πασσᾶς.—1816, Φεβρ. 7, ἔκοψε τὸν Ντεληγιάννη.—1816, Μαρτ. 16, ἀπέθανε ὁ... (τουρκ. ὄνομα).—1816, Μαρτ. 16, ἔφυγεν ὁ κύρ Θάνος ἀπὸ τοῦ δραγουμάνου τὸ σπῆτι.—1816, Ἀπριλ. 24, ἔφυγαν τὰ Ντεληγιαννόπουλα ἀπὸ τὸ Λαγκαδί.—1816, Αὐγ. 17, ἦλθεν ὁ Θεοδώρακης Δεληγιάννης μετὰ εἰς τὸ παζάρι καὶ ἐκάθησαν 83 ἐργαστήρια.—Ἦλθεν ὁ Χαζνατάρης... (σ. σβυσμ.) ὀνομαζόμενος.—1818, Μαῖου 27, ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Παῦλος ἀπὸ χωρίον Σοπωτά.—1819, Ἰουλ... ἐσκότωσαν τὸν Γρηγόρη Ἀρκαδιὸν πηγαίνοντας τὸ βράδυ εἰς τὸ σαράγι (εἰς Ἀρκαδίαν).—1820, Φεβρ... ἦλθεν ὁ Ἰμπραήμ πασσᾶς.—1820, Φεβρ. 5, ἐσεργούνησε τὸν Ὀμὲρ ἐφένδη.—1820, Ἀπριλ... ἔκαμε τὸν Γεώργιον Διαμαντόπουλον σεργούνη».

Στὸ τέλος τοῦ πειδὸ πάνου κεφαλαίου εἶδατε ὅσα αὐστηρὰ μέτρα ἔλαβε ὁ πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ κάνοντας ὑπολόγους τοὺς προύχοντες γιὰ τὴν δημόσια τάξη²⁾. Τὸν ἴδιον χρόνον, 1807, βρισκόμενος τὸν Ἀντρούσας Ἰωσήφ διωρισμένον ἀπὸ τὸν Πατριάρχη νὰ γυρίσῃ στὴς ἐπαρχίες τοῦ Μοριᾶ καὶ νὰ διδάσκη τὸ λαὸ τὴν κοινὴ ἡσυχία. Ὅσο γι' αὐτὸ, ἡ ἡσυχία ἦταν ἀτάραχτη πειά, ὅμως ἡ βορεινὴ Ἑλλάδα καὶ τὰ Ἐφτάνησα ἦταν ἀναστατωμένα ἀπὸ τὰ κηρύγματα τῶν Ρωσικῶν ἀποστόλων³⁾. Γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Βελήπασσα στὸ Μοριᾶ, χειρόγρ. κάποιου σημαντικοῦ Ἡπειρώτη, ποὺ γνώριζε καλὰ τοῦ Ἀλήπασσα τὰ πράματα, γράφει: «...Κατὰ τύχην συνέπεσεν ἡ μάχη τῆς Πόρτας μετὰ τῆς Γαλλίας καὶ

1) Γρηγ. Παπαφωτόπουλο.

2) Τὰ νέξρι σουρούτια εἶναι ἀχρονολόγητα, ἀφοῦ ὅμως σ' αὐτὰ φαίνεται ὁ χρόνος 1806 περασμένος, μπορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Βελήπασσας, ποὺ ἔφτασε στὴν Τριπολιτὰ 2 τοῦ Γενάρη 1807, νὰ τὰ εἶχε ἐκδώσει.

3) Γενάρη τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Πατριάρχης εἶχε στείλει πανταχούσα κατὰ τῶν Ρώσων στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (ἐκκλησ. ἐπαρχία Ναυπάκτου καὶ Ἄρτας) γιὰ νὰ συστήσῃ κα' ἐκεῖ ἡσυχία, καὶ βέβαια, μ' ἀνώτερη προσταγή.

επομένως της Ρωσίας. Ὁ Σουλτάνος, διὰ νὰ ἀσφαλίση τὴν Πελοπόν., ἐβιάσθη νὰ τὴν ἀφιερῶσιν εἰς τὴν προστασίαν τοῦ Ἀλήπασσα, καὶ γενομένης ἀποφάσεως, νὰ εἰσέλθῃ εἰς αὐτὴν ὁ υἱὸς τοῦ Βελήπασσα μετὰ 10 χιλ. στρατεύματα· συνεννοήθη περὶ τούτου μετὰ τὸν Πασόμπην¹⁾... Οὐδεὶς ἀγνοεῖ πόσον ἠῤῥησεν ἡ ὑπόληψις τῶν Πελοπον. ἀρχόντων εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ μετὰ ποῖον φθορὸν ὄμμα τοὺς ἐθεώρουν οἱ Ὀθωμανοὶ συμπολίται των» (περιόδ. «Παρνασσός» Ζ', σελ. 953).

Τὸ χειρόγρ. τοῦ Παπατσώνη γράφει: «Εἰς τὸ αὐτὸ ἔτος 1808 (γρ. 1807) ἦλθε Μόρα Βαλεσῆς²⁾ καὶ ὁ Βελήπασσα ἐξ Ἰωάννινων μετὰ 5—6 χιλ. Ἀλβανῶν... Εὐνόησε τοὺς προεστούς, ἰδίως τὸν γέρο-Δεληγιάννην ἐκ Γόρτυνος καὶ τὸν Σωτηράκην Λόντον ἐκ Βοσιτίσης, ὅστις ἦτο καὶ ὁ ἀξιώτερος τῶν ἄλλων προεστῶν καὶ λόγιος ἐνταυτῶν τοὺς δὲ Τούρκους ἀπεστρέφετο, ἀλλὰ ἐπεβάρυνε πολὺ τοὺς χριστιανούς... Ἦθελε νὰ καταδαμάσῃ τοὺς δυνατοὺς Τούρκους, τοὺς ὁποίους ἐβλεπεν ἐναντιουμένους εἰς τοὺς κατακτητικὸς σκοποὺς του, καὶ ἰδίως τοὺς Λαλαίους». Ὅπως βρῖσκω σὲ χειρόγρ. σημ. τῆς οἰκογένειας Πετμεζᾶ, ὁ Βελῆς μετὰ τοὺς 7 χιλ. Ἀρβανίτες τοῦ ἠθέλε νὰ βγάλῃ τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὰ κάστρα τοῦ Μοριά καὶ νὰ βάλῃ ἄλλους ἀπὸ τὸ δικό του σῶμα, οἱ ντόπιοι ὅμως Τούρκοι καταλάβανε τὰ σχέδια του καὶ τοῦ ἀντιστεκόνταν. Ὅμως ἐγώ, γενικῶς, νομίζω πὼς ὁ Βελῆς, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ πατέρα του τὴ δυνατή, ἠθέλε νὰ ἐπιβάλλῃ τάξιν στὸ Μοριά, καὶ λοιπὸν νὰ ταπεινώσῃ τὸ μόνο δυνατόν περὶ αὐτὸ ἐναντίον τῆς θέλησιν τοῦ Πασᾶ στοιχεῖο, τοὺς δυνατοὺς καὶ πλούσιους Τούρκους τοῦ Μοριά. Πρώτη ἐκστρατεία ποὺ ἔκαμε ἦτανε στὴ Μπαρτιούνια, γιὰ νὰ χτυπήσῃ ἕνα δυνατό σπίτι, τοὺς Τζερεμαίους· μαλακὸς ὅμως ἄνθρωπος δὲν κατάφερε σπουδαῖα πράγματα, καὶ τέλος τοὺς συχώρεσε μετὰ τὸ μέσο τοῦ Σωτήρη Λόντου (Φραντζῆς Α', σελ. 47³⁾). Πολὺ δυσκολώτερο θὰ ἦτανε γιὰ τὸ Βελῆ νὰ χτυπηθοῦν οἱ ἀδάμαστοι Λαλιῶτες. Ὁ κοινὸς κίντυνος ἔνωσε ὅλους τοὺς ντόπιους Τούρκους, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἔνωση πῆρε τὸ θάρρος ὁ περιφημὸς Λαλιώτης Ἀλῆ-Φαρμάκης—καὶ ὅπως βεβαιώνει τὸ σημεῖωμα Πετμεζᾶ—ἦταν ἀληθινὴ συνωμοσία ὅλων τῶν ἐπισήμων Τούρκων τοῦ Μοριά, καὶ σ' αὐτὴ μέσα ἦτανε καὶ χριστιανοὶ προύχοντες, μετὰ σκοπὸν νὰ διώξουν τὸ Βελῆ ἀπὸ τὸν τόπο γιὰ τὴν τυραννίαν του τάχα καὶ γιὰ τὴ βαρεῖα φορολογία. Φαίνεται πὼς ἡ πρώτη ἀφορμὴ, ποὺ βρῆκε ὁ Βελῆς νὰ ταπεινώσῃ τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη, ἦτανε κατὰ τὸν Ἀπρίλη 1811, ὅταν ὁ Βελῆς μετὰ προσταγὴν Σουλτανικὴν ξεκίνησε γιὰ τὴ Βλαχιά, πηγαίνοντας βοήθεια, στὸν πόλεμον μετὰ τὴν Ρωσίαν. Πρὶν φύγῃ κάλεσε τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη νὰ ἐτοιμαστῇ γιὰ τὸ «σεφέρνι»· ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης δὲν

1) Ὁ Πασόμπης συνόδεψε τὸ Βελῆ ὡς ἀρχηγὸς τοῦ Ἀρβανίτικου σώματος.

2) Στὴν ἀρχὴ διορίστηκε μουχαφούζης (δηλ. γενικὸς φρούραρχος) στὰ κάστρα τοῦ Μοριά καὶ ὕστερα προβιβάστηκε Μόρα-Βαλεσῆ. Γιὰ τὴ διοικητ. περίοδο τοῦ Βελῆ, 1807—1812, βλ. Φραντζῆ Α', σελ. 44-48.

3) Ὁ Π. Παπατσώνης στὰ χειρόγρ. του γράφει: «Οἱ Τούρκοι ἀγάδες τοῦναντίον δὲν ἀκούοντο ποντάσασιν, ἀλλὰ διὰ μέσου τούτων (σ. τῶν χριστιανῶν προεστῶν) ἠδύνατο νὰ πλησιάζουν τὸν πασσᾶν καὶ ἰδίως οἱ Λαλαῖοι ἀγάδες ὑποβλέποντο παρ' αὐτοῦ δυνατοὶ ὄντες, καὶ ἠθέλε νὰ τοὺς ταπεινώσῃ, καὶ ἐδίδεν ἀφορμὰς συνεχῶς».

τὸν ἀκούσε· τὸν κάλεσε καὶ δευτέρην φορά, τὰ ἴδια ἐκεῖνος. Τῆς ἐκστρατείας κατὰ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη τὰ σκετικὰ θὰ τὰ δῆτε παρακάτω.

Ὁ Βελῆς ἀπουσίασε στὸν πόλεμον ὡς τὸν Αὐγουστο τοῦ 1812, μὰ γυρίζοντας στὸ Μοριά, βρῆκε πὼς οἱ προύχοντες χριστιανοί, ποὺ αὐτὸς τοὺς εἶχε δυναμώσει, συνεννοημένοι μετὰ τοὺς Τούρκους, τοῦ ἀνοίγανε τὸ λάκκο. Μετὰ μέσα τὰ ὑλικά, ποὺ διαθέτανε κοντὰ στὴν Πόρτα, ἐνεργοῦσαν τὴν πάσιν του. Οἱ Ἕλληνικὲς πηγές—ἂν ἐξαιρέσῃ κανεὶς τὸ Φραντζῆ—κάνουνε λόγο γιὰ τυραννίαν τοῦ Βελῆ, μὰ οἱ λίγες ξένες μαρτυρίαι κάπως διαφέρουνε στὴ γνώμη. Γιὰ τὴ διοίκησιν τοῦ Βελήπασσα γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Holland (ταξίδια σελ. 260, συνοψίζω τὰ λόγια του): «Φαίνεται βέβαιον πὼς ὁ Βελήπασσα εἶχε τὸ ζῆλον νὰ διατηρήσῃ τὴ θέσιν του στὸ Μοριά, καὶ ὅ,τι ἔκανε τῶκανε γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸν ἐπὶ 6 χρόνια ποὺ ἔμεινε, ἐδειξε σὲ μεγάλο βαθμὸ εὐγένεια καὶ καλωσύνη ἂν καὶ τριγυρισμένος ἀπὸ ραδιουργίας καὶ συνωμοσίας, ποτε δὲν ἔχυσε αἷμα, ἀνθαίρετα ἢ διαγωγὴν τοῦ πρὸς τοὺς χριστιανούς ἦτανε πολὺ λιγώτερον αὐστηρὴ ἀπὸ τοὺς προκατόχους του... Γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅμως τὴ θέσιν του κοντὰ στὴν Πόρτα, ἔστειλε μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ στὴν Πόλη, 6 χιλ. πουνγγιὰ τὸ χρόνο, δηλ. ποσὸν μεγαλύτερον ἀπ' ὅ,τι πλήρωνε φόρους ὁ Μοριάς, καὶ αὐτὸς φρόντιζε νὰ τὰ εἰσπράξῃ μετὰ τὴ βία ἀπὸ τὸ λαόν. Ἡ σπάταλη ζωὴ του καὶ ὁ στρατὸς ποὺ διατηροῦσε μεγαλώνανε τὰ ἐξοδά του καὶ τὸν ἀναγκάζανε νὰ μεταχειρίζεται βίαια μέσα. Ἡ διαγωγὴν του προκαλέσει κρυφὴ δυσανεξία. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Μοριά, συνεννοημένοι μυστικῶς, ὑποβάλλανε τὰ παραπόνια τοῦ Σουλτάνου. Στὸ μεταξὺ ὁ Βελῆς ξεκίνησε, γιὰ νὰ ἐκτελέσῃ τῆς διαταγῆς τῆς Πόρτας, μετὰ 14—15 χιλ. στρατὸν γιὰ τὴ Βλαχιά κατὰ τῶν Ρώσων, 1811. Ἐκεῖ ἔλαβε μέρος ἐνεργὸν στὸν πόλεμον, καθὼς φαίνεται, καὶ γύρισε μετὰ πολὺ λίγη δύναμιν στὸ Μοριά. Οἱ Μοραῖτες στὸ μεταξὺ ὠφελήθησαν ἀπὸ τὴν ἀπουσίαν του, καὶ σὲ μερικὲς ἐπαρχίας, ἅμα γύρισε, τοῦ προβάλλαν ἐνεργητικὴ ἀντίστασιν¹⁾. Ἐπὶ τέλος πέτυχαν τὴν πάσιν του, καλοκαίρι τοῦ 1812». Μετὰ περισσότερην εὐνοίαν γράφει ὁ Hobhouse (Α', 1813, σελ. 230²⁾).

Στὴν ἐφημ. «Ἀθηνᾶ» βρῖσκω αὐτὰ τὰ περίεργα: «Εἶναι γνωστὸν, ὅτι κατὰ τὸ 1813 καὶ 1814 ἡ Πελοπόννησος ὑπέφερε τοιαύτας τυραννικὰς καταπιέσεις ὑπὸ τῆς διοικήσεως τοῦ τότε διοικητοῦ τῆς Βελῆ Πασᾶ, ὥστε, ἀφοῦ πολλάκις ἀνέφεραν ταύτας οἱ Πελοποννήσιοι εἰς τὴν Πόρταν, καὶ δὲν ἠμπούρεσαν νὰ εὗρουν καμμίαν θεραπείαν, ἀπηλιπισμένοι ἀνεχώρουν πλέον ἑκατοστύες ὁμοῦ ἐκ τῆς Πελοποννήσου, καὶ διευθύνοντο εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ζητήσουν ἔλεος ἀπὸ τὸν Σουλτάνον. Ἀκαταπαύστως δὲ παρουσιαζόμενοι ὀχλαγωγικῶς εἰς τὰς ὁδοὺς ἀπ' ὅπου διέβαιναν οὗτος, τῷ ἐξέθεταν δι' ἀναφορῶν καὶ ἄλλων μέσων τ' ἀνυπόφορα δεινά, τὰ ὁποῖα ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ των

1) Ἐδῶ θὰ ἐννοῖ τὴν ἀντίστασιν ἐπισήμων Τούρκων, ἴσως καὶ τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη.

2) Προσθέτει πὼς ὁ Βελῆς, ἀνάμεσα στὸ στρατ. σῶμα ποὺ εἶχε φέρῃ στὸ Μοριά εἶχε καὶ χριστιανούς (ἴσως ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν φρουρὰν τοῦ πατέρα του, λοιπὸν Ἕλληνες Ἀρματωλοῦς) καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀγαποῦσε περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τοὺς Μουσουλμάνους τοῦ στρατοῦ του.

υπέφερον, ξηραιτούμενοι άλλον τόπον να μετοικήσουν και άλλα. Ένοχλούμενος δε συνεχώς εκ τούτων ο Σουλτάν Μαχμούτης, εξέτασεν ο ίδιος το πράγμα και απέδωκε μέχρι τέλους δικαιοσύνην εις τους αδικουμένους, και ούτως επανέφερε την ησυχίαν και την παύσιν των δχλαγωγίων» (Αθηνά, 16 Μαγιοῦ 1859). Σκετικὰ μ' αὐτὲς τῆς ραδιουργίας γράφει κι' ὁ Ν. Σηληιάδης (τ. Α', σελ. 372) γιὰ τὸν Τοῦρκο Μοραΐτη Γιουσούφ Τσαπάρη: «Ὁ Τοῦρκος αὐτὸς εἶχεν ἀποσταλῆ τὸ 1812 εἰς Κων]πολιν νὰ συμπράξῃ μετὰ τῶν ἄλλων ἀπεσταλμένων Τοῦρκων τε καὶ Χριστιανῶν ἐναντίον τοῦ Βελῆ πασιᾶ, υἱοῦ τοῦ Ἀλῆ πασιᾶ Τεπελενλή, ὅτε οἱ Πελοποννήσιοι Τοῦρκοι καὶ Χριστιανοὶ ἠνώθησαν καὶ ἀπεφάσισαν νὰ τὸν διώξωσιν ἀπὸ τὴν Χερσόνησον, μὴ ὑποφέροντες τὰς καταδυναστείας του. Ὁ δ' ἀντιπρόεδρος (-) Κανακάρης εὐρίσκειτο τότε εἰς Κων]πολιν ὁμοῦ μὲ τὸν Παπαλέξην Οἰκονόμου καὶ Ἀναγνώστην Δεληγιάννην, καὶ ὡς ἐπίτροποι τῆς Πελοποννήσου ἐνήργησαν μετὰ τῶν ἄλλων ἀπεσταλμένων τὴν ἔξωσίν του».

Κι' ὁ περιηγητὴς Andreossy («Κωνσταντινούπολη καὶ Βόσπορος Θρακικός», Παρίσι, 1828, σ. 55) εἶναι σύμφωνος μὲ τὰ παραπάνου: «Ὁ Βελήπασσας, κυβερνῶντας τὸ Μοριᾶ τρία χρόνια, εἶχε πράξει τόσα ἀδικήματα καὶ ὑπερβολές, ποῦ ἀνάγκασε ἕνα μέγαν ἀριθμὸν Μοραϊτῶν νὰ προστρέξουνε στὴν Πόλη μὲ τὰ παράπονά τους καὶ νὰ ζητήσουν τὴν καθάρειά του. Ὁ Σουλτᾶνος τοὺς ἔστειλε στὸ μεγάλο του βεζίρη, καὶ πάλι ὅμως νέα παράπονα δὲν παύανε νὰ τονε ζηλοῦν. Ἔτσι διατάχθηκε ἀνάκριση, κι' ὁ Γιουσούφ Ἀγιά-ἐφέντης, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγιστᾶνες τοῦ κράτους, Μοραϊτῆς γεννημένος, ἀνάλαβε αὐτὴ τὴν ἀποστολή. Ἀφοῦ πῆγε στὸ Μοριᾶ, πληροφοροῦσε τὸ Σουλτᾶνο πὼς οἱ φρουρὲς τῶν 4 κάστρων τοῦ Μοριᾶ, Ἀνάπλι, Κορώνη, Μοθώνη καὶ Ναβαρῖνο, ἦταν ἐπαναστατημένους καὶ εἶχανε κινήσει γιὰ τὴν Τριπολιτᾶ στὸ δρόμο ὅλο καὶ μέγαλανε ἡ δύναμή τους ἀπὸ ἄλλους δυσσεραστημένους, ὅλοι τους πνέοντας ἐκδίκηση. Οἱ ἀρχηγοὶ τους, κι' ὁ πρῶτος τους Γιακούπ-ἀγᾶς, εἶχαν κρυφὲς ἀνταπόκρισεις μὲ ξένους γιὰ νὰ τοὺς σταλθῆ ὁποιασδήποτε βοήθεια καὶ νὰ λευτερωθοῦν ἀπὸ τὸ Βελῆ. Ὁ Σουλτᾶνος, καὶ γιὰ τὴν φοβῶταν ἕναν τέτοιο σηκωμὸ καὶ γιὰ τὴν εἶχε ἄσκημα μὲ τὸ σπίτι τοῦ Ἀλήπασσα, σήκωσε τὸ Βελῆ καὶ τὸν ἔστειλε στὰ Τρίκαλα (σ. τῆς Θεσσαλίας) καὶ στὸν τόπο του ἔβαλε τὸν Ἰτσογλη Ἀχμέτ πασσᾶ».

Ὁ Παπατσώνης στὰ χειρόγρα. του γράφει, περίεργα καὶ πιθανά, πὼς ἀγάδες καὶ προεστοὶ δυσσεραστημένοι μὲ τὸ Βελῆ, στὴν ἀπουσία του, συμφωνήσανε καὶ γράψανε καὶ στὸ Θ. Κολοκοτρώνη, στὴ Ζάκυνθο, νὰ ζητήσουν τὴ βοήθεια τοῦ Ναπολέοντα γιὰ νὰ κάμουν αὐτονομία κλπ. κλπ., πράγματα ὅχι σοβαρά, ποῦ ἄλλο σκοπὸ δὲν εἶχαν παρὰ νὰ δυναμώσουν τῆς κρυφῆς ἐνεργείας ποῦ ἔκανε στὰ Ἐφτάνησα ὁ Κολοκοτρώνης μαζί μὲ τὸν Ἀλῆ Φαρμάκη, πρόσφυγα ἐκελεπέρα¹⁾. Μένει ἡ ἀλήθεια πὼς προεστοὶ κι' ἀγάδες συνωμοτοῦ-

1) Κι' αὐτὲς οἱ ἐνεργείες δὲν εἶχανε σοβαρότητα, ἀφοῦ καμιὰ ἐτοιμασία δὲν εἶχε γίνεῖ στὸ Μοριᾶ, οὔτε καὶ θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ συνεννοηθοῦνε γιὰ ἕναν κοινὸν πατριωτικὸ σκοπὸ χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι Μοραΐτες.

σανε νὰ διώξουν τὸ Βελῆ. Τὰ παρακάτω, ποῦ γράφει ὁ Παπατσώνης, φαίνονται περὶ ἀληθινὰ: «Ἐλθόντες, τὸ ἐπιὸν ἔτος, τοῦ Βελῆ-πασσᾶ... ὁ Σωτ. Λόντος ἐπρόδωκεν εἰς τὸν Βελῆν ὅτι αἱ ἐνεργεῖαι αὐταὶ ἐγίνοντο ἀπὸ τοὺς Δεληγιανναίους... Γενομένης καὶ κατ' οἶκον ἐρεῦνης, εὐρέθησαν τὰ σχέδια τῶν ἀναφορῶν τους, καὶ ἔφερε τὸν τε Ἰω. Δεληγιάννην, τὸν υἱὸν αὐτοῦ Θεοδωράκη, τὸν Σωτῆρον Κουγιᾶν καὶ τὸν Θεοδόσιον δραγουμᾶνον ἐνώπιόν του, καὶ δεῖξας αὐτὰ τὰ εὐρεθέντα σχέδια τῶν κατ' αὐτοῦ ἀναφορῶν, τὰ ὁποῖα παρεδέχθησαν... τότε θυμωθεὶς κατ' αὐτῶν ἠθέλησε νὰ τοὺς φονεύσῃ πάραυτὰ μόνον τὸν Θεοδωράκη ἐκτύπησε μὲ ἕνα τοποῦζι... ὡς αὐθαδιάσαντα... καὶ τοὺς ἐφυλάκισεν¹⁾. Οἱ δὲ βεκίληδες τοῦ Μορέως (σ. ἀντιπρόσωποι), ὁποῦ εὐρίσκοντο εἰς τὴν Κων]πολιν, ὅ τε Ἀναγν. Δεληγιάννης, Θάνος Κανακάρης καὶ Παπαλέξης ἐπαραιπονέθησαν εἰς τὸν Μ. Βεζίρη τῆς βούλας, καὶ ἀμέσως διέταξε... τὸν Βελῆ-πασσᾶν ἵνα μὴ τολμήσῃ καὶ πειράξῃ τοὺς ἐν φυλακῇ²⁾... Τότε ἄρχισε νὰ τοὺς ἐλαφρώνη τὴν φυλακὴν... Μετὰ παρέλευσιν 40 ἡμερῶν τοὺς ἐλευθέρωσε, τάζοντάς του καὶ οὔτοι, ὅτι θὰ γράψουν εἰς τοὺς βεκίληδες διὰ νὰ ἐνεργήσουν νὰ μείνῃ πάλιν, ὑποσχόμενος καὶ οὔτος νὰ ἐλαττώσῃ τὰ βάρη ὁποῦ τοὺς ἐπίεζον. Ἀπέστειλε δὲ τὸ Ντοβλέτι τὸν Σουραγιᾶ-ἐφένδη³⁾, ριζάλι τῆς Κων]πόλεως, ὅπως ἐξετάσῃ ἐπιτοπιῶς τὰ παράπονα καὶ μεταθέσῃ τὸν Βελῆ-πασσιᾶν εἰς τὴν Ἐγριπον». Ὁ Βελήπασσας ἔφυγε ἀπὸ τὸ Μοριᾶ 12 Αὐγ. 1812. Τὸ Σουφαγιᾶ φαίνεται πὼς γλήγορα, 2 Σεπτ. 1812, τὸν ἀκολουθήσῃ τὸ φτάσιμο τοῦ νέου βεζίρη τοῦ Μοριᾶ Ἀχμέτ πασσᾶ.

Ἀλῆ-Φαρμάκης. Τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη ἡ πολεμικὴ περιπέτεια φαίνεται πὼς ἔγινε ἀφοῦ ὁ Βελήπασσας γύρισε ἀπὸ τὸν πόλεμο, Ἀπρ. τοῦ 1811, γιὰ τὴν θὰ τολμοῦσε νὰ προκαλέσῃ ὁ ἴδιος καὶ ν' ἀφήσῃ πίσω του μίαν ἀνήσυχη κατάστασι, ποῦ ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης θὰ ἦταν ἡ αἰτία τῆς κι' ὁ Βελῆς ἡ ἀφορμὴ τῆς. Εἶχε καταντήσει, καθὼς θὰ δῆτε περὶ κάτω, ζήτημα τιμῆς γιὰ τὸ Βελήπασσα ἡ ταπείνωσι τοῦ ἀλαζόνα Λαλιώτη, ποῦ εἶχε ἀπὸ πίσω του ἀντιστῆ τὴν δύναμη τῶν ὁμοφύλων τοῦ Λαλιωτῶν, κι' ὁ Βελῆς φύλαγε τὸν κατὰλληλον καιρὸ. Ἀπὸ τὴν ἀπαίτησή του ὅμως νὰ πάῃ ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης νὰ τὸν προσκυνήσῃ στὴν Τριπολιτᾶ καταλαβαίνουμε πὼς ἡ αἰτία τοῦ καβγᾶ σοβαρῆ δὲν ἦταν. Ἀπόδειξι πὼς καὶ ἡ πολιτοκρία τοῦ Λαλιώτη στὸν πύργο του, ἀφοῦ ἄρχισε μὲ μεγάλη σαλαγή, τελείωσε μὲ συβιβασμὸ καὶ μὲ συμφωνία νὰ πάῃ ὁ Λαλιώτης, τέλος, στὴν Τριπολιτᾶ καὶ νὰ ὑποβάλλῃ τὴν ὑποταγή του.

1) Καὶ στὴν ἐφημ. «Αθηνά», 16 Ἰουν. 1836, ἀνώνυμος ὑπερασπιστὴς τῶν Πλαπούταιων γράφει πὼς οἱ Ντεληγιανναῖοι κατατρεχόνταν ἀπὸ τὸ Βελήπασσα.

2) Ὁ Βελῆς φαίνεται πὼς κατὰτρεξε καὶ τοὺς προύχοντες τῆς Καλαμάτας, ὑπάρχει μάλιστα καὶ προφορικὴ παράδοσι πὼς ὁ Βελῆς ἐπιχείρησε ὀλέκηρη ἐκστρατεία κ' ἔκαψε τὴν Καλαμάτα καὶ τὰ σπῆναι τῶν προύχοντων μὲ τὴν πρόφασι πὼς εἶχανε μυστικὴ συνεννόησι μὲ ξένους νὰ σηκώσουν τὸ Μοριᾶ (Ἀθ. Πετρίδη «Ἀρχαιολ. καὶ ἱστορ. ἔρευνα περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμῶν» Καλάμαι, 1875, σ. 54). Ἡ παράδοσι παρασταίνεται τὰ πράματα πολὺ ὑπερβολικά. Πὼς θὰ τολμοῦσε ὁ Πασσᾶς τοῦ Μοριᾶ νὰ χαλάσῃ μὴ πόλη;

3) Γρ. Σουφαγιᾶ=Γιουσούφ-ἀγιᾶ. Βλ. περὶ πάνου σ. 186.

Αὐτὸ κ' ἔγινε. Ἔτσι ὁ πόλεμος ὁ φοβερός καὶ τρομέρος, Βελήπασσα κι' Ἀλῆ-Φαρμάκη, δὲν ἦταν παρὰ σκηνοθετημένη μπλόφα.

Ὅσο γιὰ τὸ μέρος ποὺ ἔλαβε ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, ἄλλη πηγή ἀξιόπιστη δὲν ἔχουμε παρὰ τοῦ ἴδιου τὴν περιγραφή (Αὐτοβιογρ. σ. 32), πρόχειρη στὸν ἀναγνώστη. Ἡ περιγραφή αὐτὴ μοναχὴ τῆς φτάνει νὰ παραστήσῃ τὴν πολιορκία τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη σὰν πολεμικὸ ἐπιχείρημα σοβαρὸ καὶ ἥρωϊκό¹⁾. Περιέργο εἶναι μοναχὰ πὼς ὁ Γέρος βάνει χρονολογία τῆς πολιορκίας τὴν ἀνοίξη τοῦ 1808, ἐνῶ ἔγινε Ἀπρίλη τοῦ 1811. Ἀυπηρὸ εἶναι ποὺ κανένας ξένος περιηγητὴς δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸ ζήτημα²⁾. Περιέργο εἶναι ἀκόμα πὼς ὁ Ρ. Παλαμίδης στὰ χρῶνολ. του σημειώματα δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴ σκηνή³⁾. Μένει λοιπὸν ἡ περιγραφή τοῦ Γέρου. Ὑπάρχει ἀκόμα κι' ἀνέκδοτη περιγραφή τοῦ Παπατσώνη καὶ τρίτη ἀπὸ τὰ οἰκογ. σημειώματα τῶν Πετμεζαίων, ποὺ θὰ τὴ δῆτε στὸ παράρτημα τοῦ βιβλίου. Εἴμαστε λοιπὸν ἀναγκασμένοι νὰ παραδεχτοῦμε τῆς ντόπιες αὐτὲς πηγές, ἀν καὶ σὲ πολλὰ ἀντιλέγονται μεταξύ τους. Ὁ Θ. Κολοκοτρ. κατηγορεῖ τὸ γέρο-Ντεληγιάννη πὼς ἔβαλε τὸ Βελῆ νὰ καταστρέψῃ τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη σ' αὐτὴ τὴ βεβαίωση τὸν ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Πετμεζ. περιγραφή, ἡ συγγενικὴ καὶ φιλικώτατη. Ὁ Παπατσώνης ξέρει αὐτὲς τῆς κατηγορίες καὶ βεβαιώνει ἐνάντια πρῶτα, γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τοὺς δικούς του συμπεθέρους. Ἐγὼ νομίζω, δὲ θὰ ἦτανε παράξενο πὼς ἕνας Μοραγιάννης γνωστικὸς καὶ πατριώτης, ἐχτρὸς τῶν ἀτάχτων, συμβούλεψε τὸ βεζίρη τοῦ Μοριᾶ νὰ χτυπήσῃ τὸ δυνατό κι' ἀνήσυχο Λαλιώτη. Ὅσο γιὰ τοῦ Π. Παπατσώνη τὴ μαρτυρία πὼς, πρὶν ἀρχίσῃ ἡ πολιορκία, ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης εἶχε στείλει τὰ πράματά του στοὺς Ντεληγιανναίους νὰ τὰ φυλάξουν, αὐτὸ θὰ ἦτανε πρῶτα ἀδύνατο· ὁ φρόνιμος γέρο-Ντεληγιάννης θὰ κιντύνευε νὰ χάσῃ τὴ ζωὴ, γιὰτὶ ὅλος ὁ Μοριᾶς θὰ τὸ εἶχε μάθει.

Δὲ μπαίνω στὴς λεπτομέρειες τῆς πολιορκίας. Διαβάζοντας κανεὶς τῆς τρεῖς περιγραφὲς τοῦ Θ. Κολοκοτρ., Παπατσώνη καὶ Πετμεζᾶ, ἀπορεῖ πρῶτα γιὰ τὸ μᾶκρος τῆς πολιορκίας καὶ τ' ἀσήμαντο ἀποτελέσματά της, μ' ὅλα τὰ κανόνια τοῦ στρατοῦ τοῦ Βελῆ, ποὺ δὲ μπορέσανε νὰ ριξοῦν ἕναν πύργο. Νοιώθει πὼς κάτι λείπει ἀπὸ τὴν περιγραφή, ἢ πὼς κάτι παραπανιστὸ τὴ σκοτίζει

1) Ὁ ἕγγονος τοῦ Γέρου Φαλῆς μᾶκρυνε καὶ φόρτωσε τὴν περιγραφή αὐτὴ μ' ἀμέτρητα στολίδια. Θ. Ι. Κολοκοτρώνη «Τὸ τεκτονικὸν σφυρίον», 1867, σ. 50.

2) Μοναχὰ ὁ Ἄγγλος Hughes (Ταξίδια, 1820, Α', σ. 199) γράφει λίγα λόγια ποὺ ἀκουσε στὸ δρόμο του. Ταξίδευε στὰ 1813: «Σ' ἕναν τέτοιον πύργο (σημ. μὲ γεφύρι σηκωτὸ) ἕνας Τοῦρκος Ἀλῆ-Φαρμάκης ἀντιστάθηκε μ' 100 παληκάρια σ' ὅλη τὴ δύναμη τοῦ πασσᾶ, δυὸ μῆνες. Στὸ τέλος ἔκαμε συμφωνίες καὶ βγήκε μ' ὅλες τῆς τιμὲς τοῦ πολέμου... Αὐτὸ ἔγινε ἐδῶ καὶ 4 χρόνια, περίπου». Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀκούσματα, ἀφοῦ καὶ στὴ σελ. 194 ὁ συγγραφέας γράφει πὼς ὁ Βελήπασσας χάλασε τοὺς Κολοκοτρωναίους.

3) Ὅμως καὶ ἡ χρονολογία τοῦ Ρ. Παλαμίδη, 8 Ἀπρίλη 1811, ποὺ παρασταίνει τὸ Βελῆ-πασσᾶ νὰ ξεκινᾶ γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Βλαχίας, δὲ συβιβάζεται μὲ τὴν πολιορκία τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη, ποὺ γίνηκε τάχα κι' αὐτὴ Ἀπρίλη μῆνα τοῦ ἴδιου χρόνου. Φαίνεται λοιπὸν πὼς τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη ὁ πόλεμος πρέπει νὰ τοποθετηθῇ λίγους μῆνες ἀργότερα. Ὁ Βελήπασσας ἔφυγε παυμένος ἀπὸ τὸ Μοριᾶ, 12 Αὐγ. 1812.

καὶ τὴν παραμορφώνει. Τόσες χιλιάδες στρατὸς θὰ μπορούσε στὰ χέρια νὰ σηκώσῃ ἕναν πύργο, ποὺ τονὲ φυλάγαν ἑκατό. Μὰ καὶ οἱ πολιορκητές, μὲ τὸν Πασόμπεη ἀρχηγό, καὶ οἱ κλεισμένοι ἦταν Ἀρβανῆτες, καὶ «παίζανε τὸν πόλεμο».

Μένει νὰ ξετάσω ἐδῶ μὲ λίγα λόγια τὸ μέρος ποὺ ἔπαιξε ὁ Θ. Κολοκοτρώνης. Τί βλέπουμε ἀπὸ τῆς τρεῖς περιγραφῆς; Πρῶτη φορά, ὕστερα ἀπὸ τὸ Κλέφτικὸ του στάδιο, ὅπου λείπουν οἱ πηγές νὰ μᾶς φωτίσουν ἔαυτερα γιὰ τὸν προσωπικὸ του χαρακτήρα, ἀφοῦ τῶν Ἀγγλων οἱ περιγραφὲς ποὺ εἶδαμε δὲ μιλᾶνε χωριστὰ γιὰ τὴ δική του δράση, κατὰ τὸ χυδαῖο, ἔρχεται τώρα ἕνα σοβαρὸ περιστατικὸ, ποὺ μᾶς δείχνει τὴν παληκαριὰ καὶ τὴν ἀντρίκεια ἀπόφαση τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη νὰ κλειστῇ καὶ νὰ κιντυνέσῃ μὲ τὸν Ἀλῆ-Φαρμάκη. Πὼς ὅμως πῆρε ὁ Θεὸς Κολοκοτρώνης τὴν ἀπόφαση, ζώντας στὴ Ζάκυθο; Αὐτὸς ποὺ δὲν ἀποφάσισε νὰ καταταχθῇ, κατὰ τὰ 1805, στὴ Ρωσικὴ στρατολογία ποὺ γινόταν κατὰ τοῦ Ναπολέοντα· ποὺ, μετὰ τὸ χυδαῖο, 1806, ἀναγκάστηκε νὰ πάη πάλι στὴ Ζάκυθο, κ' ἔμειν' ἐκεῖ ἀργὸς πολὺν καιρὸ, καὶ ποτε δὲν ἀποφάσισε ν' ἀναλάβῃ μιὰ ταχτικὴ ὑπηρεσία στ' ἀταχτα σώματα τῆς Ἐφτάνησος ἐπὶ Ρώσων, Ἀγγλων, Γάλλων, καὶ μοναχὰ δυὸ φορές ἀνάλαβε προσωρινὴ δούλεψη, κ' ἔλαβε μέρος πρῶτα σὲ μιὰ ἐκστρατεία ναυτικὴ τῶν Ρώσων κατὰ τῶν Τοῦρκων καὶ σ' ἄλλη δεύτερη τῶν Ἀγγλων κατὰ τῶν Γάλλων, μὰ γλήγορα καὶ πάλι γύρισε στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ; Ἡ ἐξήγησις σ' ὅλες αὐτὲς τῆς ἀπορίας ἔχει νὰ κάμῃ μὲ σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς ζωῆς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη στὰ Ἐφτάνησα, ὅμως αὐτὸ τὸ κεφάλαιο δὲν ἔχει ἐδῶ τὸν τόπο του.

Στὴ Ζάκυθο ὁ Θ. Κολοκοτρώνης φαίνεται πὼς βρισκότανε σὲ μεγάλες ἀνάγκες οικονομικῆς, ἀπὸ τὰ 1806 ποὺ πῆγε ὡς τὰ 1821. Ἀνάτρεφε παιδιά, κι' ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀγραμματοσύνη τους (ὁ Πάνος ἦτανε τέλεια ἀνορθογράφος, ὁ Γενναῖος ὡς τὸ θάνατό του μόλις γρατσούνιζε τὸ χαρτί), ἂν ἔχουμε στὸ νοῦ πὼς ὁ παλιὸς Κλέφτης, ἀφοῦ δὲν εἶχε στρατιωτικὴ δούλεψη, ἔκανε τὸν κροεπώλη, κ' ἐμπορευότανε γελαδοκρέατα φέρνοντας τὰ ζῶα ἀπὸ τὸν ἀντικρινὸ Μοριᾶ¹⁾, θὰ ἦτανε γιὰ τὸν Κολοκοτρώνη, νομίζω, λαμπρὴ εὐκαιρία ὅταν ὁ ἀδερφὸς τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη, πρόσφυγας στὴ Ζάκυθο, τοῦ πρότεινε νὰ πάη βοήθεια. Κι' ὁ λουφὲς βέβαια θὰ ἦτανε πολὺ γενναῖος. Ὁ Θεὸς Κολοκοτρ. παρασταίνει πὼς ἀποφάσισε νὰ πάη γιὰτὶ ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης ἦταν πατρικὸς του φίλος, καὶ οἱ παποῦδες τους ἦταν ἀδερφοποιοί. Μπορεῖ νὰ ἦτανε στὴ μέση ὅλα αὐτὰ, μὰ κατὰ τὸ χυδαῖο τῶν Κολοκοτρωναίων, τί βοήθεια τοὺς εἶχε δώσει ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης; Ὁ λουφὲς λοιπὸν, καὶ τίποτε ἄλλο. Γιὰ τὸν ἄθλιο λουφὲ πολεμᾶει πάντα ὁ ἀταχτος. Ὁ Θεὸς Κολοκοτρ. βεβαιώνει ἀκόμα πὼς δὲ μπό-

1) Εἶναι πολλὲς κι' ἀξιόπιστες οἱ μαρτυρίες γι' αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ Κολοκοτρ. Ὅσο γιὰ τὸ ἐμπόριο μὲ τὸ Μοριᾶ, ἔχουμε μιὰ περίεργη μαρτυρία. Στὰ 1823, Θ. Κολ. καὶ Πετμεζαῖοι, ἀντίθετοι στὰ πολιτικά, κοντέψανε νὰ φτάσουνε καὶ στ' ἄρματα. Τότε ἕνας Πετμεζᾶς, ἀπαντώντας στὴς βρισιὲς τοῦ Γενναίου τοῦγραψε· «ἔκαμες μοῦτσος στὰ Ἐφτάνησα» (καὶ γι' αὐτὸ βρίζεις). Ἡ βρισιὰ τοῦ «μούτσου» δὲ μπορεῖ ἄλλοιῶς νὰ ἐξηγηθῇ παρὰ πὼς ὁ πατέρας του τονὲ μαρκάριζε στὰ καίγια ποὺ κουβαλοῦσαν τὰ σφαχτά.

ρесе να πάρη περισσότερους από 17 μαζί του, γιατί τον έμποδισαν οι Φραντσέζοι. Όμως αν αυτός ήθελε να πάρη περισσότερους, τ' άκρογιαλία τὰ ζακνθινά ήταν άνοιχτά κ' είχαν και πολλά καίκια ¹⁾. Ο Θ. Κολοκοτρ. είχε ανάγκη να πάρη λίγους, για να νάναι κι' ο λουφές χοντρότερος. Και για ν' αναγκάση δυο τρυφερά παληκαράκια, τον άνιπιό του Νικηταρά και τὸ Ν. Πετμεζά, να λιποταχτήσουν από τῆς κομπανίες τους (λόχους), όπου δουλέβανε «σαρζέντες», θά πῆ πὼς εὔρισκε και γι' αυτούς καλή τὴν εὔκαιρία τοῦ λουφέ, δὲν εὔρισκε όμως και τὸν κίντυνο μεγάλο' άλλοιως, πὼς θ' αποφάσιζε να εκθέση τὴ ζωὴ δυο νεαρῶν παληκαριῶν, ἐνῶ, χωρὶς ἄλλο, θά μπορούσε να διαλέξη άντρες ὠριμους στὸν τόπο τὸ δικό τους; Ο Θ. Κολοκοτρώνης ἤξερε πὼς οἱ Λαλιῶτες, λαὸς πολεμικὸς και περήφανος, δὲ θ' αφίνανε ποτὲ τὸν ὀμόφυλό τους να χαθῆ. Μ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀπόφαση τοῦ Θεοδωράκη να πάη και να πολεμήση στὸ Μοριά, τιμὴ τοῦ κάνει. Ο Θ. Κολοκοτρ. ἀνεβάζει 8 χιλ. τοὺς πολιορκητές, ὁ Παπατσώνης 3 χιλ. κι' ὁ Πετμεζᾶς 7 χιλ. Οἱ κλεισμένοι, κατὰ τὸ Θ. Κολοκοτρ. και τὸν Πετμεζᾶ, είχαν ἀπομείνει 90, ἀφοῦ λιποταχτήσαν οἱ ἄλλοι' λοιπὸν 107 μαζί με τὰ παληκάρια τοῦ Κολοκοτρώνη. Ο πύργος ἔμεινε ἀτράνταχτος ἀπὸ τῆς 4 χιλ. σφαῖρες πὸ ρῖξαν τὰ 4 μικρὰ κανόνια τοῦ Πασόμπη (Πετμεζᾶς). Ἡ πολιορκία γενικὰ παρασταίνεται ἀπὸ τῆς δυο πηγῆς (Κολοκοτρ. και Πετμ.) και λιγώτερο ἀπὸ τὴν τρίτη (Παπατσώνη) σὰ συστηματικὴ πολιορκία κάστρου, σὰν κάτι ἀπερίγραφα ἡρωϊκό. Ο Θεοδωράκης, κοντὰ στὸ νοῦ, διευθύνει τὴν ἄμυνα κλπ. Εἶπα πειὸ πάνου τὴ γνώμη μου για τὴ σημαοία τὴν πολεμικὴ αὐτοῦ τοῦ περιέργου περιστατικοῦ. Ο ἀναγνώστης εἶναι κι' αὐτός, ὅπως κ' ἐγώ, ἀναγκασμένος να χορτάση τὴν περιέργειά του με τῆς τρεῖς πὸν ἀνάφερα περιγραφές, ἀφοῦ λείπουν ἄλλες. Ἀκολουθεῖ ἐδῶ ἡ περιγραφὴ τοῦ Παπατσώνη. Τοῦ Θ. Κολοκοτρ. ἡ δεύτερη βρίσκεται εὔκολα στὴν αὐτοβιογραφία του. Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς μελέτης μπαίνει ἡ περιγραφὴ τοῦ Πετμεζᾶ.

«Τότε ἤκμαζεν εἰς τοῦ Λάλα ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης και ἐπεριεστοιχεῖτο πάντοτε ἀπὸ 200—300 Τούρκους στρατιώτας' ἐπὶ ποδὸς πάντοτε τοὺς εἶχεν....» Ἐλεγεν ἡ κοινὴ γνώμη ὅτι εὔρεν και θησαυρόν τινα Ἐνετικὸν εἰς ἓνα του τσιφλίκι, τὸ Μοναστηράκι λεγόμενον, ὅπου ἐκεῖ ἔκτισεν και ἓνα πύργον, καστρότοιχον πολεμικόν, με ὅλα του τὰ ἀναγκαῖα. Ταῦτα πάντα ὁ Βελῆ-πασιας τὰ ἔβλεπεν ὀργίλως και ἐπροσπάθει να εὔρη αἰτίαν ἵνα τοῦ ἐπιτεθῆ να τὸν χαλάση, και αὐτὸς ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης ἔβλεπεν τὸν σκοπὸν του και προητοιμάζετο εἰς ἀνθίστασιν. Τὸν προσεκάλεσεν ὁ Βελῆ-πασιας να ὑπάγη εἰς Τρίπολιν, και ἐπῆγεν με 300 περίπου ἐνόπλους, και τοῦ εἶπεν ὅτι να ἐτοιμασθῆ να ὑπάγουν εἰς τὸ σεφέρι, ὅπου τὸ Τοβλέτι, ὁ Σουλτᾶνος, τὸν διέταξεν να ὑπάγη με δέκα χιλιάδας στρατόν, ὅπου ἡ Ρωσσία τοῦ ἐκήρυξεν τὸν πόλεμον, και αὐτὸς μὲν τοῦ ἔταξεν να ὑπάγη και δὲν ἐπῆγεν, και τοῦ Βελῆ-πασιας τοῦτο τοῦ ἐφάνη προσβολή' τὸν μετεκάλεσεν και ἐκ δευτέρου, ἀλλὰ δὲν ὑπήκουσεν. Τότε θυμωθεὶς ὁ Βελῆ-πα-

1) Και κατὰ τὰ 1821 ἡ αὐστηρότατη Ἀγγλικὴ ἀρχὴ δὲ μπόρεσε να κρατήση τοὺς ἐθελοντὰς ἀπὸ τῆ Ζάκυνθο και τὴν Κεφαλλονία, πὸν φεύγανε για τὸ Μοριά.

σιας ἀπεφάσισεν τρεῖς χιλιάδας στρατὸν να ὑπάγη να τὸν χαλάση' αὐτὸς τότε, ἔχοντας και σχέσιν μεγάλην με τοὺς Δεληγιανναίους, ἔστειλεν τὰ πράγματά του ὅλα ἱεροκρυφίως πρὸς αὐτοὺς δια φύλαξιν, τοὺς ὁποίους ἔθεώρει πιστούς, ἔστειλεν και εἰς τὴν Ζάκυνθον να φέρη και τὸν Θ. Κολοκοτρώνη με ὄσους περισσότερους εἰς βοήθειάν του, και ὁ ὁποῖος ὑπακούσας ἐπῆγεν με μόνον 17, ἐνῶ ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης ἤλπιδεν να τοῦ φέρη τουλάχιστον 150, ἀλλ' ἐπροφασίσθη ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ (σ. γρ. Γάλλοι) δὲν ἄφησαν να ἐβγάλη ἄλλους, και αὐτοὺς μόνον πολλὰ κρυφίως. Αὐτὸς ὁ Ἀλῆ-Φαρμάκης, ἐκτὸς τοῦ καστροτοίχου ὅπου ἔκτισεν, ἔβγαλεν και ἓναν χάντακα ὀλόγυρα πολλὰ μεγάλον και ἔκαμε προμαχῶνα, ὅπου ἀπὸ τὸν προμαχῶνα τοῦτον ἐγίνετο ὁ πόλεμος ἔξωθεν τοῦ καστροτοίχου, εἶχεν δὲ κατ' ἀρχὰς ἔως 500 ἐνόπλους' τοῦ ἔστησαν και μπαταριάν κανονίων, και καθεκάστην ἐγίνετο ὁ πόλεμος, ἀλλ' ἄρχισαν να τοῦ λιποτακτοῦν και οἱ στρατιῶται, και ἔμεινε μέχρι τέλους με 150 μόνον, και ἀφοῦ με τοὺς πολέμους δὲν τοῦ ἔκαναν τίποτε, τοῦ ἤρχισαν και μίναν να τοῦ βάλουν δια να τοῦ ἀναποδογυρίσουν τὸν πύργον, ἀλλὰ τοῦτο μαθὼν και οὔτος ἤρχισε και αὐτὸς ἀπὸ μέσα ἄλλην μίναν, με τὴν ιδέαν ὅτι θά συναντήση τὴν ἔξωθεν μίναν, πλὴν οἱ ἔξωθεν ἄναψαν τὴν ἐδικὴν τους, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχαν, τοὺς ἔβλαψαν μόνον τὰς στέρνες ὅπου εἶχον τὸ νερόν, και τὸ ὁποῖον ἤρχισε να τοὺς ὀλιγοστεύη, και ὡς ἐκ τούτου ἤρχισεν ἡ διαπραγματεύσις τῆς παραδόσεως αὐτοῦ' ἔπειτα ἀπὸ τρίμηνον πολιορκίαν στενὴν ἄλλην βοήθειαν δὲν ἐπερίμενον, ὅπου τοῦ ἔταξαν οἱ συμπατριῶται του οἱ Λαλαῖοι, και οἱ μὲν πολιορκοῦντες Ἀλβανοὶ τοῦ ὑπέσχοντο ἀσφαλῆ τὴν ζωὴν του μεθ' ὄρκων, μόνον να ὑπάγη εἰς τὸν πασιᾶν να τὸν προσκυνήση και να ἀφεθῆ ἐλεύθερος. Πεισθεὶς ὡς ἐκ τῆς ἀνάγκης παρεδέχθη, ἀλλ' ἐξήτησεν πρῶτον να ἀσφαλίση τὸν Κολοκοτρώνη δι' ἐνεχύρων Ἀλβανῶν να τὸν μαρκαρίσουν εἰς τὸν Ρουφιᾶν ¹⁾ να ἀπέλθῃ ἀσφαλῶς εἰς τὴν Ζάκυνθον, και τότε να παραδοθῆ και αὐτός, και τούτου γενομένου ἐξῆλθεν πλέον, τὸν ὁποῖον παραλαβόντες οἱ Ἀλβανοὶ τὸν ἐπῆγαν εἰς τὴν Τριπολιτῖζάν και τὸν παρουσίασαν εἰς τὸν Βελῆ-πασιαῖν, και κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν των ἀφέθη ἐλεύθερος και ἀνεχώρησεν δια τὴν Ζάκυνθον, διότι εἰς τὸν ἀποκλεισμόν του ἐβλάφθη ἡ ὑγεία του και ὑπῆγεν να θεραπευθῆ ἐκεῖ, ὅπου ἦτον και ἱατροὶ καλύτεροι».

²⁾ Ἀφοῦ ἔφυγε παυμένος ὁ Βελῆ-πασιας, Αὐγ. τοῦ 1812, κ' ἤρθε ὁ νέος βεζιρὸς Ἰτζελι-Ἀχμέτ-πασιας, Τούρκος Ἀσιανὸς κι' ὄχι Ἀρβανίτης, Σεπτ. τοῦ ἴδιου χρόνου, ἤρθε ἀνώμαλη φυσικὰ τὴν παραπανιστὴν ἐπιρροὴ τῶν προυχόντων, πὸν παλεύοντας για τὴν ἐξουσία, ἦτανε χωρισμένοι σὲ δυο κόμματα, τοῦ Σωτηράκη Λόντου και τοῦ Ντεληγιάννη' κι' ἀφοῦ ὁ Σ. Λόντος ἦταν ὁ μπιστεμένος τοῦ Βελῆ, πέφτοντας ὁ προστάτης του, ἔπεσε και τὸ δικό του τὸ κεφάλι, 14 Ὀχτ. 1812 ²⁾. Ἡ φατρία τοῦ Ντεληγιάννη εἶχε πάρει με τὸ μέρος τῆς και τοὺς πειὸ ἐπίσημους Τούρκους κατὰ τοῦ Λόντου. Ἡ κατηγορία ἀπὸ

1) Τὸν Ἀλφειὸ ποταμό.

2) Για τὴ χρονολογία οἱ πηγῆς φιλονικοῦν. Ο Π. Παπατσώνης γράφει 1 τοῦ Γεν. 1813. Προτιμῶ τῆς χρονολογίης τοῦ Παλαμίδη.

χριστιανούς και Τούρκους ήτανε πώς τάχα αυτός είχε διαβάσει στο Βελή και Τούρκους και τους ίδιους τους Ντεληγιανναίους. Ο θάνατος τόσο σημαντικό και πατριωτικού προσώπου, όπως ο Σ. Λόντος, κατατρόμαξε τους ίδιους τους έχθρους του. Ένω από τη μια μεριά ψήλωσε τη δύναμη του γέρο-Ντεληγιάννη, από την άλλη γέννησε την αντίδραση, τη μετάνοια και το φτόνο, γιατί το σπίτι του μεγάλωσε και σε πλούτο και σε δύναμη πολιτική, μα και σε φιλανθρωπία κ' έργα ευεργετικά προς τους χριστιανούς και Τούρκους. Όσο ξμεινε ο 'Ιτζελι-Αχμέτ Πασσάς, χάθηκε κι' ο «Γέρος του Μοριά» τη δύναμή του¹⁾. Φτάνοντας άλλος βεζίρης, ο Σακίρ-Αχμέτ-Πασσάς, Δεκέβρη του 1815, αρχές του Φλεβάρη 1816 έπεσε και του Ντεληγιάννη το κεφάλι²⁾. Είναι περίεργη της Τούρκικης τυραννίας ή ψυχολογία, αρχίζοντας από το Σουλτάνο ως τον τελευταίο πασσά. Κάθε σημαντική απόφασή τους παίρνει ως στυλο και θεμέλιο της τη γνώμη του λαού, την κοινή φήμη, είτε αληθινή ή τεχνητά οργανωμένη· έτσι, η δίκια απόφαση έχει ως συνήγορό της όχι την όρθη κρίση, παρά τη φήμη που σαλεύει και τη σέρνει ο άνεμος. Με το σκιάχτρο αυτό της λαϊκής φωνής χιλιάδες κεφάλια πέσανε Τούρκων και χριστιανών κατά τους αιώνες της Τούρκικης ιστορίας.

Για την κατάσταση του Μοριά, τέλη του 1812, βάνω εδώ ένα κομμάτι από τα χειρόγρ. σημειώματα της οικογ. Πετμεζά: «Είς Πελοπόν. διωρίσθη βεζίρης ο 'Ιτζελι-Αχμέτ-Πασσάς, και έκτοτε οι προεστώτες των επαρχιών της Πελοπον. διηρέθησαν, υπέρ άλλοτε ποτε, εις δύο φατρίες, εις τας οποίας ελάμῃ βανον μέρος και οι Τούρκοι. Η μία φατρία ήτο η του Σωτηράκη Λόντου (προεστώτος Βοστίτης, οστις είχεν οπαδούς τον 'Ασημάκη Ζαΐμην εκ Καλαβρύτων, Γεώργιον Σισίνην εκ Γαστούνης, Γρηγόριον Παπαφωτόπουλον εκ 'Αρκαδίας, 'Αναγνώστην Κοπανίτσαν εκ Μυστρα και Γιαννούλην Καραμάνον εκ 'Αγίου Πέτρου). Η δε άλλη ήτο η του Γιάννη Δεληγιάννη προεστώτος Λαγκαδίων (οστις είχεν οπαδούς τον Σωτήριον Χαλαλάμην εκ Καλαβρύτων, Θάνον Κανακάρην εκ Πατρών, Παπαλέξην εκ 'Ανδριταίνης, Σωτήριον Κουγιάν εκ Τριπόλεως και Πανούτσον Νοταράν εκ Κορίνθου). Η φατρία του Δεληγιάννη, θέλουσα να καταβάλη την αντίθετον, κατώρθωσε να προσελκύση εις το μέρος της τους επισημοτέρους Τούρκους της Πελοπον., ήτοι τον 'Αρναούτογλου, τον Σεχνετζίπην, τον Δεφτέρ-Κεχαγιάν, τον Κιαμίλ-μπεην και 'Ιζέμπεην, δι' ων επέτυχε και την εύνοιαν του νέου βεζίρη. Τότε δε κατηγόρησε τον Σωτηράκη Λόντον, τον αρχηγόν της αντιζήλου φατρίας, οστις με-

1) Πρώτος αυτός είχε πάρει αυτόν τον τιμητικό τίτλο από το λαό.

2) Για τα κομματικά μίσση στο Μοριά γράφει ο ποιητής Α. Σούτσος («Ποιητικόν χαρτοφυλάκιον», 1845, σελ. 63): «Ποίος... επί τουρκοκρατίας έδίδαξε τον πατέρα του 'Αναγνώστου Δεληγιάννου να κόψη την κεφαλήν του πατρός του 'Ανδρέα Λόντου, και τον νέον Λόντον προς εκδίκησιν να κόψη την κεφαλήν του γέροντος Δεληγιάννου; Ποίος έδίδαξε τους προύχοντας της Πελοποννήσου να διαφωνώσιν αδιακόπως εις την εν Τριπόλει βεζιρικήν Αδλήν;» Κατά τα 1818 το σπίτι των Ντεληγιανναίων ξαναπόχτησε την παλιά του δύναμη. Λίγο αργότερα ο πρωτότοκος του Γέρου, Θ. Ντελ., διωρίσθηκε κι' αυτός ένας από τους δυο Μοραγιάνηδες.

ταβάς εις Τρίπολιν δια να αποδείξη την άθωότητά του εις τον Πασσάν, απέκεφαλίσθη εκεί κατά τα 1813 λόγω καταχρήσεων (γρ. 14 'Οχι. 1812). Ο αποκεφαλισμός του Σωτηράκη Λόντου κατετρόμαξε και αυτούς εκείνους εκ των προεστώτων, οίτινες τον κατηγόρησαν εις την εξουσίαν, και εξήψε τα πάθη. Οι δε Τούρκοι, κατά την συνήθη πολιτικήν των, ανερορίπιζον τα μίσση και τας διχοστασίας μεταξὺ των προεστώτων, κλίνοντες πότε προς το εν και πότε προς το άλλο μέρος, θέλοντες ούτω να εξασθενώσιν αυτούς, να τους κατεξοδεύωσι, και επί τέλους να εξοντώσωσι τον ένα κατόπιν του άλλου, ως και τους αρματωλούς. Κατά την εποχήν εκείνην ήρχισαν να ταπεινώνται υπέρ άλλοτε ποτε οι προεστώτες της Πελοπον. ενώπιον των Τούρκων, όπως διατηρώσι την εύνοιαν αυτών, την οποίαν εφοβούντο μήπως κερδίσωσιν οι αντίπαλοί των, ενῶ αν διετέλουν εις αρμονίαν, δεν ήθελον εύρεθῆ εις τοιαύτην ανάγκην».

'Αρχές του Δεκέβρη 1815, έφυγε ο 'Ιτζελι-Αχμέτ, κ' ήρθε ο Σακίρ-Αχμέτ πασσάς. Για την περίοδο αυτού του βεζίρη γράφουν τα ιστορικά σημειώματα Πετμεζά: «Όταν ανεκλήθη εκ της Πελοπον. ο 'Ιτζελι-Πασσάς, η φατρία του (σ. 'Ανδρέα) Λόντου προσεπάθησε να εκλύση και ειλικυσε προς το μέρος της πρώτον μεν τους μπέηδες, ως τον 'Αρναούτογλου, Κιαμίλην και άλλους, κατόπιν δε και τον νέον Πασσάν. 'Αφού δε κατώρθωσε τούτο, εκατηγόρησε τον αρχηγόν της αντιθέτου Γιάννην Δεληγιάννην, και ο Πασσάς αποστειλάς δημίους απέκεφάλισεν αυτόν εντός της εν χωρίω Λαγκαδίοις οικίας του, κατά το έτος 1816, την δε κεφαλήν του έφερον οι φονείς εις Τριπολιτσάν εκτεθείσαν εις την χλεύην και την περιφρόνησιν των θεατών. Τοιούτω τῶ τρόπω η φατρία του Λόντου εξεδικήθη...»¹⁾.

Ο φόνος αυτός, 7 Φλεβ. 1816, κατατρόμαξε όλον το Μοριά, κ' έκαμε τους προύχοντες του να συλλογιστούν τα κακά που φέρουν τα πολιτικά μίσση. Του πανικού σημάδια φαίνονται από το ημερολογιακό σημ. του Παλαμίδη: «1816, Μαρτ. 16, έφυγεν ο κύρ Θάνος (σ. Κανακάρης) από του Δραγουμάνου το σπίτι. — 'Απριλ. 24, έφυγαν τα Ντεληγιαννόπουλα από το Λαγκαδί». Ο Θ. Κανακάρης ήτανε κόμμα Ντεληγιάννη, κ' έφυγε κρυφά από το σπίτι όπου ήτανε περιορισμένος. Τα παιδιά του Ντεληγιάννη χαθήκαν από το Μοριά και πήγανε στην Πόλη ζητώντας επανόρθωση του κακού που έπαθε το σπίτι τους²⁾. Τελευταίο σημαντικό φαινόμενο της τρομάρας που έχυσε του Ντεληγιάννη ο θάνατος είναι το υποσκειτικό που υπογράψαν αρκετοί προύχοντες του Μοριά, λιγώτερο από δυο μήνες ύστερ' από το θάνατο του Ντεληγιάννη, κι' αρχίζονται

1) Ο φόνος του γέρο-Ντεληγιάννη έχει πολλά τα περιεργα που δεν έχουν εδώ τον τόπο τους. Βλ. και παράρτημα.

2) Περίεργη πολυ είναι κι' αυτή η φυγή τους. Όσο για τον Κανακάρη, νό τί γράφει ο Παπατσώνης: «Μετά των αδελφών Δεληγιάννη, οίτινες έδραπέτευσαν εις Κωνσταντινούπολιν, παρηκολούθησε και ο Θάνος Κανακάρης, προεστώς των Πατρών, κρατούμενος και αυτός εν φυλακή ιδιαίτερω εις του δραγουμάνου το σπίτι υπό εγγύησιν του... και απήλθον εις τους μύλους των Καπετανιάνων εις την Μάνην... και ανταμωθέντες εκείσε μετά του Θάνου απήλθον δμρῷ εις Κωνσταντινούπολιν».

πώς, επειδή είχαν πέσει στην ύποψία του «άρχοντος Δραγουμάνου...πλὴν τοῦ καιροῦ προχωροῦντος αἱ μὲν κατὰ τῆς ἐνδοξότητός του ὑπόνοιαι¹⁾ καὶ στοχασμοὶ ἀπεδείχθησαν συκοφανταίαι ἀνύπαρκτοι. . . ἡ δὲ ἀσυμφωνία καὶ ἡ τῆς ἀδελφότητος διάλυσις οὐ μόνον φθοροποιά, ἐπιβλαβὴς καὶ δλέθριος, ἀλλ' ἄχρηστος! καὶ τῆς δυστυχοῦς πατρίδος καὶ τῆς ἰδίας μας ζωῆς...», γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους ὀρκίζονται, ὅσοι βρεθῆκανε στὴ χώρα προύχοντες, νὰ λησμονήσουν τὰ περασμένα καὶ νᾶχουν ὁμόνοια καὶ ψυχικὴ ἔνωση, καὶ νὰ λογαριάζουν τὴν παραιμιὰ βλάβη τοῦ ἐνδός—ἀκόμα καὶ τῶν Μόρα-βεκίληδων τῆς Πόλης—ὡς βλάβη κοινὴ κλπ. Τὸ σπουδαῖο πρακτικὸ εἶναι γραμμένο 1 Ἀπριλίου 1816 καὶ ὑπογραμμένο: «Θεοδόσιος δραγ. μορέως ὑποβεβαιοῦ, Σωτήρ. Χαλαλάμπης βεβαιοῦ, Σωτήρος Κουγιᾶς βεβαιοῦ, Ἀνδρέας Ζαΐμης βεβαιοῦ, Ἀναγνώστης Παπαζογλός βεβαιοῦ, Ἰωάννης Περούκας βεβαιοῦ, παναγιωτάκης Ζαφειρόπουλος βεβαιοῦ». Περιέργο πόσο λίγες εἶναι οἱ ὑπογραφές τῶν προυχόντων πού ἀδερφωθήκαν. Ἀπὸ τὴ φράση ὅμως τοῦ κειμένου «ἀποφασίζομεν οἱ ἐνταῦθα ἐνδρεθέντες» φαίνεται πὼς, ἂν ἦτανε κι' ἄλλοι εἶχανε φύγει κρυφά, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Θάνου. Ὀλάκερο τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου μπαίνει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου²⁾.

Αὐγούστου 17 1816, γύρισε ὁ πρωτότοκος τοῦ σκοτωμένου Θεοδωράκης Ντεληγιάννης μὲ «ραϊ», συχωρεμένος καὶ δυναμωμένος. Στὰ 1817 παύτηκε κι' ὁ Σακίρης, κ' ἡ ἐπιρροή τῶν προυχόντων πάλι δυνάμωσε.

Κατὰ τὸ 1816, γυρίζοντας ἀπὸ τὰ Ἐφτάνησα, ὅπου εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαλύωνται τὰ ἄτακτα σώματα, καὶ βγαίνοντας στὸ Μοριά σκοτώθηκε ὁ Σταματέλος Τουρκολέκας, πατέρας τοῦ Νικηταροῦ καὶ σύγαμπος τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη. Τὸ Σταμ. Τουρκολέκα τὸν βρῖσκουμε «τενέντε» τῆς γ' κομπανίας τοῦ Γιαννάκη Κολοκοτρώνη, παλιοῦ στρατιωτικοῦ, στὴ Ζάκυνθο Ὀκτ. 1807.—Μὲ διάταγμα τοῦ Γάλλου ἀρχιστρατήγου τῆς κατοχῆς Berthier προβιβάζεται ὑπολοχ. τῆς α' τάξης στὸ 100 λόχο τοῦ Α' τάγμ. τῶν «Ἀλβανῶν», 1 Νοέμβριον 1807³⁾.

Τὰ ἀπὸ τὸ 1817 καὶ κάτου περιστατικὰ τοῦ Μοριά τὰ βρῖσκει ὁ ἀναγνώστης στὸ χρονολ. σημείωμα τοῦ Παλαμίδη. Οἱ ἀλλαγές πασσάδων καὶ προυχόντων δὲν πάσανε ν' ἀκολουθοῦν τὸ δρόμο τους ὡς τῆς ἀρχῆς τοῦ 1821, μὰ κανένα περιστατικὸ πὸν νᾶχη σκέψη μὲ τὴ δημόσια τάξη, μὲ τὴν Κλεφτουριά, πὸν ἦταν ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς μελέτης, πουθενὰ δὲν ἀπαντοῦμε. Εἶδατε πειὸ πᾶνου, ἀπάντηση στὸ ζ' ρώτημα τῶν Μ. Δυνάμεων, πὼς μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν στὰ 1806 (ἡ ἀπάντηση γράφει 1805) «ἐκτοτε ἀπηγόρευσε ὁ Σουλτᾶνος τὸν διορισμὸν χριστιανῶν ὡς ἀρματωλῶν. Ἀλλ' εἰς τινὰς ἐπαρχίας, ὅπου οἱ κοτζαβάσηδες εἶχον μεγάλην ἐπιρροήν, **διωρίζοντο ἀκόμη καπιτᾶνοι**, συναινέσει ὅμως τοῦ πασσᾶ». Κι' ἀλήθεια, οἱ Κάποι, ὅσοι ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν, στὰ 1806, μείνανε πιστοί, κρατήσαν καὶ τ' ἀξίω-

1) Οἱ ὑποψίες τοῦ Πασσᾶ κατὰ τοῦ δραγουμάνου.

2) Εἶναι τυπωμένο στὴν ἐφημ. «Αἰὼν» 27 Ἀπριλ. 1884.

3) Περιέργη ἔκθεση γιὰ τὸ θάνατό του βλ. στὸ παράρτημα.—«Ἀλβανοί»=ἄτακτοι φουστανελλοφόροι.

μά τους ὡς τὰ 1821. Ἀρχίζοντας ἡ Ἐπανάσταση, βρῖσκουμε Κάπους στὸ πλευρὸ πολλῶν κοτζαμπασήδων, π.χ. τοὺς Πλαπουταίους κοντὰ στοὺς Ντεληγιανναίους, τοὺς Χοντρογιανναίους κοντὰ στοὺς Ζαΐμαίους κλπ. Γενικά, μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, κατὰ τὰ χρόνια 1821—7, οἱ καπεταναῖοι στῆς ἐπαρχίας τοῦ Μοριά μαλλώνουνε μὲ τοὺς προύχοντες γιὰ τὴν πολεμικὴ ἐπιρροή—ποῖς δηλ. νὰ στρατολογήσῃ, καὶ λοιπὸν, ποῖς νὰ διαχειρίζεται τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπαρχίας μὲ τὴν πρόφαση νὰ τὰ χρησιμοποιῆ στὴ διατροφή «τῶν ἐπαρχιακῶν ἀρμάτων».... Ὁ παλιὸς Κάπος σήκωσε κεφάλι καὶ δὲν ἀκούει πειὰ τὸν παλιὸν προύχοντα· μαλλώματα λοιπὸν, Πλαπουταῖοι μὲ Ντεληγιανναίους κλπ., ἀδερφικοὶ σαραγαμοὶ, ὄχι σπάνια καὶ φόνοι· πότε σκοτώνεται ὁ κοτζάμπασης—φόνος Κρεββατᾶ,—πότε ὁ καπετᾶνος—φόνος Μήτσου στὴν Ἡλεία. Κοντὰ στοὺς Κάπους, πλῆθος ἄλλοι παλιοὶ στρατιωτικοί, πὸν κάμαν Κλέφτες κάποτε, μὰ τοῦ «χαλασμοῦ» ὁ ἄνεμος δὲν τοὺς παράσχε, παρουσιαστῆκανε στὸν Ἄγωνα. Κοντὰ σ' αὐτοὺς ἄλλο πλῆθος παλιοὶ στρατιωτικοί, πὸν δουλεύανε στὰ Ἐφτάνησα¹⁾, ἅμα ἔφτασε ἡ στιγμή, παρουσιαστῆκαν ξαφνικά, καὶ ζητήσαν τὰ παλιά τους δικαίωματα· οἱ ἐπαρχίες προθύμως τοὺς τὰ προσφέρνανε γιὰ τὴν πείρα τους τὴ στρατιωτικὴ καὶ τ' ὄνομά τους τ' ἀκουσμένο. Δύσκολο εἶναι, ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τὸ σμιχτὸ τῶν στρατιωτ. πὸν διοριστῆκαν «ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαρχ. ἀρμάτων» ἀπὸ τῆς δημογεροντίας τῶν ἐπαρχιῶν ἢ τῶν χωριῶν, νὰ ξεχωρίσῃ κανεὶς τοὺς ἀπὸ τὰ Ἐφτάνησα φερμένους· ἀπ' αὐτοὺς ὅλους λίγοι μᾶς εἶναι γνωστοί. Π.χ. ὁ Ἀναγνωσταροῦς (Ἀναγνώστης Παπαγεωργίου), ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, τρεῖς Πετμεξαῖοι, Κωστ., Βασίλης καὶ Νικόλας, πὸν ἀναλαβαίνουν τὴν ἀρχηγία τοῦ τμήματος τῶν Νεξερῶν τῆς ἐπαρχίας Καλαβρυτῶν, Πετροβαῖοι στὴν Ἀντρούσα, Κεφαλαῖοι στὴν Ἀρκαδιὰ κλπ., καὶ κοντὰ σ' αὐτοὺς πλῆθος ἄλλοι παλιοὶ στρατιωτικοί, πὸν δὲν εἶχανε δουλέψῃ στὰ Ἐφτάνησα. Ὁ κατάλογος ὅλων τῶν παλιῶν στρατιωτικῶν πὸν παρουσιάζονται στὸ Μοριά, ἀρχῆς τοῦ 1821, θᾶπιανε δῶ μεγάλον τόπο, ἂν μάλιστα ξεχώριζα ὄσους δουλέψανε στὰ Ἐφτάνησα ἀπὸ τοὺς ἄλλους πὸν δὲν εἶχαν ἀφήσει τὴν πατρίδα τους.

Ἐδῶ τελειώνει ἡ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ Μοριά, ἡ πρὶν ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα. Νὰ συνοψίσω τώρα τὴν κοπιαστικὴ τούτη μελέτη, μάταιος θὰ ἦταν ὁ κόπος, ἀφοῦ τὰ περιεχόμενα σὲ κάθε κεφάλαιο φτάνουνε νὰ δείξουν, πρόχειρα, καὶ τῆς ἀπορίας καὶ τὴ λύση πὸν ἔδωσα σ' αὐτές. Εἶναι καὶ γιὰ μένα πρᾶμα κουραστικὸ καὶ θλιβερὸ νὰ καταπιαστῶ ἄλλη μιὰ φορὰ ζητήματα πὸν μὲ βαρύνθημη καρδιά τὰ καταπιάστηκα καὶ τοὺς ἔδωσα τὴ λύση, πὸν ἡ λογικὴ ἡ ἀλύγιστη μ' ἀνάγκασε νὰ τοὺς δώσω.

1) Οἱ περισσότεροι εἶχανε γυρίσει στὸ Μοριά μὲ τὴ διάλυση τῶν ἄτακτων σωμάτων στὰ Ἐφτάνησα, 1818 περίπου.

ΚΛΕΦΤΕΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Ο ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΘΡΥΛΟΣ

Α'.

*Ποιὸς ὁ χαρακτήρας τοῦ λαϊκοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ.—Πρῶτες συλλογές.—
Τὰ πρῶτα πλαστὰ ἱστορικὰ τραγούδια.—Ἄθῳοι ἢ σκόπιμοι πλαστογρά-
φοι τραγουδιῶν.—Ποιὸς ὁ σκοπὸς τῆς πλαστογραφίας.—Πῶς ἀποδείχνε-
ται ἡ πλαστότητα.—Πῶς ὁ πλαστογράφος πιάνεται.—Πρότυπα παραδείγ-
ματα.*

Ὁ κόσμος τῶν λαϊκῶν ἱστορικῶν μας τραγουδιῶν χωρίζεται, κατὰ τὸ περιεχόμενό τους, σὲ κύκλους, καὶ κάθε κύκλος ἔχει κέντρο του ἢ σημαντικό κεφάλαιο τῆς ἱστορίας, π. χ. μιὰ ἐπανάσταση, ἕναν πόλεμο, μιὰ μάχη, ἢ στενὰ περιστατικά τῆς ζωῆς ἱστορικῶν προσώπων. Τὰ τελευταῖα ἐμπνέουν πολὺ συχνότερα τὸ λαϊκὸν ποιητὴ παρὰ τὰ πρῶτα. Παρατηρήστε πόσο ὁ κύκλος τῶν λαϊκῶν θρήνων γιὰ τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης εἶναι περιορισμένος, ἐνῶ τὰ τραγούδια τοῦ Διγενῆ, ποὺ τὸ καθένα τους ἔχει θέμα τῆς ζωῆς τοῦ Ἄκριτα τὰ περιστατικά, εἶναι ἀμέτρητα. Παρατηρήστε πῶς ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1769, μ' ὅλες τῆς συφορῆς ποὺ ἔσπειρε στὸ Μοριά, στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, δὲ στάθηκε ἀξία νὰ δώσῃ θέμα στὴν καθαρὴ δημοτικὴ ποίηση· σὲ πεζὲς ρίμες ἔδωσε μοναχὰ ἀφορμὴ. Συγκρίνετε τὸ σημαντικό αὐτό, καὶ ἴσα-ἴσα γιὰ τὴ σημαντικότητά του ἀκατάλληλο θέμα σ' ἕνα λαϊκὸν ποιητὴ—συγκρίνετέ το μὲ τὰ διάφορα πολεμικὰ περιστατικά τῆς ζωῆς τοῦ Γιώργου Ἀντρούτσου, ποὺ δῶσαν ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῇ ἀρκετὰ πλούσιος κύκλος λαϊκῶν τραγουδιῶν. Ἀκολουθοῦν οἱ ποιητικοὶ κύκλοι τῶν Μπουκουβαλαίων, τῶν Κοντογιανναίων, τῶν Κατσαντωναίων, καὶ τόσοι ἄλλοι. Κάθε τραγούδι τῶν ποιητικῶν αὐτῶν κύκλων λαβαίνει τὴν ἀφορμὴ του, γυρεύει τὴν πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεως σὲ στενὸ περιστατικόν, σὲ δοσμένη μάχη, αἰχμαλωσία, προδοσίαν, θάνατο. Ἡ ζωὴ τοῦ ἥρωα μὲ τὸ σύνολό της, ἀν καὶ γνωστὴ στὸ λαϊκὸν ποιητὴ, δὲν ταραξεί ξαφνικὰ τῆς καρδιάς του τὴ γαλήνη, δὲν τραβάει τῆς φαντασίας του τὴν περιέργεια. Ὁ πηγασὸς του, ἐνῶ βόσκει μακάριος μὲς τὴ θωριά τοῦ ὄρατοῦ κόσμου, κ' αὐτὸς ὁ κόσμος πλούσια τὸν ἐμπνέει, ἅμα εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν πολεμικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἔχει ἀνάγκη, γιὰ ν' ἀναφτερωθῇ, ἀπὸ κάποιο ξεχωριστὸ περιστατικόν, κ' ὄχι ὀλίγον κεφάλαιο τῆς ἱστορίας.

Τ' ἀγνάντεμα τὸ συνολικὸ ἐνὸς πολέμου, μιᾶς δόλακερης ἡρωϊκῆς ζωῆς δὲν τραβάει τὸν ἀληθινὸ λαϊκὸν ποιητὴ, τὸν πηγαῖο, φτερὰ δὲν τοῦ φυτρώνει μὲς τὴ φαντασίαν· τέλος τὸ θᾶμα τῆς πλαστικῆς δημιουργίας σάρκα δὲ θὰ πάρῃ, ὑπαρξὴ δὲ θὰ βρῇ, στὸν κόσμον δὲ θὰ βγῇ νὰ λάμψῃ κινημένο ἀπὸ μεγαλοπύχνη ἀφορμὴ. Τὴν πλατεῖαν περιγραφὴν, τὴν περιστατικὴ ἀναπαράσταση π. χ. μιᾶς μεγάλης ἐκστρατείας, μιᾶς πολιορκίας, μιᾶς ζωῆς δόλακερης ὁ καθαρὰ λαϊκὸς ποιητὴς, σοφὸς μὲσα στὴν ἀγνωσίαν του, ποτὲ δὲ θὰ τολμήσῃ νὰ τὴν καταπιαστῇ, καὶ τὸ ἐπιχείρημα τὸ παράτολμο θὰ τὸ χαρίσῃ ἢ στὸ φλύαρον λιμαδῶρον, τὸν πεζοποιητὴ τὸ μισολαϊκὸ μαζὶ καὶ μισολόγιον¹⁾, ἢ τὸν προσωπικὸν ποιητὴ.

Πρῶτο γνῶρισμα τοῦ καθάρου λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ δὲν τὸ μόλεψε τὸ χέρι τοῦ λογιώτατου, τοῦ ψευτοπατριώτη, τοῦ τοπικιστῆ ἐπαρχιώτη—ποὺ γιὰ νὰ σηκώσῃ τὸ συμπατριώτη του ἥρωα εἶναι ἀξίος ἢ ψεύτικα τραγούδια νὰ σακρώσῃ ἢ νὰ πλαστογραφήσῃ τ' ἀληθινὰ—πρῶτο γνῶρισμα τοῦ γνήσιου λαϊκοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἡ πηγαία του ἐμπνεύση, ἡ ἀγνή του ἰδέα, ἡ ξάστερή του διατύπωση, ἡ ἀλήθεια τέλος ἡ ποιητικὴ. Τὸ ἱστορικὸν τραγούδι, ἀφοῦ τὸ σκεδιάσῃ ὁ πρῶτος ἀνώνυμος ποιητὴς, τ' ἀρπάζει ἕνας λαὸς δόλακερος καὶ τὸ δουλεύει στ' ἀμόνι τῆς φυσικῆς του κρίσεως, τῆς αὐτογέννητης του γνώσεως τοῦ καλοῦ, ποὺ εἶναι ριζωμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ θεοῦ μὲς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ποτὲ ὁ στιχογράφος παραποιητὴς, δουλεύοντας τὸ λαϊκὸν τάχα τραγούδι του, δὲ θὰ φανῇ ἀξίος νὰ μπῇ καὶ νὰ ντυθῇ δόλακερος τὴ λαϊκὴ ψυχὴ, κ' ἔτσι νὰ πλάσῃ ἀληθινὸ λαϊκὸν τραγούδι καὶ νὰ μᾶς γελάσῃ. Δεύτερον γνῶρισμα τοῦ ἀληθινοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ—ὑστερα ἀπὸ τὸ πρῶτον τῆς οὐσίας—εἶναι τὸ θέμα: Περιορισμένο, καθὼς εἶπα, περιστατικόν, κ' ὄχι σύνθετον κεφάλαιο τῆς ἱστορίας. Καὶ τὴν ἀρχαίαν ἐπικὴν ποίησιν (ἡ Ἰλιάδα εἶναι καλοταίριαστη περιγραφικὴ σύνθεσις ἀπὸ λαϊκὰ τραγούδια ποὺ περιγράφουν ἐπεισόδια τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου) ἀν τὴν ἀναλύσῃ, θὰ βρῆς πῶς τὰ θέματά της εἶναι βγαλμένα ἀπὸ περιστατικὰ μικρὰ, καὶ μ' ὄλο ποὺ ἄλλα χέρια δευτερότερα χωνέψανε τὰ μερικὰ τραγούδια σὲ ἔπη μακρονόητα καὶ μεγαλόπνοα, ὅμως ἡ ἐπιστημονικὴ κρίσις δὲ δυσκολεύεται τὰ καθαρὰ δημοτικὰ κομμάτια νὰ τὰ ξεχωρίσῃ, μ' ὄλο ποὺ ὁ συνθέτης τοῦ δευτέρου χεριοῦ ἦτανε κ' αὐτὸς λαϊκὸς ποιητὴς, ὅπως ὁ κάθε ποιητὴς ἦτανε τότε.

Καὶ στὰ δικά μας ἱστορικὰ λαϊκὰ τραγούδια τὸ θέμα καὶ τὸ μέγεθος τους εἶναι περιορισμένα· τὸ ἱστορικὸν λαϊκὸν τραγούδι εἶναι εἶδος μπαλάντας, μικρὸ δηλ. ἀφήγημα μὲ τέλος σύντομον, ποὺ γιὰ τὴν συντομίαν του γίνεται δραματικόν, συχνὰ καὶ τραγικόν. Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ὀλικὸς λόγος τῆς συντομίας αὐτῆς· στὸ τραπέζι ἢ στὸ χορὸν ποὺ τραγουδιῶνται, οἱ τραγουδιστάδες ποτὲ δὲν

1) Στὴ νεοελλ. γλῶσσα τὸ λιμαδῶρον=φλύαρος ἀνθρώπος. Πιεὶ πάνου, ὅπου ἀνάφερα τὸν ποιητικὸν κύκλον τοῦ Ἀντρούτσου, δὲ μίλησα γιὰ τὸν Κατσώνη. Εἶναι περιεργὸν πόσο ἡ λαϊκὴ μῦσα δὲν ἀγαπᾷ τοὺς ναυτικούς ἥρωας. Καὶ γενικὰ, τὰ καθαρὰ ἱστορικὰ ναυτικὰ περιστατικὰ εἶναι ἀντιποιητικά. Παράδειγμα καὶ τὰ πεζότατα ναυτικὰ τραγούδια τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνα, ρίμες χωρὶς φαντασίαν.

τελειώνουν τὸ τραγούδι, καὶ γοργὰ περνοῦνε σ' ἄλλο. Ὁ καιρὸς κι' ὁ τόπος ζητάει τὴν ποικιλία. Ρυθμικὴ ἀπαγγελία δὲν ὑπάρχει οὔτε στὴ Ρούμελη οὔτε στὸ Μοριά. Εἶναι αὐτὴ γυναικίειο καθαρὸ νησιώτικο ἴδιωμα. Καὶ ἡ ἀπαγγελία ἐμμέτρων μισολαϊκῶν ἀφηγημάτων, ἡ ρίμα, εἶναι γέννημα νησιώτικο κι' αὐτό, τῆς Κρήτης μάλιστα. Ὁ λυράρης ζητιᾶνος τῆς Ρούμελης ἔπαιζε τὴ λύρα του καὶ τραγουδοῦσε, μὰ ποτὲ δὲ ριμάριζε. Ἔτσι τὰ ξηαίσια Ἄρματατικὰ καὶ Κλέφτικα τραγούδια τῆς β. Ἑλλάδας μᾶς παραδοθῆκαν κολοβά, τὰ περισσότερα.

Δὲν εἶναι ὁ τόπος ἐδῶ νὰ ἐκθέσω πῶς τὰ τραγούδια αὐτὰ γενήκανε γνωστὰ καὶ στὴν Εὐρώπη, ἀρχίζοντας ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, καὶ πῶς πολὺ νωρὸς τῶν φιλελλήνων ἡ περιέργεια ζήτησε νὰ τὰ γνωρίσει. Τοῦ Fauriel ἡ συλλογὴ—ἡ πρώτη συστηματικὴ στὸ εἶδος τῆς—μὲ τὸ λαμπρὸ τῆς πρόλογο, εἶχε κύριο σκοπὸ νὰ χορτάσει, κατὰ πρῶτο λόγο, αὐτὴ τὴν περιέργεια τοῦ μορφωμένου κόσμου καὶ κατὰ δεύτερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιστημόνων. Ἡ συλλογὴ τοῦ Fauriel δὲν ἀργήσε νὰ ἐκδοθῆ καὶ γερμανικά, καὶ νὰ τὴν ἀκολουθήσουν κι' ἄλλες ἀνάλογες. Περιέργο θὰ ἦταν νὰ ξετάσει κανεὶς τὸν τρόπο πὸς σηματοῖσθηκε ἡ πρώτη τοῦ Fauriel συλλογὴ στὸ Παρίσι. Ὁ Κοραΐς θὰ ἦταν παρακινητὴς καὶ βοηθοὶ τοῦ Fauriel οἱ Ἕλληνες σπουδαστὲς πὸς ζούσανε στὴν Εὐρώπη. Ὁ Fauriel μάζεψε τὸ ὕλικὸ καὶ τὸ δημοσίεψε πιστά, ὅπως ἔφτασε χειρόγραφο στὰ χέρια του. Ὅμως κακὴ τύχη ἀκολούθησε τ' ἀθάνατα τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πὸς φανήκανε στὸν κόσμον. Καθὼς κι' ὁ Κοραΐς δὲν τύπωνε πιστὰ τὸ γλωσσικὸ τῆς κοινῆς γλώσσας ὕλικό, τὸ ἴδιο καὶ τὸ λαογραφικόν, ἔτσι καὶ οἱ μαθητὲς του, πὸς καταστρώσαν τὰ τραγούδια τῆς πατρίδος τους, δὲ φυλάξανε πιστὰ τὴ γλώσσα, στὸ τυπικὸ τῆς καὶ τὸ φωνητικόν, μὰ ἀκόμα χειρότερα, χαλούσανε καὶ στίχους δάκρυους γιὰ νὰ δείξουνε στοὺς ξένους πειδὲ εὐγενικὴ τὴ «χυδαία» γλώσσα τοῦ τόπου τους, σὰ νὰ ντρεπόντανε γι' αὐτὴ, μὰ καὶ τὰ τραγούδια νὰ τὰ κάμουν πειδὲ ὁμορφα κατὰ τὴ γνώμη τους τὴ δασκάλικη, πὸς τὴ νομίζανε γνώμη ὑπέροτα πατριωτικὴ. Ἔτσι παραμορφώνανε τὰ ἱερὰ ἐκεῖνα ἀπομεινάρια τῆς πλαστικῆς δημιουργίας τοῦ λαοῦ, κι' ἀσκημισμένα στὴν ἀγνή τους ὄψη ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ μουντζούρα παραδοθῆκανε στὸ κοινόν. Τὸν τρόπο πὸς σηματοῖσθηκε ἡ συλλογὴ τοῦ Fauriel τὸν ξηγᾷ αὐτὸ τὸ κομμάτι πὸς παίρνω ἀπὸ τὴν ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 8 τοῦ Νοέμβρου 1858: «Ὁ ἔφορος τῆς Αὐτοκρ. βιβλιοθήκης Κοπιτάρ (σ. στὴ Βιέννη) ἐξέδωκε τότε συλλογὴν δημοτικῶν ἀσμάτων τῶν παρὰ Σέρβοις, ταῦτα δὲ διήγειραν πολλῶν τὴν προσοχὴν ὡς ἀξιόλογα. Γερμανὸς δὲ τις ἐκ τῶν παρὰ τῷ Ρήνῳ χωρῶν, εὐρισκόμενος ἐν Βιέννῃ κατὰ τὴν μεγάλην τῶν ἡγεμόνων αὐτόθι τῷ 1814 γενομένην συνέλευσιν, καὶ τῷ ἐφόρῳ περὶ τῶν τοιούτων διαλεγόμενος, ἐμνήσατο καὶ τῶν Ἑλλήνων φίλων, ὅτι καὶ παρ' αὐτοῖς δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσι τοιαῦτα· ὁ ἔφορος εὐθὺς ἀνακοινοῖ τὴν γνώμην ταύτην τῷ Φαρμακίδῃ, οὗτος δὲ τῷ Μανούση ὅστις, ἔχων ἐν μὲν τῇ οἰκίᾳ τὴν προμήτορα αὐτοῦ πλείστον τοιούτων ἀσμάτων εἰδήμονα τυγχάνουσαν, ἐν δὲ τῇ πόλει πάντας τοὺς ἐκ τῶν ἐν τῇ Τουρκίᾳ πόλεων ἐν μεγάλῳ ἀριθμῷ αὐτόθι ἐμπορευομένους, συνέγραψε συλλογὴν ἱκανὴν καὶ λόγου ἀξίαν, ἧς ἀντί

γραφον μὲν ἐν παρέδωκε τῷ περιέρῳ ἐκείνῳ Γερμανῷ, ἕτερον δὲ ἔπεμψε τῷ Ἀδαμαντίῳ Κοραΐ. Χρόνου δὲ παρελθόντος καὶ μηδὲν παρὰ τούτου μαθῶν ἔγραψε καὶ δεύτερον τῷ ἐν Παρισίοις Πικόλῳ ἵνα μάθῃ περὶ τῆς συλλογῆς. Ἀκούσαντες δὲ περὶ τούτου καὶ ἄλλοι τῶν ἐν Παρισίοις μαθητευομένων Ἑλλήνων, διελέχθησαν περὶ τοῦ πράγματος τῷ Φωριέλῳ, ὅστις εἶχεν ἐκδώσει τότε ἐν Παρισίοις συλλογὴν δημοτικῶν ἀσμάτων ἐκ τῶν Γαλλικῶν ἐπαρχιῶν. Προθύμου δὲ εἰς τὸ ἔργον δειχθέντος τοῦ Φωριέλου, γράψαντες εἰς Βιέννην λαμβάνουσι παρὰ τοῦ Μανούσου δεύτερον ἀντίγραφον τῆς συλλογῆς, ἦν ἐκδίδωσι τῷ ἔτει 1824 ὁ Φωριέλος μετὰ μεταφράσεως Γαλλικῆς, σημειώσεων καὶ προλεγομένων ἐκτενῶν».

Τὸ παράδειγμα τῆς συλλογῆς τοῦ Fauriel μὲ τὸν πατριωτικὸν ἐξευγενισμό τῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν, τὸ πήρανε κανόνα οἱ κατόπι ξένες συλλογές, πὸς βγήκανε στὴν Εὐρώπη μὲ τὴ βοήθεια τῶν σπουδαστῶν Ἑλλήνων καὶ δασκάλων. Ὅμως δὲν ἀργήσαν ἔπειτα, μαζί μὲ τῆς ντόπιες συλλογές, νὰ παρουσιαστοῦν καὶ οἱ πλαστογράφοι—γέννημα τοῦτο γνήσιο νεοελληνικόν—οἱ παραποιητὲς οἱ σκόπιμοι, εἶτε, σπανιώτερα, οἱ ἀνήξεροι κι' ἀθῶοι. Ἡ πλαστογραφία τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, στὴν Ἑλλάδα, ἔχει κι' αὐτὴ τὴν ἱστορία τῆς, ἱστορία μεγάλη, πὸς δὲ θὰ χωρέσει ἐδῶ, δάκρυον. Καὶ πρῶτα ἂν ὁ παραποιητὴς δὲν κρύβει τὸ σκοπὸ του, ἂν δηλ. διορθώνει ἢ παραγεμίζει τὰ δημοτικὰ τραγούδια μὲ φανερὸ σκοπὸ νὰ τὰ ὁμορφύνῃ (ὅπως ὁ Ζαμπέλιος) ἢ νὰ τὰ προσφέρῃ πατριωτικὸ ἀνάγνωσμα στὸ λαὸ (ὅπως ὁ Χριστοβασιλῆς), κι' ὁ πρῶτος κι' ὁ δεύτερος κανένα δὲ θέλει νὰ γελᾷ γι' αὐτό, ἐγὼ νομίζω, πρέπει νὰ κριθοῦν ἀλαφρότερα καὶ οἱ δύο. Ἄν ὅ,τι γίνηκε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπου τὸ λαϊκὸ ἱστορικὸ τραγούδι χωνεύτηκε στοὺς κύκλους τῶν ἐπῶν, Ὀμηρικῶν καὶ τῶν ἄλλων, χαρίζοντας τὴν ἀθανασία στὸν ἀθῶο παραποιητὴ, πὸς τᾶκαμε ἕνα μὲ τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας του τὰ προσωπικά, ἂν αὐτὸ γινότανε, παραξένα, καὶ στὰ δικὰ μας περὶ χρόνια, ὁ συνεργανιστὴς αὐτὸς—ἄς μὴν τὸν ποῦμε πειδὲ πλαστογράφου—ὅσο κι' ἂν θὰ στιγματιζόταν ἀπὸ ἕναν αὐστηρὸ λαογράφου, θὰ παράδινε σὲ γενιὲς γενιῶν ἀθάνατο ὄνομα, ἴσως καὶ θὰ φύλαγε πιστότερα τὰ δημοτικὰ τραγούδια, συναρμονισμένα μέσα στὸ ξηαίσιον ἔργον του—ποῦ τέτοια χάρι...—παρὰ ὅσο τὰ φυλᾶν οἱ τυπωμένες συλλογές δημοτικῶν τραγουδιῶν, οἱ περισσότερες γεμάτες ἀπὸ γνήσια τραγούδια τοῦ λαοῦ μαζί μὲ πλαστογραφήματα ὑποφτα, κακόβουλα πλάσματα τῆς κούρας φαντασίας τοῦ λογιώτατου, πὸς ἡ κριτικὴ μιὰ μέρα μὲ τὸ τσιμπιδὶ θὰ τὰ πιάσει καὶ θὰ τ' ἀπορρίξει στὰ σκουπίδια.

Στὴν τάξιν τῶν ἀνήξερων νοθευτῶν, πὸς χύνουνε μέσα στὸ καλοῦπι τοῦ ἔργου τους κομμάτια ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ποίηση, μποροῦμε νὰ κατατάξουμε καὶ τὸν Κ. Κρυστάλλῃ χωρὶς νὰ συλλογιώταν αὐτὸ πὸς λέμε λογοκλοπία, ποιητῆς πὸς βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὴ λαϊκὴ μουσά, ἄφινε τὴν ἐμπνευσή του νὰ ξεσηκῶνῃ δάκρυα κομμάτια λαϊκῶν τραγουδιῶν καὶ νὰ τὰ συνταιριάζῃ μὲ τοὺς στίχους τοὺς δικούς του. Μακάρι ὁ ἀλησμόνητος ποιητῆς ν' ἀποφάσιζε κ' ἔπος μεγάλο ἀκόμα νὰ συνθέσει, κι' ἄς μαδοῦσε, κι' ἄς ἔρριχνε μέσα στὸ ἔργον του

δσα τῆς λαϊκῆς μούσας ἀκριβὰ λουλούδια θὰ πηγαίνανε στὸ σκοπὸ του. Συχωρεμένος θὰ ἦτανε γι' αὐτό του τὸ λογοκλοπικὸ ἔγκλημα, ἐνῶ τώρα μένει ἀσυχώρετος γιὰ ὅσα ἄλλα πλαστὰ λαϊκὰ τραγούδια ἔγραψε, ἀπὸ λαογραφικὸ ζῆλο, καὶ μᾶς τὰ παράδωσε τάχα γι' ἀληθινὰ, σκόρπια δημοσιευμένα, χωριστὰ ἀπὸ τὸ δικό του ποιητικὸ ἔργο. Ἐχει ὅμως ὁ μακαρίτης φίλος μου ἕνα κάποιο ἀλάφρωμα, τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας του, ὅταν παράδινε στὸ σοφὸ Ν. Γ. Πολίτη πλαστὰ δημοτικὰ τραγούδια Κολοκοτρωναίικα κι' ἄλλα, ποὺ ποτὲ δὲν τραγουδηθήκανε στὴν Ἡπειρο¹⁾.

Ἀπὸ τοὺς πλαστογράφους ποιητῆς, ποὺ εἶχαν κέντρο τὴν τοπικὴ φιλοτιμία, νὰ παραστήσουν δηλ. τὴ μερικὴ πατρίδα τοὺς πλούσια ἀπὸ λαϊκὴ ποίηση, οἱ πειὸ σημαντικοὶ εἶναι δύο· ὁ Π. Ἀραβαντινός, ποὺ ἔβαλε σκοπὸ ὅλη τὴ λαϊκὴ ποίηση τῶν χωρῶν τῆς β. Ἑλλάδας, Ρούμελης, Θεσσαλίας, Μακεδονίας νὰ τὴν παραστήσῃ ὡς Ἡπειρώτικη· δὲν ξέροντε ὅμως ἂν οἱ ἐκδότες τῆς συλλογῆς (1880), τὰ παιδιὰ του, σεβαστήκαν τὸ χειρόγραφο τοῦ πατέρα τους, ἂν κρίνουμε ἀπ' ὅ,τι ἔκαμε ὁ ἕνας γυιός, ὁ Σ. Π. Ἀραβαντινός, ποὺ ἀντὶ νὰ σεβαστῆ τὸ χειρόγραφο τοῦ βίου τοῦ Ἀλήπασσα, ἔργο πολῦτιμο τοῦ πατέρα του, καὶ νὰ τὸ ἐκδώσῃ ὡς πρώτη πηγὴ, προτίμησε νὰ τὸ χωνέψῃ σὲ δική του μονογραφία, ὅπου δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσῃ τί εἶναι δικό του καὶ τί εἶναι τοῦ πατέρα του, ἀνθρώπου ποὺ ἔζησε καὶ γνώρισε ἢ ἔμαθε τὰ περιστατικὰ τοῦ Ἀλήπασσα. Ὁ ἴδιος τύπωσε καὶ ἱστορικὸ ἡμερολόγιο τῆς πολιτορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ἔργο τάχα τοῦ Ἀρτέμη Μίχου πεθεροῦ του, ὅμως ἔργο πλαστὸ, ἀρμαθιασμένο ἀπὸ τ' ἀφηγήματα τοῦ Μίχου καὶ τὰ «Χρονικὰ» τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ «ἠπειρωτικὴ» τάχα συλλογὴ λαϊκῶν τραγουδιῶν τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ εἶναι πανελλήνιο ἀνακάτωμα ἀπὸ τραγούδια ἀληθινὰ καὶ ψεύτικα, ἀπὸ τραγούδια μισοαληθινὰ καὶ μισοψεύτικα, ποὺ τὸ ξεκαθάρισμά τους θ' ἀπαιτοῦσε ὀλέκερο βιβλίον γιὰ νὰ βγῆ τὸ σιτάρι ἀπὸ τὰ σκύβαλα. Ὅσο γιὰ τὰ ἱστορικὰ τραγούδια, χωριστὰ, τῆς συλλογῆς Ἀραβαντινοῦ τὰ περισσότερα εἶναι Ρουμελιώτικα. Καὶ δὲ χρειάζεται κόπος νὰ τὸ νοιώσῃ κανεὶς εὐκολα.

Ὁ θάνατος ἢ ἄλλο περιστατικὸ τῆς ζωῆς τοῦ Κλέφτη ἢ τοῦ Ἀρματολοῦ Ρουμελιώτη θὰ τάραζε, κατὰ πρῶτο λόγο, τὸ λαὸ τῆς ἐπαρχίας του ὅπου ὁ ἥρωας ζοῦσε, κι' ὅπου πολεμοῦσε. Ἡ τοπικὴ, μὰ καὶ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ πλαστῆ τὸ τραγούδι, δηλ. ἕνα σύγχρονο περιστατικὸ νὰ γίνῃ πρῶτα συγκίνηση, αἴσθημα κ' ἔπειτα ἀνάμνηση συναισθηματικὴ, ποὺ ὁμορφαίνει τὰ ζωντανὰ περιστατικὰ, καὶ τότε τὰ κάνει τραγούδι, ἢ ἀπόσταση λοιπὸν ἐκείνη, ἢ ποιητικὴ ὡς τὴν ποῦμε, δὲ μπορεῖ νᾶναι πολὺ μακρινή· δὲ μπορεῖ π. χ. τοῦ Νικοτσάρα ἕνα κατόρθωμα στὴ Μακεδονία νὰ τραγουδηθῆ στὴν Ἀκαρνανία πρῶτα. Ἐτσι καὶ Ρουμελ. τραγούδια δὲν τραγουδηθήκανε στὴν Ἡπειρο πρῶτα. Ἐτσι καὶ Κολοκοτρωναίικα τραγούδια δὲν τραγουδηθήκανε στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα, παρὰ μοναχὰ τὸ περίφημο «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνὰ» τραγουδηθήκε σὲ πολὺ ὕστερότερα χρόνια. Παρακάτου θὰ δῆτε πῶς

1) «Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης» ἔκδ. β', σελ. 136—7. Βλ. κι' ἄλλο πλαστὸ, Ἐ. Γεωργιάδης: «Ζίτσα ἢ κωμόπολις τῆς Ἡπείρου» 1889, σελ. 44.

ξηγάω τὸ περίεργο αὐτὸ καὶ μοναδικὸ λαογραφικὸ φαινόμενο, ποὺ μὲ πρώτη ματιὰ φαίνεται ὡς ἐξαίρεση.

Δεύτερος πλαστογράφος ποιητῆς, ποὺ θέλησε μὲ τὴν πέννα του νὰ μεταφέρῃ τὴν ἠρωικὴ ποίηση τῆς Ρούμελης στὸ Μοριᾶ—ὅπως ὁ Ἀραβαντινὸς τὴν μεταφέρει στὴν Ἡπειρο¹⁾—εἶναι ὁ Μιχ. Λελέκος, ὁ γνωστὸς σὲ μᾶς τοὺς πειὸ παλιούς γεροντάκος λογιώτατος, ὁ μικρούλης μὲ τὴ φουστανελλίτσα του. Γι' αὐτὸν θὰ κάμω λόγο πειὸ κάτω, στὸ χωριστὸ κεφάλαιο τῶν Κολοκοτρωναίικων τραγουδιῶν.

Κοντὰ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δύο, τοὺς πειὸ συστηματικούς παραποιητῆς τῆς λαϊκῆς μούσας, ἀκολουθεῖ λόχος ὀλέκερος ἀπὸ μικρότερους, καὶ σημειῶν λίγους ἀπ' αὐτούς. Ἡ συλλογὴ τῶν «Τραγουδιῶν τοῦ Ὀλύμπου» τοῦ Ἀθ. Οἰκονομίδη, φοιτητῆ τῆς Γιατρικῆς, εἶναι ὅλη ἕνα περιμάζωμα ἀπὸ λαϊκὰ τραγούδια ὄλων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν κι' ἀπὸ πλαστὰ ἢ μισόπλαστα, κι' ἀπὸ ἄλλα μισοδασκάλικα ποὺ τὰ φιλοξενοῦσαν οἱ ἀνθολογίαι καὶ τὰ τραγουδοῦσαν τὰ ρωμαντικὰ κορίτσια. Στὴ συλλογὴ τοῦ Οἰκονομίδη, ὅπως καὶ σὲ τόσες ἄλλες, βρίσκεται καὶ τὸ ἀναγνωρισμένο ὡς ὄχι λαϊκὸ, ἀλλὰ τοῦ Παύλου Λάμπρου, τραγούδι ποὺ ἀρχίζει:

Μάννα, σοῦ λέω δὲ μπορῶ τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω...

Τὸ τραγούδι αὐτὸ δημοσιεύεται στὴς διάφορες συλλογές ὡς ἀληθινὸ τάχα, ποὺ τραγουδιέται στὴν πατρίδα τοῦ κάθε συλλογέα. Ὁ Κ. Σάθας πλαστογράφησε λαϊκὰ τραγούδια ἀπὸ ζῆλο ἱστορικὸ, γιὰ νὰ στηρίξῃ σ' αὐτὰ μαρτυρίες ἱστορικῆς²⁾. Ὁ Α. Γιατρίδης πάλι πλαστογράφησε ἀπὸ ζῆλο ἀπλὸ λαογρα-

1) Γνήσια Ἡπειρώτικη συλλογὴ τραγουδιῶν εἶναι τοῦ Χασιώτη, κι' ἂν θελήσῃ κανεὶς νὰ τὴν παραβάλλῃ μὲ τοῦ Ἀραβαντινοῦ, ἀμέσως καταλαβαίνει τί θὰ πῆ ἀληθινὸ Ἡπειρώτικο τραγούδι, τί θὰ πῆ καθάρια μούσα Ἡπειρώτικη. Πολὺ μεγάλη εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς μᾶς συλλογῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ τοῦ Χασιώτη ὅμως ἡ συλλογὴ ἔχει ἀρκετὰ παραποιημένα, καθὼς τὸ τραγούδι τοῦ Πάλλα, σελ. 206, τοῦ Τζοβάρου σ. 207· ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ μιὰ ρίμα λαϊκὴ Γιαννιώτικη, «ὁ Στέργιος ὁ Σαλονικὸς» σελ. 112. Φαίνεται πῶς ὁ Χασιώτης, παίρνοντας ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ τραγούδια ἀληθινὰ, δὲ μπόρεσε νὰ μὴ γελαστῆ κι' ἀπὸ κάποιο λογιώτατο, ποὺ τοῦδωσε τὰ δύο ἢ τρία αὐτὰ πλαστὰ.

2) Βλ. «Χρονικὸν Γαλαξειδίου» σελ. 159 κι' ἄλλοῦ. Βλ. καί: «Ἡ κατὰ τὸν 12' αἰὼνα ἐπανάστασις τῆς Ἑλλ. φυλῆς» 1865, σελ. 12. Ἀκολουθεῖ ἕνα δεῖγμα τῆς πλαστῆς μούσας τοῦ Σάθα, ποὺ κι' ὁ πειὸ ἀπειρος ξεχωρίζει τὴν πλαστότητά του:

...Μὴ νᾶναι χιόνια στὰ βουνά, μὴ νᾶν' πανιά ἄλωμένα,
Μὴ νᾶν' Ἀγγέλης πῶρχεται, Ἀγγέλης καὶ Μεϊντάνης,
καὶ τὸ μικρὸ Χορμόπουλο, πῶρχεται ἀπὸ τ' Ἀγγάρα,
μὲ τὰ μπαϊράκια ἀνοιχτά, τὰ κόκκινα καὶ τ' ἄσπρα;
Στὴν Ἄρτα πᾶν καὶ κόνεψαν, στὴ Βόνιτσα τοὺς πιάνουν.
Μιὰ φούστα ἐξαγνιάντισε...

Δεύτερο πλαστὸ καὶ τοῦτο τραγούδι τοῦ Σάθα, ποὺ ἔχει θέμα τὸ θάνατο τοῦ Πατριάρχου δημοσιεύεται στὴν ἐφημ. «Ἐθνοφυλάξ» 3 Φλεβ. 1866. Ὁ Σάθας βεβαιώνει, ψέματα, πῶς τὸ τραγούδι αὐτὸ τοῦ ὑπάγορεψε ὁ παλιὸς ἀξιωματικὸς Γ. Ζάκας. Ὁ ἀναγνώστης θὰ κρίνῃ μοναχὸς του ἂν ὁ Σάθας ἔλεγε τὴν ἀλήθεια. Ἦταν ὅμως τότε νεαρὸς φοιτητῆς

φικὸ μαζὶ καὶ τοπικὸ ¹⁾). Τέλος ὁ Θ. Κληρονόμος πλαστογραφοῦσε συστηματικὰ ἀπὸ ζῆλο ἔμπορικό. Στὴν Ἑλλάδα, μαζὶ μὲ τ' ἄλλο πολυκύμαντο ποτάμι τῆς ψευτιάς ποὺ σκίζεται σὲ παρακλάδια ἀμέτρητα, ἡ πλαστοουργία δημοτικῶν τραγουδιῶν γίνηκε συνειδησμένη πρᾶματεια, στῆς μέρες μας. Ἄρχισε τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Ὀθωνα τὴν πρώτη τίμια παρακίνηση γιὰ συλλογὴ λαογρ. ὕλικου τὴν εἶχε δώσει ὁ Κοραῆς, ποὺ δὲν ἤξερε τί δρόμο θὰ παίρναν οἱ φωτισμένες συμβουλές του. Φανερὴ ἀφορμὴ ἔχει ὁ πλαστογράφος τὸ λαογραφικὸ του ζῆλο, μὰ σπάνια ὁ ζῆλος αὐτὸς εἶναι καλοθελητῆς—τὸ ψέμα κανενοῦ καλὸ δὲ θέλει· ὁ κρύφιος πόθος του λόγου κυριώτερο ἔχει τὴν τοπικὴ φιλοτιμία, καὶ σκοπὸ νὰ δείξῃ πὼς καὶ στὸ χωριό του, καὶ στὴν ἐπαρχία του ὑπάρχει ἕνα κάποιο τραγοῦδι ²⁾· ἔχει ἀκόμα ὁ πλαστογράφος καὶ τὴν πατριωτικὴ φιλοδοξία νὰ τιμήσῃ τὸν ἥρωά του τὸν τοπικὸ μαζὶ μὲ τὸν ἴδιο του τὸν τόπο. Ὑπάρχουν καὶ χειρότεροι πλαστοποιητᾶδες, ποὺ ἀναλαβαίνουν νὰ δοξάσουν ἱστορικὲς οἰκογένειες.

Ἔρρισα περὶ πάνου τὰ καίρια σημάδια τοῦ ἀληθινοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ τοῦ λαοῦ, κ' ἐδῶ προσθέτω: Τὸ γνήσιο ἱστορικὸ τραγοῦδι εἶναι ἀντικειμενικὸ στὴν ἀπόδοσή του—ὁ ποιητῆς δηλ. δὲν πονεῖ ὁ ἴδιος πλάθοντας ἀκόμα καὶ τὸ περὶ παθητικὸ τραγοῦδι· τὸ προσωπικὸ του αἴστημα πουθενὰ δὲ φαίνεται· τὸ τραγοῦδι τὸ ἴδιο κλαίει, μοιρολογεῖ, χαίρεται, τιμᾶει τὸν ἄξιον ἥρωά του. Τὸ ὕψος τοῦ γνήσιου τραγουδιοῦ καὶ ἡ γλωσσικὴ μορφή του εἶναι κλασικά, λιτά, ὄχι ξεπίτηδες φτειασμένα, καὶ σ' ὅλα τους τὰ χνάρια μὲ τὸ λαϊκὸ χαραχτῆρα ταιριαστά, μ' αἰσθήματα καὶ νοήματα ποῦ, νοιώθει καθένας, βγῆκαν ἀπὸ ἀνάβρα καθάρια λαϊκῆ. Καὶ ὑπόθεση, καθὼς εἶπα, ἔχει οὔτε μεγάλη, οὔτε γενικὴ, ἀλλὰ περιστατικὴ, ἐπεισοδιακὴ· ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τῆ συντομίας καὶ τῆ γοργότητά, καὶ μιὰ ποικιλία ἀφάνταστη στὴν ἐκφραση ³⁾. Ὁ ποιη-

τῆς Γιατρικῆς καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸν κρίνουμε αὐστηρά:

Ποιὸς εἶδε τέτοια συννεφιά, ποιὸς εἶδε τέτοια ἀντάρα,
Ποῦ τοῦτ' τὸ χρόνο πλάκωσε ἀνατολὴ καὶ δύση;
Τὸν πατριάρχη κρέμασαν, τὸν ἅγιο τὸν Γρηγόρη,
Σὰν νᾶτανε κατάδικος, στῆς ἐκκλησιᾶς τὴν πόρτα.
Ἐκεῖ ποῦ ἐλειτούργαε κ' ἐλόγαε τὸ γένος,
Πλακῶνουν οἱ Γιαννίτσαροι καὶ οἱ Ὀθριοὶ ἀντάμα.
«Κόπιασ', ἀφέντη δέσποτα, καὶ διάθασ' τὰ φερμάνια,
Ποῦ λέν νὰ σὲ κρεμάσωμε στῆς ἐκκλησιᾶς τὴν πόρτα.
Δὲ σ' ἔρραε νὰ κάθουαι στὸ θρόνο θρονασμένος,
Μὰ θέλησας ρωμαϊκὸ τὴν Πόλη νὰ τὴν κάμης...».

1) Ἡ συλλογὴ του τυπώθηκε στὰ 1859.

2) Ἔτσι γεννηθῆκαν οἱ ἀμέτρητες ψευτικὲς τοπικὲς παραλλαγές. Ὁ ἐπιστήμονας λαογράφος δίνει καλὴ πίστη στὴν κάθε λογῆς παραλλαγὴ, μὰ ἐλπίζω πὼς θ' ἀναγκαστῆ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα νὰ προσέχη. Ἄπὸ τὴν ἀπάτη δὲ γλύτωσε οὔτε ὁ ἀγαθώτατος σοφὸς μακαρίτης Ν. Γ. Πολίτης.

3) Διαβάστε στὸ σύντομο προλόγισμα τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Τσέλιου μιὰ δραματικὴ ἀποστροφὴ:

Κάτου στὸν Ἀσπροπόταμο, ποῦν' τὰ πολλὰ τὰ χιόνια—

τῆς δὲ δείχνει πὼς ἐπιχειρεῖ μεγάλα πράματα νὰ ζωγραφίσῃ, ὅπως τὸ κάνει ὁ ἄλλος, ὁ προσωπικὸς ποιητῆς. Ἀντίθετα πάλι· ὅσα τραγοῦδια ἀπλωμένα, πλαδαρά, παραγεμισμένα μὲ στολίδια περισσά, τραγεῦδια καυκησιάρικα, ποὺ γυρεύουν ἀφορμὴ νὰ ὑπερυψώσουν ἕναν ἥρωα ἢ μιὰν οἰκογένεια καὶ ζητᾶν ἀπὸ τὴν ἱστορία βοήθεια, εἶναι πλαστὰ ἢ παραποιημένα. Τραγοῦδια πάλι, ποὺ μεταφέρουνε στὸν τόπο τοῦ ποιητῆ ἤθη, καιροὺς καὶ πράματα (π.χ. τὸν Ἀρματωλισμὸ ἐκεῖ ποῦ ποτε δὲν εἶχε Ἀρματωλοὺς) ποὺ δὲν ὑπάρχανε ποτε στὴν πρᾶξη, εἶναι κι' αὐτὰ πλαστὰ. Τ' ἀληθινὰ τραγοῦδια ἔχουν τὴν ἱστορικὴν ἀξία τους ¹⁾, ἀλλὰ καὶ τὰ ψεύτικα, ἐνῶ, συχνά, πιάνονται στὴν ψευτιά τους, ἔχουν κάποτε ἱστορικὴν ἀξία, ἂν ὁ ποιητῆς μὲ καλὸ σκοπὸ τᾶχει γράψῃ. Τὸ τραγοῦδι ὅμως τοῦ περιήρημου Γιώργο-Θώμου, ποὺ τὸν παρασταίνει σκοτωμένο σὲ μάχη, εἶναι ψεύτικο γιατί ὁ ἥρωας δολοφονήθηκε καλεσμένος σὲ τραπέζι. Ἄλλα περὶ ἰδικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀληθινοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ὁ ρυθμὸς, εἶναι τὸ μέτρο, εἶναι πλήθος ἄλλα μικρὰ στοιχεῖα πρᾶματικά ἢ ἱστορικά. Τὸ πρῶτο ὅμως γνώρισμα τοῦ γνήσιου κι' ἀμόλευτου λαϊκοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ὁ ἀγέρας ἐκεῖνος ὁ ἀλαφρὸς κι' ὁ ἄπιαστος, ποὺ περνᾶει τὴ μορφή καὶ τὴν οὐσία, κ' εἶναι ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ τοῦ τραγουδιοῦ. Ὅποιος ἔθρεψε τὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά του μὲ τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, αὐτὸς δὲ γελάστηκε ποτέ. Ὅσο γιὰ τὸ μέτρο καὶ τὴ γλώσσα ²⁾, οἱ πλαστογράφοι τῶν καιρῶν ποὺ ζοῦμε γυμναστήκανε σ' αὐτὰ, καὶ μάλιστα σημειώνουν καὶ τ' ὄνομα τοῦ χωριάτη, ποὺ ἀκοῦσαν τὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὸ στόμα του. Τελευταῖα τυπώθηκε σ' ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ πλουσιώτατη συλλογὴ ἀπὸ τ' ἀριστουργήματα ὄλων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, ποὺ ὡς τώρα, φαίνεται, ἦτανε κρυμμένα σὲ μιὰ μονάχη ἐπαρχία, κι' ὁ συλλογέας ἐκεῖ τ' ἀνακάλυψε. Πιάνεται ὅμως κι' αὐτὸς καὶ δὲ γλυτώνει. Ἐνας ἀπλὸς συλλογισμὸς γίνεται φάκα καὶ τονὲ τσακώνει ἀπὸ τὸ ποδάρι: Σ' ἐπαρχία τόσο ἐρευνημένη

χιόνια μου, νὰ μὴ λυώσετε, ὅσο νὰ θγοῦνε τ' ἄλλα,
γιατ' εἶν' ὁ Τσέλιος ἄρρωστος...

1) Ἐνα τραγοῦδι τοῦ Κατσαντώνη (Passow σελ. 80) δείχνει πὼς πήγε αὐτὸς στὴ «Φραγκιά» (Κέρκυρα), πρᾶμα ποὺ εἶναι κι' ἀληθινὸ.

2) Ὁ πλαστογράφος, μὲ τὸν εὐκολὸ δεκαπεντασύλλαβο, νομίζει πὼς θὰ μᾶς γελάσῃ, μὰ γελιέται ὁ ἴδιος. Συχνά πιάνεται κι' ἀπὸ τὴ διατύπωση τῆς φράσης. Κατὰ κανόνα, στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι ἡ σκέψη δὲ συνεχίζεται στὸν παρακάτω στίχο, καὶ ἡ ἀπόδοση μὲ τὸ ρῆμα πρέπει νὰ γίνῃ στὸν ἴδιο στίχο. Δίστιχο ποὺ τελειώνει τὴ φράση του στὸ δεύτερο στίχο εἶναι πλαστὸ. Π. χ.

Ἐνα πουλί, μαῦρο πουλί, σὰν ἀπ' ἀνθρώπου στόμα,
στριγγιὰ φωνὴν ἐξέβγαλε κι' οἱ λόγγοι ἀχολογοῦσαν.

Χασιώτης, σελ. 207.

Ἦταν ἡμέρα βροχερὴ καὶ νύχτα χιονισμένη,
ὅταν γιὰ τὴν Τριπολιτσά ἐκίνησε ὁ Κιαμλής.

Ζαμπέλιος, σελ. 636.

Καὶ σὰν σωθῆκανε κι' αὐτὰ, ὁ Τσιούλιας ὁ καϊμένος
ἔσπαθωμένος χύθηκε σὲ χίλιους Ἀρβανίτες.

Ἀρβαντινός, σελ. 34.

ἀπὸ τοὺς ντόπιους τῆς λαογράφου, πῶς τόσοι θησαυροὶ ἀφάνταστοι μέναν ὡς τώρα ἐκεῖ κρυμμένοι;').

Προσπάθησα νὰ δώσω ἕνα κάποιο μέτρο, χρήσιμο γιὰ τὴ διάκριση τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, ἀληθινοῦ ἢ ψεύτικου· τὸ μέτρο αὐτὸ ἐγὼ πρῶτος δὲν τ' ἀνακάλυψα: εἶναι κοντὰ στὸ νοῦ κάθε ἀνθρώπου λογικοῦ, καὶ μοναχὰ ὁ κακοθελητῆς θὰ μυιγιαστῇ, ἀφοῦ εἶν' ἀπὸ πρῶτα μυιγιασμένος. Καὶ τώρα ἔρχομαι νὰ καταλιαστῶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ λαογραφικοῦ αὐτοῦ μέτρου σὲ δυὸ νομιζόμενα γνήσια τάχα λαϊκὰ τραγούδια, καθαρὰ ὅμως κι' ὀλοφάνερα πλαστά, ποὺ ὁ πειδὸ ἀπλὸς μὰ λογικὸς ἀναγνώστης ἀμέσως θὰ ξεχωρίσῃ τὴν πλαστότητα τους, ἂν καὶ ἀμέτρητοι διαβασμένοι γελαστῆκαν ἀπ' αὐτά. Διάλεξα αὐτὰ τὰ δυὸ γιὰ νὰ εἶναι στὸν καθένα εὐκόλη ἢ κρίση. Καὶ τὰ δυὸ τους κατὰ τύχῃ ἔχουνε νὰ κάνουνε μὲ τὴν Κλέφτικη ζωή. Τὸ πρῶτο, ποὺ θὰ τὸ δῆτε στὴν πειδὸ κάτου σημείωση, ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικὸς Σπ. Λάμπρος βεβαιώνει πὼς εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν πατέρα του. Πρῶτος τὸ δημοσίεψε ὁ Ζαμπέλιος ὡς γνήσιο στὴ συλλογὴ του (Κέρκυρα, 1852, σελ. 600^α), κι' ἀπ' αὐτὸν τὸ ξεσηκώσανε πολλοὶ καὶ

1) Ἐνωσὶ τῆ συλλογῆ «Ἀρκαδικῶν δημοτ. τραγουδιῶν» τοῦ Δ.Ι. Τσίριμπα («Λαογραφία» Γ'—1929, σ. 47). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά πολλὰ γνήσια δημοτικὰ τραγούδια χαλασμένα φριχτὰ ἀπὸ παλιούς λογιώτατους, ὅπως στῆς συλλογῆς τοῦ Fauriel καὶ τοῦ Ζαμπέλιου, εὐκόλα κανεῖς τ' ἀναγνωρίζεις καὶ βρίσκει κάτου ἀπὸ τὴ δασκάλικη φράση τὸ ἀληθινὸ κείμενο. Π. χ. στὸ τραγούδι τοῦ Ὀλύμπου καὶ Κισσάβου ὁ στίχος: «Καὶ εἰς τὰ νύχια του κρατεῖ κεφάλι ἀντρειωμένου» (Fauriel Α', σελ. 38) πρέπει νὰ διορθωθῇ: «καὶ κράταγε στὰ νύχια του κλπ.».

2) Μάνα, σοῦ λέω δὲν ἔμπορῶ τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω,
 Δὲν ἔμπορῶ δὲ δύναμαι, ἐμάλλιασ' ἢ καρδιά μου
 Θὰ πάρω τὸ ντουφέκι μου, νὰ πάω νὰ γένω Κλέφτης,
 Νὰ κατοικήσω στὰ βουνὰ καὶ στὲς ψηλὲς ραχοῦλες,
 Νάχω τοὺς λόγγους συντροφιά, μὲ τὰ θεριά κουδέντα,
 Νάχω τὰ χιόνια γιὰ σκεπὴ, τοὺς βράχους γιὰ κρεβάτι.
 Νάχω μὲ τὰ Κλεφτόπουλα καθημερινὸ λημέρι.
 Θὰ φύγω, μάνα, καὶ μὴν κλαῖς, μόν' ἴσως μου τὴν εὐχὴ σου,
 Κ' εὐχήσου με, μανούλα μου, Τούρκους πολλοὺς νὰ σφάξω.
 Καὶ φύτεψε τριανταφυλλιά καὶ μαῦρο καρυοφύλλι,
 Καὶ πότιζέ τα ζάχαρη καὶ πότιζέ τα μόνσκο.
 Κι' ὅσο π' ἀνθίζουν, μάνα μου, καὶ θγάνουνε λουλούδια,
 Ὁ γιός σου δὲν ἀπέθανε, καὶ πολεμᾷ τοὺς Τούρκους.
 Κι' ἂν ἔρθῃ μέρα θλιθερῆ, μέρα φαρμακωμένη,
 Καὶ μαραθοῦν τὰ δυὸ μαζί, καὶ πέσουν τὰ λουλούδια,
 Τότε κ' ἐγὼ θὰ λαβωθῶ, τὰ μαῦρα νὰ φορέσης».
 Δώδεκα χρόνοι ἐπέρασαν καὶ δεκαπέντε μῆνες
 Ποῦ ἀνθίζαν τὰ τριαντάφυλλα, κι' ἀνθίζαν τὰ μπουμπουκία.
 Καὶ μίαν ἀγῆ ἀνοιξιὰτικη, μιά πρώτη τοῦ Μαῦτου,
 Ποῦ κελαδοῦσαν τὰ πουλιά, κι' ὁ οὐρανὸς γελοῦσε,
 Μὲ μιάς ἀστράφτει καὶ βροντᾷ καὶ γένεται σκοτάδι.
 Τὸ καρυοφύλλι ἐστέναξε, τριανταφυλλιά δακρύζει.
 Μὲ μιάς ξεράθηκαν τὰ δυὸ, κ' ἔπεσαν τὰ λουλούδια.
 Μαζὶ μ' αὐτὰ σωριάστηκε κ' ἡ δόλια του ἢ μανούλα.

Σπ. Ζαμπέλιου: «Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος», σελ. 600.

τὸ βάλανε στῆς συλλογῆς τους, ὡς γνήσιο τάχα καὶ τραγουδημένο στὸν τόπο τους. Τὸ πῆρε καὶ ἡ ἀνθολογία «Φωνὴ τοῦ Τυρταίου» (Ἀθήνα, 1862, σελ. 197) ὡς καθαρὸ λαϊκὸ, τέλος τὸ υἱοθέτησε κι' ὁ Passow ὡς γνήσιο λαϊκὸ (σελ. 118). Ἀπὸ τότε πολλὲς φορὲς ξαναδημοσιεύτηκε. Ὁ Παῦλος Λάμπρος ζῶντας στὴν Κέρκυρα, φίλος τοῦ σοφοῦ καὶ ποιητῆ καὶ ἐκδότῃ λαϊκῶν τραγουδιῶν Σπ. Ζαμπέλιου, περίφημος φιλόβιβλος τῆς ἐποχῆς του κι' ἄνθρωπος σοφὸς ἂν κ' ἐμπορευόμενος, μὰ καὶ φιλόκαλος πολὺ, ἔγραψε κι' ἄλλο τάχα δημοτικὸ τραγούδι, ποὺ ὁ Ζαμπέλιος τὸ δημοσιεύει κι' αὐτὸ (σελ. 616) ὡς καθαρὰ δημοτικὸ, ὅπως καὶ τὸ «Μάνα, σοῦ λέω». Τὸ δεύτερο ἔχει ὑπόθεση τὸ φυλάκιμα τοῦ κοτζάμπασῃ τῶν Καλαρρυτιῶν Γιάννη Λάμπρου, πατέρα τοῦ Παύλου, ἀπὸ τὸν Ἀλήπασσα. Νὰ λίγοι στίχοι ἀπ' αὐτὸ τὸ τραγούδι:

Στοὺς Καλαρρυτῆς, στὰ βουνὰ, σκῶνονται μοιρολόγια,
 κ' ἐκεῖ σιμὰ στὰ Γιάννινα μεγάλα ξόδια ἀκούω
 ὄντζάκι τῶν Καλαρρυτιῶν, πρᾶματευτὴ μεγάλον,
 τὸ Γιάννη Λάμπρο ξακουστόν, τὸν τραγοξαῖκουσμένον,
 στὰ Γιάννινα, στὴ φυλακὴ τὸν ἔχουνε ρεέμι...

Τὸ τραγούδι εἶναι ἀργό, ἄχαρο· κανένα πνεύμα ἀλαφρὸ δὲν τὸ φτερώνει· κανένα περιστατικὸ γνωστὸ δὲν ἔχει θέμα του. Τ' ἀληθινὸ λαϊκὸ τραγούδι ποτὲ δὲν κάνει ρεκλάμες αὐτῆς τῆς λογῆς. Ὁ παρακάτου στίχος: «Ἀποφασίσαν τὰ σκυλιὰ τὸ δόλιο νὰ κρεμάσουν» εἶναι στίχος λόγιος, λαθεμένος πρᾶματικὰ καὶ γλωσσικά. Ἔνας, ὁ Ἀλῆς, ἀποφάσισε τὸ δόλιο νὰ «τὸν» κρεμάσῃ. Ἔρχομαι στὸ «Μάνα, σοῦ λέω...». Ὁ χαρακτήρας του εἶναι ὑπερβολικὰ τρυφερός, αἰσθηματικὸς καὶ μελοδραματικὸς· θυμίζει τὰ τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς. Ὁ ἴδιος ὁ Ζαμπέλιος δημοσιεύει ἕνα τέτοιο τραγούδι, ψεύτικο κι' αὐτὸ (σελ. 748). Κι' ἀπὸ τὰ δυὸ τραγούδια δὲ λείπει ἢ μάνα, ἢ ἀνοιξη, ἢ τριανταφυλλιά καὶ πολλὰ ἄλλα τρυφερὰ πρᾶματα. Μὰ καὶ τὸ τραγούδι τῆς σελ. 748 εἶναι, μοῦ φαίνεται, κι' αὐτὸ πλάσμα τοῦ Λάμπρου. Τέτοιες ὅμως ρομαντικὲς τρυφερότητες φυτρώνουνε στοὺς κάμπους, μέσα στὴν καλοπέραση, ὄχι στὸ βουνό· τὸ Κλεφτόπουλο δὲν εἶναι ρομαντικὸ σὰν τὸν Ἀχιλλέα Παράσκο, δὲν ξεοδεύεται σὲ λόγια γλυκανάλατα, σ' ἀποχαιρετισμοὺς φιλολογικούς, δηλ. ψεύτικα αἰσθηματικούς, ἀλλὰ μ' ἕνα πῆδημα βρίσκεται στὸ βουνό. Ἔνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, ποὺ κάμανε δικὸ τους τὸ τραγούδι αὐτό, ὁ Μιχ. Λελέκος, ἀφοῦ παραποίησε τὸ περίφημο τραγούδι τοῦ Βασίλη Μάνταλου, τοῦ κόλλησε ἀπὸ κάτου λόγια ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα ποὺ λέει τὸ Κλεφτόπουλο τοῦ Π. Λάμπρου· τοῦ Λελέκου τὸ Κλεφτόπουλο μάλιστα συζητεῖ σοβαρὰ μὲ τὴ μάνα του πρὶν ἀποφασίσῃ νὰ πάῃ Κλέφτης («Δημοτ. Ἀνθολογία» 1868, σελ. 27¹):

Ὅσα μοῦ λές, μανούλα μου, ὄλα τὸν τόπον ἔχουν,
 μὰ τοῦτο θέλω νὰ σοῦ εἰπῶ, καὶ ἄφσε με νὰ σοῦ κρίνω,
 καὶ νὰ σοῦ εἰπῶ τὸν πόνο μου, τὴ λαύρα τῆς καρδιάς μου.
 Ἐγὼ ραγιαῖς δὲ γίνομαι, χαράτσι δὲν πληρώνω.

1) Ἀργότερα ὁ Λελέκος ἔκλεψε δόλιον τὸ τραγούδι τοῦ Λάμπρου, πιστεύον-

Τὸ τραγοῦδι τοῦ Π. Λάμπρου ἔχει βάση ψυχολογική ψεύτικη, πὸν δὲν ὑπάρχει στὸν τραγὸν κόσμον τὸν Ἀρματωλικὸ καὶ τὸν Κλέφτικο. Ἡ ἔμπνευσή του, πὸν μᾶς θυμίζει πολὺ Βαλαωρίτη (ὁ Π. Λάμπρος ἦτανε καὶ στενὸς φίλος τοῦ ποιητῆ) εἶναι ὠραία, ὅμως προσωπικὴ καὶ ἀρμόζει σὲ ποιητὴ τῆς πόλης, πὸν ἀπογορεύει τὴ ζωὴ τῶν βουνῶν, ὅπως καὶ ὁ Ραγκαβῆς στὴν περίφημη πατριωτικὴ παλάβρα τοῦ «Μαύρη εἶναι ἡ νύχτα στὰ βουνά»¹⁾. Πολλοὶ στίχοι τοῦ Π. Λάμπρου θυμίζουν τὰ δίστιχα τοῦ χοροῦ τῶν κοριτσιῶν στῆς ἐπαρχιακὴ πόλις (π.χ. «δὲν ἤμπορῶ, δὲ δύνομαι τὴν πόρτα νὰ τσακίσω...—καὶ πότιζέ τα ζάχαρη καὶ πότιζέ τα μύσκο...» κλπ.). Τὰ γλωσσικὰ λάθη εἶναι πολλὰ: «Τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω», δουλεύω=ἐργάζομαι, δοῦλος=ὑπηρέτης, «τοὺς Τούρκους», ὁ λαὸς ἔλεγε «τὴν Τουρκιά» (τὸ τραγοῦδι τοῦ Διάκου λέει «γιατί θὰ φάη τὴν Τουρκιά»). Ἄλλο Κλέφτικο τραγοῦδι λέει «νὰ κυνηγάω τὴν Τουρκιά» (Χασιώτης, σελ. 206). Ὁ β' στίχος «δὲν ἤμπορῶ, δὲ δύναμαι, ἐμάλλιασε ἡ καρδιά μου» ἔχει μιὰ περιττολογία, μιὰν ἀύξηση καὶ μιὰ διπλὴ χασμωδία, ἐνῶ τὰ γνήσια τραγοῦδια δὲν ἔχουνε ποτὲ καμμιά. Ἀκολουθοῦν οἱ νοσταλγίες τοῦ καλομαθημένου τῆς χώρας «νᾶχω τὰ χιόνια γιὰ σκεπή, τοὺς βράχους γιὰ κρεββάτι». Τὰ ἴδια δὲν κοπανᾷ καὶ ὁ Ραγκαβῆς, «κρεββάτι ἔχει τὸ βουνὸ καὶ σκέπασμα τὸν οὐρανὸ»; Τέλος ἡ φράση «θὰ πᾶ νὰ γίνω Κλέφτης» εἶναι τέλεια σφαλερὴ ὁ λαὸς λέει «πᾶω Κλέφτης, βγαίνω Κλέφτης, βγαίνω στὸ κλαρί», καὶ ὄχι «πᾶω νὰ γίνω Κλέφτης»²⁾.

Τὸ β' δεῖγμα πλαστοῦ τραγοῦδι τοῦ παίρνω ἀπὸ τὰ Κολοκοτρωναῖκα, πὸν θὰ μιλήσω γι' αὐτὰ περισσότερο πειὸ κάτω. Ὁ Θεὸς Γενναίου Κολοκοτρώνη, ὁ λόγιος μὰ καὶ ὁ «ἔξυπνος» (bel esprit) τῆς οἰκογένειας, ἔγγονος τοῦ

τάς το λαϊκό—λοιπὸν ἀδέσποτο, λοιπὸν ἀπιαστον καὶ τὸν κλέφτη—καὶ ἀφοῦ τοῦ ἔβαλε μπροστὰ τέσσερους στίχους δικούς του πλαστοῦς, τὸ δημοσίεψε δάκρυο ὡς γνήσιο λαϊκό.

1) Στὸ ποίημά του αὐτὸ ὁ Ραγκαβῆς χωρίζει μὲ περιέργον τρόπο τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα «μαύρη εἶναι ἡ νύχτα στὰ βουνά» (ἐνῶ στοὺς κάμπους εἶναι πειὸ μαύρη), στοὺς βράχους πέφτει χιόνι» (σὰ νὰ μὴν πέφτει χιόνι καὶ ἄλλοῦ) καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ χωρισμὸ τῶν φαινομένων ὁ Κλέφτης—δειλὸς βέβαια καὶ τρομασμένος ἀπὸ τὴν ὀργὴ τῆς φύσης—«καὶ ὁ Κλέφτης ξεσπαθώνει» (τρεις φορές!). Ὁ ποιητὴς δηλ. τὸν παρασταίνει πειὸ ἀναντρο καὶ ἀπὸ τῆς γυναῖκες πὸν φοβῶνται τὴ βροντή.

2) Ὁ Π. Λάμπρος νόμιζε πῶς ἔκανε πατριωτικὸ ἔργο πλάθοντας δημοτικὰ τραγοῦδια μὲ τὴν ἴδια εὐκολία πὸν σύναξε ἄλλα γνήσια. Χάρισε καὶ στὸ Χασιώτη ἀρκετά. (Χασ. σελ. 190). Ἀφοῦ ὅμως ὁ σοφὸς Ζαμπέλιος ἔβανε χέρι καὶ χαλοῦσε τ' ἀληθινά, πρέπει νὰ μὴν εἶναι κανεὶς ἀδυστηρὸς κριτὴς τοῦ μακαρίτη Λάμπρου, πὸν γράφοντας τὸ «Μάνα, σοῦ λέω» περισσότερη θ' ἀποχοῦσε δόξα ἢν τόσο αἰσθηματικὸ καὶ τρυφερὸ ποίημα τὸ δημοσίεψε γι' ἀληθινὸ δικό του παρὰ γιὰ λαϊκό. Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι ἀπίστευτο πόσους ἐκδότες λαϊκῶν συλλογῶν ξεγέλασε καὶ πέρασε γι' ἀληθινὸ δημοτικὸ καὶ σὲ πόσους ἄλλους πάλι πλαστογράφους ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ τὸ μιμηθοῦν ἢ νὰ θαμάσουν. Εἶπα ὅμως ἀρκετά καὶ φτάνουν.—Ὅσο γιὰ τὴ φράση «πᾶ νὰ γίνω Κλέφτης», μιὰ κάποιαν ὁμοία βρισκω μοναχὰ σ' ἓνα περίφημο τραγοῦδι, πὸν ἀρχίζει: «Παιδιά, σὰ θέλτε λεβεντιά καὶ Κλέφτες νὰ γενῆτε...». Ἄλλο ὅμως τὸ «γίνομαι κλέφτης, ἔκαμα Κλέφτης», καὶ ἄλλο τὸ «πᾶω νὰ γίνω Κλέφτης», φράση πὸν δὲν ἀκούστηκε ποτὲ στὰ Ἑλληνας βουνά. Ἴσως ὅμως καὶ τὸ «Κλέφτες νὰ γενῆτε» πρέπει νὰ διορθωθῆ «Κλέφτες γιὰ νὰ πάτε».

Γέρου, εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ πολιτικοστρατιωτικὰ φυλλάδια πὸν ἔγραψε. Παραιτήθηκε νωρὶς ἀπὸ τὸ στρατό, πολιτεύτηκε, δημοσιογράφησε, προσπάθησε νὰ διορθώσῃ τὸ ρωμαϊκὸ καὶ ὕστερα γέρος ἔζησε παράμερα ἦτανε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ νεολαία τοῦ 1862 καὶ τῶν λίγο παρακάτω χρόνων. Βοήθησε γενναῖα στὴ δόξα τῶν προγόνων του μὲ τῆς μελέτες του ἔκαμε ὅμως ἀσκῆμα νὰ θελήσῃ καὶ ποιητὴς νὰ γίνῃ γιὰ τὸν ἴδιο τοῦτο σκοπὸ, τὸν ἀτυχο. Δημοκράτης στὰ φρονήματα, ἄφησε τὸ ἐπίθετό του τὸ οἰκογενειακὸ, καὶ ἔμεινε γνωστότερος μὲ τὸ ψευδώνυμο τὸ φιλολογικὸ «Φαλέξ»¹⁾. Ζοῦσε καὶ πειὸ κάτω ἀπὸ τὰ 1900, πὸν τονὲ γνώρισα καὶ ἐγώ. Στὸ περιοδικὸ «Ἐστία» (τόμ. τοῦ 1881, σ. 279 κ.π.κ. δημοσίεψε «Ἦθη καὶ ἔθιμα Ἀρβανιτοβλάχων ποιμένων» μὲ τὴν ὑπογραφή του τὴν οἰκογενειακὴ, καὶ ὄχι μὲ τὸ «Φαλέξ». Ἄς σημειώσω ἀμέσως πὸς Ἀρβανιτοβλάχοι δὲν κατεβήκανε ποτὲ στὴν ἀνατολικὴ Ἑλλάδα, ἀλλὰ ὁ συγγραφέας θέλει νὰ πῆ τοὺς Ἑλληνοφώνους Σαρακατσάνους, ἀφοῦ τοὺς περιγράφει νὰ μιλάνε καὶ νὰ τραγοῦδᾶν Ἑλληνικά. Νέος ἀνθυπολοχαγὸς, ὁ Θ. Γεν. Κολ. γυρίζοντας στὴν ἀν. Ἑλλάδα γιὰ ὑπηρεσία, κατὰ τὸ 1851, περιγράφει τὰ ἦθη τὰ σκηνίτικα στὸ τραπέζι ἀπάνου παρασταίνει τοὺς τσοπάνους νὰ λένε τραγοῦδια Κλέφτικα. «Οἱ ποιμένες τότε... ἤρχισαν τὸ τραγοῦδισιν ἀρμονικώτατα τὸ τραγοῦδι τοῦ Κουντάνη Κολοκοτρώνη, κυκλωθέντος καὶ κέντος ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸ 1806 μετὰ τριῶν συντρόφων του». (Ἀκολουθεῖ τὸ τραγοῦδι:)

Τὰ κυπαρίσσια γύρανε καὶ στέκουν πικραμένα·

καὶ οἱ λεῦκες μέσ' τὰ ρέματα πὸς ἄγρια βοῖζουν·

καὶ τὰ κλαριά φορτώματα ρωτᾶνε πὸν τὰ πάνε·

σὰν τί μαντάτο θλιβερὸ πὸν φέρνει ὁ ἀγέρας;

Κάψανε κλέφτη ξακουστό, ἓναν Κολοκοτρώνη.

—Κουντάνη, δῶσε τ' ἄρματα, πασσᾶ γιὰ νὰ σὲ κάμουν.

—Εἶναι γιομάτα τ' ἄρματα καὶ ἔλατε νὰ τὰ πάρτε.

Βάλαν φωτιά τὸν ἔκαψαν, καὶ ἀκόμη τὸν φοβοῦνται».

Σ' ἄλλο μέρος τῆς περιγραφῆς του ὁ Φαλέξ, γιὰ νὰ δώσῃ περισσότερο κύρος στὸ τραγοῦδι, βάνει στὸ στόμα ἑνὸς τσοπάνου αὐτὰ τὰ λόγια: «Γνώρισα τὸν παππούλη σου καὶ τὸν προπαππούλη σου τὸν Κωσταντῆ. Ἐκαμα κοντὰ του κλέφτης καὶ μὲ τὸν Ὀδυσσεά. Ὅταν κάψαν τὸν Κουντάνη στὸ Μοριά, πῆγα μὲ τὸν παππούλη σου στὴ Ζάκυνθο. Ἄχ, καίμενος! Πεθάναν τὰ λιοντάρια...». Καὶ ὁ πειὸ ἄπειρος ἀναγνώστης, μὲ πρώτη ματιά, καταλαβαίνει ἀμέσως πὸς τὸ τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι πλαστὸ. Τοῦ λείπουν τὰ πειὸ κοινὰ γνωρίσματα τοῦ λαϊκοῦ τραγοῦδι. Ὁ ποιητὴς πιάνεται ἀδοκίμαστος τέλεια στὸ δεκαπεντασύλλαβο, στὸ μέτρο καὶ στὴ φράση ὁ λογιώτατος μυρίζει ἀπὸ μακρὰ. Οἱ λεῦκες δὲ φυτρώνουνε στὰ ρέματα, ἀλλὰ τὰ πλατάνια «τὰ κυπαρίσσια γύρανε κλπ.» εἶναι φράση ρομαντικὴ τοῦ καιροῦ καὶ ὄχι λίγο γελοία. Ὁ τρίτος στίχος παρασταίνει πὸς οἱ φονιάδες πῆγανε στὴ ρεματιά νὰ κόψουνε κλαριά, λοιπὸν

1) Φαλέξ λεγόταν ὁ ἀρχιτέχτονας τοῦ πύργου τῆς Βαβυλώνας.

χλωροκλάδια, για να κάψουν τον Κλέφτη ¹⁾... Στην Κλέφτικη γλώσσα δὲλ ἔγεται ποτὲ «μαντάτο» ἀλλὰ «χαμπέρι». Ὁ τέταρτος στίχος ἔχει μιὰ χοντρή χασμωδία καὶ μιὰ λέξη περιττή τὸ «ποῦ» γιὰ παραγέμισμα. Ἡ φράση «κάψανε κλέφτη ξακουστό», ἀντὶ χαλάσαν, παρασταίνει τὸν Κλέφτη, μὲ τὴν κυριολεξία, σὰν ἄψυχο πρᾶμα. Ἀκολουθοῦν οἱ τελευταῖοι καυκησιάρικοι στίχοι μαζί με τὸ «μολὼν λαβὲ» τοῦ Λεωνίδα. Ὅλα αὐτά, καὶ ἡ φυσικὴ ἀπλότητα ποῦ λείπει, ἡ στριμωγμένη σκέψη, ποῦ φωνάζει τὸν ἀδέξιο κατασκευαστή, τέλος ἡ ἱστορικὴ ἀνακρίβεια ποῦ παρασταίνει στὴ Ροῦμελὴ νὰ τραγουδιέται ὁ Κλέφτης Κουντάνης, πρᾶμα ποῦ δὲ γίνηκε ποτὲ (θὰ κάμω λόγο γιὰ τὸ ζήτημα πεῖδ κάτου) δείχνουν ὀλοφάνερα τὸ τραγοῦδι αὐτὸ πλαστὸ καὶ τὰ λόγια ἀκόμα τοῦ τσοπά-νου, ποῦ τάχα γνώρισε τὸν Κουντάνη στὰ παλιὰ χρόνια, ψεύτικα κι' αὐτά.

1) Καὶ τὰ φορτάματα τῶν κλαριῶν ρωτοῦν τὰ ἴδια ποῦ τὰ πᾶν, ἴσως ἐπειδὴ δὲν κάνουνε γιὰ τὴ φωτιά....

B'.

Ἠθικὴ καὶ ἥρωϊκὸ τραγοῦδι.—Παληκαριά, ἡ μοῦσα του.—Πῶς διακλαδίζεται τὸ ἥρωϊκὸ τραγοῦδι.—Παρακμὴ τοῦ ἥρωϊκοῦ τραγουδιοῦ.—Παραλλαγὲς τῶν ἥρωϊκῶν τραγουδιῶν.—Πῶς γνωρίζονται καὶ ποιὸς ὁ χαρακτήρας τους.—Διαφορὰ τῆς γνήσιας παραλλαγῆς ἀπὸ τὸ πλαστὸ τραγοῦδι.—Δείγματα ἀπὸ ψεύτικες παραλλαγές.—Σύννορα γεωγραφικὰ τῶν ἥρωϊκῶν τραγουδιῶν.—Μοριᾶ καὶ Ροῦμελῆς τραγοῦδια.

Στὴ λαϊκὴν ἱστορικὴ ποίηση θησαυρίζονται ὄχι πράξεις καθαρὰ ἠθικὲς τῶν ἥρώων, ἀλλὰ πράξεις ποῦ δείχνουν τὴν ψυχικὴ τους δύναμη, τὴν πολεμικὴ τους «ἀρετή», τὴν ἀπόφασή τους τὴν ἀλύγιστη, τ' ἄγριο πάθος, τὸ μῖσος τὸ θανάσιμο, τὴν καταφρόνια τοῦ θανάτου, τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, τὰ νειᾶτα της, καὶ μάλιστα τὴν ὁμορφιά της. Ἡ λαϊκὴ φαντασία, χαρίζοντας τὸ θαυμασμό της στοὺς πολεμικοὺς ἄντρες, δὲ βλέπει στὰ κατορθώματά τους τὸν ἠθικὸ ἢ τὸν ἀνήθικο σκοπὸ· δὲν κρίνει καὶ δὲ δικάζει τοῦ ἥρωα τὴ σκληρὴ καρδιά, τὴ φονικὴ σκέψη, τὴν ἀρπαγὴ καὶ τὴν κλεψιά, παρὰ θαμάζει ἀπάνου ἀπὸ κάθε ἠθικὴ πράξη τὴν παληκαριά, δηλαδὴ τὴν ψυχικὴ ἔνταση σ' ὦρα κιντύνου, ὅπου μπορεῖ νὰ ὑψωθῇ ἡ ἀπόφαση κ' ἡ καταφρόνια τοῦ θανάτου· τὴ θαμάζει καὶ τὴν τραγουδαί. Εἶναι τόση ἡ λατρεία τοῦ λαοῦ πρὸς τὴ μνήμη τῶν ἥρώων, ποῦ ἐνῶ μὲ τὰ τραγοῦδια του τὴν ὁμορφαίνει, δὲν ἔχει τὴν ἠθικὴ δύναμη ν' ἀποδοκιμάσῃ τὰ ὠμά τους ἔργα ¹⁾. Καὶ ἐνῶ μὲ τὸ τραγοῦδι του ἀποθεώνει, χωρὶς ἠθικὴ διάκριση, τὰ ἔργα τοῦ ἥρωα, ἅμα τὸ φέρνει ἡ μοῖρα νὰ πάρῃ αὐτὸς ὁ ἥρωας τῆς κακίας του τὰ ἐπίχειρα, τὸ δίκιο θάνατο, ὁ λαὸς μὲ τὸ τραγοῦδι του στιγματίζει τότε τὸν «ἄδικο» θάνατό του, τὴν «προδοσίαν» ποῦ οἱ ἐχτροὶ του, Τοῦρκοι εἴτε Χριστιανοί, τὴ βάλανε σὲ πράξη γιὰ νὰ τοῦ πάρουν τὴ ζωὴ. Καὶ κλαίει τότε καὶ μοιρολογαί ὁ ποιητὴς λαὸς τὸ τέλος τοῦ ἥρωα, εἴτε Κλέφτη εἴτε ληστή, ἀδιάκριτα.

Ἡ ἠθικὴ στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι θ' ἄξιζε νὰ γίνῃ χωριστὸ θέμα μελέτης. Στὰ φυσιολατρικὰ, καλύτερα εἰδωλολατρικὰ πλάσματα τῆς φαντασίας τοῦ λαοῦ, ἀρχαῖα καὶ νέα, ἡ ἠθικὴ κατάκριση, ἡ ἀποστροφὴ τοῦ κακοῦ βρίσκονται σὲ δεύτερη γραμμὴ. Τόσο ἡ ποιητικὴ ἀλήθεια εἶναι στενὰ δεμένη μὲ τὴ ζωὴ, ποῦ τὰ πάθη τ' ἄγρια μπαίνουνε μπροστά, καὶ πολὺ πίσω μένει τῆς πράξης ὁ ἠθικὸς χαρακτήρας. Εἶναι λοιπὸν τόση ἡ προσήλωσις τῆς λαϊκῆς ποίησης στὸ θέμα της, τὸν ἥρωά της, ἀνάμεσα στοὺς διάφορους κύκλους τῶν ἥρωϊκῶν τραγουδιῶν—καὶ δὲν εἶναι λίγοι—ποῦ μάταια γυρεύει κανεὶς τὸν ἠθικὸ σκοπὸ

1) Σπάνια εἶναι τὰ παραδείγματα, ποῦ ὁ λαϊκὸς ποιητὴς νὰ κατακρίνῃ τὸν ἥρωά του γιὰ τῆς ἄδικες πράξεις του. Περίφημο εἶναι ἓνα, ὅπου ὁ ποιητὴς παρασταίνει τὸν αὐτὸ νὰ κρατῇ στὰ νύχια τοῦ κεφάλι σκοτωμένου Κλέφτη καὶ νὰ τοῦ λέῃ «κεφάλι, κακοκέφαλο καὶ κακομοιριασμένο,—εἰ μοναστήρια χάλασες κ' εἶσαι κριματισμένο;».

τῶν τραγουδιῶν, βρίσκει ὁμως μέσα σ' αὐτὰ τὸ πηγαῖο φυσικὸ αἶσθημα ἀπλωμένο, τὴν ὀλόψυχη συμπάθεια πρὸς τὸν ἥρωα πλημμυρισμένη, τὴν πρωτόπλαστη φυσιογνωμία τοῦ ἥρωα μὲ λατρεία σκεδιασμένη.

Τὰ ἑξαίσια ὁμως αὐτὰ πλάσματα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, κόσμος φανταχτερός πειὸ πλούσιος ἀπὸ τὰ παλάτια τῶν παραμυθιῶν, ἔχουν κάποιον θανάσιμον ἔχτρον, δράκοντα ποὺ τὰ βασκαίνει, μάγο φτονερό ποὺ ζηλεύει τὴ χάρη τους τὴν ἀμάλαγη. Τὸ τραγοῦδι τὸ ἠρωϊκὸ ἀρπάζει τὸν ἀντίλαλο τῶν ἀκουσμάτων τῶν πολεμικῶν καὶ μᾶς τὸν παραδίνει καλοπρόδεχτο στὴ φαντασιά μας· καὶ θᾶτανε τὰ λόγια κι' ὁ ἀχὸς τους ἀκριβὰ κι' ἀτίμητα, ἂν δὲν ἔμπαινε στὴ μέση ὁ καιρὸς ὁ χαλαστής· αὐτὸς παραλλάζει τῶν περασμένων τὴν κληρονομιά, κἀνοντάς τα νὰ σαλεύουν ἐνῶ περνᾶνε ἀπὸ ἓνα σ' ἄλλο στόμα. Ἐνῶ ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ, ποὺ δουλεύει τὸ ἠρωϊκὸ τραγοῦδι χρόνια, τ' ὁμορφαίνει ὡς ποὺ νὰ τοῦ χάριση μιὰ τελειωτικὴ μορφή, ὕστερα ἡ θύμησή του γίνεται ἄπιστη, καὶ τὸ τραγοῦδι παραδίνεται χαλασμένο, ἀσκημισμένο ἀπὸ μιὰ σ' ἄλλη γενιά. Ἐρχεται ὕστερα δεῦτερος ἔχτρος, κι' αὐτὸς εἶναι ὄχι ὁ ποιητὴς ὁ λαϊκός, ὁ ἀγνὸς μουσολάστῃς ποὺ ἀπὸ τὸ παλιὸ τραγοῦδι μπορεῖ νὰ βγάλῃ νέο, μὰ ὁ ἄλλος ἐκεῖνος ὁ ὑστερόβουλος, ὁ μισολαϊκὸς καὶ μισολογιώτατος, ποὺ κλέβοντας ἀπὸ τὴ μούσα τὴ λαϊκὴ σπαράγματα ἀκριβὰ, τὰ συνταιριάζει μὲ δικά του τραγοῦδια ψεύτικα, γιὰ ν' ἀπαθανάτισῃ τὸν ἥρωά του τὸν τοπικόν, μὲ τὰ στολίδια τοῦ παλιότερου νὰ ὁμορφῆνῃ τὸν ἥρωα τὸ δικό του. Κι' ἀπὸ τὸ μισολογιώτατο παραποιητὴ δὲν εἶναι μακρὰ, τέλος, ὁ λογιώτατος γραφιάς, ποὺ ψυχρὰ δουλεύει ἀπάνου στὸ χαρτὶ νὰ παραποιήσῃ τὸ παλιὸ τραγοῦδι δλάκερο, μὰ καὶ τοῦ ἥρωα τ' ὄνομα τὸ παλιὸ νὰ σβύσῃ καὶ στὸν τόπο του νὰ βάλῃ τ' ἄλλο.

Ἀπὸ τοὺς περιέργους αὐτοὺς, πότε ἀθῶους πότε ἔνοχους μεταπλασμούς, βγῆκαν οἱ ἀμέτρητες λεγόμενες παραλλαγές τῶν λαϊκῶν ἱστορικῶν τραγουδιῶν· παραλλαγές ποὺ εἶναι πότε φτερουγίσματα καθαρὰ τῆς λαϊκῆς φαντασιᾶς—καὶ τότε ἔχουμε τῆς γνήσιες διαφορές, ποὺ γεμίζουν τοὺς ποιητικὸς κύκλους τοῦ Διγενῆ, τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Κλέφτικης ποίησης· μὰ πειὸ συχνὰ—κι' αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερο—τῶν ἀληθινῶν παραλλαγῶν τὸ παράδειγμα τὸ παίρνει ἡ σκόπιμη διαστρόφη, καὶ φτεριάνει ἄλλα εἶδη ἀμέτρητα πλαστῶν, παρακλάδια ἀφύσικα τῶν ἀληθινῶν, πλάσματα τερατογέννητα τῆς ψυχρῆς κρίσης, τοῦ κακοθέλητου σκοποῦ. Ἡ πλημμύρα τῶν ψεύτικων παραλλαγῶν, ἡ ὑπουλη μανία τοῦ ἐπαρχώτη παραποιητῆ νὰ στολίσῃ τὴν ἐπαρχία του, συχνὰ καὶ τὸ χωριό του, μὲ τὰ λουλούδια τῆς ἠρωϊκῆς γνήσιας λαϊκῆς ποίησης, ἄρχισε ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, μὲ τ' ἀνακάτεμα τοῦ ἄταχτου στρατοῦ καὶ μὲ τῆς περιπέτειες του στὴν Ἑλληνικὴ χώρα, μὲ τὴ μετατόπιση καὶ τῆς νέες γνωριμιές τῶν πληθυσμῶν. Οἱ τοπικὲς διαιρέσεις, οἱ ἐμφύλιοι πολέμοι, οἱ ἀμοιβαῖες κατηγορίες γιὰ τὰ πολεμικὰ ἀτυχήματα καὶ τὰ καυκῆματα τῶν κερδησμένων νικῶν, ἔξαναπλάσαν τὰ παλιὰ ἠρωϊκὰ τραγοῦδια μέσα στὰ στρατόπεδα, τοὺς βάλαν τὰ ὀνόματα νέων ἠρώων, κι' ἀπὸ τὴ στενὴ τοπικὴ περιφέρεια τ' ἀπλώσαν καὶ τὰ κάμανε γνωστὰ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἐπὶ βασιλείας Ὀθῶνα πάλι, οἱ παραγνωρισμένοι Ἀγωνιστὲς δὲν παύανε νὰ λένε καὶ νὰ κλαῖνε τὰ παράπονά τους

—καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς, τραγουδιστὲς ζητιᾶνοι, χύνανε τὸν πόνο τους μαζί μὲ τὰ νέα ἠρωϊκὰ τραγοῦδια, κι' ὁ κόσμος μαζευότανε νὰ τοὺς ἀκούῃ. Τὸ ἠρωϊκὸ τραγοῦδι, τὸ νέο καὶ τὸ παλιό, ἀντιλαλοῦσε σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, γέμιζε τὰ πανηγύρια, κατέβαινε στὴς χῶρες, κ' ὕστερα τὸ μαθαῖναν καὶ τὸ λέγανε παντοῦ, στοὺς γάμους, σὲ κάθε λογῆς χαρὲς οἱ ἐπαγγελματικοὶ τραγουδιστὰδες μὲ τὰ βιολιά καὶ μὲ τὰ τούμπανα. Ἦρθε ὕστερα ὁ Καραγκιόζης μὲ τὸν καινούργιο τοῦ ἥρωα τὸ Μπάρμπα-Γιῶργο, ἦρθαν ἀκόμα καὶ οἱ λαντέρνες, τὰ σαντούρια, τέλος, τ' ἀνατολικά, τὰ καφφέ-ἄμάν, καὶ τὸ τραγοῦδι τὸ ἠρωϊκὸ σέρνεται τώρα περισσότερο στὴς χῶρες παρὰ στὰ χωριά, ὄχι ὁμως τὸ τραγοῦδι ἐκεῖνο τὸ παλιὸ κι' ἀμόλεφτο, μὰ κατὶ ἄλλο νοθεμένο, ὑποφτο κι' ἀγνωρίστο συχνά.

Αὐτὸν τὸ δρόμο πῆρε, στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὰ 1821, τὸ παλιὸ ἠρωϊκὸ τραγοῦδι. Παράλληλα μ' αὐτό, καὶ μὲ τὸ ξάνθισμα τοῦ πατριωτικοῦ ρητορισμοῦ, βάδισε τὸ στραβὸ τῆς δρόμο ἡ πραγματεία τῶν ψεύτικων ἠρωϊκῶν παραλλαγῶν· κ' ἐνῶ τὸ γνήσιο λαϊκὸ τραγοῦδι ξεπέφτει πειὰ καὶ χάνεται ἀπὸ τὸν προφορικὸ μας λόγο, ζῆ ἀπὸ τότε καὶ βασιλεύει στὰ τυπώχαρτα τῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν ἡ παραχάραξη. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη ἐδῶ νὰ ξετάσω, πρῶτα, ὡς κεφάλαιο λαογραφικόν, τῆς παραλλαγῆς τὸ διπλὸ φαινόμενο καὶ νὰ δείξω, ἂν μπορῶ, πῶς γνωρίζεται ἡ ἀληθινὴ παραλλαγή ἀπὸ τὴν ψεύτικη.

Ἡ παραλλαγή, δηλ. ἡ διαφορὰ ἐνὸς τραγουδιοῦ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, εἶναι φυσικὸ καὶ λογικὸ μαζί φαινόμενο, κ' αἰτία του ἡ ἀστασία τῆς μνήμης, ἡ μεταβολὴ τῆς ἀντίληψης καὶ τῆς ψυχικῆς διάθεσης τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ κλίμα σὲ κλίμα κι' ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό. Ὑπάρχουνε λοιπὸν παραλλαγές τοπικῆς, ἄς ποῦμε, καὶ παραλλαγές χρονικῆς. Τὸ νὰ πλαστοῦνε στὸν ἴδιο στενὸν τόπο καὶ στὸν ἴδιο χρόνον παραλλαγές δημοτικῶν τραγουδιῶν φαίνεται πρᾶμα παράλογο, ἢ πολὺ ἐξαιρετικόν· αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ παραλλαγές δὲ μποροῦνε πολὺ νὰ ζήσουν. Ἀπάνου σὲ θέμα ποὺ συγκλονίζει τὴ λαϊκὴ ψυχὴ μποροῦνε νὰ βγοῦνε περισσότερα μαζί τραγοῦδια, ὁμως ἓνα θὰ νικήσῃ, καὶ τὸ τραγοῦδι αὐτὸ θὰ σβύσῃ κάθε ἄλλη ἀπόπειρα λαϊκοῦ τραγουδιοῦ ἢ θὰ τὴ χωνέψῃ μέσα του. Κάθε μέρα ἔχουμε μπροστά μας ἀνάλογα παραδείγματα, ποὺ ὁ λαὸς πλάθει ἓνα μοναχὰ πρόχειρο τραγοῦδι σύντομο ἢ ἀρπάζει ἐνὸς προσωπικοῦ ποιητῆ τοὺς στίχους καὶ τοὺς κάνει δικούς του. Στὴς διαφορὲς νεοελ. ἐκστρατεῖες τραγουδιῶνται τέτοια, λαϊκὰ ἢ μισολαϊκὰ τραγοῦδια. Παράδειγμα εἰρηνικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ὁ «μπάρμπα-Γιάννης ὁ κανατᾶς», μισολαϊκὸ τραγοῦδι, ποὺ τραγουδήθηκε πολὺ λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 1880, καὶ ποὺ ξαναγεννήθηκε στὴς μέρες μας. Καὶ κατὰ τὴ μεγάλη Γαλλικὴ ἐπανάσταση ἓνα τραγοῦδι πατριωτικὸ μέσα σὲ τόσα νίκησε, ἢ «Μαρσελλιέζα». Εἶναι κι' αὕτη λαογραφικὸ φαινόμενο, ἀφοῦ ὁ λαὸς τὴν ἀρπαξε καὶ τὴν ἔκαμε δική του.

Τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, καθὼς καὶ τ' ἄλλα λαογραφικὰ δημιουργήματα, ἢ ἱστορικὴ παράδοση, τὸ ἀνέκδοτο, τὸ παραμῦθι, ὁ μῦθος, τὸ παραμυθόλογο, ἢ παροιμία, ταξιδεύουν ὡς μιὰ μορφή κι' αὐτὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου, καὶ συχνὰ φτάνουν ἀπὸ τὴν ἄκρη μιᾶς χώρας ὡς τὴν ἄλλη. Ἀφοῦ ὁ μηχανισμὸς τῆς σκέψης εἶναι ὁ ἴδιος σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι πρᾶμα θαυμαστὸ πόσο γοργά

οἱ θρῦλοι, πεζοὶ εἴτε ἔμμετροι, φτερουγίζουσι κι' ἀπλώνονται παντοῦ, σὰν τὰ ξενιτεμένα τὰ πουλιά, καὶ πότε σταματᾶνε σὲ τόπο κοντινότερο, πότε περνᾶνε βουνὰ καὶ θάλασσες ζητώντας καταφύγια μακρινά. Ὅμως σ' ἕναν τόπο ὁ θρῦλος ἅμα ἀράξει, ἀργὰ ἢ γλήγορα θὰ πάσῃ κάποιαν ἄλλη μορφή καὶ σκῆμα· θ' ἀφήσῃ μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωρίσματά του τὰ παλιὰ καὶ θ' ἀφομοιώσῃ ἄλλα πειὸ καινούργια. Τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου τὰ γεννήματα, καθὼς ἀλλάζουσι μαζὶ μὲ τοὺς καιροὺς, ὅμοια ἀλλάζουσι καὶ μὲ τοὺς τόπους. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ τραγοῦδι· ὁ ξενιτευτὴς δὲ θὰ τὸ πῆ πάντα πιστὰ στοὺς τόπους ποὺ γυρίζει, κι' ὁ ἀκροατῆς πολὺ λιγώτερο πιστὰ θὰ τὸ γράψῃ στὴ δική του μνήμη. Ὅλα τ' ἀνθρώπινα θυμήματα ἔχουσι νόμους ψυχολογικούς, ποὺ τὰ παραδίδουσι ἀπ' ἀνθρώπου σ' ἄλλον ἀνθρώπου. Στὴν ξενιτεία, ὅπως καὶ στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ὁ ἀνθρώπος ἀλλάζει. Καὶ τὸ τραγοῦδι ἀλλάζει, κι' ἂν τύχῃ μάλιστα νὰ βρῆ στὸ δρόμο τοῦ ἄλλο τραγοῦδι, ποὺ νὰ προσφέρῃ¹⁾ σὲ κάποια σημάδια ἀνάλογα μὲ τὰ δικὰ του, τὸ ἕνα θὰ ἐπιδράσῃ στ' ἄλλο, στίχους θ' ἀλλάξουν ἀναμεταξύ τους φιλικὰ, κι' ὅσο πειὸ μακρινὲς εἶναι οἱ πατρίδες τους, τόσο οἱ ἀμοιβαῖες ἀλλαγές τους μπορεῖ νὰ γίνουσι πειὸ σημαντικές. Συλλογιστῆτε τὸ τραγοῦδι τῆς Ἀρετῆς, ἅμα ἀκούγεται πρώτη φορὰ σ' ἕνα χωριό, τί ἐντύπωση βαθεῖα θὰ κάνη. Ἐτσι ξηγιῶνται οἱ ἀμέτρητες παραλλαγές του. Ἐνα τραγοῦδι πάλι ἀπομονωμένο σὲ χώρα μακρινὴ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀγνωριστὸ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἄλλων τραγοιδιῶν, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴν παλιὰ μορφή του, ἂν δὲ μπορέσῃ μ' ἄλλα τραγοῦδια ἐκεῖ νὰ ταιριαστῆ.

Τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι (γενικὰ ὁ ἄγραφος θρῦλος) ὅσο εἶναι πειὸ βαθυστόχαστο, ἢ πειὸ σὲ ἱστορικὸ θεμέλιο στυλωμένο, τόσο καὶ μακρύτερα μπορεῖ νὰ ταξιδέψῃ. Τοῦ Διγενῆ τὰ τραγοῦδια ἀπλωθήκανε σ' ἀνατολὴ καὶ δύση Ἑλληνική. Τῆς Ἀρετῆς τὸ τραγοῦδι πλατύτερα²⁾. Τῶν τοπικῶν ὅμως ἡρώων τὰ τραγοῦδια μένουσι περιορισμένα στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους, κι' αὐτὸ γιατί τ' ὄνομα τοῦ ἥρωα δὲν ἦταν ἀκουσμένο μακρύτερα, γιὰ νᾶναι ἐτοιμοὶ νὰ καλοδεχοῦναι τὸ τραγοῦδι οἱ γειτονικοὶ λαοί. Τοῦ τραγοιδιοῦ τὸ ξάπλωμα τὸ ἐτοιμάζουσι πρῶτα κι' ἀνοίγουσι τὸ δρόμο τοῦ θριάμβου του τ' ἀκούσματα τὰ ἀφηγηματικά. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, μ' ὅλα ὅσα γράφει ἡ ἱστορία, πῶς τοῦ Ρ. Φεραίου ὁ θάνατος ἀντιβούησε βαθιὰ στὴ λαϊκὴ ψυχὴ, τραγοῦδι ὅμως δὲν τοῦ γίνηκε, γιατί τοῦ ἔλειπε ἡ βάση ἢ τοπικὴ, ὁ τόπος ὅπου τὸ τραγοῦδι ἔπρεπε πρῶτα νὰ ξεσπάσῃ κ' ἔπειτα ν' ἀπλωθῆ μακρύτερα³⁾. Γι' αὐτὴν τὴν αἰτία τὰ ἡρωϊκὰ τραγοῦδια τὰ Ρουμελιώτικα **δὲν τραγουδηθήκανε ποτὲ στὸ Μοριᾶ**, καὶ τ' ἀντίθετο.

Ἄς γίνῃ τώρα ὁ λόγος μερικώτερος. Ἡ παραλλαγή δὲ γεννιέται στὴν ἴδια στενὴ τοπικὴ περιφέρεια, παρὰ σ' ἄλλη γειτονική. Π.χ. τὸ Κλέφτικο τρα-

1) Ὁ λαὸς μὲ τὸ προσφέρῃ ἐννοεῖ=προσομοιάζει.

2) Τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὁ θρῦλος κατάχτησε τὴν οἰκουμένη. Ἀνάλογα καὶ τοῦ Σκεντέρμπεη.

3) Ὁ Ρ. Φεραῖος παιδὶ ἀσήμαντο ξενιτεύτηκε, καὶ πειὰ δὲν ξανακούστηκε στὸν τόπο του. Κι' ὁ θάνατός του ἔγινε σὲ χώρα ξενική.

γοῦδι τοῦ Ὀλύμπου θὰ τραγουδηθῆ, **ὑστερα ἀπὸ καιρὸ**, καὶ στὴ Ρούμελη, ἀλλὰ μὲ κάποιες διαφορές. Οἱ λίγες αὐτὲς διαφορές σὲ κάποιους στίχους κάθουσι τὸν τύπο τῆς παραλλαγῆς. Στὴν ἴδια πατρίδα τοῦ πρωτότυπου τραγοιδιοῦ δὲ μποροῦναι νὰ ὑπάρχουσι παραλλαγές. Οἱ παραλλαγές τοῦ ἴδιου τόπου, ἂν τύχῃ νὰ γίνουσι καμιά φορὰ, δὲν ξηγιῶνται ἀλλοιῶς παρὰ ὡς οἱ πρῶτες μὰ καὶ προσωρινές μεταβολές μὲ προσθήκας ἀπ' ἄλλα τραγοῦδια τῶν τραγοιδιστῶν. Ἡ προσωρινὴ αὐτὴ ντόπια παραλλαγή δὲ θ' ἀργήσῃ νὰ χωνευθῆ μὲς τὸ πρωτότυπο, μὰ καὶ νὰ τὸ ἐπιδράσῃ, κι' ὁμορφότερο ἴσως νὰ τὸ κάμη. Σημαντικὴ τάξῃ παραλλαγῶν εἶναι ἐκείνη ποὺ παρουσιάζει τὸ ἴδιο τραγοῦδι—μιλῶ γιὰ τὰ ἱστορικὰ—μ' ἀλλαγμένο τ' ὄνομα τοῦ ἥρωα, καὶ στὸν τόπο τοῦ βαλμένο ἄλλο ὄνομα πειὸ νέο. Τὰ τραγοῦδια τοῦ 1821 εἶναι ὅλα ἀπ' αὐτὴ τὴν τάξῃ παραλλαγῆς ὑστερόχρονες παλιότερων τραγοιδιῶν· ἂν εἶναι ὅμως καὶ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ πρωτόφτιαστα, δείχνονται ἀπὸ τὴν πεζότητά τους¹⁾. Τὰ τραγοῦδια αὐτὰ τῶν νέων ἡρώων, ὡς εὔκολα ἀναπληρώματα παλιῶν, δὲν εἶν' ἀνάγκη νὰ χωνεύουσι τὴν πατρίδα τοῦ νέου ἥρωα. Ὁ πειὸ πρόχειρος τραγοιδιστὴς τὰ φτεριάνει, δηλ. ἀλλάζει τ' ὄνομα τοῦ ἥρωα, ἄλλους στίχους διορθώνει, ἄλλους δικούς του κακόφτιαστους προσθέτει κλπ.

Ἄλλη εἶναι ἡ τάξῃ τῶν τέλεια ψεύτικων παραλλαγῶν, ποὺ ὁ καλόβουλος παραποιητῆς, σὲ χρόνια πολὺ ὑστερώτερα, τῆς σκαρώνει, γιὰ νὰ μᾶς κάμη νὰ πιστέψουμε πῶς ἕνας ἥρωας τοῦ τόπου τοῦ ἔχει καὶ τὸ δικό του τὸ τραγοῦδι. Πιάνεται ὅμως αὐτὸς στὸ ἴδιο τοῦ τὸ δόκανο, ποὺ τῶσπε μὲ σκοπὸ νὰ πιάσῃ ἄλλους^{π. χ.} ὑπάρχουσι δημοσιεμένες ἀμέτρητες Μοραϊτικὲς παραλλαγές παλιῶν τραγοιδιῶν τῆς Ρούμελης, ὅπου δὲν εἶναι μοναχὰ ἀλλαγμένο τ' ὄνομα τοῦ ἥρωα, παρὰ καὶ οἱ πειὸ ὁμορφοὶ στίχοι τοῦ παλιοῦ τραγοιδιοῦ ξεσηκωμένοι καὶ τραγουδᾶνε **τώρα** τοὺς ἥρωες τοὺς **παλιούς** χυμένους, τεχνικὰ ἢ ἄτεχνα, μὲς τὸ νεοφάντο τραγοῦδι, ποὺ ὁ λαὸς τάχα τοῦ Μοριᾶ τὸ τραγουδοῦσε ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ παλιὰ. Πῶς ὅμως βρέθηκε αὐτὴ ἡ παραλλαγή μὲς τὸ Μοριᾶ, ἀφοῦ ὁ Μοριᾶς δὲν ἤξερε ἄλλα τραγοῦδια παρὰ τὰ δικὰ του; Πῶς ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ θὰ τραγουδοῦσε ἀγνωστους καὶ ξένους ἥρωες, ποὺ δὲν εἶχε τ' ὄνομά τους μὲς τὴ μνήμη του; Κι' ἂν γιὰ μιὰ στιγμὴ μάθαινε τὸ τραγοῦδι τους, ἔπρεπε αἰῶνες νὰ τὸ τραγουδήσῃ, γιὰ νὰ τῶν πρόχειρο, κι' ἀπ' αὐτὸ νὰ μεταπλάσῃ ἑνὸς νέου καὶ ντόπιου ἥρωα τὸ τραγοῦδι κι' ὄχι ἑνὸς παλιοῦ. Ἡ πρὸ τοῦ 1821 ἐποχὴ βαστοῦσε κοινωνικὰ ἀποχωρισμένη τὴ Ρούμελη ἀπὸ τὸ Μοριᾶ. Ὁ λαϊκὸς τραγοιδιστὴς τῆς Ρούμελης, τυφλὸς ἢ ἀνοιχτομάτης λυρᾶρης κι' ἄλλοι πολλοί, μοναχὰ κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης γνωρίσαν τὰ τραγοῦδια τους στὸ Μοριᾶ μὲ τὴν παρουσίαν ἐκεῖ τῶν Ρουμελιώτικων ἀτάχτων σωμάτων· αὐτὰ τὰ σώματα τ' ἀκολουθοῦσαν καὶ Γύφτοι Ρουμελιῶτες, ποὺ συνοδεῦσαν τὰ τραγοῦδια τῶν Ρουμελιωτῶν ἀτάχτων μὲ τὰ μουσικὰ τους ὄργανα—νταούλια καὶ ζουρνάδες—χωρὶς νὰ τὰ τραγουδᾶν οἱ ἴδιοι. Ἐτσι, μαζὶ

1) Τὸ τραγοῦδι τοῦ Διάκου εἶναι παραλλαγή ἄλλου πειὸ παλιοῦ, ποὺ τὸ δημοσίεψε κι' ὁ Tomaseo στὴ συλλογὴ του, 1842, σελ. 425. Κάθε νέο λαϊκὸ τραγοῦδι δείχνεται ἀπὸ τὴ βιαστικὴ διατύπωσή του καὶ χρειάζονται ὑστερα χρόνια ὡς ποὺ νὰ τελειωθῆ.

μέ τους στίχους και η μουσική των Κλέφτικων τραγουδιών της Ρούμελης δε γίνηκε ποτέ γνωστή στο Μοριά, πριν από το 1821. Και το εναντίο, Μοραίτες επαγγελματικοί τραγουδιστάδες με νταούλια ή με βιολιά δε φανήκανε ποτέ στη Ρούμελη.

Συμπέρασμα: Παραλλαγές *σύγχρονες* μεταξύ τους και στην ίδια τοπική περιφέρεια, δεν υπάρχουν. Παραλλαγές *σύγχρονες* με δυο διάφορους ήρωες και και σε δυο διάφορους τόπους δεν υπάρχουν. Κάθε τέτοια παραλλαγή δημοσιευμένη είναι κλεμένη απ' άλλη σκόπιμα ¹⁾. Γνήσιο είδος παραλλαγής είναι, όταν το τραγούδι του παλιού ήρωα ζή ακόμα σε χρόνια παρακατινά και ταιριάζεται πρόχειρα στ' όνομα νέου ήρωα που άκούστηκε. Παράδειγμα είναι το τραγούδι του Διάκου και τ' άλλα των χρόνων της Έπανάστασης. Σ' αυτή τη μετάπλαση, είτε μετάσταση, βοηθούσε πολύ των γέροντων το μνημονικό. Της παραλλαγής αυτό το είδος είναι το πειδ γνήσιο. Όμως οι παραλλαγές με διάφορα αλλά σύγχρονα ήρώων ονόματα, όπου από το ένα τραγούδι στ' άλλο πηδούν δλάκερα κομμάτια στίχων, είναι η άθωα καμώματα γεροντικής λησμονησιάς, που ο λόγιος τα βρίσκει και τ' αντιγράφει, η ένοχα μηχανέματα του τοπικιστή, μάλιστα όταν οι δυο χωριστοί ήρωες του παραλλαγμένου τραγουδιού άνήκουν σε δυο τόπους μακρινούς. Η άληθινή παραλλαγή, μ' όλα τα επιδιορθώματα και πρόσθετα στολίσια—καμιά φορά και νέες λεφτομέρειες ιστορικές—φωνάζει στον προσεχτικό παρατηρητή την άληθεια της, και οι στίχοι με της φυσικές τους διαφορές, της περίεργές τους ή και άποτομες μεταβολές, φαίνονται λογικό άκολούθημα της άλλαγής του τόπου, των ανθρώπων, των καιρών. Στην ψεύτικη παραλλαγή βλέπεις δλάκερο κομμάτι—δ παραποιητής διαλέγει το πειδ όμορφο, και γι' αυτό πιάνεται εύκολότερα—όχι μεταπλασμένο κι' άφομοιωμένο φυσικά, μα κολλημένο άδέξια, ανάμεσα στ' άλλα κοψίδια του ξένου τραγουδιού. Κ' έρχεται άμέσως η ανακάλυψη: το νέο τραγούδι φτειάστηκε χοντρικά σε πολύ κατοπινούς καιρούς, όταν η κοινωνική έπαφή διάδωσε και το λαϊκό τραγούδι, και μάλιστα όταν οι τυπωμένες συλλογές λαϊκών τραγουδιών γενήκανε γνωστές και πρόχειρες στον κάθε διαβασμένο. Υπάρχει όμως και τρίτο, πειδ τεχνητό, είδος ψεύτικων παραλλαγών, όπου δ μάστορης μεταπλαστής ζυμώνει με την υποφτή του τέχνη δυο ή περισσότερα τραγούδια, κι' απ' αυτά βγάνει άλλο. Η άνάκριση όμως η έπιστημονική κι' αυτόν τον πιάνει, ένοια του....

1) Και τότε αυτού του είδους η παραλλαγή ζημιώνει και την ιστορία, άφου με της ποιήσης το στεφάνι, κλεμμένο απ' άλλον ήρωα, στολίζει, άδικα, άλλον άξιον ή όχι να δεχτή αυτή τη δόξα.

Γ'.

Κύκλοι Ρουμελιώτικων τραγουδιών.—Κολοκοιτριναίικος ποιητικός κύκλος.—
Άνάλυση των τραγουδιών αυτού του κύκλου.— Άλλα ιστορικά τραγούδια του Μοριά.—*Συστηματική άντιγραφή και πλαστογραφία.—Γενική προσπάθεια ποιητικού έξηρωϊσμού.—Ποιοι οι πλαστογράφοι και ποιά τ' έργα τους.*

Άπό της Ρούμελης τα τραγούδια δ' Αντρούτσο, φαίνεται νάναι δ πλουσιότερος, άφου όλα είναι 13 (στη συλλογή του Passow), απ' αυτά όμως μερικά φαίνονται πλαστά ή χαλασμένα από χέρι λογιάτατου, ή και συχυσμένα με άλλα ¹⁾. Τα από την «Πανδώρα» δανεισμένα στη συλλογή Passow, σελ. 30, 32, 37 πλαστά, σελ. 33, 36 μιχτά. Της «Πανδώρας» δ άνώνυμος συλλέκτης έχω την ιδέα πως είναι δ ίδιος που δημοσίεψε και της περισσότερες Κολοκοιτριναίικες παραλλαγές, δηλ. δ Λελέκος. Αυτός γέμισε το περιοδικό με ψεύτικα ή μισοψεύτικα τραγούδια. Θα τ' ξαναπούμε πειδ κάτω γι' αυτόν. Όσο για τα τραγούδια του Αντρούτσου, από τα 13 που μέτρησα στον Passow, πολύ λιγότερα θα μπορούσαν να βγούνε γνήσια, κι' απ' αυτά είναι ζήτημα αν θα βρίσκαμε γνήσιες παραλλαγές ενός μοναχά τραγουδιού. Καθώς είπα και πειδ πάνου, του ίδιου τραγουδιού παραλλαγές σε στενή τοπική περιφέρεια δε γίνονται, κι' αν γίνανε για μι' άστιγμή, χωνευτήκαν η μι' μέσα στην άλλη. Ός για τον Κατσαντριναίικη κύκλο (13 είναι κι' αυτά στη συλλογή Passow), μ' όλο που οι Κατσαντριναίοι ήταν πολλοί και διαλεχτοί, είχαν και ξεχωριστή δράση, τα λίγα τραγούδια που μοιάζονε μεταξύ τους (σελ. 78-79) δεν είναι παραλλαγές, αλλά προσκολλημένα από ένα σ' άλλο τραγούδι, όλα όμως είναι γνήσια άντιγραμμένα από το Γερμανό Ουλερίχο, τα περισσότερα. Ο υποφτος παραποιητής της «Πανδώρας» δεν πρόσφερε τον ψεύτικο έρανό του έδω. Των Μπουκουβαλαίων τα τραγούδια (8 όλα-δλα βρίσκονται στον Passow, σελ. 6-11) είναι διάφορες άντιγραφές δυο ή τριών μοναχά τραγουδιών, που η κακή μνήμη των ύπαγορευτών τα πολλαπλασίασε, άφου τα 4 απ' αυτά, άναφερόμενα στη μάχη του Κεράσσοβου, φαίνονται όχι παραλλαγές, παρ' ά μεταγραφές ενός μοναχά τραγουδιού με προσθήκες μνημονικές από άλλα. Το στη σελ. 8 τραγούδι είναι κακή ύπαγόρευση τραγουδιού άληθινού. 'Ο γ'. στίχος του «οι Άγραφιώτ' είναι κα-

1) Σελ. 27-28 της συλλογής Passow, δ άποκλεισμός του Αντρούτσου στο Μέγα Μοναστήρι, τραγούδι άνακατεμένο μ' άλλα στη συλλογή πρώτα του Ζαμπέλιου. Σελ. 28, τραγούδι συνταιριασμένο από θυμήματα άλλων τραγουδιών' σελ. 29, το πρώτο φαίνεται κατασκευάσμα υποφτο μ' άναχρονισμούς, το δεύτερο της ίδιας σελ. άνάπτυξη του τραγουδιού της μάχης στο Μέγα Μοναστήρι με ιστορικές λεφτομέρειες αξιόλογες, το όλο άνώμαλη άνάμνηση κάποιου λογιάτατου Ρουμελιώτη, που ήθελε να προσθέση όσα ακούσματα φύλαγε δ ίδιος μέσ' το νου του.

κοί, κ' εἶναι ὅλοι πολῖται» πρέπει νὰ διορθωθῆ: «Οἱ Ἀγραφιῶτες εἶν' κακοί, κ' εἶν' ὅλοι τους Πολῖτες». Ἀπὸ μιὰ περιφέρεια τοῦ Καρπενησιοῦ, Πολιτοχώρια, ζούσανε στὴν Πόλη ἔμποροι, ἐπαγγελματικοὶ μετανάστες, κ' ἦτανε δυνατοὶ κοντὰ στὴν Πόρτα· αὐτοὶ κατατρέχανε τοὺς Κλέφτες, μὲ τὴν ἐπιρροή τους. Δεύτερο περίεργο δίστιχο, πού τὸ μιμηθῆκαν πλαστοποιητὲς καὶ τὸ κολήσανε σὲ τραγούδια Κολοκοτρωναίικα, εἶν' αὐτό: «Καὶ σκούζουν, βάζουν τ' ἄδικο ἀπὸ τὸ Μπουκουβάλα—ὁ Γιάννης εἶναι βασιλιάς κι' ὁ Κώστας εἶν' βεζιρής». Βάζουν=βοοῦν, φωνάζουν. Τέλεια πλαστὸς εἶναι ὁ στίχος: «Ποῦ Λουτρακιῶτες τριανταδὺ πῆραν καὶ τριανταεῖξι» ἡ θέση πού ἔχει τὸ ρῆμα δείχνει τὸ χέρι τοῦ λογιώτατου, πού ἐνδιαφέρεται νὰ προσθέσῃ μιὰ γνωστὴ του λεφτομέρεια. Ἐξω ἀπ' αὐτὲς τῆς παρατηρήσεις πού κάνω, τὸ τραγούδι εἶναι ἀπὸ τὰ πειδ ὁμορφα. Τὸ κατόπι τραγούδι, στὴ σελ. 9, εἶναι ἄθλια χαλασμένο μὲ προσθήκες καὶ ρίμες ἀπὸ χέρι λογιώτατου, τοῦ Ζαμπέλιου. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς γιὰ τὰ περισσότερα Ἀρματωλικά, πού τὰ καταγράψανε λογιώτατοι.

Περίεργο εἶναι λοιπὸν πόσο τῶν πειδ περίφημων Ἀρματωλῶν τῆς Ρούμελης τὰ τραγούδια εἶναι λιγοστά, ἀφοῦ στὴ συλλογὴ τοῦ Passow τρία ἢ τέσσερα μοναχὰ ἀναφέρονται στοὺς Κοντογιανναίους (Passow, σελ. 54-57, 98). Κι' ἀπ' αὐτὰ ὅμως πέρασε τὸ χέρι τοῦ λογιώτατου, καὶ μοναχὰ τὸ τραγούδι τῆς Κοντογιάνναινας, τραγούδι ἑξαισιο, ἔμεινε ἀνέγγιχτο, ἂν καὶ πρῶτος τὸ δημοσίεψε ὁ Ζαμπέλιος· τὸ τῆς σελ. 56 εἶναι τὸ περισσότερο χαλασμένο, αὐξημένο καὶ μὲ ἱστορικὲς λεφτομέρειες καὶ μὲ προσθήκες ἀπ' ἄλλα, ἀφοῦ ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὴν «Πανδώρα». Κληρονομικὸ Ἀρματωλικὸ σὰν τῶν Κοντογιανναίων, σὰν τόσα ἄλλα Ἀρματωλικά πού βαστοῦσαν αἰῶνες, ἡ λαϊκὴ μοῦσα δὲν κρίνει ἄξιο νὰ τοῦ τραγουδήσῃ τὰ πολεμικὰ μεγαλεῖα του, τῆς παληκαριῆς, ἢ τὸν πλοῦτο καὶ τὴ λάμψη τῶν ἀρμάτων, παρὰ μοναχὰ ἅμα λαβαίνει ἀφορμὴ ἀπὸ κάποιο πολεμικὸ περιστατικὸ, πόλεμο εἴτε θάνατο, νὰ τὴν κεντρίσῃ, τότε παίρνει ἀγέρα καὶ φτερό. Μέσα στὰ Κλέφτικα εἴτε Ἀρματωλικά τραγούδια σπάνια πάλι γίνεται λόγος γιὰ κανένα ἄλλο παληκάρι τοῦ «ταῖφᾶ», ἔξω ἀπὸ τὸν καπετᾶνο. Εἶναι λοιπὸν ἀληθινὴ Ρουμελιώτισσα, αὐστηρὴ καὶ περήφανη, ἡ λαϊκὴ Μοῦσα, καὶ δὲν καταδέχεται θὰ βγῆ ἀπὸ τὴν ἀκινήσιάν της παρὰ ἀπὸ περιστατικὰ πού ἔχουν τὴ δύναμη νὰ κινήσουν τὴν καρδιά κάθε αὐστηρῆς γυναίκας, λοιπὸν ἀπὸ τὸ θάνατο συχνότερα, παρ' ἀπὸ τὴ χαρὰ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μουσικὴ τῶν τραγουδιῶν εἶναι θλιβερή, ἀφοῦ τὴν ἐμπνέει ἡ ζωὴ πού χάνεται, τὰ νειᾶτα πού περνᾶνε, ἡ ὁμορφιά πού ὁ θάνατος τὴν παίρνει· γι' αὐτὸ καὶ τὰ περισσότερα Ἀρματωλικά καὶ Κλέφτικα εἶναι μοιρολόγια τῶν ἡρώων πού σκοτώνονται παρὰ τραγούδια.

Ἡ ποιητικὴ αὐτὴ λιτότητα στὴν ποίηση τὴν ἡρωϊκὴ τῆς Ρούμελης, μὲ τοὺς τόσο φτωχοὺς ποιητικούς της κύκλους, —καὶ μ' ὅλο τὸν ἀπέραντο πλοῦτο της, στὸ σύνολο—δὲ βρῖσκεται καθόλου στὸν κύκλο τὸν Κολοκοτρωναίικο. Ὁ μακαρίτης σοφὸς Ν. Γ. Πολίτης δημοσίεψε ὄλα-ὄλα 73 Κολοκοτρ. τραγούδια. Σ' αὐτὰ μέσα δὲ φαίνονται μοναχὰ ὁ Κωσταντῆς, ὁ Θεωδωράκης, ὁ Γιαννάκης,

ὅπως εἶναι φυσικὸ σὲ κάθε γνήσιο λιτὸ τραγούδι, μὰ ἐπιμένουν τὰ τραγούδια αὐτὰ καὶ καλὰ νὰ μᾶς μιλάνε καὶ γιὰ τὸ Γιῶργα καὶ τὸ Γιωργακλή, γιὰ τὸν Κουντάνη καὶ γιὰ τὸν Ἀντώνη, Ἀποστόλη, Θανάση, καὶ κάποιο Λαμπράκη. Κι' ὅλοι αὐτοὶ ἀναφέρονται μὲ τὸ βαφτιστικὸ τους ὄνομα μοναχὰ, χωρὶς τὸ «Κολοκοτρώνης»¹⁾. Ἀπὸ τῆς ἑκατοντάδες τὰ Κλέφτικα τραγούδια τῆς Ρούμελης, δὲν πιστεύω καὶ τρεῖς φορὲς ν' ἀναφέρονται ἄνωνυμοι ἥρωες, μὲ τ' ἄλλο τους ὄνομα, π. χ. Γιῶργος ἢ Γιάννης· κ' ἐδῶ, στὰ Κολοκοτρωναίικα, δεκάδες φορὲς πᾶνε-κ' ἔρχονται τὰ βαφτιστικὰ τῶν Κολοκοτρωναίων, κι' ἀπ' αὐτὰ πολὺ λιγότερο ἀναφέρεται ὁ Κωσταντῆς, ὁ ἀρχηγὸς καὶ πειδ σημαντικὸς τους. Φανταστῆτε τώρα τι θὰ γινότανε στὰ Ρουμελιώτικα τραγούδια, ἂν ὁ λαϊκὸς ποιητὴς ἀποφάσιζε ν' ἀναφέρῃ ὄλα τὰ ὀνόματα ἀπὸ τῆς πολὺκλαδὲς οἰκογένειας τόσων Ἀρματωλῶν. Τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν Κολοκοτρωναίικων τραγουδιῶν —παρалаλαγὲς εἶναι τὸ ἓνα τοῦ ἄλλου τοῦ τὰ περισσότερα—δὲν ἔχουνε θέμα, κατὰ τὸ νόμο τοῦ ἡρωϊκοῦ τραγουδιοῦ πού ἔβαλα πειδ πάνου, μάχη, νίκη, θάνατο, χαρὰ ξεχωριστὴ πού ξεσπάει σὲ τραγωδία, ἐρωτικὸ τραγικὸ ἐπεισόδιο, ἢ ἄλλα ἀνάλογα περιστατικὰ, παρὰ καταγίνονται μ' ἄνεση καὶ μὲ καμάρι σὲ περιγραφὲς τῆς λεβεντιάς, τοῦ πλοῦτου τῶν ὄπλων, σ' αὐτάρεσκους διαλόγους, περηφάνειες, κινήματα πολεμικά, παραμονὲς τῆς μάχης—καὶ μάχη πουθενά· μάχες θέλω νὰ πῶ ἱστορικὲς, μὲ τὰ τοπωνυμικά τους, ὅπως ἀναφέρονται σ' ἀμέτρητα Ρουμελιώτικα τραγούδια. Ἀκόμα κι' ὁ χαλασμὸς τῶν Κολοκοτρ. δὲν ἀναφέρεται σὰν κάτι τραγικὸ, ὅπως κ' ἦτανε, παρὰ μοιροῦται σὲ σκηνές, ἐνῶ καὶ τὸ πεζὸ περιστατικὸ τῆς φυγῆς τοῦ Θεωδωράκη στὴ Ζάκυθο τραγουδιέται κι' αὐτὸ, ἀντιποιητικὰ, σὲ πολλὲς παραλλαγές. Τὸ σύνολο τῶν ἀμέτρητων αὐτῶν παραλλαγῶν τοῦ ὅλου κύκλου, ἂν ἦτανε γνήσιες, θὰ ἦταν ἀπίστευτο νὰ τῆς εἶχε γεννήσει μιὰ μόνη τοπικὴ περιφέρεια τοῦ Μοριᾶ, ἂν καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τ' «ἀνέκδοτα» αὐτὰ τραγούδια τὰ δώσανε στὸν Πολίτη Γορτύνιοι, κι' αὐτὸς σημειώνει τὰ ὀνόματά τους. Γενικά, ἀπὸ τὸ διάβασμά τους βγαίνει μιὰ περιεργὴ ἐντύπωση, σὰν οἱ λαϊκοὶ ποιητὰδες πού τὰ πλάσανε, νὰ μὴ ζούσανε στὸν καιρὸ τῶν τραγουδιῶν τους, ἢ φαντασιὰ τους νὰ μὴν ἄρπαξε τὴν ἐμπνευσή της ἐπὶ τόπου καὶ καιροῦ, σὰν τὸ πρῶτο ἄκουσμα πού ἔφτασε στ' ἀφτιά τους νὰ μὴν ἦτανε παρθενικὸ, ἀπ' αὐτήκοο ἢ αὐτόπτη· γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀγνή ἐντύπωση, πού χτυπάει ἀστραφτερὰ στὴ φαντασιὰ καὶ γεννάει τοῦ ποιητῆ τὴν πρώτη συγκίνηση, δὲ φαίνεται οὔτε ἀποδίνεται σὲ κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ τραγούδια. Λεῖπει ἀπ' αὐτὰ ὁ ἀγέρας ὁ ποιητικὸς, μὰ κι' ὁ πολεμικὸς· ὁ ποιητὴς δημιουργεῖ (!) στὰ καλὰ καθούμενα, καὶ οἱ ἥρωες τῶν τραγουδιῶν του, μέσα στὴ δράση τους, εἶναι τόσο εἰρηνικοὶ ὅσο κι' ὁ ἴδιος ἐκεῖνος.

Θ' ἀναλύσω καθένα ἀπὸ τὰ τραγούδια αὐτὰ πειδ κάτου. Ἐδῶ ὅμως εἶναι

1) Ἄλλα πάλι τραγούδια ἀρέσκονται νὰ λένε καὶ νὰ ξαναλένε ἀόριστα τὸ «Κολοκοτρωναίικο», ἐνῶ στὴ Ρουμελ. ποίηση εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχει ἓνα μοναχὰ παράδειγμα, ὅπου ν' ἀναφέρονται ἔτσι γενικά κι' αὐτάρεσκα οἱ «Ἀντρουσαῖοι, Μπουκουβαλαῖοι, Κοντογιανναῖοι κλπ.»

ανάγκη να βεβαιώσω και πάλι πώς ο γενικός χαρακτήρας τῶν Κολοκοτρ. τραγουδιῶν εἶναι ἄψυχος, ἄκαρδος, ἀσήμαντος· ὁ ποιητὴς διηγίεται χωρὶς ἐκείνη τὴν ὁρμή, πού γεννάει τὸ βουνίσιο ἥρωϊκὸ τραγοῦδι, μετὴν εἰκόνα τῆ θαυμαστή, τὸ στίχο τὸν ἀθάνατο. Ὁ ποιητὴς δίνει σημασία σὲ ταπεινὰ καὶ σὲ πεζὰ περιστατικά· φαίνεται σὰ νὰ μὴ θέλη ν' ἀφήσῃ νὰ τοῦ ξεφύγουν κάποια μάταια περιττὰ πράγματα ¹⁾. Καὶ τὸ χειρότερο ἀπ' ὅλα, πολλὰ ἀπὸ τὰ τραγοῦδια αὐτὰ εἶναι καυκησιάρικα, σὰ νὰ καμαρώνουνε τὰ ἴδια γιὰ τοὺς ἥρωές τους καὶ τῆς χάρες τους. Τὰ καυχήματα τοῦτα δὲν εἶναι ἀντιποιητικὰ μοναχά, μὰ εἶναι κι' ἀνιστόρητα. Π. χ. τὸ καμάρι τῶν Κολοκοτρωναίων, ἅμα μπαίνουνε στὴν ἐκκλησιὰ καθάλλα, ποτὲ δὲ θὰ τὸ βρῆτε σὲ Ρουμελιώτικο τραγοῦδι· ποτὲ Ρουμελιώτης καπετάνος δὲ θὰ καμαρώσῃ γιὰ τὰ πλούτη του. Τὸ καμάρωμα τοῦτο εἶναι γυναικίον ἰδίωμα. Τελειώνοντας, θέλω νὰ κηρύξω ὅλα αὐτὰ τὰ τραγοῦδια πλασμένα μεταγενέστερα, δηλ. μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Τραγοῦδια ὅμως πού ποιηθῆκαν ὄχι σύγχρονα μὲ τὰ πράγματα πού τὰ ἐμπνέσαν, τὰ τραγοῦδια αὐτὰ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ μὴν εἶναι γνήσια.

Ὁ βουνίσιος Μοριᾶς ἔχει πλούσια λαογραφία, ὠραιότατη λαϊκὴ ποίηση, καὶ εἶναι φυσικὸ τ' ἀπορῆ κανεὶς γιὰ τὰ Κολοκοτρ. τραγοῦδια, πού τὰ σύναξε ἀπὸ πολλὰ χέρια—ὄχι καθ'αυτὸ στοματικὴς πηγὴς—ὁ Πολίτης, εἶναι τόσο φτωχικὰ στὴν ἔμπνευσή καὶ τοὺς λείπει ὁ ἀντρίκιος ἐκείνος ἀγέρας, πού ξεχωρίζει τοὺς βουνίσιους τσοπάνικους λαούς, καθὼς ξεχωρίζει καὶ τὸ βουνίσιο Μοραίτη. Τὸ ἥρωϊκὸ τραγοῦδι δὲ μπορεῖ κι' αὐτὸ παρὰ, ὡς φαινόμενο κοινωνικῆς κατάστασης, νὰ εἶναι πιστὸς καθρέφτης τῆς ἀντρίκιης ζωῆς ἑνὸς τόπου. Ἡ ζωὴ πάλι αὐτῆ, ἡ χαρὰ τοῦ πολέμου, ἡ καταφρόνεια τοῦ θανάτου, τ' ἀντίκρισμα τοῦ κιντύνου, τ' ἀφοβοῦ ξεσνέρισμα, τὰ νειᾶτα τ' ἄγουρα πού βιάζονται νὰ μοιάσουν τῶν ἀντρῶν, ὅλη τέλος ἡ ζωὴ ἑνὸς λαοῦ δοκιμασμένου στοὺς ἀγῶνες τῶν αἱμάτων, ἀπὸ γενιὲς σ' ἄλλες γενιὲς, δὲ μπορεῖ ἄλλοιῶς νὰ ξεφανερωθῆ, παρὰ μὲ τὸ ἥρωϊκὸ τραγοῦδι. Σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸ συλλογισμό, ἂν τὰ Κολοκοτρ. τραγοῦδια ἦταν ἀληθινά, δηλ. **πλασμένα στὸν καιρὸ τους**, ἡ ἥρωϊκὴ ζωὴ πού περιγράφουν πρέπει νὰ ἦταν πολὺ πλαδαρή, καὶ λοιπὸν ὄχι ἄξια νὰ δημιουργήσῃ ποίηση ἀνώτερη ἀπὸ τὴ δύναμή της. Ἄν πάλι ἡ πολεμικὴ ζωὴ τῶν βουνῶν τοῦ Μοριᾶ ἦταν ὄχι ὅπως τὴν περιγράφουν ἐκεῖνα τὰ τραγοῦδια, ἀλλὰ πολὺ ἀκόμα περισσότερο λαμπρῆ, τότε εἶναι ν' ἀπορῆ κανεὶς πῶς τὸ ποιητικὸ τῆς ἀνθισμα βγήκε τόσο φτωχικὸ. Τέλος, ἡ Κολοκοτρ. ποίηση ἢ εἶναι κατώτερη ἀπὸ τὴν ἥρωϊκὴ ζωὴ τοῦ Μοριᾶ, καὶ τότε εἶναι πλαστή, ἢ ἡ ζωὴ ἐκείνη ἥρωϊκὴ δὲν ἦτανε, καὶ τότε πάλι ἡ ποίησή της εἶναι πλαστή. Τῆ διπλῆ τούτη ἀπορία τὴν προβάλλει τὸ ζήτημα τῶν Κολοκοτρωναϊκῶν τραγουδιῶν.

1) Ὁ ποιητὴς τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, καθὼς εἶπα πειὸ πάνου, χρειάζεται κάποια ἀπόσταση τοπικὴ ἢ χρονικὴ ὡς πού τ' ἀκουσμά πού τοῦ δίνει τὴν πρώτην ἀφορμὴ νὰ χωνετῆ μέσ' τὴν καρδιά του καὶ συναίσθημα νὰ γίνῃ, κ' ὕστερα ποίημα. Ὅμως στὰ Κολοκοτρ. τραγοῦδια ὁ ποιητὴς φαίνεται σὰ ν' ἀπέχη αἰῶνες ἀπὸ τὸ θέμα του, καὶ σὰ νὰ τ' ἀγναντεύῃ, φιλάρεσκα, μ' ὅλη του τὴν ἄνεση, πρὶν τὸ καταπιαστῆ.

Θὰ ξετάσω τὰ τραγοῦδια αὐτὰ κατὰ τὴ χρονολογ. σειρὰ πού δημοσιεύτηκαν. Μέσα στὴ λαογραφικὴ ἔρευνα πού θὰ κάμω δὲ θ' ἀποφύγω καὶ τὴν ἱστορικὴ πλευρὰ, πού παρουσιάζει αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἀρχίζω ἀπὸ τὴν πειὸ παλιὰ συλλογὴ δημοτ. τραγουδιῶν. Ὁ Fauriel δὲ δημοσιεύει κανένα Κολοκοτρ. τραγοῦδι ¹⁾. Τὸ πρῶτο πού δημοσιεύτηκε, γραμμένο κατὰ τὰ 1822, καὶ πρῶτος τὸ τύπωσε ὁ Passow (σελ. 176), τὸ εἶχε δώσει ὁ (Μιχ.) Σκινᾶς στὸ Βαβαρὸ Θίρσιον ²⁾. Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τῶβαλε στὸ χαρτὶ ἀνθρώπος, πού φαίνεται σὰ νὰ θυμᾶται ἄκρες-μέσες ἀπὸ Κολοκοτρ. τραγοῦδια, καὶ γι' αὐτὸ μοιάζει σὰ συγκολλημένο ἀπὸ διάφορους στίχους ἄλλων τραγουδιῶν, ἐνῶ σύγχρονα κ' οἱ στίχοι αὐτοὶ φαίνονται ὑποφτοί, πλαστοί. Ὁ πρῶτος ἢ εἶναι πλαστός, ἢ ἀπ' ἄλλο τραγοῦδι βγαλμένος (Ρουμελ. τραγοῦδι «πολλὴ μαυρίλα πλάκωσε, μαύρη σὰν καλιακούδα»). Ἀπότομα ὕστερα μὲ τὸ β' καὶ γ' στίχο—ὁ β' χειρότερος ἀπὸ τὸ γ'—βρισκόμαστε σ' ἄλλο τραγοῦδι. Τὰ πόσια ὁ ἀντιγραφῆς δὲν ξέρει τί εἶναι, ἀφοῦ τὰ κάνει ἀσημένια· εἶναι εἶδος σαρίκι, πού, κατὰ μίμησιν τῶν Τούρκων, μ' αὐτὸ πολλοὶ Κλέφτες δένανε τὸ φέσι τους στὸ κεφάλι· ὡς ὕφασμα μποροῦσε νὰ εἶναι καὶ μεταξωτὸ ἢ χρυσοφάντο, ὄχι ὅμως ἀσημένιο. Τὸ λάθος ἀργότερα διορθώθηκε, καὶ γίνηκε «πόσια χρυσᾶ» στὸ περίφημο τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά» ³⁾. Μὲ τὸ δ' γίνεται φιλάρεσκη μνεῖα τοῦ Γιαννάκη καὶ τοῦ Γιωργάκη γιὰ ν' ἀκλουθήσῃ διάλογος. Γιαννάκης εἶναι ὁ περίφημος Κλέφτης, ἀδερφὸς τοῦ Θεοδωράκη ⁴⁾. Στὸ ζ' ἢ φράση «ὁ πύργος τῆς Λαρίσας» τίποτε δὲ λέει· ὁ Πολίτης διορθώνει Καστάνιτσα, γρ. Καστάνιας γιὰ νὰ πάῃ τὸ μέτρο. Στὸ θ' τὸ τοπωνυμικὸ «Μέγα Λάκκο»

1) Σημειώνει ὅμως (τόμ. Α', σελ. 73) πῶς στὸ Μοριᾶ ἀπὸ τῆς 3—4 οἰκογένειες ἢ πειὸ δυνατὰ ἦταν τῶν Κολοκοτρωναίων, ἀλλὰ τοῦ Ζαχαριᾶ ἦταν ἡ πειὸ παλιὰ (!). Κλέφτικη οἰκογένεια Ζαχαριᾶ δὲν ἦτανε ποτέ. Ὁ ἐκδότης ἔγραψε ἀκουσμάτα.

2) Πολλὴ μαυρίλα φαίνεται ἀπ' τοὺς Κολοκοτρωναίους, ἔταν πᾶνε στὴν ἐκκλησιὰ, νὰ πᾶν νὰ προσκυνήσουν, μὲ τὰ σπαθιά τους τὰ χρυσᾶ, τὰ πόσια τ' ἀσημένια. Νὰ κι' ὁ Γιαννάκης μίλησε καὶ τοῦ Γιωργάκη λέγει: «—Τοῦτα τὰ ζέφκια ποῦχομε σὲ λύπη θὰ μάς ἔρθῃ». «—Τ' εἶναι, Γιαννάκη, αὐτὰ πού λές καὶ τ' εἶν' αὐτὰ πού κρένεις; Ποτὲ δὲν ἐπατήθηκν ὁ πύργος τῆς Λαρίσας(;), γιὰτ' ἔχει ἄντρες δυνατοὺς καὶ πολλ' ἀνδρειωμένους». Μίλει τὸ καραῶλι τους καὶ λέει τῶν ἄλλωνῶνε: «—Πολλὴ μαυρίλα φαίνεται κάτω στὸ Μέγα Λάκκο, παιδιὰ, χαζιρρυθῆκατε, πιάστε τὰ μετερίζια, τί τῆμερ' εἶναι πόλεμος, σῆμερα θὰ χαθοῦμε».

3) Ὁ Κλέφτης ἔδενε τὸ κεφάλι του μ' ἕνα μαῦρο ἢ σκούρο φτωχικὸ μαντήλι. Χρυσὸ ἢ μεταξένιο πόσι νὰ φορέσῃ θὰ τῶχε σὲ ντροπὴ. Ἡ ἄλλη λερὴ του φορεσιὰ δὲ θὰ ταίριαζε σὲ τόσο μάταιη ἐπίδειξη.

4) Ὁ Γιαννάκης Κολοκ. κι' ὁ ἀδερφὸς του Θεοδωράκης, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ τραγουδιοῦ, δηλ. τὸ θάνατο τοῦ πατέρα τους Κωσταντῆ στὰ 1780, ἦτανε κ' οἱ δυὸ μικρὰ παιδιὰ 6—10 χρονῶν. Λοιπόν, τὸ τραγοῦδι πιάνεται κι' ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πλευρὰ πλαστό, ἀφοῦ ἕνα ἀνήλικο παιδί, ὁ Γιαννάκης, λαβαίνει μέρος στὸ τραγοῦδι καὶ μιλεῖ μὲ τὸ Γιωργάκη θεῖο του κι' ἀδερφὸ τοῦ Κωσταντῆ. πού σκοτώθηκε μαζί του στὴν Καστάνιτσα.

είναι απλό φιλολογικό συμπλήρωμα. Στόν πειδ κάτω στίχο ἢ ἀνύπαρχη λέξη «χαζιρευτήκετε» εἶναι παραγέμισμα τοῦ στίχου κλπ. Τὸ σύνολο εἶναι βιαστικό ἀνακάτωμα ἀπὸ κάθε λόγῃς ἀταιρίαστα στοιχεῖα. Φωνάζει μοναχό του τὴν πλαστότητά του.

Δεύτερο στὴ σειρά ἔρχεται τὸ τραγοῦδι τοῦ Μέτζ²-³ Αράπη, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸ Φραντζῆ στὰ 1839 (Α', σ. 25 σημ.). Τῶβαλα κι' ἐγὼ πειδ πάνου (σ. 66 σημ.). Τοῦ τραγοῦδι τοῦ αὐτοῦ οἱ δυὸ πρῶτοι στίχοι εἶναι μίμηση ἀπὸ Ρουμελιώτικο ἀπὸ τὸ γ' στίχο καὶ κάτω τὸ ποίημα εἶναι κατασκευασμὰ ὑστερόχρονο. Ὁ Μέτζ²-³ Αράπης σκοτώθηκε σὲ καρτέρι (ἐνέδρα) ἀπὸ τὸν Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη κατὰ προσταγὴ τοῦ πλούσιου σπαῆ τῆς Κόρινθος Χαλίμπη. Λοιπὸν, μίση περασμένα δὲν ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὸ Μέτζο καὶ τὸν Κάπο τῆς Κόρινθος Κωσταντῆ, γιὰ νὰ ἔχη λόγο ὁ καυκησιάρικος αὐτὸς στίχος, πὸν ἀναθέτει τὸ κατόρθωμα στοὺς «Κολοκοτρωναίους». Ὁ δ' μὲ τῆς ταυτολογίης του φαίνεται καθαρὰ ὄχι μοναχὰ πλαστός, μὰ καὶ κακόπλαστος. Ὁ ε' πλαστός κι' αὐτός, μὲ τῆς ταυτολογίης του, παρασταίνει πὼς ὁ Μέτζος εἶχε πόλεμο μὲ τοὺς Κλέφτες, σὰ μπουλούμπιασῃς τῆς ἐπαρχίας. Ὁμως, ὁ θάνατός του ἔγινε ἀπὸ τὸν εἰρηνικὸ Κάπο τῆς ἴδιας ἐπαρχίας σὲ στιγμή πὸν ὁ Μέτζος δὲν τὸ περίμενε. Εἶναι λοιπὸν καὶ ἱστορικὰ ὁ στίχος λαθεμένος. Ὁ ζ' μὲ τὰ ἐξήντα δυὸ «κομμάτια του», σὰ νὰ μέτρησε ὁ ποιητῆς τὰ βόλια πὸν ἦτανε μέσ' τὰ ντουφέκια... Ὁ πόλεμος γινότανε μὲ βόλια τὰ «κομμάτια» χρησιμεύανε γιὰ τὸ χοντροὺ κυνηγι, καὶ μ' αὐτὰ δὲ γεμίζονται ποτὲ ντουφέκια πολεμικά, ἀλλὰ ὄπλα τοῦ κυνηγιού. Ἡ λέξη λοιπὸν «κομμάτια» εἶναι νεολογικὸς ἀναχρονισμός. Ὁ τελευταῖος στίχ. ζ', σὰν πεζότατος πὸν εἶναι, δὲ μπορεῖ παρὰ κι' αὐτὸς νὰ εἶναι πλαστός.

Τρίτο ἔρχεται τὸ τραγοῦδι πὸν δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Τερτσέτη (Αὐτοβιογρ. τοῦ Θ. Κολοκοτρ., 1846, σελ. 261 ¹). Καὶ τὸ τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι πλα-

- 1) Ἐμαραθήκαν τὰ βουνά, μαράθηκαν καὶ οἱ κάμποι,
μαράθηκεν ἡ Καστανιά, ὁ πύργος τῆς Καστανίας,
ποῦχε τοὺς κλέφτες τοὺς πολλοὺς τοὺς Κολοκοτρωναίους,
ποῦ πήγαιναν στὴν Ἐκκλησιὰ στ' ἀσήμι φορτωμένοι,
τ' ἀσήμι καὶ τὸ μάλαμα καὶ τὰ σπαθιά ζωσμένα.
Κ' ἐβγαίναν κ' ἐκουβέντιαζαν στῆς ἐκκλησιᾶς τὴν πόρτα.
Κι' ὁ Κωσταντῆς τοὺς ἔλεγε κι' ὁ Κωσταντῆς τοὺς λέγει:
«—Τοῦτ' ἡ χαρὰ ποῦχομε 'μεῖς, θεὸς νὰ μᾶς φέρῃ λύπη»
ἀπόψε εἶδα στὸν ὕπνο μου, στὸν ὕπνο πὸν κοιμούμουν,
κ' ἐκάηκε τὸ πόσι μου, ἡ φούντα τοῦ σπαθιοῦ μου,
τὸ πόσι μου ἡ γυναίκα μου, κ' ἡ φούντα τὰ παιδιὰ μου.
Τοῦτ' ἡ χαρὰ ποῦχομε 'μεῖς θεὸς νὰ μᾶς φέρῃ λύπη».
Τ' ἀκούει ὁ Παναγιώταρος καὶ τὸν τσακᾶν τὰ γέλια.
«—Τὶ λές, κουμπάρε Κωσταντῆ, καὶ σὺ, Κολοκοτρώνη;
Ποτὲ δὲν ἐπατήθηκε ὁ πύργος τῆς Καστανίας,
μαεῖδὲ πρῶτα, εἰδὲ στερνά, καὶ εἰδὲ τῶρα πατιέται,
μόν' βγάλτε τὰ μπαϊράκια σας καὶ στήστε τα στὸν πύργο,
νὰ βλέπη ὁ Καπετάν πασσας μὲ τοὺς Γιαννιζαράιους».

στό. Ἐχει ὑπόθεσιν τὴν καταστροφὴ τοῦ Κωσταντῆ Κολοκοτρώνη στὸν πύργο τῆς Καστανίας, μέσα βαθιὰ στὴ Μάνη. Ὁ α' στίχ. εἶναι ἀντιγράφη Ρουμελ. τραγοῦδι τοῦ β' στίχ. ἡ φράση «μαράθηκεν ἡ Καστανιά» εἶναι ἀνόητη. Τὰ μεγαλεῖα τοῦ πλούτου, στίχ. 3—6, τῶν Κολοκοτρ. εἶναι κι' αὐτὰ ψεύτικα. Θὰ κάμω πλατὺ λόγο πειδ κάτω. Φτάνει ἐδῶ μιὰ μόνη παρατήρησις μέσα στὴ Μάνη, ἡ ἐπίδειξις τόσο πλούτου θὰ ἦτανε προσβολὴ στοὺς Μανιάτες. Ὁ στίχος «τοῦτ' ἡ χαρὰ ποῦχομε' εμεῖς...» ταιριάζει σὲ τραπέζι, ἐνῶ οἱ Κλέφτες βρίσκονται στὴν ἐκκλησιὰ. Τὸ ὄνειρο πειδ κάτω εἶναι ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τοῦ Κατσαντώνη ταιριασμένο στὴ γυναίκα καὶ στὰ παιδιὰ τοῦ Κωσταντῆ. Ἡ ἐπανάληψις τοῦ στίχου «τοῦτ' ἡ χαρὰ κλπ.» εἶναι πολὺ χαλαρὴ, τὴν παραμονὴ τόσο τραγικῆς σκηνῆς, ὅπως ὁ χαλασμός τοῦ Κ. Κολοκοτρ. καὶ τοῦ Παναγιώταρου. «Τ' ἀκούει ὁ Παναγιώταρος καὶ τὸν τσακᾶν τὰ γέλια», στίχος πεζός, πλαστός, τὸ ἴδιο καὶ οἱ τελευταῖοι καυκησιάρικοι στίχοι, πὸν μπαίνουν, ἀνάξια, στὸ στόμα τοῦ Παναγιώταρου. Γενικὰ ὁ ποιητῆς πηδαίει, ἀνώμαλα, ἀπὸ τὴν ἐκκλησιὰ σὲ γλέντι, παρασταίνει ὡς κέντρο τοὺς Κολοκοτρωναίους στὴ Μανιάτικη Καστανία, καὶ τοὺς κάνει νὰ καμαρώνουν περήφανα, ἐνῶ εἶχαν καταφύγει στὴν προστασία καὶ φιλοξενία τοῦ Παναγιώταρου ¹). Τὸ ποίημα χωρὶς ἄλλο δὲν τόφτεισε ὁ Τερτσέτης, ἀν καὶ (σελ. 262 τοῦ ἴδιου βιβλίου) παραθέτει κι' ἄλλο τάχα λαϊκὸ, ποίημα ἀνοστο κι' ἀνόητο, τοῦ σαχλοῦ Τσοπανάκου ἴσως, πὸν δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι γνήσιο, γιὰ τὴν ἀνοστιὰ του ²). Ὁ Τερτσέτης σύναζε καὶ λαϊκὰ τραγοῦδια, μὰ εἶχε κι' αὐτὸς τὴ μανία νὰ τὰ ζαβῶνῃ. Στὴν «Πανδώρα» (Δ', 1853, σελ. 436) δημοσιεύει γνήσιο δημοτικὸ τραγοῦδι τῆς Ρουμελίας συμπληρωμένο μὲ τρεῖς ἄθλιους στίχους δικούς του («Δὲς μὴ σκοτωθῆς, μὴν πάης σκοτωμένος—ποῦ θὰ σ' εὔρω γὰ διὰ ν' ἀνταμωθοῦμε κλπ.»). Τέταρτο ἔρχεται τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸ Λελέκο στὴν πρώτη του συλλογὴ, 1852, μίμηση πιστὴ τοῦ Ρουμελιώτικου, πὸν τραγοῦδαί τὰ Τσαμόπουλα. Μιλῶ πειδ κάτω γι' αὐτό.

Πέμπτο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸ Γενναῖο Κολοκοτρ. στὰ 1856 («Ἑλλιν. Ὑπομνήματα» σ. 627), καὶ κάνει λόγο περὶ πολλῶν καὶ διαφόρων καὶ περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Μέτζο-Χούσου ¹). Ἀπὸ τ' ἀσυνάρτητο αὐτὸ ἀνακάτωμα τί μπο-

1) Ἡ καταστροφὴ τοῦ Παναγιώταρου καὶ τοῦ Κ. Κολοκοτρώνη τοὺς ἦρε στὸν πύργο τῆς Καστανίας ἀνέλπιστα, ἐνῶ ζοῦσαν εἰρηνικὰ μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους. Βλ. τὸ Β' μέρος τῆς μελέτης.

2) «Σάββατο πλεῖα στὸν πόλεμο—μέσ' τὸ Μοναστηράκι,—βάστα, μωρ' Ἀλῆ-Φαρμάκη—μὲ τὸ Κολοκοτρωνάκι.—Πέφτουν τὰ βόλια σὰ βροχὴ,—Κολοκοτρώνη Θεοδωρῆ,—πολεμοῦν καὶ πολεμᾶνε—καὶ τοὺς Τούρκους τοὺς νικᾶνε».

3) Φερμάνι ἀπὸ τὸ βασιλεῖα κι' ἀπ' τὸν ἀφάντη μπέη,
τ' ἀκούτε, σεῖς ἡ Κλεφτουριά οἱ Κολοκοτρωνάτοι,
νὰ βγῆτε νὰ φυλάξετε τοῦτο τὸ καλοκαίρι,
τ' ἐβγήκε ἕνας δερβέναγας καὶ κυνηγᾷ τοὺς Κλέφτες,
μὲ χιλίους μπράδους 'πὸ μπροστά, μὲ χιλίους ἀπὸ πίσω,
μπροστὰ πηγαίνει ὁ Κυριαζής, γαμπρός τοῦ Σκαλτασοδήμου
καὶ παραπίσ' ὁ Κωσταντῆς κι' ὁ Γιάννο-Ρουμελιώτης.

ρεϊ νὰ βγῆ; Φερμάνι ἀπὸ τὸ βασιλιά καὶ τὸ μπέη (!) τῆς Κόρινθος στοὺς Κλέφτες, σὰ νὰ θέλῃ νὰ τοὺς εἰδοποιήσῃ νὰ φυλαχτοῦν ἀπὸ τὸ ντερβέναγα, ἐνῶ πεῖδὸ κάτου φαίνεται πὼς ὁ ντερβέναγας (Μπεκιάρης= Ἀρβανίτης μπεκτασῆς) κυνηγάει τὸ Μέτζο. Καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ τραγουδιοῦ ὁ Μέτζος δὲ σκοτώνεται ἀπὸ τὸ ντερβέναγα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Κωσταντὴ Κολοκοτρώνη. Τὴν ἀσυναρτησία τοῦ τραγουδιοῦ τὴν κάνουνε χειρότερη τὰ διάφορα περιστατικά ἅμα τ' ἀναλύση κανεῖς. Ὁ α' στίχ. μιλεῖ γι' ἀνύπαρχτο φερμάνι, παρασταίνει ἀκόμα πὼς κι' ὁ μπέης ἔβγαζε φερμάνια, ὁ β' καυκησιάρικος—τὰ παινέματα τῶν Κολοκοτρωναίων δὲ λείπουν ποτὲ ἀπ' αὐτῆς τῆς λογῆς τὰ πλαστὰ τραγούδια—στὸ γ' στίχο φαίνονται οἱ Κλέφτες νὰ φυλάνε σὰ νὰ εἶναι Ἀρματωλοί. Ὁ δ' ὀλάκερος εἶναι παρμένος ἀπὸ Ρουμὲλ. τραγοῦδι. Ἐπὶ Ἀλήπασσα οἱ ντερβεναγάδες κυνηγοῦσαν τοὺς Κλέφτες, ὅμως στὸ Μοριᾶ τοὺς κυνηγοῦσαν οἱ μπουλουκμπασῆδες. Ντερβεναγάδες στὸ Μοριᾶ, ἀσήμαντοι, φυλάγαν τὰ στενά (ντερβένια), καθέννας χωριστά. Ὁ ε' στίχος μιλεῖ γιὰ «μπράβους», λέξη ἄγνωστη καὶ στὸ Μοριᾶ καὶ στὴ Ρούμελ. Πειδὸ κάτου ἀνακατεύονται Κλέφτες Ρουμελιώτες, στοὺς ζ'—ζ' στίχους, πού σημαίνει ἀντιγραφή ἀπὸ Ρουμὲλ. τραγοῦδι. Ἀπὸ τοὺς στίχους η'—θ' δὲ βγαίνει ποιὸς μιλάει καὶ χαιρετάει τούρκικα, ἐνῶ καὶ ντερβέναγας καὶ Μέτζος ἦταν Ἀρβανίτες. Ὁ ι' στίχος εἶναι παρέμβλημα καυκησιάρικο ἀπὸ τὰ συνειθισμένα τοῦ ια' στίχου ἢ φράση πρέπει νὰ διορθωθῆ «πὼς πάει στοῦ Φονιά» (τὸν κάμπο), καὶ πάλι ὅμως ὁ στίχος μένει χωρὶς νόημα κλπ.

Ἐχο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸ Γενναῖο («Ἑλλην. Ὑπομν.» σ. 629¹). Τὸ

Πῆγαν κι' ἀπαντηθήκανε στὸν κάμπο, στὸν Ἀη-Γιῶργη,
καὶ τούρκικα τὸν χαιρετάει καὶ τούρκικα τοῦ λέει:
«—Σελάμ ἀλέκιουμ, Μέτζο μου, καλῶς τον τὸ Μπεκιάρη·
—Μπεκιάρη, πὼς ἐγλύτωσες ἀπ' τὸν Κολοκοτρώνη;
Μοῦ εἶπαν «τί πάει τοῦ φονιά», πού εἶχε τὸ γύρισμά του,
Ὁ Κυριαζῆς ἐφώναξε ἀπὸ τὸ μετερίζι:
«—Γιουροῦσι κάμε, Κωσταντῆ, σὲ φτοῦν τὸν παλιό-Μέτζο.
Τότε ἐλάμψαν τὰ σπαθιά στοῦ Μέτζου τὸ κεφάλι.

(Ἰω. Θ. Κολοκοτρώνη «Ἑλλην. Ὑπομνήματα», 1856, σελ. 627).

- 1) Τ' ἔχουν τῆς Μάνης τὰ βουνὰ ὅπου εἶναι βουρκωμένα;
Κὰν ὁ βοριάς τὰ βάρεσε, κὰν ἡ νοτιά τὰ πήρε.
Μηδὲ νοτιά τὰ βάρεσε, μηδ' ὁ βοριάς τὰ πήρε·
παλεύει ὁ καπετὰν πασιᾶς μὲ τὸν Κολοκοτρώνη·
στεριά παλεύει ὁ Ἀλήμπεης ἡ ἀρμάτα τοῦ πελάγου (;).
Στὴν Ἀρια πούρριξε τ' ὄρδι διαβάζει τὸ φερμάνι.
«—Ποιὸς εἶναι ὁ Παναγιώταρος, ποιὸν λένε Κολοκοτρώνη;
Νάρθοῦν νὰ προσκυνήσουνε, ραγιάδες νὰ γενοῦνε».
Τ' ἀκούει ὁ Παναγιώταρος, παράξενο τοῦ φάνη.
«—Δὲν προσκυνοῦμ', Ἀλήμπεη, ὁ νοῦς σου μὴν τὸ βάνη.
Τ' ἀρμάτα δὲν τὰ δίνομε, ραγιάδες νὰ γενοῦμε,
παρὰ θὰ γίνῃ πόλεμος μὲ τόπια, μὲ ντουφέκια».
Κι' Ἀλήμπεης σὰν τ' ἄκουσε πολὺ τοῦ κακοφάνη,
δώδεκα ἡμέρες πολεμάει μὲ τόπια, μὲ ντουφέκια·

τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι ὄλο ψεύτικο· παραγέμισμα πλαστὸ τοῦ τραγουδιοῦ πού δημοσίεψε ὁ Γερτσέτης στὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ Γέρου, χαλαρὴ διήγησις τῆς πολιουρκίας καὶ καταστροφῆς τοῦ πύργου τῆς Καστάνιτσας, μὲ στίχους συχνὰ πεζότατους καὶ μὲ προσθήκες ἀρκετῶν περιστατικῶν τῆς καταστροφῆς· αὐτὰ τὰ περιστατικά, μὲ τὰ περίεργα τοπωνυμικά τους, δὲν τὰ ξέρουμε ἀπὸ καμιὰν ἄλλη πηγὴ¹). Ἐπειτα τὰ γνήσια τραγούδια δὲν καταγίνονται σὲ λεπτομέρειες σὰν αὐτές· «τὴν Κυριακὴ τὸ δειλινὸ μεγάλα τόπια βάλαν...—τὴν ταπεινὴ Ἀναγνώσταινα τὴν πῆραν οἱ Λαλιῶτες—τὴ δόλια τὴ Γιωργάκαινα τὴν πᾶν· στὴν Καλαμάτα—καὶ ἡ Κωσταντοῦ ἦταν πονηρὴ καὶ ντύθηκε τ' ἀντρίκια», κι' ἄλλα τέτοια. Ἡ φροντίδα πού ἔχει τὸ τραγοῦδι νὰ μὴν παραλείψῃ τίποτε ἀπ' ὅσα προσθέτουμε δόξα σ' ἄντρες μαζί καὶ γυναῖκες εἶναι ψυχολογικὴ ἀπόδειξις σπουδαία τῆς πλαστότητας· ἡ λαϊκὴ ποίηση ἢ ἀληθινὴ δὲν εἶναι δουλεύτρα καμιᾶς οἰκογένειας, οὔτε καμιὰ γερόντισσα πού νὰ μολογᾷ τῆς δόξας τοῦ σπιτιοῦ της. Ἐχομε λοιπὸν ἐδῶ πλαστὸ ποίημα μὲ κάποιες ἀληθινὲς ἱστορικὲς λεπτομέρειες, ποίημα ἄχρηστο στὴ λαϊκὴ ποίηση καὶ χρῆσιμο, μπορεῖ, στὴν ἱστορία. Ἄς ξετάσουμε περιστατικά τὴν πλαστότητά του. Στίχ. α' «τ' ἔχουν τῆς Μάνης τὰ βουνὰ ὅπου εἶναι βουρκωμένα» στίχ. κλειμμένος ἀπὸ Ρουμὲλ. τραγοῦδι· «τ' ἔχουν τῆς Πάτρας τὰ βουνὰ καὶ στέκουν βουρκωμένα». Πάτρα= Ὑπάτη. Στίχ. ε' «στεριά παλεύει Ἀλήμπεης, ἡ ἀρμάτα τοῦ πελάγου»,

τὴν Κυριακὴ τὸ δειλινὸ μεγάλα τόπια βάλαν,
καρὰ στὸν πύργο τὰ βάλαν, τὸν πύργο νὰ χαλάσουν.
Βλέπουν τὸν πύργο κ' ἔτρεμε καὶ ἤθελε γιὰ νὰ πέσῃ.
Κι' οἱ κλέφτες ἐπλακώσανε καὶ τὰ νησιά γεμίσαν.
Κ' οἱ Μπαρδουλιῶτες πᾶν κοντά, πού ξέρουν τὰ γιαντάκια.
Στὴ Μάρω (;) δὲν ἐπήγανε, στὴν Πάρο καὶ στὴ Λάρισα (;)
πού ἦταν ὁ Παναγιώταρος κι' ὁ Γιάννο-Ρουμελιώτης.
Πουλάκι ἐπήγε κ' ἔκατσε στὴν ἐρημὴ Καστάνια·
δὲν ἐκελάϊδε σὰν πουλί, μήτε σὰ χελιδόνι,
μόν' ἐκελάϊδε κ' ἔλεγε ἀνθρωπινὴ λαλίτσα:
«Πολὺ κακὸ πού πάθανε οἱ Κολοκοτρωναῖοι,
πού τοὺς ἐσκλάβωσ' ἡ Τουρκιά, τοῦ Ἀλήμπεη τ' ἀσκέρι,
τὴν ταπεινὴ Ἀναγνώσταινα τὴν πῆραν οἱ Λαλιῶτες,
τὴ δόλια τὴ Γιωργάκαινα τὴν πᾶν στὴν Καλαμάτα,
καὶ ἡ Κωσταντοῦ ἦταν πονηρὴ κ' ἐνδύθηκε τ' ἀντρίκια,
πήρε τὸ ἀλαφρὸ σπαθὶ καὶ τὸ βαρὺ τουφέκι,
καὶ μὲ τοὺς ἀνδρες ἐσμίξε καὶ πάει τὴ μέσα Μάνη,
κι' Ἀλήμπεης πού τ' ἄκουσε πολὺ τοῦ κακοφάνη:
«—Δὲν εἶχα Τούρκους ἐδικούς, δὲν εἶχα παληκάκια,
γιὰ νὰ τὴν πιάσουν ζωντανή...»

(Ἰω. Θ. Κολοκοτρώνη: «Ἑλλην. Ὑπομνήματα», Ἀθήνα, 1856, σ. 629).

- 1) Οἱ περιπέτειες τῶν γυναικῶν, μ' ὄλους τοὺς ἡρωϊσμούς τῆς Ἀναγνώστ., μπορεῖ νὰ εἶναι κι' ἀληθινές, καὶ δείχνουν ἴσα-ἴσα τὴν πλαστότητα, ἀφοῦ ὁ ποιητὴς φροντίζει νὰ προσθέσῃ αὐτὲς τῆς λεπτομέρειες γιὰ τὴ δόξα τῆς οἰκογένειάς του. Χώρια ἀπ' αὐτές, τὸ τραγοῦδι, σ' ὅσα ἄλλα γράφει, δὲ συμφωνεῖ καθόλου μὲ τὴν ἱστορία τῆς καταστροφῆς τῆς Καστάνιτσας.

ὁ στίχος αὐτὸς καὶ ἱστορικὰ εἶναι ψεύτικος· οἱ πύργοι τῆς Καστάνιτσας εἶναι στὴν καρδιά τῆς Μάνης κι' ὄχι κοντὰ στὸ πέλαγο. Μὲ ποιὸν ἐκεῖ θὰ πάλαιβε ἢ ἄρματα; Ἄλλο καίριο ἱστορικὸ λάθος· ἡ ἐκστρατεία περιγράφεται ἀπὸ τὸ τραγοῦδι πομπώδικο, μὲ διαβάσματα φερμανιῶν, μὲ προσκαλέσματα σὰν τοῦ ζ' στίχου «ποιὸς εἶναι ὁ Παναγιώταρος, ποιὸν λένε Κολοκοτρῶνη» κλπ. Ἡ ἐκστρατεία εἶχε γίνῃ πολὺ μυστική, ἀπόδειξη πὼς οἱ κλεισμένοι πιαστῆκαν ἥσυχοι μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους. Ἄλλο στοιχεῖο ἀντιπονητικὸ, λοιπὸν πλαστό, εἶναι τὰ καυκῆματα τοῦ τραγουδιοῦ· στίχ. α' «παλαίβει ὁ Καπετὰν Πασσᾶς μὲ τὸν Κολοκοτρῶνη»· στίχ. ια' «τ' ἄρματα δὲν τὰ δίνουμε, ραγιαδες νὰ γενοῦμε»· κι' ἀκολουθεῖ ἡ πεζότατη συμβολὴ στὸν πολιορκητὴ «παρὰ θὰ γίνῃ πόλεμος μὲ τόπια, μὲ ντουφέκια». Μέτρο δὲν ἔχουν οἱ περιπτώσεις σὰν αὐτὴ, στίχ. ιζ' «βλέπουν τὸν πύργο κ' ἔτρεμε, καὶ ἤθελε νὰ πέσῃ». Ἄλλος στίχος ἱστορικὰ λαθεμένος εἶναι ὁ κ' «καὶ οἱ Μπαρδουνιώτες πᾶν κοντά, πὺξέρον τὰ γιατάκια». Ἐδῶ δὲν εἶν' ὁ λόγος γιὰ «γιατάκια»=τόπους ὅπου οἱ Κλέφτες ὑποθάλπονται, ἀλλὰ γιὰ πύργους ὄρατους ἀπὸ μακρὰ, πὺξ δὲ θέλαν καλαοῦξο. Τὸ ὄλο ποίημα εἶναι καὶ γεμάτο τυπογρ. λάθη, μὲ στίχους πὺξ δὲν ἔχουν κανένα νόημα. Περίεργο εἶναι κι' αὐτό· ὁ Γενναῖος βάνει μπρὸς ἀπὸ τὸ ποίημα περιγραφή τῆς πολιορκίας, μ' ἀνακρίβειες σὰν αὐτὴ, πὺξ οἱ Κολοκοτρωναῖοι εἶχαν κατασκευάσει στὴν Καστάνιτσα «πύργους ὄχρους πρὸς ἀσφάλιαν τῶν ἐκεῖ δὲ κατόκει...»—κι' ὁ Παναγιώταρος! Πράματα τέλεια σφαλερά, σκόπιμα πλασμένα· οἱ πύργοι ἦτανε τοῦ Παναγιώταρου Βενετσιανάκη, σπιτι δυνάτο τῆς Μάνης, καὶ ἡ Καστάνιτσα ἦταν ἡ ἔδρα τῆς «καπετανίας» αὐτοῦ τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ Μάνη, καθὼς ξέρετε, ἦταν χωρισμένη σὲ καπετανίες, διαίρεση παλιὰ στρατιωτικὴ τοῦ τόπου. Γιὰ νὰ βεβαιώσῃ λοιπὸν ὁ Γενναῖος τὴν ἀλήθεια τῆς πεζῆς περιγραφῆς του ἔβαλε καὶ τὸ πλαστὸ ποίημα, μὲ σημεῖωση μπροστά· «ἐπὶ τῆς περιστάσεως ταύτης ἄδεται καὶ τὸ ἐξῆς ἄσμα»—πὺξ δὲν ἄδεται ποτέ. Ἐτσι φαντάστηκε ὁ Γενναῖος πὺξ ὁ λόγος του ἔφτανε ἕνα ψεύτικο τραγοῦδι νὰ τὸ κάμῃ ἀληθινὸ. Περίεργο εἶναι πὺξ κι' ὁ Τερτσέτης βάνοντας στὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ Γέρου τὸ ἄλλο πλαστὸ ποίημα, προσθέτει κι' αὐτὸς γιὰ τὸ δικὸ του· «εἰς τὴν περιστάσειν ταύτην ἀναφέρεται τὸ ἐπόμενον τραγοῦδι»—κι' ἀκολουθεῖ τὸ τραγοῦδι πὺξ εἶδατε. Καὶ πίστεψε κι' ὁ Τερτσέτης πὺξ ὁ λόγος του θᾶκανε τὸ θᾶμα νὰ γυρίσῃ σ' ἀληθινὸ τὸ ψεύτικο τραγοῦδι. Λαμπρὴ μὰ ὄχι τυχαία συνεννόηση.

Ἀρχίζει λοιπὸν ἐδῶ νὰ γίνῃται φανερὴ μιὰ μεθοδικὴ προσπάθεια κατασκευῆς πλαστῶν ἡρωικῶν τραγουδιῶν, καὶ ἡ οἰκογένεια φροντίζει ἡ ἴδια γι' αὐτῆς τῆς λογῆς τὴ δόξα. Ὁ Γενναῖος βέβαια, καὶ νᾶθελε, δὲ θὰ ἦταν ἄξιος νὰ μαγειρέψῃ αὐτὰ τ' ἀνάλατα φαγιά, ὄμως φαίνεται νὰ ἦταν ὁ πρωτοστάτης τῆς δουλειᾶς, καὶ μαστόροι ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ λόγιος καὶ ποιητὴς τῆς οἰκογένειας, ὁ Φαλῆς γυιὸς τοῦ Γενναίου, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Λελέκος. Καθὼς εἶδατε πειδ πάνου, ἀπὸ τὰ 1824, ἐποχὴ πὺξ βγῆκε ἡ συλλογὴ τοῦ Fauriel, ὄς τὰ 1880, καμιά τυπωμένη συλλογὴ, εἴτε ξένη εἴτε ντόπια, κι' ἀπὸ τῆς τελευταῖες αὐτῆς καμιά συλλογὴ τραγουδιῶν τῆς στεριανῆς Ἑλλάδος (Ἰατρίδη—

1859, Χασιώτη—1866, Ἀραβαντινοῦ—1880) δὲν ἔχει Κολοκοτρωναῖκα τραγοῦδια. Ξαναλέω ὄκόμα πὺξ μοραῖτικα τραγοῦδια δὲν τραγουδηθήκανε ποτέ στὴ Ρούμελη. Ὅσο γιὰ τὸ Μοριά, ἡ πρώτη σοβαρὴ καθαρὰ μοραῖτικὴ συλλογὴ γνήσιων τραγουδιῶν δημοσιεύτηκε στὰ 1862 («Πανδώρα» τ. ΙΓ', σ. 366) ἀπὸ 59 ὄλα τραγοῦδια, μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἀναφερόμενα στὴν Κλέφτικὴ ζωὴ τοῦ Μοριά, ἄλλα ἐπηηρεασμένα ἀπὸ τὴ Ρούμελη καὶ τὰ νησιά, συλλογὴ ἀγνώστου ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Ἡλείας. Ἡ συλλογὴ λοιπὸν αὐτὴ δὲν ἔχει κανένα Κολοκοτρ. τραγοῦδι¹⁾. Ὅσο γιὰ τὰ πλαστά, ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ κατάταξη κι' ἀνάλυση πὺξ ἔκαμα πειδ πάνου, δὲ φαίνονται πολλὰ, ὄτε δημοσιεύονται συχνὰ ὄς τὰ 1856, ἐποχὴ πὺξ ὁ Γενναῖος τύπωσε τὰ δυὸ τελευταῖα στὰ «Ἑλλ. Ὑπομνήμ.» Σ' αὐτὸν τὸ χρόνο κλείνει ἡ πρώτη περίοδος τῆς πλαστότητας. Ὑστερα περάσαν χρόνια πὺξ δὲ φανῆκαν ἄλλα. Καὶ φτάνουμε στὰ 1867. Ξαφνικὰ ἕνας καινούργιος πλαστογραφικὸς οἱστρος πιάνει τοὺς ἀπογόνους καὶ τοὺς θαμαστῆς τοῦ Γέρου, καὶ πρῶτα ἀπ' ὄλους τὸ Φαλῆ καὶ τὸ Λελέκο. Ὁ πρῶτος δίνει τὸ παράδειγμα (1867) μιᾶς ποιητικῆς πλημμύρας ἀπὸ τραγοῦδια φανερὰ πλαστά, κι' ἀκολουθεῖ ὁ Λελέκος (1868) μὲ τὰ δικὰ του. Ἐρχομαι τώρα νὰ ξετάσω αὐτὸ τὸ παράξενο φαινόμενο καὶ νὰ τ' ἀκολουθήσω ἀπὸ τὴ πρώτη του πηγὴ ὄς τὸ ξεθύμασμά του.

1) Τὸ ἴδιο κι' ἄλλη γνήσια συλλογὴ ἀπὸ Μοραῖτικα τραγοῦδια, 15 ὄλα, πὺξ δημοσιεύτηκε στὰ 1883, Δελτίο τῆς Ἱστορ., Ἐθνολ. Ἐταιρείας Α', σ. 4.

Πλημμύρα πλαστῶν Κολοκοτρωναίων τραγουδιῶν.—Πλαστὰ τραγούδια ἔξω ἀπὸ τὸν Κολοκ. κύκλο.—Φαλέξ, ὁ ἀδέξιος παραποιητής.—Λελέκος, ὁ ἐπιτήδειος παραχαράχτης.—Ἀνάλυση κι' ἀπόδειξη τῆς παραποίησης καὶ τῆς πλαστότητας.

Ὁ Φαλέξ (Θόδ. Γενναίου Κολοκοτρώνης) ἔγραφε καὶ «δικά» του, ἃς τὰ ποῦμε ἔτσι, ποιήματα, ἀρκετὰ ἄνοστα κι' αὐτὰ, ἴσως ἄνοστοτερα ἀπὸ τὰ πλαστὰ του, γιατί σκαρώνοντας αὐτὰ τὰ τελευταῖα εἶχε ὑποδείγματα μπροστά του τὰ γνήσια λαϊκὰ τῶν τυπωμένων συλλογῶν. Ἐνα ἀπὸ τὰ «δικά» του, τὴν ἀρχὴν τοῦ μοναχὰ γιὰ οἰκονομία τόπου, διαβάζει ἐδῶ ὁ ἀναγνώστης. Τὸ δημοσίεψε ὁ Φαλέξ σὲ φυλλάδιο του («Τὸ Τεκτονικὸν Σφυρίον», Ἀθήνα, 1867, σελ. 63¹). Στὸ ἴδιο φυλλάδιο, σ. 51, δημοσιεύει ὁ Φαλέξ τὸ πρῶτο ἀναγνωρισμένο δικό του πλαστὸ τραγούδι, ἂν καὶ ὁ ἴδιος βεβαιώνει πὼς εἶναι γνήσιο δημοτικόν²). Ὁ α' ἀπὸ τοὺς 6 αὐτοὺς στίχους εἶναι ἀπὸ Ρουμελ. τραγούδι μεταπλασμένο ἄνοστα: «Ἐνα κομμάτι σύγνεφο κι' ἕνα κομμάτι ἀντάρρα—ξεκόπη ἀπὸ τὰ Τρίκαλα καὶ πᾶει κατὰ τὴ Λάρσα», τὸ ἴδιο κι' ὁ β' στίχος εἶναι ἀπὸ τὸ Ρουμελ. «Διψᾶν οἱ κάμποι γιὰ νερὰ καὶ τὰ βουνὰ γιὰ χιόνια—διψᾶει κι' ἡ δόλια ἢ Ἀρετὴ...». Οἱ παρακάτω στίχοι εἶναι ὅλοι πλάσματα τοῦ Φαλέξ καὶ ἱστορικὰ λαθεμένοι. Ὁ ἴδιος γράφει κάπου ἄλλοῦ πὼς Τούρκοι καὶ Ρωμαῖοι βοηθήσανε στὸ χαλασμό τῶν Κολοκοτρ., καὶ τότε ἀπὸ ποῦ «τὰ μαῦρα δάκρυα, ποὺ χύνει

1)

Στὸ ὑστερνὸ ταξίδι μου εἶχα συνταξιδιώτῃ
μία τσουπούλα ὁμορφὴ μὲ χάριτες καὶ νιότη
μὲ ἠκολούθει πάντοτε κατασυλλογισμένη,
κι' ἡ δυστυχὴς ἐφαίνονταν πὼς ἦταν λυπημένη.
Ἐφόρει ροῦχα βλάχικα, γιουρντὶ καὶ πουκαμισά,
κι' ὀλημερῆς μὲ τήραγε μέσα στὰ μάτια ἴσα.
Τὸ δεῖλι κι' ἐγὼ ἄρχισα γλυκὰ νὰ τὴν κυττάζω,
καὶ κατὰ πὼς γενήκαμε στὰ ψεύτικα στενάζω.
Ἐὐθὺς ποὺ τὸ κατάλαβε, πανώριο χέρ' ἀπλώνει,
καὶ μ' ἕνα χαμογέλασμα τὴ μέγιστη τῆς σηκώνει.
Κινᾶει ἀπὸ τὸν τόπο τῆς καὶ πρῶτῃ μὲ ζυγώνει
μοῦ ἴσως πρόσωπ' ἄγνωστο, πλὴν πρόσωπο σὰ χιόνι.
Εἶχε σὰ ρόδι μάγουλα καὶ τὰ λαῖμα σὰν κρῖνα,
περήφανο περπάτημα σὰν πέρδικα, σὰ χῆνα,
—«Δὲ μὲ γνωρίζεις; φώναξε μὲ λὲν Ἐλευθερία...».

2)

Ἐνα μεγάλο σύνεφο κι' ἕνα κομμάτ' ἀκόμα
στοὺς κάμποις ρίχνει τὰ νερὰ καὶ στὰ βουνὰ τὰ χιόνια
δὲν εἶναι χιόνια καὶ νερά, μόν' εἶναι μαῦρα δάκρυα,
ποὺ χύνει ὁλος ὁ Μοριάς γιὰ τὸ φερμάνι ποῦρθε:
«Τούρκοι, Ρωμαῖοι στ' ἄρματα τοὺς Κλέφτες νὰ σκοτώστε,
τοὺς Κλέφτες, τοὺς Ἀρματωλοὺς, τοὺς Κολοκοτρωναίους».

ὁλος ὁ Μοριάς», καὶ πὼς οἱ Χριστιανοὶ θὰ κάνανε τραγοῦδι γι' αὐτὸν τὸ χαλασμό; Καθὼς εἶπα, τὸ ἱστορικὸ τραγοῦδι γίνεται πρῶτα στὴν τοπικὴν περιφέρεια, τὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τῶν ἡρώων, κι' ἔπειτα ξαπλώνεται μακρύτερα· μὰ εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ ἱστορικὴ ἀπόδειξη γιὰ νὰ φανοῦν πλαστοὶ οἱ πεζότατοι αὐτοὶ καὶ καυκησιάρικοι στίχοι;

Μὲ τὸ δεύτερο φυλλάδιο τοῦ ὁ Φαλέξ («Ὀλίγα τινὰ περὶ στρατ. ἀνατροφῆς», 1876), μᾶς μπάζει σ' ἕνα μεγάλον κύκλο πλαστῶν τραγουδιῶν, ὅπου φαίνεται καθαρὰ ὁ σκοπὸς τοῦ ἐξηρωϊσμοῦ τῆς οἰκογένειας, μιᾶς δλάκερης δυναστείας ἀπὸ ἡρωες. Σελ. 60—64 δημοσιεύονται 7 δλάκερα ἄνοστα καὶ σαχλὰ τραγούδια. Τὰ δυὸ πρῶτα ἔχουν ὑπόθεση τὸ Γιωργακλή, τὸ γ' καὶ δ' τὸν Κουντάνη, τὸ ε' τὸ Γιάννη (ἢ Ζορμπᾶ) καὶ τὰ τρία τελευταῖα τὸ Θεωδωράκη, ὅμως καὶ τὰ ἑπτὰ πλαστὰ. Καὶ πρῶτα, Κολοκοτρώνης μὲ τ' ὄνομα Γιωργακλῆς, δεύτερος μὲ τ' ὄνομα Κουντάνης καὶ τρίτος πάλι Γιώργας δὲ φαίνονται στὴν Αὐτοβιογραφία τοῦ Γέρου, ἀλλὰ στὴς τελευταῖες ὑποφτες πηγές· ὁ Κουντάνης φαίνεται, πρώτη φορὰ, στὸ πλαστὸ χειρόγρ. τοῦ Ζαχαριᾶ, ὁ Γιωργακλῆς, πρώτη φορὰ κι' αὐτός, γίνεται γνωστὸς ἀπὸ τὸ Γενναῖο καὶ τὸ γυιὸ τοῦ Φαλέξ· καὶ δὲ φτάνει ὁ Γιωργακλῆς, μὰ ὁ Φαλέξ τώρα φέρνει στὴ μέση καὶ τὸ γνωστὸν Κλέφτη μὲ τ' ὄνομα Γιώργα· διαβάζοντας δηλ. βιαστικὰ τὴν Αὐτοβιογρ. τοῦ παπποῦ του (σελ. 21) βρῆκε «ἕναν καπετάν—Γιώργαν» (τὸν περιόφημο Κλέφτη ἀπὸ τὸν Ἄετὸ τῆς Τριφυλίας) καὶ τονὲ φαντάστηκε ἀπὸ τὸ σόι του· μπορεῖ ὅμως κι' ἕναν ἄλλο Γιωργάκη (σελ. 23 τῆς Αὐτοβιογρ.) ποὺ εἶναι ἀδερφὸς τοῦ Δημ. Πλαπούτα, αὐτὸν κι' ὄχι τὸν πρῶτον νὰ τὸν πῆρε γιὰ Κολοκοτρώνη. Αὐτὰ τὰ ξήγησα στὸ ἱστορ. μέρος τῆς μελέτης. Ἀπ' ὅλη τὴ σειρά Κλεφτῶν Κολοκοτρωναίων εἶναι αὐτοὶ ἄγνωστοι στὴς παλιὲς ἀξιόπιστες πηγές, ἄγνωστοι κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Γέρο, καὶ μένει ἀληθινὸς ὁ Γιάννης ὁ τραχὺς κι' ὁ Θεωδωράκης κι' οἱ ἄλλοι, ποὺ τοὺς ξέρεῖ ἡ ἱστορία. Καὶ τοῦ Γιάννη ὅμως τὸ τραγοῦδι, καθὼς καὶ τ' ἄλλα τῶν ἀλλουνῶν, ἀκόμα καὶ τὰ τελευταῖα τοῦ Θεωδωράκη, ὅλα, καθὼς εἶπα, εἶναι σκαρώματα ἄτεχνα τοῦ Φαλέξ. Θ' ἀξίζε γιὰ τὴν περιέργεια τοῦ ἀναγνώστη νὰ τὰ ξετάσω ἐδῶ κι' ἀπὸ τῆς δυὸ τους μεριές, τὴν λαογραφικὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν, ὅμως ὁ τόπος δὲ χωρεῖ γιὰ τόσο περιστατικὴν μὰ καὶ κουραστικὴν δουλειά. Ἀπὸ τὰ τραγούδια αὐτὰ ὁ Φαλέξ, καθὼς θὰ δῆτε περὶ κάτου, ξανατύπωσε μερικὰ μὲ διαφορὰς, καὶ κάνω λόγον γι' αὐτές, ἀλλὰ πάλι τὰ πῆρε ὁ Λελέκος ἢ ὁ Παπαζαφειρόπουλος, καὶ τὰ ξαναδουλέψανε. Δίνω ἐδῶ ὅμως ἀπὸ τὰ τραγούδια αὐτὰ μερικοὺς στίχους, κι' ἀπ' αὐτοὺς ὁ ἀναγνώστης ἄς φανταστῇ τὸ ὑπόλοιπον. Στὸ α' μιλεῖ ὁ Θεοδ. Κολοκοτρ.: «Ὀλοι, παιδιά, νὰρθῆτε ἐδῶ, ὅλοι οἱ καπεταναῖοι—νὰ σᾶς εἰπῶ τί ἄκουσα ἀπόψε ποὺ κοιμόμουν...—Λάλησ' ὁ κοῦκος δυνατὰ, κι' Αὐγουστος εἶν' ὁ μῆνας—καὶ μοιρολόγι ἔλεγε πὼς οἱ αἰτοὶ τὰ ὄρνια—θὰ φᾶν κεφάλια διαλεχτὰ κι' Ἀρματαλῶν κουφάρια...—Ἐλάτε νὰ χωρίσουμε, νὰ γίνουμε μπουλούκια—ἐγὼ θὰ πάω στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τὸ μονοπάτι (!)—καὶ σεῖς κινᾶτε σκορπιστοὶ, κι' ἀπὸ κοντὰ νὰρθῆτε».

Τὸ β' μιλεῖ γιὰ τὸ Γιωργακλή: «Ὁ Γιωργακλῆς μὲ τ' ἄτι του δὲ συλ-

λογιέται βράχους—στούς κάμπους μοιάζει αστραπή, δελφίνοι στα ποτάμια»(!). Οί πειδύ κάτου 11 στίχοι είναι χειρότεροι. Ἀκολουθεῖ κι' ἄλλο στοῦ Γιωργακλή· γιά τήν παραλλαγή του ἀπό τόν Παπαζαφειρόπουλο—πλαστή ἀπό πλαστό—λέω λίγα πειδύ κάτου. Ἀκολουθοῦνε δυό τοῦ Κουντάνη· τὸ ἀ' μιλεῖ γιά τήν ἐρωμένη τοῦ Κουντάνη Θεοδώρα καὶ γιά τοὺς ἡρωϊσμοὺς του. Φτάνουνε τρεῖς στίχοι νὰ δείξουν τὸ σύνολο : «Θὰ σφάξω ὄλο τὸ χωριό, ἂν τὴν παντρέψω μ' ἄλλον...—Ἄμα ἐμπήκαν στοῦ χωριό, τὸν πρόδωσαν στοὺς Τούρκους...—Μαζώχτηκαν σὲ σύναξη καὶ κάνανε κουβέντα...». Καὶ τὸ β' τοῦ Κουντάνη εἶναι πλαστή παραλλαγή τοῦ πλαστοῦ, ποὺ πρῶτος τὸ δημοσίεψε ὁ Passow καὶ ποὺ τ' ἀνάλυσα πειδύ πάνου.

Ἀκολουθεῖ δὲ ἀνερωμένο τὸ ἀφιερωμένο στοῦ Γιάννη, ποὺ μιλεῖ γιά τήν καταστροφή στοῦ καλογερικὸ ληνὸ· ὁ ἀ' του στίχος : «Καλόγερος ἐκλάδευε στῆς Αἰμιαλοῦς τ' ἀμπέλια». Τὴν ἀνάλυσή του βλ. πειδύ κάτου, ὅπου ξετάζω τὴ δευτέρη ποιητικὴ παραγωγή τοῦ Φαλέξ. Ἐρχεται ἔπειτα σύντομο τραγοῦδι στοῦ «Γιώργα» Κολοκοτρ., ποὺ ἀρχίζει μ' αὐτὸ τὸ δίστιχο : «Ἀπόψε ποὺ κοιμώμουνα, ξαφνίστηκα στοῦν ὕπνο—γιατ' ὄνειρ' ὄνειρεύτηκα, ποῦναι κατὸ γιά μένα». Ἀκολουθοῦν στίχοι δανεισμένοι ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τοῦ Κατσαντώνη. Ἐρχονται τελευταῖα τὰ δυό τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρ., τὸ ἓνα ποὺ τὸν παρασταίνει ν' ἀγναντεύη ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Ζάκυνθος κατὰ τὸ Μοριᾶ, τὴ Μάνη κλπ.· κάνω λόγο πειδύ κάτου καὶ γι' αὐτὸ τὸ πλαστό. Τὸ β' γιά τὸ θάνατο τοῦ Γέρου, πεζότατο καὶ πλαστότατο, φτάνουνε δυό στίχοι του μοναχὰ γιά νὰ δώσουν τὸ μέτρο τῆς ἀξίας του : «Κολοκοτρώνης πέθανε στοῦ γάμο τοῦ Κολίνου—τὸ βράδυ ἐρωγόπιπε στοῦ βασιλιᾶ τὸ μπάλο...».

Ὡς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βρισκόμαστε ἀκόμα σὲ συλλογὲς τραγοῦδιῶν κάπως παλιές, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο φυλλάδιο τοῦ Φαλέξ βγήκε στὰ 1876. Ἡ Ἑλλ. κοινὴνία δὲ φαίνεται πολὺ νὰ φροντίξῃ γιά τὴν ἐθνικὴ τῆς ἱστορίας, οὔτε οἱ ἱστορικὲς οἰκογένειες γιά τῆς παλιές τους δόξες, ἐνῶ, σύγχρονα, βγαίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ νοῦ του βλέποντας τοὺς ἀπογόνους τοῦ Γέρου καὶ τοὺς συντοπίτες τους λογιώτατους νὰ καταγίνωνται σὲ μιὰν ἀχάριστη δουλειά : Ἀντὶ μὲ σεβασμὸ νὰ γυρεύουνε στοῦ στόμα τοῦ λαοῦ τ' ἀληθινὰ γεννήματα τῆς λαϊκῆς Μούσας, ἂν ὑπάρχουνε, καὶ νὰ τὰ φυλάνε σὰ λείψανα ἱερά, μαστορεύουνε μὲ τὸ σωρὸ τὰ ψεύτικα τραγοῦδια καὶ μ' αὐτὰ γυρεύουνε νὰ ζωντανέψουν τῆς δόξες τῶν λατρεμένων τους προγόνων. Ντροπὴ μεγάλη νοιώθει κανεὶς βλέποντας τὸν ἴδιο τὸ Γενναῖο Κολοκοτρώνη καὶ τὸ γυιὸ τοῦ Φαλέξ, κοντὰ στὴν ἄλλη πλαστὴν ἡρωολογία τους στοῦ πεζό, νὰ καταπιάνωνται τ' ἄτοπο ἐπιχειρημα νὰ ὑψώσουν τὴν ἱστορία τῶν προγόνων τους μὲ τραγοῦδια τάχα λαϊκά, ἐνῶ μ' αὐτὴ τους τὴ διαγωγή καταφέρνουν τ' ἀντίθετο· οἱ ἴδιοι τους ἔτσι, καὶ χωρὶς νὰ θέλουνε, μολογοῦνε μιὰ πικρὴν ἀλήθεια, πὼς τραγοῦδια ἀληθινὰ ἡρωικὰ Κολοκοτρωναῖκα δὲ βρῖσκαν πουθενά, καὶ γι' αὐτὸ πλάθαν τὰ ψεύτικα. Καὶ γιά περισσότερη βεβαίωση μάλιστα βάνουν ἀπὸ κάτου ἢ ἐμπρός ἀπὸ τὰ τραγοῦδια καὶ σημειώματα ἐξηγητικά.

Καὶ μπαίνουμε τώρα στὴν ποιητικὴ πλημμύρα τοῦ Λελέκου, πλημμύρα

ποὺ μπορεῖ νὰ πνίξῃ τὸν ἀγαθόπιστον ἄνθρωπο, ὅμως τὸν καλοσυνείδητο μελετητὴ τὸν βγάινε στοῦν ἀφρό. Εἶναι ἀνάγκη πρῶτα νὰ πῶ καμπόσα λόγια ἐξηγητικά καὶ τοῦ ἴδιου ποιητῆ μὰ καὶ τοῦ ἔργου του. Δάσκαλος ἀπὸ χωριὸ τῆς Κορινθίας ὁ Μιχ. Λελέκος εἶναι περιεργὸ πὼς, ζηλωτῆς αὐτὸς τῆς λαϊκῆς Μούσας, μὲ τὴν ποιητικὴ διάθεση καὶ τὴν ποιητικὴ πείρα ποὺ εἶχε ἀποκτημένη διαβάζοντας τῆς πειδύ παλιές τυπωμένες συλλογές, καὶ μὲ τὴ γνώση τῆς λαϊκῆς γλώσσας, ἔδινε συχνὴ ἀφορμὴ καὶ μὲ σχολαστικὲς μεταφράσεις λαϊκῶν τραγοῦδιῶν νὰ γελᾶν οἱ ἀναγνώστες του. Αὐτὸ δείχνει πόσο δὲν ἔνοιωθε τὸ γελοῖο, μὰ κι' ἀκόμα λιγώτερο δὲν ἔνοιωθε πόσο ἔνοχος ἦταν ὁ ζῆλος του ἐκεῖνος ὁ ποιητικὸς νὰ γεμίξῃ τὸν κόσμον μεταπλάθοντας ἀληθινὰ τραγοῦδια σ' ἄλλα ψεύτικα, ἢ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μαγειρεύοντας πλαστὰ κάθε λογῆς, πότε Κλέφτικα, πότε ἀπλὰ κοινωνικά. Εἶχε κάποια εὐαίσθητη φαντασιά, κι' ὅτι λαϊκὸ τραγοῦδι τοῦ ἄρесе, τὸ χώνευε κ' ὕστερα τὸ ξεφοῦρνιζε καινούργιο. Ἐνοιωθε, καθὼς εἶπα, τὴν ἀπλὴ γλώσσα, δὲ σκόνταφτε στοῦ δεκαπεντασύλλαβο, μὰ καὶ τὴν ψυχὴ τὴ λαϊκὴ δὲν τοῦ τὴν εἶχε ἀλλάξῃ ὁ δάσκαλος μέσα του. Ἀνίκανος ὅμως νὰ ρίξῃ στοῦ χαρτὶ δικὰ του πλάσματα ποιητικά, κλεφτολογοῦσε τὰ ξένα κι' ἀδέσποτα λαϊκά, καὶ κάνει σήμερα τὸ λαογράφο ν' ἀπορῆ μὲ τὴν τέχνη του τὴν ἐπιδέξια καὶ πονηρὴ μαζὶ.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τὸ ἠθικὸ—δηλ. ἀνήθικο—τὸ νὰ νομίζεται ἀπὸ τὴν τάξῃ τῶν λογιώτατων ὡς πράξη ἔξοχα πατριωτικὴ ἢ κατασκευὴ εἴτε παραποίηση λαϊκῶν τραγοῦδιῶν παρουσιάζεται πρῶτα στὴ συλλογὴ Fauriel, γεμίξει τῆς Γερμανικῆς συλλογῆς, γυρίζῃ στοῦ Γάλλου Marcellus, καὶ στοῦ μεταξὺ χορεύει ἓναν ἀδιάντροπο χορὸ μέσα στῆς Ἑλλ. συλλογῆς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Ζαμπέλιο καὶ κάτου. Τοῦ Λελέκου ὅμως ὁ ζῆλος γίνεται μάλιστα, γίνεται ἐγκεφαλικὴ μονομανία. Πρῶτη φορὰ ὁ Λελέκος παρουσιάζεται στὴν «Πανδώρα» (Δ', 1853, σ. 383) μὲ δικὸ του ὑπογραμμένο ποίημα «Ὁ χωρισμός» ἢ «Πανδώρα» βεβαιώνει πὼς ἦταν ἄνθρωπος ἀγράμματος τέλεια. Ὁ Λελέκος πάλι, ἀθῶος ἀκόμα, βεβαιώνει πὼς τὸ ποίημα τὸ εἶχε γράψῃ στὴν Ἀθήνα, ὅπου εἶχε ἐρθεῖ νὰ κοιτάξῃ τὴν ὑγεία του. Ὅμως ἤξερε ὁ ἄνθρωπος τὰ γραμματάκια του, καθὼς τὸδειξε ἀργότερα μὲ τὰ σχολαστικά του γυμνάσματα. Νὰ πὼς ἀρχίζει τὸ πρῶτο του ἐκεῖνο λαϊκὸ ποιητικὸ δοκίμιον :

Θέ μου, καὶ ποῦ νὰ βρισκεται, καὶ ποῦ νὰ καρτεράῃ,

σὲ τί λαγκάδια νὰ τηράῃ, ραχοῦλες ν' ἀγναντεύῃ ;...

Ὁ Λελέκος, χωρὶς ἄλλο, θὰ γινόταν ἄλλος Κρουστᾶλης, ἂν εἶχε κάποια ἰδέα πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, κι' ἀντὶ νὰ πλάθῃ ξένα τάχα ἀληθινὰ, ἐπλαθε δικὰ του. Στὴν Ἀθήνα ἔμενε ἀπὸ τὰ 1852, καὶ τότε τύπωσε τὴν πρώτη σύντομὴ του «Δημοτ. Ἀνθολογία», καὶ σ' αὐτὴ φαίνεται πὼς ἀπὸ τότε δὲν ἦταν πολὺ καθαρὴ ἢ ποιητικὴ του συνείδηση. Ἀνάμεσα σὲ λίγα Ρουμελιώτικα γνήσια δημοσιεύει (σελ. 12) κ' ἓνα ὑποφροτὸ τοῦ Γιώργη τοῦ Γιαννιά, πλεγμένο μὲ στίχους λαϊκοὺς καὶ μὲ πλαστοὺς δικούς του. Ἐτσι ἀρχίζει τ' ἀχάριστο ποιητικὸ του στάδιο ὁ Λελέκος. Ἡ δεύτερη συλλογὴ του, 1868, εἶναι γεμάτη ἀπὸ τραγοῦδια Μοραίτικα καὶ Ρουμελιώτικα πλαστὰ, γνήσια καὶ μισόπλαστα, ποὺ

τὸ ξεκαθάρισμά τους θὰ ἦταν ἔργο παραπανιστό. Ὁ Μ. Λελέκος κάτου ἀπὸ τὰ ὀνόματα ἱστορικῶν προσώπων ἀραδιάζει στίχους ἀμέτρητους δικούς του, σὲ καθαρὴ λαϊκὴ γλῶσσα γραμμένους, καὶ χωρὶς χασμωδίες μάλιστα. Τὰ θέματα τῶν λαϊκῶν του τραγουδιῶν πότε εἶναι βγαλμένα ἀπὸ ἱστορικὰ ἀναγνώσματα, πότε μεταπλασμένα ἀπ' ἄλλα τραγούδια τυπωμένων συλλογῶν. Τόσο εἶν' ὁ Λελέκος ἀνίδεος τοῦ τί σήμαινε ἔργο δικό του κ' ἔργο ξένο, πὺ δημοσιεύει, ἀδιάφορα, τραγούδια μισολαικὰ ἀπὸ λαϊκὲς ἀνθολογίες, ἀνακατεμένα μ' ἀληθινὰ λαϊκὰ (χωρὶς νὰ σημειώνη τὴν πατρίδα τους) καὶ μὲ δικά του, πὺ ἔχουν ὑπόθεση ἀνθρώπους τῆς οἰκογένειας του. Κρῖμα, τέτοιος ζῆλος, ἀντὶ νὰ μᾶς δώσῃ καρποὺς ἀκριβοὺς γιὰ τὴ λαογραφία, νὰ μᾶς δίνῃ σκύβαλα ἄχρηστα. Οἱ συλλογὲς τοῦ Μ. Λελέκου εἶναι γνωστὲς, καὶ γι' αὐτὸ θὰ πῶ λίγα λόγια γιὰ ὅσα δημοσίευσεν ἢ σὲ περιοδικὰ ἢ σὲ βιβλία ὄχι πρόχειρα στὸν ἀναγνώστη. Ἀπὸ τὸν τόμο τῆς «Πανδώρας», 1853, καὶ κάτου ὡς τὰ 1862 δὲν ἔλαβα καιρὸ νὰ ξετάσω ἂν συνεργάζεται ὁ Λελέκος, ὅμως στὸ ΙΔ' τόμο τοῦ 1863-64 (σελ. 484, 534) ἀνώνυμη κ' ἄφρονη χαρίζει τὴ συνεργασία του. Τὰ πλαστὰ ἢ μισόπλαστα λαϊκὰ τραγούδια του γεμίζουν αὐτὸν τὸν τόμο. Μὲ τὸ ὕφος καὶ τὴ γλῶσσα τους φωνάζουνε πὺ εἶναι Λελέκικα, ὅλα γεμάτα ἀπὸ θυμήματα Ρουμελ. τραγουδιῶν¹⁾.

Στὰ 1868 τυπώθηκε ἡ δευτέρα «Δημοτικὴ Ἀνθολογία» τοῦ Λελέκου. Σελ. 21, δημοσιεύεται πλαστὴ παραλλαγή τοῦ τραγουδιοῦ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνὰ»²⁾. Σελ. 23, ἄλλη πλαστὴ παραλλαγή τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Θεοδωράκη Κολοκοτρώνη γιὰ τὴν καταστροφή τοῦ Δράμαλη· σελ. 24, ἄλλη πλαστὴ παραλλαγή γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Θεοδωράκη στὴ Ζάκυνθο· τὴν παραλλαγή αὐτὴ τὴ δανείστηκε κ' ὁ Φαλῆξ κ' ἔπλασε τὸ δικό του συντομώτερο γιὰ τὸ ἴδιο θέμα. Μίλησα γιὰ τοῦ Φαλῆξ τὸ κατασκευάσμα λίγο πειὸ πάνου. Ὁ ἀπλοϊκὸς Λελέκος παρασταίνει τὸ Γέρο ν' ἀγναντεύῃ τὸ Μοριᾶ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, νὰ γυρῆ μὲ τὸ νοῦ στὸν παλιὸν καιρὸ τοῦ χαλασμοῦ καὶ νὰ κἀνῃ πάνου σ' αὐτὸ τὸ θέμα θλιβεροὺς συλλογισμοὺς. Ὁ Λελέκος φαντάστηκε πὺς ἓνα θυμῆμα παλιὸ μπορεῖ νὰ δώσῃ ἕλλη σὲ τραγοῦδι Κλέφτικο, καὶ ἰδέα δὲν εἶχε πὺς ἓνα ἱστορικὸ τραγοῦδι γίνεται ἐπὶ τόπου—καὶ ἐπὶ καιροῦ, καὶ τραγοῦδια ἀναδρομικὰ δὲν ὑπάρχουν ἄλλὰ παραδόσεις μοναχὰ πειὸ κάτου, στὸ ἴδιο ποίημα, ὁ Λελέκος ἀνατρέχει καὶ στὸ Γιάννη, καὶ βάζει στὸ στόμα τοῦ Γέρου αὐτὸ τ' ἄπροπο τε-

1) Ὁ ζῆλος τοῦ Λελέκου ἔφτασε καὶ στὴν Πόλη κατὰ τὰ 1874 (περιοδ. τοῦ Ἑλλ. Φιλολ. Συλλόγου τ. Η', σ. 497, ὅπου πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ διώξιμο τοῦ Ὁθωνα). Τὸ ἴδιο τραγοῦδι τοῦ Ὁθωνα ξαναφτιασμένο κατὰ τὴν ὄρεξιν τοῦ πλαστοποιητῆ, μὲ πολλὰ μεταβολὰς—καὶ μὲ τὴν ἀνυποψία του τὴν ἀγαθόπιστη, πὺς μποροῦσε ποτὲ νὰ πιστῆ ἀπάνου στὴ διπλὴ αὐτὴ πλαστογραφία του—δημοσιεύτηκε στὸ Γερμανικὸ περιοδικὸ τοῦ Δέφφνερ (σ. 103). Εἶναι νὰ θαμᾶξῃ κανεὶς τὴν εὐκολία πὺς ὁ Λελέκος φτεῖναι καὶ ξαναφτεῖναι τὰ πλαστογραφήματά του. Βλ. ἄλλο πλαστὸ στὸ περιοδ. «Πλάτων» 1880, σ. 159.

2) Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ποτὲ δὲν τραγοῦδήθηκε στὸ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821. Γιὰ τὴν περιεργὴ τούτη περίπτωσιν ὑποσκέθηκα, καὶ θὰ μιλήσω πειὸ κάτου· ἐκεῖ θὰ κάμω λόγο καὶ γιὰ τὴν πλαστὴ παραλλαγή τοῦ Λελέκου.

τραστίχο: «Νὰ ἦταν ὁ Γιάννης πονηρός, νὰ εἶχε ὁ Γιάννης γνώση—ἐρχότανε στὴ Ζάκυνθο, πὺ ἦταν καὶ τ' ἄλλα ἀδέρφια¹⁾—μόν' πῆγε κ' ἀποκλείστηκε μέσ' τὸ ληνὸ στ' ἀμπέλι—καὶ κ'εὶ τὸν ζῶν' ἡ παγανιά, βουκόλοι καὶ ποιμένες». Ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸ δίστ.: «Καὶ ὁ πασσᾶς τοῦ μίλησε, καὶ ὁ πασσᾶς τοῦ λέει—γιὰ βγα, Γιῶργο, προσκύνησε καὶ ρίξε τ' ἄρματά σου...». Ἐνῶ λοιπὸν βουκόλοι βαστοῦσαν τὴν πολιτορχία στὸ ληνὸ, παρουσιάζεται τῶρα κ' ὁ πασσᾶς.... κ' ὁ «Γιῶργος», πὺ ὁ Θεοδ. δὲν τὸν ξέρει. Στὸ ληνὸ, γράφει ἡ ἱστορία, σκοτώσανε τοὺς κλεισμένους—καὶ τὸ Γιῶργα ἀπὸ τὴν Τριφυλία, πὺ ὁ Λελέκος τὸν πιστεύει ἀδερφὸ τοῦ Θεοδωράκη—Δημιτσάντες χωριάτες, καὶ κανένας πασσᾶς δὲν ἦταν ἐκείπερα. Στὴν ἴδια σελ. 24, ἀκολουθεῖ πλαστὴ παραλλαγή, πὺ ἀρχίζει: «Κινῆσαν τὰ Κλεφτόπουλα—τὰ Κολοκοτρωνόπουλα κλπ.», πὺ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ παλιὸ Ρουμελ. τραγοῦδι: «Κινῆσαν τὰ Τσαμόπουλα, τὰ τρία τ' ἀρχοντόπουλα—καὶ πᾶν' στὸν πέρα μαχαλᾶ κλπ.». Σελ. 25, ἀκολουθεῖ ἄλλη πλαστὴ παραλλαγή, καὶ σ' αὐτὴ μέσα χωνεύεται τὸ Ρουμελ. τραγοῦδι «Κάτου στοῦ Βάλτου τὰ χωριά». Ὅλα αὐτὰ τὰ σκαρώματα τοῦ Λ. τὰ εἶπα παραλλαγές· ὅμως τίνων τραγουδιῶν θὰ ἦταν ἀληθινὲς παραλλαγές, ἀφοῦ εἶναι ὑποβόλιμα πλαστογραφήματα, κ' ἔτσι ἔπρεπε νὰ τὰ πῶ; Γνήσιες παραλλαγές λαϊκῶν τραγουδιῶν εἶναι ἄλλο πρᾶμα, καὶ μίλησα γι' αὐτές.

Κατὰ τὰ 1878 ὁ Λελέκος ἔχει ἀποχτήσῃ ὄνομα ζηλωτῆ λαογράφου. Κατὰ τῆς 20 Ἰουν. 1877, ὄχτῶ καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστ. τὸν ἐσυσταίνονε μ' ἀναφορὰ στὸν ὑπουργὸ τῆς Παιδείας νὰ τοῦ ἀναθέσῃ ἀποστολὴ στὴς ἐπαρχίες. Ὁ Λελέκος εἶχε στείλει ἀναφορὰ στὴ Βουλὴ, καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ἀναφορῶν, κατὰ τὴ σύστασιν τῶν Καθηγητῶν, τὸν ἐσύστησε κ' αὐτῆ. Γενάρη τοῦ 1880, παρουσίασε ὁ Λ. τὸ συναγμένο του ὑλικό, καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ ὑπουργείου τὸ ἐσύστησε ὡς ἄξιον νὰ δημοσιευτῆ²⁾. Ἐτσι ἡ ὑπουργικὴ βοήθεια καρπολόγησε ἄφροντα πλαστὰ λαϊκὰ τραγοῦδια καὶ τὸ καρπολόγημα πλημύρησε τὸ περιοδικὸ τοῦ ἀγαθοῦ Γερμανοῦ Μ. Δέφφνερ³⁾. Ποῦ ἦτανε κρυμμένη αὐτὴ ἡ τόσο πλούσια σοδειὰ τῶν Κολοκοτρωναϊκῶν τραγουδιῶν; Ὡς τότε κανένας Μοραίτης λόγιος δὲν τὴν εἶχε φανταστῆ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν καματερὴ δουλειὰ μὲ τοὺς καρποὺς τοὺς πλούσιους· ὅμως τὸ παράδειγμα εἶναι σύβουλος κακός, κ' ὁ σπόρος ἔρριξε ρίζες, καὶ δὲν ἄργησε νὰ βγῆ στὸ φῶς νέα σοδειὰ. Ὁ Λελέκος λοιπὸν, στὸ περιοδικὸ πὺ εἶπα, καταχωρίζει 10 προεπαναστατικὰ Κολοκοτρωναϊκὰ καὶ 5 τῆς Ἐπανάστασης, καὶ τὰ πρῶτα καὶ τὰ δευτέρὰ πλαστὰ. Νομίζω κόπο παραπανιστό ν' ἀκολουθήσω τὸ Λελέκο στὴν τρίτη συλλογὴ του, τὸ «Ἐπιδόρπιο», 1888, ὅπου ξανατυπώθησαν τὰ τραγοῦδια αὐτὰ⁴⁾. Ἐ-

1) Ἐνας μοναχὰ ἀδερφὸς σώθηκε στὴ Ζάκυνθο, ὁ Θεοδωράκης, λοιπὸν κ' ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μεριά τὸ τραγοῦδι εἶναι πλαστὸ.

2) Τὰ ἔγγραφα βρίσκονται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα, μιλεῖ ὅμως κ' ὁ Δέφφνερ στὸ περιοδικὸ του, σ. 139 σημ.

3) Μ. Deffner: «Archiv für Mittel-und Neugriechische Philologie» 1880, Ἀθήνα. Ὁ Λελέκος καὶ στὴ συλλογὴ Δέφφνερ καὶ στὸ «Ἐπιδόρπιό» του δὲ σημειώνει πὺς ἄκουσε κ' ἀντίγραψε τὸ κάθε τραγοῦδι. Ὡς ἐκεῖ δὲν ἔφτασε ἡ τόλμη του.

4) Στὸ «Ἐπιδόρπιό», μαζί μ' ἄλλα πολλὰ, πλαστογραφεῖ κ' ἓνα περίφημο τρα-

κεῖ πού πιάνεται ὁ Δελέκος μὲ τὰ τέσσερα, πού λέει κ' ἡ παροιμία, εἶναι ἡ παραποίηση τοῦ περίφημου πλαστοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Παύλου Λάμπρου «Μάννα, σοῦ λέω». Στὴ «Δημοτ. Ἀνθολογία» του, 1868, σελ. 27, σμίγει τὸ τραγοῦδι τοῦ Π. Λάμπρου μ' ἄλλο περίφημο τραγοῦδι τοῦ Βασίλη Μάνταλου—αὐτὸ γνήσιο πού ἀρχίζει μὲ τὸ στίχο «Βασίλη, κάτσε φρόνιμα νὰ γίνης νοικοκύρης»—κι' ἀπὸ τὰ δυὸ μαζί βγάνει τρίτη ψεύτικη παραλλαγή. Κι' αὐτὸ δὲν τοῦ φτάνει πάλι· στὸ περιοδ. τοῦ Δέφφνερ, σ. 188, πάντα ὁ Δελέκος πιστεύοντας τὸ τραγοῦδι τοῦ Λάμπρου γνήσιο λαϊκὸ, βάνει μπροστὰ 4 δικούς του πλαστοὺς στίχους κι' ἀπὸ πίσω τοὺς κολλάει, μακρυνὰν οὐρά, δλάκερο τοῦ Λάμπρου τὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὸ Ζαμπέλιο, κι' ἀπὸ τὸ περιοδ. τοῦ Δέφφνερ ξανατυπώνει αὐτὸ τὸ παράλλαμα—ὄχι πειὰ παραλλαγή, μὰ κάτι χειρότερο—στὸ «Ἐπιδόρπιό» του (σ. 24). Πειὸ κάτου θὰ ξαναμιλήσω γιὰ τὸ Δελέκο.

Τὰ πλαστὰ τραγοῦδια τοῦ Δελέκου ἀνοίξανε καινούργιαν ὄρεξη στὸ Φαλέξ, καὶ δυὸ χρόνια μετὰ τὴν ἐκδ. τοῦ «Ἐπιδορπίου» μᾶς χαρίζει κι' αὐτὸς μιὰ δεύτερη φουρνιά. Στὸ σατυρικὸ περιοδικὸ «Ραμπαγᾶ», ὅπου ἦτανε συνεργάτης ταχτικὸς καὶ παραξένος, δημοσίεψε δυὸ μελέτες τοῦ ιστορικοηθογραφικῆς, τὴν πρώτη γιὰ τὸ Γιάννη Κολοκοτρώνη τὸ Ζορμπᾶ (τὸ παρατσούκλι αὐτοῦς πρώτος τὸ φαντάστηκε), στὸ φύλλο 5 Σεπτ. 1882 κ. π., καὶ τὴ δεύτερη μὲ τὸν τίτλο «Ἀμαρτίες Κολοκοτρωναίικες», 26 Σεπτ. 1882. Τὴ δεύτερη αὐτὴ μελέτη τὴ στολίζει ὁ Φ. μ' ἀνέκδοτα ἱστορικὰ λαϊκὰ τάχα ποιήματα, κάνοντας ἀρχὴ ἀπὸ τὸ περίφημο «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά», τραγοῦδι ναι κι' ὄχι ἀληθινὸ, πού θὰ κάμω ξεχωριστὸ λόγο γι' αὐτό. Δὲν τοῦφτανε λοιπὸν ἡ προσωπικὴ του ποίηση, τὰ ἱστορικὰ πλαστὰ του στὸ φυλλάδιο «Περὶ στρατιωτικῆς ἀνατροφῆς», ἀλλὰ πρόσθεσε τώρα κι' ἄλλα πλαστὰ, μερικὰ μάλιστα ἀπ' αὐτὰ εἶναι μίμηση ἀπὸ τοῦ Δελέκου τὰ πλαστὰ (περιοδ. Δέφφνερ), πλαστὰ λοιπὸν ἀπ' ἄλλα πλαστὰ· διόρθωσε ὅμως ἀκόμα, πρόσθεσε ἢ ἔβγαλε στίχους κι' ἀπὸ τὰ δικά του τῆς «Στρατ. ἀνατροφῆς». Στὴ νέα αὐτὴ ἀπόκρυφη ἐργασία τοῦ Φαλέξ κάνω λίγες παρατηρήσεις: Φύλ. τοῦ «Ραμπαγᾶ» 7 Ὀχτ. 1882, δημοσιεύει τραγοῦδι Κολοκοτρ. ἀπὸ 4 δίστιχα ὁμοιοκατάληκτα· πρώτη φορὰ Κλέφτικο τραγοῦδι μὲ ρίμες φάνηκε στὸν κόσμον τὸν Ἑλληνικὸ¹⁾. Φύλ. τῆς 10 Ὀχτ. 1882, ἄλλο πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ διωγμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων, τὸ γνωστὸ πού ἀνάλυσα πειὸ πάνω, πού «κλαίει ὄλος ὁ Μοριάς» κλπ. Στὸ ἴδιο φύλλο

γοῦδι τῆς Β. Ἑλλάδας, πού ἔχει θέμα τὸν ἔρωτα τῆς καλόγριας πρὸς τὸ γιοῦ της, καὶ πού τὸ δημοσιεύει ὁ Γιατρίδης (στὴ συλλογὴ του, 1859, σ. 62) κι' ὁ Χασιώτης στὴ δική του (1866, σ. 62).

- 1) Σὲ γάμο τῆς ἀποκριῆς ἐγλένταγ' ὁ Κουντάνης,
κι' ἀντίκρου του τραγοῦδαγαν ὁ Γιωργακλῆς κι' ὁ Γιάννης.
Τοὺς κρᾶζουν μιὰ, τοὺς κρᾶζουν δυὸ, κανένα δὲν ἀκοῦνε,
κι' οἱ Τοῦρκοι ἐκοντεύανε μὲς' τὸ χωριὸ νὰ μποῦνε.
Ὁ Θεωράκης τῶβλεπε κι' ὄλθπινε φαρμάκι,
στάθη καὶ συλλογίστηκε καὶ λέει τ' Ἀντωνάκη:
—«Σύρε, βρ' Ἀντώνη, σκότωσ' τους καὶ πᾶρ' τους τὸ κεφάλι(!)
νὰ μὴν τοὺς πιάσουν ζωντανούς, κ' εἶναι ντροπὴ μεγάλη».

ἀνατυπώνει ἄλλο μὲ μεταβολές—παραλλαγή τῆς ἴδιας του ψεύτικης παραλλαγῆς—ἀπὸ τὴ «Στρατ. ἀνατροφῆς», σ. 59, παραλείπει ὅμως τώρα τὸν ἀνόητο στίχο «ἐγὼ θὰ πάω στὴ Ζάκυθο ἀπὸ τὸ μονοπάτι»¹⁾. Φύλ. τοῦ «Ραμπαγᾶ» 14 Ὀχτ. 1882, δημοσιεύει ὁ Φαλέξ τρία τραγοῦδια· τὸ ἕνα γνωστὸ θέμα ἔχει τὸ θάνατο τοῦ Γιωργακλῆ Κολ. κι' ἀρχίζει μ' αὐτοὺς τοὺς στίχους: «Ὁ Γιωργακλῆς μὲ τ' ἄτι του δὲ συλλογιέται βράχους—στοὺς κάμπους μοιάζει ἀστραπή, δελφίνοι στὰ ποτάμια» (!). Ἀπ' αὐτοὺς μοναχὰ τοὺς ἀνοστοὺς στίχους φτάνει νὰ καταλάβῃ κανεὶς ἂν εἶναι τὸ τραγοῦδι γνήσιο, κι' ἀκόμα ἂν εἶναι ἀληθινὸς ὁ θάνατος τοῦ Γιωργακλῆ πού καβαλλάρης πολεμαίει· τελευταῖος στίχος τοῦ τραγουδιοῦ μπαίνει ἕνας κοινὸς τόπος: «Κ' ἐκόπηκε τοῦ Γιωργακλῆ τ' ἀδράχτι τῆς ζωῆς του». Γιὰ τὸν ἴδιο φανταστικὸν ἥρωα βάνει ὁ Φαλέξ καὶ δεύτερο τραγοῦδι θρηνητικὸ τοῦ θανάτου του, πλαστὸ κι' αὐτό. Τρίτο τραγοῦδι στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ «Ραμπαγᾶ», πού ἀρχίζει «Θοδώρα, νὰ μὴ μ' ἀρνηθῆς» κ' ἔχει ὑπόθεση τοῦ Κουντάνη τὸ θάνατο· εἶναι ἀνατύπωση μὲ δυὸ πρόσθετους νέους πλαστοὺς στίχους ἀπὸ τὸ φυλλάδιο τῆς «Στρατ. ἀνατροφῆς». Νὰ δυὸ ἄλλοι στίχοι κι' ἀπ' αὐτὸ τ' ἀνόητο τραγοῦδι: «Βάλαν φωτιά, κι' ἡ φλόγα της στὸν οὐρανὸ πηγαίνει—καὶ τοῦ Κουντάνη ἡ ψυχὴ κοντὰ της ἀνεβαίνει». Στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ «Ραμπαγᾶ» ἀνατυπώνει ὁ Φ. ἀπὸ τὴ μελέτη του περὶ Ἀρβανιτοβλάχων (ἐφημ. «Τηλέγραφος» 1 τοῦ Ἀπρίλη 1881) τὸ τραγοῦδι ἐκεῖνο πού ἀρχίζει: «Τὰ κυπαρίσσια γύρανε καὶ στέκουν πικραμένα». Τὸ τραγοῦδι αὐτό, καθὼς θυμᾶστε, τὸ ξέτασα πειὸ πάνω ὡς δεῖγμα κλασσικὸ πλαστοῦ τραγουδιοῦ. Τὸ οἰκτρὸ αὐτὸ πλάσμα τοῦ Φαλέξ τὸ ξανατύπωσε, ὅστερ' ἀπὸ τὸν «Τηλέγραφο», στὸ φυλλάδιο «Περὶ στρατ. ἀνατροφῆς» σ. 61 καὶ τέλος στὸ «Ραμπαγᾶ» στὴν γ' τούτη ἐκδοση παράλειψε ἕνα στίχο, «ἐχάθηκε ἡ λεβεντιά, σκοτώθηκε ὁ Κουντάνης» καὶ πρόσθεσε ἄλλον πεζότερο· «κάψανε Κλέφτη ξακουστό, ἕναν Κολοκοτρώνη»²⁾. Φύλ. τοῦ «Ραμπαγᾶ» 17 Ὀχτ. 1882, ἀνατυπώνει ὁ Φ. («Περὶ στρατ. ἀνατροφῆς» σελ. 62) μὲ διάφορες μεταβολές πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ Γιάννη τὸ Ζορμπᾶ· τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τ' ἄρπαξε ὁ Δελέκος, τὸ παραποίησε... καὶ τὸ παράκαμε ὁμορφώτερο³⁾. Φύλ. τοῦ «Ραμπαγᾶ» 21 Ὀχτ. 1882, ἀνατυπώνει

1) Παράλειψα νὰ πῶ πὼς κι' ὁ Δελέκος ἄρπαξε αὐτὸ τὸ τραγοῦδι ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐκδοση («Περὶ στρατ. ἀνατροφῆς») κι' ἀπὸ πλαστὸ ἔβγαλε ἄλλο πλαστὸ πάλι δικό του (Δέφφνερ, σ. 144).

2) Θᾶφτανε μόνη ἡ λέξη «κάψανε» γιὰ νὰ δειχτῆ πλαστὸ τὸ τραγοῦδι. Ποτὲ γνήσιο λαϊκὸ τραγοῦδι δὲ θᾶχε τόσο πεζὴ ἐκφραση.

3) Καὶ τὸ τραγοῦδι αὐτό, ἴσα-ἴσα γιατί εἶναι πλαστὸ, ἔχει περιέργως λεφτομέρειες, περιττές γι' ἀληθινὸ λαϊκὸ τραγοῦδι, ἱστορικῆς ὅμως καὶ ἴσως ἀπὸ στοματικὴ οἰκογενειακὴ παράδοση. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ τραγοῦδι φωνάζει τὴν πλαστότητά του:

Καλόγερος ἐκλάδευε στῆς Αἰμαλοῦς τ' ἀμπέλια·
βλέπ' ἀπὸ πέτρα κι' ἔρχονται τὸ Γιώργα καὶ τὸ Γιάννη,
κι' ἀπὸ μακρὰ τὸν χαιρετοῦν κι' ἀπὸ κοντὰ τοῦ λένε:
—«Γιὰ κρύψε μας, καλόγερε, κρύψε μας, μπουραζέρη».
Ἐπῆγε καὶ τοὺς ἔκρυψε σ' ἕνα ληνὸ στ' ἀμπέλια,
πού ἦταν γιομάτο κλήματα ἀπὸ τὰ κλαδεμένα.

Κλέφτες πούναι στο Μοριᾶ εἶναι καὶ βασιλιάδες». Πειδ κάτου παραδίνει στὴν ἀθανασία τὸν ἀληθινὸν Κλέφτη Γιώργα ἀπὸ τὸν Ἄετὸ, ὁ στίχος ὅμως εἶναι κι' αὐτὸς πλαστός: «κι' ὁ Γιώργος ἀπ' τὸν Ἄετὸ εἶναι κατῆς καὶ κρένει» δανεισμένος ἀπὸ τὸ περίφημο Ἀρματωλικὸ δίστιχο τοῦ Ὀλύμπου:

Στῆ Σκιαθὸ καὶ στῆ Σκόπελο ποτὲ κατῆς δὲν κρένει,
τ' εἶναι λιμέρι τοῦ Σταθᾶ, βίγλα τοῦ Νικοτσάρα.

Τοὺς στίχους γιὰ βασιλιάδες, κατῆδες καὶ βεζιράδες πρῶτος τοὺς ἔφτιασε ὁ Λελέκος, καὶ οἱ κατοπινοὶ τοὺς ξαναμασᾶνε. Τὸ β' τραγοῦδι τῆς μονογρ. Σταυρόπουλου, σελ. 20, ἔχει ὑπόθεση τὴν ἀρχὴ τῆς καταδρομῆς τῶν Κολοκοτρ., κ' εἶναι ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸ Λελέκο (Δέφφινερ, σ. 139) μὲ διάφορες μεταβολές. Ὁ στίχος γ' «ἄδικ', ἀφέντη βασιλιά, ἀπὸ τὸν Κολοκοτρώνη» εἶναι τὸ Ρουμελ. τραγοῦδι τοῦ περίφημου Γιώργο-Θώμου («ἄδικ', ἀφέντη μ', ἄδικα ἀπὸ τὸ Γιώργο-Θώμο»). Τὶ σᾶς λέει πάλι ἡ ἀλληλογραφία τῶν παπάδων καὶ γερόντων τοῦ Μοριᾶ μὲ τὸ Σουλτάνο, μὰ καὶ τοῦ Σουλτάνου ἢ ἀπάντηση «σὲ σᾶς, παπάδες τοῦ Μοριᾶ, ραγιαῖδες Μοραῖτες—τοὺς Κλέφτες γιὰ νὰ πιάσετε τοὺς Κολοκοτρωναίους...»; Σκαρῶνοντας τέτοιο τραγοῦδι ὁ Λελέκος, φαντάζεται πὼς ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ τραγουδοῦσε καὶ καμάρωνε μὲ τῶν Κλεφτῶν του τὴν καταστροφή. Ἄν ὑποθέσουμε πὼς τὸ τραγοῦδι εἶναι ἀληθινὸ, ποῖος λαϊκὸς τραγουδιστὴς Μοραῖτης, καὶ ποῖος λαὸς Μοραῖτικὸς θ' ἀποφάσιζε νὰ τὸ πῆ καὶ νὰ τὸ χορέψῃ;—γιατὶ εἶναι τοῦ χοροῦ, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τ' ἀνόητα γυρίσματα του¹⁾. Μπορεῖ καὶ κοτζαμπασῆδες καὶ λαὸς νὰ βοηθήσανε στὸ χαλασμό²⁾ καὶ σὲ Ρουμελιώτικα τραγοῦδια στιγματίζονται «φιλότουρκοι» κοτζαμπασῆδες αὐτὸς ὅμως ἐδῶ ὁ γενικὸς στιγματισμὸς τοῦ λαοῦ τοῦ Μοριᾶ, νὰ τραγουδᾷ τῆς διαταγῆς τοῦ Σουλτάνου καὶ νὰ καμαρώνῃ, φέρνει ἀπορία, καὶ θᾶφτανε αὐτὸ μοναχὰ ὡς ψυχολογικὴ ἀπόδειξη τῆς πλαστότητας. Καὶ στὸ Μοριᾶ καὶ στὴ Ρούμελη τραγουδηθήκανε καὶ ληστὲς ἄγριοι καὶ κακοῦργοι, ποτὲ ὅμως δὲν τραγουδήθηκε ὁ Σουλτάνος μὲ τῆς διαταγῆς του, οὔτε θὰ καμάρωνε ὁ λαὸς γι' αὐτὲς. Τὸ ἡπειρωτ. τραγοῦδι γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ἀλήπασσα «Μιά προσταγὴ μεγάλη, προστάζει ὁ βασιλιάς» εἶναι καθαρὰ τραγοῦδι ἱστορικὸ, πὸν δὲν ἔχει καμιὰ συμπάθεια, οὔτε γιὰ τὸ Σουλτάνο οὔτε γιὰ τὸν Ἀλήπασσα. Τὸ τραγοῦδι πάλι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλήπασσα «Εὐπνα, καίμενε Ἀλήπασσα, καὶ βάλε τὸ φακίολι» εἶναι τραγοῦδι, θλιβερὸ μοιρολόγι, πὸν θρηνεῖ τὰ πεσμένα μεγαλεῖα τοῦ Ἀλῆ καί, νομίζω, θὰ τὸ πλάσανε Γιαννιώτες Ἀρβανῖτες Ἑλληνόφωνοι, καθὼς τὸ δείχνουν καὶ οἱ παρακάτου στίχοι.

Τὸ γ' τραγοῦδι τῆς μονογρ. Σταυρόπουλου (σελ. 22), ἐνῶ ἔχει ὑπόθεση τὸ τραγικὸ τέλος τῶν Κολοκοτρωναίων, προχωρεῖ στὴ διήγησιν ἡσυχὰ καὶ γαληνὰ σὰ νὰ λέῃ παραμῦθι—καὶ μὲ λεφτομέρειες, πὸν δείχνουνε κι' αὐτὲς, μ' ὅλη τὴν ἱστορικὴν ἀξία τους, ἴσα-ἴσα τὴν πλαστὴν οἰκογενειακὴ πηγὴ τοῦ τραγοῦδι. Πεζότατο, χωρὶς νᾶχη εἶδηση πὼς τῶν Κλεφτῶν ἢ καταφυγὴ στὸ ληνὸ, ἢ τόσο ἀγαθόπιστη—ἐνῶ δείχνει καὶ τὴν ἀπειρία τους στὰ Κλέφτικα «τερτί-

1) Τὸ τραγοῦδι τελειώνει μὲ μιὰ πεζὴν ἀνοησία: «Κι' ὁ Θεωράκης ὁ Ζορμπᾶς σὲ βάρκα πάει καὶ μπαίνει—καὶ στὴ Ζάκυνθο πηγαίνει».

πια»—ντροπιάζει καὶ τὸν ποιητὴ του, ἀφοῦ διάλεξε θέμα ἄξιο τάχα ἡρωικοῦ τραγοῦδι, πὸν θὰ δόξαζε τοὺς Κολοκοτρωναίους, βάνοντάς τους νὰ παραδίνωνται στὸ λαὸ τῆς Δημισάννας ἕνας-ἕνας. Ὁ ποιητὴς ὅμως διορθώνει ἐδῶ τὴν ἱστορία σκόπιμα, παρασταίνοντας πὼς παραδοθήκανε στὸ μπουλούμπαση τῆς Δημισάννας. Ὑστερα ἀκολουθοῦν περίεργες καυκησιὲς τοῦ Γιάννη Κολοκοτρώνη πού, σ' ἄλλη ὥρα, θᾶταν ἄξιος νὰ τῆς πῆ «πιάσαν οἱ κληματόβεργες κι' ὁ Γιάννης τραγουδαί...—τώρα νὰ ἰδῆς, μπουλούμπαση, νὰ ἰδῆς πὼς προσκυνᾶνε—δὲν εἶναι μιὰ, δὲν εἶναι δυὸ πὸν σ' ἔκαμ' ἀνω-κάτω—πὸν σ' ἔκαμα σὰν τὸ λαγὸ, μπουλούμπαση, νὰ τρέμης». Τέλος ὁ Γιάννης σκοτώθηκε... «κι' ὁ Θεωράκης ἀγνάντευε ψηλ' ἀπὸ τὴν Κλινίτσα...—Σήκω, Φόρτω, νὰ φύγουμε, στὴ Ζάκυνθο νὰ πᾶμε...». Ἡρωϊκὸ, γιὰ τὸν πλαστοποιητὴ, ἦταν τ' ἀγνάντεμα τοῦτο τοῦ Θεωράκη, ἡρωϊκότερο ἴσως, γιατί εἶχε κοντὰ του μιὰ μοναχὴ γυναῖκα. Τὸ πρότυπο τοῦ τραγοῦδι εἶναι τοῦ περίφημου Φαλῆς (Στρατ. ἀνατροφῆς σ. 62) λοιπόν, ψεύτικη παραλλαγή ἀπ' ἄλλο τραγοῦδι ψεύτικο.

Τὸ δ' τραγοῦδι τῆς μονογρ. Σταυρόπουλου (σελ. 23) εἶναι πλαστὴ ἀνάπτυξη, μ' ἀρκετὴ πεζολογία—καὶ μὲ στίχους δανεικοὺς ἀπὸ τραγοῦδια ἀληθινὰ—τοῦ γνωστοῦ πλαστοῦ τραγοῦδι, πὸν τὸ δημοσίεψε πρῶτος ὁ Φαλῆς (πειδ πάνου σ. 63), καὶ παρασταίνει τὸ Θεωράκη ἀπὸ τῆς Ζάκυνθος τὸ κάστρο ν' ἀγναντεύῃ καὶ νὰ λέῃ αὐτὰ, τὰ ἡρωϊκὰ ἴσως λόγια, πὸν κατὰ τὸν πλαστοποιητὴ ταιριάζανε σὲ στόμα παλιοῦ Κλέφτη: «Νὰ ἦταν ὁ Γιάννης πονηρός, νὰ εἶχε ὁ Γιάννης γνώση—ἐρχότανε στὴ Ζάκυνθο...». Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ θᾶφτανε νὰ προδοθῆ ὡς πλαστὸ ἀπὸ τὸ θέμα τὸ πεζὸ κι' ἀνάξιο σὲ Κλέφτη, πὸν ὁ ποιητὴς τὸ διάλεξε ποίημα νὰ τὸ πεζοποιήσῃ.

Ἄλλη συλλογὴ στὴ σειρά ἔρχεται ἡ μονογραφία τοῦ Ν. Λάσκαρη («Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς» μέρη 6, 1903—1910, Πύργος). Στὸ ε' μέρος τῆς μονογραφίας αὐτῆς (σ. 484 κ. κ.) δημοσιεύονται 14 Κολοκοτρ. τραγοῦδια, ξανατυπώματα τῶν παλιῶν, ξαναφτιασμένα στὸ χειρότερο, γεμάτα πρόσθετες φλύαρες, παραγεμίσματα. Τελευταία συλλογὴ μὲ δυὸ μοναχὰ Κολοκοτρ. εἶναι τοῦ Δ. Τσίριμπα («Λαογραφία» Γ'—1929, σελ. 102), ὅπου δημοσιεύεται τὸ τραγοῦδι τοῦ Μπάλιου, Κλέφτη ἀπὸ τὸν ταῖφᾶ τῶν Κολοκοτρωναίων ὁ στίχ. α' εἶν' ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδι («λάλησε, κοῦκκε, λάλησε, λάλα, καίμεν' ἀηδόνι») ὁ γ' στίχος «οἱ Κλέφτες ἐκολλήσανε, στὰ Βέρβαινα πηγαίνουν» εἶναι πλαστός, καὶ φαίνεται ἀπὸ τὴν ξεκάθωρη λέξη «ἐκολλήσανε» κι' ἀπὸ τὴν αὔξησιν τῆς θὰ ταίριαζε «ξεκινήσανε, οροβολήσανε» ἢ κάτι ἄλλο. Κι' ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τὸ τραγοῦδι φαίνεται πλαστὸ ἀφοῦ ὁ Μπάλιος, ὁ ἥρωας τοῦ τραγοῦδι, στέλνεται ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρ. νὰ «βγάλῃ» κονάκια, εἶναι Κλέφτης παρακατινός, ἴσως καὶ ψυχογυιός, λοιπὸν τὰ καυκημάτα του εἶναι παραπανιστὰ κι' ἀνόητη ἢ προσταγὴ τοῦ στίχου «καὶ νᾶχη καὶ τὴν κόρη του νὰ μὲ κερνάῃ νὰ πίνω». Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τοῦ Μπάλιου ἔχει τὸ πρότυπό του στὴν «Πανδώρα» (ΙΔ'—1864, σ. 535) σ' αὐτὸ φαίνεται ὁ Μπάλιος νᾶναι Ρουμελιώτης¹⁾, τὰ δυὸ ὅμως

1) Ὁ Μπάλιος βρισκεται γύρω στὴν Πάτρα (Ἵπατη) καὶ τὸν πιάσανε τοῦ Ἀλή-

τραγούδια μεταξύ τους δὲν ἔχουνε καμιὰ σκέση. Τὸ τραγοῦδι τοῦτο, μ' ὄλο πού ὁ ἐκδότης βεβαιώνει πὼς τ' ἄκουσε ἀπὸ χωριάτη ἐβδομηντάρη, τὸ νομίζω πλαστό. Τὸ β' τραγοῦδι τῆς ἴδιας συλλογῆς (σ. 107) εἶναι ἀπλή παραλλαγή ἀπὸ γνωστὸ πλαστὸ πού βρίσκεται στὴ συλλογὴ Πολίτη («Ὁ Γέρον Κολοκοτρώνης» Β' σ. 130). Γιὰ νὰ μὴν τ' ἀνατυπώσω ἐδῶ δίνω περίληψη. Ἀπορεῖ κανεὶς γιατί «ἔχουν πίκρα τὰ βουνα κ' ἔχουν χαρὰ οἱ κάμποι—ἀπὸ τοὺς Κλέφτες τοὺς πολλοὺς τοὺς Κολοκοτρωναίους—πού ὄλημερῆς ἐψένανε μέσα στὸ μοναστήρι»—καὶ λοιπὸν εἶχαν φαγοπότι, ἂν κι' ὁ στίχος δὲ μᾶς λέει τι ψένανε (τὰ τραγούδια τὰ γνήσια γράφουν «εἶχαν ἀρνιά καὶ ψένανε, κριάρια σουβλισμένα»), καὶ πάει λέοντας. Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τὸ κηρύχῳ πλαστό. Θὰ φτάναν οἱ δυὸ τελευταῖοι στίχοι μοναχὰ νὰ τ' ἀποδείξουν τέτοιο: «Τοῦτο πού λέει τούτη ἡ γραφή, ὁ θιὸς νὰ μὴν τὸ δώκῃ—ὁ Γιώργος νὰ παραδοθῇ μέσ' στῶν Τουρκῶν τὰ χέρια». Ὁ τόσο γραμματισμένος ψυχογιὸς—ὁ δοῦλος πού κουβαλοῦσε τὸ νερό, μὰ συχνὰ φορτωνότανε καὶ τὸ σακκοῦλι τοῦ καπετάνου—παίρνει ἐδῶ, ἄτοπα, τὸν τόπο τοῦ γραμματικοῦ ἢ τοῦ πρωτοπαλήκαρου. Ὅσο κι' ἂν ὁ ἐκδότης βεβαιώνει πὼς ἄκουσε τὸ τραγοῦδι ἀπὸ γέρο ἐνενηντα χρονῶν, ἢ κρίση μένει στὸν ἀναγνώστη. Καθὼς εἶπα καὶ πειὸ πάνου, ἢ συλλογὴ Τσίριμπα ἔχει ἕνα χάρισμα θαμαστὸ ὄλα τ' ἀριστουργήματα τῆς Ἑλλήν. λαϊκῆς ποίησης ζοῦνε καὶ βασιλεύουνε στὴν πατρίδα τοῦ συλλογέα, καὶ τὰ θυμῶνται ὄλα νειοὶ καὶ γερόντοι' κι' ὄλων αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν βρίσκονται παραλλαγές σκόρπιες σ' ὄλη τὴν Ἑλλάδα. Καὶ τότε, κατὰ τὸ συλλογέα, ἢ Ἀρκαδία θὰ εἶναι ἡ νερομάννα τῆς λαϊκῆς ποίησης ἀπ' αὐτὴν ξεκίνησε ἡ δημοτικὴ μούσα καὶ γέμισε τὴν Ἑλλάδα, ἢ ἀπὸ ἀμέτρητες χῶρες καὶ χωριά κινῶντας καταστάλαξε στὴν Ἀρκαδία. Ὁ ἀναγνώστης ἄς διαλέξῃ τὴ μιὰν ἀπὸ τῆς δυὸ ὑποψίες, πού δίνει σ' αὐτὲς ἀφορμὴ ἢ συλλογὴ Τσίριμπα.

Ἐπάρχουν κι' ἄλλες συλλογές τραγουδιῶν τοῦ Μοριᾶ, μὰ φτάνει, νομίζω, ἢ ἀνάλυση τῶν πειὸ παλιῶν. Δυὸ λόγια μοναχὰ γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ καθηγητῆ κ. Ν. Βέη («Δημῶδη ἔσματα Φιγαλίας» Ἀθήνα, 1903, ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ Δελτίο τῆς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας¹⁾). Τὸ τραγοῦδι τοῦ παλιοῦ Κλέφτη Κόλια Βυτινιώτη (σελ. 221) εἶναι ὀλάκερο δανεισμένο ἀπὸ τὸ πολὺ νέο τραγοῦδι τοῦ ληστῆ Κάγκχαλου, τὸ τραγοῦδι τοῦ Μαντᾶ (σελ. 220) ἔχει τοὺς τρεῖς πρώτους στίχους ἀπὸ τραγοῦδι Ρουμελιώτικο· οἱ ἀκόλουθοι στίχοι εἶναι, ὑποθέτω, πλάσμα τοῦ Λελέκου· τὸ τραγοῦδι τοῦ Γιάννη καὶ τοῦ Γιώργου (Κολοκοτρώνη, σ. 233) ἔχει ὄλα τὰ κακὰ τοῦ πλαστοῦ τραγουδιοῦ, καυκησιὲς γιὰ τὸ Γιάννη καὶ τὸ Γιώργο, πού βρίσκονται καὶ σ' ἄλλα πλαστά, νεολογισμοὺς «βουλεύματα», «ἀμνηστεύσω», ἐπιμονὴ στῆς λεφτομέρειες, καὶ τὸ σύνολο βαρὺ διηγηματικὸ. Τὴ φράση «εἶναι κριτῆς καὶ κρένει» τὴν ξήγησα

πασσα τ' ἀσκέρια· οἱ Ἀρβανῖτες τὸν τυρανῶνε νὰ μαρτυρήσῃ τὰ φλωριά του. Καὶ στὸν Κατσαντώνη ὁ Ἀλήπασσας, ἀπάνου στὸ μαρτύριο, ἔλεγε νὰ μαρτυρήσῃ τὰ φλωριά του.

1) Τὰ τραγούδια αὐτά, τὰ τόσο ὑστερόχρονα, ὁ κ. καθηγητῆς, ὑποθέτω, θὰ τὰ σύναξε ἀπὸ ἀνθρώπους, πού εἶχανε διαβάσει τῆς τυπωμένης συλλογῆς, λοιπὸν ἀπὸ δευτέρου στόμα ἢ χέρι. Στάθηκε, θαρρῶ, πολὺ καλόπιστος.

πειὸ πάνου· ὁ στίχος, ὅπου αὐτὴ ἢ φράση ἀνήκει, στρομηωγμένος, χωρὶς ἄλλο ψεύτικος. Ἱστορικὸ ἐπιχείρημα τῆς πλαστότητας εἶναι ἕνα λάθος, πού τὸ παλιὸ ἀληθινὸ τραγοῦδι δὲ θ' ἄπεφτε σ' αὐτό: Ὁ πρωτοσύγκελλος δὲν πήγαινε στὴν Τριπολιτσά μὲ χρήματα, ἀλλὰ γύριζε ἄδειος, κ' ἔμεινε σκλάβος τῶν Κλέφτων ἀρκετὲς μέρες ὡς πού παράγγειλε κ' ἦρθε ἢ ξαγορά. Αὐτὰ γιὰ τὰ Κλέφτικα τραγούδια μοναχὰ, ὅσα περιέχει ἢ συλλογὴ Ν. Βέη¹⁾. Γενικὰ ἢ ἀποθέωση τοῦ Θεοδωράκη—ἐνῶ ἀληθινὰ στὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 χρόνια ἔπαιξε αὐτὸς παραδευτέρου μέρος—σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ τραγούδια εἶναι πάντα σημάδι πλαστότητας. Οἱ δόξες αὐτὲς οἱ τάχα ποιητικῆς τῶν πλαστῶν Κολοκοτρ. τραγουδιῶν ἔχουν ἕνα λόγο ψυχολογικὸ, τὸ μεγάλο ὄνομα πού ἀπόκτησε ὁ Θεοδωράκης κατὰ τὴν Ἐπανάσταση.

Θὰ ἦταν ἐδωπέρα ὁ τόπος νὰ μιλήσω γιὰ τὰ Κολοκοτρ. τραγούδια πού πλαστῆκαν ἀπὸ τὸ 1821 καὶ κάτω, καὶ νὰ ξεχωρίσω, πρῶτα ἀπ' ὄλα, τ' ἀμέτρητα πλαστὰ τοῦ Λελέκου, πού γεμίζουνε τὸ περιοδικὸ τοῦ Δέφφνερ²⁾. Τὸ τραγοῦδι τοῦ Δράμαλη τὸ δημοσίεψε πρῶτα, χωρὶς ὑπογραφή ὁ Λελέκος («Πανδώρα» ΙΔ'—1864, σ. 534), ὕστερα τ' ἄλλαξε, τὸ παρατένωσε καὶ τῶβαλε στοῦ Δέφφνερ τὸ περιοδ. (σ. 147), ὅπου δημοσίεψε κι' ἄλλα δυὸ ψεύτικα γιὰ τοῦ Δράμαλη τὴν εἰσβολή. Ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ τελευταῖα, τὸ ἕνα γιὰ τὴ μάχη τοῦ Κιάτου τὸ δημοσίεψε πρῶτα στὴ «Δημοτικὴ Ἀνθολογία» του (1868, σ. 23), ὕστερα τὸ διόρθωσε καὶ τὸ τύπωσε στοῦ Δέφφνερ, καθὼς εἶπα. Πολὺ μακρὺ πλαστὸ τραγοῦδι γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς βρίσκεται στὴ συλλογὴ Ζαμπέλιου (σ. 636). Ἦτανε τόση ἢ μανία τῶν πλαστοποιητῶν νὰ παραδώσουν τὸ λαμπρὸ ὄνομα τοῦ Θεοδωράκη στὴ λαϊκὴ ποίηση, πού παίρνανε καὶ θέματα τόσο πεζά, καθὼς ἢ δίκη κι' ὁ θάνατος τοῦ Γέρου, καὶ τὰ στιχοποιοῦσαν. Εἶναι ἀπίστευτο πὼς ὁ σοφὸς λαογράφος Ν. Πολίτης γελάστηκε κι' ἀπὸ τὸ ἄθλιο ἐκεῖνο κατασκευάσμα τοῦ Φαλέξ, πού ἔχει ὑπόθεση τὸ θάνατο τοῦ γέρο-στρατηγοῦ (ἀπὸ πολυφαγία) στὸ Παλάτι, καὶ τὸ δημοσίεψε γιὰ γνήσιο· ἂν καὶ μίλησα γι' αὐτὸ πειὸ πάνου τὸ τυπῶνω ἐδῶ ἀκέριο³⁾. Δὲν τοῦ φτάναν ὅμως τοῦ

1) Εἶν' ἐκεῖ κι' ἕνα τραγοῦδι τοῦ Κατσαντώνη, ὅπου ἀνακατεύεται κι' ὁ Γιωργακλῆς (τὶ ἄλλο παρὰ Κολοκοτρώνης;)· τὸ τραγοῦδι αὐτὸ γίνηκε γνωστὸ στὸ Μοριᾶ σὲ χρόνια πολὺ ὑστερότερα. Μὲ τὸ Γιωργακλῆ ὁ καθηγητῆς Ν. Βέης ἔκρινε τὸν ἀδερφὸ τοῦ Κατσαντώνη Γιώργο Χασιώτη (σελ. 241 τῆς συλλογῆς), ἀλλὰ τέτοιος γλωσσικὸς τύπος δὲν ὑπάρχει στὴ Ρούμελη.

2) Καὶ στὸ «Ἐπιδόρη» τοῦ ὁ Λελέκος ἔχει τραγούδια, τὴν «καταδίχη» τοῦ Κολοκοτρώνη, 1834 (σ. 65), κι' ἄλλα πολλὰ σ. 21 κ.π.κ. Τέλος, σ. 24, ἔχει παραγεμισμένο καὶ τρίτη ἢ τέταρτη ἴσως φορὰ ξαναφτιασμένο τὸ τραγοῦδι τοῦ Π. Λάμπρου «Μάννα, σοῦ λέω».

3) Ἐνα πουλάκι ἐξέβγαίνε μέσ' ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, νύχτα καὶ μέρα περπατεῖ, πετάει μέρα νύχτα· στὴν Κόρινθο γευμάτισε(!) καὶ στ' Ἄργος δειλινίζει καὶ μέσα στὴν Τρομπολιτσά, στὴ μέση τῆς πλατείας, τὰ γράμματα ἐδιάβαζαν κ' οἱ φημερῖδες λένε: «Κολοκοτρώνης πέθανε στὸ γάμο τοῦ Κολίνου· τὸ βράδυ ἐτραγώπινε στοῦ βασιλιᾶ τὸ μπάλλο».

Λελέκου τὰ τόσα κατορθώματα διάλεξε κι' αὐτὸς τὸ περὶ θέμα τῆς ἔξορίας τοῦ Ὀθωνα (Δέφφνερ, σελ. 103). Γέλασε, καθὼς φαίνεται, καὶ τὸν Πολίτη. Γιατὶ ὁ Πολίτης (περιόδ. τοῦ Ἑλλην. Φιλολ. συλλόγου) τῆς Πόλης, Η'—1874, σελ. 497) δημοσιεύει κάπως μικρότερο τὸ ἴδιο ἐκεῖνο τραγοῦδι τοῦ Ὀθωνα ἀπὸ τὸ στόμα τυφλοῦ γέροντα Μοραΐτη (ἔτσι θὰ τονε βεβαίωσε ὁ Λελέκος). Ἀπὸ τ' ἀπλαστο αὐτὸ πρῶτο δημοσίημα βγήκε τὸ δεύτερο πειδὸ μεγάλο καὶ πειδὸ ἀπλωμένο τῆς συλλογῆς Δέφφνερ, μ' ἐκδότῃ φανερὸ πειδὸ τὸ Λελέκο. Ὁ ἀγαθώτατος Πολίτης, βυθισμένος στῆς σπουδαῖες μελέτες του, δὲν εἶχε ὑποψιασθῆ ἀκόμα, στὰ 1874, τῆς ἀπόκρυφες αὐτῆς παλιοδουλειῆς τοῦ Λελέκου.

Θὰ ἤθελα νὰ κάμω λόγο καὶ γιὰ τραγοῦδια σ' ἄλλους Μοραΐτες Κλέφτες ἀφιερωμένα ἀπὸ τὸ Λελέκο, κι' αὐτὰ δὲν εἶναι λίγα. Στὴν «Πανδώρα» ΙΔ', 1863—64, βρίσκονται πολλὰ πλαστὰ του χωρὶς ὑπογραφή, καὶ στὸ περιοδ. «Πλάτων», 1888, σ. 159, κι' ὅσο γιὰ τ' ἄλλα τῶν παλιῶν του συλλογῶν, ξαναξεσταίνονται, ξαναδουλεύονται, καὶ προσφέρνονται ἄνοστο μαγεῖρεμα μὲ τὴν πειδὸ νέα του συλλογῆ τὸ «Ἐπιδόρπιο» 1888 κλπ. Ὁ Λελέκος πλαστογράφησε καὶ Ρουμελιώτικα τραγοῦδια.

Στῆ συλλογῆ Πολίτη (β' ἐκδ. τῆς Αὐτοβιογρ. τοῦ Κολοκοτρ., στὸ τέλος τοῦ τόμου) ὑπάρχουν καὶ τραγοῦδια ποὺ πρῶτῃ φορὰ δημοσιεύονται, δοσμένα στὸν ἐκδότῃ ἀπὸ ἰδιώτες, ποὺ σημειώνονται τὰ ὀνόματά τους. Ἀπὸ τὰ τραγοῦδια αὐτὰ τὸ α' (Β' σ. 109) εἶναι ἄτυχο συνταίριασμα ἀπὸ διάφορες παραλλαγῆς πλαστῶν τραγοιδιῶν, τὸ β' (σ. 113) πλαστὴ παραλλαγή τοῦ πλαστοῦ τραγοιδιοῦ τῆς σ. 109, τὸ γ' (σ. 117) πεζότατο κατασκευάσμα γιὰ τὸν Κόλια Πλαπούτα ὁ Κόλιας ὡς τὸ 1821 ἔζησε εἰρηνικὰ ὡς Κάπος, καὶ γι' αὐτὸ ὅσα πολεμικὰ περιγράφει τὸ τραγοῦδι εἶναι φανταστικά, καθὼς εἶναι καὶ οἱ στίχοι μὲ τῆς βρισιῆς καὶ μὲ τῆς κανκησιῆς τῆς Παλουμπαίικες, ἀνάξια τῆς ἀληθινῆς λαϊκῆς ποίησης. Τὸ δ' (σ. 119) εἶναι ἀπὸ τὰ γνωστὰ πλαστὰ τοῦ Φαλέξ («Ραμπαγᾶς»), τὸ ε' (σ. 123), ἀνακοίνωση ἀπὸ δυὸ δασκάλους τοῦ δημοτικοῦ, εἶναι τὸ γνωστὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά», τραγοῦδι μὲ οὐρὰ ψεύτικη ἀπὸ πλαστό, ὅπου περιγράφεται τὸ γνωστὸ ὄνειρο (μίμηση ἀπὸ τοῦ Κατσαντώνη) καὶ μ' ἄλλους ἀκόμα πρόσθετους πλαστοὺς πεζοὺς στίχους («ν' ἀφήκω τὴ διαθήκη μου καὶ τὲς παραγγολές μου—τί θὰ περάσω θάλασσα, στὴ Ζάκυνθο θὰ πάω»). Τὸ ς' (σ. 133), ποὺ τὸ δημοσίεψε ὁ λόγιος Δ. Μπαρδουνιώτης στὸ περιοδ. «Χλόη» τῆς Πάτρας, 1889), δὲν εἶναι παρὰ ἀναμάρτημα τοῦ πλαστοῦ τρα-

Τὸ θάνατό του γνώρισε, ποῦθελε ν' ἀποθάνῃ,
καὶ τοῦ Γενναίου μίλησε καὶ τοῦ Κολίνου λέγει:
—«Ποῦ εἶσαι, Γενναῖο στατηγέ, Κολίνο σπουδασμένε;
Ἐλάτε πᾶρτε τὴν εὐκὴ, μὲ τριγυρίζει ὁ Χάρος.
—Σώπα, πατέρα, μὴν τὸ λές, μὴ λές πῶς θὰ πεθάνῃς,
τ' ἔχουμ' ὄχθροὺς καὶ χαίρονται καὶ φίλους καὶ λυτάνται.
—Ἐλάτε, πᾶρτε τὴν εὐκὴ, καὶ νᾶσθε μονοιασμένοι.
Φιλήστε καὶ τ' ἀγγόνια μου, ποὺ νᾶχουν τὴν εὐκὴ μου».

«Ὁ γέρον Κολοκοτρ.» Ἀθήνα, ἐκδ. β' 1901, Β', σ. 195.

γοιδιοῦ τοῦ Φαλέξ (περὶ στρατ. ἀνατρ., σ. 420) τροποποιημένο καὶ μὲ στίχους ἀνόητους φορτωμένο («πάω νὰ συχωρεθῶ καὶ τὴν ὑγεία ν' ἀφήσω—τί θὰ περάσω θάλασσα καὶ φοβερὸ λιμάνι») —θὰ πάγω εἰς τὴ Ζάκυνθο νὰ σμίξω μὲ τοὺς Φράγκους»). Ὁ πλαστοποιητῆς φαντάζεται πῶς ὁ Θεοδωράκης ἔφυγε ἀπὸ τὸ Μοριᾶ εἰρηνικὰ κι' ἀναπαμένα. Τὸ ζ' (σ. 135) εἶναι ἀναμάρτημα ἀπὸ Ρουμελ. τραγοῦδια. Τὸ η' καὶ θ' (σ. 136—7) εἶναι πλαστὰ τραγοῦδια τοῦ Κρυστάλλη, ποὺ τραγοιδιῶνται τάχα στὴν Ἠπειρο, ἐνῶ μοναχὰ τὸ τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος» γίνηκε γνωστὸ στὰ Γιάννινα ἐπὶ βασιλείας Γεωργίου. Τὸ ι' (σ. 139) κάνει φανερὴ τὴν προσπάθεια τοῦ ποιητῆ νὰ παρουσιάσῃ ἀνέκδοτο Κολοκοτρ. τραγοῦδι ἀπὸ φράσεις, στίχους καὶ μισόστιχα παλιῶν Κλέφτικων τραγοιδιῶν. Τὸ ια' (σ. 143) εἶναι ξαναμαγεῖρεμα τοῦ πλαστοῦ, ποὺ ἀρχίζει «ψηλὸ τετρακόροφο βουνὸ ποτάμι ροβολάει» (Παπαζαφ.) καὶ τελειώνει τώρα στὸ θάνατο τοῦ Γιωργακλῆ Κολοκοτρ., θάνατο ποὺ κι' ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ καὶ ἡ ἀληθινὴ ἱστορία δὲν τὸν ἔξερε ποτέ ὁ σκοπὸς τοῦ τραγοιδιοῦ φαίνεται ἀπὸ τὸ στίχο «ποὺ ἦτανε τριαντάφυλλο τῶν Κολοκοτρωναίων». Τὸ ιβ' (σ. 150) εἶναι ξαναπλασμένο ἀπὸ τὸ γνωστὸ, ποὺ τύπωσα πειδὸ πάνου, γιὰ τὸ χαλασμὸ τῶν Κολοκοτρωναίων στῆς Αἰμιαλοῦς τ' ἀμπέλι. Ὅλες οἱ ψεύτικες παραλλαγῆς αὐτοῦ τοῦ πλαστοῦ τραγοιδιοῦ παρασταίνου τὸν προδότῃ καλόγερο νὰ γίνεται ντελάλης μέσ' τῆ Δημιτσάνα, καὶ νὰ δείχνῃ μ' αὐτὸ πῶς ὄλοι οἱ χριστιανοὶ τῆς χώρας μὲ χαρὰ θ' ἀκούγανε τὴν προδοσίαν. Κι' αὐτὴ τὴν ἀτιμία φαντάζεται ὁ πλαστοποιητῆς θὰ ἦταν ἄξιος ὁ λαὸς τοῦ Μοριᾶ νὰ τὴν τραγοιδίση. Τὸ ιγ' (σ. 155) εἶναι κομμάτι ἀπὸ τὸ πειδὸ πάνου τὸ ιδ' (σ. 156) εἶναι νεωτεριστικὴ παραλλαγή πεζότατη ἀπ' ἀνθρωπο ποὺ διάβασε καὶ πλούτισε μὲ δικούς του ἀτεχνους στίχους τὸ τραγοῦδι τῆς Αἰμιαλοῦς καὶ πάλι. Τὸ ιε' (161 καὶ 162), εἶναι ἀναμάρτημα τοῦ τραγοιδιοῦ, ποὺ παρασταίνει τὸ Θεοδωράκη ν' ἀγναντεῖ ἀπὸ τῆς Ζάκυνθος τὸ κάστρο. Τὸ ις' (σ. 163) εἶναι μεταπλασμένο ἀπὸ Ρουμελ. μὲ προσθήκες, ὅπου φαίνεται γυιὸς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη φανταστικός, ὁ Λαμπράκης κλπ. Τὸ ιζ' (σ. 165) εἶναι κι' αὐτὸ ἀναμάρτημα τῆς διαμονῆς τοῦ Θεοδωράκη στὴ Ζάκυνθο. Γιὰ τὸ παράξενο τραγοῦδι (σ. 166), τὸ στελεμένο ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ὅπου ἀνακατεύεται Κότζμανης (δὲ χωροῦσε τ' ὄνομα «Κοτζαμάνης»), ποὺ θέλει νὰ πατήσῃ τὴν Ὑδρα, Κολοκοτρώνης ποὺ πολεμáει μὲ τοὺς Τούρκους, Τσαμπόπουλα κι' ἄλλα τέτοια δὲ λέω τίποτε. Ὁ Πολίτης θέλει νὰ δώσῃ κάτσια ἐξήγησι αὐτοῦ τοῦ τραγοιδιοῦ, μὰ τοῦ κάκου.

Ἀκολουθοῦν πλαστὰ τραγοῦδια ἀνακατεμένα μ' ἀληθινὰ, μὲ τοῦ Ἰσοπανάκου, μὲ λαϊκῆς πεζῆς ρίμες, κι' ὅλα μὲ ὑπόθεση τὸ Θεοδωράκη κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Ὅλα ὅμως αὐτὰ δὲν ἔχουνε νὰ κάμουνε μὲ τῆς μελέτης μου τὸ σκοπὸ. Ἀπὸ τὴν ἐρευνά μου τούτῃ τῆ λαογραφικῆ βγαίνει συμπέρασμα πολὺ θλιβερό, ἢ ἀρρωστη προσπάθεια διαφόρων σιχοπλόκων νὰ στολίσουν τῶν Κολοκοτρωναίων τ' ὄνομα μὲ ποιητικὸν κύκλον ἀπέραντο, κύκλο ποὺ δὲ στόλισε ποτὲ ἄλλη Κλέφτικη εἶτε Ἀρματωλικὴ δυναστεία. Μὰ ἡ

1) Μήπως πρέπει νὰ γραφτῆ «κανάλι»;

προσπάθεια αυτή, η ένοχη κι' αξιοκατάκριτη, δὲ σταματάει ἐδῶ. Κοντὰ στὰ τραγούδια πὸ μιλᾶνε πότε γιὰ τὸν ἕνα καὶ πότε γιὰ τὸν ἄλλον Κολοκοτρώνη, ὑπάρχουν καὶ γενικὰ τραγούδια, πὸ ἔχουν κι' αὐτὰ σκοπὸ νὰ ἐξηρωτῶσουν περιληφτικὰ τοὺς ἴδιους. Πρῶτο ἀπ' αὐτὰ τὰ τραγούδια ἔρχεται τὸ γνωστὸ, ἴσως ἔργο τοῦ Τσοπανάκου· «τοῦ Λεωνίδα τὸ σπαθί—Κολοκοτρώνης τὸ φορεῖ»¹⁾. Ἀπὸ στίχους 8 πὸ ἔχει ὁ Τσοπανάκος γίνανε στὴν ἔκδοση τοῦ Passow 10, καὶ στὴ «Δημοτ. Ἀνθολογία» τοῦ Λελέκου 30· ὁ Λελέκος χώνεψε μέσ' τὸ τραγούδι καὶ τὸ περίφημο «Κάτου στοῦ Βάλτου τὰ χωριά»· ὀλάκερους στίχους τοὺς ἔβαλε ἀκέρειους· «τ' ἄρματα δὲν τὰ δίνουμε—τὸ αἷμα μας τὸ χύνουμε». Δεύτερο τραγούδι πὸ ἀκέραιο τῷ κλεψε ὁ Λελέκος εἶναι «Τὰ Τσαμόπουλα», πὸ τὸ χορεύουνε «στὰ τρία» ὅλες οἱ γυναῖκες τῆς Ρούμελης. Ἐν τὴν παραλλαγή τὴν ἔκανε ὁ λαὸς τοῦ Μοριά, δὲ θὰ ἦτανε παρᾶξενο ν' ἄλλαξε τ' ὄνομα καὶ ν' ἄβανε, ἀντὶ Τσαμόπουλα, Κολοκοτρωνόπουλα· μὰ ὁ Λελέκος πρόσθεσε καὶ δικές του ἀναγοῦλες, κ' ὕστερα τῆς ἄλλαξε κι' αὐτὲς σὲ δεύτερη παραλλαγή, πὸ τὴ δημοσίεψε στὴ «Νέα Ἐφημερίδα» 7 Ὀχτ. 1890. Ὅσο γιὰ τὸ πρωτότυπο τραγούδι, οἰκογένεια Κλέφτικη μὲ τ' ὄνομα Ἰσάμη φαίνεται στὸν Ὀλυμπο, ὅμως τὸ τραγούδι δείχνει ἀρχοντικὴ οἰκογένεια· μπορεῖ λοιπὸν νὰ εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν περίφημη Ἀρματωλικὴ οἰκογένεια τοῦ Μετσόβου. Τσαμηδες Κλέφτες ἢ Ἀρματωλοὶ ἦτανε καὶ στὴ Ρούμελη²⁾. Τὸ τραγούδι πέρασε στὸ Μοριά, καὶ βρισκεται πρῶτα στὴν Ἡλεία ὡς παραλλαγή, μὲ τὴ διαφορὰ «κινῆσαν τὰ Λαλόπουλα—τὰ καπετανόπουλα» («Πανδώρα» ΙΓ'—1862, σελ. 341). Ὁ Λελέκος τ' ἄρπαξε, τὸ παράλλαξε, τῷ κάμε Κολοκοτρωναῖκο στὴν ἀνθολογία του (ἐκδ. τοῦ 1868, σελ. 24).

Ὅμως δὲ φτάναν οἱ πολεμικὲς δόξεις τοῦ Θεοδωράκη· χρειαζόταν τώρα καὶ ποιητικὲς. Ὁ Θ. Ν. Φιλαδελφέας, λόγιος καὶ ιστοριοδίφης γνωστός, γιὸς τοῦ τόσο εὐεργετικοῦ στὰ γράμματα τυπογράφου, ἔγραψε (ἐφημ. «Ἄστυ» 25 Μαρτ. 1905) ἀρθρο γιὰ ν' ἀποδείξῃ πὸς ὁ Θ. Κολοκοτρ. ἦταν ὁ ποιητὴς τοῦ περιφημοῦ τραγουδιοῦ «Τῆς τριχᾶς τὸ γεφύρι»· γράφει λοιπὸν ὁ Θ. Ν. Φ. : «Τοῦτο ἀνεκάλυψα ἀναδιφῶν τὰ χειρόγρ. τοῦ μακαρίτου πατρός μου, ὅστις συνδέομενος διὰ παλαιᾶς φιλίας μετὰ τοῦ... Γ. Τερτσέτη, ἔγραψεν ἰδίᾳ χειρὶ, κατὰ τὴν διήγησιν ἐκείνου, τὸ ἐξῆς ἐπεισόδιον τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη... «Γέροντες ἀγωνιστῆς ἐτραγῶδει ἄσμα τοῦ Κολοκοτρώνη· ἐκ περιεργείας ἠρώτησα αὐτὸν τί εἶναι αὐτό, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε δὲν ἤκουσα, καὶ αὐτὸς μοῦ εἶπεν ὅτι αὐτὰ εἶναι πράγματα παλαιὰ καὶ ἐλησμονήθησαν πλέον μὲ τὴν ἐθνικὴν Ἐπανάστασιν· εἶναι τραγούδι τὸ ὁποῖον ἔκαμεν ὁ ἴδιος ὁ Κολοκοτρώνης, δύναται δὲ νὰ τὰ ἐνθυμῆται καλύτερα μία γραῖα ἐκ τῆς οἰκογενείας τοῦ Κολοκοτρ., πρὸς ἣν ἀπευθυνθεῖς, ἔγραψα αὐτολεξεῖ ἐξ ἀπαγγελίας τὰ ἐξῆς : «—Ἦτον Λαμπρὴ ἀνήμερα, ἦταν ὄγδοῦντα συντρόφοι, καὶ ἦτον εἰς τὸ μεγαλύτερο βουνὸ τῆς Πε-

1) Π. Τσοπανάκου «Ἄσματα πολεμιστῆρια», Ἀθήνα, 1838, σελ. 41.

2) Οἰκονομίδη «Τραγούδια τοῦ Ὀλύμπου» σ. 75 σημ. καὶ Ἀραβαντινοῦ «Δημοτ. ἄσματα Ἡπείρου» σ. 81.

λοποννήσου· ἀπὸ ἡμέρες τοὺς εἶχαν εἶδησι δοσμένη, ὅτι θὰ πᾶνε ἄλυσσοδεμένους ἑκατὸν πενήντα ἀνθρώπους. Ἐδιαμοίρασα, ἔλεγεν ὁ Κολοκοτρώνης, τοὺς μισοὺς συντρόφους εἰς τὸ ἄλλο βουνό, ἔβαλα τὰ καρπούλια μὲ μεγάλη πρόβλεψη διὰ νὰ κάμωμε τὴ Λαμπρὴ μας ἀσφαλισμένοι· ἐδιαμοιρασθήκαμε λοιπὸν καὶ τοὺς εἶπα :—Ἐ, ἀδελφοὶ χριστιανοί, νὰ ἦμαστε συγκεντρωμένοι, ὄχι, ὄχι πὸ μᾶς ὀνομάζουν οἱ Ἀρχοντες καὶ τὸ Γουναρικό κλέφτες, νὰ ἐλευθερώσουμε τοὺς ζωντανούς. Ἐν θέλετε νὰ μ' ἀκούσετε, νὰ κρεμάσωμε τὰ χαιμαλιά μας εἰς τὰ ἔλατα· αὐτὰ εἶναι ἡ ἐκκλησία μας, ἡ Λαμπρὴ μας, καὶ νὰ τὰ ἀσπασθοῦμε, καὶ νὰ ἐλευθερώσουμε τοὺς ἀδελφούς μας, πὸν πᾶνε νὰ τοὺς φυλακίσουν διὰ παντὸς εἰς τὰ δεσμά. Ἀπάνω πὸν καθίσαμε νὰ φᾶμε καὶ νὰ πιοῦμε τοὺς εἶπα πάλε, ἂν εἶμαστε ἀδελφοί, νὰ χύσωμε τὸ αἷμα μας διὰ τοὺς ἀδελφούς μας· πρῶτα τοὺς ὀρμήνευσα μιλητά, ἔπειτα τὸ ἔκαμα καὶ τραγούδι καὶ τοὺς τὸ ἐτραγούδησα :

Καλὰ τρώμε καὶ πίνουμε καὶ λιανοτραγουδοῦμε...

Πουλᾶκι ἐπήγε κ' ἔκατξε ἀπάνου στὸ τραπέζι·

δὲν ἐκελάττει σὰν πουλί, δὲν ἔλεε σὰν ἀηδὼνι,

μόν' ἐκελάττει κ' ἔλεε ἀνθρωπινὴ λαλίτσα :

—«Καλὰ τρώμε καὶ πίνουμε καὶ λιανοτραγουδοῦμε,

δὲν κάνουμε κ' ἕνα καλὸ, καλὸ διὰ τὴν ψυχὴ μας,

νὰ πᾶμε νὰ φυλάξωμε τῆς Τριχᾶς τὸ γεφύρι,

ὅπου περνᾶει ὁ βότβοδας μὲ τοὺς ἄλυσσομένους;»

Πρῶτο ντουφέκι ποῦρριξαν, βγαίνουσι εἰ σκλαβωμένοι.

Σκοτώσανε τὸ βότβοδα, βγαίνουσι εἰ σκλαβωμένοι.

Ἀπάνω πὸν ἐκόψανε τ' ἀρνιά τὰ ψημένα, ὁ θεὸς τοὺς ἐπήγε τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἐκτύπησαν· ἐλαβώθηκε ἕνας πρῶτος ἀπὸ τὰ παληκάρια, ἐσκοτώθη ἕνας πρῶτος ἐξ ἀδελφῶν τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ πῆραν τὸ κεφάλι του· ἔκαμαν πόλεμο· ἦσαν 2000 στρατιῶται· ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἐσκοτώθηκαν ὄγδοῦντα ἐπτὰ. Μᾶς βοήθησε, ἔλεγεν ὁ Κολοκοτρώνης, ἡ Παναγία ἢ Θεοτόκος καὶ ἡ καθαρότητά μας, ὅπου ἐπήγαμε νὰ ἐλευθερώσουμε τοὺς ἀδελφούς μας».

Τὸ πρωτότυπο αὐτοῦ τοῦ τραγουδιοῦ τῷ χουνε πολλὲς συλλογές. Καταχωρίζω ὅμως τὸ κείμενο τῆς «Πανδώρας (ΙΔ'—1864, σ. 535¹⁾). Ἀπὸ τὸ περιε-

1) Τῆς νύκτας οἱ Ἀρματωλοὶ καὶ τῆς αὐγῆς οἱ Κλέφτες, ὀλονυκτῆς κουρασάνα καὶ τὲς αὐγῆς κοιμῶνται· κοιμῶνται στὰ δασὰ κλαριά καὶ στοὺς παχυσοὺς τοὺς Ἰσκιούς. Μὰ εἶχαν ἀρνιά καὶ τρώγανε, κριάρια σουβλισμένα, μὰ εἶχαν κ' ἕνα γλυκὸ κρασί ἀπὸ τὸ Μοναστήρι. Ἐ' ἕνας τὲν ἄλλον ἔλεγεν κ' ἕνας τὲν ἄλλον λένε : —«Καλὰ τρώμε καὶ πίνουμε καὶ φηλοτραγουδοῦμε, δὲν κάνουμε κ' ἕνα καλὸ, καλὸ γιὰ τὴν ψυχὴ μας, νὰ πᾶμε νὰ φυλάξωμε τῆς Τριχᾶς τὸ γεφύρι, πὸν ἐκεῖ περνᾶει ἕνας πασσᾶς μὲ τοὺς ἄλυσσομένους, νὰ κόψωμε τὸν ἄλυσσο, νὰ βγοῦν οἱ χαφωμένοι, νὰ βγῆ τῆς χήρας τὸ παιδί καὶ τῆς Μαρίας ὁ ἀνδρας;»

μόνος δὲ ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, νέος τότε, ἐπ' ὄμιον τὸ ὄπλον φέρων ἐχώρευε. Τοῦτο μεγίστην ἐνεποίησεν εἰς τὸν Ζαχαριᾶν ἐντύπωσιν, ὅστις διακόψας τὸν χορὸν καὶ στραφεὶς εἶπε πρὸς τοὺς ἄνδρας του, δεικνύων ἅμα τὸν Κολοκοτρώνην: «—Ρὲ σεῖς, ἂν πεθάνω, αὐτὸς καμιὰ βολὰ θὰ γίνῃ καπετάνος σας». Τὸ μέλλον ὄντως ἀπέδειξε πόσον ὀρθῶς ἔκρινεν ὁ ὄξυδερκῆς Κλέφτης».

Καὶ πρῶτα, λίγα λόγια γιὰ τὸ τετράστιχο. Δὲν ξέρω ἂν εἶναι αὐτὸ ἀλλοῦ πουθενὰ τυπωμένο, ἀλλὰ ὁ Ἡπειρώτης λόγιος Θαν. Πετρίδης (μὲ γράμμα του πρὸς τὸν ἐκδότη τοῦ «Ἐθν. Ἡμερολογίου» Παρίσι, Μαρίνο Βρεττὸ) ἔστειλε ἀπὸ τῆ Δρόβιαν τῆς Ἡπειροῦ, ὁ τοῦ Μαγιοῦ 1866, τὸ τετράστιχο αὐτὸ ἀλλοιώτικα κάπως διατυπωμένο, ἀπὸ γεροντικῆ λησμονησιᾶ (ἀντὶ «φυλαχτὸ» ἔπρεπε νὰ γράψῃ «γαῖμαλί»¹⁾), καὶ βεβαιώνει μὲ τὸ γράμμα του πὼς οἱ στίχοι εἶναι Ἡπειρώτικοι, καὶ νομίζει μάλιστα αὐτὸ τὸ τετράστιχο μέρος ἀπὸ μεγαλύτερο τραγοῦδι, ποῦ ἀρχίζει μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Τὰ καλὰ τὰ παληκάρια —τὴν ἡμέρα τῶν καὶ πίνουν—καὶ τὸ βράδυ στὸ καρτέρι...»²⁾ πειὸ κάτου δὲ θυμᾶται ὁ Π. καλὰ τὸ τραγοῦδι, καὶ τὸ συμπληρώνει μὲ πλαστοὺς στίχους, δίνει ὅμως καὶ τὴν ὑπόθεσιν: Τὰ παληκάρια πιάσανε δυὸ Τούρκους μὲ μιὰ κόρη σκλαβωμένη, «τοῦ Παπακονόμου νύφη—καὶ τοῦ πρώτου θυγατέρα»³⁾ ἢ κόρη παρακαλεῖ τοὺς Κλέφτες νὰ τὴν ξεσκλαβώσουν, καὶ ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ αὕτη ὁ καπετάνος λέει τὸ περίφημο τετράστιχο «ὄρκο κάνω κλπ.». Ἄς πῶ κ' ἐγὼ λίγα λόγια γι' αὐτὸ. Τὸ νόημα τοῦ τραγοιδιοῦ δείχνει τὸν ἥρωα παλιὸν Κλέφτη, ποῦ ἄλλο ἔργο δὲν ἔχει παρὰ Τούρκους νὰ σκοτώνῃ. Στὴ στεριανὴ Ἑλλάδα τέτοιοι Κλέφτες ἀπροσκύνητοι ἀναφέρονται πολλοί. Γυρίζανε σὰν τὰ θεριά στὸς λόγγους, καὶ τέλος ἢ παίρνανε τὸ «ράϊ» (ὑποταζόνταν ὡς Ἄρματωλοί), ἢ τελειῶναν τὴ ζωὴ τους σκοτωμένοι. Ὅπως τὸ ξηγᾶει καὶ ὁ Πετρίδης στὸ γράμμα του³⁾, οἱ παλιοὶ Κλέφτες, φιλόανθρωποι καὶ θεοφοβούμενοι, στήναν καρτέρια γιὰ νὰ ξεσκλαβώνουνε χριστιανούς. Στὸ Μοριά Κλέφτες ποῦ νὰ σκοτώνουν Τούρκους συστηματικὰ δὲν τοὺς χωροῦσε ὁ τόπος. Ὁ πειὸ ἄγριος Κλέφτης, ὁ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης, κάποιον μπουλούμπαση σκότωσε στὴν Κόρινθο, μὲ διαταγὴ (καὶ μὲ πληρωμὴ χωρὶς ἄλλο) τοῦ πλούσιου σπαῖ πατέρα τοῦ Κιαμίμπη, καὶ ἀμέσως ἄφησε τ' ἀξίωμα τοῦ Κάπου καὶ κρύφτηκε στὴ Μάνη. Ἐκεῖ εἶχανε τὸ καταφύγιό τους καὶ ὁ σκληρὸς Παναγιώταρος, καὶ ὁ σκληρότερος ἀκόμα Ζαχαριάς, ὅμως καὶ τοὺς τρεῖς τοὺς ἔφτασε ὁ Πασσᾶς τοῦ Μοριά μὲς³⁾ τοὺς κρυψῶνες τους.

1)

Ὅρκο κάνω στὸ σπαθί μου
καὶ σταυρὸ στὸ φυλαχτό μου
ποῦ νὰ βρῶ Τούρκους νὰ κόψω
καὶ Ρωμιούς νὰ ξεσκλαβώσω.

2) Αὐτοὶ εἶναι στίχοι γνήσιοι.

3) Τὸ γράμμα τὸ βρήκα στὰ χαρτιά τοῦ Μαρίνου Βρεττοῦ, καὶ τὸχω στὰ χέρια μου. Ὁ ἐκδότης τοῦ «Ἐθν. Ἡμερολογίου» δ' ἀρνήθηκε νὰ τυπώσῃ τὸ ποίημα, γιὰτὶ ἡ ἔκδοσή του κυκλοφοροῦσε πολὺ στὴν Τουρκία καὶ δὲ μποροῦσε νὰ δημοσιεύῃ τὸ τετράστιχο.

Στὸ Μοριά, ὁ τόπος ἦτανε γεμάτος ἀπὸ Τούρκους ἐξελληνισμένους: οἱ χριστιανοὶ πάλι πρὸνχοντες ἦτανε πάντα ἐχτροὶ θανάσιμοι τῶν ἀνήσυχων Κλεφτῶν. Τοὺς Κολοκοτρωναίους, ἅμα ἀποφάσισε ὁ Πασσᾶς νὰ τοὺς ξεκάμῃ, σὲ λίγες βδομάδες τοὺς ξεκάμε μὲ τῶν προυχόντων τὴ βοήθεια. Ἡ καταστροφὴ τῆς Μοραίτικης Κλεφτουριάς ἦτανε πάντα ζήτημα λίγου καιροῦ. Τὴν Κλεφτουριά τῆς στεριανῆς Ἑλλάδας ὁ Τούρκος αἰῶνες τὴν κατάρτεξε, μὰ τέλος συβιβάστηκε μαζί της μὲ τὸ σύστημα τῶν Ἄρματωλικῶν.

Καὶ γιὰ τ' ἀνέκδοτο τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη καὶ Ζαχαριᾶ, ποῦ τὸ περιγράφει πειὸ πάνου ὁ κ. Κουκουλῆς, λίγα λόγια ἔχω νὰ πῶ. Ὅλοι οἱ Κλέφτες νὰ χορεύανε ξαρμάτωτοι (χωρὶς ντουφέκι), καὶ ὁ Θεοδωράκης νὰ χόρευε μὲ τὸ καριοφίλι κρεμασμένο ἀπὸ τὴν πλάτη, αὐτὸ θάκανε τὸ Ζαχαριᾶ, τὸν ἀτρόμητο καὶ τόσο ἀκράτητο στοὺς τρόπους του, νὰ τὸ νομίση προσβολή, καὶ νὰ ντροπιάσῃ τὸ νέο παληκάρι ὡς «κιοτῆ» (δειλὸ) καὶ νὰ τὸ διώξῃ ἀπὸ τὸ σῶμα του, ὄχι νὰ τὸ θαμάσῃ μάλιστα γιὰ τὴ φρονημάδα του. Ἡ ἀρετὴ τῆς φρονημάδας δὲν εἶχε ἐκεῖνη τὴν στιγμὴ τὴν ἐφαρμογὴ της. Τὰ παληκάρια, καὶ στὸ χορὸ καὶ στὸ τραπέζι, μὰ καὶ στὸν ὕπνο ἀκόμα φοροῦσαν τὰ μικρὰ τους ἄρματα, τ' ἄρματα τοῦ σελαχιοῦ (τὸ λέγαν καὶ ζωστάρι οἱ Κλέφτες). Ὅμως στὸ χορὸ, καθὼς καὶ στὴν ἐκκλησιά, τὰ παληκάρια ἀκουμποῦσαν ἢ κρεμοῦσαν κάπου ἐκεῖ κοντὰ τὰ ντουφέκια τους. Καὶ ποῖο παληκάρι φιλότιμο θὰ τολμοῦσε νὰ βαστάῃ τὸ ντουφέκι ἐκεῖ ποῦ τ' ἄλλα παληκάρια ἦτανε ξαλαφρωμένα ἀπὸ τὰ δικά τους. Τέτοιο παληκάρι δὲ θὰ μποροῦσε νὰ σταθῇ στῶν ἄλλων τὴ συντροφιά.

ΒΕ'

Τὸ τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά». — Φαινόμενο μιχτὸ γνήσιου καὶ πλαστοῦ τραγουδιοῦ. — Ποιὰ ἡ γέννηση καὶ ἡ διάδοσή του. — Ἀνάλυση καὶ ἀποδείξη τῆς καταγωγῆς του. — Ἦθη γνήσια Κλέφτικα καὶ ἤθη ἀναχρονισμένα ψεύτικα. — Βλος τῶν Κλεφτῶν ἢ ἐκκλησιά, τ' ἄλογο, τ' ἄρματα, τὰ φορέματα. — Πλοῦτος τῶν Κλεφτῶν καὶ Ἄρματα. — Παραλλαγές τοῦ τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά». — Ἡ μουσική του. — Ἄλλα πλαστὰ τραγοῦδια.

Νὰ ἔνα τραγοῦδι, τέλος, ποὺ δὲ μπορεῖ κανεὶς, μὲ λόγο ἀπόλυτο, πλαστὸ νὰ τὸ κηρύξῃ τραγοῦδι ἀπὸ τὰ πειδὸ ἀγαπητὰ τοῦ λαοῦ στὸ Μοριά, μὰ καὶ τῆς Ρούμελης; τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά». Ὅσο γιὰ τὴ Ρούμελη, εἶν' αὐτὸ τὸ μόνο Κολοκοτρωναϊκὸ τραγοῦδι ποὺ τραγουδιέται ἐκεῖ. Γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς πόσο δύσκολα τὰ τραγοῦδια τῆς μεσηβρινῆς Ἑλλάδας ἀνεβαῖναν κατὰ τὸ βορρῆ, ἄς μάθῃ πὺς τὸ τραγοῦδι αὐτὸ μὲ τὸν ὄρθιον «ἠχό» του ἔφρασε πρώτη φορὰ στὴν Ἠπειρὸ κατὰ τὰ 1875¹⁾. Ἐβαλα πειδὸ πάνου τὸν κανόνα πὺς, πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, Μοραίτικα ἱστορικὰ τραγοῦδια ποτὲ δὲν περνούσανε στὴ Ρούμελη καὶ τ' ἀντίθετο—καὶ τώρα ἀκόμα δύσκολα περῶνε. Τὴ διάδοσή του ὅμως στὴ Ρούμελη τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά» τὴ χρωστάει στὸν ὄρθιον ἠχό του, ποὺ ἀπὸ πρῶτα ἦτανε γνωστὸς στὴ Ρούμελη, καθὼς θὰ δοῦμε. Τὸ μέλος του πρῶτα καὶ κύρια, καὶ δεῦτερα τοῦ Θεοδωράκη τ' ὄνομα τὸ περιλάλητο ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι καὶ κάτω, ἔκαμε τὸ τραγοῦδι καλοπρόσδεχτο σ' ὅλον τὸ λαὸ τῆς Ἑλλάδας. Ἐχει ἐδῶ τὸν τόπο τῆς καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρηση ποὺ θὰ κάμω μὲ τὴ χτυπητὴ του ποίησι καὶ τὸν «ἠχό» του τὸν ἐθνουσιαστικὸ, ὅπως τὸ τραγοῦδι οἱ Μοραίτες—οἱ Ρουμελιῶτες τὸ λένε βαριά καὶ λυπητερὰ, ὅπως ὅλα τὰ Κλέφτικα—τὸ τραγοῦδι αὐτὸ, ἂν ἦτανε διαδομένο στὸ Μοριά καὶ πρὶν καὶ κατὰ τὸ Εἰκοσιένα, τότε χωρὶς ἄλλο καὶ στὴ συλλογὴ τοῦ Faurler θάμπαινε καὶ στὴς Γερμανικὲς συλλογές, ποὺ ἀκολοῦθησαν ἀμέσως τὸ Faurler, καὶ ὁ Μ. Σκινᾶς, ὁ πρῶτος ποὺ ἔφραξε στὸ χαρτὶ Κολοκοτρωναϊκὸ τραγοῦδι, κακοπλασμένο καὶ ἄθλιο, θὰ προτιμοῦσε νὰ παραδώσῃ στὸ Θίρσιο τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά», γιατί θὰ τῶβρισκε καὶ προχειρότερο.

Τὸ τραγοῦδι, καθὼς εἶπα, μοιάζει ἀπὸ τὰ πειδὸ ὄρθια τῆς λαϊκῆς ποίη-

1) Ὁ φίλος μου Χρ. Χριστοβασιλῆς νὰ τί μοῦγραψε ἀπὸ τὰ Γιάννινα: «Μᾶς τῶφρε ἕνας Βραχωρῆτης Σπύρος Στούπας, ποὺ εἶχε καταφύγει στὸ Γιάννινα κατὰ τὰ 1875». Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι τῆς Ἠπειρωτ. παραλλαγῆς εἶναι «πὺς λάμπει ὁ ἥλιος τοῦ Μαγιοῦ, τ' Ἀγούστου τὸ φεγγάρι—ἔτσι ἔλαμπε(;) καὶ ἡ Κλεφτουριά οἱ Κολοκοτρωναῖοι». Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι πειδὸ ὁμορφῆ, μὰ καὶ γνήσια Ρουμελιώτικη, γιατί ἀπὸ τραγοῦδι τῆς Ρούμελης τὸ τραγοῦδι αὐτὸ τοῦ Μοριά δανεῖστηκε τὸν α' στίχο του, μὰ τὸν ἔκαμε χειρότερο. Ὅπως ἀρχίζει τὸ Μοραίτικο τραγοῦδι «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά, λάμπει καὶ στὰ λαγκάδια», εἶναι κάπως ξεκάθαρο.

σης, μ' ὅλες τῆς τεχνητὲς παραλλαγές ποὺ τοῦ κάμιν οἱ λογιώτατοι. Ἡ ψυχρὴ ὁμῶς μελέτη, ἡ ἀγέλαστη κριτικὴ σ' ἄλλο ἀποτέλεσμα φτάνει ξετάζοντας ἀπὸ πολὺ κοντὰ, λύνοντας τοῦ τραγουδιοῦ τὰ συστατικὰ καὶ ξαναδένοντας τα. Εἶναι ἀνάγκη ἐδῶ νὰ βάλω τὸ τραγοῦδι στὴν πειδὸ σύντομη, λοιπὸν καὶ πειδὸ γνήσια ὁμορφῆ του καὶ παίρνω τὴν παραλλαγὴ τῆς Ρουμελιώτικῆς γιατί, πιστεύω, οἱ Ρουμελιῶτες, πολὺ πειδὸ συντηρητικοὶ στὰ τραγοῦδια τους, δὲν τὴν ἀλλάξαν τραγοῦδώντας τὴ καὶ μὲ τὸ μονότονον ἠχό τῆς¹⁾. Ὁ Ν. Πολίτης δημοσιεύει πέντε μοραίτικες παραλλαγές, ὅπου στίχοι μπαίνουνε καὶ βγαίνουνε δανεῖσμένοι ἀπ' ἄλλα Κολοκοτρωναϊκὰ τραγοῦδια²⁾ οἱ περισσότερες αὐτὲς μεταβολές εἶναι ἔργα λογιωτάτων, ἀφοῦ ὅμως εἶναι ὁ λόγος γιὰ τραγοῦδι ποὺ ζῆ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, πρόσθεσε καὶ ὁ λαὸς τῆς δικῆς του, καὶ ἔτσι χρειάζεται δύσκολη δουλειὰ γιὰ νὰ φανῇ ποιὰ μεταβολὴ εἶναι ἔργο τοῦ λαοῦ καὶ ποιὰ τοῦ λογιωτάτου.

Ἐρχεται τώρα τὸ σπουδαιότερο ζήτημα. Ὅπως βρῖσα καὶ πειδὸ πάνου, καὶ τὸ «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά» πρέπει νὰ εἶχε ποιηθῇ στὴν ἐποχὴ τῆς Κολοκοτρωναϊκῆς ἀκμῆς καὶ δόξας—αὐτὴ τὴν ἀκμὴ καὶ δόξα δὲν τὴν ἔχει θέμα του τὸ τραγοῦδι; Ἄν ἐγὼ παραδεχόμουν τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ποιημένο σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα, θὰ ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ τὸ χρονολογήσω, νὰ τὸ βάλω στὴν ἐποχὴ του. Μὲ τί τρόπο ὅμως θὰ γινόταν αὐτὴ ἡ χρονολόγησι; Ὁ πρῶτος ὅρος τοῦ ἀληθινοῦ τραγοῦδοῦ εἶναι νὰ κρύβῃ μέσα του τὰ στοιχεῖα τὰ ἱστορικὰ καὶ τὰ ἠθικά, ποὺ νὰ μᾶς μπάζουνε στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ποὺ τῶβγαλε στὸ φῶς. Ἄς τὰ ζητήσουμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ ἄς τὰ βροῦμε. Πρῶτα; βλέπουμε τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐπίδειξί του τὴν ἀρχοντικὴ σ' αὐτὸ τὸ Κλέφτικο τραγοῦδι³⁾. Καὶ ἡ ἐπίδειξι τοῦ πλοῦτου σ' ἄρματα καὶ στὰ φορέματα δὲν ἦτανε ποτὲ ἐπίδειξι Κλέφτικη, καθὼς ἀπόδειξα πειδὸ πάνου, ἦταν Ἄρματα-κικὰ καμάρι πλοῦτου κληρονομικοῦ, στὴ Ρούμελη μοναχὰ⁴⁾ καὶ πάλι ὅμως αὐτὴ ἡ ἐπίδειξι δὲν ταίριαζε σ' ἄντρες, οὔτε στὴν ποίησι τὴν ἀντρικὴ ταίριαζε σὲ

1) Πὺς λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά, λάμπει καὶ στὰ λαγκάδια, ἔτσι λάμπει καὶ ἡ Κλεφτουριά, οἱ Κολοκοτρωναῖοι, πῶχον τ' ἀσῆμα τὰ πολλὰ, τῆς ἀσημένιες πάλες, ὅπου δὲν καταδέχονται τὴ γῆς νὰ τὴν πατήσουν, καβάλλα πᾶν στὴν ἐκκλησιά, καβάλλα προσκυνᾶνε, καβάλλα παίρν' ἀντίθετο ἀπ' τοῦ παπᾶ τὸ χέρι, καβάλλα πῆγαν καὶ ἔκαταν στὴς ἐκκλησιᾶς τὴν πόρτα...

2) Μιὰ παραλλαγὴ ἔχει τὸ στίχο «φλουριά ρίχνουν στὴν ἐκκλησιά (ἢ στὴν Παναγιᾶ), φλουριά ρίχνουν στοὺς ἄγιους». Ἄν γινόταν ἀληθινὰ ἕνα τέτοιο σκόρπισμα φλουριῶν μέσα στὴν ἐκκλησιά, θὰ ἦτανε μεγάλη ἀσέβεια καὶ προσβολή, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ λαοῦ.

3) Ὑπάρχει καὶ ἕνα παράδειγμα Κλέφτικῆς ἐπίδειξης τοῦ πλοῦτου στὸ περίφημο τραγοῦδι, ποὺ ἀρχίζει: «Κάτω τοῦ Βάλτου τὰ χωριά—Ἄγραφα καὶ Ξερόμερο...—Ἐκεῖ εἶν' οἱ Κλέφτες οἱ πολλοὶ—ὄλοι ντυμένοι στὸ φλουρι κλπ.» Ὅμως ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ γιὰ παλιούς Ἄρματα, ποὺ χάσανε τ' Ἄρματα, καὶ τώρα τὸ ξαναζητοῦν ἔχουνε λοιπὸν «σύνυξι», καὶ σ' αὐτὴ πῆγαν ντυμένοι τὰ λαμπρά τους ἄρματα ἀφοῦ γλέντησανε στὴν ἐπιπέδου καὶ τὸ τελεσίγραφο τους στὴν Ἄρτα («κάθονται καὶ τρῶν' καὶ πίνουν—καὶ τὴν Ἄρτα φροβερίζουν»).

Μίλησα πειδ' έναν για τον πλούτο τον 'Αρματωλικό και την ακομοιορία την Κλέφτικη, κι' όσα είπα έχοννε τον τίπο τους κ' έδω. 'Ο πλούτος λοιπόν, που «λάμπει» στο τραγούδι αυτό το Κολοκοτρωναίο, δεν υπήρχε κι' αληθινά στην ιστορία των Κολοκοτρωναίων' και τότε, που τον έβριχε ο ποιητής και τον τραγουδούσε; Μές' τα κατσάβραχα που ζούσανε, που βρήκαν τ' άλλα και το καμάρι τους; 'Αλογα και Κλέφτες στα κατοράχια μονοπάτια μιας βουνίσιας χώρας, στάθηκε πράμα ανάκουστο στην ιστορία της Κλεφτουριάς. Και ν' αποχτούσε ο Κλέφτης άλογο, ατι άρπαγμένο από κανέναν Τούρκο, θα ντυρότανε κι' ο ίδιος να το καθαλλικεύη, μα κι' ο κόσμος στα χωριά θα γελοούσε με τη φτωχοφαντασιά του. 'Ο λαός ο χριστιανικός έχει πάντα ένα μέτρο στη ζωή του την κοινωνική. 'Αν δε θέλουμε να θυμηθούμε τον ίδιο το Χριστό, που προτίμησε το γαϊδαράκο για να μπή στα Γιεροσόλυμα, μήτε τους Πατέρες της 'Εκκλησίας, που άπαγορεύουν τ' αλογα, κι' ο λαϊκώτατος Νικόδημος 'Αγιορείτης τ' άπαγορεύει όχι μοναχά στους άπλους χριστιανούς, μα και στους ίδιους επισκόπους, χωρίς βέβαια από περίπτωση όδοιπόρου!) 'Η ταπεινώση ήτανε θρησκευτική άρετή, μα βοήθησε σ' αυτή κι' ο Τούρκος με την άδότησή της.

Λίγα λόγια ακόμα θα πω για της φορεσιάς και των άρμάτων την επίδειξη. Οι Κλέφτες, που ζούσανε στο πόδι, που κοιμώντανε με «τόνα μάτι», με το χέρι στο σπαθί, με την κουμπούρα στην «άπάνου σκάλα», ήτανε πάντα τους λεροί για να μην τους βλέπη όχτρος και να μην τους τρώη το ζούφιο. «Λαμποροροούσαν» τη Λαμπρή, κ' ίσως δυό-τρεις φορές ακόμα, άμα είχανε να πάν, άφοβα, στην εκκλησιά ή ακόμα πειδ' σπάνια σε πανηγύρι. Και πάλι όμως ή επίδειξη της φορεσιάς και της άρματοσύνης σε παιδιά Κλεφτόπουλα ή γιουδ' 'Αρματολών ταίριαζε μοναχά. 'Ενα τραγούδι λέει για το γιουδ' του περιφημού Ζιδρού: «Φώτη μου, μη στολίζεσαι, μη βάνεις τόσο' άσήμια—χαμήλωσε το φέσι σου και σκέπασε τ' άσήμια—να μην να ίδή ή 'Αρβανιτιά, οίξουν και σε σκοτώσουν». 'Αλλο τραγούδι Ρουμελ. παρασταίνει ένα Κλεφτόπουλο να λέη: «'Εβγα, μανούλα μ', να με ίδης, έβγα να μ' άγναντέψης...—το πως γυαλίξει ή πάλα μου και λάμπουν τ' άρματά μου». Λοιπόν, ως έδω, και οι Κολοκοτρωναίοι έρχεται φυσικό που πηγαίνανε λαμπροντυμένοι στην εκκλησιά, αν βγάλουμε της καθάλλας την ψευτιά. Μπορούσανε λοιπόν και με πόσι γιορτινό (κεφαλόγυρι) να δένανε το φέσι στο κεφάλι. Κι' 'Αρματωλοί και Κλέφτες δένανε παρόμοια το κεφάλι, έθιμο τούρκικο μα χρήσιμο, γιατί τους προφύλαγε από το κρύο—κι' από την κατεβατή σπαθιά—και προσκέφαλο έμπαινε στην πέτρα άπάνου, μπορεί ακόμα και προσόψι για το νίψιμο. Το πόσι όμως τ' όλομέταξο με τα χρόσια του τα χρυσωπά, ύφρασμα της 'Ανατολής, γελοία θα πήγαινε στού Κλέφτη το κεφάλι, θα θύμιζε το φρετζέ της Ζαφειρίτσας, έντ' οι

νός για τέτοια τρανά καμάτια. Τ' άρματα του Φαλές ήτανε λάφυρα της Τριπολιτσάς και της Κύρως, ή χαρίσματα των 'Αρβανιτάδων, που βγήκαν από την Τριπολιτσά με το μέσο του Θεοδώρη.

1) «'Εγγειρίδιον συμβουλευτικόν περί φυλακής των πέντε οισθήσεων κλπ», Βενετία, 1801, σ. 104. Κ' οι 'Εβραίοι βασιλιάδες δε μεταχειριζόνταν, από ταπεινώση, αλογα.

'Αρματωλοί, πλούσιοι κι' άρχοντικοί, και περιήφανοι στην κληρονομική τους καταγωγή, όλοι το συνειθίζανε.

Με την 'Επανάσταση του 1821, και με τα λάφυρα τα τούρκικα, φορέσανε το πόσι πολλοί στρατιωτικοί, κι' ο ίδιος ο Θ. Κολοκοτρώνης: έτσι ντυμένος πλούσια και με το πόσι τ' άκριβό, άνταμώθηκε στην Κύρως με το Μάρκο Μπότσαρη, το 1822. 'Ο Μάρκος ήταν άπλά ντυμένος με τη γαλάζια του τη φρέμελη, τη λευκή Σουλιώτικη φλοκάτα και στο ζουστάρι του πιστόλα ξύλινη. 'Ο Κολοκοτρ. τρώπηκε, που θα πή ένοιωσε πόσο δεν ταίριαζε στους παλιούς Κλέφτες ή μάταιη εκείνη επίδειξη της πλούσιας φορεσιάς και των άκριβών άρμάτων, και την άλλη μέρα παρουσιάστηκε στο Μάρκο άπλά ντυμένος με την παλιά του φουστάνελλα, την παλιά του πάλα και τη φτωχική παλάσκα του!). 'Ο Καραϊσκάκης σιχαινότανε το πόσι, κι' αυτοίς που το φοροούσαν τους έλεγε σπληνάντερα' και για να το σιχάινεται ένας παλιός Κλέφτης κι' 'Αρματωλός, θα πή πως και στα χρόνια τα παλιά ή πλούσια φορεσιά δεν ήταν άρετή ανάμεσα στ' αληθινά παληκάρια.

Μοναχά ο άνόητος ποιητής, που άργησε να φανή, καθώς θα δήτε, έχει ενάντια γνώμη παρασταίνει τους Κολοκοτρ. να καμαρώνουνε για της άσημένιες πάλες τους. 'Η πάλα με την άσημνια φούχτα ήτανε συνειθισμένο πράμα!) και μοναχά τα φλωροκαπνισμένα τ' άρματα (μπορεί σπάνια να ήτανε κι' άπ' άτόφιο χρυσάφι) κινούσαν το θυμασμό στο στίχο όμως δε χωρούσε ή λέξη «φλωροκαπνισμένες» («πήχουν τα πόσια τα χρυσά, της άσημένιες πάλες»). 'Ολος αυτός ο στίχος, και με τα χρυσά του πόσια και της άσημένιες πάλες του, φωνάζει πως δεν πηγαίνει με τα πράματα. Κοντά στ' άλλα καμάρια του το πόημα «Λάμπει ο ήλιος στα βουνά» έχει και τελευταίο καμάρι, ψεύτικο κι' αυτό: «όπου δεν καταδέχονται τη γής να την πατήσουν» ο στίχος είναι παρμένος από γυναίκειο τραγούδι, μα ο ποιητής συναξε άπ' όπου βρήκε καμάρια και τα φρότωσε, άτοπα, στους Κολοκοτρωναίους. Και λησιμόνησε πως ή Μαύσα ή λαϊκή καμαρώνει τους ήρωές της, και τους στολίζει με της άμορφιές της, μα δεν τους παρασταίνει να καμαρώνουν οι ίδιοι τον έαυτό τους!).

'Έρχεται τώρα το πρόβλημα πως πλάστηκε, πως πλέστηκε, πως έφτασε αυτό το τραγούδι να γίνει τόσο λαϊκό και να τραγουδηθή άπ' όλο τον 'Ελληνικό λαό. 'Αν δεν ποιήθηκε στην εποχή τη σύγχρονή του—έκείνη που της ταίριαζε να το βγάλη στο φώς—θα μπορούσα κι' αυτό πλαστό να το κηρύξω. Τα έσωτερικά στοιχεία που το συσταίνουν, ή ψυχολογία του ή άταίριαστη με την

1) 'Αλ. Σούτσου «Ιστορία της 'Ελλ. 'Επανάστ.» 1829, σ. 183, εκδ. γαλλ.).

2) 'Ενας στίχος ('Αρβαντινού, σελ. 29) λέει: «Και διαλεχτά βλαχόπουλα με πάλες άσημένιες».

3) Στο τραγούδι του Πανουργιά, 'Αρματωλού του Παρνασσού, ο ποιητής θαμίζει τον πλούτο των άρμάτων για την έντύπωση που κάνουν:

Κάπου βροντούν τα χαίμαλιά, κάπου βροντούν τ' άσήμια...

'Εδώ βροντούν τα χαίμαλιά, έδω βροντούν τ' άσήμια.

Το Γαλαξίδι είναι τρανά, Κλέφτες δέν το πατόνε,

ο Πανουργιάς το πάτησε...

Τὰ ἱστορικά τραγούδια τὰ γνήσια, ἀφοῦ δώσανε καιρὸ στὸ λαὸ ποιητὴ νὰ τὰ ὁμορφῆν παραδίνοντάς τα ἀπὸ μιὰ σ' ἄλλη γενιά, εἶναι ὅλα ἄρτια, τέλεια στὴ μορφὴ, ἀλάθευτα στὸ μέτρο, ἀληθινὰ καὶ στὰ περιστατικά τὰ ἱστορικά ποῦ περιγράφουν. Ἄσκημα καὶ χωρὶς καθάριαν ἔμπνευση τραγούδια δὲν ὑπάρχουν· ἢ ἀσκήμεια στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι—κατὰ τὴ μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο—εἶναι ἀπόδειξη πλαστότητας. Τὰ τραγούδια μοναχὰ τοῦ 1821, ἀφοῦ ποιηθήκανε βιαστικά—δὲ λέω γιὰ τὰ ἀπὸ παλιὰ πρότυπα μεταπλασμένα—δὲν προλάβανε νὰ πάρουν τὴν τελευταία τους μορφὴ, γιὰτὶ ἡ περὶ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ ποῦ τὰ πλάκωσε σταμάτησε τὴν ἀποτελείωσή τους. Τοῦ 1821 τραγούδια Κολοκοτρωναίικα κι' ἄλλων ἡρώων ὑπάρχουν ἀληθινὰ, καὶ γνήσια, μ' ὅλο ποῦ ἐκδότες ἀνεύθυνοι εἶτε κακοθελητὲς βάλανε χέρι καὶ σ' αὐτὰ¹⁾. Ἡ μελέτη τῶν ἱστορικῶν τραγουδιῶν τοῦ 1821 βγαίνει ἀπὸ τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Ἔσο γιὰ τ' ἀπόρημα, ἂν ὑπάρξαν πρωτότυπα Κολοκοτρ., Πετμεξ. κλπ. τραγούδια, πολὺ εἶμαι στενοχωρημένος, ποῦ δὲ μπορῶ θετικὰ ν' ἀποκριθῶ· ἀποκρίνομαι ἀρνητικά, πὼς τέτοια τραγούδια ἀφιλονίκητης γνησιότητας ἐγὼ δὲ βρῆκα. Ἄν ἀποφάσιζα, μέσ' τὸ θολὸ ποτάμι τῶν πλαστῶν «παραλλαγῶν»—ποῦ ἢ μιὰ εἶναι παραλλαγὴ τῆς ἀλλεινῆς, καὶ ποῦ καμιὰ δὲ βγῆκε ἀπ' ἀληθινὸ πρότυπο—νὰ ψαρῆσω, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, κανένα γνήσιο στίχο ἢ δίστιχο, κατὰ τὴν κρίση τῆ δικῆ μου πάντα, ἢ μελέτη μου θ' ἄλλαξε σκοπὸ, καὶ ἢ κρίση θὰ μ' ἔφερνε σὲ μακρινούς συμπερασμούς, ποῦ φυσικὸ θὰ ἦταν νὰ σαλεύουνε

Ἔσο, πουλι τῶν Ἀθηνῶν, πουλάει τῆς Ἀθήνας,
γιὰ δὲ μὰς λές τί γίνεται μέσα εἰς τὴν Ἀθήνα;
Πολλὰ κανόνια πέφτουνε καὶ θλιβερὰ βροντᾶνε,
πολλοὶ ἀνθρώποι φαίνονται, πολλ' εἶναι μαζωμένοι.
Μὴν εἶνα: ἐθνικὴ γιορτὴ, μὴν εἶν' τοῦ βασιλέως;
Κολοκοτρώνης πέθανε καὶ πᾶνε νὰ τὸν θάψουν κλπ.

1) Πέρα καὶ πέρα ψεύτικο εἶναι τὸ τραγοῦδι ποῦ δημοσιεύει ὁ Fauriel (B', σελ. 58) μὲ τὸν τίτλο «Ἄλωσις τῆς Τριπολιτσᾶς». Μέσα στὸ τραγοῦδι αὐτὸ βρίσκουμε αὐτοὺς τοὺς δυὸ στίχους, ποῦ καὶ ἱστορικά δὲν εἶναι σωστοί, γιὰτὶ οὔτε ὁ Κιαμίλμπεης ἦταν ἀρχηγὸς τῶν πολιορκημένων, οὔτε οἱ Κολοκοτρωναῖοι ἀποκλειστικά ἦταν πολιορκητές: «Προσκύνησε, Κιαμίλμπεη, στοὺς Κολοκοτρωναίους»...—εὐθὺς νὰ προσκυνήσωμε στοὺς Κολοκοτρωναίους». Μανία εἶχε πιάσει τοὺς πλαστοποιητὲς τῶν Κολοκοτρωναίικων τραγουδιῶν, συχνὰ κι' ἀκούραστα νὰ παραγεμίζουν τὸ β' μισόστιχο μὲ τοὺς «Κολοκοτρωναίους». Στὴ λαϊκὴ ἡρωϊκὴ ποίηση, τὴν ἀληθινὴ, ποτὲ δὲ βλέπει κανεὶς τ' ὄνομα τὸ οἰκογενειακὸ τῶν Κλεφτῶν ἢ Ἀρματαῶν σὲ πληθυντικὸν ἀριθμὸ, π. χ. Μπουκουβαλαῖοι, Κοντογιανναῖοι, Γριβαῖοι. Ὁ γνήσιος λαϊκὸς ποιητὴς παίρνει γιὰ θέμα τοῦ τραγουδιοῦ του τὸ Μπουκουβάλα, τὸν Ἀντροῦτσο, τὸν Κοντογιάννη, τὸν Καράτσο κλπ. καὶ δὲν τραγοῦδαί ποτὲ τὰ σπιτία τους ὀμαδικὰ· κόλακας αὐλικὸς δὲν εἶναι τῶν σπιτιῶν αὐτῶν. Μοναχὰ ὅπου ἢ ἱστορικὴ ἀνάγκη, π. χ. ἡ γενικὴ σφαγὴ τῶν Λαζαίων, τὸν ὑποχρεώνει, τότε τὸ θέμα του ἀπαιτεῖ τὸν πληθυντικὸ. «Τ' εἶν' τὸ κακὸ ποῦ πάθανε οἱ μαῦροι οἱ Λαζαῖοι...». Ἡ πληθυντικὴ καυκησιὰ, ἢ περιληφτικὴ κολακεία τῶν σπιτιῶν εἶναι μιὰ ἀπὸ τῆς ἀπόδειξης τῆς πλαστότητας, ποῦ δείχνει τὸν ποιητὴ ἐνδιαφερόμενο γιὰ τὸ «σπίτι», λοιπὸν ποιητὴ προσωπικὸ, συγγενικὸ, αὐλόδουλο τοῦ σπιτιοῦ.

δισταχτικά. Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς λαογραφικῆς μελέτης ἦταν ἄλλος· νὰ δεῖξῃ ἂν τὰ γνωστὰ ἱστορικά τραγούδια τοῦ Μοριά, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὰ Κολοκοτρωναίικα, εἶναι γνήσια ἢ ὄχι, καὶ λοιπὸν ἂν μποροῦνε νὰ βοηθήσουνε στὸ χαρακτηρισμὸ καὶ στὸ μεγαλεῖο τῶν ἱστορικῶν προσώπων, ποῦ τραγουδοῦνε. Τὰ τραγούδια αὐτὰ τ' ἀπόδειξα πλαστά, ὅπως καὶ τὰ πιστεύω στὴ συνείδησή μου. Ἄν ὑπάρχουν ἄλλα γνήσια, πὼς ἐγὼ δὲν τὰ βρῆκα; Θὰ χαρῶ ἀληθινὰ, ἂν κανένας ἄλλος σοφώτερος τ' ἀνακαλύψῃ, εἶτε ὅσα ἐγὼ ἀπόδειξα πλαστά, ἐκείνος τ' ἀνταποδείξῃ ἀληθινὰ.

Μὲ λίγα λόγια ἀκόμα κλείνω τὴ μελέτη αὐτή. Τὸ χρέος πρὸς τὴν Ἀλήθεια εἶναι καιρὸς νὰ μπῆ ἀνάμεσα στὴν πολιτεία τὴν ἱερή, ποῦ λέγεται Ἱστορία. Ἡ Ἀλήθεια εἶναι ἡ βασίλισσα τῆς πολιτείας αὐτῆς, κι' ὁ ἱστορικὸς ἐρευνητὴς ὁ ταπεινὸς ἐργάτης καὶ σκλάβος τῆς. Τί εἶπε ὁ ποιητὴς;

Τοῦ μυστήριου ἀνασήμωσε τὴν πέτρα
καὶ μὴ σκιαχτῆς τὸ δάγκωμα τοῦ ἀστρίτα.
Τὴν ἀλήθεια ἀκατάπαυτα ἀναζήτα,
τὴ μόνη ἀληθινὴ ψυχοπονέτρα.

(Σονέτο Δ. Μαβίλη)

Ἡ Ἀλήθεια ψυχοπονέτρα; θὰ φωνάξῃ τῆς Ἱστορίας ὀνοθευτῆς, πικρὸς ἀπὸ τὸν πόνο τῆς πληγῆς του. Ἡ Ἀλήθεια, ναί, πονάει τοὺς νεκρούς, ποῦ φωνάζουνε δικαιοσύνη στὸν ἀπάνου κόσμο. Τί ἄλλη ψυχοπόνεια πειδὲ ἱερή;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΖΑΧΑΡΙΑ ΜΠΑΡΜΠΙΤΣΙΩΤΗ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ¹⁾

ΑΠΟ ΤΟ Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟ

Βαρβιτσιώται τινες ειργάζοντο ποτε παρά Τούρκω άνασκάπτοντες εύρυτάτην τάφρον. Ότε δέ, περατωθέντος τοῦ έργου, παρέστη πρὸς παραλαβήν ὁ Τοῦρκος, ἠρώτησεν, άστειευόμενος, αν ἠδύνατό τις νά πηδήσῃ τὴν τάφρον, καί, τῶν άλλων μηδέν ειπόντων, εις νεανίσκος, «τί σοῦ φαίνεται, μπέη», άπήνησε, «δέν τὴν πηδῶ;» Καί εις εκκληξιν πάντων, θεωρούντων τὸ πράγμα διὰ τὴν ἡλικίαν του μάλιστα φυσικῶς άδύνατον, αὐτὸς επήδησε τὴν τάφρον δις. Καθ' ἣν ειχον άρχὴν οἱ Τοῦρκοι τοῦ ν' άφανίζωσιν εγκρίτως πάντα δεικνύοντα έξοχόν τι προτέρημα χριστιανόν, ὁ Τοῦρκος άμα συνήλθεν εκ τῆς εκκλήξεως, εποίησεν άμέσως νεῦμα πρὸς τοὺς εαυτοῦ δορυφόρους, οὔτινες ώρμησαν νά συλλάβωσι τὸν νεανίσκον, τραπέντα εις φυγὴν διὰ μέσου τῶν άγρῶν.

Κατὰ τὴν έσπέραν δ' εκείνην, ένῶ περίλυποι έδειπνον οἱ άλλοι περίξ άμυδροῦ φωτός, άγνοοῦντες τὴν τύχην τοῦ καταδιωθέντος, αίφνης εισέπεσεν αὐτὸς έν τῷ μέσῳ άπροσδοκῆτως, καί άφοῦ δι' άλλων έξέθηκε πῶς έσώθη, λαβῶν τεμάχιον άρτου έξῆλθε τῆς οικίας μετὰ σπουδῆς, υπείκων εις τὰς προτροπὰς τῶν άλλων τοῦ νά φύγῃ διὰ τὴν Βαρβίτσαν ²⁾ άνευ άναβολῆς. Άλλά, πρὶν ἢ άναχωρήσῃ, ένόμισε πρακτικώτερον νά επισκεφθῆ τοὺς παρακειμένους σταύλους τοῦ μπέη καί υπεξελὼν ένα τῶν ἵππων έχάθη εις τὰ σκότη τῆς νυκτός. Κατὰ τὴν δδὸν ποῦ καί πόσον επώλησε τὸν ἵππον δέν εἶναι γνωστόν· γνωστόν εἶναι μόνον ὅτι δι' ὧν έλαβε χρημάτων κατεσκεύασε μίαν μόνον ένδυμασίαν τοῦ συρμοῦ κατὰ τὴν εποχὴν εκείνην.

Κατὰ τὴν έν Βαρβίτση διαμονὴν του καίτοι πολὺ νέος, έρριψεν οὐχ ἥττον σπουδαίως τὸ βλέμμα πρὸς ώραίαν μονογενῆ θυγατέρα εύπόρου τινὸς ὄπωσδήποτε έν Ἁγίῳ Πέτρῳ, καί κατὰ τοιοῦτον μάλιστα τρόπον, ὥστε φοβηθεις ὁ πατήρ έσπευσε νά υπανδρεύσῃ αὐτήν, αναγκάζων οὔτω τὸν έρωτύλον νά τραπῆ ὅπου κυρίως ἦτο υπὸ τῆς μοίρας προωρισμένος. Αὐτὸς δέ, είτε λυπηθεις εκ τούτου, είτε, τὸ άλλθέστερον, διότι ἡ ενεργητικότης τοῦ χαρακτήρος του, εδρίσκουσα πλέον στενὸν τὸν έν Βαρβίτση βίον, ὤθει αὐτὸν εις άλλο εύρύτερον στάδιον, άπεφάσισε καί τὸ δεύτερον νά ξενιτευθῆ, άλλ' οὐχ ὅπως δουλεύσῃ, ὡς καί πρότερον, εις τὰ ξένα. Ἡ φύσις θά ακολουθήσῃ πάντοτε τὸν δρόμον τῆς.

¹⁾ Από Λεονταρίου τῆς Μεγαλοπόλεως έως τῶν άρκτικῶν τῆς Μάνης ὄριων λαμπρὰ σειρὰ καλλιπρεπῶν χωρίων έξωραίξει τὴν πρὸς άνατολὰς τοῦ μεγάλο-

1) Για τὴ βιογραφία αὐτὴ βλ. σελ. 70 τοῦ βιβλίου.

2) Ἴσως πρέπει νά διορθωθῆ «ἀπὸ τὴν Βαρβίτσαν».

συχνῶς τὴν τε Λακεδαίμονα, Κυνουρίαν καὶ Ἐπίδαυρον Λιμηρᾶν, πανταχοῦ σχεδὸν εὐρισκόμενος, ὅπου ἦτο ἀνάγκη, ἢ μονιμωτέρα ὅμως αὐτοῦ κατοικία ἦτο ἐν Σκουφομύτῃ ὄχυρῳ εἰς τὰ πρὸς τὴν Μάνην ὄρια τῆς Λακεδαίμονος θέσει, ἐν ἣ εἶχε πύργους δύο. Εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ ὑπεγράφετο ὡς ἀρχηγὸς τῆς Πελοποννήσου, καὶ κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου ἢ αὐτοχειροτονία αὐτῆ δὲν εἶχε τι τὸ ὑπερβολικόν, ἀφοῦ πᾶσαι αἱ τῆς χερσονήσου στρατιωτικαὶ ἐπισημότητες, καὶ αὐτὸς ὁ Θεόδ. Κολοκοτρώνης, ὑπηρέτησαν ὑπ' αὐτόν. Κατὰ δὲ τὴν πιθανωτέραν γνώμην, ἂν ἐπέζη εἰς τὸ 1821, ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἀνεγνωρισμένου καὶ ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν καὶ ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, τοῦλάχιστον ἐν Πελοποννήσῳ, θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ἁρμονία τῶν πνευμάτων καὶ ἡ ἐνότης τῆς ἐνεργείας καθ' ὅλον τὸν ἀγῶνα.

Εἶτε ἐκ κατηχήσεως ἐξωτερικῆς, εἶτε ἐξ ἰδίας προαιρέσεως ὁ Ζαχαριᾶς συνέλαβε καὶ ἀφωσιώθη εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ὁ ἀνώτερος δὲ καὶ πολιτικὸς αὐτοῦ νοῦς καταφαίνεται καὶ ἐν τούτῳ μάλιστα, ὅτι μόνος ἴσως τῶν διανοηθέντων τὴν ἰδέαν ταύτην, ἔκριεν ὅτι ἢ ἐπίτευξις αὐτῆς ἦτο δυνατὴ μόνον τῇ συμπράξει ἰκανοῦ μέρους Τούρκων καὶ ἰδίως τῶν Ἀλβανῶν, πρὸς οὓς διετέλει εἰς διαρκῆ συνεννόησιν¹⁾. Δὲν εἶναι γνωστὸν διατί, εἶναι ὅμως γνωστότατον ὅτι ὁ Ζ. εἶχε μεταξὺ τῶν ἐπισήμων Τούρκων φανατικούς φίλους ὄχι ὀλίγους. Ὅτε δὲ κατὰ τὰς παραμονὰς τῶν μεγάλων κατὰ τῶν κλεπτῶν τῆς Πελοποννήσου διωγμῶν, συνηθροίσθησαν πάντες σχεδὸν εἰς Καλάβρυτα εἰς κοινὴν περὶ τοῦ πρακτέου σύσκεψιν, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης εἶπεν, ὡς λέγουσι, ὅτι «ἡ μεγάλη κόττα ποῦ ἔκανε τὸ μεγάλο αὐγὸ πάει τώρα. Ὁ ἄνθρωπος, ποῦ ἐγνώριζε νὰ διαιρῇ τοὺς Τούρκους εἰς φίλους καὶ ἐχθροὺς καὶ ἡμεθα ἡσυχὸι καὶ ἡμεῖς, ἐχάθη πρὸ καιροῦ. Δὲν μᾶς μένει τώρα ἄλλο παρὰ νὰ φύγωμεν». Καὶ ὑπεῖκον εἰς τὴν φωνὴν τῆς μεγάλης του συνέσεως ἀπῆλθεν ἀμέσως κατὰ θείαν οἰκονομίαν εἰς Ζάκυνθον²⁾.

Ὡς δὲ μὲ βεβαίῳ ἀνθρώπος καθ' ὅλα ἀξιόπιστος, παρὰ τῷ νήθ τοῦ Ζαχαριᾶ Σωτηρίῳ διεσώζοντο ἕως ἐσχάτων, θὰ σώζονται δ' ἴσως καὶ σήμερον εἰς τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ μνημεῖα ἀλληλογραφίας τοῦ Ζαχαριᾶ πρὸς τὸν Κιαμίμπην καὶ ἄλλους ἐξέχοντας Τούρκους τῆς Μπαρδούνιας, ἐν ἣ κατεφαίνετο ἡ ἐνεργουμένη μετ' αὐτῶν συνωμοσία πρὸς ἀποκήρυξιν τῆς δυναστείας τοῦ Σουλτάνου.

Ὑπὸ τοιαύτης δ' ἀγόμενος προαιρέσεως, οὐδεμίαν παρέλειπεν εὐκαιρίαν καὶ οὐδέποτε ἤρνεϊτο τὴν συνδρομὴν του εἰς περιστάσεις καθ' ἃς προέκειτο νὰ ριζωθῆ ἢ διχόνοια μεταξὺ τῶν Τούρκων καὶ ἀναπτυχθῆ τὸ ἀνταρτικὸν παρ' αὐτοῖς πνεῦμα. Ὅτε δὲ οἱ Μπαρδουνιώται Τούρκοι Μερᾶκος καὶ Ἄβουτῆς ἐξ ἰδίων ἀφορμῶν ἀπεστάτησαν κατὰ τοῦ Σουλτάνου(!), ὁ Ζαχαριᾶς συνέδραμεν πάσῃ δυνάμει, ἀποκλεισθεὶς μετ' αὐτῶν εἰς τὸν πύργον τοῦ Δαφνίου, ὅπου ἐπολιορκήθησαν ὑπὸ τοῦ καταδιώκοντος περιωνύμου Κουτσομπίμπαση

1) Κι' ἄλλοι Κλέφτες Μοραίτες εἶχαν συντρόφους Κλέφτες Ἀρβανίτες κλπ.

2) Ὁ βιογράφος φαντάζεται πὺς αὐτὴ εἶναι ἡ ὀριστικὴ ἀπὸ τὸ Μοριά φυγὴ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, ἐνῶ ἦταν προσωρινή.

καὶ ὄθεν ἐσώθησαν διαρρήξαντες ξιφῆρεις, ἡγουμένου τοῦ Ζαχαριᾶ, τὸν στενὸν ἀποκλεισμόν, καθ' ἃ καὶ ἄλλη παράδοσις καὶ τὸ ἀκόλουθον δημοτικὸν ἄσμα μαρτυρεῖ:

Θέ μου, καὶ τί νὰ ἐγείνεν Ἀβουτῆς κι' ὁ Μερᾶκος,
π' οὔτε στὴ Βίγλα φαίνονται, στὴν Τάρατσα (!) δὲν εἶναι;
Θαρρῶ πὺς τοὺς ἐκλείσανε μέσ' τὸ Δαφνὶ στὸν πύργον.
Φωνάζει ὁ Κουτσομπίμπασης καὶ λέγει τοῦ Μερᾶκου
— «Ἐδῶχ, Μερῆ, προσκύνησε καὶ ρίξε τ' ἄρματά σου,
γιατὶ θ' ἀνάψω τὴ μινά (!) καὶ θε νὰ σὲ κυλίσω.
— Σ' ἐμένα, Κουτσομπίμπαση, φοβέρες δὲν περνᾶνε,
γιατ' ἔχω πύργον δυνατὸ ποῦ μίνες δὲ φοβάται,
γιατ' ἔχω καὶ τὸ Ζαχαριᾶ, τὸν ξακουσμένον κλέφτη»¹⁾.

Ἐνοικτίριμον τιμωρὸς ἦτο καὶ ἀπαραίτητος ἐκδικητὴς τῶν πρὸς τοὺς Ἕλληνας τουρκικῶν βιαιοπραγιῶν, τόσους πολλοὺς ἐκ τούτου ἐξαφανίσας Τούρκους, ὥστε καὶ ἄσμα ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ λαοῦ παραστατικὸν τῆς πρὸς τὸ φονεῦναι ροπῆς αὐτοῦ τὸ ὅποιον, ἀναφερόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ κ. Παπαρηγοπούλου, ἀρχεται οὕτω:

Διψοῦν οἱ κάμποι γιὰ νερὸ καὶ τὰ βουγά γιὰ χιόνια,
διψᾶει καὶ ὁ Ζαχαριᾶς γιὰ τουρκικὰ κεφάλια²⁾.

Δύναται δὲ τις εὐλόγως νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι ἐφ' ὅσον ἐξη ὁ φοβερός οὗτος κλέπτης, οἱ Ἕλληνες τῶν μερῶν ἐκείνων εἶχον περισσοτέραν ἀσφάλειαν ἢ ὅσην ἔχουσιν ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν ἐλευθέρων συνταγματικῶν θεσμῶν ἀπὸ τοῦ 1862 μέχρι τῆς σήμερον, ἀφοῦ οἱ φονευθέντες ὑπὸ τῶν Τούρκων τότε οὐδὲ τὸ δέκατον θὰ εἶναι τῶν φονευθέντων ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ ἰσόχρονον διάστημα, τὸ διαρρεῦσαν ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως.

Οἱ Τούρκοι ἐκθαμβοὶ πρὸ τῆς ἐκτάκτου ἀξίας αὐτοῦ, «νὲ γκελντί, νὲ γκελντζέκ» εἶπον (μῆτε ἦλθε, μῆτε θὰ ἔλθῃ), συνέβη δὲ πολλάκις καὶ εἰς μόνον τὸ ἄκουσμα τοῦ ὀνόματός του νὰ τραπῶσιν εἰς φυγὴν ὀλόκληρα πρὸς καταδίωξιν του ἐξεληθόντα ἀποσπάσματα.

Ἄφ' ἧς δὲ στιγμῆς ἢ φήμη τοῦ Ζαχαριᾶ, ὑπερβάσα τὰ ὄρια τῆς Λακεδαίμονος καὶ τῆς Πελοποννήσου, ἐφθασε μέχρι Κωνσταντινουπόλεως παρὰ τὸν θρόνον τοῦ Σουλτάνου(!), ἔκτοτε ὁ Κουτσομπίμπασης, δν πολλάκις ἀνεφέραμεν, εὐδόκιμος ἐν τοῖς τοιοῦτοις, ἐστάλη ἐντεταλμένος ἀποκλειστικῶς τὴν καταδίωξιν καὶ καταστροφὴν αὐτοῦ. Ὁ Κουτσομπίμπασης δὲ, οὗ ἡ δύναμις ἀνήρχετο ἐνίοτε καὶ εἰς 800, ὡς λέγουσι, λογάδας, ὧν οὐδεὶς ὑπερέβαινε τὰ 30 ἔτη, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐννοήσας τὸν βαρὺν ἀνταγωνιστὴν, περιορίζετο νὰ παρακολουθῆ αὐτὸν κατὰ πόδας, ἀδιαφορῶν εἰς τὰς προκλήσεις, καὶ μόνον τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν ἐπιζητῶν.

1) Τὸ τραγοῦδι αὐτὸ εἶναι πλαστὸ, χωρὶς κανένα δισταγμὸ.

2) Γρ. «διψᾶει κι' ὁ δόλιος Ζαχαριᾶς». Τὸ τραγοῦδι εἶναι Ρουμελιώτικο, κι' ἀναφέρεται σὲ Ρουμελιώτη Κλέφτη Ζαχαριᾶ. Fauriel A', σ. 19.

στην Πόλη, τοῦ ἀναφέρει ἀγνωστο ἀνέκδοτο (τὸ γράμμα του στὰ χέρια τοῦ συγγρ.): «Προσκληθεῖς, ἐπὶ Κυβερνήτου, εἰς τὸν γάμον τοῦ Π. Κόκκαλη, Γραμματέως τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, οὗτος ¹⁾ μ' εἶπεν, ἐν καιρῷ τοῦ συμποσίου, παρόντων πολλῶν ἐκ τῶν διακεκριμένων ἐπαρχιωτῶν μας, ἀφοῦ μοι ἐδιηγήθη τὰ γνωστὰ περὶ Ν. Καφεντζῆ, ἔξ ὧν προήλθεν ἡ δυσἀρέσκεια ἐν Τρικώροις κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Τριπόλεως:—«Ἐὰν ὁ θεῖος σου κύρ Ἐναγνώστης δὲν ἤρχετο εἰς τὴν Πελοπόννησον (αὐτολεξεῖ δέ, «ἔὰν τὸ πλοῖον τὸ ὁποῖον ἔφερον εἰς τὴν Πελοπόννησον τὸν θεῖον σου κύρ Ἐναγνώστην ἐπνίγετο»), ἐγὼ καὶ ὁ Δημητράκης ²⁾ θὰ ἤμεθα ἀκόμη ἄνθρωποι τῆς οἰκογενείας σας!» Ὁ δὲ στρατηγὸς Πλαπούτας ἐπρόσθεσε: «Καὶ με εὐχαρίστησίν μας!» Ἐξακολουθῶν ὁ Θ. Κολοκοτρώνης εἶπεν ὅτι ὁ γέρον Κόλιας ³⁾ ἔλεγε πρὸς τὸν υἱὸν του Δ. Πλαπούταν: «Βρὲ Ζημήτη, με τοὺς Ἀφεντάδες τὰ ἔβαλες, βρὲ, ὅπου ἂν ξύσωμεν τὰ δόντια μας, θὰ βγάλωμεν πίτουρα ἀκόμη ἀπὸ τὸ ψωμί τους;» Ὁ δὲ Πλαπούτας ἐπρόσθεσε: «Τὸ ἔλεγεν, ὁ καίμενος, τὸ ἔλεγεν!».

Σελ. 40, Τὸν ἀρματολικὸν πλοῦτο τῶν ὅπλων, ἀλόγων κλπ. παρασταίνει πολὺ ζωντανὰ τὸ τραγοῦδι τοῦ Ὀλυμπίτη Ἀρματολοῦ Λάξου:

Λάξε μου, τί δὲ φαίνεσαι τοῦτο τὸ καλοκαίρι,
νὰ περπατῆς Ἀρματολός, στὸ μαῦρο καθαλλάρης,
νὰ λάμπουν τὰ τσαπράξια σου τὰ φλωροκαπνιαμένα,
δώδεκ' ἀράδες τὰ κουμπιά στὰ ρούχια γελέκια,
νάχης καὶ στὸ σπαθάκι σου χούφτα μαλαματένια,
νὰ κρούη ὁ ἥλιος τὴν ἀγγή, νὰ κρούη τὸ μεσημέρι;

(Passow σ. 51).

Σελ. 67, σημ. Ἡ φράση «τεστὶλ μουκερέμ» πρέπει νὰ διορθωθῆ «ντεσντοῦρ μουκερέμ»=πληρεξούσιος¹⁾ εἶναι τίτλος τοῦ πασσά τῶν τριῶν οὐρῶν, πού ὁ ψευτοβιογράφος τοῦ Ζαχαριᾶ θῆλησε νὰ τὸν κολλήσῃ ὡς τίτλον τιμητικὸ στὸ Ζαχαριᾶ.

Σελ. 127, ὅπου ὁ Κλέφτης Γιώργας παίζει σκλάβο ἓνα παιδί δυὸ χρόνων. Ἀνάλογο παραδειγμα ληστείας ἀναφέρεται σὲ τραγοῦδι Μπονκουβαλαῖκο: «Πῆραν καὶ τὸ Κωστόπουλο μικρὸ στὴ σαρμανίτσα». (Passow σ. 8).

Σελ. 272, τὸν ἀριθμὸ τῆς σελ. 227 διόρθ. **272.**

1) Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης.

2) Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης καὶ ὁ Δημ. Πλαπούτας.

3) Ὁ Κόλιας Πλαπούτας πατέρας τοῦ Δ. Πλαπούτα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΣ

- Ἀγιοπετρεῖτες σκαφτιάδες 77, 79.
 Ἀδερχοποιτοὶ χριστιανὸς καὶ Τούρκος 189.
 Αἰνιᾶνες, Γ. καὶ Δ. 40, 173.
 Ἀλήπασσας τῶν Γιαννίνων Γεν. Ντερβέναγας τῆς Ρούμελης 181.
 Ἀλλ-Φαρμάκης Τούρκος Λαλιώτης 184, 187, 190, 281.
 Ἀλογα, προνόμιο τῆς «καβάλλας» 250.
 Ἀναγνωσταράς βλ. Παπαγεωργίου.
 Ἀναγίας Λακεδαιμόνος μητροπολίτης 79, 81.
 Ἀνέκδοτα ἱστορικά, πῶς μεταβαίνουν ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο 257.
 Ἀντριανόπουλος πρωτοσύγκελλος καὶ κοιζιμίπασης τῶν Γαργαλιάνων 160—3.
 Ἀντρούσας ἐπίσκοπος Ἰωσήφ 183.
 Ἀντροῦτσος, Γιώργος Κλέφτης Ρουμελιώτης 68, 121, 129, 277.
 Ἀντωνόπουλος Γ. συγγρ. βιογραφίας τοῦ Ζαχαριᾶ 70, 132, 269.
 Ἀρβανιτῶν εἰσβολὴ στὸ Μοριά 78, καταστροφὴ 85, παληκαράδες στὴν Τριπολιτά 123, στρατολογία κατὰ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά 145.
 Ἀρματολὸς ἡ λέξη 17, 291, Ἀρματολοί στὴ Ρούμελη, ὀργάνωσή τους, τάξεις, μιστός, ἥθη, πλοῦτος 13, 30, 34, 40—2, 292. Ἀρματολίκια βορ. Ἑλλάδος, 2, 30, Καπεταναῖοι, δύναμή τους στὴ Ρούμελη 19, Ἀρματολιάτικο, εἶδος φρόρου 22, Μεϊντάνηδες εἶδος Ἀρματολῶν στὸ Μοριά, ὀργάνωσις καὶ κατάργησίς τους 15, 18, 19, 291. Ὑπὴρχαν Ἀρματολοί στὸ Μοριά; Μαρτυρίες καὶ ἀποδείξεις 26, «Ἀρματολικὴ δημοσπονδία» στὸ Μοριά 34, 57, 67, 292, Καπετανάτα στὸ Μοριά 64, Ἀρματολοὶ ἐπὶ χαλασμοῦ τῶν Ἀρβανιτῶν 96, Ἀρματολικὴ δημοσπονδία στὴ Ρούμελη 143.
 Ἀταχτοὶ κατὰ τὴν ἐπανάστ. τοῦ 1821, δὲν ἀναγνωρίζουν γενικὸν ἀρχηγὸ 59.—Παρακλίτηδες, εἶδος ἀτάχτων τοῦ Γ. Ἀντρούτσου, τὸ ἔτυμο τῆς λέξης 131.—«Ἐπαρχιακὰ ἄρματα» κατὰ τὴν ἐπανάστ. τοῦ 1821 195.
 Ἀποπλισμός τοῦ Μοριά στὰ 1802 126, 136, βλ. καὶ ὄπλοφορία.
 Ἀφορισμὸς τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μοριά 153, 157.
 Βαρδουνιώτης βλ. Μπαρτουνιώτης.
 Βασανιστήρια τῶν Τούρκων κατὰ τῶν χριστιανῶν 154, 159, 171 σημ.
 Βέης, Ν. συλλογέας δημοτ. τραγοιδιῶν 238, 262.
 Βελλήδες βλ. Μοριάς.
 Βελη πασσάς Πασσάς τοῦ Μοριά 183, 281.
 Βενετοσανήδες (Βενετουανῖνοι) σημαντικὴ οἰκογ. μανιάτικη 115, Ἀναγνώστης—116, Παναγιώταρος—39, 49, 83, 86, 97, 100, 113.
 Βενετοᾶνοι, ὀργανώνουν τὴ δημόσια τάξιν στὸ Μοριά 15, ἀδειάζουν τὸ Μοριά 17—8.
 Βλαχάβας Κλέφτης τῆς Θεσσαλίας 118 σημ.
 Βλαχόπουλοι Κλέφτες τῆς Ρούμελης 182.
 Βοστίτσα (Αἶγιο), μεγάλος πλάτανος 21, σεισμὸς στὰ 1817 183.
 Βούλαρης, Γ. μπάσμπογου τῆς Ὑδρας 140.
 Γαλαξίδι, τὸ πᾶτημα τοῦ—τραγοῦδι 253 σημ.
 Γαλλικὲς ἐνέργειαι στὸ Μοριά 145, 154, 186.—Γαλλικὸ πολεμικὸ στὴ Μάνη καὶ τὰ Σφακιά 145, 155. Βλ. καὶ Ναπολέοντας.
 Γεραπαράκης, Ἀλέξ. Μανιάτης 142 σημ.
 Γιαννιάς, Γιώργος Κλέφτης τοῦ Μοριά, τραγοῦδι τοῦ 263.

- Γιώργας* Κλέφτης του Μοριᾶ 127, 147, 167, 177, 292.
Γρηγοράκης, Τζαννέμπης 116, 130, 139, Ἀντωνόμπης—140, Τζαννέμπης καὶ Ἀντωνόμπης 142 σημ., Τζαννέμπη γιὸς 144.
Γρηγοριάδης, Γρηγ. συγγραφέας ἀνεκδότων ἀπομνημ. 50, 54.
- Δέντρα*, μεγάλος πλάτανος ἐπὶ Βοστίτσα, περιέργη πρόληψη 21.
Δερβένια, δερβενάδες βλ. Ντερβένια.
Δεληγιάνης βλ. Ντεληγιάννης.
Δημητρακάκης πρῶχοντας Μυστριώτης 290.
Δημιτσάνας πολίτευμα καὶ γῆ 20, *Δημιτσάντες* σκοτώνουν τὸ Γιάννη Κολοκοτρώνη 163, 173.
Δικαῖοι βλ. Φλεσσαῖοι.
Δραγουμᾶνος τοῦ Πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ βλ. Μοριᾶς.
- Ἐκκλησιῆς ἐπὶ τουρκοκρ.*, χαμηλές πόρτες 250, σεβασμὸς Κλεφτῶν κτ' Ἀρματωλῶν 251.
Ἐμπόριο βοδιῶν ἐπὶ Ζάκυθο 189.
- Fauriel* συλλογὴ δημοτ. τραγουδιῶν 198.
- Ζαῖμαῖοι* 76, 79, 120, 137, 192, 194, 286, 289.
Ζαμπέλιος, Σπ., δημοτ. τραγουδιῶν συλλογὴ του 198, 201.
Ζαννέτος, Φίλιος συλλογέας δημοτ. τραγουδιῶν 263.
Ζαφειρόπουλος, Π. πρῶχοντας τοῦ Μοριᾶ 194, 289.
Ζαχαριάς (Μπαρμπιτσιώτης) 49—51, 60, 70, 116, 123, 129—135, 139, 141, 269—281, οἱ γιοῖοί του Σωτήρης, Ἀντρέας, Ἀναγν. *Ζαχαρόπουλοι* 62, 142 σημ., 272, 290, προφητεία τοῦ Ζαχαριᾶ γιὰ τὸ Θ. Κολοκοτρώνη 245.—*Νικήτας Ζαχαριάς* 272, Φωκίων Ζαχαριάς 63.
Ζαχαρόπουλος βλ. Ζαχαριάς.
- Θεοδόσης* δραγουμᾶνος τοῦ Πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ 187, 194, 289.
Θιέρσος (Thiersch, Fr.) συλλογέας δημοτ. τραγουδιῶν 259.
Θώμος (Γιωργοθώμος) Κλέφτης Ρουμελιώτης 151, 182, 203.
- Ἰατρίδης*, Α. ἐκδότης δημοτ. τραγουδιῶν 201.
Ἰγνάτιος μητροπολίτης Ἁρτας 182.
Ἰυλιάνια χωριὰ, ἐπαρχία ἐπὶ Μοριᾶ 67.
Ἱστορικά σημειώματα συναγμένα ἀπὸ τὸ Σπ. Λάμπρο 1, πηγές τῆς ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ 7, τῆς Ρούμελης 8 σημ.
Ἰωσήφ Ἀντρούσας ἐπίσκοπος 183.
- Κακόνης* σύντροφος τοῦ Ζαχαριᾶ 290.
Καλαμάτας πρῶχοντας 149.
Καλιακούδας Κλέφτης Ρουμελιώτης 133, 172, 270.
Κανναβὸς πρῶχοντας Αἰτωλὸς 118 σημ.
Κανελλίδης, Π. δημοσιογράφος 118.
Κανακάρης, Θάνος πρῶχοντας Μοριᾶτης 183, 186, 192, 287.
Καντηλώρης, Τάκης ἱστορικός συγγρ. 8, 9, 34, 57, 61, 88.
Κασιτανάτα βλ. Ἀρματωλοί.
Κασιτανίς βλ. Μάνη.

- Κάποι* τοῦ Μοριᾶ 9, 11, 13, 14, τρόπος ἐκλογῆς 26, 28, 33, Καπομπασήδες 28, 30, 32, 82, 96, 119, 127, 137, 150, 158, 177, 194, 292.
Καραϊσκάκης, Γ. 31, 41, 60, 253.
Καραϊσκος Ἀρματωλὸς Ρουμελιώτης 182.
Καραμᾶνος, Γιαννούλης πρῶχοντας τοῦ Μοριᾶ 192.
Καραχάλιος Κλέφτης Ρουμελιώτης 131, 279.
Καρύταινας πολίτευμα, γῆ κλπ. 21, 34, βόιβοντας τῆς—176.
Κασομούλης, Ν., ἀνεκδοτο ἱστορικό σύγγραμμά του 17, 43.
Καστάνιτσα ἔδρα καπιτανίας ἐπὶ Μάνη 40, 113.
Κασιτανώνης Κλέφτης Ρουμελιώτης 40, 58, 182, 203 σημ.
Κασιτώνης, Λάμπρος 126 κ. κ.
Κεχαγιᾶς τοῦ Πασσᾶ τοῦ Μοριᾶ βλ. Μοριᾶς.
Κιαμίμπης τῆς Κόρινθος 65, 274, 282.
Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ 15, 20, 21, 35, 37, 39, 42, συμμετοχὴ τους ἐπὶ Ὄρλωφικά 80, 86, ἐπὶ Ἀρβανιτῶν τὸ χαλασμὸς 92, ἀμνηστία 80, 105, 107 σημ., σκληρότητες κτ' ἄρ. παγές 129, χαλασμὸς τους 136, 142, καταφυγὴ ἐπὶ Μάνη 146, ἀφορισμὸς τους 153, 157, λεπτομέρειες τοῦ κατατρογμοῦ 166.—*Κλέφτες τῆς Ρούμελης* (καὶ Χαϊντοῦντ ἐπὶς βαλκανικῆς χώρης), πρῶτη ἐμφάνισή τους 13, 35, 58, ἤθη κλέφτικα 40, 162, λιμέρια 40, ὄπλα βλ. λ., σεβασμὸς ἐπὶς ἐκκλησιῆς 250, φτώχεια 251, φορεσιές 252—3.—Συνωμοσία ἐπὶ τῆς Ρωσσίας 143, καταδρομὴ ἀπὸ τὸν Ἀλήπασσα 181.—*Κλεφτῶν* στρατιολογία ἐπὶ Ἐφτάνησα 155.—Σημαῖες κλέφτικες 59 σημ., 126, 178 σημ., 273.
Κλήρος, ἱερός. Ἀρχιερεῖς 153, ἡγούμενος 123, καλόγερος 175, ἱερέας 167.
Κολιόπουλοι, Κόλιας 28—30, 71, 97, 103, 174, 240, 292, Δημ.—31, 82, 292.
Κολοκοτρωναῖοι, καταγωγή τους, πλοῦτος καὶ φτώχεια 45, πηγές τῆς ἱστορίας τους 8, καταστροφὴ τους 142—182, «Κολοκοτρ. ἀμαρτίες» 119, 162 σημ., γυναῖκες τῶν—119, 151 σημ., Ἀγαγνώστης—82, 99, 104, 125, 128, Ἀντωνάκης—46, Γιάννης—πάππος τοῦ Θεοδ. 50, 83, 103, Γιάννης—ἀδελφὸς τοῦ Θεοδ. 46, 151, Γιάννης (Γενναῖος)—γιὸς τοῦ Θεοδ. 156, 189, Γιάννης (Ντασκοῦλιας)—168, 194, Δῆμος—45, Θεόδ. Γενναίου (Φαλέξ)—11 σημ., 151, 166, 207, *Θοδωράκης*—τὰ ἀπομνημ. του 9, Κάπος 11, 31, ἀνεκδοτὰ του 39 σημ., 292, 274, 125, 188, 143 σημ., 155, 188, ποιητὴς 242, Ζαχαριᾶ προφητεία 245, 253, ἔχτρα μετὰ Πετμεζαῖους 189 σημ., ζωὴ του ἐπὶ Ἐφτάνησα 189, πολιορκεῖται μετὰ Ἀλῆ-Φαρμάκη 282, θάνατός του 265, Κωνσταντῆς—169, Κωσταντῆς—πατέρας τοῦ Θεοδ. 32, 39, 41, 65, 81, 86, 97, 104, 113, 115, Κολίνος Γενν.—46, 83, Λαμπράκης—241, Λάμπρος—45, Μάρκος—45, Τριανταφυλλάκος—45.
Κοντάκης, Γιάννης συγγρ. ἀνεκδότου ἱστορ. ἔργου 8, 152.
Κοντογιανναῖοι Ἀρματωλοὶ τῆς Ρούμελης 31, 182.
Κοντογιωργάκης Κλέφτης Μοριᾶτης 139.
Κοπανίτσας πρῶχοντας τοῦ Μοριᾶ 80, 192.
Κοραῖς 193, 202.
Κοσμᾶς βλ. Γιώργας.
Κοτζαμπασήδες τοῦ Μοριᾶ βλ. πρῶχοντας.
Κουγιᾶς, Σωτήρης πρῶχοντας τοῦ Μοριᾶ 187, 192, 194, 289.
Κουκουλές, Φ. συγγρ. βιογραφίας τοῦ Ζαχαριᾶ 55, 245.
Κουμουνηράκης, Π. μπέης τῆς Μάνης 140.
Κουτήφαρης μπέης τῆς Μάνης 114.
Κρεββατᾶς πρῶχοντας τοῦ Μοριᾶ 76, 79.
Κρυστάλλης, Κ. ποιητὴς 199, 241, 248.
- Λαλιώτες* Τουρκοὶ 28 σημ., 122, 133, 276, 283, Μούρτος—139, Ἀλῆ-Φαρμάκης—184, 187, 190.

Ροζάνης, Λεων. Ιστορική μελέτη του 100.

Ρούμελη βλ. Στερεά Ήλλάδα.

Ρωσία και Ναπολέοντας, ενέργειες στο Μοριά και στη Μάνη 142—5, 154, Ρωσ. ενέργειες στη Ρούμελη 142, 181.

Σάθας, Κ. Ιστορικός συγγρ. 201 σημ.

Σέκερης σημαντικός Μοραίτης, θάνατός του στην Τριπολιτσά 121.

Σεμπαστιάνης πρεσβευτής της Γαλλίας στην Πόλη 144, 146.

Σερεμέμπης Τούρκος Καπετανάμπεης 144.

Σημαίτες Κλειριτών του Μοριά 69 σημ., 126, 178 σημ., 273.

Σισίνης, Γ. προύχοντας του Μοριά 80, 192.

Σκινᾶς, Μιχ. συλλογέας δημοτ. τραγουδιών 259.

Σκούρας σημαντικός Μοραίτης 186.

Σπαῖδες στο Μοριά βλ. Μοριάς.

Σπηλιάδης, Ν. Ιστορικός συγγρ. 10.

Σπίτια ἐπὶ τουρκοκρ., χαμηλές πόρτες 250.

Σταματελλόπουλοι 49, 164, 172, 190, 194, 283, 290.

Στερεά Ήλλάδα, πολίτευμα, στρατ. ὀργάνωση, κισσαλία 22, 30, 77, 90, ιστορ. πηγές 8, πρόσφυγες στο Μοριά 257.

Στεφανόπουλοι Μανιάτες ἄποικοι στην Κόροικα 49, 130.

Στουρναραῖοι Ἀρματοῦλοι τῆς Ρούμελης 41, 43.

Στριφτόμπολας, Δημ. Κλέφτης Μοραίτης 112.

Σφακιά (Κρήτη), γαλλικό πολεμικὸ ξεφορτώνει πολεμοφόδια 145.

Σχινᾶς βλ. Σκινᾶς.

Σωτήρης, Λουίζης Ρώσος πρόξενος 143, 182.

Ταλλεθράντος Γάλλος πρωθυπουργός κατὰ τῶν Ἑλλήνων 143, 155.

Τερεσέτης, Γ. λόγιος 10, 49, 242—5.

Τζαννέμπης βλ. Γρηγοράκης.

Thiersch, Fr. βλ. Θίρισιος.

Τούρκοι του Μοριά βλ. Μοριάς.

Τουρκολέκας βλ. Σταματελλόπουλοι.

Τούρτουλας, Ἀγαρν. σημαντικός Μοραίτης 121.

Τραγούδια δημοτικά ιστορικά, χαρακτήρας τους, γνήσια και πλαστά, κύκλοι ἀρματολ. τραγουδιῶν, ρίμες, οὐ πρώτες συλλογές 166, 196—202, 215.—Ποιητὲς πλαστῶν τραγουδιῶν: Κ. Κρουστάλλης 199, 231, 248, Π. Ἀρσβαντινός, Μ. Λελέκος, Α. Οἰκονομίδης, Κ. Σάθας 199—201, 227, 229, 232, 260 σημ., γνήσια συλλογὴ Γ. Χασιώτη 201, πλαστά τραγούδια Σπ. Ζαμπέλιου 204, Φαλῆς 206.—Ἠθικὴ καὶ ἥρωικὸ τραγοῦδι 209, παραλλαγές ιστορ. τραγουδιῶν γνήσιες καὶ πλαστὲς 210—13, κύκλοι Κολοκ. τραγουδιῶν 219—248, Παπαζαφειρόπουλου συλλογὴ 234, 262, Σταυρόπουλου 235, Λάσκαρη 237, Ν. Βέη 238, 262, Ν. Γ. Πολίτη 240.—Τὰ τραγούδια: «Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά» 248 κ. κ., «τὸ Τσαμόπουλα» 242, «τῆς Τρίχας τὸ γεφύρι» 242, «λιανοτραγούδα» 244 σημ., «ὄμοιο κάνω στὸ σπαθί μου» 245, «κάνου στοῦ Βάλτου τὰ χωριά» 249 σημ.—Λαϊκὲς ἀνθολογίες τραγουδιῶν 254, τὸ τραγοῦδι «μὰ μαύρη Λάμια τοῦ γιαλοῦ» 256.—Μπορεῖ τεχνητὸ τραγοῦδι νὰ γίνῃ λαϊκὸ; 255, Μιχ. Σκινᾶ συλλογὴ 259, τραγοῦδι τοῦ Σουλιῶ 261 σημ., πλαστὰ τραγούδια Ντεληγιανναῖκα καὶ Πετριξαῖκα 261—262, τοῦ Κόλια Βυτινιώτη, Ζαχαριᾶ, Γιαννιά 262—3.—Ἐπάρχουν γνήσια Κολοκοτρων. τραγούδια; 264—5.—Τραγούδια τῆς ἐπαναστ. τοῦ 1821 266.

Τριπολιτσά πρωτεύουσα τοῦ Μοριά 89, τοπογραφικὰ 94, θανατικὰ 120, Τούρκοι «ζορμπάδες» 121, 196, 278.

Τσακῶνης πειρατὴς Ὑδραῖος 69, 124, 140.

Τσάρας, Νίκος (Νικητάρας) Κλέφτης τοῦ Ὀλύμπου 182, 214 σημ.

Τσίριμπας, Δ. ἐκδότης δημοτ. τραγουδιῶν 24.

Τσολάκογλους προύχοντας Θεσσαλὸς 130.

Ὑδρας πολίτευμα 140.

Φαλῆς (Θοδ. Γενν. Κολοκοτρώνης) βλ. Κολοκοτρωναῖοι.

Φαρμάκης βλ. Ἀλλ. Φαρμάκης.

Φαρμακίδης, Θεόκλ. κληρικὸς 198.

Φιλαδέλφειας, Θεμ. Ν. Ιστορικός συγγρ. 242.

Φιλήμονας, Γιάννης Ιστορικός συγγρ. 10.

Φιλικὴ Ἐταιρεία 60.

Φλεσσαῖοι, Γρηγόρης—(Παπαφλέσσας) 76, 270, Κωστ. Ι.—πολιτευόμενος καὶ συγγραφέας 76, Νικήτας—172.

Φολέγαντρο νησί, πειρατὲς σ' αὐτὸ 123.

Φραντζής, Ἀμβρ. Ιστορικός συγγρ. 9, 97.

Φωτίλας προύχοντας τοῦ Μοριά 137.

Χαϊντόντ βλ. Κλέφτες τῆς Ρούμελης.

Χαλλιμπετής τῆς Κόρινθος 86.

Χαρλάμπης, Σοτ. προύχοντας τοῦ Μοριά 122, 137, 192, 194, 289.

Χασάν-πασσᾶς Καπετὰν Πασσᾶς, καταστρέφει τοὺς Ἀρβανίτες στο Μοριά 88 κ. κ., ξαναγυρίζει στο Μοριά 110.

Χασάν-μπηης Καπετανάμπεης 88, 144.

Χασαπαῖοι προύχοντες τῆς Ρούμελης 31.

Χασιώτης, Γ. ἐκδότης δημοτ. τραγουδιῶν 201 σημ.

Χασιώτης (Κώστας) ἀδελφὸς τοῦ Κατσαντώνη 131 σημ.

Χατζέσκοι προύχοντες τῆς Ρούμελης 31.

Χρηστῆς σημαντικὸς Μανιάτης 144.

Χριστοβασιλῆς, Χρ. λόγιος, 199, 248 σημ.

Χρυσανθόπουλος, Φωτάκος 10, Χρυσάνθης—286.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλόγισμα σελ. 3

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Ὁ ἱστορικὸς θρύλος.

Α'. Πηγὲς γνωστὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821.—Ἀνέκδοτες προσθήκες.—Κριτικὴ τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων.—Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης καὶ οἱ ἱστορικοὶ τοῦ κόμματος του.—Προσπάθεια γιὰ τὴ δημιουργία ἡρώϊκοῦ θρύλου.—Κριτικὴ τῶν φιλοκολοκοτρωνικῶν πηγῶν. » 7

Β'. Ὑπῆρχαν Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριᾶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1821;—Μεϊντάνηδες, εἶδος Ἀρματωλῶν, ἐπὶ Βενετοσῶνων.—Κατάργηση τῶν Μεϊντάνηδων μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων.—Ἀρματωλικὴ ὀργάνωση στὴ βορεινὴ Ἑλλάδα.—Πῶς βγήκε ὁ Ἀρματωλὸς ἀπὸ τὸν Κλέφτη.—Ἡρωϊκὸς βίος, ἥθη καὶ νόμιμα ἄγραφα τῶν Ἀρματωλῶν στὴ β. Ἑλλάδα. » 13

Γ'. Ἡ Τούρκικη κατάκτηση ὀργανώνει αὐστηρὴ τάξη καὶ ἀσφάλεια στὸ Μοριᾶ.—Σπαῆδες καὶ μπουλουμπασῆδες.—Οἱ προύχοντες χριστιανοὶ παίρνουνε μεγάλη ἐπιρροὴ κοντὰ στὸν Πασᾶ.—Τὸ νέο πολίτευμα.—Δημιόβιας πολίτευμα.—Πρώτοι Κάποι.—Ὁργάνωση τῶν Ντερβενιδῶν μ' ἀρχηγούς Ἀρβανίτες.—Ντερβενιδῶν περιγραφή. » 18

Δ'. Ὑπῆρχαν Ἀρματωλοὶ στὸ Μοριᾶ;—Τὶ διαφέρει ὁ Κάπος ἀπὸ τὸν Ἀρματωλό;—Μαρτυρίες καὶ γνώμες περὶ Κάπων καὶ Ἀρματωλῶν.—Πηγὲς γνωστὲς καὶ ἀνέκδοτες γιὰ τὸ ζήτημα.—Περιφέρεια καὶ χρῆσι τῶν Κάπων.—Ἀντίθεσὴ προυχόντων καὶ Κάπων.—Προσπάθειες ὑστερόχρογες νὰ παρασταθῇ ὁ Κάπος ὡς Ἀρματωλός. » 26

Ε'. Κλέφτες στὸ Μοριᾶ.—Χαρακτήρας τοὺς ἠθικὸς.—Μέσα καὶ τρόπος τῆς ζωῆς τοὺς.—Διαφορὰ ἀπὸ τοὺς Κλέφτες καὶ Ἀρματωλοὺς τῆς Ρούμελης.—Κλέφτες, ἀπὸ τὰ 1715—1769, στὸ Μοριᾶ.—Ἀδύνατη ἢ ὑπαρξὴ Ἀρματωλῶν στὸ Μοριᾶ.—Φανταστικὴ «Ἀρματωλικὴ δημοσπονδία». » 34

Σ'. Ζαχαριάς.—Κολοκοτρωναῖοι.—Σκέψη ἀνάμεσὸ τοὺς.—Βιογραφίες καὶ κριτικὴ πάντων σ' αὐτές.—Ὑστερόχρονη προσπάθεια ἐξενετισμοῦ.—Ἀπόγονοι ποὺ ἀποθεώνουν τοὺς προγόνους.—Ἡρωϊκὸς νεοπλουτισμός. » 45

Ζ'. «Ἀρματωλικὴ δημοσπονδία» στὸ Μοριᾶ.—Ἀρματωλικὴ τῆς Ρούμελης.—Κλέφτες Μοραίτες καὶ Κλέφτες Ρουμελιῶτες.—Ὁ Ζαχαριάς, Κλέφτης Μοραίτης ἢ Μανιάτης πειρατής;—Πλαστὴ βιογραφία τοῦ Ζαχαριά.—Ἀνάλυση καὶ ἀναίρεσὴ τῆς.—Ἄλλοι Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ.—Συμπέρασμα. » 57

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Πολεμικὴ ἱστορία τοῦ Μοριᾶ, 1769—1820.

Α'. Ὁρλωφικὰ καὶ προύχοντες τοῦ Μοριᾶ.—Πρώτη αἰτία τῆς συφορᾶς.—Ἄγνωστα περιστατικά.—Ἀπουσία Κλεφτουριάς ἀπὸ τὸ κίνημα.—Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης. σελ. 75

Β'. Ἀρβανίτες στὸ Μοριᾶ.—Τυραννικὴ περίοδο τῆς παρουσίας τοὺς.—Ἀπόφαση τῆς καταστροφῆς τοὺς.—Φιάγει ὁ περίφημος Χασὰν Πασσᾶς.—Ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ κατατρογμοῦ τοὺς.—Πόλεμος τριγύρω στὴν Τριπολιτά.—Βοήθεια τῶν Κλεφτῶν. » 85

Γ'. Μέτρα τοῦ Χασὰν Πασσᾶ γιὰ τὴν τάξη.—Ὁ Χασὰν ἀφίνει τὸ Μοριᾶ, μὰ ξαγαυρίζει.—Ἡ Μάνη χωρίζεται ἀπὸ τὸ Μοριᾶ.—Ἀδστηρὸς ἀποκλεισμός τῆς ἀπὸ τὴ θάλασσα.—Παναγιώταρος καὶ Κωσταντῆς Κολοκοτρώνης.—Ὁ χαλασμός τοὺς. » 110

Δ'. Ἡ Κλεφτουριά τοῦ Μοριᾶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ Παναγιώταρου.—1781—1801.—Πετμεζαῖοι.—Ζαχαριάς καὶ Θ. Κολοκοτρώνης.—Γιῶργος Ἀντροῦτσος στὴ Μάνη.—Τὸ πέρασμα του ἀπὸ τὸ Μοριᾶ. » 120

Ε'. Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, 1802—1806.—Κάποι μαζὶ καὶ Κλέφτες.—Κλεφτῶν ἀντίθεση μὲ τοὺς προύχοντες.—Καταδρομὴ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη.—Φυγὴ τῶν Κλεφτῶν ἀπὸ τὴ Μάνη.—Θάνατος τοῦ Ζαχαριά.—Μέτρα αὐστηρὰ καὶ στὸ Μοριᾶ.—Ἀνησυχίες τῆς Πόρτας ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἴτια.—Ρωσικὴ καὶ Γαλλικὴ ἀντίθεση.—Προοίμια τοῦ χαλασμοῦ τῶν Κλεφτῶν.—Ἀφορισμὸς καὶ φερμάνι.—Γενικὸς ξεσηκωμός τοῦ λαοῦ.—Χαλασμός τῶν Κλεφτῶν. » 136

Σ'. Περιστατικὰ τοῦ κατατρογμοῦ.—Τὶ γράφουν οἱ ξένοι περιηγητές.—Ἀνέκδοτες Ἑλληνικὲς πηγές.—Στοματικὲς παραδόσεις.—Τέλος τῆς καταστροφῆς.—Οἱ Κάποι ἀμέτοχοι στὸν Ἀγῶνα.—Προύχοντες καὶ Κλέφτες.—Ἡ Κλεφτουριά τῆς Ρούμελης. » 166

Ζ'. Τὰ πράματα τοῦ Μοριᾶ, 1807—1820.—Ἡ δύναμη τῶν προυχόντων φτάνει στὸ κορύφωμά της.—Περιορισμός τῶν ντόπιων Τούρκων.—Διωγμὸς τοῦ Ἀλῆ-Φαρμάκη.—Θ. Κολοκοτρώνης.—Κατατρογμὸς τῶν προυχόντων.—Θάνατος τοῦ Σ. Λόντου.—Θάνατος τοῦ γέρο-Ντεληγιάννη.—Θανάσιμα μίσση ἀνάμεσα στοὺς προύχοντες.—Παλιοὶ Κλέφτες πρόσφυγες στὰ Ἐφράγησα. » 183

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: Ὁ ποιητικὸς θρύλος.

Α'. Ποιὸς ὁ χαρακτήρας τοῦ λαϊκοῦ ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ.—Πρώτες συλλογές.—Τὰ πρώτα πλαστὰ ἱστορικὰ τραγούδια.—Ἀθῶοι ἢ σκόπιμοι πλαστογράφοι τραγουδιῶν.—Ποιὸς ὁ σκο-

πὸς τῆς πλαστογραφίας. — Πῶς ἀποδείχεται ἡ πλαστικότητα. — Πῶς ὁ πλαστογράφος πιάνεται. — Πρότυπα παραδείγματα.	σελ. 196
Β'. Ἡθικὴ καὶ ἠρωϊκὸ τραγοῦδι. — Παληκαριά, ἡ μούσα του. — Πῶς διακλαδίζεται τὸ ἠρωϊκὸ τραγοῦδι. — Παρακμὴ τοῦ ἠρωϊκοῦ τραγουδιοῦ. — Παραλλαγὴ τῶν ἠρωϊκῶν τραγουδιῶν. — Πῶς γνωρίζονται καὶ ποῖος ὁ χαρακτήρας τους. — Διαφορὰ τῆς γνήσιας παραλλαγῆς ἀπὸ τὸ πλαστὸ τραγοῦδι. — Δείγματα ἀπὸ ψεύτικες παραλλαγές. — Σύνορα γεωγραφικὰ τῶν ἠρωϊκῶν τραγουδιῶν. — Μοριᾶ καὶ Ρούμελης τραγούδια	» 209
Γ'. Κύκλοι Ρουμελιώτικων τραγουδιῶν. — Κολοκοτρωναϊκὸς ποιητικὸς κύκλος. — Ἀνάλυση τῶν τραγουδιῶν αὐτοῦ τοῦ κύκλου. — Ἄλλα ἱστορικὰ τραγούδια τοῦ Μοριᾶ. — Συστηματικὴ ἀντιγραφή καὶ πλαστογραφία. — Γενικὴ προσπάθεια ποιητικοῦ ἐξηρωτισμοῦ. — Ποιοὶ οἱ πλαστογράφοι καὶ ποιά τὰ ἔργα τους	» 215
Δ'. Πλημμύρα πλαστῶν Κολοκοτρωναϊκῶν τραγουδιῶν. — Πλαστὰ τραγούδια ἔξω ἀπὸ τὸν Κολοκ. κύκλο. — Φαλέξ, ὁ ἀδέξιος παραποιητής. — Δελέκος, ὁ ἐπιτήδειος παραχαράχτης. — Ἀνάλυση καὶ ἀπόδειξη τῆς παραποίησης καὶ τῆς πλαστικότητος.	» 226
Ε'. Τὸ τραγοῦδι « Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά ». — Φαινόμενον μιχτὸ γνήσιον καὶ πλαστοῦ τραγουδιοῦ. — Ποιὰ ἡ γέννησις καὶ ἡ διάδοσις του. — Ἀνάλυση καὶ ἀπόδειξις τῆς καταγωγῆς του. — Ἡθὴ γνήσια Κλεφτικὰ καὶ ἠθὴ ἀναχρονισμένα ψεύτικα. — Βίος τῶν Κλεφτῶν ἢ ἐκκλησιᾶ, τ' ἄλογο, τ' ἄρματα, τὰ φορέματα. — Πλοῦτος τῶν Κλεφτῶν καὶ Ἄρματωλῶν. — Παραλλαγὴ τοῦ τραγουδιοῦ « Λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά ». — Ἡ μουσικὴ του. — Ἄλλα πλαστὰ τραγούδια.	» 248

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Ζαχαριᾶ Μπαρμπιτσιώτη βιογραφία, ἀπὸ τὸ Γ. Ἀντωνόπουλο.	» 269
Ἄλῃ-Φαρμάκη πολιορκία, Ἄπριλις 1808.	» 281
Θάνατος γέρο-Ντεληγιάννη, 7 Φλεβ. 1816.	» 286
Πραχτικὸ δμολογίας τῶν Κοτζαμπασήδων τοῦ Μοριᾶ, 1 Ἀπριλίου 1816.	» 288
Θάνατος Σιαμαί. Τουρκολέκα καὶ Ἀναγν. Ζαχαρόπουλου, Ὁχτ. 1816.	» 290
Διορθώματα	» 291
Πίνακας ὀνομαστικός	» 293